

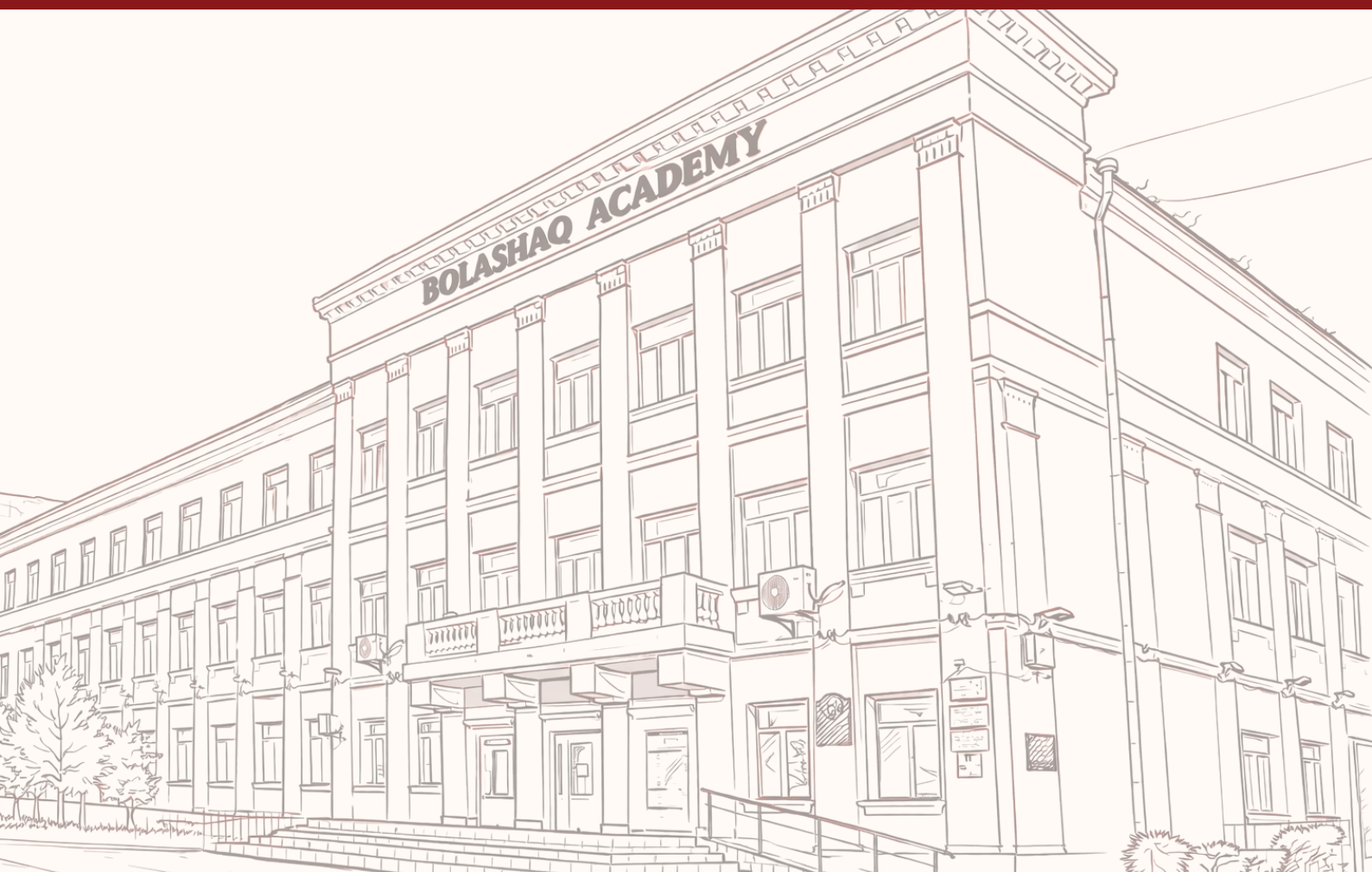

«ЖАСТАР ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАНАУИ ӘЛЕМДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕР»

студенттер, магистранттар, докторанттар мен жас ғалымдардың (халықаралық қатысумен) республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары

«МОЛОДЕЖЬ И ГЛОБАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ»

материалы Республиканской научно-практической конференции студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых (с международным участием)

«Bolashaq» академиясы
Академия «Bolashaq»

«Жастар және қазіргі заманауи әлемдегі мәселелер»

*студенттер, магистранттар, докторанттар және жас ғалымдардың
(халықаралық қатысуымен) Республикалық
ғылыми-практикалық конференция материалдары*

1 ТОМ

«Молодежь и глобальные проблемы современности»

*Материалы Республиканской научно-практической конференции
студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых
(с международным участием)*

ТОМ 1

Қарағанды
Болашақ-Баспа
2026

«Жастар және қазіргі заманауи әлемдегі мәселелер» студенттер, магистранттар, докторанттар және жас ғалымдардың (халықаралық қатысуымен) Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары – Қарағанды: «Болашақ-Баспа», 2026 ж. - 353 бет. – 1 том.

Материалы Республиканской научно-практической конференции студентов, магистрантов и докторантов и молодых ученых **«Молодежь и глобальные проблемы современности»** (с международным участием). – Караганды: «Болашақ-Баспа», 2026 г. – 353 стр. – Том 1.

ISBN 978-601-273-381-5

Бұл жинаққа студенттер, магистранттар, докторанттар мен жас ғалымдардың **«Жастар және қазіргі заманауи әлемдегі мәселелер»** тақырыбындағы Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары енгізілді.

Аталмыш жинақта қоғамдық өміріміздің барлық саласында қазіргі жағдайда қойылып отырған күрделі мәселелерге, интеграциялық үрдіс ерекшеліктеріне талдау жасалған.

В настоящее издание включены материалы Республиканской научно-практической конференции студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых **«Молодежь и глобальные проблемы современности»**.

Данный сборник научных трудов посвящен анализу особенностей интеграционных процессов, охватывающих самые разные сферы жизни людей, наиболее глубоко и остро проявляющих себя в современных условиях.

РЕДАКЦИОННАЯ АЛҚА:

- Асакаева Д.С. – п.ғ.к., ғылыми жұмыс және халықаралық байланыс жөніндегі проректор
- Хасенов Б.Р. – PhD докторы, ғылым және халықаралық байланыс басқармасының басшысы
- Тұрғанбай М.Д. – п.ғ.м., ғылым және халықаралық байланыс басқармасының ғылыми қызметкері
- Смагулова Г.С. – ғылым және халықаралық байланыс басқармасының маманы
- Кабжанов А.Т. – з.ғ.к., профессор
- Абдрахманова А.С. – п.ғ.к.
- Сембиев Қ.З. – ф.ғ.к., профессор
- Оралова Р.Т. – аға оқытушы
- Шегай А.К. – п.ғ.м.
- Абдрахманов Р.Х. – п.ғ.м., доцент

ШЕТЕЛДІК САРАПШЫ

Горбунова И.В., з.ғ.к., Н.Ф. Катанов атындағы ХМУ мемлекеттік-құқықтық ғылымдар кафедрасының доценті (Ресей Федерациясы)

Абдиназимов Ш.Н., филол.ғ.д., профессор, Бердах атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті (Өзбекстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

- Асакаева Д.С. – к.п.н., проректор по научной работе и международному сотрудничеству
- Хасенов Б.Р. – доктор PhD, руководитель управления науки и международного сотрудничества
- Тұрғанбай М.Д. – м.п.н., научный сотрудник управления науки и международного сотрудничества
- Смагулова Г.С. – специалист управления науки и международного сотрудничества
- Кабжанов А.Т. – к.ю.н., профессор
- Абдрахманова А.С. – к.п.н.
- Сембиев Қ.З. – к.ф.н., профессор
- Оралова Р.Т. – старший преподаватель
- Шегай А.К. – м.п.н.
- Абдрахманов Р.Х. – м.п.н., доцент

ЗАРУБЕЖНЫЙ ЭКСПЕРТ

Горбунова И.В., к.ю.н., доцент кафедры государственно-правовых наук ХГУ им. Н.Ф. Катанова (Российская Федерация)

Абдиназимов Ш.Н., д.филол.н., профессор, Каракалпакский государственный университет им. Бердака (Узбекистан)

**«Bolashaq» - менің Академиям, менің ғылымым,
менің тарихым**

«Bolashaq» - моя Академия, моя наука, моя история

Альжапарова Д. Б.
КГКП ясли/сад «Айголек»
Осакаровский район, Карагандинская область, Республика Казахстан
dinariaalzaparova@gmail.com

БУДУЩЕЕ ПЛАНЕТЫ В РУКАХ МОЛОДЁЖИ

В статье рассматривается роль молодежи в решении глобальных проблем современности — экологических, социальных, экономических и технологических вызовов XXI века. Особое внимание уделяется значению образования, инновационного мышления и гражданской ответственности молодого поколения в формировании устойчивого и безопасного будущего. Подчеркивается, что именно активная позиция молодежи, её стремление к знаниям и готовность к переменам становятся ключевыми факторами прогресса общества и развития мирового сообщества.

Тридцатилетие Академии «Болашак» - значимая дата, символизирующая устойчивое развитие образовательных инициатив, ориентированных на будущее. Само название «Болашак», означающее «будущее», тесно связано с молодёжью- социальной группой, которая не только наследует мир, но и активно формирует его облик. В условиях стремительных глобальных изменений именно молодое поколение оказывается в эпицентре ключевых проблем современности, одновременно выступая и уязвимой стороной, и важнейшим ресурсом для их решения.

Современный мир развивается с беспрецедентной скоростью. Глобализация, цифровизация, научно-технический прогресс открывают перед человечеством новые возможности, но одновременно порождают серьёзные вызовы. В условиях стремительных изменений именно молодёжь становится ключевым участником процессов, определяющих будущее общества. В этом контексте особую роль играют образовательные учреждения, формирующие активную, ответственную и мыслящую личность. На протяжении 30 лет Академия «Болашак» вносит значительный вклад в воспитание молодого поколения, готового отвечать на глобальные вызовы современности.

Одной из центральных глобальных проблем 21 века является экологическая. Ускоренное развитие промышленности, рост потребления и урбанизация привели к ухудшению состояния окружающей среды, изменению климата и утрате биологического разнообразия. Решение экологических проблем невозможно без формирования экологической культуры и ответственного отношения к природе. В этом контексте особое значение приобретает педагогическая деятельность, направленная на развитие экологического сознания у молодёжи. Через образовательные программы, проектную деятельность и волонтерские инициативы обучающиеся осознают свою роль в сохранении окружающей среды и учатся применять полученные знания на практике.

Не менее значимой является проблема социальной справедливости и равных возможностей. В условиях глобального мира сохраняется разрыв между странами, регионами и социальными группами. Молодые люди, получающие качественное образование, способны стать проводниками идей толерантности, взаимного уважения и гражданской ответственности. Академия «Болашак», опираясь на принципы гуманизма и открытости, способствует формированию у обучающихся активной гражданской позиции и стремления к созидательной деятельности.

Цифровизация и стремительное развитие информационных технологий стали ещё одним глобальным вызовом современности. С одной стороны, цифровая среда расширяет образовательные возможности, обеспечивает доступ к знаниям и способствует развитию дистанционного обучения. С другой стороны, она порождает новые педагогические проблемы: снижение концентрации внимания, поверхностное восприятие информации, риски утраты

навыков живого общения. В этих условиях возрастает роль педагога как наставника и проводника в информационном пространстве. Современное образование должно не только обучать работе с цифровыми технологиями, но и формировать критическое мышление, информационную культуру и способность к самостоятельному обучению на протяжении всей жизни.

Глобальные проблемы современности затрагивают также духовно - нравственную сферу. В условиях ускоренного темпа жизни и культурной унификации возрастает риск утраты национальной идентичности и традиционных ценностей. Молодёжь нередко сталкивается с кризисом ценностных ориентиров, что делает задачу воспитания особенно значимой. Педагогика призвана помочь молодому человеку осознать свою принадлежность к культуре и истории своего народа, сформировать уважение к традициям и чувство ответственности за будущее страны.

Академия «Болашак», сочетая инновационные образовательные подходы с воспитательной работой, способствует гармоничному развитию личности, объединяющей современное мышление и духовные ценности.

Таким образом, молодёжь выступает не только объектом глобальных процессов, но и активным субъектом общественного развития. Именно от уровня её образования, воспитанности и социальной ответственности зависит способность общества эффективно отвечать на вызовы современности.

Тридцатилетний путь Академии «Болашак» - это пример последовательной и целенаправленной педагогической деятельности, направленной на формирование молодёжи, готовой к решению глобальных проблем, созидательной деятельности и ответственному построению будущего. Юбилей Академии является не только поводом подвести итоги, но и подтверждением её значимой роли в развитии образования и воспитании молодого поколения.

Заключение

Подводя итог, следует отметить, что глобальные проблемы современности требуют активного участия молодёжи, обладающей высоким уровнем образования, развитым критическим мышлением и устойчивыми ценностными ориентирами. Система образования играет ключевую роль в формировании такой личности, а педагогическая деятельность становится основой устойчивого развития общества.

30-летие Академии «Болашак» - это не только значимая дата, но и подтверждение её важной роли в воспитании молодёжи, готовой к решению глобальных проблем современности. Академия продолжает вносить вклад в развитие образования, формируя поколение, способное не только адаптироваться к изменениям, но и активно участвовать в созидании будущего на основе знаний, гуманизма и ответственности.

Список использованных источников:

- 1 Абылкасымова А.Е. Педагогика и современные образовательные технологии. - Алматы: Казак университети, 2018.
- 2 Байденко В.И. Компетентностный подход в образовании. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2019.
- 3 Бим-Бад Б.М. Педагогика: человека в системе образования. - М.: Юрайт, 2020.
- 4 Выготский Л.С. Педагогическая психология. - М.: Академия, 2017.
- 5 Зимняя И.А. Педагогическая психология: учебник для вузов. - М.: Логос, 2019.
- 6 Кларин М.В. Инновационные модели обучения в современном образовании. - М.: Просвещение, 2021.
- 7 Подласый И.П. Педагогика: учебник для высших учебных заведений. - М.: Юрайт, 2020.
- 8 Сластёнин В.А. Педагогика: теория и практика воспитания. - М.: Академия, 2018.
- 9 Щуркова Н.Е. Воспитание личности в условиях современного общества. - М.: Педагогическое общество России, 2019.

Альжапарова Д. Б.

ЖЕР ШАРЫНЫҢ ЕРТЕҢІ - ЖАС ҰРПАҚТЫҢ ҚОЛЫНДА

Мақалада қазіргі заманның жаһандық мәселелерін – экологиялық, әлеуметтік, экономикалық және технологиялық шақыруларын шешуде жастардың рөлі қарастырылады. Арнайы назар білімнің, инновациялық ойлаудың және жас ұрпақтың азаматтық жауапкершілігінің тұрақты және қауіпсіз болашақты қалыптастырудағы маңыздылығына аударылады. Нақты көрсетілгендей, жастардың белсенді позициясы, білімге деген талпынысы және өзгерістерге дайын болуы қоғамның прогресі мен әлемдік қауымдастықтың дамуының негізгі факторлары болып табылады.

Алябьева В.

Студентка Академии «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

Научный руководитель: Абдрахманова. А.С.

ИСТОРИЯ МОЕГО ВЫБОРА

В статье описывается личный путь к психологии и обучению в Академии «Bolashaq» через наблюдения, литературу и встречи с незаурядными личностями.

Я студентка Академии «Bolashaq». С самого детства меня привлекала психология. Тогда я еще не знала точных терминов и теорий, но меня искренне интересовало, почему люди по-разному реагируют на одни и те же ситуации: почему одни проявляют агрессию, а другие остаются спокойными; откуда появляются эмоции; почему одни дети болтливые и открытые, а другие молчаливые, и слова из них приходится буквально «вытягивать клещами». Уже тогда у меня возникали вопросы о том, зачем нужен психолог в школе и какую роль он играет в жизни детей и подростков.

О нашей Академии «Bolashaq» я впервые услышала от классного руководителя в 9 классе. На тот момент я еще не определилась, в какой университет буду поступать, поэтому не придавала этому большого значения. Выбор будущей профессии тогда казался чем-то далеким и абстрактным. Однако со временем интерес к психологии только усиливался.

Первая осознанная мысль о поступлении на специальность педагога-психолога появилась после прочтения одной книги. Это было произведение в детективном жанре с элементами фантастики. В книге рассказывалось о парне, которого выгнали из приюта по достижении 18 лет. Он обладал способностью превращаться в тигра, однако в момент превращения терял сознание и не помнил, что делал в этом облике. Оказавшись на улице, он был вынужден бродяжничать. Ночью, превращаясь в тигра, он воровал еду, нападал на скот и поедал его, не осознавая своих действий. По следам тигра шли детективы, пытались разгадать эту загадку и поймать опасного зверя. Впоследствии выяснилось, что детективы являлись сотрудниками вооруженного детективного агентства. Они предоставили парню ночлег в общежитии, еду и работу в агентстве. По мере развития сюжета читателю раскрывались тяжелые и трагические истории прошлого каждого из персонажей. Один из детективов оказался бывшим мафиози с суицидальными наклонностями, а девушка врач — ребенком войны, которая в детстве работала медсестрой в лагере для раненых [1].

Именно после прочтения этой книги меня всерьез заинтересовала психология. Мне хотелось понять мотивы поведения персонажей, причины их поступков, цели и внутренние конфликты. Все герои произведения были психологически травмированы, и у меня возникло желание проанализировать их как будущему психологу: попытаться определить возможные психологические отклонения, травмы и психические расстройства, а также оценить правдоподобие их реакций и поведения. Это подтолкнуло меня к поиску книг по психологии.

Так, я прочитала несколько доступных и вдохновляющих книг по психологии, которые помогли мне лучше понять поведение людей. Одной из первых стала книга Даниэля Канемана «Думай медленно... решай быстро» — она объясняет, как наш мозг принимает решения, часто подсознательно, и почему мы порой поступаем так, как сами себе не объясняем [2].

Большое впечатление произвела книга Роберта Грина «Законы человеческой природы» — она легко и на примерах показывает, как люди ведут себя в разных жизненных ситуациях, какие мотивы стоят за их словами и поступками [3].

Также мне очень понравилась «Антихрупкость» Насима Талеба — автор рассуждает о том, как трудности и стресс могут укреплять нас, если правильно к ним относиться, и как извлекать пользу из неудач и неожиданностей [4].

Ещё одной полезной книгой стала «Я слышу тебя» Майкла Соренсена — она рассказывает о том, как важно слушать других, понимать эмоции и строить доверительные отношения, что особенно важно при работе с людьми, пережившими травмы [5].

Чтение этих книг укрепило мой интерес к психологии как науке и профессии. Я поняла, что хочу не просто наблюдать за поведением людей, как читатель, а глубже разбираться в причинах их поступков, уметь оказывать помощь и поддержку тем, кто пережил трудный опыт. Именно поэтому знакомство с художественной литературой, а затем и с простыми книгами по психологии стало для меня важным шагом на пути к осознанному выбору будущей профессиональной деятельности.

Выбор профессии помогла определить и психолог в школе. Она приходила к нам в класс с диагностическими методиками довольно редко. В основном мы видели ее на уроках самопознания. После того как этот предмет перестал быть обязательным и был переведен в разряд факультативов, встречи с психологом стали еще более редкими — в лучшем случае 1–2 раза в год, чаще всего просто в коридоре. Однако, когда я рассказала школьному психологу о своем желании стать психологом, она начала активно меня поддерживать. Она отвечала на мои вопросы, делилась полезными статьями по психологии, рассказывала о различных университетах, где можно получить образование по интересующей меня специальности.

Кроме того, именно школьный психолог предложила мне принять участие в конкурсе от университета КАРУ имени Е.А.Букетова. Конкурс проходил в корпусе психологии университета и включал задания по разным предметам. Участников по психологии было всего 14 человек, разделенных на два кабинета. Из них 2 человека были русскоговорящими и 12 — казахскоговорящими. По итогам конкурса я заняла 3 место.

На конкурсе я выступала с проектом по графологии. В рамках проекта проводилось исследование двух почерков — педагога и ученика. К сожалению, получилось так, что оба испытуемых оказались схожи по характеру, поэтому результаты анализа их почерков во многом совпадали. Испытуемые были выбраны добровольно, при условии, что у них сохранились тетради за начальную школу, старшую школу и за текущий период обучения. Несмотря на ограничения выборки, мне очень понравилось работать с почерком, анализировать его особенности и разбирать, что означает каждый элемент письма.

Участие в конкурсе стало для меня важным этапом в профессиональном самоопределении. Я почувствовала уверенность в правильности своего выбора и поняла, что хочу связать свою жизнь с психологией и педагогической деятельностью.

Мой путь в психологию начался с наблюдений, книг и личного интереса, а сегодня он продолжается в стенах Академии, где я формируюсь как будущий специалист.

Академия «Bolashaq» для меня — это не просто место обучения, а пространство личностного и профессионального роста. Именно здесь мои детские интересы и вопросы о человеческой психике обретают научную основу и системное понимание. Обучение на специальности педагога-психолога позволяет мне глубже разбираться в особенностях личности, эмоциональных состояниях и поведенческих реакциях людей, а также понимать причины их жизненных трудностей. Получаемые знания помогают не только формировать профессиональные навыки, но и развивать эмпатию, ответственность и готовность оказывать

психологическую поддержку тем, кто в ней нуждается.

Образовательная среда Академии «Bolashaq» способствует развитию критического мышления и профессионального самоопределения. В процессе обучения я получаю не только теоретические знания, но и практические навыки, необходимые для будущей работы с детьми, подростками и взрослыми. Особое внимание уделяется вопросам психологической помощи, профилактики эмоционального выгорания и поддержки людей, оказавшихся в трудных жизненных ситуациях.

Обучение в академии помогает мне осознать значимость профессии педагога-психолога и её роль в современном обществе. Я убеждена, что психолог — это специалист, способный не только анализировать поведение человека, но и создавать условия для его личностного развития, внутренней устойчивости и гармонии. Именно поэтому обучение в Академии «Bolashaq» является для меня важным этапом на пути к реализации профессиональных и жизненных целей.

В своей будущей профессиональной деятельности я вижу себя специалистом, способным оказывать психологическую и педагогическую поддержку людям, находящимся в сложных жизненных обстоятельствах. Я хотела бы работать с детьми и подростками, помогая им справляться с эмоциональными трудностями, последствиями психологических травм и проблемами социальной адаптации. Знания и навыки, полученные в Академии «Bolashaq», позволят мне проводить диагностику, консультирование и профилактическую работу, а также выстраивать доверительные отношения с теми, кто нуждается в помощи и понимании.

Я стремлюсь постоянно развиваться в профессии, углублять свои знания и применять современные психологические методы на практике, чтобы в дальнейшем внести вклад в улучшение психологического благополучия общества и качества жизни людей.

Список использованных источников:

1. Асагири Кафка. Великий из бродячих псов: манга / ил. Санго Харукава ; пер. с яп. — М. : XL Media, 2016. — Т. 1. — 196 с. — ISBN 978-5-91996-086-7.
2. Канеман Д. Думай медленно... решай быстро / пер. с англ. — М.: АСТ, 2016. — 704 с. — ISBN 978-5-17-094873-4.
3. Грин Р. Законы человеческой природы / пер. с англ. — М.: Альпина Паблишер, 2021. — 936 с. — ISBN 978-5-9614-4015-7.
4. Талеб Н. Н. Антихрупкость: как извлечь выгоду из хаоса / пер. с англ. — М.: КоЛибри, 2014. — 768 с. — ISBN 978-5-389-08075-3.
5. Соренсен М. Я слышу тебя. Навыки общения, которые работают / пер. с англ. — М.: Манн, Иванов и Фербер, 2019. — 256 с. — ISBN 978-5-00146-066-3.

Алябьева В.

ТАҢДАУЫМДЫҢ ТАРИХЫ

Бұл мақалада менің психологияға және «Bolashaq» Академиясында білім алуға жеке жолым, бақылаулар, әдебиет және ерекше тұлғалармен кездесулер арқылы сипатталады.

Кадрин Т.Б.

«Құқықтану» Білім беру бағдарламасының 3 курс студенті, «Bolashaq» академиясы
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
tilegen782@gmail.com

Ғылыми жетекші: з.ғ.к., профессор Кабжанов А.Т.

«BOLASHAQ» АКАДЕМИЯСЫ ЗАҢГЕР СТУДЕНТТІҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚАЛЫПТАСУ КЕҢІСТІГІ РЕТІНДЕ

Мақалада «Bolashaq» академиясының заңгер студенттің ғылыми, кәсіби және азаматтық қалыптасуындағы рөлі талданады. Автордың жеке академиялық тәжірибесі негізінде жоғары оқу орнының білім беру, ғылыми-зерттеу және қоғамдық қызметті біріктіретін тұтас әлеуметтік-академиялық кеңістік ретіндегі маңызы ашып көрсетіледі.

Әрбір студент үшін жоғары оқу орны білім алу орнына ғана емес, сонымен қатар жеке өсу, кәсіби дүниетаным мен азаматтық ұстанымды қалыптастыру кеңістігіне айналады. Мен үшін «Bolashaq» академиясы-бұл білім беру ұйымы ғана емес, сонымен қатар ғылыми ізденіспен, қоғамдық белсенділікпен және заңгер мамандығы бойынша болашағыңызды түсінумен байланысты өмір жолының маңызды бөлігі.

Қазіргі жоғары білім беру жүйесінде академия тек кәсіби білім берумен шектелмей, тұлғаның рухани, азаматтық және құқықтық мәдениетін қалыптастыруға бағытталған әлеуметтік институт ретінде қарастырылады [1].

«Bolashaq» академиясының мерейтойы – бұл Академияның көп жылдық қызметін қорытындылауға ғана емес, сонымен қатар оның рөлін Академия ғылыми және кәсіби жетістіктердің бастапқы алаңына айналған студенттердің көзімен қарауға мүмкіндік береді. Бұл мақала "Bolashaq" академиясының құндылықтары, дәстүрлері мен миссиясы тұрғысынан жеке білім беру және ғылыми тәжірибені түсіндіруге тырысады.

«Bolashaq» академиясындағы «Құқықтану» білім беру бағдарламасы теориялық білімді игеруге ғана емес, сонымен қатар тәжірибеге бағытталған ойлауды, құқықтық мәдениетті және болашақ мамандардың жауапкершілігін қалыптастыруға бағытталған. Оқытудың алғашқы курстарынан бастап студенттер ғылыми-зерттеу жұмыстарына, конференцияларға, олимпиадалар мен конкурстарға қатысады, бұл аналитикалық дағдыларды дамытуға және өз ұстанымдарын дәлелді түрде қорғауға мүмкіндік береді.

Оқу процесінде профессорлық-оқытушылық құраммен өзара іс-қимыл ерекше маңызға ие, ол білімді ресми берумен шектелмейді, бірақ заң ғылымы әлеміне тәлімгер және жолсерік ретінде әрекет етеді. Дәл осы академиялық ортаның арқасында құқыққа әлеуметтік реттеуші және әділеттілікті қамтамасыз ету құралы ретінде саналы көзқарас қалыптасады.

Мен академияның 30 жылдығына арналған мақаламды тақырыптың атауына сәйкес құруды шештім, оны бір-бірімен байланысты үш бөлікке бөлдім: «Менің академиям», «менің ғылымым» және «менің тарихым». Мұндай композициялық шешім менің білім беру және ғылыми траекториямдағы «Bolashaq» академиясының маңыздылығын дәйекті түрде ашып қана қоймай, сонымен қатар академиялық орта, ғылыми ізденіс және заңгер студенттің жеке қалыптасуы арасындағы тірі байланысты көрсетуге мүмкіндік береді. Белгіленген бөліктердің әрқайсысы болашақ маман мен азаматтың қалыптасуындағы академияның рөлі туралы тұтас түсінік қалыптастыра отырып, академия қабырғасында менің жолымның бөлек, бірақ бір-бірімен тығыз байланысты аспектісін көрсетеді.

Менің Академиям

Мен үшін «Bolashaq» академиясы - бұл жай ғана білім беру мекемесі емес, кәсіби және өмірлік бағдарларды қалыптастыру кеңістігі. Дәл осы жерде құқықтық ойлаудың, академиялық мәдениеттің және болашақ заңгердің қоғам мен мемлекет алдындағы жауапкершілігінің негізі қаланады.

«Bolashaq» академиясы іргелі теориялық базаны тәжірибеге бағытталған оқытумен ұштастыра отырып, құқықтану саласындағы мамандарды даярлауға жүйелі көзқараспен ерекшеленеді. Оқу процесінде студенттер құқық нормаларын меңгерумен қатар, заңнаманы талдау, құқықтық реттеудің тиімділігін бағалау және күрделі құқықтық жағдайларда негізделген шешімдер қабылдау дағдыларын игереді. Бұл құқықтың әлеуметтік реттеуші ретіндегі мәнін терең түсінуге мүмкіндік береді [2].

Студенттер үшін Академияның профессорлық-оқытушылық құрамы ерекше мәнге ие. Кәсіби шеберліктің жоғары деңгейі, оқытушылардың ғылыми құзыреттілігі мен тәлімгерлігі бастамашылықты, тәуелсіз ойлауды және ғылыми ізденіске ұмтылуды ынталандыратын академиялық ортаны қалыптастырады. Студенттердің ғылыми бастамаларын қолдау, студенттерді ғылыми жобаларға тарту және конференциялық іс-шаралар ерте кәсіби өзін-өзі анықтауға ықпал етеді.

Құқықтану саласында маман даярлау тек заң нормаларын меңгертумен шектелмей, әділдік, жауапкершілік және құқықтық сана сияқты іргелі құндылықтарды тәрбиелеуді талап етеді [3].

«Bolashaq» академиясы да белсенді студенттік өмір кеңістігі болып табылады. Ғылыми, білім беру, еріктілер және мәдени іс-шараларға қатысу студенттерге көшбасшылық қабілеттерін, көпшілік алдында сөйлеу және командалық жұмыс дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді. Мұндай көпжақты қызмет кәсіби және қоғамдық іске асыруға дайын тұтас тұлғаны қалыптастырады.

Осылайша, «менің академиям» - білімге, ғылымды дамытуға және заңға қызмет етуге деген ұмтылыспен біріктірілген пікірлестер қауымдастығы. «Bolashaq» академиясы менің өмірімде білім беру траекториясын ғана емес, сонымен қатар болашақ кәсіби қызметтің құндылық бағдарларын анықтайтын ерекше орын алады.

Менің ғылымым

«Bolashaq» академиясындағы ғылыми қызметі мен үшін оқытудың қосымша элементі емес, кәсіби қалыптасудың саналы бөлігі болды. Оқытудың алғашқы кезеңдерінде заң ғылымына деген қызығушылық қолданыстағы заңнаманы оқып қана қоймай, оның тиімділігін, ішкі логикасын және қазіргі әлеуметтік қажеттіліктерге сәйкестігін талдауға деген ұмтылыс ретінде қалыптасты.

Менің ғылыми қызығушылықтарымның негізгі бағыты мемлекет пен құқық теориясының, заң шығару қызметінің проблемаларымен, сондай-ақ қазіргі трансформация жағдайында құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның қалыптасуымен байланысты. Ғылыми-зерттеу жұмысы аясында Қазақстан Республикасындағы заңнамалық процестің тиімділігін арттыру, академик С.З. Зимановтың еңбектеріндегі идеялық-құндылық бағдарларын талдау, сондай-ақ қазіргі әлемдегі құқықтық мемлекеттің даму тетіктерін зерттеуге арналған мақалалар дайындалды.

Ғылыми-зерттеу жұмысы аясында Қазақстан Республикасындағы заң шығару қызметінің тиімділігін арттыру, құқықтық мемлекет идеясының эволюциясын және отандық құқықтық ойдың дамуын талдауға арналған мақалалар дайындалды. Бұл зерттеулерде академик С. З. Зимановтың құқықтық мемлекет, заң үстемдігі және ұлттық құқықтық сана мәселелеріне арналған еңбектері теориялық негіз ретінде қолданылды [4].

Ғылыми жарияланымдар мен конференцияларға қатысу зерттеу нәтижелерін сынау және ғылыми дәлелдеу дағдыларын қалыптастыру үшін маңызды алаңға айналды. Баяндамалар мен мақалалармен жұмыс жасау құқықтың әлеуметтік, саяси және мәдени процестермен үнемі өзара әрекеттесетін динамикалық жүйе ретіндегі рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді.

Студенттік бастамаларды қолдауға және зерттеу мәдениетін дамытуға бағытталған «Bolashaq» Академиясының академиялық ортасы менің ғылыми дүниетанымымды қалыптастыруда ерекше рөл атқарды. Ғылыми жетекшілік ету, оқытушылармен пікірталастар және ғылыми іс-шараларға қатысу сыни ойлауды, дербестікті және ғылыми еңбек нәтижелері үшін жауапкершілікті қалыптастыруға ықпал етті.

Осылайша, «менің ғылымым» - бұл жарияланған жұмыстар мен алынған марапаттардың жиынтығы ғана емес, сонымен қатар «Bolashaq» академиясының қабырғасында қаланған үздіксіз интеллектуалды іздеу процесі. Алынған ғылыми тәжірибе ғылыми қызметті жалғастыруға және құқықтану саласындағы зерттеулерді тереңдетуге деген ұмтылысты нығайта отырып, менің әрі қарайғы академиялық және кәсіби бағдарларымды айқындайды.

Ғылыми-зерттеу жұмысы болашақ заңгерді даярлаудың ажырамас бөлігі болып табылады. Оқу кезеңінде мен мемлекет пен құқық теориясы мен практикасының өзекті мәселелеріне арналған ғылыми мақалалар дайындадым және жарияладым, соның ішінде:

Заң шығару процесінің проблемаларын талдайтын және заңнамалық қызметтің тиімділігін арттыру жолдары ұсынылатын «Қазақстан Республикасындағы заң шығару қызметінің тиімділігін арттыру жолдары»;

Көрнекті қазақстандық құқықтанушының идеялық және құндылық мұрасын зерттеуге арналған «Академик С. З. Зимановтың шығармашылығындағы идеологиялық-құндылық ұстамдары»;

Құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам институттарының қазіргі даму тенденциялары қарастырылатын "қазақ әлемі құқықты мемлекеттік пен азаматтық қаламының қалыпсуы мен дамуы".

Республикалық және халықаралық ғылыми-практикалық конференцияларға қатысу зерттеу нәтижелерін ұсынуға ғана емес, сонымен қатар заңгердің кәсіби дайындығының маңызды элементі болып табылатын ғылыми пікірталас тәжірибесін алуға мүмкіндік берді.

Менің тарихым

Әл-Фарабидің еңбектерінде көрсетілген әділетті қоғам, білім мен тәрбие үйлесімі идеялары қазіргі заңгер тұлғасын қалыптастыруда өзектілігін жоғалтпайды [5].

Менің "Bolashaq" академиясындағы тарихым заңгер мамандығын саналы түрде таңдаудан және болашағымды заң ғылымымен және практикамен байланыстыруға ұмтылудан басталды. Оқытудың бірінші курсында Академия тек іргелі білімді ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі жүзеге асыруға, ғылыми ізденіске және әлеуметтік белсенділікке нақты мүмкіндіктер беретіні белгілі болды.

«Bolashaq» академиясында оқыған жылдары қарқынды тұлғалық және кәсіби өсу кезеңі болды және болады да. Ғылыми-зерттеу қызметіне қатысу, мақалалар дайындау, республикалық және халықаралық конференцияларда сөз сөйлеу мемлекет және құқық теориясы, заң шығару қызметі, құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамның дамуы мәселелеріне тұрақты қызығушылықты қалыптастыруға мүмкіндік берді. Ғылыми жарияланымдар алынған білімді түсінудің және оларды практикалық қолданудың маңызды кезеңі болды.

Академияның студенттік және қоғамдық өміріне белсенді қатысу менің тарихымның маңызды бөлігі болды. Волонтерлік қызмет, зияткерлік, құқықтық және шығармашылық конкурстарға, пәндік олимпиадалар мен викториналарға қатысу жауапкершілікті, көшбасшылық қасиеттерді және командалық жұмыс дағдыларын қалыптастыруға ықпал етті. Алынған марапаттар мен алғыс хаттар оқытушылардың жүйелі жұмысы мен қолдауы нақты нәтиже беретіндігінің дәлелі болды.

Менің тарихымда «Bolashaq» академиясының профессорлық-оқытушылық құрамымен өзара іс-қимыл ерекше орын алады. Бұл ғылымды іздеу мен дамытудың үздіксіз процесі ретінде, ал заңгер мамандығын заң мен қоғамға қызмет ету ретінде түсінуді қалыптастырған тәлімгерлік, академиялық талапшылдық және оқытушылардың сенімі болды.

Осылайша, менің «Bolashaq» академиясындағы тарихым-білімге, ғылыми жаңалықтарға, қоғамдық белсенділікке және жеке жетістіктерге толы қалыптасу жолы. Бұл жол бүгінгі күнге дейін жалғасуда, менің кәсіби мақсаттарым мен ғылыми бағдарларымды анықтайды.

«Bolashaq» академиясындағы студенттік өмір оқу үдерісімен шектелмейді. Академиялық және қоғамдық іс-шараларға белсенді қатысу көшбасшылық қасиеттерді, коммуникативтік дағдыларды және әлеуметтік жауапкершілікті дамытуға ықпал етеді.

Оқу кезеңінде мен халықаралық, республикалық және өңірлік конкурстар мен олимпиадаларға қатысып, жүлдегер атандым:

- "БІЛІМНІҢ ЖҰЛДЫЗЫ-2024" байқауындағы жеңіс;
- мемлекет және құқық тарихы, конституциялық құқық және қазақстандық ойшылдардың құқықтық мұрасы бойынша викториналарға қатысу және жүлделі орындар;
- діни экстремизм, терроризм және құқықтық қауіпсіздік мәселелеріне арналған эссе байқауларындағы жүлделі орындар.

Қарағанды қаласы әкімінің атынан Алғыс хатпен марапатталған волонтерлік қызметке қатысу, сондай-ақ студенттік бастамалар мен әлеуметтік жобалар аясындағы белсенді қоғамдық жұмыс ерекше назар аударуға лайық.

«Bolashaq» академиясында оқытудың негізгі нәтижелерінің бірі белсенді азаматтық ұстанымды қалыптастыру болып табылады. Экологиялық жобаларға («Таза Қазақстан», «ЭКОСАНА» олимпиадасы), білім беру форумдары мен жастар слеттеріне қатысу қоғам мен мемлекеттің дамуы үшін жауапкершілікті сезінуге ықпал етеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясына, мемлекеттік рәміздерге және ұлттық зиялы қауым қайраткерлерінің құқықтық мұрасына арналған іс-шаралар мен үшін ерекше маңызға ие болды. Мұндай бастамалар қазақстандық Мемлекеттіліктің құқығына, тарихына және құндылықтарына құрмет көрсетуді нығайтады.

Студенттің ғылыми және кәсіби жетістіктеріндегі «Bolashaq» академиясының рөлі

Академияда алған білім мен дағдылар маңызды нәтижелерге қол жеткізуге негіз болды, соның ішінде:

- «халықаралық түркі халқының үздік студенті – 2024» атағын алу;
- Қарағанды облысының ЖОО студенттері арасында «Жыл студенті - 2025» номинациясында жеңіске жету;

Бұл жетістіктер тек жеке нәтиже ғана емес, сонымен қатар "Bolashaq" академиясының білім беру және тәрбие жұмысының жоғары деңгейінің көрінісі болып табылады.

Мен үшін «Bolashaq» академиясы - бұл оқыту кезеңі ғана емес, менің ғылымға, заңға және қоғамдық қызметке деген көзқарасымды қалыптастырған құндылықтардың, білім мен мүмкіндіктердің тұтас жүйесі. Мұнда кәсіби бірегейліктің, ғылыми ойлаудың және тұрақты дамуға ұмтылудың негіздері қаланды.

Өз мақаламды үш бөлімді біріктіре отырып – «менің академиям», «менің ғылымым» және «менің тарихым», мен, Кадрин Тілеген, осы аспектілердің әрқайсысы менің "Bolashaq" академиясындағы жолым туралы тұтас түсінікті қалай қалыптастыратынын көрсеткім келді. Академия менің ғылыми қызметім мен кәсіби қалыптасуымның негізі болды; Ғылым өз кезегінде маған талдау, сыни ойлау және зерттеу құралдарын берді; және жеке тарих студенттік өмірге, конференцияларға, конкурстарға және еріктілер жобаларына қатысу арқылы алынған тәжірибені көрсетеді.

Барлық үш компонент бір-бірімен байланысты: Академиясыз ғылыми жаңалықтарға, ғылымсыз білімді мағыналы қолдануға, ал жеке тәжірибесіз алынған білімнің маңыздылығын нақты түсінуге мүмкіндік болмас еді. Бұл мақала менің академиялық және кәсіби дамуым туралы әңгіме ғана емес, сонымен қатар менің құндылықтарымды, ұмтылыстарымды және болашақ мақсаттарымды қалыптастырудағы «Bolashaq» академиясының рөлін мойындау.

Сайып келгенде, «менің академиям», «менің ғылымым» және «менің тарихым» мені тұлға, болашақ заңгер және қоғам мен мемлекеттің игілігі үшін білім мен тәжірибе алуға дайын азамат ретінде қалыптастырудың біртұтас тірі процесін білдіреді.

«Bolashaq» академиясы менің кәсіби бірегейлігімді, ғылыми ойлауымды және азаматтық ұстанымымды қалыптастырған тұтас академиялық орта болып табылады. Академиялық білім, ғылыми ізденіс және жеке тәжірибе өзара байланыса отырып, болашақ заңгердің тұлғалық қалыптасуының біртұтас жүйесін құрайды.

Осы тұрғыдан алғанда, «Bolashaq» академиясы құқықтық мемлекетке қызмет ететін білікті әрі жауапты мамандарды даярлауда маңызды рөл атқарады [6].

Автор өзінің ғылыми және кәсіби жетістіктерінің қалыптасуына қосқан үлесі, тұрақты ғылыми жетекшілігі мен әділдікке негізделген ұстанымы үшін профессор Қабжанов Ақылбек Тайбулатовичке шынайы алғысын білдіреді. Ұстаздың талапшылдығы мен қолдауы автордың академиялық дамуына маңызды ықпал етті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сапарғалиев Ғ., Ибраева А. Мемлекет және құқық теориясы. – Алматы: Жеті жарғы, 2015.
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана, 2022.
3. Әбдірасылов Е.Б. Құқықтық мемлекет және азаматтық қоғам. – Алматы: Қазақ университеті, 2016
4. Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – бірегей сот жүйесі. – Алматы: Жеті жарғы, 2009.
5. Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары. – Алматы: Өлке, 2014.
6. Нерсисянц В.С. Право и правовое государство. – Москва: Норма, 2018.

Кадрин Т.Б.

**АКАДЕМИЯ «BOLASHAQ» КАК ПРОСТРАНСТВО НАУЧНОГО И
ГРАЖДАНСКОГО СТАНОВЛЕНИЯ СТУДЕНТА-ЮРИСТА**

В статье анализируется роль академии «Bolashaq» в научном, профессиональном и гражданском становлении студента-юриста. На основе личного академического опыта автора раскрывается значение высшего учебного заведения как целостного социально-академического пространства, объединяющего образовательную, научно-исследовательскую и общественную деятельность.

Қалкенова А.Е., Керімбай Д.Ғ.

«Bolashaq» Академиясы» студенті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

kalkenovaansagan996@gmail.com, dianak110697@icloud.com

Ғылыми жетекші: фарм. пәндер кафедрасының аға оқытушы, магистр

Темиреева Н.Б.

«BOLASHAQ» – МЕНІҢ АКАДЕМИЯМ, МЕНІҢ ҒЫЛЫМЫМ, МЕНІҢ ТАРИХЫМ

Бұл мақалада «Bolashaq» Академиясының студенттері Қалкенова Аңсаған мен Керімбай Диананың студенттік өмірі, кәсіби қалыптасуы және қоғамдық белсенділігі баяндалады. «Фармация» мамандығы бойынша білім алып жатқан 2-курс студенттері үшін академия тек білім ордасы ғана емес, ғылымға, волонтерлік қызметке және тұлғалық дамуға жол ашқан маңызды орта ретінде сипатталады. Мақалада студенттердің активист болу себептері, волонтерлік қызметтің маңызы, сондай-ақ Қалкенова Аңсағанның

«Мейірім» волонтерлық ұйымының жетекшісі ретіндегі қызметі көрсетілген. Авторлар

«Bolashaq» Академиясының олардың өміріндегі орны мен болашақ маман ретінде қалыптасуына қосқан үлесін ашып көрсетеді.

«Bolashaq» Академиясы Қарағанды қаласында құрылған және жоғары білім беру саласында өз орнын қалыптастырған оқу орындарының бірі болып табылады. «Bolashaq» Академиясы 1995 жылдың 25 қыркүйегінде құрылған. Алғашында ол Қарағанды «Bolashaq» өзекті білім беру институты деп аталған, кейін 2007 жылы университет мәртебесіне өзгертілген, 2015 жылдан академия атанған және 2019 жылы ресми түрде «Bolashaq»

Академиясы атауын алған. Академия құрылған күнінен бастап еңбек нарығына қажетті білікті мамандар даярлауды басты мақсат етіп келеді. Уақыт өте келе академияның білім беру бағыттары кеңейіп, материалдық-техникалық базасы нығайды. Бүгінде «Bolashaq» Академиясы заманауи талаптарға сай, ғылым мен тәжірибені ұштастырған білім ордасы ретінде танылып отыр[1].

Білім мен ғылым - әр адамның болашағын айқындайтын басты құндылықтар. Осы жолда біз үшін ерекше орын алатын, өміріміздің маңызды бір кезеңімен тығыз байланысты оқу орны – «Bolashaq» Академиясы. Бұл академия біз үшін тек жоғары білім беретін мекеме ғана емес, тұлғалық дамуға, ғылымға және қоғамдық белсенділікке жол ашқан орда.

Біз, Қалкенова Аңсаған мен Керімбай Диана, «Bolashaq» Академиясының «фармация» мамандығы бойынша білім алып жатқан 2-курс студенттеріміз. Академия табалдырығын аттаған алғашқы күннен бастап мұндағы білім беру жүйесі, ұстаздардың кәсіби шеберлігі мен студенттерге деген қолдауы бізге ерекше әсер қалдырды. «Bolashaq» Академиясы – біздің Академиямыз, себебі бұл жерде біз өз мамандығымызды меңгеріп қана қоймай, өмірлік маңызды қасиеттерді де үйренудеміз.

«Bolashaq» – менің ғылымым. «Фармация» мамандығы – үлкен жауапкершілікті, терең білім мен үздіксіз ізденісті талап ететін сала. Академия қабырғасында біз теориялық біліммен қатар, практикалық дағдыларды да игеріп, болашақ маман ретінде қалыптасудамыз. Ғылымға деген қызығушылығымыз артып, кәсіби дамуымызға берік негіз қаланды. Біз үшін ғылым – тек оқулықтағы мәлімет емес, ол адам өміріне тікелей әсер ететін маңызды құрал.

Сонымен қатар, «Bolashaq» Академиясы бізге белсенді студенттік өмірдің мәнін ұғындырды. Біз екеуміз де академияда активист және волонтерміз. Активист болуды таңдауымыздың басты себебі – қоғамға пайдалы болуға деген ұмтылыс, айналамыздағы адамдарға көмектесу, жауапкершілікті сезіну. Белсенділік бізге көшбасшылық қасиеттерді дамытуға, командамен жұмыс істеуге және өз ойымызды еркін жеткізуге мүмкіндік берді.

Активист болудың арқасында Қалкенова Аңсаған «Мейірім» волонтерлық ұйымының жетекшісі атанды. Бұл – үлкен сенім мен жауапкершілікті талап ететін міндет. «Мейірім» ұйымы арқылы қайырымдылық шаралары, әлеуметтік жобалар ұйымдастырылып, көмекке мұқтаж жандарға қолдау көрсетілуде. Волонтерлік қызмет бізге мейірімділік, жанашырлық және адамгершілік сияқты асыл қасиеттерді бойымызға сіңіруге жол ашты.

«Bolashaq» – менің тарихым. Бұл академиядағы әрбір күніміз – біздің өмір жолымыздың бір бөлігі. Алғашқы лекциялар, студенттік іс-шаралар, волонтерлік жобалар мен жетістіктер – барлығы да ұмытылмас естеліктерге айналды. Осы академия бізге тек білім ғана емес, өмірлік тәжірибе, сенімділік пен болашаққа деген үміт сыйлады.

Қорытындылай келе, «Bolashaq» Академиясы – біздің өткеніміз, бүгініміз және болашағымыз. Бұл оқу орны бізді кәсіби маман ғана емес, белсенді азамат, жанашыр тұлға ретінде тәрбиелеп келеді. Біз «Bolashaq» Академиясының студенті болғанымызды мақтан тұтамыз және алған білімімізді ел игілігіне жұмсауға дайынбыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тихонов О.И. *Фармацевтикалық технология*. – Харьков: УЎФа, 2019. – 412 б
2. Соколов С.Я., Замотаев И.П. *Фармакогнозия Battaglia S.*
3. *The Complete Guide to Aromatherapy*. – 3rd ed. – Brisbane: Perfect Potion, 2018. – 560 p Bogdanov S.
4. *Beeswax: Production, Properties, Composition and Control*. – Bern: Bee Product Science, 2016.

Қалкенова А.Е., Керімбай Д.Ғ.

«BOLASHAQ» – МОЯ АКАДЕМИЯ, МОЯ НАУКА, МОЯ ИСТОРИЯ

В данной статье рассматриваются студенческая жизнь, профессиональное становление и общественная активность студентов Академии «Bolashaq» Қалкеновой

Аңсаган и Керімбай Дианы. Для студентов 2 курса, обучающихся по специальности «Фармация», академия представляется не только как образовательное учреждение, но и как значимая среда, способствующая развитию науки, волонтерской деятельности и личностного роста. В статье раскрываются причины выбора активистской деятельности, значение волонтерского движения, а также деятельность Қалкеновой Аңсаган в качестве руководителя волонтерской организации «Мейірім». Авторы подчеркивают роль Академии «Bolashaq» в их жизни и ее вклад в формирование будущих специалистов.

Ким В.А.

преподаватель высшего колледжа Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

kim_vladislav_96@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: РЕФЛЕКСИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ОНТОГЕНЕТИЧЕСКОГО ВЕКТОРА В АКАДЕМИЧЕСКОЙ СРЕДЕ

В статье автором представлен анализ процесса становления научной идентичности через призму субъективного академического опыта. Особое внимание уделяется роли осознанного выбора, внутренней активности личности и последовательности этапов личностного развития в процессе освоения научной деятельности. Показано, что рефлексия выступает ключевым фактором интеграции учебного и личностного опыта, способствуя формированию целостного представления о себе как о субъекте научного познания. Материалы данной статьи могут быть полезны для понимания психологических аспектов профессионального и научного становления личности.

В современном мире образование выступает не только как процесс передачи знаний посредством субъекта – объектной парадигмы, но и как важнейший фактор формирования личности, мировоззрения и ценностных ориентиров субъекта образовательного процесса. Академия «Bolashaq» становится тем пространством, где наука, личный опыт и внутренняя мотивация соединяются в единую траекторию развития. История автора в академии – это путь осмысленного выбора, научного поиска и потребности в самоактуализации.

Как отмечает Э. Эриксон, процесс становления личности невозможен без социальной среды, в которой человек реализует себя:

«Личность формируется в процессе непрерывного взаимодействия с обществом» [1].

Для меня, как абитуриента, который находился в начальной точке профессионального онтогенетического вектора было необходимо выбрать высшее учебное заведение, в котором не просто предоставляют информацию для самостоятельного изучения, а в первую очередь академическую среду из профессиональных специалистов, которые по средством экстерииоризации накопленного опыта помогут мне сформировать и развить не только необходимые компетенции, как специалиста, но также определить ценностный, мотивационный, семантический вектор в моей идентичности. Академия «Bolashaq» стала для меня крепким фундаментом, на котором будет выстроен мой онтогенетический путь.

Данное высшее учебное заведение выполнило для меня важную образовательную, воспитательную и развивающую миссию, создавая условия для развития не только интеллектуального, но и нравственного потенциала обучающихся. Здесь образование рассматривается не как механическое усвоение знаний, а как процесс формирования мышления, ответственности и самостоятельного поиска решений.

Л.С. Выготский подчёркивает ключевую роль образовательной среды:

«Обучение ведёт за собой развитие, создавая зону ближайшего развития личности» [2].

Таким образом, академия «Bolashaq» принимает активное участие в личностном становлении обучающегося, формируя не только знания, но и способность к саморазвитию.

М.С. Казиник подчеркивает важность предоставления академических знаний посредством побуждения студентов к обучению:

«Школа должна быть мотивирована радостью» [3].

Научная деятельность в академии «Bolashaq» открыла для меня возможности в развитии критического мышления, исследовательских навыков и свободном оперировании научной терминологии. Участие в международных проектах, исследованиях и аналитической работе помогли сформировать умение ставить вопросы и искать аргументированные логично выстроенные ответы.

Ж. Пиаже рассматривает познание как активный процесс:

«Знание не передаётся в готовом виде – оно конструируется самим субъектом» [4].

Я разделяю мнение ученого о процессе обучения, как в большей степени самостоятельный поиск и усвоения материала. Это помогает юному специалисту выстраивать свой индивидуальный вектор научной деятельности.

Наука для меня – это не только процесс изучения дисциплин, но также процесс личного познания мира через анализ, синтез, сравнение и осмысление.

Академия помогла мне в раскрытии и реализации своих творческих навыков, посредством развития дивергентного мышления. Участие в спортивных, актерских, научных конкурсах внесло огромный вклад в структуру «Я – концепции», а практические занятия помогли в рефлексивном анализе уроков, которые я проводил для учеников и еще больше укрепиться в понимании всей сложности психолого – педагогической деятельности, где необходима совокупность таких качеств, как интернальность, рефлексия, волевое поведение и высокий уровень притязаний.

А.Н. Леонтьев также делает акцент на важность субъект – субъектного подхода в обучении: «Педагогику, как и психологию нельзя строить равнодушно, потому что это наука о человеке, а человек не прощает равнодушного к себе отношения» [5].

Из этого мы можем сделать вывод, что обучающе – воспитательный процесс в академической среде невозможен без целенаправленного развития ответственности и коллективной активности не только студента, но и преподавательского состава. Это только подчеркнет конгруэнтность между тем, что преподаватель объясняет на лекциях и тем, как он реализует данные ценности на личном примере. Как отмечает А. С. Макаренко:

«Воспитание – это не только передача знаний, но и формирование характера через совместную деятельность, где личность развивается в контакте с коллективом» [6].

В завершение научного доклада, хочу отметить, что весь процесс моего обучения был насыщен семантически валентными событиями, личностями, которые в совокупности помогли мне стать тем, кем я являюсь сейчас – молодым человеком, у которого есть мечта – помочь юным дарованиям найти свой путь как в личностном, так и в профессиональном векторе, где индифферентность является непозволительной роскошью, когда речь идет о детях, которые нуждаются в квалифицированной помощи неравнодушных взрослых.

Список использованных источников:

- 1 Эриксон Э. *Идентичность: юность и кризис.* – М.: Флинта, 2006. – С. 67–73.
- 2 Выготский Л.С. *Мышление и речь.* – М.: Педагогика, 2005. – С. 112–118.
- 3 Выступление М. С. Казиника в Совете Федерации РФ о роли культуры и искусства в обществе. 2020. <https://www.youtube.com/watch?v=hQ8SfQMbGic>.
- 4 Пиаже Ж. *Психология интеллекта.* – СПб.: Питер, 2003. – С. 54–60.
- 5 Леонтьев А. Н. *Избранные психологические произведения : в 2 т. / А. Н. Леонтьев ; под ред. В. В. Давыдова, В. П. Зинченко, А. А. Леонтьева, А. В. Петровского.* – Москва : Педагогика, 1983. – Т. 1: 392 с.; Т. 2: 320 с. (Труды действительных членов и членов-корреспондентов АПН СССР).

Ким В.А.

ҒЫЛЫМИ ЖЕКЕ БАС ҚАЛЫПТАСУЫ: АКАДЕМИЯЛЫҚ ОРТАДАҒЫ ЖЕКЕ ОНТОГЕНЕТИКАЛЫҚ ВЕКТОРДЫ РЕФЛЕКСИЯЛАУ

Мақалада автор ғылыми идентичділіктің қалыптасу процесін субъективті академиялық тәжірибе призмасынан талдайды. Арнайы назар жеке тұлғаның саналы таңдауының, ішкі белсенділігінің және жеке дамудың кезеңдерінен өту тәртібінің ғылыми қызметті меңгеру процесіндегі рөліне аударылады. Рефлексия оқу мен жеке тәжірибені интеграциялауда негізгі фактор ретінде көрініс табатыны көрсетілген, бұл өзін ғылыми таным субъектісі ретінде тұтас бейнелеуге ықпал етеді. Мақаланың материалдары тұлғаның кәсіби және ғылыми қалыптасуының психологиялық аспектілерін түсінуге пайдалы болуы мүмкін.

Оразғали А.

Студентка, Академия «Bolashaq»

Қарағанда, Республика Казахстан

ajzikstar@gmail.com

Научный руководитель: к.х.н., доцент Сиволобова О.А.

МОЙ ПУТЬ В АКАДЕМИИ «BOLASHAQ»: ОБУЧЕНИЕ, НАУКА И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ СТАНОВЛЕНИЕ

Рассматривается личный опыт обучения, научной деятельности и профессионального становления студента-фармацевта.

Выбор образовательного пути не всегда совершается с полной уверенностью и ясным пониманием будущего. Зачастую он формируется под влиянием обстоятельств, советов близких и жизненных реалий. Академия «Bolashaq» стала для меня именно таким местом – пространством, где из сомнений постепенно сформировались профессиональные ориентиры, а обучение превратилось в осознанный путь личного и научного роста.

На сегодняшний день, обучаясь на 4 курсе по образовательной программе «Фармация», я могу с уверенностью сказать, что Академия «Bolashaq» сыграла значимую роль в формировании моего отношения к науке, профессии и собственному будущему.

Поступление в Академию «Bolashaq» не было заранее запланированным и осознанным выбором. Первоначально я рассматривала возможность поступления в художественный ВУЗ, так как рисование занимало и продолжает занимать важное место в моей жизни. Однако по

ряду причин реализовать этот план не удалось. По совету отца было принято решение выбрать практичную и востребованную профессию фармацевта, оставив творчество в качестве хобби.

Несмотря на внутренние сомнения, я сдавала профильные предметы: химию и биологию, и поступила на факультет «Фармация». Первый курс запомнился мне особенно светлым и насыщенным периодом. В памяти ярко сохранилось посвящение в студенты, организованное в формате концерта, где нас познакомили с руководством Академии и вручили памятные подарки. Эти события способствовали формированию чувства причастности к академическому сообществу.

Обучение на первом курсе проходило преимущественно в формате общих дисциплин совместно со студентами других факультетов. Среди профильных предметов особое место занимали латинский язык, анатомия и физиология. Атмосфера первого года обучения была динамичной, живой и объединяющей, что значительно облегчило адаптацию к студенческой жизни.

Со второго курса обучение стало более специализированным. В учебный план были введены дисциплины, раскрывающие основы фармацевтической деятельности: история фармации, биоэтика, элементы фармацевтической химии. Именно на этом этапе началось более глубокое осмысление выбранной профессии [1].

Третий курс стал переломным в понимании сущности фармации. Изучение фармакологии, аналитической химии и технологии лекарственных средств позволило перейти от теоретических представлений к осознанию практической значимости получаемых знаний. Лабораторные работы, расчеты и анализы требовали высокой концентрации, ответственности и системного подхода.

Несмотря на то, что химия всегда давалась мне непросто, обучение в академии научило меня не избегать сложных дисциплин, а искать способы их понимания. Преподаватели, с которыми в процессе обучения возникали различные вопросы и сложности, в итоге вносили значимый вклад в формирование профессиональных навыков, дисциплины и научного мышления.

Важной частью моего обучения в Академии «Bolashaq» стало участие в научных мероприятиях. За годы обучения я приобрела навыки написания научных статей, подготовки докладов и выступлений. Мне удалось занять призовые места (вторые и третьи), а также получить благодарности за активность и успешную учебную деятельность в период второго и третьего курсов.

Особое значение в процессе обучения имели учебные и производственные практики. Если на начальных этапах практика была связана с изучением лекарственных растений и поиском растительного сырья, то в дальнейшем она проходила в аптечных организациях, включая производственную аптеку. Именно этот опыт позволил применить теоретические знания на практике, познакомиться с реальными условиями фармацевтической деятельности и глубже понять профессиональные обязанности фармацевта.

Учеба требовала значительных усилий, особенно в условиях необходимости совмещать обучение с сохранением личных интересов, в частности, творческой деятельности. Несмотря на это, я не отвергаю ни химию, ни выбранную профессию. Напротив, за годы обучения мне удалось сформировать целостное представление о фармацевтической деятельности, структуре аптек и роли фармацевта в системе здравоохранения, что соответствует современным требованиям к фармацевтической деятельности в РК [2].

Хоть я не была активно вовлечена в общественную и организационную жизнь Академии, мне было важно наблюдать за тем, как многие студенты искренне стремятся проявить себя в научной и академической деятельности. Было заметно, что Академия «Bolashaq» создает условия для развития студентов и прилагает усилия к тому, чтобы достойно конкурировать с другими высшими учебными заведениями, несмотря на сравнительно небольшое количество обучающихся [3].

В процессе обучения нам неоднократно предоставлялась возможность участвовать в

различных конференциях и научных мероприятиях, в том числе в формате слушателей. Эти мероприятия отличались тематическим разнообразием и позволяли расширить представление о современной науке и практической деятельности. Особенно интересными для меня были встречи с представителями фармацевтических организаций и специалистами отрасли, которые делились профессиональным опытом и актуальной информацией о развитии фармации. В последнее время подобные мероприятия стали проводиться чаще, что, на мой взгляд, является важным шагом в укреплении научно-практической направленности обучения.

Возможность наблюдать научную среду изнутри позволила мне осознать, что при наличии выраженного стремления к научной деятельности я могла бы реализовать себя и в роли исследователя. Идея участия в создании лекарственных средств, в том числе разработки новых препаратов, представляется мне значимой и интересной, даже с учетом того, что современная фармацевтическая наука во многом опирается на уже существующие исследовательские базы, включая разработку антибактериальных препаратов. Такой опыт стал важной частью моего понимания потенциала и границ научной деятельности.

Сегодня у меня нет сомнений в отношении своего профессионального будущего. Символично, что слово «*болашақ*» в переводе с казахского языка означает «*будущее*».

Академия «*Bolashaq*» для меня – это прежде всего пространство получения качественного профессионального образования. Я осознаю, что на протяжении обучения не занимала активной позиции в общественной жизни академии и во многом оставалась в роли наблюдателя, своего рода «фонового» участника академического сообщества. Однако это не умаляет значимости того вклада, который Академия внесла в мое профессиональное и личностное становление.

Именно здесь я получила системные знания, понимание сущности фармацевтической деятельности и представление о роли фармацевта в сфере здравоохранения. Академия предоставила мне главное – основу образования и возможности для развития, тогда как ответственность за их дальнейшую реализацию лежит уже на мне самой. Быть профессионалом в выбранной сфере – это итог не только обучения, но и личной готовности применять полученные знания добросовестно и осознанно.

Вот и получается, что независимо от уровня вовлеченности в академическую жизнь, Академия «*Bolashaq*» стала для меня отправной точкой формирования профессиональной ответственности и уверенности в собственном будущем.

Список использованных источников:

1. *Казахский национальный медицинский университет им. С.Д. Асфендиярова. Фармацевтическое образование: современные подходы и перспективы развития.* – Алматы, 2019. (URL: <https://kaznmu.edu.kz/ru/>)
2. *Министерство здравоохранения Республики Казахстан. Фармацевтическая деятельность в Республике Казахстан: нормативно-правовые основы.* – Астана, 2020. (URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ndsm?lang=ru>)
3. *Академия «Bolashaq». Официальный сайт Академии «Bolashaq».* (URL: <https://bolashaq.edu.kz>)

Оразғали А.

«BOLASHAQ» АКАДЕМИЯСЫНДАҒЫ МЕНІҢ ЖОЛЫМ: БІЛІМ АЛУ, ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ КӘСІБИ ҚАЛЫПТАСУ

Мақалада фармацевт-студенттің білім алу жолындағы жеке тәжірибесі, ғылыми қызметі және кәсіби қалыптасу үдерісі қарастырылады.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚҰҚЫҚ
ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.
ҚАРЖЫЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ ЖӘНЕ
БИЗНЕСТІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ**

**ПЕРСПЕКТИВЫ
РАЗВИТИЯ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ РК
УПРАВЛЕНИЕ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ И
ЮРИДИЧЕСКАЯ ЗАЩИТА БИЗНЕСА**

Айтжанова М.Б.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
m.aitzhanova06@mail.ru

Ғылыми жетекші: заң ғ.к., профессор ассистенті Өзбеков Д.Ө.

КИБЕРКЕҢІСТІКТЕГІ АЛАЯҚТЫҚ: ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада киберкеңістіктегі алаяқтық мәселесі зерттеледі, оның қоғамға қауіптілігі, трансұлттық сипаты және құқықтық-қорғаныс шаралары қарастырылады. Зерттеу барысында Қазақстандағы интернет-алаяқтықтың негізгі түрлері, құқық қорғау органдарының тәжірибесі және «CyberPol» жобасының тиімділігі, сондай-ақ шетел мемлекеттерінің кибер алаяқтыққа қарсы іс-қимыл жасаудағы озық тәжірибелері талданады. Сонымен қатар, қолданыстағы қылмыстық заңнаманың киберқылмыстарға қарсы күрестегі жеткіліктілігі бағаланып, оны жетілдірудің негізгі бағыттары ұсынылады.

Қазіргі таңда киберкеңістіктегі алаяқтық ақпараттық қоғамның қауіпсіздігіне тікелей әсер ететін өзекті қылмыстардың бірі болып отыр. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы экономикалық және әлеуметтік қатынастарды жеңілдетумен қатар, қылмыстық әрекеттердің жаңа тәсілдерінің пайда болуына себеп болды. Соның нәтижесінде интернет пен электрондық сервистер арқылы жасалатын алаяқтық қылмыстардың саны артып, олардың қоғамға келтіретін зияны күшейе түсті.

Киберкеңістіктегі алаяқтықтың күрделілігі оның жасалу тәсілдерінің өзгермелілігімен, қылмыскерлердің жасырын әрекет етуімен және қылмыстың көбіне трансұлттық сипат алуымен байланысты. Бұл жағдай қылмыстық-құқықтық жауаптылықты жүзеге асыру барысында бірқатар құқықтық және практикалық мәселелерді туындатады. Атап айтқанда, қылмысты саралау, дәлелдемелерді жинау және кінәлі тұлғаны анықтау процесі едәуір қиындыққа соғады. «Алаяқтық туралы істер бойынша сот практикасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 29 маусымдағы №6 нормативтік қаулысына сәйкес, Ақпараттық жүйелерді пайдаланушыларға қатысты жасалған алаяқтық кінәліге немесе оның нұсқауы бойынша басқа адамдарға ақшалай қаражат және (немесе) жеке деректері аударылған сәттен бастап аяқталды деп танылады. Ақпараттық жүйелерді пайдалана отырып алаяқтықтың жасалған орны деп ақшалай қаражатты аударатын жәбірленушінің тұрған жерін санаған жөн. Ақпараттық жүйені пайдаланушыны Qiwi-кошелек, интернет-банкінг және т.б. арқылы алдап өзінің қылмыстық пиғылын іске асыру мақсатында ақпараттық жүйеде көрінеу жалған мәліметтерді немесе бағдарламаларды орналастыру жолымен ақпараттық технологиялар (компьютер, компьютерлік бағдарламалар, интернет, ұялы телефон және т.б.) арқылы жасалған, ақпараттық жүйені пайдаланушының мүлкін немесе мүлікке құқығын иеленуге бағытталған кінәлінің әрекеттерін ақпараттық жүйені пайдаланушыны алдау немесе оның сенімін теріс пайдалану жолымен жасалған алаяқтық деп тану қажет [1].

Киберкеңістіктегі алаяқтықтың дәстүрлі алаяқтықтан айырмашылығы – мұндай қылмыстарда қылмыскер мен жәбірленуші тікелей байланысқа түспейді, ал қылмыстық әрекет қашықтан жүзеге асырылады. Бұл жағдай қылмыстың жасырын болуына және оны анықтаудың күрделене түсуіне әкеледі. Сонымен қатар, киберкеңістіктегі алаяқтықтың тағы бір ерекшелігі – оның жылдам таралуы және трансұлттық сипат алу мүмкіндігі. Қылмыскерлер бір мемлекеттің аумағында отырып, басқа елдің азаматтарына қарсы қылмыс жасай алады. Мұндай жағдай құқық қорғау органдары үшін қылмысты ашу мен кінәлі тұлғаларды жауаптылыққа тартуда айтарлықтай қиындықтар туындатады.

2025 жылдың тамызында Ішкі істер министрлігі интернет-алаяқтықтан зардап шеккен

жастар санының айтарлықтай артқанын мәлімдеді. Егер өткен жылы 18–30 жас аралығындағы жәбірленушілер саны шамамен 2000 адамды құраса, биыл небәрі тоғыз айдың ішінде бұл көрсеткіш 3000-ға жеткен. Бас прокуратураның ақпаратынша, 2025 жылдың алғашқы сегіз айында Қазақстанда интернет-алаяқтықтың 14 мыңнан астам фактісі тіркелген. Жалпы материалдық шығын 6 миллиард теңгеден асып жығылғанымен, оның тек 25 пайызы ғана иелеріне қайтарылған. Тергеу нәтижесінде қылмыскерлерге банк карталарын берген 217 дроппер жауапкершілікке тартылып, 61 киберқылмыстық топтың жолы кесілген. Өткен жылы қазақстандықтар алаяқтарға шамамен 11,5 миллиард теңге аударған. Бұл 2023 жылмен салыстырғанда 2,8 есе көп. Аталған соманың 11 миллиард теңгесі қарапайым азаматтардың жеке қаражатына тиесілі.

Қазақстан үшін жеке деректердің таралуы да күрделі мәселеге айналып отыр. Жаз мезгілінде ел тұрғындарының жеке мәліметтері бар 16,3 миллион жазба ашық дереккөздерге тарап кеткені белгілі болды. 2025 жылдың 21 қазанында жарияланған ақпаратқа сәйкес, мәліметтердің басым бөлігі 2022 жылы ұрланған болып шықты. Украина аумағынан әрекет ететін алаяқтардың Қазақстан азаматтарын нысанаға алғаны ІІМ хабарламаларында да расталады. Қыркүйек айында Қазақстан мен Украина құқық қорғау органдарының бірлескен операциясы нәтижесінде еліміздің тұрғындарын алдаумен айналысқан трансұлттық call-орталық жойылған. Қылмыскерлер өздерін Ұлттық банк пен құқық қорғау органдарының қызметкерлері ретінде таныстырып, терроризммен күрес сылтауымен адамдарды ақша аударуға мәжбүрлеген. Келтірілген шығын көлемі 900 миллион теңгеден асқан. Халықаралық құқық қорғау органдары көмегімен Украинада бес, Арменияда екі call-орталықтың қызметі тоқтатылды.

Қазіргі таңда алаяқтықтың ең қауіпті бағыты — жасанды интеллектті қолдану. Алаяқтар жақын адамдардың дауысын айнытпай салып, дипфейк технологиялары арқылы шынайы бейне және аудиожазбалар жасауда. Сонымен қатар, қылмыскерлер қайтыс болған адамдардың деректерін пайдаланып, оларды цифрлық түрде «тірілту» арқылы банк онлайн-сервистеріне немесе өзге де ақпараттық жүйелерге заңсыз қол жеткізе алады. Соның салдарынан адамдар туысы не танысы хабарласқандай қабылдап, оңай сеніп қалады. Егер бұрын алаяқтық тәсілдері фишинг пен жалған сайттармен шектелсе, бүгінде олар технологиялық жағынан күрделеніп, психологиялық тұрғыда әлдеқайда әсерлі бола түсті [2]. 2025 жылы Қарағанды облысында интернет-алаяқтыққа қатысты 2,5 мыңнан астам факті тіркеліп, келтірілген шығын шамамен 5 миллиард теңгені құрады. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 190-бабына сәйкес, ақпараттық жүйені немесе Интернет желісін пайдаланушыны алдау немесе сенімін теріс пайдалану жолымен жасалған алаяқтық — мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан үш жылға дейінгі мерзімге айыра отырып немесе онсыз, төрт мың айлық есептік көрсеткішке дейінгі мөлшерде айыппұл салуға не сол мөлшерде түзеу жұмыстарына не бір мың сағатқа дейінгі мерзімге қоғамдық жұмыстарға тартуға не төрт жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады [3].

Трансұлттық сипаттағы кибералаяқтық қылмысына әлемдік қауымдастыққа кіретін елдердің шамамен 80 пайызының өкілдері тартылған. Соның айқын мысалы ретінде АҚШ аумағында әрекет еткен қылмыстық топтың қызметін келтіруге болады. 2020 жылдың маусым айында Вирджиния штатындағы федералдық округтік сот «Direct Connection» форумы арқылы жұмыс істеген халықаралық ұйымдасқан қылмыстық топ мүшелеріне үкім шығарды. Қылмыскерлер өздерінің «Cardplanet» сайты арқылы бірнеше мемлекет аумағында ұрланған 150 мың банк картасының деректерін сатқан, сондай-ақ ұрланған тауарлар мен қызметтерді сату жұмыстарын жүргізген. Сонымен қатар, 2020 жылы АҚШ Әділет министрлігі Невада штатының округтік соты Infracard Organization атты трансұлттық қылмыстық топтың жетекшілерін соттағаны туралы хабарлады. Аталған ұйым ұрланған жеке басын сәйкестендіру деректерін, жеке, қаржылық және банктік ақпаратты ірі көлемде сатып алу, сату және тарату ісімен айналысқан. Оның қылмыстық әрекеттерінен келген залал 568 миллион АҚШ

долларынан астам сомаға бағаланады [4].

Киберкеңістіктегі алаяқтықтың алдын алу кешенді және жүйелі шараларды іске асыруды талап етеді. Қазақстан Республикасында киберкеңістіктегі алаяқтыққа қарсы тиімді іс-қимыл жасау мақсатында «CyberPol» жобасы енгізілді. Жоба Ішкі істер министрлігінің бастамасымен цифрлық ортада жасалатын қылмыстармен күресуді күшейтуге, мемлекеттік органдар арасындағы өзара іс-қимылды үйлестіруге және халықтың құқықтық сауаттылығын арттыруға бағытталған. Пилоттық жоба алғаш рет Шымкент қаласында іске асырылып, кейін республика аумағына кеңейтілді. Орталықта заманауи цифрлық зертхана жұмыс істеп, мамандар электрондық құрылғыларға техникалық сараптама жүргізіп, алаяқтықта қолданылған құралдарды анықтайды. Жоба аясында арнайы жүйе енгізіліп, алаяқтар пайдаланатын жалған нөмірлерден келетін шетелдік қоңыраулар бұғатталады. Бұл шара 43 миллионнан астам күмәнді байланыс әрекеттерін тоқтатып, интернет-алаяқтықтан зардап шеккендер санын 2,5 еседен астам азайтты. Жүргізілген іс-шаралар трансұлттық ұйымдасқан қылмыстық топтың қызметін әшкерелеп, бірнеше қатысушы ұсталды. Қылмыстық топ мессенджер арқылы азаматтарды алаяқтыққа тартқан, жәбірленушілерден миллион теңгеге жуық қаражат алынғанымен, құқық қорғау органдарының уақтылы әрекеттері арқасында қаражат заңсыз айналымға түспей, бұғатталды. «CyberPol» қызметі банктер мен байланыс операторларымен тікелей өзара іс-қимыл жасауға негізделген. Нәтижесінде шетелге заңсыз шығарылуы мүмкін 220 миллион теңгеге жуық қаражат уақытында тоқтатылып, жалпы сомасы 850 миллион теңгеден асатын шығын өтелді. Қазіргі таңда жоба аясында 3 мыңнан астам интернет-алаяқтық фактісі әшкереленген [5]. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, осы бағыттағы қылмыстармен тиімді күресте Қытай ерекше жетістіктерге қол жеткізген. Онда мұндай жағдайлар біздің елімізде байқалып отырғаннан шамамен он жыл бұрын басталған. Қазіргі таңда Қытайда шетелдік ұйымдастырушылар қатысқан кибер алаяқтық әрекеттерімен ұлттық қауіпсіздік органдары айналысады, ал басқа жағдайларда бұл функцияны сақтандыру агенттері жүзеге асырады [6]. Германияда киберқауіпсіздік саласындағы курстар мемлекеттік деңгейде барлық білім беру сатыларында оқытылады. Нидерландта азаматтар мен кәсіпкерлерге арналған цифрлық оқыту бағдарламалары кибералаяқтық түрлерін түсінуге және олардың алдын алуға бағытталған. Мұндай курстар құқықтық нормаларды үйретумен қатар, практикалық қорғаныс дағдыларын қалыптастырады. 2022 жылы Нидерланд Киберқауіпсіздіктің ұлттық стратегиясын қабылдап, ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі мемлекеттік, бизнес және азаматтық жауапкершілікті айқындады [7].

Киберкеңістіктегі алаяқтықпен күрес тек қылмыстық жауаптылықты күшейтумен шектелмеуі тиіс. Бұл қылмыс түрінің ерекшелігі мен қазіргі қоғамдағы кең таралуы кешенді, жүйелі шараларды іске асыру қажеттігін көрсетеді. Ақпараттық технологиялардың күнделікті өмірге терең енуі азаматтардың мүмкіндіктерін кеңейткенмен, олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесін алдыңғы қатарға шығарып отыр. Ең алдымен, киберкеңістіктегі алаяқтыққа қарсы тиімді күрес жүргізу үшін қылмыстық-құқықтық жүйені заман талабына сай жетілдіру қажет. Қолданыстағы қылмыстық заңнамада ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы жасалатын алаяқтық әрекеттердің ерекшеліктері нақты әрі айқын көрсетілуі тиіс. Себебі мұндай қылмыстардың жасалу тәсілдері дәстүрлі алаяқтықтан едәуір өзгеше болып келеді. Сонымен қатар, киберкеңістіктегі алаяқтыққа қарсы күресте құқық қорғау органдарының рөлі ерекше. Бұл салада қызметкерлердің цифрлық технологиялар саласындағы кәсіби дайындығын арттыру маңызды болып табылады. Тергеу барысында заманауи техникалық құралдарды пайдалану, электрондық дәлелдемелермен жұмыс істеу дағдыларын жетілдіру қылмыстарды ашу тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Киберкеңістіктегі алаяқтықтың алдын алуда азаматтардың цифрлық және құқықтық сауаттылығын арттыру ерекше маңызға ие. Халық арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізу алаяқтық қылмыстардың алдын алудың тиімді әдістерінің бірі болып табылады.

Қорытындылай келе, киберкеңістіктегі алаяқтыққа қарсы күрес қылмыстық-құқықтық, ұйымдастырушылық және алдын алу шараларын қамтитын кешенді саясатқа негізделуі тиіс.

Бұл қылмыс түрімен күресте тек жазалау шараларына сүйену жеткіліксіз, өйткені оның алдын алу және қоғамда құқықтық сананы қалыптастыру маңызды рөл атқарады. Осындай жан-жақты және жүйелі тәсіл ғана киберкеңістіктегі алаяқтықтың таралуын азайтуға, сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін тиімді қорғауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиетер тізімі:

1. Алаяқтық туралы істер бойынша сот практикасы туралы : Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2017 жылғы 29 маусымдағы № 6 нормативтік қаулысы [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу режимі: «Әділет» ақпараттық-құқықтық жүйесі.
2. <https://tengrinews.kz/article/aferisty-umnee-sxemy-sloznee-onlain-mosennicestvo-kazaxstane-3306/>
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі.-Алматы:ЖШС «Издательство «Норма-К», 2024.-284-бет.
4. Воронин Ю.А., Беляева И.М., Кухтина Т.В. Современные тенденции преступности в цифровой среде / Ю.А. Воронин, И.М. Беляева, Т.В. Кухтина. – Челябинск: Южно-Уральский государственный университет, 2021. – С. 7–11.
5. <https://kazpravda.kz/n/kiberpol-zashchitit-ot-internet-moshennikov/>
6. Масалева А. В. Время // Қоғамдық-саяси газета. — Шымкент, 2025.
7. Айтуарова А.Б., Баймуханов Е.М., Масакбаева К.К. Уголовно-правовые аспекты противодействия кибермошенничеству в Республике Казахстан // Ғылым. – 2024. – № 4 (83). – Б. 152–157.

Айтжанова М.Б.

«МОШЕННИЧЕСТВО В КИБЕРПРОСТРАНСТВЕ: УГОЛОВНО-ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ЕГО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ»

В статье исследуется проблема киберпространственного мошенничества, его общественная опасность, транснациональный характер, а также меры правовой защиты. В ходе исследования анализируются основные виды интернет-мошенничества в Республике Казахстан, практика деятельности правоохранительных органов и эффективность проекта «CyberPol», а также опыт зарубежных государств по противодействию кибермошенничеству. Кроме того, оценивается достаточность действующего уголовного законодательства в сфере борьбы с киберпреступностью и предлагаются основные направления его совершенствования.

Асканов Г.Т.

Магистрант, Международный университет Астана

Астана, Республика Казахстан

galeke.askani@gmail.com

Научный руководитель: к.ю.н., доцент Сарсенова С.Н.

**МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ КОНСУЛЬСКОЙ ЗАЩИТЫ ГРАЖДАН:
ВЫЗОВЫ НОВОГО ВРЕМЕНИ И МЕСТО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СИСТЕМЕ
ГЛОБАЛЬНЫХ КОНСУЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ**

В представленной статье анализируются международно-правовые основы консульской защиты граждан в контексте современных процессов глобальной мобильности. Особое внимание уделено проблемам, с которыми сталкиваются граждане Республики Казахстан за рубежом, включая случаи задержаний, трудовые конфликты и различные чрезвычайные ситуации. Рассматривается степень эффективности действующих международно-правовых инструментов, среди которых ключевое место занимают положения Венской

конвенции о консульских сношениях 1963 года и двусторонние договоры Казахстана с иностранными государствами. На основании изучения зарубежной практики сформулированы предложения по совершенствованию механизмов консульской защиты.

В последние годы число граждан Казахстана, участвующих в международной мобильности — трудовой миграции, зарубежном обучении, туристических поездках и деловых командировках — стабильно растёт. Параллельно увеличивается количество ситуаций, требующих участия консульских органов: задержания, трудовые споры, нарушения прав работников, участие в чрезвычайных ситуациях и конфликтах. По данным МИД РК, в 2022–2024 гг. наблюдается резкий рост числа обращений в консульские учреждения РК, кульминацией которого стало превышение отметки в 100 тыс. обращений в 2024 году [1]. Это отражает не только рост миграции, но и усложнение правовой среды за рубежом.

Увеличение масштабов внешней мобильности сопровождается расширением спектра проблем, с которыми сталкиваются граждане Казахстана в принимающих государствах. Возникает вопрос: насколько действующие международно-правовые механизмы, прежде всего Венская конвенция о консульских сношениях 1963 года, соответствуют новым реалиям и позволяют государству эффективно обеспечивать защиту своих граждан [2]. Современные риски — цифровые преступления, миграционные ограничения, транснациональные трудовые споры, природные катастрофы и вооружённые конфликты — требуют от государств расширения объёма обязательств и модернизации консульских функций.

В последние несколько лет фиксируется рост числа задержаний граждан Казахстана в странах Юго-Восточной Азии и Ближнего Востока. Большинство таких случаев связано с нарушениями миграционных правил, конфликтами с работодателями, обвинениями в интернет-мошенничестве или киберпреступлениях. В ряде государств уведомления о задержании направляются с существенной задержкой, что противоречит статье 36 Венской конвенции [2]. На практике многие консульские учреждения получают информацию только после проведения следственных действий, что снижает возможности консула своевременно вмешаться и обеспечить гражданину доступ к адвокату.

Ежегодно в странах Персидского залива и Восточной Азии фиксируются многочисленные нарушения прав трудовых мигрантов из Центральной Азии: удержание заработной платы, изъятие паспортов, ограничения свободы передвижения, сложности обращения за правовой защитой [3]. Казахстанские консульства сталкиваются со сложностями доступа к своим гражданам, работающим в частных домохозяйствах или на закрытых объектах. Международное право не предусматривает отдельного механизма участия консула в частноправовых трудовых конфликтах: такие полномочия отсутствуют как в Венской конвенции, так и в большинстве двусторонних соглашений. Это создаёт правовой разрыв между обязанностью государства защищать своих граждан и фактическими возможностями консульских служб.

За последние пять лет Казахстан неоднократно проводил эвакуации граждан из зон войн, стихийных бедствий и кризисов в Южной Азии и на Ближнем Востоке [4]. Эти операции включали поиски граждан, координацию рейсов, обеспечение временного размещения и взаимодействие с международными структурами. Подобные действия не описаны среди классических функций консула в Конвенции 1963 года, что указывает на изменение характера международной консульской практики и необходимость обновления международных норм.

Перечисленные проблемы — задержания, трудовые споры, ограничение консульского доступа, цифровые угрозы — показывают, что существующая нормативная база, включая Венскую конвенцию, не полностью соответствует изменившемуся характеру глобальной мобильности. Конвенция остаётся базовым документом, однако, как отмечают зарубежные исследователи международного права (P. Denza, J. Dugard, L. Lee), её положения не охватывают современные вызовы [5]. Среди ключевых недостатков они выделяют отсутствие регулирования цифровой безопасности, норм о массовых эвакуациях и чётких гарантий

доступа консула к задержанным в странах с жёстким миграционным контролем.

Казахстанские учёные обращают внимание на то, что традиционная модель консульской защиты не учитывает современные формы мобильности, особенно трудовую миграцию в Азию и страны Персидского залива. По их мнению, консульская практика значительно опережает международное регулирование, а усилившиеся риски киберпреступности и нестабильности требуют пересмотра подходов к организации консульской помощи.

В условиях недостаточности универсальных инструментов Казахстан опирается на расширенную сеть двусторонних соглашений, регулирующих порядок уведомления о задержании, доступ консула и формы взаимодействия с компетентными органами. Среди ключевых документов можно выделить:

- Конвенцию РК и РФ о консульских учреждениях (1994) [6];
- Соглашение Казахстана и Турции о правовой помощи (2011) [7];
- Соглашение Казахстана и Китая о взаимной правовой помощи (1996) [8].

Эти акты дополняют положения Венской конвенции, устанавливая:

- сокращённые сроки уведомления о задержании — в ряде случаев 24 часа;
- расширенные гарантии допуска консула в учреждения содержания под стражей;
- обязанность информировать членов семьи задержанного;
- более детальные правила доступа к информации и участия консула в отдельных этапах расследования.

Однако эффективность консульской защиты по-прежнему зависит от того, насколько детально отношения конкретной страны с Казахстаном урегулированы двусторонним соглашением. В результате, уровень гарантий существенно различается: в одних странах предусмотрены чёткие процедуры, в других — они минимальны или отсутствуют. Это усиливает потребность в обновлении международных норм и формировании более унифицированной модели защиты.

Помимо договорных средств Казахстан при необходимости обращается к международным механизмам защиты прав человека: Комитету по правам человека ООН [9], специальным процедурам УВКПЧ и механизмам ОБСЕ [10]. Однако их использование в экстренных ситуациях ограничено, поскольку такие процедуры требуют исчерпания внутренних средств защиты и не обеспечивают быстрого результата. Они полезны для фиксации системных нарушений, но не заменяют консульскую помощь.

Международные организации регулярно фиксируют случаи нарушения права на консульский доступ. По данным УВКПЧ за 2022–2023 гг., в странах Центральной Азии зарегистрировано более 600 обращений, связанных с отсутствием уведомления о задержании в первые сутки. МИД Казахстана также отмечает увеличение таких случаев в России, Турции, ОАЭ и Китае.

В 2020–2024 гг. Казахстан расширил сеть консульских учреждений в странах с высокой концентрацией мигрантов и студентов [11]. Это позволило ускорить обработку обращений, хотя нагрузка на сотрудников возросла.

Национальные нормативные акты — Закон «О дипломатической службе» [12], Консульский устав [13] и инструкции МИД — формируют внутреннюю правовую основу консульской деятельности. Однако возможности консулов зависят от международных обязательств и степени сотрудничества принимающего государства.

В ответ на современные вызовы Казахстан продвигает ряд инициатив. Среди них: цифровизация консульских услуг (e-Consulate) [11], позволяющая упрощать связь граждан с консульством; создание мобильных консульских групп, работающих в удалённых регионах.

В совокупности эти меры демонстрируют переход Казахстана к более системному и технологичному подходу в сфере консульской защиты, укрепляя возможности государства реагировать на современные риски и трансграничные вызовы.

Проведённое исследование показывает, что современная система международной

консульской защиты нуждается в пересмотре и адаптации к новым условиям глобальной мобильности. Венская конвенция 1963 года продолжает выполнять роль основного международного акта, определяющего права и обязанности государств, однако её регулирование охватывает лишь базовые элементы взаимодействия и не учитывает те угрозы, которые сформировались в XXI веке — цифровые преступления, интенсивные миграционные потоки и частые чрезвычайные ситуации.

Во-первых, положения Конвенции обеспечивают минимальный набор стандартов, поэтому сегодня возникает объективная потребность в расширении её содержания. Особого внимания требует включение механизмов, связанных с обменом цифровой информацией, дистанционным доступом к задержанным, а также координацией государств при эвакуации граждан из зон кризиса.

Во-вторых, Казахстан последовательно укрепляет защиту своих граждан через заключение двусторонних договоров, где предусматриваются сокращённые сроки уведомления, дополнительные формы взаимодействия консулов с органами власти принимающего государства и более детальные процедуры консульского доступа. Несмотря на позитивную роль этих договоров, они регулируют отношения точно и не формируют единой модели, применимой ко всем случаям.

В-третьих, современные вызовы требуют появления дополнительных инструментов, выходящих за рамки классических консульских функций. Речь идёт о цифровых механизмах поддержки мигрантов, международных стандартах в сфере трудовой мобильности, а также гуманитарных процедурах реагирования на кризисы. Их отсутствие создаёт пробел между реальными потребностями граждан и возможностями дипломатических служб.

В-четвёртых, Казахстан располагает потенциалом для того, чтобы сыграть более активную роль в развитии новой международной нормативной базы. Расширение консульской сети, внедрение электронных сервисов и сотрудничество с глобальными партнёрами формируют основу для продвижения инициатив, направленных на обновление правил взаимодействия государств в сфере защиты граждан.

Итогом исследования является вывод о том, что реформирование международной консульской системы является не только запросом времени, но и шансом для Казахстана укрепить позиции в международно-правовой сфере, одновременно обеспечив более высокую степень безопасности и поддержки своим гражданам за рубежом.

Список использованных источников:

1. *Итоги работы Министерства иностранных дел Казахстана в 2024 году обсуждены на заседании Общественного совета.* 2024. <https://infozakon.kz/politic/26154-itogi-raboty-ministerstva-inostrannyh-del-kazahstana-v-2024-godu-obsuzhdeny-na-zasedanii-obschestvennogo-soveta.html>
2. *Венская конвенция о консульских сношениях 1963 г.*
3. G. Santhosh, *The hidden cost of prosperity: the exploitation of migrant workers in the Middle East.* 2025. <https://atlasinstitute.org/the-hidden-cost-of-prosperity-the-exploitation-of-migrant-workers-in-the-middle-east/>
4. D. Omirgazy, *Kazakhstan Receives Regional Help in Evacuating Citizens from Middle East Conflict Zone.* The Astana Times. 2025. <https://astanatimes.com/2025/06/kazakhstan-receives-regional-help-in-evacuating-citizens-from-middle-east-conflict-zone/>
5. B. Sen. *A Diplomat's Handbook of International Law and Practice.* Springer, 2015.
6. *Консульская конвенция между Российской Федерацией и Республикой Казахстан (Москва, 28 марта 1994 г.)* https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006718
7. *Закон РК от 31 октября 1997 г. №180 «О ратификации Договора между Республикой Казахстан и Турецкой Республикой о правовой помощи по гражданским делам»* <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z970000180>
8. *Указ РК от 30 мая 1995 г. №2309 «О ратификации Договора между Республикой*

Казахстан и Китайской Народной Республикой об оказании правовой помощи по гражданским и уголовным делам» <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U950002309>

9. UN Human Rights Committee. General Comment No. 31. <https://www.unhcr.org/media/human-rights-committee-general-comment-31-nature-general-legal-obligation-states-parties>

10. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. Reports 2021–2023.

11. Брифинг официального представителя МИД РК А.С. Смадиярова об итогах деятельности МИД РК в 2022 году. <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/news/details/482707?lang=ru>

12. Закон РК «О дипломатической службе» от 7 апреля 2014 г.

13. Консульский устав Республики Казахстан от 25 апреля 2016 года, https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1014247

Асканов Г.Т.

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ КОНСУЛДЫҚ ҚОРҒАУ НЕГІЗДЕРІ: ЖАҢА ДӘУІРДІҢ ҚИЫНДЫҚТАРЫ ЖӘНЕ ЖАҢАНДЫҚ КОНСУЛДЫҚ ҚАТЫНАСТАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРНЫ

Ұсынылған мақалада қазіргі жаһандық мобильдік үдерістер аясында азаматтарды консулдық қорғаудың халықаралық-құқықтық негіздері талданады. Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы азаматтарының шет мемлекеттерде жиі кезігетін мәселелері – ұсталуы, еңбек даулары, түрлі төтенше жағдайларға тап болуы – жан-жақты қарастырылады. Сонымен бірге консулдық қатынастар туралы 1963 жылғы Вена конвенциясының нормалары мен Қазақстанның шет мемлекеттермен жасасқан екіжақты шарттары сияқты қолданыстағы халықаралық-құқықтық құралдардың тиімділік деңгейі бағаланады. Шетелдік тәжірибені зерделеу негізінде консулдық қорғау тетіктерін жетілдіруге бағытталған ұсыныстар тұжырымдалған.

Байсымақова Т.Т.

Бакалавр, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

baisymakova02@mail.ru

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Жумабаева Ж.Ж.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ АДВОКАТТЫҢ РӨЛІ

Мақалада адвокаттың қылмыстық процестегі рөлі мен оның кәсіби-құқықтық мәртебесінің мәні жан-жақты талданады. Автор адвокаттың тек қорғаушы емес, әділ сот төрелігін қамтамасыз ететін құқықтық тетік ретінде әрекет ететінін атап көрсетеді. Адвокаттың құқықтық көмек көрсету, дәлелдемелерді бағалау, процессуалдық заңдылықты бақылау секілді функциялары құқықтық мемлекеттің тұрақтылығы үшін маңызды екені негізделеді. Сонымен бірге, жәбірленушінің өкілі ретіндегі адвокаттың өкілеттіктері, халықаралық стандарттар және соттағы кәсіби дайындықтың маңызы ашып көрсетіліп, адвокатура институтының қоғамдағы құқықтық мәдениетті қалыптастырудағы орны айқындалады. Зерттеуде ұлттық заңнама нормалары мен халықаралық құжаттар материалдары салыстырмалы талданып, адвокаттық қызметтің тиімділігі қылмыстық сот төрелігінің сапасын бағалайтын негізгі индикаторлардың бірі ретінде қарастырылады.

Адвокат (латынша advocatus – «шақырылған», ағылшын тілінде lawyer, barrister, advocate) – сотқа дейінгі тергеу барысында және сот талқылауының барлық сатыларында азаматтарға білікті заң көмегін көрсететін, айыпталушы мен сотталушыны қорғаумен қатар,

жәбірленушінің де заңды мүддесін білдіруге өкілетті кәсіби заңгер. Адвокаттың негізгі міндетіне құқықтық кеңес беру, құқықтық позицияны анықтау, дәлелдемелерді жинауға жәрдемдесу, сотта құқықтық аргументация жүргізу және процессуалдық әділеттілікті қамтамасыз ету кіреді [1, 5]. Адвокаттық қызмет кәсіпкерлік емес сипатқа ие және қоғамның құқықтық мәдениетін қамтамасыз ететін кәсіби-құқықтық институт ретінде қызмет етеді.

Қылмыстық процесте адвокаттың орны – құқықтық мемлекеттің маңызды институттарының бірі және оның рөлі тек қорғау функциясымен шектелмей, әділ сот төрелігін қамтамасыз ету механизмінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады. Адвокаттың қызметі құқықтық кепілдіктердің сақталуына, азаматтардың конституциялық құқықтарының қорғалуына және процессуалдық әділеттіліктің орындалуына тікелей ықпал етеді. Сондықтан адвокаттың рөлі тек формалды міндеттер жиынтығы емес, құқық үстемдігін қамтамасыз ететін кәсіби-құқықтық институт ретінде ғылыми тұрғыдан зерттеуді қажет етеді. Әсіресе қылмыстық іс жүргізу кезеңінде адвокат құқықтық тепе-теңдікті қалыптастырушы, айыптау мен қорғау тараптарының тең құқықты қатысуына мүмкіндік беруші тұлға ретінде әрекет етеді. Ол тек айыпталушының немесе күдіктінің өкілі ғана емес, процестің заңдылығын бақылаушы, дәлелдемелердің рұқсаттылығын бағалаушы, қажет болған жағдайда заңсыз жолмен алынған дәлелдерді жоққа шығарушы процессуалдық субъект ретінде маңызды рөл атқарады. Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітілген заң үстемдігі қағидасы нақты іске тек адвокаттық қызмет арқылы асырылатыны айқын, себебі азаматтардың құқықтарын қорғау сот пен тергеу органдарының іс- әрекеттерін бақылаудың және оларды құқық шеңберінде ұстаудың тетігі болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 13-бабы әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар екенін бекітеді. Осы конституциялық кепілдік нақты түрде адвокатура институты арқылы жүзеге асады [2, 17]. Адвокат болу үшін ҚР заңнамасында көзделген бірқатар талаптар міндетті түрде орындалуы тиіс. Үміткер жоғары заңгерлік білімге ие болуы, аттестаттаудан және тағылымдамадан өтуі, адвокаттық қызметпен айналысуға лицензия алуы және адвокаттар алқасына мүшелікке қабылдануы қажет. Бұл талаптар адвокаттық қызметтің кәсібилігі мен жауапкершілік деңгейін заңды түрде қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, адвокат қылмыстық процестің әрбір сатысында – алдын ала тергеуден бастап апелляциялық және кассациялық сот инстанциясына дейін құқықтық стратегияны қалыптастыру, дәлелдемелерді талдау, процессуалдық қателіктерді анықтау, сотпен кәсіби деңгейде пікірталас жүргізу секілді күрделі міндеттерді орындайды. Қылмыстық іс жүргізудегі оның белсенді қатысуы тек жеке тұлғаның мүддесін емес, қоғамдағы әділдік пен құқықтық мәдениеттің деңгейін де айқындайды. Сондықтан адвокат қызметінің тиімділігі қылмыстық сот төрелігінің сапасын өлшейтін индикаторлардың бірі ретінде бағалануы тиіс. Демек, қазіргі таңда адвокаттың рөлін тек қорғаушы маман ретінде емес, әділетті сот төрелігінің демократиялық негізін құрушы құқықтық механизм ретінде қарастыру – ғылыми және практикалық тұрғыдан өзекті мәселе. Осы себепті адвокаттың статусы, функциялары, процессуалдық құқықтары мен шектеулері, кәсіби тәуелсіздігі, этикалық жауапкершілігі арнайы зерттеуді қажет етеді және құқықтық мемлекеттің даму бағыты адвокатура институтының нығаюымен тығыз байланысты.

ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің 66-бабында «Қорғаушы» түсінігі нақты сипатталып, адвокаттың қылмыстық іс жүргізуге қатысу тәртібі, оның құқықтары мен міндеттері айқындалған. Сонымен қатар «Адвокаттық қызмет туралы» заң адвокаттың кәсіби тәуелсіздігін, этикалық стандарттарын және оның құқықтық әлсіз тараптарды қорғаудағы ерекше миссиясын құқықтық тұрғыдан бекітеді. Ал 16-бапта «Ұсталған, тұтқындалған немесе қылмыс жасады деп айып тағылған әрбір адам сол сәттен бастап адвокаттың (қорғаушының) көмегін пайдалануға құқылы» деп нақты бекітілген [3]. Бұл нормалар білікті заң көмегін алудың тек декларативті емес, нақты іске асырылатын құқық екенін айғақтайды.

Қорғану құқығы – адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға арналған процессуалдық кепілдік қана емес, құқықтық мемлекеттің әділ сот төрелігінің басты тетігі. Қорғаушы іске ерте кіріскен сайын күдіктіге немесе айыпталушыға қатысты ықтимал заң

бұзушылықтардың (заңсыз жауап алу, психологиялық қысым, дәлелдемелерді заңсыз алу және т.б.) алдын алу мүмкіндігі жоғары болады. Сондықтан қорғаушының қатысуы тек формалдылық емес, азаматтың жеке басына қол сұғылмау қағидатын іске асыратын құқықтық қауіпсіздік тетігі болып саналады [4].

2014 жылғы 4 шілдедегі қабылданған ҚР Қылмыстық іс жүргізу кодексі осы конституциялық нормаларды дамыта отырып, қорғаушыны айып тағылған немесе күдікті деп танылған сәттен бастап іске қатыстыру міндетін бекітті. Бұл мемлекет азаматтың процессуалдық қорғалуын шынайы қамтамасыз етуді мақсат тұтатынын көрсетті. Себебі қорғаушысыз қалған адам тергеу органдарының заңсыз әрекеттеріне жиі ұшырауы мүмкін; мысалы, жауап алудың заңсыз тәсілдері, беттестіру кезінде қысым көрсету немесе процессуалдық ережелерді сақтамау жағдайлары орын алады [5, 7].

Адвокаттың тергеу әрекеттеріне қатысуы – қылмыстық процестің жарыспалылық және тараптардың тең құқықтылығы қағидаларын іске асырудағы негізгі процессуалдық кепілдік болып табылады. ҚР ҚПК-нің 67, 222 және 223-баптарына сәйкес қорғаушы сұрау, беттестіру, тану үшін көрсету, тінту, куәларды жауап алу, сараптамаларды тағайындау мен өткізу сияқты әрекеттерге қатысуға уәкілетті. Бұл өкілеттіктер адвокатқа тек формалды бақылаушы емес, дәлелдемелердің пайда болу сәтінен бастап олардың заңдылығын процессуалдық тұрғыдан бағалаушы, іс жүргізудің әділ өтуін қадағалайтын процессуалдық бақылау субъектісі ретінде әрекет етуге мүмкіндік береді [5, 16].

Халықаралық тәжірибе де осы қағиданы растайды. Қорғану құқығы 1948 жылғы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында, сондай-ақ 1966 жылғы Адам құқықтары туралы халықаралық пактінде заңдық тұрғыдан бекітілген. Бұл құжаттарда адвокаттың айыпталушы, күдікті немесе сотталушының құқықтарын қорғаудағы міндетті қатысуы әділ сот төрелігінің негізгі шарты ретінде көрсетіледі. Яғни халықаралық құқық адвокаттың қатысуын сот процесінің елеулі компоненті ғана емес, қылмыстық істі әділ қараудың алғышарты деп таниды [6, 13].

Осы тұрғыда адвокаттың өкілеттіктері қорғану құқығының ажырамас бөлігі болып табылады. Егер адвокаттың заңмен белгіленген құқықтары шектелсе немесе процессуалдық ережелер орындалмаса, бұл қорғану құқығын тікелей бұзу болып саналады және мұндай жағдайда шығарылған сот шешімі күмәнді деп танылып, жойылуы мүмкін. Демек, адвокаттың заңды өкілеттіктері сақталуы – тек оның кәсіби мәртебесін қорғау ғана емес, сот әділдігінің және құқықтық мемлекеттің негізгі қағидаларын қамтамасыз етудің кепілі. Осылайша, адвокаттың қылмыстық процестегі рөлі – құқықтарды қорғау функциясын атқарумен қатар, құқықтық мемлекет қағидаларын іске асырушы, қылмыстық іс бойынша процессуалдық шектердің сақталуына құқықтық бақылау жүргізуші, дәлелдемелердің рұқсаттылығын бағалаушы кәсіби-құқықтық тұлға ретінде сипатталады. Бұл адвокатураның тек заң көмегі көрсетуші институт емес, құқықтық жүйенің тұтастығын сақтаушы стратегиялық элемент екенін айқындайды [7, 12].

Халықаралық стандарттар бойынша да адвокаттың тергеу сатысындағы рөлі ерекше маңызды. БҰҰ-ның «Basic Principles on the Role of Lawyers» (1990) құжатында адвокатқа дәлелдемелерді жинауға қатысу, процессуалдық құқық бұзушылықтарды анықтау, және қажет болған жағдайда құқық қорғау органдарының әрекеттеріне шағым түсіру құқығы берілуі тиіс екендігі нақты бекітілген [8, 48]. Еуропалық Адам Құқықтары жөніндегі соттың (ЕАҚС) прецеденттік шешімдері де адвокаттың тергеу сатысында болмауы «әділ сот» қағидасының бұзылуы деп танылатынын көрсетеді [9, 29]. Мәселен, *Salduz v. Turkey* және *Ibrahim and Others v. the United Kingdom* істерінде күдіктіге адвокатсыз жауап алу дәлелдемелерді жарамсыз деп тануға негіз болған [10, 29]. Отандық тәжірибеде де адвокаттың тергеу амалдарына белсенді қатысуы істің әділ шешілу ықтималдығын едәуір арттыратыны байқалады. Мысалы, ҚР Жоғарғы Сотының сот практикасына шолуында қорғаушы қатыспаған беттестіру немесе сараптама нәтижелері сотта дәлелдеме ретінде қабылданбаған жағдайлар тіркелген. Бұл адвокаттың қатысуы процессуалдық формалдылық емес, дәлелдемелердің

заңды жолмен алынғанын қамтамасыз ететін кепілдік екенін дәлелдейді [11, 30].

Адвокаттың тергеу сатысындағы рөлі – процессуалдық тепе-теңдікті қамтамасыз ететін, құқық бұзушылыққа жол бермеуге бағытталған және қорғау позициясын ғылыми негізде қалыптастыруға мүмкіндік беретін құқықтық тетік болып табылады. Тергеу әрекеттеріне қатысу адвокатқа соттағы қорғаныс стратегиясын алдын ала қалыптастыруға ғана емес, дәлелдемелік базаның жарамдылығын бағалап, құқықтық позицияны нақты дәлелдерге сүйене отырып құруға мүмкіндік береді. Осылайша, адвокаттың белсенді қатысуы – әділ сот төрелігінің іске асу көрсеткіші әрі құқықтық мемлекеттің сапасын бағалайтын индикаторлардың бірі болып табылады. Сот сатысында адвокаттың рөлі қылмыстық процестің мәнін айқындайтын негізгі элементтердің бірі болып табылады. ҚР ҚПК-нің 23-бабы бойынша сот талқылауы жарыспалылық қағидаты негізінде жүргізіледі, ал осы жарыспалылықтың тең жүзеге асуы адвокаттың кәсіби даярлығына, құқықтық позицияны дәлелдеу қабілетіне және құқықтық нормаларды сауатты қолдану деңгейіне тікелей байланысты [12, 14]. Адвокат сот отырысында айыптауға қарсы құқықтық аргументация құрып қана қоймай, дәлелдемелердің заңдылығын тексеру, куәлерді жауап алу тактикасын жүргізу, айыптаушы тараптың әлсіз тұстарын анықтау, сотқа құқықтық түсіндірме жасау арқылы процессуалдық тепе-теңдікті сақтауға ықпал ететін құқықтық айғақтарды қолданады.

Сотта сөз сөйлеу барысында адвокат ҚПК-нің 374-375-баптарында белгіленген қорытынды сөз құрылымын сақтап, құқықтық ұстанымын нормативтік актілерге, сот практикасына және құқықтық доктринаға сүйене отырып негіздейді. Бұл сатыда адвокат кәсіби деңгейде құқықтық дәлелдеу жүргізіп қана қоймай, сотты құқықтық тұрғыда сендіру және шешім қабылдау процесіне рұқсат етілген процессуалдық құралдар арқылы әсер ету тетіктерін іске асырады [13, 53]. Қазақстанның сот тәжірибесінде адвокаттың қорытынды сөзінің дәлелді берілуі кей жағдайда үкімнің жеңілдеуіне немесе толық ақталуға ықпал еткен істер кездеседі, бұл адвокаттық кәсібиліктің құқықтық шешімге ықпал ететін фактор екенін көрсетеді.

Халықаралық деңгейде де адвокаттың соттағы қызметі әділ сот қағидатының ажырамас бөлігі. Еуропалық Адам Құқықтары жөніндегі соттың шешімдерінде адвокаттың нақты процеске белсенді қатысуы, құқықтық позицияны жеткізу және сот алдында кәсіби деңгейде пікірталас жүргізу «effective legal assistance» деп аталған [14, 114]. Бұл ұғым тек адвокаттың болуы емес, оның сотта нақты және тиімді құқықтық көмек көрсетуі тиіс деген талапты білдіреді. Демек, соттағы адвокаттың рөлі қорғаушылық функциядан әлдеқайда кең. Ол сот әділдігін іске асырушы процессуалдық қатысушы, құқықтық позицияны қалыптастырушы, дәлелдемелердің рұқсаттылығын қамтамасыз етуші, әрі үкімнің заңдылығы мен негізділігіне ықпал ететін құқықтық модератор болып саналады. Осылайша, адвокаттың соттағы рөлі құқықтық мемлекеттің сапасын көрсететін, сот билігінің ашықтығы мен тәуелсіздігін бағалайтын өлшемдердің бірі ретінде қарастырылуы тиіс.

Сот отырысындағы қорғаныс – аса жауапты процесс және сотталушының тағдырына тікелей ықпал ететін шешуші кезең болып табылады. Кінәлілік, жауаптылық, айыптың дәлелденуі немесе дәлелденбеуі сияқты мәселелердің барлығы сот арқылы түпкілікті шешіледі. Сондықтан сот талқылауына адвокаттың кәсіби әрі жан-жақты дайындалуы ерекше маңызға ие. Бұл процесс техникалық рәсім ғана емес, шығармашылық, аналитикалық және құқықтық тұрғыдан күрделі жұмыс, және ол бірқатар факторларға тәуелді болады. Адвокаттың сотқа дайындығына ықпал ететін негізгі жағдайлар:

- адвокат қорғауды сотқа дейінгі тергеп-тексеру сатысынан бастап жүзеге асырды ма, әлде қорғау тек сот кезеңінде басталды ма;
- адвокат өзінің жеке «тергеуін» жүргізіп, қосымша дәлелдемелер жинады ма, жоқ па;
- істің күрделілік деңгейі, тараптардың жеке психологиялық ерекшеліктері мен сот тәжірибесіне байланысты тактика өзгеруі мүмкін.

Адвокат сот процесіне дайындық барысында келесі міндеттерді жүйелі түрде орындауы тиіс:

1. Іс материалдарымен толық әрі мұқият танысу;
2. Қорғау позициясын нақты әрі құқықтық тұрғыдан негіздеп қалыптастыру;
3. Өтінішхаттар мен процессуалдық құжаттарды дер кезінде және дұрыс рәсімдеу;
4. Өз бетінше жиналған дәлелдемелерді талдау және оларды іс материалдарымен салыстыра отырып құқықтық баға беру;
5. Қажет болған жағдайда тәуелсіз немесе балама сарапшылардың қорытындыларын алу;
6. Соттағы қорғау тактикасын құрастыру: сұрақтар формулировкасы, дәлелдемелерді ұсыну тәртібі және айыптауға қарсы аргументация жоспарын әзірлеу.

Осылайша, адвокаттың сот отырысына дайындығы – қорғану құқығын тиімді жүзеге асырудың негізгі шарты болып табылады. Кәсіби, стратегиялық және дәлелді дайындық адвокаттың позициясының сенімділігіне тікелей әсер етіп, сот шешімінің әділдігіне ықпал етеді [15, 24].

Іс материалдарымен танысу ең алдымен айыптау актісін зерттеуден басталуы тиіс. Бұл құжатта айыптың мәні, құқықтық негізі және тергеушінің дәлелдемелері көрсетіледі. Айыптау актісі – тергеушінің құрастырған айыптау схемасы, ал адвокаттың міндеті осы құрылымға сотта дәлелді түрде қарсы тұру. Актіден кейін адвокат істің барлық материалдарын мұқият талдауы қажет. Куәгердің қандай себеппен дәл осы айғақтарды бергені, айғақтардың жазылу формасы мен реттілігі бәрі маңызды. Себебі адам тағдырына қатысты істе ұсақ- түйек болмайды. Материалдар әртүрлі томдарға бөлінген болуы мүмкін, сондықтан адвокат танысу ретін өзі анықтауы керек: толық оқи ма, әлде айыптау актісінде көрсетілген құжаттардан бастай ма немесе жәбірленуші, айыпталушы және куәгер айғақтарын кезекпен оқи ма бұл қорғаныс тактикасына байланысты шешім. Егер іс көп эпизодты немесе бірнеше айыпталушыға қатысты болса, әр эпизодқа жеке папка арнап, дәлелдемелерді сол бойынша топтастыру тиімді. Адвокат материалдармен танысу барысында алдымен тергеу кезінде заң талаптарының сақталуын тексеруі қажет. ҚР ҚПК нормаларын елемеу, хаттамалардың сәйкес келмейтін датамен рәсімделуі немесе өкілетті емес тұлғамен толтырылуы – жиі кездесетін бұзушылықтар. Мұндай жағдайда дәлелдемелер заңсыз деп танылып, істен алынып тасталуы мүмкін, сондықтан адвокат бұл туралы міндетті түрде мәлімдеуі тиіс. Істі зерттеу кезінде адвокат сотқа дейінгі тергеу барысында қорғауындағы адамның құқықтарының сақталуына ерекше назар аударуы керек [16, 21]. Әсіресе қорғауға құқығы қамтамасыз етілмесе, бұл заңның өрескел бұзылуы болып саналады және қабылданған шешімнің жойылуына әкелуі мүмкін.

Іс материалдарын зерттеудің негізгі бөлігі – тергеу барысында жиналған дәлелдемелерді талдау. Қылмыстық іс бойынша дәлелдеме – істің мән-жайларын айқындауға көмектесетін кез келген ақпарат. Ол дәлел ретінде танылуы үшін қатыстылық және жол берілетіндік талаптарына сай болуы тиіс [17].

Қатыстылық – дәлелдеменің ҚР ҚПК талап еткен мән-жайларды анықтауға мүмкіндік беруі. ҚР ҚПК-нің 113-бабына сәйкес дәлелдеуге жататын негізгі жағдайлар мыналар:

1. Қылмыстың оқиғасы, жасалу уақыты, орны, тәсілі және өзге мән-жайлары;
 2. Іс-әрекетті кім жасағаны;
 3. Айыпталушының кінәсі, кінә нысаны, себептері және мүмкін қателіктері;
 4. Жауаптылық дәрежесіне әсер ететін мән-жайлар;
 5. Айыпталушының жеке басына қатысты деректер;
 6. Қылмыстың салдары;
 7. Келтірілген зиянның сипаты мен көлемі;
 8. Қылмыстық құқыққа қайшылықты жоққа шығаратын мән-жайлар;
 9. Жауаптылықтан немесе жазадан босатуға негіз болатын жағдайлар.
- Дәлелдемелердің анықтығын бағалау – адвокат жұмысының маңызды кезеңі.

Бұл процесс бірнеше тәсіл арқылы жүзеге асырылады: біріншіден, ақпарат көзі мен оның сенімділігі зерттеледі. Екіншіден, ұсынылған деректердің мазмұны талданып, ішкі қайшылықтар анықталады. Үшіншіден, нақты деректер әртүрлі көздердің мәліметтерімен салыстырылады; төртіншіден, қайшылықтардың себептері анықталып, оларды жою шаралары белгіленеді. Іс материалдарын осындай талдау арқылы зерделеп болғаннан кейін ғана адвокат нақты қорғау позициясын қалыптастыруға кіріседі. Бұл ұстаным істегі бар дәлелдемелердің толық талдауы мен бағасы негізінде, сондай-ақ ҚПК талаптарына сәйкес адвокаттың өзі жинаған дәлелдемелерді салыстыру арқылы әзірленеді. Осындай талдаудың нәтижесінде айыптаудың қай эпизодтары бойынша дәлелдеме жеткіліксіз екені, қандай деректер айыптауды растайтыны және қай дәлелдемелердің жалған немесе жол берілмейтін сипатта екені айқындалады. Бұл қорғау тактикасын дәл және негізді қалыптастыруға мүмкіндік беретін негізгі кезең [18, 43].

Қылмыстық процесте адвокаттың қорғаушы ретіндегі қызметі мен жәбірленушінің өкілі ретіндегі қызметі бір-бірінен ерекшеленеді. Қорғаушы айыптауға қарсы әрекет етсе, жәбірленуші және оның өкілі керісінше айыптауды қолдап, зиян келтірген тұлғаны жауапқа тартуға мүдделі. Сондықтан жәбірленуші өкілі көбіне айыптаудың бар дәлелдемелерін толықтыруға және бекітуге бағытталған әрекеттер жасайды. Жәбірленушінің өкілі ретінде адвокат тергеудің толықтығы мен объективтілігін бақылауға міндетті. Егер клиентке зиян келтірген барлық тұлғалар жауапқа тартылмаса немесе айыптау қылмыстың сипатына сай келмесе, ол тәртіптік шара қолдану немесе айыптау көлемін кеңейту жөнінде өтініш білдіруге тиіс. Жәбірленуші мен оның өкілі тергеу аяқталғаннан бастап, іс айыпталушыға таныстырылғанға дейін іс материалдарымен толық танысуға құқылы. Осы кезеңде олар өтінішхаттар берсе, тергеуші жауап қайтаруы міндет. Сот отырыстарында өкіл дәлелдеме ұсыну және өтінішхат беру жолымен процеске қатысады. Дегенмен жәбірленушінің өкілі айыпталушыға жаза тағайындау, оның жеке басын бағалау немесе әрекетті құқықтық саралау секілді мәселелерді қозғай алмайды – ол прокурордың функциясы. Сондықтан адвокат жәбірленушінің өкілі ретінде айыптауды күшейту мақсатын ұстанғанымен, өзінің рөлі прокурорлық айыптаумен тең емес екенін естен шығармауы қажет [19, 60].

Сот үкімі шыққаннан кейін жәбірленуші мен оның өкілі сот шешіміне шағым жасауға немесе жеке шағымдануға құқылы. Өкілдің барлық өкілеттігі жәбірленушінің келісімімен белгіленіп, оған тәуелді болады. Жәбірленуші кез келген уақытта өкіл ұсынған құжаттардан бас тарта алады. Сондықтан адвокат- өкіл өз клиентінің мүдделеріне қайшы әрекет жасауға заң жүзінде құқылы емес [20, 13].

Қорытындылай келе, қылмыстық процестегі адвокаттың рөлі тек техникалық өкілдікпен шектелмейді, ол құқықтық тепе-теңдік пен әділ сот талқылауының маңызды кепілі болып табылады. Жәбірленушінің өкілі ретінде адвокаттың міндеті айыптауды күшейту немесе жазаны қатайту емес, тергеудің объективтілігін қамтамасыз етіп, нақты құқықтық шеңберде клиентінің мүддесін қорғау. Бұл қызмет прокурордың функциясынан өзгеше және ол сотқа қысым көрсетуге емес, дәлелдемелердің заңды әрі ретті ұсынылуына негізделуі қажет. Адвокаттың әрекеті заң шегінен шықпауы, субъективті көзқарастарға сүйенбеуі және процестегі басқа қатысушылардың құқықтарына нұқсан келтірмеуі – оның кәсіби этикасының өзегі. [21, 46]. Осылайша, жәбірленуші өкілінің міндеті айыптау позициясын күшейту емес, процестің әділдігін қамтамасыз ету, заңбұзушылықтарды анықтап, құқықтық тепе-теңдікті сақтау. Бұл адвокаттың кәсіби мәдениетін ғана емес, қылмыстық сот төрелігінің сапасын айқындайтын негізгі өлшем болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алдабергенова Н.А. Қазақстан Республикасындағы адвокаттық қызмет және адвокатура: Оқулық. – Алматы: «Тұран» университеті, 2021. – 116 б. – ISBN 978-601- 214-480-2. Электронды ресурс: <https://dot.qpa.edu.kz/bible/files/194783476.pdf>
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Астана: ҚР Парламенті, 2023. –

- 48 б. Электронды ресурс: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
3. Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі. – Астана: «Норма-К», 2022. Электронды ресурс: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>
4. «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы. – Астана, 2018. Электронды ресурс: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1800000176>
5. ҚР Жоғарғы Соты. Қылмыстық істер бойынша сот практикасына шолу. – Астана, 2022. Электронды ресурс: <https://sud.gov.kz/kaz/pages/sot-zhinalyktary>
6. БҰҰ Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы. – Нью-Йорк, 1948. Электронды ресурс: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>
7. International Covenant on Civil and Political Rights. – United Nations, 1966. Электронды ресурс: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
8. Basic Principles on the Role of Lawyers. – United Nations, 1990. Электронды ресурс: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-role-lawyers>
9. Salduz v. Turkey. Judgment of the European Court of Human Rights. – 2008. Электронды ресурс: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-89893>
10. Ibrahim and Others v. the United Kingdom. – European Court of Human Rights, 2016. Электронды ресурс: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159188>
11. Жұмабаева Ж.Ж., Сәрсенбаев А.М. Қылмыстық процестегі адвокаттың рөлі: теория және практика // Заң және Уақыт. – 2022. – №4. – 33–41 б.
12. Есімханова М.Қ. Адвокатура институтының құқықтық табиғаты // ҚазҰУ Хабаршысы. Құқық сериясы. – 2021. – №2(96). – 55–63 б. Электронды ресурс: <https://bulletin-law.kaznu.kz>
13. Мұстафина Г.Т. Қылмыстық іс жүргізудегі дәлелдемелердің рұқсаттылығы // ҚазҰУ Жаршысы. – 2020. – №3. – 71–78 б. Электронды ресурс: <https://journal.kaznu.kz>
14. Котов В.А. Судебная защита и роль адвоката в уголовном процессе. – Москва: Статут, 2019. – 192 с.
15. Амангелді Д.С. Қылмыстық процестің жарыспалылық қағидасы және адвокаттың процессуалдық мүмкіндіктері // Заң ғылымдары журналы. – 2023. – №1. – 47–54 б.
16. European Court of Human Rights: Guide on Article 6 of the Convention – Right to a Fair Trial. – Strasbourg, 2023. Электронды ресурс: https://www.echr.coe.int/documents/guide_art_6_eng.pdf
17. Қазақстан заңгерлер одағы. Адвокат этикасы кодексі. – Алматы, 2020. Электронды ресурс: <https://lawyers.kz/etikalyk-kodeks>
18. Васъковский Е.В. Основные вопросы адвокатской этики. СПб., 1895.
19. Ватман ДЛ. Адвокатская этика и нравственные основы судебного представительства по гражданским делам. М., 1977.
20. Лубшев Ю.Ф. Адвокат в уголовном деле. М.: Манускрипт, 1999
21. Мельник В.В. Искусство доказывания в состязательном уголовном процессе. М.: Дело, 2000.

Байсымакова Т.Т.

РОЛЬ АДВОКАТА В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

В статье всесторонне анализируется роль адвоката в уголовном процессе и значение его профессионально-правового статуса. Автор подчёркивает, что адвокат выступает не только защитником, но и правовым механизмом, обеспечивающим справедливое правосудие. Обосновывается, что функции адвоката, такие как предоставление юридической помощи, оценка доказательств и контроль процессуальной законности, имеют ключевое значение для

стабильности правового государства. Также раскрывается роль адвоката как представителя потерпевшего, значение международных стандартов и уровень профессиональной подготовки в суде, подчёркивая важность адвокатуры в формировании правовой культуры общества. В исследовании проводится сравнительный анализ норм национального законодательства и международных документов, а эффективность адвокатской деятельности рассматривается как один из основных индикаторов качества уголовного правосудия.

Богданова О.Е., Шведчикова Е.В.

ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова

Абакан, Российская Федерация

leena_vik@mail.ru

ЭВОЛЮЦИЯ КНЯЖЕСКОЙ ВЛАСТИ В ПЕРИОД ФЕОДАЛЬНОЙ РАЗДРОБЛЕННОСТИ

Актуальность данной работы определяется необходимостью формирования представлений о особенностях и основных периодах трансформации княжеской власти в XII–XV вв. от общерусского суверенитета к удельным княжениям и новой централизации.

Период «политической раздробленности» XII–XV вв. является одним из наиболее сложных и противоречивых этапов в истории развития Древней Руси. Он характеризуется распадом единого древнерусского государства на ряд самостоятельных и независимых от кого-либо княжеств, с изменением форм политической организации и трансформацией княжеской власти [2]. Несмотря на традиционное представление о раздробленности как времени упадка государства, данный период сыграл достаточно важную роль, позволяя государству начать развивать новые принципы управления, что в дальнейшем и приведет к процессу централизации русских земель.

Княжеская власть, возникавшая в эпоху Киевской Руси как общерусский институт, в условиях раздробленности потерпела сильные изменения. Произошел переход от системы родового старшинства и общественного владения землями к вотчинному принципу, усилению местных династий. Именно эти процессы сопровождалось ростом влияния боярства, изменением роли великого князя и развитием вечевых институтов [4].

К началу XII в. Киевская Русь представляла собой сложное политическое образование, в основе которого лежал принцип династического правления Рюриковичей. Формально верховная власть принадлежала только великому князю киевскому, однако на практике стали возникать ситуации, когда она все чаще ограничивалась интересами удельных князей и местной знати. Одной из важнейших предпосылок раздробленности стало именно развитие феодального землевладения и превращение земель в наследственные вотчины. Изменение системы престолонаследия сыграло значительную роль в ослаблении единой княжеской власти. «Лествичное право», которое предполагало переход власти по старшинству внутри рода, часто вызывало постоянные конфликты между князьями и способствовало необратимому дроблению политического пространства [1]. В условиях стремительного и динамичного роста вотчинного землевладения князья все чаще стремились закрепить за собой определенные земли и территории, хотели передавать их по наследству своим потомкам.

Таким образом, можно сделать вывод, что княжеская власть в этот период постепенно утрачивает общерусский характер и приобретает локальные черты, ориентированные на управление одним конкретным княжеством.

В условиях отсутствия сильного центра особое значение приобрели княжеские съезды, которые в последствии стали ключевым механизмом регулирования отношений между

представителями княжеского рода. Наиболее известным является «Любечский съезд» 1097 г., на котором и был провозглашен принцип: «каждый да держит отчину свою» [3]. Данное решение укрепило вотчинный характер княжеской власти и юридически оформило политическую раздробленность.

Княжеские съезды выполняли функции коллективного органа власти, где обсуждались вопросы распределения земель, войны и мира, а также урегулирования династических конфликтов. Несмотря на множество попыток сохранить единство Руси, решения съездов часто носили компромиссный характер, не всегда исполнялись на практике.

Тем не менее, можно сделать вывод, что княжеские съезды свидетельствуют о стремлении власти к сохранению определенного баланса интересов и формированию новых форм политического взаимодействия в условиях раздробленности.

В период раздробленности значительно усиливается влияние боярства [2]. Бояре становятся не только крупнейшими землевладельцами, но и важнейшими фигурами внутри политики государства, которые оказывают существенное влияние на княжескую власть. Во многих княжествах князь был вынужден опираться именно на боярскую знать, что, естественно, ограничивало его самостоятельность и усиливало элементы олигархического правления.

Особое, наиважнейшее место в системе власти занимали вечевые институты, особенно в таких землях, как Новгородская и Псковская. «Вече» представляло собой форму народного собрания, участвовавшего в решении важнейших политических и хозяйственных вопросов [4]. Здесь княжеская власть носила исключительно договорной характер: князь приглашался на правление и мог быть изгнан в случае нарушения установленных условий.

Таким образом, можно сделать вывод, что в ряде регионов Руси сложилась модель ограниченной княжеской власти, в которой значительную роль играли коллективные органы управления и местная знать.

Несмотря на ослабление центральной власти, титул великого князя сохранял самое важное символическое и политическое значение. Великий князь рассматривался как старший среди равных и обладал определенным авторитетом и полномочиями, особенно в вопросах внешней политики и меж княжеских отношений. С течением времени центры великокняжеской власти неожиданно смещаются: сначала от Киева к Владимиру-на-Клязьме, а затем к Москве. Это отражало резкое изменение экономических и политических условий, а также рост новых региональных центров. Московские князья сумели совладать с институтом великого княжения и использовать его для постепенного подчинения других земель, опираясь на поддержку Орды, церкви и служилого сословия [1].

Таким образом, можно сделать вывод, что в рамках раздробленности закладываются основы будущей централизации и усиления великокняжеской власти.

Стоит отметить, что политическая раздробленность имела двойственный характер. С одной стороны, именно она ослабила Русь перед внешними угрозами, что особенно ярко проявилось в период монголо-татарского нашествия. А с другой стороны, раздробленность способствовала динамичному развитию местных форм управления, укреплению хозяйственных связей и формированию новых, современных политических институтов.

Эволюция княжеской власти в этот период заключалась в переходе от родовой и общегосударственной модели к территориально-вотчинной, а затем - к новому типу централизованной власти [3]. Этот опыт управления удельными княжествами стал наиважнейшим этапом на пути к созданию единого, стремительно развивающегося Русского государства.

Таким образом, можно сделать вывод, что эволюция княжеской власти в период раздробленности XII–XV вв. представляла собой сложный и многогранный процесс. Разрушение общерусского суверенитета сопровождалось формированием самостоятельных удельных княжеств, усилением роли боярства и развитием вечевых институтов. Вместе с тем, именно в этот период были заложены ключевые предпосылки для последующей

централизации и развития власти, возвышения великого князя. Политическая раздробленность не только ослабила единство Руси, но и стала важным этапом в развитии государственности, определившим дальнейший путь исторического развития русских земель и государства в целом.

Список использованных источников:

1. Лаптева, Л. Е. История отечественного государства и права: учебник и практикум для вузов / Л. Е. Лаптева, В. В. Медведев, М. Ю. Пахалов ; под редакцией Л. Е. Лаптевой. — 5-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2026. — 570 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-16578-4. — Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/587972> (дата обращения: 20.01.2026).

2. Омельченко, Н. А. История государственного управления до XIX века: учебник и практикум для вузов / Н. А. Омельченко. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2026. — 254 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-18605-5. — Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/583798> (дата обращения: 20.01.2026).

3. Захарова, С. Г. История государственного управления в России: учебник для вузов / С. Г. Захарова, С. В. Туманов, А. В. Чернышова. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2026. — 668 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-19014-4. — Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/588698> (дата обращения: 20.01.2026).

4. Комаров, С. А. Общая теория государства и права: учебник для вузов / С. А. Комаров. — 10-е изд., испр. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2025. — 528 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-15392-7. — Текст: электронный // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/562992> (дата обращения: 20.01.2026).

Богданова О.Е., Шведчикова Е.В.

ФЕОДАЛДЫҚ БЫТЫРАҢҚЫЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕГІ КНЯЗЬДІК БИЛІКТІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аталған жұмыстың өзектілігі XII–XV ғасырлардағы князьдік биліктің трансформациясының ерекшеліктері мен негізгі кезеңдері туралы түсініктерді қалыптастыру қажеттілігімен айқындалады: жалпыруслық (жалпыресейлік) егемендіктен үлестік князьдіктерге көшу және кейінгі жаңа орталықтану үдерісі.

Быкова А.Е.

ФГБОУ ВО Хакассский государственный университет им. Н.Ф. Катанова

Абакан, Российская Федерация

arinabykovaqq@mail.ru

Научный руководитель: Шведчикова Е.В.

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ПРАВА, КАК ОСНОВНОГО РЕГУЛЯТОРА ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Актуальность данной работы определяется необходимостью формирования представлений о особенностях, основных периодах развития и закономерности развития права. Рассматриваются основные характеристики определяющие современные правовые системы.

Право – как руководящая сила деятельности, определяющая постоянные формы отношений между лицами и охраняющая их справедливо или равномерно для всех – находится в тесной связи с теми явлениями жизни, для которых оно служит нормой. Право не создает отношений между людьми, а только охраняет своими запрещениями и предписаниями ту форму, в которой эти отношения имеют творческий характер, то есть ведут к увеличению материальных и нравственных сил человека.

Историческое развитие права неразрывно связано с его концептуальным осмыслением. Представление о праве как о статичной системе возможно лишь в условиях абсолютной неизменности общественных отношений. Однако динамика человеческого взаимодействия, эволюция гражданского оборота и углубление понимания созидательной роли этих процессов неизбежно влекут за собой трансформацию правовой сферы. Правовая система не может игнорировать поступательное движение экономического прогресса, развитие идей и прочих факторов. Следовательно, дефиниции права должны избегать фиксации ещё не устоявшихся концепций. Отсутствие такого фундаментального ядра привело бы к утрате правом его значимости и функционального потенциала [1].

Не изменяя своему характеру, право остается поблизости рядом с другими сферами и сторонами жизни: религия, нравственность, воспитание и так далее. Однако право также имеет способность оказывать влияние на жизнь – это его ключевая задача.

История права – это, по сути, история цивилизации. Даже в самых простых обществах существуют неписанные законы, часто основанные на традициях. Однако с развитием более сложных, аграрных обществ возникла потребность в формализованных правовых нормах для регулирования таких вопросов, как собственность. Царь Вавилона Хаммурапи сделал революционный шаг, создав первый письменный свод законов. Это было особенно значимо, учитывая, что Вавилон был первым крупным городом мира. Среди всех достижений Хаммурапи, его законодательный кодекс выделяется как наиболее важный. Хотя современные люди могут счесть его законы суровыми, сам факт их письменной фиксации и обнародования стал ключевым этапом в развитии цивилизации.

Кодекс Хаммурапи являлся самым ранним из известных примеров того, как правитель в письменной форме провозглашал своему народу целый свод законов. 282 закона были записаны писцами, расположенными упорядоченными группами на 12 табличках. Это позволило общественности читать и изучать законы. Благодаря этому они могли понять, чего ожидает от них государство [2].

История права немыслима без значительного вклада римского права. Возникнув в Древнем Риме, передовом государстве античности, оно стало фундаментом для правовых систем большинства современных европейских стран, что делает его своего рода прототипом для правовых систем многих государств мира. Более того, именно римское право считается историческим истоком романо-германской правовой семьи. Его воздействие на формирование законодательства и правовой системы современного общества поистине колоссально. Понятия и категории, а также институты римского частного права представляют собой незаменимую основу, определяющую дальнейшее развитие гражданско-правовой системы современных европейских государств.

Римское право представляет собой уникальный объект юридического исследования, отличающийся своими специфическими чертами и фундаментальной природой. Несмотря на то, что его истоки уходят в античную эпоху, в современных правовых системах оно не обладает непосредственной практической применимостью.

Значимость римского права в юридическом образовании и научных исследованиях всеобщего права объясняется двумя ключевыми факторами: его огромным историческим влиянием на правовые системы романо-германской семьи, охватывающей многие европейские страны, а также его уникальными, непреходящими внутренними достоинствами и особенностями его первоначального возникновения. По словам современного французского правоведа Р. Давида, «Римская империя знала блестящую цивилизацию, и римский гений

создал юридическую систему, не имеющую прецедентов в мире» [3, с.4].

Римское право обладает исключительной жизнеспособностью: оно продолжало функционировать и влиять на правовую сферу даже после того, как государство и народ, его создавшие, прекратили своё существование или трансформировались. Эта удивительная устойчивость заложила основу для формирования юридической доктрины, а также, что ещё важнее, для развития правовой практики и науки. Будучи краеугольным камнем, на котором веками строилась и совершенствовалась юридическая мысль, римское право изучается не только как теория гражданского права, но и как целостная правовая система. Его ценность также в том, что оно представило ключевые юридические институты, термины и понятия в их наиболее чистом виде, свободном от влияния конкретных национальных, этнических или иных культурных особенностей [3].

Таким образом, право – это не застывший свод правил, а постоянно меняющаяся, живая часть общественной жизни. Оно зарождается в самой сути человеческих взаимоотношений, призванное сделать их стабильными и справедливыми, поддерживая те формы сотрудничества, которые обогащают человека как материально, так и духовно. История права тесно переплетена с историей цивилизации: от древних попыток систематизировать жизнь, как в законах Хаммурапи, до разработки римскими юристами стройной системы правовых понятий. Именно римское право, пережившее свою эпоху, стало незыблемым интеллектуальным основанием для европейской юриспруденции на протяжении веков. Таким образом, развитие права демонстрирует прогресс общества в сторону усложнения, разделения труда и поиска наилучших путей для справедливого совместного существования.

Список использованных источников:

1. Каныстин М.Н. История права. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-prava/viewer> (дата обращения: 30.01.2026)
2. Саббаев Г.М. К вопросу об истории права URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-ob-istorii-prava/viewer> (дата обращения: 30.01.2026)
3. А.С. Карпов, З.А. Баранова Влияние римского права на современное законодательство URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-rimskogo-prava-na-sovremennoe-zakonodatelstvo/viewer> (дата обращения: 30.01.2026)
4. Ефремов А. А. К вопросу о римском вкладе в эволюцию международного права URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-rimskom-vklade-v-evolyutsiyu-mezhdunarodnogo-prava/viewer> (дата обращения: 30.01.2026)

Быкова А.Е.

ҚОҒАМДЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ НЕГІЗГІ РЕТТЕУШІСІ РЕТІНДЕГІ ҚҰҚЫҚТЫҢ ДАМУ ТАРИХЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аталған жұмыстың өзектілігі құқықтың даму ерекшеліктері, негізгі кезеңдері мен даму заңдылықтары туралы түсініктерді қалыптастыру қажеттілігімен айқындалады. Жұмыста қазіргі заманғы құқықтық жүйелерді айқындайтын негізгі сипаттамалар қарастырылады.

Әлібек К.Р.

Студентка 3 курса ВШП АІУ
Астана, Республика Казахстан
@alibekkami24@gmail.com

Научный руководитель: к.ю.н., профессор ВШП АІУ М. Жаскайрат

ПРИНЦИП ОХРАНЫ СЕМЬИ, МАТЕРИНСТВА И ДЕТСТВА В КОНСТИТУЦИОННОМ И СЕМЕЙНОМ ПРАВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Исследуется влияние семейной среды и государственной защиты на социальную зрелость личности.

Семья традиционно рассматривается в науке как базовая социальная ячейка, выполняющая ключевые функции по воспроизводству населения, социализации личности и передаче ценностных ориентиров от поколения к поколению. Именно в семье формируются первоначальные представления человека о доверии, взаимной поддержке, ответственности и уважении к другим членам общества. Наличие устойчивых семейных связей обеспечивает личности чувство психологической защищённости, внутреннего равновесия и социальной принадлежности, что является необходимым условием гармоничного развития человека. С точки зрения социальной философии и психологии, семья выступает пространством эмоциональной стабильности, в котором закладываются основы нравственного поведения, способности к сопереживанию и конструктивному взаимодействию с окружающими. Умение разрешать конфликты, проявлять терпимость и взаимное уважение формируется, прежде всего, в семейной среде. В этом контексте семья выполняет не только частную, но и общественно значимую функцию, поскольку именно от характера внутрисемейных отношений во многом зависит уровень социальной напряжённости и устойчивости общества в целом. Значение семьи выходит далеко за рамки индивидуального благополучия и приобретает государственно-правовой характер. Через институт семьи осуществляется первичная социализация личности, усвоение норм права, формирование уважительного отношения к закону, государству и общественным ценностям. Крепкая и благополучная семья способствует воспитанию социально зрелых, ответственных и правосознательных граждан, от которых напрямую зависит стабильность и развитие государства. В этой связи справедливо утверждение, что состояние института семьи является индикатором уровня социального благополучия и правовой культуры общества.

Осознавая данную взаимосвязь, современное государство объективно заинтересовано в укреплении института семьи и защите наиболее уязвимых его членов — матерей и детей. Это находит отражение в конституционно-правовом закреплении принципа охраны семьи, материнства и детства, который выступает одной из фундаментальных основ социальной государственности. Реализация данного принципа предполагает не только декларативное признание ценности семьи, но и активную деятельность государства по созданию правовых, социальных и экономических условий, обеспечивающих её устойчивость и благополучие. Поддержка семьи рассматривается в правовой доктрине как стратегическая инвестиция в устойчивое развитие общества, поскольку именно через эффективные механизмы охраны материнства и детства обеспечивается преемственность социальных ценностей, снижение уровня социального неблагополучия и формирование человеческого капитала. В этом контексте особую значимость приобретает анализ правовых гарантий защиты семьи и оценка эффективности их практической реализации. Целью настоящей статьи является анализ принципа охраны семьи, материнства и детства в конституционном и семейном праве Республики Казахстан, а также выявление его значения для личности, общества и государства. В рамках исследования рассматриваются правовые основы государственной защиты семьи, основные проблемы реализации мер поддержки материнства и детства, а также возможные

направления совершенствования механизмов охраны прав матери и ребёнка в современных социально-правовых условиях.

В теории права принципы рассматриваются как основополагающие начала, выражающие сущность и направленность правового регулирования. Они выполняют системообразующую, интерпретационную и ориентирующую функции, определяя содержание отраслевых норм и практику их применения. Принципы права обладают высшей степенью обобщённости и служат связующим звеном между конституционными ценностями и отраслевым законодательством. Как подчёркивает Алексеев С. С., принципы права представляют собой «руководящие положения, пронизывающие всю правовую систему и определяющие как содержание норм, так и практику их применения», выступая связующим звеном между правовой идеологией и позитивным правом.[1] С. С. Алексеев указывает, что принципы выполняют не только нормативную, но и методологическую функцию, поскольку именно через них раскрывается социальное назначение права и обеспечивается согласованность отраслевого законодательства.[1] В этом смысле принципы обладают высшей степенью обобщённости и применяются как при правотворчестве, так и при толковании и применении правовых норм, особенно в условиях пробелов или коллизий законодательства. Развивая данное положение, Нерсисянц В. С. рассматривает принципы права как выражение идеи справедливости и свободы в праве, подчёркивая их ценностный и гуманистический характер.[2] По мнению В. С. Нерсисянца, именно принципы позволяют оценивать позитивное право с точки зрения его соответствия базовым правовым ценностям и служат критерием легитимности правового регулирования.[2] В этом контексте принципы выступают не только элементами системы права, но и самостоятельными регуляторами общественных отношений. Принцип охраны семьи, материнства и детства, закреплённый в Конституции Республики Казахстан, относится к числу конституционных и межотраслевых принципов права. Его особенность заключается в том, что он одновременно выражает социальную направленность государства и задаёт вектор развития отраслевого законодательства, прежде всего семейного права. Данный принцип ориентирован на защиту уязвимых субъектов семейных правоотношений и ограничивает автономию воли участников семейных отношений в интересах ребёнка и семьи в целом. С позиции теории права принцип охраны семьи, материнства и детства выполняет системообразующую функцию, поскольку предопределяет содержание и толкование норм семейного законодательства, а также влияет на правоприменительную практику. Он выступает нормативным ориентиром при разрешении семейных споров, затрагивающих права и законные интересы несовершеннолетних, и требует от государства активных действий по созданию условий для полноценного развития личности. Таким образом, с учётом доктринальных подходов, представленных в трудах С. С. Алексеева и В. С. Нерсисянца, принцип охраны семьи, материнства и детства следует рассматривать не как декларативное положение, а как фундаментальное начало правового регулирования, обладающее самостоятельным нормативным значением. Его реализация обеспечивает гуманистическую направленность семейного права и служит правовой основой государственной политики в сфере защиты семьи и детства. Принцип охраны семьи, материнства и детства имеет конституционную природу и закреплён в статье 27 Конституции Республики Казахстан. Его содержание отражает социальную направленность государства и корреспондирует положению статьи 1 Конституции, провозглашающей Казахстан социальным государством. Указанный принцип носит комплексный характер, объединяя элементы публичного и частного права, а также предопределяет приоритет защиты уязвимых членов семьи — прежде всего детей. Принцип охраны семьи, материнства и детства относится к числу межотраслевых принципов, поскольку реализуется не только в семейном праве, но и в конституционном, гражданском, трудовом, жилищном и административном праве. Его действие проявляется в установлении особых гарантий для родителей и детей, ограничении автономии воли участников семейных отношений в интересах ребёнка, а также в активной роли государства в сфере семейных правоотношений. В семейном праве Республики

Казахстан данный принцип находит отражение в нормах Кодекса «О браке (супружестве) и семье», предусматривающих приоритет интересов ребёнка, равенство прав и обязанностей родителей, государственную защиту материнства и отцовства, а также особый порядок рассмотрения споров, затрагивающих права несовершеннолетних. Указанный принцип выступает ориентиром для правоприменителя при разрешении брачно-семейных конфликтов. Конституционный принцип охраны семьи, материнства и детства развивается с учётом международно-правовых обязательств Республики Казахстан, прежде всего положений Конвенции ООН о правах ребёнка. Закреплённый в ней принцип наилучшего обеспечения интересов ребёнка конкретизирует содержание национального семейного законодательства и усиливает гуманистическую направленность правового регулирования. Таким образом, в Республике Казахстан принцип охраны семьи, материнства и детства имеет высшее юридическое значение, поскольку закреплён в основном законе государства — Конституции, которая провозглашает, что высшими ценностями Казахстана являются человек, его жизнь, права и свободы. Это положение отражает гуманистическую направленность государственной политики и подчёркивает, что забота о семье и детях рассматривается как неотъемлемая часть защиты прав человека. В логическом продолжении этого принципа статья 27 Конституции Республики Казахстан устанавливает, что брак и семья, материнство, отцовство и детство находятся под защитой государства. Данная норма является прямым подтверждением того, что семья признаётся основой общества, а её укрепление — приоритетной задачей государства. Кроме того, Конституция возлагает на родителей обязанность заботиться о своих детях, обеспечивать их воспитание и образование, а на совершеннолетних детей — обязанность заботиться о нетрудоспособных родителях. Можно сделать вывод о том, что семейные отношения основаны не только на чувствах, но и на взаимной правовой ответственности. Государственная политика Казахстана в сфере охраны семьи согласуется с международными стандартами защиты прав человека. Как отмечается на официальном сайте Организации Объединённых Наций, заместитель Верховного комиссара ООН по правам человека Наджа Аль-Нашиф подчеркнула, что семьи должны быть свободны от насилия, жестокого обращения, пренебрежения и эксплуатации. Она призвала государства выполнять свои международные обязательства по предотвращению насилия в семье и обеспечению социальной защиты, подчеркнув важность уважения достоинства и автономии каждого человека — особенно детей, людей с ограниченными возможностями и пожилых граждан. По её словам, государства должны находить эффективные пути для поддержки и укрепления устойчивости семей во всём их многообразии. Таким образом, как национальное, так и международное право направлены на обеспечение комплексной защиты семьи, где приоритетными задачами остаются сохранение человеческого достоинства, укрепление семейных ценностей и формирование благополучной социальной среды.

В современных условиях проблема внутрисемейных конфликтов и насилия приобретает особую социальную и правовую значимость. В Республике Казахстан вопросы, связанные с нарушением прав членов семьи, включая физическое и психологическое насилие между супругами, регулярно становятся предметом общественного обсуждения и правоприменительной практики. При этом подобные ситуации не могут рассматриваться исключительно в плоскости индивидуальной вины одного из участников конфликта, поскольку, как правило, они свидетельствуют о более глубоком кризисе семейных отношений, связанном с нарушением культуры общения, утратой взаимного уважения и неспособностью к конструктивному разрешению конфликтов. Особую уязвимость в условиях внутрисемейных конфликтов испытывают дети, чьи права и законные интересы подлежат приоритетной защите со стороны государства. Нахождение ребёнка в атмосфере постоянных ссор, агрессии или насилия оказывает негативное воздействие на его психоэмоциональное развитие, формируя чувство тревожности, нестабильности и искажённое восприятие межличностных отношений. В дальнейшем такие дети нередко воспроизводят усвоенные модели поведения во взрослой жизни, что способствует межпоколенческой передаче конфликтных и деструктивных

сценариев. С точки зрения правовой теории и практики данные обстоятельства подтверждают, что принцип охраны семьи, материнства и детства носит не декларативный, а функциональный характер. Он направлен не только на формальное закрепление семейных ценностей, но и на предотвращение негативных социальных последствий, связанных с нарушением прав ребёнка в неблагополучной семейной среде. Реализация данного принципа предполагает активную роль государства в обеспечении условий для безопасного и гармоничного развития ребёнка, включая правовые, социальные и профилактические меры. В противоположность этому, благоприятная семейная среда, основанная на взаимном уважении, поддержке и доверии, способствует формированию эмоционально устойчивой личности, способной к социальной адаптации и построению здоровых межличностных отношений. Таким образом, охрана семьи, материнства и детства выступает не только как конституционная обязанность государства, но и как важнейший фактор формирования социально ответственного и психологически зрелого гражданина. В данном контексте справедливо подчёркивается идея о двойственной роли семьи в воспитании ребёнка, сочетающей обеспечение устойчивых нравственных ориентиров и создание условий для его самостоятельного развития. Именно такое понимание семьи соответствует современному содержанию принципа охраны материнства и детства и отражает его гуманистическую и социальную направленность.

Список использованных источников:

1. Алексеев С. С. *Общая теория права : в 2 т.* — М. : Юридическая литература, 1981. <http://kursach.com/biblio/0010003/000.htm>
2. Нерсисянц В. С. *Философия права : учебник для вузов.* — М. : Норма, 2010. https://royallib.com/book/nersesyants_vladik/filosofiya_prava_uchebnik_dlya_vuzov.html
3. Конституция Республики Казахстан https://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution
4. О браке (супружестве) и семье : Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV (с изм. и доп. по состоянию на 01.01.2026) [Электронный ресурс] // Информационно-правовая система нормативных правовых актов РК «Әділет». — Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518>
5. Конвенция о правах ребенка [Электронный ресурс] : [принята Резолюцией 44/25 Генер. Ассамблеи ООН от 20 нояб. 1989 г.] // Организация Объединенных Наций : офиц. сайт. — Режим доступа: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml
6. Аль-Нашиф, Н. ООН призывает усилить поддержку семей во всем их разнообразии [Электронный ресурс] / Н. Аль-Нашиф // Новости ООН. — 2024. — 25 сентября. — Режим доступа: <https://news.un.org/ru/story/2024/09/1456651>

Әлібек К.Р.

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ОТБАСЫ
ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ ОТБАСЫН, АНА МЕН БАЛАНЫ ҚОРҒАУ ҚАҒИДАСЫ**

Жеке тұлғаның әлеуметтік жетілуіне отбасылық орта мен мемлекеттік қорғаудың әсері зерттеледі.

Жугунис Т.
Студентка 1 курса ВШП АІU
Астана, Республика Казахстан
Научный руководитель: к.ю.н., профессор М. Жаскайрат

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПСИХОЛОГА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

В статье анализируются правовые и этические основы профессиональной деятельности психолога в Республике Казахстан.

Современные исследователи отмечают активное становление и развитие гражданского общества, в рамках которого формируются устойчивые социальные институты, включая общественные объединения, консультативные центры и психологические службы. Деятельность таких институтов направлена на своевременное выявление эмоциональных, личностных и социальных затруднений, а также на профилактику и разрешение конфликтов. В этой связи особое значение приобретает профессиональная деятельность психолога, осуществляемая в правовом и этическом поле.

На современном этапе профессия психолога является социально востребованной. Психологи участвуют в формировании научных знаний о психике и поведении человека, а также оказывают практическую помощь в различных сферах общественной жизни. В правовом контексте психолог рассматривается как специалист, осуществляющий профессиональную деятельность в рамках закона, с соблюдением этических норм и принципов. Психолог не принимает решения за клиента, а способствует осмыслению ситуации с учётом индивидуальных ценностей и убеждений. Ключевыми принципами профессиональной деятельности являются недопустимость причинения вреда, конфиденциальность, ответственность, недискриминация и уважение человеческого достоинства.

Указанные принципы профессиональной деятельности психолога находят своё развитие и конкретизацию не только в национальных правовых и этических нормах, но и в профессиональных стандартах, разрабатываемых психологическими сообществами. Именно такие стандарты позволяют перевести общие ценностные и правовые ориентиры в практические требования к содержанию, формам и границам психологической помощи, обеспечивая её качество и безопасность для клиента. В этом контексте представляет интерес опыт профессионального саморегулирования, отражённый в деятельности профильных психологических организаций.

К примеру, Санкт-Петербургским психологическим обществом были разработаны Стандарты психолога-консультанта в области индивидуального и семейного психологического консультирования, а также Положение «О сертификации специалистов в области индивидуального и семейного психологического консультирования». Согласно данным документам, под психологическим консультированием понимается оказание психологической помощи человеку посредством организации на базе научно-обоснованных концепций такого взаимодействия консультанта и клиента, при котором происходит трансформация страдания клиента в усиление его способности к развитию и осознанному выбору, а также разрешению личностных проблем и преодолению жизненных кризисов [1].

Психолог-консультант - это специалист с высшим психологическим образованием по специальности «Психология» и дополнительной подготовкой в области социальной работы, медицинской психологии, психотерапии и психологического консультирования, владеющий методами психопрофилактики, психодиагностики, психокоррекции, психологического консультирования и психотерапии, предусмотренными соответствующими программами подготовки, и имеющий сертификат, подтверждающий соответствие и качество подготовки в

данной области. Он должен знать медицинскую психологию (нейропсихологию, патопсихологию), психологию личности, общую и дифференциальную психологию, возрастную психологию, социальную психологию, психотерапию, психогигиену, психодиагностику, психопрофилактику, психологическое консультирование, методы активного обучения, методы социально-психологического тренинга общения, методы диагностики и коррекции нормального и аномального развития личности, вопросы охраны труда и техники безопасности, психологию труда [1].

В Республике Казахстан на современном этапе отмечается активная работа над созданием специализированного правового акта, который призван системно урегулировать сферу психологической помощи и профессиональную деятельность психологов. В отличие от существующих нормативных документов, регулирующих отдельные аспекты психологической деятельности (например, правила оказания психологической помощи в здравоохранении или деятельности психологической службы в образовательных организациях), предлагаемый законопроект нацелен на формирование комплексной правовой основы профессиональной деятельности психологов в широком социальном поле. Основное назначение законопроекта — закрепить понятие «психологическая помощь» и определить юридический статус психолога как специалиста, деятельность которого осуществляется в рамках закона с соблюдением профессиональных, этических и правовых стандартов. Предполагается, что закон станет базовым нормативным актом, устраняющим разрозненность правового регулирования, действующую сегодня в Казахстане, и обеспечит единые правила и требования для всех субъектов психологической практики.

Законопроект предусматривает установление обязательного базового образования для психологов (например, уровень бакалавриата не менее 4 лет), а также расширение направлений подготовки, включая возрастную, семейную, детскую, организационную, кризисную, киберпсихологию и другие специализации. Это позволит формировать профессиональную квалификацию с учётом потребностей современного общества и разнообразия областей практической деятельности.

Одной из ключевых норм законопроекта является создание национального/единый реестр психологов по направлениям деятельности и квалификации, что позволит обеспечить публичную доступность информации о компетентности специалиста и повысить доверие к психологическим услугам. Предусматривается также внедрение процедуры сертификации, подтверждающей профессиональные навыки психолога.

Законопроект включает положения о необходимости внедрения единых стандартов оказания психологической помощи, включая регулирование качества используемых психологических методов и тестов, создание лабораторий психодиагностики и развитие метрологического обеспечения психологических услуг.

В документе предполагается закрепление обязательного соблюдения этического кодекса психолога, правил конфиденциальности и ответственности за нарушение прав клиента. Это позволит законодательно зафиксировать основные принципы профессионального поведения и защитить пользователей психологических услуг от недобросовестных практик.

Законопроект предусматривает установление переходного периода (например, 3–5 лет) для уже практикующих психологов, чтобы они могли пройти дополнительную подготовку и соответствовать новым требованиям. Это особенно важно для формирования единого профессионального стандарта и повышения уровня качества услуг.

Предлагается создать специализированные органы или механизмы для рассмотрения жалоб от населения на недобросовестную работу психологов, что станет значимым инструментом защиты прав потребителей психологической помощи и укрепления институционального доверия в сфере психосоциальных услуг.

Включение психологической помощи в систему гарантированных социальных услуг. В числе важных предложений — включение психологической помощи в перечень гарантированных государственных услуг, включая возможность её финансирования за счёт

ОСМС или квот, что усилит доступность квалифицированной помощи для широких слоёв населения.

Принятие законопроекта позволит не только сформировать правовую основу профессиональной деятельности психологов, но и обеспечить реализацию стратегических социальных задач, включая укрепление психического здоровья населения, повышение качества образования и социальной поддержки, а также реализацию Целей устойчивого развития в сферах здоровья и благополучия, качественного образования и социальной защиты.

6 марта 2025 года состоялось обсуждение первого варианта законопроекта «О психологической помощи и деятельности психолога» на заседании подкомиссии Республиканского учебно-методического совета по психологии. В ходе обсуждения были выработаны предложения, касающиеся требований к образованию психологов, стандартов профессиональной деятельности, этического регулирования, повышения квалификации, а также создания национальных реестров психологов и органов профессионального контроля. Принятие соответствующего закона позволит системно урегулировать деятельность психологических служб и обеспечит реализацию целей устойчивого развития, в частности в сферах здоровья, благополучия и качественного образования [2].

Поступившие предложения по проекту Закона можно обобщить следующим образом. Для деятельности психолога в РК:

- 1) необходимо базовое образование по психологии (бакалавриат 4 года);
- 2) расширение направлений подготовки психологов – возрастная, организационная, семейная, детская, спортивная, кризисная, военная психология, киберпсихология и др., соответственно увеличение квалификационных карточек психолога;
- 3) получение разрешения у Этического комитета при проведении исследований;
- 4) психологическая помощь должна войти в перечень гарантированного объема бесплатной помощи от государства (через ОСМС или квоты);
- 5) стандартизация и контроль качества используемых психологических тестов (создание лаборатории психодиагностики);
- 6) поэтапность подготовки нормативно-правовых актов: сначала Закон о психологической помощи, затем Этический Кодекс психолога РК;
- 7) обязательное повышение квалификации – 1 раз в 5 лет;
- 8) обязательное прохождение личной терапии и супервизии практикующим психологом;
- 9) создать Единый /нац реестр психологов по видам деятельности и направлениям (преподаватель психологии; практический психолог: КПТ, ТА, Гештальт, ЕМДР и др.; психолог-эксперт; психолог в образовании и др.);
- 10) создать единый реестр психологов-супервизоров в РК;
- 11) ввести переходный период (например, 3-5 лет), чтобы уже работающие психологи с бакалаврским образованием могли пройти дополнительное обучение и получить магистерскую степень или практикующие психологи по узким направлениям, не имеющие диплом бакалавриата РК получили базовое образование;
- 12) создание органа по рассмотрению жалоб от населения/ клиентов на недобросовестную работу психологов;
- 13) обсуждение дополненного и доработанного проекта Закона в профессиональном сообществе [2].

Принятие законопроекта позволит законодательно урегулировать деятельность психолога, психологических служб, и будет способствовать реализации целей устойчивого развития: ЦУР 3 «Здоровье и благополучие»; ЦУР 4 «Качественное образование» [2].

Особое место занимает деятельность психолога в учреждениях уголовно-исполнительной системы. Психологическая работа с осуждёнными направлена на оценку эмоционального состояния, поведения и уровня адаптации к условиям отбывания наказания. Используются индивидуальные и групповые формы работы, тренинги, психокоррекционные и консультативные методы, способствующие снижению агрессивности, формированию

социально одобряемых моделей поведения и переосмыслению жизненных установок [3].

Кроме того, участие психолога предусмотрено уголовно-процессуальным законодательством Республики Казахстан. В соответствии с УПК РК участие психолога является обязательным при проведении процессуальных действий с несовершеннолетними подозреваемыми, обвиняемыми и подсудимыми, а также с лицами, имеющими признаки отставания в психическом развитии. Психолог вправе с разрешения следователя или суда задавать вопросы, способствующие защите прав и законных интересов несовершеннолетних [4].

Таким образом, анализ правовых основ профессиональной деятельности психолога в Республике Казахстан позволяет сделать вывод о том, что данная сфера находится на этапе активного институционального формирования. Современные социальные вызовы, рост потребности населения в квалифицированной психологической помощи, а также расширение сфер профессиональной деятельности психологов обуславливают необходимость чёткого и комплексного правового регулирования. Психолог в правовом контексте выступает не только как специалист, оказывающий помощь в сфере психического и эмоционального благополучия, но и как субъект профессиональной деятельности, несущий ответственность за соблюдение прав и законных интересов личности. Разработка и обсуждение законопроекта Республики Казахстан «О психологической помощи и деятельности психолога» свидетельствуют о стремлении государства создать единые правовые и профессиональные стандарты, направленные на повышение качества психологических услуг, обеспечение их доступности и защиту прав получателей помощи. Законодательное закрепление статуса психолога, требований к образованию, этических принципов, механизмов профессионального контроля и ответственности будет способствовать укреплению доверия общества к психологической помощи, развитию гражданского общества и реализации стратегических целей в области здоровья, благополучия и качественного образования. В целом формирование целостной правовой базы профессиональной деятельности психолога является важным условием социальной устойчивости и гуманизации правовой системы Республики Казахстан.

Список использованных источников:

1. Майсак Н.В. Правовые основы деятельности психолога. Учебное пособие. – Астана, 2005. – 119 с.
2. <https://farabi.university/news/94677?lang=ru>
3. <https://www.zakon.kz/redaktsiia-zakonkz/5028273-kak-rabotaet-psiholog-v-penitentsiarnoy.html>
4. <https://psychology-selena.kz/cp10537-eticheskij-kodeks-psihologa.html>

Т. Жугунис

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГТЫҢ КӘСІБИ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада Қазақстан Республикасындағы психологтың кәсіби қызметінің құқықтық және этикалық негіздері талданады.

Исламов И.К.

Студент 3 курса Высшей Школы Права, “Astana International University”

Астана, Республика Казахстан

ilmnejp335@icloud.com

Научный руководитель: к.ю.н., профессор М. Жаскайрат

РОЛЬ И ПРАВОВОЙ СТАТУС ПСИХОЛОГА В ДЕЛАХ О РАСТОРЖЕНИИ БРАКА

Анализ правового статуса психолога в бракоразводных делах и проблем защиты прав детей выявляет ключевые трудности.

Расторжение брака является одной из наиболее распространённых категорий семейных дел, рассматриваемых судами Республики Казахстан. По данным Бюро Национальной Статистики РК, их число в 2024 году составило 40,5 тыс. разводов. В городской местности зарегистрировано 30,1 тыс. разводов (74,4%), сельской – 10,4 тыс. разводов (25,6%). Общий коэффициент разводимости составил 2,01 (на 1000 человек). Самый высокий уровень разводимости был отмечен в ВКО, с коэффициентом 3,12 на 1000 человек, а также в Карагандинской (3,11) и Павлодарской (3,09) областях. Самый низкий уровень разводимости в Туркестанской области – 0,90 на 1000 человек. По продолжительности брака наибольшая доля (35%) разводов была среди семей, проживших в браке 1-4 года, 25% разводов – среди проживших вместе от 5 до 9 лет, еще 8% развелись в течение года после регистрации брака [1].

Несмотря на формальную юридическую простоту процедуры в случаях отсутствия спора о детях и имуществе, бракоразводные дела в большинстве ситуаций сопровождаются высоким уровнем эмоционального напряжения, межличностного конфликта и психологической дезадаптации сторон. Особенно остро данные проблемы проявляются при наличии несовершеннолетних детей, когда последствия развода выходят за рамки сугубо правового спора и затрагивают сферу психоэмоционального благополучия семьи. Процесс расторжения брака в Республике Казахстан обусловлен не только правовыми, но и культурно-ментальными особенностями, а также спецификой современной социально-экономической реальности. Во-первых, в общественном сознании по-прежнему устойчивы установки, ориентированные на сохранение семьи независимо от характера и глубины внутрисемейных конфликтов. Распространёнными являются представления о недопустимости развода при наличии детей, а также социальное давление, выражаемое через моральные оценки и феномен общественного осуждения («уят»). Вместе с тем статистические данные о высоком уровне разводов свидетельствуют о несоответствии между декларируемыми ценностями и реальной практикой семейных отношений. Это указывает на постепенный, хотя и противоречивый, отход общества от традиционных моделей семейного поведения и формирование более индивидуализированного и современного восприятия брака и развода. В данных условиях возрастает значение участия психолога, направленного на профилактику семейных конфликтов, поддержку супругов и повышение качества семейных отношений. Во-вторых, к числу факторов, способствующих росту числа разводов, относятся трудовая миграция, финансовая нестабильность, инфантилизация взрослых членов семьи, усиление индивидуалистических установок, а также трансформация гендерных ролей, а также вмешательство родственников в семейные отношения, ослабление моральных и ценностных ориентиров, а также относительная процессуальная простота процедуры развода. Совокупность указанных обстоятельств приводит к увеличению внутрисемейных конфликтов, снижению уровня взаимопонимания между супругами и, как следствие, к распаду брачных союзов. При этом обращение семей за профессиональной психологической помощью остаётся крайне ограниченным. Данная ситуация обусловлена низким уровнем психологической культуры населения, страхом социальной стигматизации, а также недостаточной доступностью квалифицированных специалистов в сфере семейной психологии. Таким

образом, в современных условиях расторжение брака всё чаще рассматривается не только как юридический акт прекращения брачных правоотношений, но и как социально-психологический кризис, требующий комплексного и междисциплинарного подхода. Конфликт между супругами, как правило, обусловлен не только правовыми разногласиями, но и накопленными эмоциональными переживаниями, нарушением коммуникации, взаимными обидами и утратой доверия, что существенно осложняет процесс судебного разбирательства и принятие взвешенных решений. В связи с этим в правоприменительной практике возрастает значение участия специалистов-психологов при рассмотрении дел о расторжении брака. Психолог может быть привлечён для оценки психоэмоционального состояния сторон, определения особенностей детско-родительских отношений, снижения уровня конфликтности, а также выработки рекомендаций, направленных на защиту интересов несовершеннолетних детей. Участие психолога способствует гуманизации бракоразводного процесса и повышению эффективности судебной защиты семейных прав. Актуальность настоящего исследования обусловлена отсутствием чётко выстроенной и единообразной модели участия психолога в делах о расторжении брака, а также дискуссионностью вопросов его правового статуса, объёма полномочий и процессуальных форм участия. В этих условиях особую значимость приобретает анализ роли психолога в бракоразводных делах и определение его места в системе субъектов, участвующих в рассмотрении семейных споров. Практика показывает, что участие психолога в бракоразводном процессе помогает суду объективно оценить условия воспитания, определить реальный уровень родительской компетентности, выявить факты эмоционального насилия, манипуляции или давления, оценить привязанность ребёнка к каждому родителю и другие обстоятельства, имеющие существенное значение для дела. На сегодняшний день психологи участвуют в бракоразводных делах в следующих формах: судебный эксперт-психолог, дающий заключение; специалист, поясняющий суду сложные психологические вопросы; медиатор, проводящий досудебное урегулирование, консультант органов опеки (при определении места жительства ребёнка). Однако отсутствие единого стандарта участия психолога в бракоразводных делах, а также размытость и недостаточная нормативная определённость его правового статуса приводят к неоднозначности правоприменительной практики. Данная ситуация формирует состояние юридической неопределённости, снижает качество психологических заключений и экспертиз, а в ряде случаев способствует возникновению судебных ошибок, особенно при рассмотрении дел, связанных с определением места жительства ребёнка и лишением родительских прав.

Как отмечает В. И. Курбатов, «развод — это финал длительного периода дезорганизации супружеской жизни, хронических ссор и конфликтов, накопленных обид и недоразумений» [2]. Из приведённого определения следует, что эмоциональное напряжение и неразрешённые конфликты, накапливавшиеся на протяжении всего периода совместной жизни супругов, неизбежно отражаются на их психоэмоциональном состоянии в процессе и после расторжения брака. В то же время особое внимание требует вопрос влияния бракоразводного процесса на детей, для которых развод родителей нередко сопровождается формированием устойчивого негативного эмоционального фона, чувством тревоги, нестабильности и утраты психологической безопасности. Указанные обстоятельства обуславливают необходимость профессионального участия психолога, направленного на выявление и минимизацию негативных последствий развода для несовершеннолетних. Наибольший негативный эффект бракоразводного процесса испытывают именно дети, поскольку они оказываются наиболее уязвимой стороной семейного конфликта. В этой связи особое значение приобретает участие психолога — специалиста, профессиональная деятельность которого направлена на оценку психологических факторов, влияющих на эмоциональное благополучие ребёнка, особенности его адаптивного поведения и формирования личности в социальной среде, а также на анализ способности родителей надлежащим образом выполнять свои воспитательные функции и уровня конфликтности между супругами. Конституционно-правовая основа защиты прав

ребёнка закреплена в статье 27 Конституции Республики Казахстан, согласно которой брак и семья, материнство, отцовство и детство находятся под защитой государства, а забота о детях и их воспитание признаются естественным правом и обязанностью родителей [3]. Однако фактическая реализация указанных положений в условиях бракоразводного процесса требует наличия специальных инструментов, позволяющих объективно оценить психологическую ситуацию в семье. Такими инструментами судебная система в полной мере не располагает без привлечения специалиста-психолога. Указанные конституционные положения формируют нормативный базис для участия психолога в бракоразводных делах. Конфликтные отношения между родителями, эмоциональная нестабильность супругов, воздействие стрессовых факторов, а также возможные эмоциональные и поведенческие нарушения у детей требуют специальных профессиональных знаний, выходящих за пределы юридической компетенции суда. В этом контексте роль психолога приобретает особое значение, поскольку его участие направлено на обеспечение приоритета прав и законных интересов ребёнка в период расторжения брака. Статья 1 Конституции Республики Казахстан закрепляет положение о Казахстане как о социальном государстве, политика которого направлена на создание условий, обеспечивающих достойную жизнь и свободное развитие личности. С учётом статистических данных, приведённых выше, участие психолога в бракоразводных делах выходит за рамки сугубо экспертной функции: он становится связующим звеном между формально-юридическими нормами и реальной жизненной ситуацией семьи, находящейся в состоянии конфликта. Подтверждение данной позиции содержится и в международно-правовых актах, в частности в Конвенции ООН о правах ребёнка, ратифицированной Республикой Казахстан в 1994 году [4]. Таким образом, конституционно-правовые и международно-правовые нормы формируют основу, на которой должно выстраиваться правовое регулирование участия психолога в бракоразводных делах. Вместе с тем на уровне отраслевого законодательства данное регулирование по-прежнему характеризуется фрагментарностью и отсутствием системного подхода. Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» (далее — КоБС РК) является основным нормативным правовым актом, регулирующим отношения между супругами, родителями и детьми. Несмотря на отсутствие в КоБС РК самостоятельной главы, посвящённой участию психологов, отдельные нормы Кодекса косвенно указывают на необходимость привлечения специалистов, обладающих специальными знаниями. В частности, статья 73 КоБС РК «Осуществление родительских прав родителем, проживающим отдельно от ребёнка» предусматривает обязанность суда учитывать привязанность ребёнка к каждому из родителей, его возраст, личные качества родителей, характер отношений между родителями и ребёнком, а также возможность создания условий для его развития и воспитания [5]. Оценка указанных обстоятельств в полной мере невозможна без применения специальных психологических знаний. В этой связи возникает вопрос о достаточности и регулярности назначения психологической экспертизы при рассмотрении соответствующих категорий дел, что напрямую влияет на качество судебных решений и степень защиты прав и законных интересов ребёнка. В целях повышения эффективности защиты прав и законных интересов детей в бракоразводных делах представляется необходимым формирование целостной системы участия психологов в судебных процедурах. Одним из приоритетных направлений является создание государственного института семейной психологической службы, функционирующей при судах по аналогии с зарубежными моделями, в частности системой CAFCASS в Великобритании [6]. Деятельность таких специалистов должна основываться на единых государственных методиках и обязательной профессиональной подготовке. Важным условием повышения качества психологического сопровождения является стандартизация методик психологического обследования семьи. Речь идёт о разработке национального стандарта обследования, утверждённого протокола проведения психологической оценки (включающего интервью, наблюдение, анализ документов и тестирование), а также единой формы психологического заключения, обеспечивающей сопоставимость выводов различных специалистов и их объективную оценку судом. Не менее значимым направлением является

установление единых требований к профессиональной подготовке и аккредитации психологов, участвующих в бракоразводных процессах. Такие требования должны включать специализированное образование в области юридической и семейной психологии, регулярное повышение квалификации, наличие практического опыта работы с семьями, а также систему государственной аккредитации. Реализация данных мер позволит исключить участие непрофессиональных специалистов и повысить уровень доверия со стороны судов и граждан. Особое внимание должно быть уделено урегулированию правового статуса психолога в бракоразводных делах. В настоящее время отсутствие чёткого нормативного закрепления его процессуального положения приводит к правовой неопределённости и неоднородной судебной практике. В этой связи представляется целесообразным закрепление статуса психолога в гражданском процессуальном законодательстве, а также включение его в число обязательных участников дел, затрагивающих интересы детей, в Кодексе Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье». Таким образом, совершенствование законодательства Республики Казахстан в части участия психолога в бракоразводных процессах должно носить комплексный характер и быть направлено на формирование устойчивой, профессиональной и ориентированной на интересы ребёнка модели семейного правосудия.

Список использованных источников:

1. Браки и разводы в 2024 году. Бюро Национальной Статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. <https://stat.gov.kz/ru/news/braki-i-razvody-v-2024-godu/>
2. Социология семьи: Учебник / Под ред. Проф. В.И. Курбатов. - 2-е изд. М.: Педагогика-Пресс, 2005. – 640 с.
3. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000>
4. Конвенция ООН о правах ребенка ратифицированная Постановлением Верховного Совета Республики Казахстан от 8 июня 1994 года. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml
5. Кодекс Республики Казахстан от 26 декабря 2011 года № 518-IV “О браке (супружестве) и семье” <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518>
6. Система “CAFCASS” в Великобритании <https://www.cafcass.gov.uk/>

Исламов И.К.

НЕКЕ БҰЗУ ІСТЕРІНДЕГІ ПСИХОЛОГТЫҢ РӨЛІ МЕН ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Неке бұзу істеріндегі психологтың құқықтық мәртебесі мен балалардың құқықтарын қорғау мәселелерін талдау негізгі қиындықтарды анықтайды.

Қаппар Ж.

«Bolashaq» академиясының 1 курс студенті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі: з.ғ.м., аға оқытушы Жунусова Л.М.

ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Құқық бұзушылық құқықтық нормалар қорғайтын мүддеге нұқсан келтіріп қоғамның, жеке адамның мүддесіне зиянын тигізеді, белгіленген құқықтық тәртіп бұзылады, қоғамдық қатынастарға кесел келеді, белгілі бір игілік, құнды зат жоғалады, адамның өміріне, денсаулығына, рухани сезіміне зиян келтіреді. Сондықтан құқық бұзушылықтың табиғатын ашатын, оны болдырмаудың жолын ұсынатын мақаланың тақырыбы сөзсіз өзекті болып

табылады.

Құқықпен келісіп, құқықпен рұқсат етілген әрекет құқық бұзушылық болып есептелмейді. Ең алдымен, құқық бұзушылық заңның қорғауындағы басқа адамның мүддесіне қол сұғады (меншіктік мүдде, сөз және адамгершілік бостандықтары). Дегенмен, адамның барлық мүдделері заңмен қорғалмайды сондықтан, оларды бұзу әр уақытта құқыққа қарсылық деп айтуға болмайды, яғни құқық бұзушылыққа жатпайды.

Азаматтар заңда белгіленген міндеттерін бұлжытпай орындаса, қоғамда заңдылық орнап, құқықтық тәртіп сақталады. Қоғам әрқашан тәртіпке негізделіп, арқа сүйеп қалыптасып, тіршілік етеді. Қоғамда тәртіп болмаса, ол құлдырайды, яғни, келешегі болмайды. Мұны адамдар ежелден-ақ жақсы түсінген. Сондықтан да қоғамда тәртіп орнатудың жолдарын қарастырған. Дегенмен де, керісінше қоғамдық тәртіпті бұзуға бейім азаматтар да аз болмаған. Осыдан келіп бұзушылық орын ала бастады.

Құқық бұзушылық – қоғам өміріне тән дерт. Адам баласы өмір сүрген ортада ол да әрқашан орын алады. Бұл шартты құбылыс. Қазақстан Республикасының Конституциясы адам, оның құқықтары мен бостандықтары ең жоғары құндылықтар болып саналады деп бекітті. Конституцияға сәйкес әрбір адам жеке басына қол сұғылмаушылық құқығына ғана емес, сонымен бірге конституциялық айқындамаларды жүзеге асырудың пәрменді тетіктеріне де ие. Осыған орай бұл құндылықтар адам құқықтарында өзінің нормативті жағынан бекітілген және құқықтық құралдар мен институттар арқылы қамтамасыз етілген.

Құқық бұзу - қоғамға, мемлекетке, азаматтарға зиян келтіретін тәртіп, олар, үлкен зиянды саяси еңбек, мүліктік, жеке адамдардың құқығына және бостандығына, ұйымның экономикалық мүддесіне, әскери бөлімдердің әскери дайындығына келтіретіндігі мәлім. Себебі, құқық бұзу қоғамға зиянды, азаматтардың және ұйымдардың мүдделерін бұзады, оларға мемлекетпен тиым салынған.

Құқық бұзушылықтың себептері төңірегінде ежелден осы күнге дейін сан түрлі пікірлер айтылуда. Айтылған ойларды тұжырымдасақ адамдардың құқықтық нормаларды бұзуына, ең алдымен әлеуметтік және биологиялық жағдайлар әсер ететінін байқаймыз.

Әлеуметтік жағдайлар — отбасы, мектеп, қызмет істейтін ұжым, жалпы қоғам өмірінің әсері. Бірақ бұлар әр адамға әртүрлі ықпал етеді. Тұрмысы ауыр, қиын жағдайда тәрбиеленіп, өмір сүретіндер де, сонымен біреуге уайымсыз, тоқтықта өскендер де заңды бұзуы мүмкін. Бұл жағдайды бабаларымыз ежелден-ақ байқаған. "Жаманнан жақсы туар, адам айтса нанғысыз, жақсыдан жаман туар, бір ауыз сөзге алғысыз" — деген мақал айғағы болса керек.

Биологиялық жағдайлар. Бір отбасында дүниеге келіп, тәрбиеленіп, өскен балалардың ой - өрісінің сапасы әртүрлі болатыны белгілі. Біреуі мейірімді, салмақты, жігерлі болса, екіншісі катыгез, жеңілтек, жігерсіз болуы мүмкін. Әрине балалардың жаратылысынан әртүрлі болуы, бұзақылық, адамның тегіне байланысты деген сөз емес. Бұзықтық тұқым қуаламайды, бірақ, адамның жаратылысына тән жаман мінездерді өсіп-өнетін кезеңге тап болса, адам әдепсіздік заң бұзушылық қылықтан тайынбайды.

Құқық бұзушылықтың субъективтік себебі бұл, мемлекеттік идеологияға, адами құндылықтар мен қоғамдық мүддеге қарама-қайшы құқықтық сананың төмен деңгейлігі.

Ал объективтік себебі - өмірдегі, экономикалық және әлеуметтік қатынас саласындағы нақтылы қайшылықтар. Құқық бұзушылықты тудырушы объективтік жағдайға оның субъективтік және объективтік себептерінің орын алуына жол беретін, ұйымдастырушылық және техникалық тәртіптің жеткіліксіздігін айтуға болады.

Жеке адамның әлеуметтік мәртебелерінің бір-біріне сәйкес келмеуі оны қоғамдық тәртіпті бұзуға итермелейді. Яғни саяси-экономикалық үстемдікке әлеуметтік саладағы жағдай сәйкес келмеуі, жеке адамдардың білім мәртебесіне экономика, мәдениет саласында тиісті орынды қамтамасыз етпеген жағдайда, олар заңсыз әрекеттерге барады. Кейбір саяси қызметкер өзінің жағдайын мемлекеттегі рөлімен теңестіру үшін, билікті теріс мақсатта пайдаланады. Ең арысы жалданбалы жұмысшы да, сатқын жұмыс күшінің ақысы оның

қоғамдық қажеттігін өтемесе қолайсыз мүмкіндіктерді пайдалануға бет бұрады.

Жоғарыда айтып өткен құқық бұзушылықтың негізгі себептерін тұжырымдай келе байқайтынымыз заңды мінез-құлық, құқықтық сана, құқықтық мәдениеттің бұл тұрғыда алатын орны ерекше.

Заңды мінез-құлық құқық нормаларының нұсқауларына сәйкес келетін жеке тұлғаның мінез-құлқы. Ол арқылы заң орындалады, жүзеге асырылады. Егер адамдардың мінез-құлықтары құқық нормаларының талаптарына сәйкес келсе, онда құқықтық тәртіп нығаяды.

Құқық бұзушылықтың мәні - оны басқа жүріс-тұрыс ережелерін бөліп көрсететін, басты өзіне ғана тән ерекшеліктерінен тұрады. Алдымен барлық құқық бұзушылықтың мәні қоғамдық құрылыстың, қоғамдық қатынастар жүйесіне келтіретін қауіптілігі, зияндылығы. Яғни, тек бір ғана әрекетінің белгілі бір түрі ескеріледі. Ал жекелеген әрекет-әрекетсіздік қоғамдық өмірдің бекітілген тәртібін, олар қоғамда кең таралған жағдайда ғана қоғамдық тәртіптің қауіпіне айналады. Тиісінше, жекелеген әрекет-әрекетсіздік қоғамға қауіпті деп бағалануы мүмкін. Ол және өзі зиян келтіретіндіктен емес, өзі тектес әрекет-әрекетсіздіктің көптеп орын алуына байланысты. Олар өз жиынтығында қоғамның қалыпты өмір сүру жағдайын, қоғамдық құрылыстың реттілігі мен тәртібін бұзады, сондықтан да құқық бұзушылықпен күресудің мемлекеттің ұйымдасқан қызметін қажет етеді.

Құқық бұзушылықтың қоғамға зияндылығы, оның қашанда адам қоғамның құндылығы, жеке және мүддеге нұқсан келтіруінен көрінеді. Яғни, қоғамның маңызды құндылықтары, оның өмір сүру жағдайына қауіп төндіреді. Құқық бұзушылықтың қоғамға қауіптілігінің деңгейі түрлі дәрежеде болуы мүмкін. Мәселен, адамның өміріне қастандық жасау - өте қауіпті қылмыс. Ал біреудің үйіне түсіп, мүлкін ұрлау оған қарағанда жеңілрек дәрежеленеді. Дегенмен, осы екі әрекет те қоғам үшін өте қауіпті болып табылады. Құқық бұзушылықтың қоғамға зияндылығы қоғамның қалыпты өмір сүру жағдайын бұзып, маңызды қоғамдық қатынастарға әлеуметтік шиеленіс енгізуінен де көрініс табады.

Құқық бұзушылық - әрекет қабілетті субъектінің заңдық жауапкершілікке тартылатын қоғамға зиянды немесе қауіпті құқыққа қайшы және кінәлі әрекет-әрекетсіздігі. Көптеген ғалым-заңгерлер құқықбұзушылыққа көптеген түсініктер берген. Бірақ оның басын біріктіретін бірден бір негізі құқық бұзушылықтың белгі нышандары болмақ. Өйткені әрбір түсінікте іс-қимыл /әрекет немесе әрекетсіздік/ арқылы жасалынуы; кінәнің болуы, құқыққа қарсылық, қоғамға зияндылық, зиянды нәтиженің болуы, іс-қимыл мен зиянды нәтиженің арасындағы себепті байланыстың болуы, заңды жауапкершілікті тудырумен сипатталады.

Құқық бұзушылық өз жиынтығында қоғамның қалыпты өмір сүру жағдайын, қоғамдық құрылыстың реттілігі мен тәртібін бұзатындықтан оған мемлекет атынан шара қолданылып, жауаптылық тағайындалады. Құқықтық жауаптылық белгісімен сипатталады:

- мемлекеттік мәжбүрлеу;
- құқық бұзушыны жауапқа тарту;
- құқық бұзушының өзіне жағымсыз жағдай тудыру.

Мәжбүрлеу шарасын мемлекет белгілейді. Құқық нормаларының қағилаларын бір ауыздан қорғау қажет болған жағдайда олардың сақталуы мәжбүрлеу арқылы қамтамасыз етіледі. Егер құқық норманың қағидалары бұзылатын болса, мемлекет органдары тиісті шаралар қолдануға құқылы.

Құқық бұзушылықтың заң жүзінде жауапкершілік жіктеу үшін қажетті және жеткілікті, мейлінше жалпы, дағдысы және елеулі белгілерінің жүйесі құқық бұзушылық құрамы деп аталады. Құқық бұзушылықтың құрамын құрайтын белгілердің тіпті біреуінің болмауы заң жүзіндегі жауапкершілікті болғызбайды.

Құқық бұзушылықтың құрамына мыналар кіреді:

Құқық бұзушылықтың субъектісі - әрекет қабілетілігі бар заңды бұзушы тұлға. Егерде субъект құқық бұзушылық кезінде өзге құқыққа сай жолды таңдау мүмкіндігіне ақыл-иесінің кемдігі, жасының толмауы, дене бітімдік немесе психикалық жетіспеушілігінің салдарынан жол берсе, әрекет-әрекетсіздік зиянды нәтижеге әкеліп соқса да құқық бұзушылық деп

саналмайды. Қылмыстық жауапкершілік 16 жастан басталады, кейбір қылмыс түрлері үшін 14 жас, әкімшілік жауапкершілік 16 жас, азаматтық жауапкершілік 15 жастан есептеледі. Құқық бұзушылықтың субъектісі жайлы мәселелердің барлығы теория мен практикада біркелкі шешілмеген. Құқық бұзушылық субъектісінің түсінігіне келгенде қылмыстық және азаматтық құқықта алшақтық байқалады. Қылмыстық құқықта қылмыс субъектісі мен жауапкершіліктің субъектісіне сәйкес келеді, ал азаматтық құқықта жауапкершілікке тек құқық бұзушылыққа жол берген субъект қана тартылып қоймайды, құқық бұзушы субъект ретінде адамдардың ұжымын тану мәселесі де күрделі болып табылады.

Құқық бұзушылық объектісі - құқықпен реттеліп, қорғалатын қоғамдық қатынастар, оған жататындар: зиян келтірген материалдық және материалды емес игіліктер, мүдделер (мемлекеттік, қоғамдық, жеке). Осы игіліктер мен мүдделер құқық бұзушылықтың тікелей объектілері болып табылады (адамның —өмірі, денсаулығы, қадір-қасиеті, абыройы, мүлкі және т.б.).

Құқық бұзушылықтың субъективтік жағын адамның құқық бұзушылықты жасауға жол берген әлеуметтік-психологиялық механизмін сипаттайтын, элементтер құрайды. Субъективті жақ кінә, мақсат, ниет ұғымымен анықталады. Кінә - жеке тұлға еркінің құқыққа қарсы әрекетке және оның нәтижесінде бағытталу дәрежесімен сипатталатын, ішкі психологиялық жағдайы. Субъектінің кінәсінің деңгейі оның өз іс-әрекетінің әлеуметтік зиянды нәтижесін алдын ала болжағандығы немесе болжамағандығына байланысты анықталады және қасақаналық немесе абайсыздық нысанында бейнеледі.

Құқық бұзушылықтың объективтік жағының элементі болып табылатындар: 1) негізгі элементтер-әрекет немесе әрекетсіздік; іс-әрекеттің құқыққа қарсылығы; қоғамға зиянды зардаптар; іс-әрекет пен зардаптардың арасындағы себепті байланыс; 2) факультативті элементтер-уақыт; орны; тәсіл; жағдай. Мысалы, құқық бұзушылықты әлденеше рет жасау, қайталау, ұйымдасқан топтың немесе қауымдастық ұйымның құрамында болып, жағымсыз іс-әрекеттер жасау, сондай-ақ қару, оқ-дәрі, жарылғыш заттар, жару немесе оларды бейнелеуші құрылғылар, арнайы дайындалған техникалық құралдар, тез тұтынатын және жанғыш сұйықтар, улы және радиоактивті заттар, дәрілік және өзге де химиялық-фармакологиялық дәрі-дәрмектер пайдаланып, сондай-ақ күш көрсетіп немесе психикалық мәжбүрлеу не жалпы қауіпті әдіс қолданып жасау.

Кейбір құқық бұзушылықтың құрамы болуы үшін зардаптарға соқтырпайтын іс-әрекеттер жасаса да болғаны (мысалы, еңбек туралы заңдардың сақталуын бақылау ережелерін бұзу, еңбек қорғау ережелерін бұзу, қоғамдық тәртіпті қорғау және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету бойынша қызмет атқарудың ережелерін бұзу, т.б.).

Біздің пікірімізше құқық бұзушылықпен күрес саясатты жүзеге асырудың алғышарты ретінде құқықтық тәрбие — кез келген қоғам үшін өзекті мәселелер ауқымын құрады. Қоғамдағы болып жатқан түрлі сипаттағы үрдістер —елдің әр азаматына өзін құқықтық тәрбиенің субъектісі ретінде сезінудің мүмкіндігін туғызды. Қандай да болмасын құқықтық әрекеттің бастапқы заңдық қалыбы — мемлекетіміздің Конституциясынан бастау алады.

Осыған сәйкес құқық бұзушылықты алдын алудың негізгі жүзеге асыру механизмдері ретінде құқықтық тәрбиенің жеткілікті маңызға ие болады. Мемлекеттегі қылмыс деңгейінің өсуі, азаматтардың құқықтық санасына, мәдени деңгейіне, құқықтық тәрбиесінің жеткіліксіздігіне тікелей байланысты. Өтпелі кезең паракорлық, оңай жолмен баю, базар қылмыстарының өрістеуіне жол ашты. Әрине кез-келген мемлекет құқықтық нигилизмен күресуді алға мақсат етіп қояды.

Құқық бұзушылықтың алдын алу — басты міндет. Құқықтық мәдениетті арттыру, халықтың құқықтық санасын дамыту тәуелсіз, демократиялық және құқықтық мемлекет құруға ықпал ететін азаматтық қоғамды қалыптастырудың маңызды өлшемдері болып табылады. Азаматтардың құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін арттыру, азаматтар бойындағы заңға құрмет сезімін ояту мәселелері барлық мемлекеттік органдардың стратегиялық бағыттарының бірі болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Булгакова Д.А. Теория государства и права : учеб. пособие / Д. А. Булгакова. - Алматы: NURPRESS, 2016.
2. Государство и право: учебное пособие / С. С. Алексеев. - М. : Проспект, 2017.
3. Ибраева А.С. Теория государства и права. Курс лекций. — Алматы: Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, 2008.
4. Агдарбеков Қ. Мемлекет және құқық теориясы. Қарағанды, 2001.
5. Жоламан Қ.Д., Мұқтарова А.К., Тәуекелов А.Н. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы, 1999.
6. Ибраева А.С., Сапарғалиев Ғ.С. Мемлекет және құқық теориясы. Алматы, 1998.

Қаппар Ж.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРАВОНАРУШЕНИЯ

Нарушение закона наносит ущерб интересам общества и личности, посягая на интересы, защищаемые правовыми нормами, нарушает установленный правовой порядок, разрушает социальные отношения, приводит к утрате определенного блага или ценности, а также наносит вред жизни, здоровью и духовным чувствам человека. Таким образом, тема статьи, раскрывающая природу правонарушения и предлагающая способы его предотвращения, несомненно, актуальна.

Қадыр А.Т.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
kadyraruzhan05@icloud.com

Ғылыми жетекші: заң ғ.к., профессор ассистенті Өзбеков Д.Ө.

ЖАЗАНЫ ӨТЕУДЕН KEЙІНГІ ТҮЛҒАНЫҢ ҚОҒАМҒА ҚАЙТА ИНТЕГРАЦИЯЛАНУЫ ЖӘНЕ РЕЦИДИВТІҢ АЛДЫН АЛУ

Мақалада жазасын өтеуден кейінгі тұлғалардың қоғамға қайта бейімделу процесі және рецидивтің алдын алу мәселелері қарастырылады. Зерттеу барысында рецидивтің әлеуметтік, құқықтық және психологиялық себептері талданып, қолданыстағы бейімдеу тетіктерінің тиімділігі бағаланады. Қазақстандағы тәжірибе мен шетел елдерінің оң тәсілдері салыстырмалы түрде қарастырылды. Автор қайта интеграцияның кешенді тәсілі рецидивтің алдын алу үшін маңызды екенін және жүйелі шаралар қажет екенін атап көрсетеді.

Қазіргі таңда қылмыспен күрестің тиімділігі тек жазалау шараларымен ғана емес, жазасын өтеп шыққан тұлғалардың қоғамға қайта бейімделу деңгейімен де өлшенеді. Осы тұрғыда рецидив, яғни бұрын сотталған адамның қайта қылмыс жасауы, қылмыстық саясаттың өзекті мәселелерінің бірі болып отыр. Жазасын өтеуден кейінгі кезеңде тұлғаның әлеуметтік ортаға бейімделе алмауы, жұмыссыздық, қоғам тарапынан стигматизация және мемлекеттік қолдаудың жеткіліксіздігі рецидивтің негізгі себептеріне айналуға.

Сонымен қатар, қылмыстық жазаны өтеп шыққан адамдардың әлеуметтік құқықтарын қорғау, оларды қалыпты өмір жағдайларына бейімдеу мен тиімді әлеуметтік оңалтуға бағытталған профилактикалық және өзге де әлеуметтік-құқықтық іс-шаралардың тиімділігін зерттеу және жүзеге асыру ерекше өзектілікке ие болып отыр.

Осы мақаланың мақсаты – жазасын өтеп шыққан тұлғаның қоғамға қайта интеграциялану тетіктерін талдау және рецидивтің алдын алу жолдарын анықтау. Осы

мақсатқа жету үшін қайта интеграция ұғымының мәні ашылып, рецидивтің негізгі себептері талданып, Қазақстандағы қолданыстағы құқықтық және институционалдық механизмдерге сыни баға беріледі, сондай-ақ оларды жетілдіруге бағытталған ұсыныстар жасалады.

Әлеуметтік оңалту – бұл адамның әлеуметтік ортада өмір сүру қабілетін қалпына келтіруге бағытталған шаралар кешені, сондай-ақ жеке және кәсіби мәртебесін қалпына келтіру арқылы оны қоғамға толыққанды интеграциялауға бағытталған бағдарламалар мен әрекеттер жиынтығы. Әлеуметтік оңалту, бір жағынан, адамның әлеуметтік ортада өмір сүру қабілетін қалпына келтіруге, екінші жағынан – адамның қажеттіліктерін іске асыруды шектейтін ортаның сипатын өзгертуге бағытталған өзара тәуелді үдеріс болып табылады [1].

Рецидивтік қылмыстың жалпы себептері ретінде келесі факторларды атауға болады: теріс орта, оның ішінде қылмыстық отбасылық орта, антиәлеуметтік өмір салтын ұстанатын адамдармен байланыс. Яғни, рецидивтік қылмысты туғызатын жағдайлар — бұл жеке тұлғаның бірінші сотталуына дейін немесе баламалы жазалау шаралары қолданылмай тұрып болған, сондай-ақ жазасын өтеуден кейін де жалғасып немесе қайта оралатын жағдайлар [2].

Қылмыстың, әсіресе рецидивтік қылмыстың өсуі оны төмендетудің жаңа нысандары мен құралдарын іздеуге мәжбүр етуде. Бүгінгі таңда бас бостандығынан айыру жазасы әрдайым өзін ақтай бермейтіні айқын. Көбінесе мұндай жаза үрей тудырудан гөрі қылмыстық біліктіліктің артуына және қылмыстық байланыстардың кеңеюіне ықпал етеді. Қазіргі уақытта республикада, әртүрлі бағалаулар бойынша, қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамдардың шамамен 70%-ы бас бостандығынан айыру жазасына, ал 27–29%-ы баламалы жазаларға сотталады. Ал Еуропа елдерінде бас бостандығынан айыру жазасына сотталғандар үлесі небәрі 10–15% құрайды [1; 59].

Аталған факторлар елдегі қайталама қылмыстың жоғары деңгейін айқындайды. Статистикалық деректер де бас бостандығынан айыру орындарынан босатылғандардың үштен бір бөлігі қысқа уақыт ішінде қайтадан қылмыс жасап, бұрынғы мекемелерге оралатынын көрсетеді. Сарапшылардың пікірінше, рецидив қылмыстары көбінесе бостандыққа шыққаннан кейінгі алғашқы кезеңде орын алады.

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының құқықтық статистика және арнайы есеп Комитетінен алынған мәліметтер бойынша, жалпы қылмыстылыққа қарсы тұруда қоғам үшін рецидив қылмыстардың қауіптілік деңгейі айрықша. 2015-2019 жылдар арасындағы қылмыстар рецидиві көрсеткіштеріне назар аударатын болсақ 2015 жылы – 86, 2016 жылы – 231, 2017 жылы – 409, 2018 жылы – 327, 2019 жылы (10 ай) – 351 адамның ауыр және аса ауыр қылмыстарды қайталап жасағандығын, яғни заңды күші бар қылмыстық заңнамаға сәйкес қылмыстар рецидивін белгілегендігіне көз жеткіземіз. Бұл көрсеткіштердің жалпы азаюын қылмыстар рецидивінің негізгі бөлігін құраушы санаттары бойынша онша ауыр емес және ауырлығы орташа қылмыстардың қазір қылмыстар рецидивіне жатқызылмауымен байланыстырамыз [3].

Жылдар	Жалпы тіркелген қылмыстар саны	Рецидив қылмыстар саны	% -ға шаққандағы үлестік салмағы
2015	362089	86	0,02
2016	363222	231	0,06
2017	318909	409	0,12
2018	289202	327	0,11
2019 (10ай)	217722	351	0,16

Шетел тәжірибесіне жүгінсек, бірқатар дамыған елдерде қайта интеграциялау рецидивтің алдын алудың басты бағыты ретінде қарастырылады. Оған дәлел, PRC бағдарламасы АҚШ-та түрмеден шартсыз босатылған (parole немесе probation сіз) тұлғалардың қоғамға қайта бейімделуін жеңілдету және рецидивтің алдын алу үшін жасалған.

Бағдарламаның негізгі идеясы – адамға тек бақылау мен жазаны өтеу емес, әлеуметтік қолдау, жұмыспен қамту, психологиялық кеңес беру арқылы жаңа өмірге мүмкіндік беру. PRC бағдарламасы 6 айға созылған, яғни бостандыққа шыққаннан кейінгі алғашқы жарты жылда қатысушыларға толық қолдау көрсетіледі. Зерттеу көрсеткендей, алғашқы айлар – қоғамға бейімделу үшін ең қиын кезең, сол кезде қолдау ерекше қажет. Бағдарламаның нәтижелері: PRC бағдарламасына қатысқандардың рецидивтің төмендеу ықтималдығы айтарлықтай төмендеген. Білім деңгейі жоғары қатысушыларда әсері ерекше байқалған – жаңа қылмыстар жасау ықтималдығы төмендеген. Тәуекел факторлары бар тұлғаларда әсер аз, бірақ қосымша қолдау болса, нәтиже жақсарады. Жалпы, бағдарлама қоғамға қайта бейімделуге көмектесіп, алғашқы 6 айда жаңа қылмыстардың алдын алады [4].

2023 жылғы 1 ақпанда Қостанай облысының прокуратурасы «STOP-рецидив» атты жобаға бастамашы болды. Прокуратураның басшылығымен жергілікті атқарушы органдар, полиция, пробация қызметі, ҚР ИМ Қостанай академиясы өкілдерінен ведомствоаралық жұмыс тобы құрылды. Жоба әлеуметтік-құқықтық көмек көрсету және түзелгісі келетін сотталғандарға жұмысқа орналасуға көмек көрсету жолымен, сондай-ақ түзету жолына түспеген адамдарды толық бақылау жолымен қайта қылмыстың алдын алуға бағытталған. Қазіргі уақытта Қостанай облысының пробация қызметі мен полициясының есебінде 1 651 сотталушы тұр. Бұл адамдардың барлығы шартты түрде жасыл, сары және қызыл тәуекел топтарына бөлінеді, олар бойынша тиісті қадағалау жүзеге асырылады. Жоба бойынша 2 ай жұмыс істегенде 90 есептік тұлға жұмысқа орналастырылды, олардың барлығы жалақы алады, салық төлейді, ең бастысы, олар түзелгісі келеді. Сонымен қатар, қоғамға қауіп төндіретін және қылмыстық әрекеттермен айналысуды жалғастыратын адамдар бар. Мұндай адамдарға дереу алдын алу шарасы – оқшаулау қолданылады. Өткен уақыт ішінде соттар жазаны ауыстыруға және шартты түрде мерзімінен бұрын босатудың күшін жоюға полиция мен пробация қызметтерінің 101 ұсынысын қанағаттандырды, тағы 40-қа жуық материал сотта қаралуда [5].

Рецидивтің алдын алу мақсатында қайта интеграциялау жүйесін жетілдіру кешенді сипатта жүзеге асырылуы тиіс. Біріншіден, қайта әлеуметтендіру процесін жазаны өтеу кезеңінен бастау қажет. Әр сотталғанға жеке ресоциализация жоспарын әзірлеу олардың бостандыққа шыққаннан кейінгі өмірге дайындалуына мүмкіндік береді.

Екіншіден, пробация қызметін бақылаудан қолдауға бағыттау қажет. Пробация жүйесіне әлеуметтік қызметкерлер мен психологтарды кеңінен тартып, оның тиімділігін рецидивтің төмендеуімен бағалау ұсынылады.

Үшіншіден, жазасын өтеп шыққан тұлғаларды жұмыспен қамтуға құқықтық және экономикалық ынталандыру тетіктерін енгізу маңызды. Жұмыс берушілерге салықтық жеңілдіктер беру және мемлекеттік бағдарламаларға қатысу мүмкіндігін кеңейту рецидивтің алдын алуға ықпал етеді.

Төртіншіден, қоғамдағы стигматизациямен күресу қажет. Ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізу, үкіметтік емес ұйымдарды тарту және оң әлеуметтік тәжірибелерді насихаттау арқылы бұрын сотталған тұлғаларды қоғамға қабылдау деңгейін арттыруға болады.

Сонымен қатар, білім беру және кәсіби дағдыларды дамыту, әлеуметтік қолдау, мәдени және спорттық іс-шараларды ұйымдастыру, құқықтық ақпараттандыру және жүйелі мониторинг жүргізу рецидивтің алдын алу тиімділігін одан әрі күшейтеді. Осы кешенді тәсіл Қазақстандағы қайта интеграциялау жүйесін жетілдіруге және қоғамға бейімделуді тұрақты етуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Социальная реабилитация должна сделать бывших заключённых полноценными гражданами // http://liter.kz/ru/articles/show/10117socialnaya_reabilitaciya_dolzhna_sdelat_byvshih_zaklyuch_n

[nyh_polnocennymi_grazhdanami.](#)

2. Батыщева И.В , Козырев В.Г. Причины и условия рецидивной преступности // Наука и современность . – 2015. – Б. 220-223.

3. М.Е. Балгожина Рецидив қылмыстылықты ескертудің өзекті бағыттары Қарағанды: ҚР ІІМ Б.Бейсенов атындағы Қарағанды академиясының ғылыми кеңесінің шешімімен басылып шыққан, 2019.- 7б.

4. Wikoff N., Linhorst D.M., Morani N. Recidivism among Participants of a Reentry Program for Prisoners Released without Supervision // Social Work Research. – 2012. – 36(4). – 289–299 б. – Қолжетімді: <https://academic.oup.com/swr/article/36/4/289/1629220>

5. Стоп-рецидив жобасын жүзеге асыру туралы https://www.gov.kz/memleket/entities/prokuratura_kostanay/press/news/details/531747?utm_source=chatgpt.comssssssssss

Қадыр А.Т.

ИНТЕГРАЦИЯ ЛИЦА ПОСЛЕ ОТБЫВАНИЯ НАКАЗАНИЯ В ОБЩЕСТВО И ПРОФИЛАКТИКА РЕЦИДИВОВ

В статье рассматриваются процесс реадaptации лиц после отбывания наказания в общество и вопросы профилактики рецидивов. В ходе исследования анализируются социальные, правовые и психологические причины рецидива, критически оценивается эффективность существующих механизмов адаптации. Рассмотрен опыт Казахстана и позитивные подходы зарубежных стран. Автор подчеркивает, что комплексный подход к реинтеграции важен для предотвращения рецидивов и необходимы системные меры.

Кокиева А.Е

студентка 3 курса ВШП АІU
Астана, Республика Казахстан
ayslukokieva4@gmail.com

Научный руководитель: к.ю.н., профессор ВШП М.Жаскайрат

РАСТОРЖЕНИЕ БРАКА ПРИ НАРУШЕНИИ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ ЧЛЕНОВ СЕМЬИ: ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ

В статье рассматриваются причины семейных конфликтов правовое регулирование расторжения брака при нарушении прав членов семьи

Семья в Республике Казахстан традиционно рассматривается как фундаментальный социальный институт, обеспечивающий стабильность общества и формирование личности. Конституция Республики Казахстан закрепляет принцип верховенства прав и свобод человека и определяет, что семья, материнство, отцовство и детство находятся под защитой государства [1, 5]. Эти положения формируют основу для функционирования всей системы семейного законодательства, направленной на обеспечение защиты интересов супругов и несовершеннолетних детей, особенно в условиях семейных конфликтов и нарушения прав одного из членов семьи.

Процедура расторжения брака регулируется Кодексом Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье», который устанавливает правовые основания и порядок прекращения брачных отношений. Законодатель допускает возможность расторжения брака как по взаимному согласию, так и по инициативе одного из супругов, если дальнейшая совместная жизнь и сохранение семьи невозможны [2,21]. Судебный порядок является обязательным при наличии несовершеннолетних детей или споров имущественного либо личного характера между супругами [2,25]. В таких случаях перед судом стоит задача не просто констатировать

факт распада семьи, но и обеспечить защиту нарушенных прав каждого члена семьи, прежде всего детей.

Особую актуальность в последние годы приобретает проблема нарушения прав и свобод в семье, включая случаи физического, психологического и экономического насилия. Закон Республики Казахстан «О профилактике бытового насилия» определяет домашнее насилие как умышленное противоправное действие в сфере семейно-бытовых отношений, нарушающее конституционные права личности [3,3]. Данный закон предусматривает широкий спектр механизмов защиты, включая защитные предписания, ограничительные меры и административную ответственность правонарушителя [3, 6–9]. Эти нормы усиливают правовую защиту супругов и детей и нередко становятся юридическим основанием для расторжения брака, поскольку создают доказательственную базу нарушения прав пострадавшего лица.

Судебная практика также подчеркивает необходимость индивидуального подхода к каждому делу о разводе. В Нормативном постановлении Верховного Суда Республики Казахстан № 5 «О применении законодательства при рассмотрении дел о расторжении брака» указывается, что суд должен учитывать наличие конфликта, характеризующего реальную невозможность сохранения семьи, а также факты угрозы жизни или здоровью супругов и детей [4, 4]. Особое внимание уделяется защите интересов несовершеннолетних, включая определение места их проживания, порядка общения с родителями и обеспечения условий безопасности [4, 12]. Это свидетельствует о том, что институт расторжения брака в Казахстане выполняет не только функцию юридического прекращения брачных отношений, но и механизм защиты прав уязвимых членов семьи. Казахстанские исследователи также акцентируют внимание на важности права на защиту в семейных отношениях. Например, А.С. Ибраева подчеркивает, что институт расторжения брака является неотъемлемой частью системы гарантий прав и свобод личности, поскольку обеспечивает возможность правового выхода из отношений, связанных с нарушением достоинства и личной безопасности [5, 145–150]. А.Ж. Байбатырова в своих исследованиях отмечает, что в условиях семейно-бытового насилия развод нередко выступает единственной мерой восстановления нарушенных прав супругов и обеспечения безопасности детей [6, 88–95]. Таким образом, казахстанская доктрина поддерживает государственный курс на усиление защиты пострадавших и необходимость совершенствования судебных процедур при расторжении брака.

Правовое регулирование расторжения брака при нарушении прав и свобод в семье в Республике Казахстан представляет собой комплексную систему, основанную на взаимодействии конституционных норм, семейного, административного и уголовного законодательства, а также судебной практики, строится на принципах защиты прав и свобод личности, закрепленных в Конституции РК, где семья, материнство, отцовство и детство находятся под охраной государства [1, 5]. Эти конституционные положения создают основу для семейного законодательства, в том числе для регулирования процедуры развода, особенно в случаях, когда нарушаются права одного из супругов. Семейный кодекс РК определяет брак как равноправный союз мужчины и женщины, порождающий взаимные права и обязанности, и предусматривает возможность его расторжения как по обоюдному согласию, так и в судебном порядке по инициативе одного из супругов при невозможности совместного проживания [2, 21]. При этом законодатель особенно учитывает интересы несовершеннолетних детей, имущественные и личные неимущественные права супругов.

В ситуации нарушения прав и свобод одного из супругов, в частности при бытовом насилии, закон предоставляет возможность расторжения брака через суд. Закон РК «О профилактике бытового насилия» (2009) вводит комплекс мер защиты пострадавших, включая охранные предписания, ограничительные меры, временное выселение агрессора и предоставление социальной поддержки [3, 6–9]. Это свидетельствует о том, что правовое поле Казахстана ориентировано на приоритет защиты личности, предотвращение дальнейшего ущерба и соблюдение конституционных прав потерпевших.

Домашнее насилие рассматривается в правовой доктрине как одно из наиболее тяжких нарушений прав в семье. Оно может проявляться в физических, психологических, сексуальных или экономических формах [3, с. 3]. Несмотря на то, что Кодекс РК «О браке(супружестве) и семье» не называет насилие прямым основанием для развода, судебная практика признаёт, что постоянное насилие делает дальнейшую совместную жизнь невозможной. Как отмечает Казбаева А.Г., в условиях бытового насилия продолжение брака противоречит основным принципам справедливости и правовой защищённости, а законодательство РК демонстрирует принцип нулевой терпимости к насилию в семье [5, 4]. Аналогичную позицию подтверждают Суркова С.С. и Сактаганова И.С., указывая, что домашнее насилие является одновременно социальной и правовой проблемой, требующей институционального вмешательства на ранних стадиях [6, 9].

Судебная практика Казахстана демонстрирует системный подход к расторжению брака в случаях нарушения прав. Верховный Суд РК разъясняет, что суд вправе расторгнуть брак при установлении невозможности совместного проживания супругов, особенно при угрозе жизни или здоровью [2, 25–27]. В таких случаях суд не предоставляет срок на примирение, учитывая приоритет безопасности потерпевших. Рагимова Н.К. указывает, что при наличии зафиксированных фактов насилия суд исходит из невозможности сохранения брака и принимает решение о расторжении без задержек [4, 113]. При этом суд учитывает доказательства — медицинские заключения, протоколы полиции, показания свидетелей, в том числе детей, и материалы административных или уголовных дел. Темирканова Д.К. и соавторы отмечают, что в большинстве дел, связанных с бытовым насилием, развод удовлетворяется судом без предоставления срока на примирение сторон [7, 4]. Таким образом, судебная практика формирует правоприменительную модель, ориентированную на защиту прав пострадавшего и прекращение токсичных отношений.

Особое внимание уделяется латентности бытового насилия. Как показывает исследование Абдрамановой Н.К., значительная часть случаев насилия остаётся скрытой из-за экономической зависимости жертв, страха осуждения и недоверия к правоохранительным органам [8, 2]. Это приводит к недостаточной фиксации фактов и ограничивает эффективность судебных мер. В связи с этим ученые и практики предлагают усилить профилактику, создать сеть кризисных центров, обеспечивать доступ жертв к юридическим и социальным услугам, а также включить их в систему государственной социальной поддержки [6, 10]. Суркова и Сактаганова подчёркивают, что только комплексный подход — сочетание правовой, социальной и психологической защиты — позволяет адекватно реагировать на семейное насилие и предотвращать его последствия.

Проблемы законодательного регулирования заключаются также в пробелах Семейного кодекса и административных норм. Хотя в последние годы введены более строгие меры ответственности за бытовое насилие, определённые нормы остаются спорными, например декриминализация лёгких побоев в 2017 году, что переводит их в административную плоскость и уменьшает вероятность уголовной ответственности при повторных действиях [6, 9]. Кроме того, Семейный кодекс не содержит специальных гарантий социальной поддержки пострадавших после развода, что создаёт правовой вакуум и требует внесения изменений. Рагимова и другие исследователи предлагают ввести прямую норму, позволяющую расторгнуть брак по факту насилия, а также ускорить рассмотрение дел жертв насилия, упрощая процедуры развода и обеспечивая приоритет их рассмотрения [4, 115].

Правовое регулирование расторжения брака при нарушении прав и свобод в семье в Казахстане основывается на принципах неприкосновенности личности и защиты прав жертв. Законодательство, судебная практика и научная доктрина направлены на признание бытового насилия как фактора, делающего совместную жизнь невозможной, и на обеспечение защиты потерпевших. Тем не менее сохраняются проблемы латентности насилия, недостаточной социальной поддержки и пробелов в законодательной базе, что требует дальнейших реформ и интеграции международного опыта, включая создание кризисных центров, усиление

ответственности за повторное насилие и внедрение программ профилактики [4,113; 5, 4; 6, 9; 7, 4; 8, 2].

В ходе исследования были рассмотрены ключевые аспекты правового регулирования расторжения брака в случаях нарушения прав и свобод членов семьи в Республике Казахстан. Анализ законодательства, включая Конституцию РК, Кодекс «О браке (супружестве) и семье», Закон «О профилактике бытового насилия», а также судебной практики показал, что государство уделяет значительное внимание защите личности, особенно супругов и несовершеннолетних детей, при возникновении семейных конфликтов, способных привести к разводу. Семейное законодательство предусматривает возможность расторжения брака по инициативе одного из супругов в судебном порядке, а наличие фактов насилия и нарушения прав делает невозможным сохранение совместной жизни. Судебная практика демонстрирует, что суды ориентируются на доказательства насилия, учитывают показания свидетелей, медицинские справки и материалы правоохранительных органов, что позволяет адекватно защищать интересы пострадавших. Одной из главных проблем остаётся латентность бытового насилия, из-за которой значительная часть случаев остаётся незарегистрированной, что ограничивает возможности правоприменения и социальной поддержки жертв. Кроме того, существуют законодательные пробелы, связанные с недостаточным обеспечением социальной защиты после развода и некоторыми административными ограничениями, что требует дальнейших реформ.

В результате исследования автор приходит к следующим выводам и предложениям:

Необходимо совершенствовать законодательство, закрепляя прямое основание для расторжения брака при факте домашнего насилия. Требуется усиление мер социальной поддержки жертв, включая доступ к кризисному жилью, психологической и юридической помощи. Следует улучшить судебную практику, ускоряя рассмотрение дел о разводе с участием жертв насилия и отменяя обязательный срок примирения в подобных случаях. Важно продолжать работу по выявлению и профилактике латентного насилия, включая просветительские и информационные программы. Комплексное применение законодательства, совершенствование судебной практики и усиление социальной защиты позволят более эффективно защищать права супругов и детей при расторжении брака, способствуя укреплению правового государства и обеспечению безопасности членов семьи.

Список использованных источников:

1. Конституция Республики Казахстан. – Астана: Елорда, 2023. – 68 с.
2. Кодекс Республики Казахстан «О браке (супружестве) и семье» от 26.12.2011 № 518-IV (в ред. 2023 г.).
3. Закон РК «О профилактике бытового насилия» № 214-IV от 04.12.2009. – Астана, 2023.
4. Рагимова Н.К. Расторжение брака. Всё о разводе. Практическое пособие. – [<https://dokumen.pub/7ae651e298bec8a8039f959511f3c793.html>]
5. Казбаева А.Г. Семейное насилие: новые вызовы и трансформация законодательства в Казахстане. – [<https://online.zakon.kz/m/amp/document/32793214>]
6. Суркова С.С., Сактаганова И.С. Administrative and legal regulation of human protection from domestic violence in Kazakhstan and international practice. – [<https://law-vestnik.buketov.edu.kz/index.php/law/article/view/358/505>]
7. Темирканова Д.К., Сметлаев Б.М., Муканов М.Р. Криминологическая характеристика бытового насилия. – [<https://bullaw.enu.kz/index.php/main/article/download/437/233/3474>]
8. Абдраманова Н.К. Латентность домашнего насилия в Республике Казахстан на современном этапе. – [<https://cyberleninka.ru/article/n/latentnost-domashnego-nasiliya-v-respublike-kazahstan-na-sovremennom-etape>]
9. Суркова С.С., Сактаганова И.С. Social legal security for victims of domestic violence in

Кокиева А.

ОТБАСЫ МҮШЕЛЕРІНІҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН ЗАҢДЫ МҮДДЕЛЕРІ БҰЗЫЛҒАН ЖАҒДАЙЛАРДА НЕКЕНІ БҰЗУ: ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕР

Мақалада отбасы мүшелерінің құқықтары мен бостандықтары бұзылған жағдайларда некені бұзуды құқық тық реттеудің ерекшеліктері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты отбасылық қақтығыстардың себептерін анықтау, уәкілетті органдар тарапынан ерлі-зайыптылардың құқықтарын тиісінше қорғауға кедергі келтіретін факторларды талдау, сондай-ақ некені бұзу санының өсу үрдістерін зерделеу болып табылады.

Мадиекова А.Ж.

Студент, Карагандинский национальный исследовательский
университет имени академика Е.А.Букетова
Караганда, Республика Казахстан
anelya.madibekova@mail.ru

Научный руководитель: старший преподаватель Туякова Н.Б.

КОНСТИТУЦИОННЫЕ РЕФОРМЫ 2026 ГОДА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА БИЗНЕС

В статье анализируются основные изменения Конституции Республики Казахстан 2026 года и их последствия для бизнеса.

В современных условиях социально - экономического развития особую роль приобретает конституционно - правовое регулирование предпринимательской деятельности. Конституция государства определяет не только основы политической системы, но и формирует правовую модель экономики, закрепляя принципы свободы предпринимательства, равенства форм собственности и пределы государственного вмешательства в хозяйственную деятельность. В этой связи конституционные реформы, реализуемые в Республике Казахстан, оказывают существенное влияние на развитие бизнеса и инвестиционного климата страны.

Конституционная реформа 2026 года стала одним из наиболее масштабных этапов модернизации правовой системы Республики Казахстан. Обновление значительной части текста Основного закона свидетельствует о стремлении государства адаптировать конституционные нормы к современным социально-экономическим условиям, включая цифровизацию экономики, рост частного сектора и усиление роли гражданского общества [1]. В условиях глобальной конкуренции именно устойчивость и предсказуемость правовой среды становятся ключевыми факторами экономического развития.

Конституционные изменения 2026 года продолжают линию предыдущих реформ, начатых в 2022 году, но выходят на новый уровень модернизации. Если реформа 2022 года фокусировалась на балансе властей и ограничении президентских полномочий, то 2026 год акцентирует участие народа в управлении через создание «Народного совета» — нового института, закрепляющего прямое влияние граждан на ключевые решения. Этот орган станет платформой для обсуждения национальных стратегий, что усиливает демократические механизмы. Кроме того, введен отдельный раздел «Внесение изменений и дополнений в Конституцию», регулирующий прозрачный порядок поправок, исключающий произвол. Такая эволюция отражает переход от президентской модели к более сбалансированной системе, где парламент и суды получают расширенные функции [2].

Конституция Республики Казахстан традиционно выступает фундаментом всей системы законодательства и определяет базовые принципы экономических отношений. На уровне

Основного закона закрепляются гарантии защиты собственности, свободы экономической деятельности и социальная ответственность государства. Как отмечает С.Зиманов в труде «Конституционное право Республики Казахстан», Основной закон выступает не только гарантом политической стабильности, но и правовой базой для экономической активности [3]. Конституционные нормы задают общие рамки регулирования предпринимательства и обеспечивают баланс публичных и частных интересов, что подчёркивается в трудах отечественных исследователей конституционного права.

Новая редакция Конституции Республики Казахстан, опубликованная 31 января 2026 года, предусматривает переработку значительной части конституционного текста. Около 84% текста или 77 из 104 статей. В преамбуле появятся новые акценты — «Великая степь», «Справедливый Казахстан», «Закон и Порядок», отражающие идею человекоцентричности государства, приоритет прав и свобод граждан, а также единство, солидарность и межэтническое согласие. В проекте появились новые разделы — «Народный совет», закрепляющий участие граждан в управлении, и «Внесение изменений и дополнений в Конституцию», регулирующий порядок поправок.

Разработка документа велась с учётом более двух тысяч предложений от граждан, партий и организаций, которые были интегрированы в единый текст Конституционной комиссией. Эти положения формируют общую направленность правового регулирования и оказывают прямое и косвенное влияние на экономические процессы [2].

Одним из значимых институциональных изменений стало формирование однопалатного парламента. Упрощение структуры законодательной власти направлено на повышение эффективности нормотворческой деятельности и сокращение временных издержек при принятии нормативных правовых актов. Для бизнеса это означает более оперативное реагирование законодательства на изменения в экономике, снижение правовой неопределённости и повышение предсказуемости регулирования предпринимательской деятельности [4].

Однопалатный парламент — Курултай из 145 депутатов, избираемых пропорционально на 5 лет, — упрощает законодательный процесс, устраняя дублирование палат. Это не только ускоряет принятие законов, но и делает систему более прозрачной для внешних наблюдателей, включая инвесторов.

Важную роль в формировании благоприятной бизнес-среды играет расширение полномочий Конституционного суда Республики Казахстан. Усиление института конституционного контроля предоставляет предпринимателям дополнительные механизмы защиты их прав и законных интересов. Возможность оспаривания нормативных правовых актов и решений государственных органов в случае их несоответствия Конституции способствует укреплению принципа верховенства Основного закона и повышает доверие к судебной системе.

Конституционные изменения 2026 года оказывают комплексное влияние на предпринимательскую деятельность. Прежде всего, они формируют более устойчивую и предсказуемую правовую среду, что является одним из ключевых факторов инвестиционной привлекательности государства. Институциональные реформы, как правило, не дают мгновенного экономического эффекта, однако закладывают фундамент для долгосрочного развития и повышения конкурентоспособности национальной экономики.

Эксперт Qazaq Expert Club Ильясова А. отмечает экономический эффект конституционных реформ. Она подчеркнула, что изменения новой Конституции 2026 существенно влияют на бизнес-климат [4]. Переход к однопалатному парламенту упрощает процесс принятия законов, позволяет быстрее реагировать на изменения в налоговом и финансовом регулировании. Многие реформы не предоставляют мгновенного эффекта, но формируют результат. Повышение прозрачности процедур и укрепление правовой среды для бизнеса создавая устойчивые условия для развития страны.

Особое значение имеет взаимосвязь конституционных преобразований с налоговой

политикой государства. Изменение ставок косвенных налогов и расширение круга налогоплательщиков усиливают прозрачность хозяйственной деятельности и формируют новые условия ведения бизнеса. В этих условиях предприниматели сталкиваются с необходимостью адаптации к обновлённым требованиям, одновременно получая более чёткие правовые ориентиры и гарантии защиты, основанные на положениях новой Конституции [1].

Увеличивается ставка налога на добавленную стоимость (НДС) до 16%, что на 4% выше уровня 2025 года, при этом для медицинских услуг и препаратов сохраняются льготные ставки в размере 5%. Одновременно снижается порог для обязательного учёта по НДС до 10 000 МРП, что расширяет охват налогоплательщиков и усиливает прозрачность бизнеса. Следовательно бизнес получает не только новые правила налогообложения, но и более чёткие гарантии правовой защиты, основанные на обновлённой Конституции 2026.

В долгосрочной перспективе конституционная реформа направлена на формирование устойчивого среднего класса и снижение уровня теневой экономики. Усиление правовой защищённости предпринимателей, повышение прозрачности государственного управления и развитие механизмов конституционного контроля создают предпосылки для развития малого и среднего бизнеса, который традиционно выступает драйвером экономического роста.

Реформы способствуют цифровизации и инновациям. Новые нормы усиливают защиту цифровых прав, что критично в эпоху трансформации. Для среднего класса — основы стабильности — это означает рост возможностей: предприниматели получают инструменты для масштабирования, а граждане — голос через Народный совет.

Вызовы включают обучение кадров, цифровизацию процессов и общественный контроль. Однако интеграция 2000+ предложений граждан демонстрирует консенсус, минимизируя сопротивление. В итоге, реформы 2026 года — не точечные правки, а системный апгрейд, где Конституция становится катализатором устойчивого развития.

В долгосрочной перспективе Новая Конституция усилит социальную стабильность, формируя средний класс через бизнес-рост. Синергия с налоговыми реформами создаст справедливую среду: больше доходов в бюджет — на образование, здравоохранение, инфраструктуру. Казахстан позиционирует себя как надежный хаб Центральной Азии, где закон и порядок — приоритет. Как подчеркивает Президент страны К.К.Токаев, это шаг к «Справедливому Казахстану», где каждый гражданин и предприниматель чувствует защиту [5].

Таким образом, принятие новой Конституции РК в 2026 году повлияло на модернизацию политико-правовой системы страны. В долгосрочной перспективе это позволит Казахстану укрепить позиции в глобальной экономике, повысить конкурентоспособность и сформировать устойчивый средний класс как фундамент социальной стабильности.

Список использованных источников:

1 Конституция Республики Казахстан. Принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года с изменениями и дополнениями по состоянию на 2026 год. – Астана: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Президенте Республики Казахстан, 2026. – 104 с

2 Конституционный Совет Республики Казахстан. О проекте новой Конституции Республики Казахстан. GOV.KZ, 31 января 2026 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/ksrk/press/news/details/1152063?lang=ru>

3 Зиманов С.З. Конституционное право Республики Казахстан. - Алматы: Жеті Жарғы, 2001.- с.187

4 Lada.kz. Раскрыты ключевые изменения в Конституции Казахстана, которые коснутся каждого гражданина. - 31 января 2026 г. - Режим доступа: <https://www.lada.kz/kazakhstan-news/148840-raskryty-kliuchevye-izmeneniia-v-konstitutsii-kazakhstana-kotorye-kosnutsia-kazhdogo-grazhdanina.html>

5 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Справедливый Казахстан: закон и порядок, экономический рост, общественный оптимизм»

Мадиебекова А.Ж.
2026 ЖЫЛҒЫ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ РЕФОРМАЛАР
ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ БИЗНЕСКЕ ӘСЕРІ

Мақалада Қазақстан Республикасының 2026 жылғы Конституциясына енгізілген негізгі өзгерістер және олардың бизнеске әсері талданады.

Недбаева В.Е.
ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова
Абакан, Российская Федерация
nedbaevavlada61@gmail.com
Научный руководитель: Шведчикова Е.В.

ЭВОЛЮЦИЯ ГАРАНТИЙ НЕЗАВИСИМОСТИ СУДА В ПРОЕКТАХ СУДЕБНОЙ РЕФОРМЫ В РОССИИ (ОТ ЕКАТЕРИНЫ II ДО 1864 Г.)

В статье исследуется развитие гарантий независимости суда в России от реформ Екатерины II до 1864 года. Показано, что лишь Судебные уставы 1864 года создали действенную систему таких гарантий, совершив переход от бюрократического суда к самостоятельной ветви власти.

Вопрос обеспечения независимости судебной власти является одним из центральных в истории российского государства и права. С конца XVIII до середины XIX века, во времена правления Екатерины II и принятия судебных актов 1864 года, в Российской империи предпринималось множество попыток реформировать судебную систему, включая усилия по установлению гарантий независимого правосудия. Эти проекты, отражающие общее развитие государственной и правовой мысли, постепенно перешли от рассмотрения судебной власти, как части административной системы, к признанию её в качестве независимой ветви власти. В данной статье рассматриваются основные проекты и этапы судебных реформ за этот период, особое внимание уделяется реализации гарантий независимости судей и предложений, которые остались на бумаге. В статье освещаются фундаментальные преобразования, произошедшие с принятием судебного устава 1864 года, который заложил основу современной судебной системы.

Реформы Екатерины II, формализованные в «Учреждениях для управления губерний» 1775 года, представляли собой первую масштабную попытку систематизации судостроительства. Так была создана сеть судебных органов, разделённых по сословному признаку, что формально выводило судебные функции из-под единоличной власти губернской администрации [4]. Созданные Палаты уголовного и гражданского суда по закону действовали независимо от губернаторов. На практике губернатор сохранял надзорные функции и право приостановки решений [3]. Судьи оставались чиновниками, зависимыми от Табели о рангах, без гарантий несменяемости. Реформа Екатерины II упорядочила систему, но не создала действенных гарантий её независимости.

Первая половина XIX века ознаменовалась противоречивым сочетанием либеральных проектов и консервативной практики. Проекты М.М. Сперанского (1809-1812 гг.) предполагали введение принципа разделения властей и создание независимой судебной вертикали. Реализована была лишь часть идей: в 1810 году создано Министерство юстиции для управления судебной системой [5]. Проекты Д.Н. Блудова (конец 1840-х — 1850-е гг.) содержали прогрессивные идеи: введение элементов гласности и состязательности. Однако

вопрос о кардинальном изменении статуса судей оставался нерешенным, проекты не стали законом [3]. Все проекты упирались в незыблемость самодержавного принципа. Суд оставался частью бюрократического аппарата.

Коренной перелом наступил с принятием Судебных уставов 20 ноября 1864 года. Эта реформа заложила комплекс взаимосвязанных гарантий независимости суда [7]. Они делились на три основных блока:

1. Организационные гарантии: разделение властей: суд окончательно отделен от администрации. Несменяемость судей: судьи окружных судов и выше назначались императором и не могли быть уволены без суда [7]. Экстерриториальность: судебные округа не совпадали с административным делением, что минимизировало влияние местной власти [4].

2. Процессуальные и социальные гарантии: гласность и состязательность: публичность судебного процесса и конкуренция между сторонами (обвинителем и адвокатом защиты) сделали судебный процесс объективным и социально контролируемым, что само по себе служило защитой от произвола.[5]. Материальное обеспечение: впервые в России был законодательно закреплён принцип обеспечения судей заработной платой, достаточной для достойной жизни и независимости от внешних доходов. Королевским судьям были установлены высокие оклады. Кроме того, была создана эмеритальная касса судебного ведомства для судебного департамента, пенсионный фонд, который финансировался за счёт взносов судей и государственных субсидий. Право на получение пенсии из этого фонда было мощной социальной гарантией, которая укрепляла положение судей даже после их выхода на пенсию. [7].

3. Мировая юстиция: отдельно решалась проблема независимости мировых судей. Они не назначались, а избирались на уездных земских собраниях или городских думах. Гарантией их независимости и беспристрастности служил высокий имущественный и образовательный ценз. Закон требовал от кандидата владения недвижимостью или землёй на значительную сумму, что, по задумке реформаторов, должно было обеспечить его материальную самостоятельность и связь с местным обществом, но не с администрацией [1].

Таким образом, эволюция гарантий независимости судей в проектах российских судебных реформ от Екатерины II до 1864 года демонстрирует сложный и нелинейный путь от суда, как административной функции, к суду как независимому органу власти. В то время как в екатерининскую эпоху и в первой половине XIX века эти гарантии либо отсутствовали, либо носили декларативный характер, судебные уставы 1864 года представляли собой значительный шаг вперёд. Впервые в российской истории они внедрили системную модель защиты независимости судей, сочетающую в себе несменяемость судей, организационное и территориальное отделение от администрации, процессуальные принципы гласности и состязательности судопроизводства, а также социально-экономические гарантии в виде высоких зарплат и пенсионного обеспечения. Несмотря на то, что в последующие десятилетия (особенно в период контрреформ) некоторые из этих принципов были ограничены, именно базовые положения Уставов 1864 года заложили фундамент для понимания и дальнейшего развития независимого правосудия в России.

Список использованных источников:

1. Выставка «Мировые суды в России. XIX - начало XX вв.» // Владимирская областная научная библиотека.
2. История появления судебной системы в России. URL: <https://vk.com/@usdvaio-istoriya-rouyavleniya-sudebnoi-sistemy-v-rossii>
3. Момотов В.В. Традиции и преемственность в развитии судебной системы России // Российская юстиция. 2021. № 9.
4. Радута Р.В. Исторические этапы развития судебной системы в России в XIX - начале XX века. 2011.
5. Судебная реформа Александра II: «Да правда и милость царствуют в судах» //

Право.ру.

6. Шеломанова Л.В. *Независимость судей как конституционный принцип правосудия: автореферат дис. ... кандидата юридических наук: 12.00.02 / Шеломанова Лариса Викторовна; [Место защиты: Белгород. гос. нац. исслед. ун-т]. — Белгород, 2013. — 23 с.*

7. Щедрина Ю.В. *Социально-правовые гарантии независимости судей в России в 1860-х – 1890-х гг. // Право и политика. - 2014. - № 2.*

Недбаева В.Е.

РЕСЕЙДЕГІ СОТ РЕФОРМАСЫ ЖОБАЛАРЫНДАҒЫ СОТ ТӘУЕЛСІЗДІГІ КЕПІЛДІКТЕРІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ (ЕКАТЕРИНА II ДӘУІРІНЕН 1864 ЖЫЛҒА ДЕЙІН)

Мақалада Ресейдегі сот тәуелсіздігі кепілдіктерінің Екатерина II реформаларынан бастап 1864 жылға дейінгі даму үдерісі зерттеледі. 1864 жылғы Сот жарғылары ғана сот тәуелсіздігін қамтамасыз ететін тиімді кепілдіктер жүйесін қалыптастырып, бюрократиялық соттан биліктің дербес тармағына өтуге мүмкіндік бергені көрсетіледі.

Недбаева В.Е.

ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова

Абакан, Российская Федерация

nedbaevavlada61@gmail.com

Научный руководитель: Шведчикова Е.В.

ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЯ «ВРЕД» И ЕГО ВОЗМЕЩЕНИЯ В ИСТОРИИ ПРАВА

В данной статье рассматриваются исторические корни понятия «вред» и процесс трансформации этого понятия из моральной категории в юридическую, начиная от древности и до современности. Сравнительно-исторический анализ важных памятников права (кодексов, законов, декретов и т.д.) позволяет проследить эволюцию института возмещения вреда от кровной мести, Талиона, деликтных обязательств до профилактики и восстановительного правосудия.

Понятие "вреда" и механизмы его возмещения являются одной из основополагающих категорий права и отражают эволюцию правосознания от древних обычаев к современным правовым структурам. На протяжении веков менялось не только содержание этого понятия, но и цели правового реагирования на вред: от физического возмездия и кровной мести к системе компенсационных выплат и восстановительного правосудия. В статье мы проследим историческое изменение института возмещения вреда через призму сравнительного исторического анализа важных памятников права - от античных и средневековых кодексов до эпохи Просвещения и наших дней.

Исторически эволюцию понятия и вреда необходимо рассматривать ещё с основ мироздания, описанных в Библии. Согласно Библии, добро предполагает милосердие, любовь к ближнему, тогда как зло ассоциируется с грехом и отступлением от заповедей, что непосредственно связано с понятием вреда, подразумевающего нарушение воли Божьей и его негативные последствия. Библейская концепция вреда учит правильно относиться к своим поступкам и стремиться к тому, чтобы они приносили пользу.

Представление о вреде и его правовое регулирование в различных обществах и культурах развивалось по-разному. Начнём с древности: от кровной мести до Талиона и первых компенсаций. В архаичных обществах реакция на вред основывалась на принципе кровной мести, которая была не только личным делом, но и способом поддержания баланса между кланами. Постепенно неконтролируемая месть была заменена принципом талиона

("око за око") [6], который ввёл идею количественного и качественного равенства между вредом и возмездием. Талион, закрепленный, например, в законах Хаммурапи, стал шагом к формализации и ограничению частной власти. Одновременно с Талионом возникает институт композиции - денежная или имущественная компенсация потерпевшему. В древнегерманском праве эта практика была детально разработана: например, Салическая правда (VI век) предписывала уплату вергельда (штраф за убийство), размер которого зависел от социального статуса жертвы. Подобные штрафы (Вира, головщина) известны и из Русской правды. Композиция не отменила талион полностью, но создала альтернативу, которая позволила избежать кровной мести и стабилизировать общественные отношения. Отличительной особенностью античного права является формирование деликтных обязательств. Римское право совершило качественный скачок в понимании вреда. Существовала система деликтов, в которой вред понимался как нарушение частного интереса, в результате которого возникало обязательство возмещения вреда. Основными видами деликтов были случаи нанесения личной обиды, кражи личного имущества, неправомерное уничтожение или повреждение чужих вещей. Римские юристы подробно разработали понятие вины как основания для ответственности. Ответственность обычно возникала только при наличии вины, хотя в некоторых случаях (например, за вред, причинённый животными) допускалась невиновная ответственность. Важнейшим достижением римского права было отделение гражданского возмещения от уголовного наказания [1]. Уголовные иски в первую очередь были направлены на возмещение убытков потерпевшего, а не на наказание нарушителя. Эта модель заложила основы современного законодательства о возмещении вреда.

В средневековье понятие вреда рассматривалось как синтез обычаев, религии и государства. В это время право на возмещение вреда развивалось под сильным влиянием религиозной этики. Каноническое право христианской церкви проповедовало идеи прощения и примирения, но в то же время усиливало понятие морального вреда как объекта правовой защиты. Каноническое право систематизировалось в "Декрете Григориана". Здесь нашли отражение нормы, касающиеся справедливости и компенсации за причинение вреда. В то же время архаичные обычаи продолжали действовать в светском праве. Так, в Соборном кодексе 1649 г. [5] ещё сохранились отголоски Талиона - предписывалось "отплатить тем же за телесные повреждения". Однако штрафы и составы уже стали основным инструментом, который постепенно превратился в источник государственных доходов. Феодальный закон определял размер компенсации в зависимости от класса жертвы, подчёркивая её неравный характер.

Эпоха Возрождения и Просвещения: рационализация и гуманизация. Переход к современности ознаменовался рационализацией правовых понятий. Юристы эпохи Просвещения (Г. Гроций, С. Монтескье и т.д.) рассматривали вред через призму естественных прав человека - на жизнь, здоровье, имущество и честь. Возмещение вреда все чаще понималось как средство восстановления нарушенных прав, а не как месть или источник дохода для властей. За это время уголовная и гражданско-правовая ответственность окончательно разделены. Уголовное право выполняет карательную функцию, в то время как гражданское право сосредоточено на компенсации. Сформулирован принцип полного возмещения убытков, который включает в себя как фактический вред, так и упущенную выгоду. Нормы о возмещении вреда, причинённого государственными органами, содержатся в законодательстве, которое стало прямым следствием представлений о верховенстве закона и ответственности властей перед гражданином.

Современные тенденции характеризуются переходом от компенсации к профилактике и восстановительному правосудию. В XX-XXI веках продолжалось развитие понятия вреда. Во-первых, список охраняемых благ расширился: теперь правовая защита распространяется и на нематериальные блага, такие как репутация компании, конфиденциальность и окружающая среда. Во-вторых, наряду с компенсационной функцией возросла и превентивная функция гражданского права: угроза крупных штрафов и выплат направлена на предотвращение

вредного поведения. В-третьих, появилось восстановительное правосудие, которое направлено не столько на наказание виновного, сколько на возмещение вреда и примирение сторон.

Таким образом, исторический путь института возмещения вреда свидетельствует о постепенной гуманизации и рационализации правовых подходов. От кровной мести и Талиона до детализированных деликтных обязательств - эволюция шла в направлении защиты личности и её имущества, дифференциации ответственности и укрепления принципов возмещения вреда. Современное понимание вреда как нарушения субъективных прав, требующих надлежащей компенсации, является результатом многовекового развития юридической мысли и практики.

Список использованных источников:

1. Антонова Е. Г. Эволюция оснований ответственности по римскому праву // NBPublish. URL: https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=11980
2. Антропология права о кровной мести, талионе и золотом правиле нравственности // Вестник ЕСИРК. 2024. URL: <https://vestnikesiirk.ru/ru/nauka/article/88668/view>
3. Исаев И. А. (ред.) История отечественного государства и права: учебник. Москва: Проспект, 2012. -432 с.
4. Салическая правда // Рувики. URL: https://ru.ruwiki.ru/wiki/Салическая_правда
5. Соборное уложение 1649 // Рувики. URL: https://ru.ruwiki.ru/wiki/Соборное_уложение_1649_года
6. Талион // Рувики. URL: <https://ru.ruwiki.ru/wiki/Талион>

Недбаева В.Е.

ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫНДАҒЫ «ЗИЯН» ҰҒЫМЫНЫҢ ЖӘНЕ ОНЫ ӨТЕУДІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Аталған мақалада «зиян» ұғымының тарихи бастаулары және бұл ұғымның көне дәуірден қазіргі заманға дейін моральдық категориядан құқықтық ұғымға айналу үдерісі қарастырылады. Құқықтың маңызды ескерткіштеріне (кодекстер, заңдар, жарлықтар және т.б.) жүргізілген салыстырмалы-тарихи талдау қанға-қан кек алу, талион қағидасы, деликттік міндеттемелерден бастап алдын алу және қалпына келтіруші әділеттілікке дейінгі зиянды өтеу институтының эволюциясын айқындауға мүмкіндік береді.

Полякова Е.А.

ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф. Катанова

Абакан, Российская Федерация

yelena.polyakova.45@mail.ru

Научный руководитель: ст. преподаватель Шведчикова Е.В.

ПОНЯТИЕ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ КАК ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ И ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Исследование посвящено раскрытию сущности правового воспитания, его специфических черт и целевых ориентиров в рамках формирования правосознания и правовой культуры личности и социума. Акцент сделан на роли данного процесса в образовательной среде, анализе его структурных компонентов, а также насущных трудностях и векторах дальнейшего совершенствования.

В современной юридической науке устоялось понимание правового воспитания как целенаправленного системного влияния на мировоззрение и деятельность индивидов, призванного сформировать прочные правовые представления, уважение к законодательству и установку на правомерное поведение. В условиях гражданского общества этот процесс служит ключевым инструментом упрочения законности и правопорядка, выступая одновременно фундаментом правовой культуры. Исключительную важность он приобретает в контексте профессиональной подготовки юристов. Состояние правосознания общества отражает уровень его гражданской зрелости, а степень развитости правового сознания юристов напрямую воздействует на результативность государственной правовой системы. Данная проблематика детально освещается в трудах современных исследователей.

Так, А.В. Мелехин трактует правовое воспитание как планомерную деятельность по воздействию на сознание и поведенческие модели членов общества, нацеленную на достижение достаточного уровня правовой информированности, выработку устойчивого уважения к праву и навыков законопослушного поведения [5]. Это способствует укреплению законности и стабильности правопорядка.

По своей сути, правовое воспитание представляет собой элемент социализации личности, обеспечивающий трансляцию правовых норм, ценностей и практического опыта между поколениями. В данном контексте заслуживает внимания позиция З.Н. Каландаришвили, которая анализирует это понятие в двух аспектах. В широком смысле — как становление правосознания и правовой культуры индивида под влиянием совокупности общественно-политических и социально-экономических условий. В узком смысле — как специально организованный, управляемый педагогический процесс формирования у людей глубоких, устойчивых правовых взглядов, знаний и убеждений [4].

И.П. Усимова определяет рассматриваемый феномен как процесс, суть которого заключается в целенаправленном формировании правового сознания [7].

Специфика правового воспитания обусловлена его системным характером, объединяющим комплекс правовых норм, механизмы доведения государственных предписаний до сведения граждан, опору на потенциал государственного принуждения, всеобщий охват субъектов права, применение особых форм, средств и методик, а также вовлечение лиц, обладающих юридическим образованием или специальной подготовкой. Следует поддержать точку зрения А.В. Алиевой, которая включает в структуру этого сложного процесса следующие компоненты:

Во-первых, субъектов воспитательного воздействия: образовательные организации, общественные объединения, государственные служащие, педагоги, журналисты и представители государственных структур. Во-вторых, объекты воспитания: учебные коллективы, студенчество, граждане. Содержательная сторона процесса заключается в приобщении воспитуемых к политико-правовым ценностям, идеям, принципам, информации и опыту. Помимо этого, в систему входят формы и методы его осуществления. Р.А. Абрамов к основным формам относит правовое обучение, юридическую практику и правовую пропаганду, а к методам — убеждение, поощрение, учебные санкции и иные психолого-педагогические приемы [1].

В нынешней образовательной системе процесс правового воспитания реализуется на всех ее ступенях — от дошкольного до высшего образования. Ведущим направлением служит интеграция правовых знаний в общеобразовательные программы посредством лекций, семинаров, деловых игр и тематических мероприятий. Наряду с распространением правовой информации, значительное внимание уделяется формированию практических навыков защиты прав и законных интересов. Несмотря на определенные достижения, сохраняется ряд трудностей, таких как постоянное устаревание учебных материалов и дефицит квалифицированных преподавательских кадров. Ключевой же проблемой остается низкий уровень правовой грамотности широких слоев населения. Основными путями преодоления указанных препятствий могут стать: во-первых, включение элементов правового воспитания

в междисциплинарные курсы; во-вторых, внедрение современных технологий (электронные платформы, мобильные приложения); в-третьих, налаживание сотрудничества с практикующими юристами и правозащитными организациями; в-четвертых, систематическое повышение квалификации преподавателей правовых дисциплин [7].

Для студентов-юристов правовое воспитание имеет принципиальное значение, поскольку нацелено на становление профессиональной правовой культуры. К его первостепенным задачам относятся: правовое информирование и преодоление правового нигилизма, формирование убежденности в ценности закона и личной ответственности, развитие устойчивых моделей правомерного поведения, усвоение принципов правовых отношений в социуме. Важными аспектами также выступают развитие аналитического мышления, навыков профессионального планирования и коммуникации, формирование негативного отношения к коррупции и готовности к командной работе.

Юридическая практика служит краеугольным камнем правового воспитания, наглядно демонстрируя применение правовых норм. Непосредственное участие в юридической деятельности, взаимодействие с правовыми институтами и органами власти способствуют воспитанию уважения к праву и пониманию механизмов его реализации.

Таким образом, правовое воспитание выступает неперенным условием формирования правосознания и правовой культуры как общества в целом, так и отдельных индивидов, в особенности будущих юристов. Несмотря на существующие вызовы, разработка гибких образовательных программ, внедрение инновационных технологий и усиление практической составляющей обучения открывают новые перспективы для повышения действенности правового воспитания. Его успешность определяется системностью, целенаправленностью и комплексностью применяемого подхода, а также тесной связью с нравственными ценностями и актуальными запросами общества.

Список использованных источников:

1. Абрамов, Р. А. Основные направления влияния цифровых технологий на развития права / Р. А. Абрамов, Д. А. Пашенцев // Вестник МГПУ. – 2020. – № 7 С. 9-13.
2. Алиева, А. В. Воспитание – социально-педагогическая реальность XXI века / А. В. Алиева // Педагогическое искусство. – 2020. – № 2. – С. 4-11.
3. Жинкин, С. А. Теория государства и права: учебник / С. А. Жинкин. – Москва: Эксмо, 2022. – 245 с.
4. Каландаришвили, З. Н. Деформация правового сознания молодежи и юридические способы ее преодоления: учебное пособие / З. Н. Каландаришвили. – Ростов на Дону: Российская Академия адвокатуры и нотариата, 2003. – 136 с.
5. Мелехин, А. В. Теория государства и права / А. В. Мелехин. – Москва: Воентехиниздание, 2009. – 324 с.
6. Сатонина, Н. Н. Особенности правового сознания студентов-юристов / Н. Н. Сатонина, Н. Н. Ярушкин // Вестник Самарской гуманитарной академии. – 2008. – № 1. – С. 50-57.
7. Усимова, И. П. Правовая социализация личности / И. П. Усимова // Вопросы теории, истории государства и права. – 2010. – № 3. – С. 48-59.
8. Шпилова, З. С. Развитие правосознания у будущих юристов в вузе / З. С. Шпилова // Вестник Красноярского Государственного Педагогического Университета. – 2015. – № 1. – С. 238-241.

Полякова Е.А.

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДА ҚҰҚЫҚТЫҚ САНАНЫ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ ҰҒЫМЫ

Зерттеу құқықтық тәрбиенің мәнін, оның құқықтық сана мен жеке тұлға және қоғамның құқықтық мәдениетін қалыптастыру үдерісіндегі өзіндік ерекшеліктері мен мақсаттық бағдарларын ашуға арналған. Білім беру ортасындағы осы үдерістің рөліне ерекше назар аударылып, оның құрылымдық құрамдас бөліктері, сондай-ақ өзекті мәселелері мен одан әрі жетілдіру бағыттары талданады.

Рогоза А.А.

ФГБОУ ВО Хакасского государственного университет им. Н.Ф. Катанова
Абакан, Российская Федерация
leena_vik@mail.ru

Научный руководитель: ст. преподаватель Шведчикова Е.В.

ХАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ ПОДХОДОВ В РАЗВИТИИ КАТЕГОРИИ «ЛИЦО БЕЗ ОПРЕДЕЛЕННОГО МЕСТА ЖИТЕЛЬСТВА» В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ

Актуальность данной работы определяется необходимостью формирования представлений о содержании понятия «лицо без определенного места жительства». Рассматриваются основные подходов к понятию «лицо без определенного места жительства».

В современных обществах кроме положительных характеристик существует множество негативных социальных явлений, всё острее проявляющихся в последние десятилетия. Одним из них является появление в обществе такой социальной группы, как лица без определенного места жительства, иначе говоря, бездомных.

Бездомные представляют собой разнородную социальную категорию, к которой могут быть отнесены и внутренние мигранты, то есть люди, приехавшие на заработки в большой город и утратившие документы и люди, потерявшие право пользоваться жилым помещением, но все еще имеющие возможность жить у друзей и родственников, и т.д.

Отсутствие регистрации по месту жительства является для граждан из группы высокого риска бездомности практически таким же препятствием для реализации прав и свобод, как и для бездомных граждан из придонного слоя. Ухудшение здоровья и/или утрата работы может привести к декомпенсации бездомности.

Придонный слой лиц без определенного места жительства — это люди, довольно продолжительное время живущие на улице, что привело к изменениям личности и поведения, заметным постороннему наблюдателю.

Как отмечает В.Е. Талынев, на всех этапах развития истории человеческого общества всегда существовали бездомные [7]. В истории Российского государства до 1861 года к бездомным относили прежде всего крепостных крестьян не имевших никаких прав, в том числе и права на жилище. А после отмены крепостного права, часть крестьянства в состоянии крайней нищеты и бродяжничества.

В современной науке термин бездомный, имеет различные характеристики. С.И. Ожегов в своем словаре определяет бездомного как человека, у которого нет своего дома, крова и пристанища [6].

Д.Джери, рассматривает бездомность как отсутствие постоянного места жительства [5].

Ученые выделяют несколько подходов к изучению особенностей возникновения понятия «бездомный». В первом историческом подходе критерием выступают причины формирования

бездомных на различных этапах развития государства.

Правовой подход, характеризуется введением в действие приемников-распределителей и уголовного преследования за бродяжничество в советский период.

Социально-правовой подход, ориентированный на создание нормативно-правовой базы, регулирующей предоставление социальных услуг для бездомных. Четвертый подход, социально-информационный, сущность которого состоит в формировании у общества негативных представлений о бездомных. Еще одним подходом является социологический подход, основанный на проведении исследований бездомных как представителей одной из групп населения страны, не имеющих жилья.

Рассмотрим развитие понятие «бездомный» в рамках основных из представленных подходов. В рамках исторического подхода проблемы касающиеся бездомности освещались в научной литературе к XIX-началу XX века только в совокупности с проблемами нищенства и бродяжничества, а бездомные назывались «нищесбродами» то есть нищими и бродягами. Как отмечал В.Е. Талынев, понятие «тунеядец», возникшее еще в Российской империи не рассматривалось в отрицательном смысле и только в период существования Советского государства приобрело антиобщественный смысл. Нищенство и бродяжничество рассматривались как разновидности тунеядства [7, с.182].

Официальная советская идеология до середины XX века активно отрицала существование в государстве бродяг (бездомных) и попрошайек. Государство начало обеспечивать нуждающихся и работающих граждан жильем, и причины бедности и бездомности напрямую связывались с нежеланием человека трудиться. Указанная позиция изменилась к 60м годам, и новые представления обусловлены улучшением условий жизни, проведением жилищной и пенсионной реформы и в целом повышением уровня заработной платы и жизни людей в стране. В указанный период проблема бездомности в принципе становиться не актуальной и не имеет социальной сущности, но приобретает правовую оценку. При разработке уголовного законодательства впервые используется понятие «бомж», а статьи Уголовного кодекса рассматриваются как средство повышения борьбы общества с тунеядством, а именно с людьми, которые не желают трудиться и расстаться с бродяжничеством и попрошайничеством [1].

Последующие годы являются периодом активной борьбы советского государства с бродяжничеством, формируется не только нормативно-правовая основа, но и материальная база, состоящая в создании приемников-распределителей на всей территории советского государства [2].

Уголовный Кодекс РСФСР классифицирует бродяжничество как уголовное преступление, с санкцией сроком от 2 до 5 лет проживания в специально-отведенной местности и занятие принудительным трудом [3]. Аналогичные нормы появились в рассматриваемый период и в Уголовных кодексах союзных республик.

Итак, в советский период данная категория субъектов стала именоваться лицами без определенного места жительства сначала сотрудниками правоохранительных органов, затем данное понятие вошло и в социальный обиход.

С момента образования современного российского государства, данная категория лиц и проблемы данной категории рассматриваются в рамках социально-правового подхода, ориентированного прежде всего на предоставлении социальных услуг бездомным гражданам. Однако понятие бездомного лица получило лишь частичное закрепление в законодательстве 90х годов. Данная категория получила нормативное закрепление после 2007 года, введением стандарта, определяющего клиентов социальной службы и принятыми на его основе региональными стандартами [4], а также принятием в последующие годы Федеральных законов.

Таким образом, развитие понятия «бездомный» или лицо без определенного места жительства имеет обширную историю. Данная категория в различные исторические периоды определялась в рамках преимущественно исторического, правового и социально-правового

подходов, отображая сущность представителей данной социальной категории и отношение к ним общества и государства.

Список использованных источников:

1. Указ Верховного Совета СССР от 23 июля 1951 г. «О мерах борьбы с антиобщественными, паразитическими элементами». – Справочно-правовая система «Консультант Плюс». Послед. обновление 08.12.2025.
2. Указ Президиума Верховного Совета РСФСР от 04.05.1961 «Об усилении борьбы с лицами, уклоняющимися от общественно-полезного труда и ведущими антиобщественный паразитический образ жизни» (с изм. и доп., внесенными Указом Президиума ВС РСФСР от 20.09.1965). – Ведомости ВС РСФСР. 1965. N 38, ст. 932.
3. Комментарий к Уголовному кодексу РСФСР 1960 г. С. 355. – Справочно-правовая система «Консультант Плюс». Послед. обновление 08.07.2020
4. ГОСТ Р 52495-2005. Национальный стандарт Российской Федерации. Социальное обслуживание населения. Термины и определения. -Москва: Стандартинформ. -2006. - 12 с. Справочно-правовая система «Консультант Плюс».
5. Англо-русский «Большой толковый социологический словарь» (под ред. Д. Джери). М. 2001. Т. 1. С. 48-49.
6. Толковый словарь русского языка С.И. Ожегова. Доступ: <http://slovarozhegova.ru/word.php?wordid=1294> (проверено 17.03.2018)
7. Талынев В. Е., Хвоин Н. Н. К вопросу сущностного определения понятия «бездомный»: исторический генезис // Власть. -2021. Том. 29. -№ 3. -С. 181-189.

Рогоза А.А.

**ҚАЗІРГІ ҒЫЛЫМДАҒЫ «ТҰРАҚТЫ ТҰРҒЫЛЫҚТЫ ЖЕРІ ЖОҚ ТҰЛҒА»
САНАТЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР КӨЗҚАРАСТАРДЫҢ
СИПАТТАМАСЫ**

Аталған жұмыстың өзектілігі «тұрақты тұрғылықты жері жоқ тұлға» ұғымының мазмұны туралы түсініктерді қалыптастыру қажеттілігімен айқындалады. Жұмыста «тұрақты тұрғылықты жері жоқ тұлға» ұғымына қатысты негізгі ғылыми көзқарастар қарастырылады.

Сайдуали Д.

«Bolashaq» академиясының 4 курс студенті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: з.ғ.м., аға оқытушы Жунусова Л.М.

**ҚҰҚЫҚТЫҚ МЕМЛЕКЕТТЕГІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫ
МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ АБСОЛЮТТІЛІГІ ЖӘНЕ МІНДЕТТЕРІНІҢ ӨЗАРА
БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫ**

Қазақстан Республикасының Конституциясы ең жоғары құндылық ретінде адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп бекітті. Бұл қағида демократиялық мемлекеттің қызметі мен оның халықаралық-құқықтық міндеті. Конституцияда бекітілген жеке тұлғаның құқығы оны жүзеге асыру мен қорғаудың тиімді механизмін құруды болжайды. Адам құқығы, оны сақтау мен кепілдік беру бүгінгі таңдағы маңызды мәселелердің бірі.

Қазақстан Республикасы адам құқықтары мен бостандықтарын тану және оларға кепілдік беру, оларды кез келген заңсыз араласу мен шектеуден қорғау міндетін алды. Азаматтың құқықтары мен бостандықтарын тану адамның Конституцияны басшылыққа ала

отырып, өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыра алуын, сондай-ақ бұзылған жағдайда оларды қорғай алуын білдіреді. Мемлекет конституциялық құқықтар мен бостандықтарды қамтамасыз ету кепілдігін өзіне ала отырып, оларды іске асырудың құқықтық тетіктерін белгілейді, оларға мыналар жатады: Қазақстан Республикасының Конституциясына сәйкес қабылданған заңнамалық актілер (заңнамалық база), және, мемлекеттік, сот және құқық қорғау органдарының жүйесін, арнайы институттарды (Республика Президентінің жанындағы Адам құқықтары жөніндегі комиссия, Қазақстан Республикасындағы Адам құқықтары жөніндегі уәкіл) дамытуға бағытталған оның ережелері. Бұл ретте адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру тетіктері мемлекеттік органдарды да, үкіметтік емес бірлестіктерді де біріктіретін күрделірек сипатқа ие болуы мүмкін.

1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданған Конституция жеке тұлғаның құқықтық мәртебесін реттеуде ірі қадамдардың бірі болды. Ол тек адам құқықтары облысында халықаралық құжаттардың ойларын ғана емес, сонымен қатар елдегі әлеуметтік-экономикалық және саяси жағдайлардың конституциялық дамуының бұрынғы тәжірибесін де есепке алды. Конституциялық құқықтар мен бостандықтарды қазіргі уақытта қорғау жүйесі көп деңгейлі сипатта көрінеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабында: “Қазақстан Республикасының ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары”, деп атап көрсетілген. Осы заң сөздері Қазақстанға әлемнің дамыған елдерінің қатарында тұруға моральдік құқық береді.

Адам құқығын қорғау бүгінгімізгі ғана емес, өткенімізге де қатысты. Халқымыздың басынан өткен саяси қуғын-сүргіндер, ашаршылық, зұлмат жылдары тек қазақстандықтардың ғана емес, республиканың басқа да ұлт өкілдеріне қиянат, қайғы-қасірет әкелгені белгілі.

Адам құқығының генезисі біршама күрделі идеялар мен теориялардың үрдісі болды. Адам құқығының дамуындағы идеялар мен теориялар адам қоғамының барлық сатысында жүзеге асты. Бұл алғашқыда діни көзқараста, соңынан философияда, заңтануда, әлеуметтануда, саясаттануда, өзге де қоғамдық саяси ғылымда қарастырылды. Әртүрлі ілімдерде ақиқат, билік, бостандық түрлері саяси құқықта көңіл бөлінді. Бірінші ақиқат - құқықта, екінші билік-мемлекетте, бостандық-жеке тұлғада көрсетілді. Көрсетілген категорияларға көптеген ізденіс алғашқы ежелгі дәуірден осы күндерге дейін зерттелуде.

Адам құқығының пайда болу, дамуына байланысты бағыттар нақты мәселені шешіп қарауда, алдымен теориялық деңгейде танылып, артынан тәжірибеде ұштасады. Адам құқығына байланысты көзқарастар арнайы өздік саласының қалыптасу кезеңдерінен бастау алды. Бұл көзқарастар тұлғаның өзінің қоғамдық қатынастардағы құқықтық орнын, мәртебесін білуден басталады.

Қазіргі кездегі ғылыми тарихи концепциялар позициясы бойынша адам құқығы көп ғасырлық дамудың қорытындысы деуге болады. Оның қанағаттану сатысы ретінде және де нақты қоғамға ғана байланысты емес, бұл экономикалық, саяси құрылыс, мәдени-тарихи негізге сәйкес.

Қоғамда әр азаматтың құқығының бостандығының шеңбері болады. Себебі, онда мемлекеттің, қоғамның басқа адамның мүдде-мақсаты бұзылады немесе олардың құқығына нышан келеді. Сондықтан әр азамат бостандықтың, құқықтың бұл қағидаларын қатаң орындауға тиіс. Ол болмаса қоғамның тәртібі, заңдылығы бұзылады. Бұл объективтік процесс.

Адам құқығы мен бостандығы оның міндетімен байланысады. Жеке тұлға Қазақстан Республикасының алдында жауапты әрі оның Конституциясы мен заңдарын, аумағының біртұтастығын сақтауға, салт-дәстүрге, мемлекеттік тіл мен барлық ұлт өкілдерінің тілдеріне құрметпен қарауға, Қазақстан Республикасының қуатын, егемендігі мен тәуелсіздігін нығайтуға атсалысуға міндетті.

Қазақстан мемлекетінің демократиялық дамуының, оның саяси жүйесін қалыптастырудың жағдайы болып адам мен азаматтың құқықтары мен бостандығын қамтамасыз ету механизмін шығару болып табылады. Конституциялық нормалар құқықтық

қатынастар жүйесінде адамның ерекше орнын анықтайды және мемлекет пен қоғамда әрекет ететін адамның құқығы мен бостандығын қорғауды қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасының заңдылықтары азаматтың заңды мүдделері мен бостандығын, құқықтарын заңды және ұйымдық жағдайларда жүзеге асыруды мемлекет пен оның органдарына міндет етіп жүктейді.

Адам құқықтарын қорғау тарихи дамудың нәтижесі болып табылады. Ол әр мемлекеттің әлеуметтік, саяси және экономикалық жағдайларымен және ерекше тарихымен, мәдениетімен және құндылықтарымен тығыз байланысты.

Азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыру адам құқықтарын қорғайтын барлық ұлттық мемлекеттік органдардың жауаптылығымен және белсенді ролімен тікелей байланысты. Бұл біріншіден, атқарушы, құқық қорғау, сот органдарына әр адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғау мен сақтауды, оның қауіпсіздігін қамтамасыз етуде өздерінің дайындығына сәйкес байланысты болады. Осыған орай кеңестік дәуірде орнатылған тұлғаның мүддесінің қатысына қарай мемлекет мүддесінің приоритетінен бас тарту маңыздырақ болады.

Нақты қоғам жағдайларында адам мен азамат құқықтары мен бостандықтары мемлекеттік саяси жүйе, экономикалық тиімділігіне, құқықтық мәдениет ерекшеліктеріне кепілдік берілген негіздерде жүзеге асырылады. Демократиялық дәстүрлері бар мемлекетте құқық пен бостандықтарды қорғауға соттар, адам құқықтары жөніндегі парламент уәкілеттігі, жеке конституциялық шағым мен өтініш беру институттары, адам құқықтары жөніндегі конституциялық және халықаралық шарттар мен мемлекеттік институттарды тікелей қолдану арқылы қатысады.

Адам құқығы тұрақты түрде дамып, олар ішкі заңдылықтарды, сонымен бірге халықаралық заңдылықтарды да көбейтіп отырады. Жаңа құқықтар мен бостандықтардың туындауында адам құқықтары мен бостандықтарын қорғаудың тиімді құралдарын, тәсілдерін іздестіру жүргізілуде. Қазақстан Республикасы да демократиялық және құқықтық мемлекет құруға ұмтыла отырып, адам құқықтары мәселелеріне аса мән беріп, адамды ұлттық құндылық ретінде бағалауда.

Қазақстан мемлекетінің демократизациясы тек халықтың саяси құқықтық мәртебесімен ғана емес, сонымен бірге адам мен азамат құқықтық жағдайынан көрінеді. Конституцияда бекітілген құқықтар мен бостандықтардың кең жиынтығы азаматтарға сөз бостандығына, мемлекеттік органдарды басқару ісіне қатысуға, қоғамдық бірлестіктер құруға заңдық мүмкіндіктер туғызады.

Жалпы, адам құқығын қорғап, бостандығын ардақтау азаматтардың лайықты өмір-сүріп, бай-рахаты тұрмыс кешуіне ахуал қалыптастыру - әлемдік қауымдастыққа көшіп ұластырған Қазақстанның алдына қойған асыл мұраты. Ендеше әрбір азаматтың экономикалық, мәдени-әлеуметтік және саяси да жеке құқықтарын еркін пайдалана алатындай ахуал қалыптастырып, халықаралық конвенциялар мен пактілерге ат қосар, абырой таластырап күн де алыс емес шығар.

Азаматтардың құқықтары мен бостандығын қамтамасыз етуде халық алдында және халықаралық қауымдастықта басты жауапкершілік мемлекетке жүктеледі. Қазақстанда мемлекеттік билік біртұтас, ол қарама-қарсы және тоқтату жүйесін қолдану арқылы заң шығарушы, атқарушы, сот билігі болып бөліну негізіндегі қағидаға сәйкес жүзеге асырылады. Билікті бөлу конституциялық қағидасын жүзеге асыру тұрақтандырылған жағдайда нақты мемлекеттік органдардың атқаратын қызметін тәуелсіз және өздігімен орындауын білдіреді. Барлық мемлекеттік билік органдары қызметінің нәтижелілігі заң шығарушы, атқарушы және сот билігі органдарының мәртебесіне сәйкес мәселелерді реттеуде адам мен азаматтың құқықтары мен бостандығын қамтамасыз етуге байланысты болады.

Адам құқықтары мен бостандықтарына қатысты мәселелерді қорытындылай келе, Қазақстан Республикасы да оған ерекше мән беріп, маңызды да құнды мәселе ретінде бағалайтындығын көреміз. Оған аз уақыт ішінде еліміздің демократияға айқын бет бұрып,

азаматтың құқықтары мен бостандықтарын конституциялық құрылыстың негізі етіп қалағаны, ішкі және сыртқы саясатты қалыптастырғаны дәлел.

Біздің елімізде қазіргі таңда адам құқықтарының бұзылуы көптеп кездесетіндігін айта кету керек. Мәселенің мәнісі мынада, біріншіден, адамдардың өз құқықтарын қорғауға деген ұмтылысы күшейді, екіншіден, олардың мүдделерін қорғайтын және оған сай келетін заңдар қабылданды және қабылдау жалғасуда. Экономикалық реформадағы іркілістерден, саяси институттардың әлі де жетілмеуінен, қоғамдық өзін-өзі реттейтін даму тұтқаларының әлсіздігінен құқық бұзушылықты тежеу қиындығы да бар. Бірақ та осындай қиындықтарға қарамастан Қазақстан адам құқықтары мен бостандықтарын сақтаудың халықаралық қалыптары мен қағидаларына жүгініп, оны жүзеге асыруға күш салып келеді.

Мемлекет адамның құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудың әлеуметтік - экономикалық, саяси, заңдық, идеологиялық жағдайына үлкен мән береді. Осы мақсаттарда қоғамдық өмірдің барлық ортасында мемлекет өз қызметін адамның мүддесіне сәйкес жалпы адам құқықтары декларациясында анықталған халықаралық стандарттардың талабымен жүзеге асырады.

Адам мен азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтары жүйесін одан әрі жетілдіруге байланысты құқық қорғау мүмкіндіктері кеңейтілді, ендігі жерде нақтылы іс - қимыл қажет. Бұл мақсат, міндеттерге жету үшін мынадай ұсыныстар енгіземіз:

- Қазақстан өзін демократиялық, құқықтық және әлеуметтік мемлекет етіп орнықтырып жатқанда, адам құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асырудың қағидаларын жүзеге асырудың жолдарын нақтылап алу қажет;

- адам құқықтары мен бостандықтары саласындағы Қазақстанның халықаралық дәрежедегі іргелі саясатын әзірлеу;

- мемлекеттік аппарат пен әрбір мемлекеттік қызметкер тарапынан адам құқықтарын қорғау тәрізді қасиетті ұғымға құрметпен қарау үнемі басты назарда болғаны абзал, сол үшін іс шаралар ұйымдастыру;

- адамдарға құқықтық сананы қалыптастыру қажет, ол үшін балабақша, мектептер бағдарламаларына ұлттық сарындағы құқықтық тәрбие пәнін енгізу қажет.

Ең бастысы Қазақстан азаматтарының құқықтары мен бостандықтарының, сөз бостандығының, бірлестіктер мен саяси ерік -жігерді білдірудің кепілдіктерін одан әрі дамыта беру болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Абдулаев М.И. *Теория государства и права. Учебник. А, 2004. 2-е изд.*
- 2 Матузов Н.И., Малько А.В. *Теория государства и права. Учебник. М, 2004.*
- 3 *Проблемы общей теории права и государства. Учебник. Под/ред. Нерсесянца В.С. М, 2004.*
- 4 Ибраева А.С., Сапарғалиев Г.С. *Теория государства и права. Алматы, 2001.*
- 5 Комаров С.А. *Общая теория государства и права. Курс лекций. - Саранск, Изд-во Нордов, университета, 2004.*

Сейдуали Д.

АБСОЛЮТНОСТЬ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА И ВЗАИМОСВЯЗЬ ОБЯЗАННОСТЕЙ В РАМКАХ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Конституция Республики Казахстан устанавливает высшую ценность личности, ее жизни, прав и свобод. Этот принцип является функцией демократического государства и его международно-правовых обязательств. Права личности, закрепленные в Конституции, предполагают создание эффективного механизма для их осуществления и защиты. Права человека, их защита и гарантия являются одним из важнейших вопросов современности.

Старовойтова В.В.

ФГБОУ ВО Хакассский государственный университет им. Н.Ф. Катанова

Абакан, Российская Федерация

starovojtova.violetta007@mail.ru

Научный руководитель: Шведчикова Е.В.

О ПРАВОВЫХ ОСНОВАХ РУССКОЙ КУЛЬТУРЫ XVI–XVII ВЕКАХ

Актуальность данной работы заключается в том, что этот период заложил основы российского правосознания, объединение государственного права, культурные нормы и церковные каноны, это остается актуальным по сей день. Среди растущего поколения растет интерес к национальной идентичности и традиционным ценностям.

Период централизации власти Ивана III, Ивана IV и первых Романовых, когда право стало основой культурного развития — это период XVI–XVII века. Установленные нормы Стоглавым собором и Судебником регулировали искусство, церкви и образование. Самой главной идеей является «Москва-Третий Рим», потому что право укрепляло православные традиции после западных новшеств, которые проникали через торговлю [2].

Важную роль занимало правовое регулирование литературы, оно происходило через церковную цензуру и указы, то есть через государство. Они выдвигали волю большинства, она закачалась в сохранении народных традиций, летописей и икон, народ был против иностранных технологий, которые просачивались в страну, но были все же нововведения, например, в иконописи. Это все происходило для укрепления идеологической стабильности и было полезным этапом централизации. В XVII веке Московский Печатный двор превратился в крупнейший центр просвещения и мощное государственное предприятие. В то время литература подразделялась на церковную и светскую. Конечно больше было светской литературы, так как она служила источником канонического права через Кормчую книгу, регулируя брак, суд над духовенством и мораль. А вот в светской литературе было все связано с религией, ориентирована на спасение душ. Эта литература оказывает косвенное влияние на современное российское право через традиции сотрудничества церкви и государства и моральные нормы, закрепленные в канонических текстах вроде Кормчей книги [3].

Иконопись в это время сначала создавалась по строгим требованиям канону, многие иконописцы писали их для знати, такие мастера как Прокопий Чирин и Истома Савин, создавали очень богатые иконы с добавлением золотых вставок. Но во второй половине XVII века произошли кардинальные перемены. Под влиянием западной европейской гравюры в иконописной палате возникает «фряжское письмо». Его главой считался Симон Ушаков, который поменял написание икон, он считал, что святые на иконах должны выглядеть реалистично. Благодаря этому и произошло название и стиль «жилоподобного письма». Это вызвало споры церкви с правом, осуждавшим отступление от канона, так как это пришло из-за рубежа.

Архитектура и право царя. В этот период появился шатровый стиль. Шатер — это высокое пирамидальное завершение, мощный художественный и символический образ. Очень важным архитектурным сооружением того времени являлся Покровский собор на красной площади — это сложный, живописный ансамбль из девяти столпообразных церквей, символизирующий идею многогранной русской земли под покровом богородицы. Но в середине XVII века Патриарх Никон при царе Алексее Михайловиче, который был также против жилоподобного письма в иконописи, запретил шатры как неканонические, и все вернулось к крестово-купольной схеме. Однако в народном и посадском зодчестве шатер продолжал жить.

В XVI веке летописание достигло своего пика, как государственная историография. Создавались грандиозные своды, которые должны были идеологически обосновать права

московских государей. По мнению исследователей Я.С. Лурье и Б.М. Клосс, это направление в историографии в XVI–XVII веках, отражало официальную линию на создание единой государственной идеологии. Исторические сочинения XVII века приобрели аналитический и глубоко трагический характер, после Смуты. Постепенно рождался более критический, новый и публицистический подход к истории. На данный момент этот период, и то, что тогда было написано остается ключевым источником для историков, юристов и культурологов. Права того времени фиксировались в летописаниях как часть божественного порядка, а сейчас они используются для толкования исторического права в современной науке и судебной практике [4].

Культура этого периода отличалась теократическим доминированием с обмирщением: церковная и светская литература вводила рационализм и сатиру на суды, отражая кризис феодализма. Это переходный период, заложивший основы современного российского права через синтез светских и церковных традиций. Эпоха отличалась доминированием церковной литературы, которая служила источником канонического права, регулируя брак, наследство и мораль. Светская литература вводила сатиру на суды и бытовые мотивы отражая Смуту и светскость.

Влияние этого периода на современное российское право заключается в том, что, например, многое, что было сделано в период XVI–XVII веках образовалось в праве и нормах России сейчас. Например, симфония властей: преамбула ФЗ-125 «О свободе совести» 1997года и признает роль православия, остатки Кормчей книги и Судебников. И еще, например, семейные нормы: СК РФ (ст.38-54) наследует патриархат «Домостроя»; ФЗ-436 (2010г) запрещает пропаганду нетрадиционных отношений.

Культура этого периода повлияла на эволюцию права через Петровские реформы, советский атеизм (запрет церкви, но возврат традиций в 1990годы) и постсоветскую эпоху. Русская православная церковь продвигает законы (например, запрет абортов-проекты 2020 годов, ФЗ323 «Об основах охраны здоровья», опираясь на каноны 16 века. Светская сатира переросла в критику коррупции под контролем закона [5].

Список использованных источников:

1. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебник. – Москва: Юристъ, 2020. – 512 с.
2. История русской культуры: учебник / под ред. В.В. Быкова. – Москва: Высшая школа, 2018. – 416 с.
3. Ключевский В.О. Курс русской истории. Часть II. – Москва: Мысль, 2019. – 432 с. (репр. изд. 1904–1910 гг.).
4. Павленко Н.И. История России XVII века / под ред. А.Н. Сахарова. – Москва: Просвещение, 2022. – 368 с.
5. Зимин А.А. Реформы середины XVI века. – Москва: Наука, 2017. – 256 с.

Старовойтова В.В.

XVI–XVII ҒАСЫРЛАРДАҒЫ ОРЫС МӘДЕНИЕТІНІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ ТУРАЛЫ

Аталған жұмыстың өзектілігі XVI–XVII ғасырлар кезеңінде ресейлік құқықтық сананың негіздері қаланып, мемлекеттік құқық, мәдени нормалар мен шіркеулік канондардың өзара бірлікте қалыптасуымен айқындалады. Бұл құндылықтар бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтқан жоқ. Қазіргі өсіп келе жатқан ұрпақ арасында ұлттық бірегейлік пен дәстүрлі құндылықтарға деген қызығушылықтың артуы да тақырыптың өзектілігін күшейтеді.

Л.Ч. Сыдыкова

доктор юрид. наук, профессор кафедры уголовного права и криминологии Кыргызско-Российского Славянского университета
Бишкек, Кыргызская Республика

С. А. Рахимжанов

магистрант Кокшетауского университета имени А. Мырзахметова
Кокшетау, Республика Казахстан

Н.Н. Ермұқан

магистрант Кокшетауского университета имени А. Мырзахметова
Кокшетау, Республика Казахстан

СПОСОБЫ ОБМАНА И УТРАТА ЖИЛЬЯ, ДЕНЕГ

Стремление быстро разбогатеть с минимальными затратами времени и усилий, даже без необходимых знаний, всегда казалось привлекательным. Однако такой вид дохода чаще всего является незаконным.

Автор делает вывод о том, что крайне важно знать методы, применяемые при совершении подобных преступлений, а также особенности каждого из них. К наиболее распространённым видам злоупотреблений относятся незаконное присвоение активов, финансовое мошенничество, коррупция, обман потребителей и другие.

В подобных случаях ключевым фактором является незаконный характер данной деятельности. Количество мошеннических схем в различных форматах и во всех регионах постоянно растёт.

В последнее время в сети накапливается информация о так называемых «лжефинансовых компаниях». Для завоевания доверия населения мошенники используют страницы в социальных сетях, имитирующие деятельность крупных компаний страны, таких как «КазМунайГаз» и «Kaspi Bank», якобы привлекающих инвестиции в государственные цифровые проекты. При этом злоумышленники применяют логотипы компаний и изображения известных личностей.

Граждане могут лишиться жилья, денег, поверив рекламе.

Сотрудники полиции и риелторской компании предотвратили утрату недвижимости пожилой жительницей Костаная, которой интернет-мошенники пытались навязать продажу квартиры после серии обманных переводов.

Как сообщили в полиции, пенсионерка увидела в Сети объявление о "выгодных инвестициях" и, поверив обещаниям высокой доходности, перевела злоумышленникам 4 млн тенге. Затем по их просьбе она убедила соседку перечислить еще 6 млн тенге.

После того как мошенники узнали о наличии у женщины недвижимости, они попытались вынудить ее продать квартиру, обещая "значительную прибыль". Аферисты самостоятельно связались с риелторами, представившись помощниками владелицы и настояв на срочном выставлении объекта по цене ниже рыночной.

Риелтора насторожило то, что переговоры вело третье лицо и торопило с оформлением сделки. При встрече с хозяйкой квартиры специалист заметила, что женщина находится под давлением, и обратилась в полицию.

Сотрудники Управления по противодействию киберпреступности оперативно прибыли на место, объяснили пенсионерке, что она стала жертвой классической инвестиционной схемы, и предотвратили продажу квартиры.

В отношении неустановленных лиц возбуждено досудебное расследование по факту интернет-мошенничества в особо крупном размере. Установлены реквизиты счетов, на которые были переведены деньги, ведется розыск подозреваемых [1].

Актау жертвы финансовой пирамиды продали свои квартиры и остались без гроша.

Учредители за вклад в пирамиду собственных средств им обещали ежемесячно выплачивать до 40 процентов дохода от вложенной суммы.

В договорах подпись там ненастоящая и нигде не фигурирует имя директора актауского филиала [2].

В Кокшетау суд огласил приговор по резонансному делу о финансовой пирамиде. Организатору потребительских кооперативов "Выгодное жилье" и "MANSUR AUTO" Р.Д.С. [3].

Организатор данных финансовых пирамид предлагала гражданам приобрести на льготных и выгодных условиях движимое и недвижимое имущество, но вместо этого, завладев их деньгами, своих обещаний не выполнила.

"Потерпевшими по делу признаны 22 человека, им причинен особо крупный материальный ущерб – порядка 86 млн тенге. Люди вкладывали в пирамиду от одного до 14 млн тенге".

Также суд назначил дополнительное наказание, лишив ее права занимать руководящие должности в коммерческих и некоммерческих организациях сроком на семь лет.

Итак, успешной деятельности финансовой пирамиды способствует запуск в соцсетях рекламных роликов с участием известных лиц, блогеров, артистов, с которых начинается якобы "светлая полоса" в жизни вкладчиков. Это говорит о том, что активная реклама перешла в пространство Интернета, где легко можно найти сообщества, вовлекающие в финансовую, инвестиционную деятельность, предлагающие заработать большие деньги.

В юридической литературе были мнения ученых о привлечении к ответственности лиц, участвующих в этих рекламах.

Приведем пример деятельности финансовых пирамид.

10. Судебная коллегия по уголовным делам П. - го областного суда рассмотрела в открытом судебном заседании уголовное дело поступившее по апелляционной жалобе адвоката Н.-ва Е.Ж., на приговор суда №2 г. П. от 15 сентября 2023 года.

11. Обстоятельства таковы.

12. Приговором суда Ч.-в Н.Ж., признан виновным в том, что в декабре 2019 года он зарегистрировавшись в качестве независимого представителя (далее - НП) на сайте международной компании "Qnet", занимающейся интернет торговлей различной продукции по всему миру под идентификационным номером "HE774418», и создав группы в приложении " "What'sApp" под названием "Family" с целью привлечения новых участников в компанию "Qnet" активно продвигал ее, распространяя сведения о заработанных денежных средствах, перспективах и планах увеличения дохода, извлечения прибыли.

13. При этом, Ч.-в Н.Ж., достоверно зная о незаконной деятельности и организации в сфере финансовой пирамиды, запрещенной на территории Республики Казахстан, решил создать и руководить финансовой пирамидой на территории Павлодарской области под прикрытием интернет торговли продуктов международной компании "Qnet", зарегистрированной в Малайзии, то есть организовал деятельность по извлечению дохода от привлечения денег или иного имущества либо права на него физических или юридических лиц, без использования привлеченных средств на предпринимательскую деятельность, обеспечивающую выполнение принятых обязательств, путём перераспределения данных активов и обогащения одних участников за счёт взносов других, направленные на привлечение денежных средств граждан в крупном размере.

14. При этом Ч.-ев Н.Ж. разработал преступный план, который заключался в следующем: 1) найти доверенные лица, из числа независимых представителей, у которых имеются большое количество знакомых в П.-кой области, которые могут организовывать работу офисов в городах П. и Э.; 2) найти доверенных лиц, из числа независимых представителей, которые проживают или проживали в П.-кой области и имеют большое количество знакомых, для проведения ими рекламы, презентаций и занятием поиска новых вкладчиков; 3) арендовать офисное помещение, позволяющее проводить презентации и

обучение в любое время суток, при этом помещение должно создать мнимое впечатление у приглашаемых лиц об успешности компании и её продуктивности; 4) с помощью доверенных лиц приглашать новых участников, регистрируя их в компании через интернет сайт и получать за их регистрацию бонусы в виде условной единицы " ECard", где одна единица приравнивается к 1 доллару США, которые в последующем обменивал на денежные средства. При этом, в виду отсутствия у приглашаемых постоянного источника дохода, подталкивать их на получение займа, кредита, рассрочки на товар и последующей его продажи для обмена денежных средств на "Ecard", с помощью которых проходит регистрация; 5) после регистрации новых участников и продажи им не обязательной для получения статуса НП товара компании "Qnet" получать доход в виде "Ecard" и обменивать их на денежные средства при регистрации новых участников.

15. 9 августа 2021 года Ч. - в Н.Ж. в целях беспрепятственного распространения созданной им финансовой пирамиды и наибольшего вовлечения участников, открыл офис обеспечивал условия для проведения презентаций и агитаций, функционирования офиса из средств привлечённых людей, производил оплаты за арендную и коммунальные расходы, в дальнейшем поручив своим доверенным лицам содержание и руководство офисом компании в городах Павлодар и Экибастуз, а именно, встречу новых участников, проведение презентаций и агитации деятельности финансовой пирамиды.

16. Так, согласно преступному плану, для вступления в деятельность финансовой пирамиды созданной Ч. - вым Н.Ж. в качестве вкладчика необходимо было произвести оплату за товар компании "Qnet" либо за клубную карту путешественника "QVI tripsavr" в размере 2000 долларов США для регистрации в качестве участника компании "Qnet".

17. Участники, в случае привлечения новых участников, для покупки продуктов компании, получали установленное денежное вознаграждение в виде электронных денег "ECard", условная единица которого равна 1 доллару США, поступающие на их личный счет в виртуальном личном кабинете на сайте "Qnet". В дальнейшем полученные "ECard" использовали лишь для обналичивания денег путем оплаты ими за регистрацию в качестве НП и за оплату продукта компании других участников, а привлеченные денежные средства участников распределялись между лицами, предоставившие свои " ECard". Тем самым, одни участники финансовой пирамиды, обогащались за счет средств вновь привлекаемых вкладчиков.

18. Для реализации своего преступного умысла, Ч.-в Н.Ж. организовал рекламную компанию путем проведения встреч, лекций, обучающих семинаров и оказания психологического воздействия на участников, сопровождая фотосъемкой, для использования в дальнейшем в качестве мотивирующего материала при привлечении граждан в финансовую пирамиду посредством мессенджера "WhatsApp".

19. Ч-в Н.Ж. в качестве прикрытия разработал стратегию продукции компании "Qnet", стоимость которой составляет 2000 долларов США, наряду с указанной суммой необходимо оплатить 30 долларов США за регистрацию в качестве НП, а также 70 000 тенге за аренду офиса.

20. Для придания видимости законной деятельности, Ч.-в под видом оказания финансовой помощи составлял договора с привлекаемыми лицами о совместной деятельности и интернет-покупки продуктов компании "Qnet", где в нарушении установленной политики и процедуры работы компании " Qnet", незаконно привлекал граждан для участия в качестве НП путём обмана и злоупотребления доверием, необоснованно гарантируя им при этом большие выплаты дохода без всякого риска.

21. Согласно документам представленных ТОО "МБК" размер годового взноса Представителя за первый год работы, подлежащий оплате составлял 30 долларов США, оплачивая которые любой человек, изъявивший желание по оформлению в качестве независимого представителя (далее - НП) компании "Qnet", мог заниматься продажей

продукции и получать заработок от компании в виде бонусов. Вместе с тем, Ч.-в Н.Ж. в финансовой структуре вводил в заблуждение новых вкладчиков, объясняя, что покупка продукции компании "Qnet" является обязательным условием для вступления в их финансовую структуру и только после приобретения продукции, вкладчик сможет зарабатывать денежные средства путем привлечения денежных средств вновь вовлекаемых лиц, так как регистрация под собой нового НП без приобретения продукции, повлечет за собой облом всей нижестоящей ветки пирамиды и не обеспечит начисление бонусов вышестоящему, что было невыгодно Ч.-в Н.Ж.

22. В нарушение политики "Qnet" - пункта 5.07, Представителю, предоставившему компании нового Представителя, настоятельно рекомендуется осуществлять добросовестную поддержку и обучение своего Downline (нижестоящий) с тем, чтобы последний действовал и вёл свой бизнес Представителя надлежащим образом. Представители обязаны представлять точные и полные сведения о Компенсационном плане. На вырученные денежные средства от деятельности в компании "Qnet", он приобрел квартиру, машину, сыграл свадьбу, тем самым создавая мнимую успешность компании, использовал это в качестве приманки новых потенциальных вкладчиков компании "Qnet".

23. Ч.-в Н.Ж. осуществлял руководство в период с декабря 2019 года по 12 июля 2022 год созданной им финансовой пирамидой на территории П.-кой области.

24. Тем самым, в результате создания и руководства финансовой (инвестиционной) пирамидой, Ч.-в Н.Ж. умышленно вовлечены граждане в деятельность финансовой пирамиды с привлечением денежных средств в крупном размере на сумму - 7 218 823,49 тенге .

25. В апелляционной жалобе адвокат Н.-ов Е.Ж. просит отменить приговор суда и оправдать его (Ч.-ева Н.Ж.), ввиду отсутствия в его действиях состава преступления

26. В судебном заседании (первой инстанции) все потерпевшие показали, что фактически получили свои вознаграждения (бонусы) от рекламы и продажи продукции и в том числе приглашения в сетевой бизнес других лиц, и в этой части у них претензий непосредственно к компании "Qnet" не имеют. Однако у потерпевших имеется претензия к Ч.-ву Н. о том, что он и его команда не говорили о том, что имелась возможность возврата денежных средств в течении 14 дней согласно казахстанскому законодательству, а также то, что он якобы гарантировал большие заработки если приглашать людей. Защитник настаивает на том, что его подзащитный занимался сетевым маркетингом и его действия не подпадают под признаки финансовой пирамиды. В материалы уголовного дела приобщена только аналитическая информация "Агентство РК по регулированию и развитию финансового рынка" за №31-0-15/1 от 09 июня 2022 года, в которой только излагают только подозрение , что действия Компании, связанные с тем, что участники обязаны при вступлении в Компанию приобретать товары и услуги на определенную сумму, в связи с чем полагают, что следующие факты указывают на признаки финансовых пирамид. Полагает, что органы досудебного расследования в нарушение приказа Генеральный прокурор РК за №1у/15 необоснованно зарегистрировали в ЕРДР и начали следствие по настоящему делу. Учитывая указания ГП РК от 02 сентября 2022 года №1у/15 относительно начала досудебного расследования в отношении субъектов предпринимательства, полагает, что уголовное дело за №225500121...уже тогда подлежало немедленному прекращению в связи с отсутствием состава преступления.

27. Защитник просил обратить внимание, что в материалах дела приобщено Политика и процедура компании, а также Компенсационный (маркетинговый) план. Это два основополагающих документа, которые имеет любая сетевая компания. Вместе с тем, в материалы уголовного дела приобщены утвержденные Правила ведения сетевого маркетинга вне торговых мест, письма Комитета государственных доходов МФ РК с подтверждением регистрации компании "Qnet" в качестве иностранного налогоплательщика и оплачивающей налоговые платежи в бюджет Республики Казахстан от продаж, осуществляемых

независимыми представителями такими как Ч -в Н. В ответе Министерства Юстиции РК имеется разъяснение, что если иностранная компания зарегистрирована как налоговый плательщик, то нет необходимости повторно регистрироваться в органах юстиции и открывать филиалы и представительства РК.

28. Доводы адвоката Н.-ва Е.Ж., что Ч.-в Н.Ж. фактически занимался сетевым маркетингом и в его действиях отсутствует объективная сторона состава финансовой пирамиды, судебная коллегия признает несостоятельным, поскольку опровергаются совокупностью исследованных судом доказательств.

29. Согласно подпункта 4) пункта 4) Главы 1 Правил "сетевой маркетинг" - разновидность розничной торговли вне торговых мест, в которой действуют независимые продавцы, распространяющие товар самостоятельно. Так, объективная сторона преступления заключается в создании финансовой пирамиды, руководство финансовой пирамидой или её структурным подразделением.

30. Судебная коллегия постановила: приговор суда №2 г. П.-а от 15 сентября 2023 года, в отношении осужденного Ч.-ва Н. Ж. оставить без изменения, апелляционную жалобу - без удовлетворения [4].

31. Исследовать способы совершения уголовных правонарушений важно знать, чтобы качественно расследовать преступление и правильно поставить квалификацию преступления.

Список использованных источников:

1. Пенсионерка отдала мошенникам миллионы и едва не лишилась квартиры в Костанае. // <https://www.zakon.kz/obshestvo/6499240-pensionerka-otdala-moshennikam-milliony-i-edva-nelishilas-kvartiry-v-kostanae.html>
2. Почти 700 жителей Актау стали жертвами финансовой пирамиды. // https://www.kt.kz/rus/society/700_1377921628.html
3. Организатору финансовых пирамид "Выгодное жилье" и "MANSUR AUTO" вынесли приговор. // <https://inbusiness.kz/ru/last/organizatoru-finansovyh-piramid-vygodnoe-zhile-i-mansur-auto-vynesli-prigovor>
4. Архив. Приговор суда № 2 г. П. от 15 сентября 2023 года.

Л.Ч. Сыдықова, С. А. Рахимжанов, Н.Н. Ермұқан АЛДАУ ЖӘНЕ ҮЙ МЕН АҚШАДАН АЙЫРЫЛУ ЖОЛДАРЫ.

Ең аз уақыт пен күш жұмсап, тіпті қажетті білімсіз тез байып кету әрқашан тартымды болып көрінді. Дегенмен, бұл кіріс түрі көбінесе заңсыз болып табылады.

Автор бұл қылмыстарды жасауда қолданылатын әдістерді және әрбір әдістің ерекшеліктерін білу өте маңызды деп тұжырымдайды. Қиянаттың ең көп тараған түрлеріне активтерді заңсыз иемдену, қаржылық алаяқтық, сыбайлас жемқорлық, тұтынушыларды алдау және т.б. жатады.

Мұндай жағдайларда негізгі фактор - бұл қызметтің заңсыз болуы.

Барлық аймақтарда және әртүрлі форматтағы алаяқтық схемалар саны артып келеді.

Соңғы кездері желіде «жалған қаржы компаниялары» туралы ақпараттар жиналып жатыр.

«ҚазМұнайГаз» және «Kaspi Bank» сияқты елдегі ірі мұнай компаниялары мемлекеттік цифрлық жобаларға инвестиция тарту үшін әлеуметтік желілердегі парақшаларды пайдаланады. Ел сеніміне кіру үшін алаяқтар компания логотиптері мен танымал тұлғалардың суреттерін пайдаланып жатыр.

Шведчиков Т.Г.
МБОУ «СОШ № 20» города Абакан
Абакан, Российская Федерация
leena_vik@mail.ru

научный руководитель: преподаватель истории Якушкин И.С.

РОЛЬ АВИАЦИИ В ПОБЕДЕ СОВЕТСКОГО СОЮЗА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ. ЛИЧНЫЙ ВКЛАД В ПОБЕДУ ВАСИЛИЯ ТИХОНОВА

Актуальность данной работы определяется необходимостью формирования представлений о роли советской авиации над армией фашистской Германии в ВОВ 1941-1945 годов. Рассматриваются основные операции военных воздушных сил, ставшие решающими в годы войны.

Великая Отечественная война, разразившаяся в 1941 году, стала одним из самых значимых и трагических событий в истории Советского союза и всего мира. Этот конфликт не только определил судьбу целых народов, но и оказал глубокое влияние на развитие военной стратегии, технологий и тактики. Одним из ключевых аспектов, который сыграл решающую роль в ходе войны, была авиация. Воздушные силы стали неотъемлемой частью военных действий, обеспечивая поддержку наземным войскам, выполняя стратегические бомбардировки и осуществляя воздушную разведку.

Рассмотрение данной темы обусловлено необходимостью глубокого анализа вклада и значения личностей, которые стояли за успешными операциями в ходе Великой Отечественной войны. В этом контексте особое внимание уделяется Василию Гавриловичу Тихонову — Герою Советского Союза, который не только проявил выдающиеся боевые качества, но и стал символом мужества и самоотверженности для многих советских летчиков. Его личный вклад в развитие боевой авиации и участие в ключевых воздушных операциях делают его фигуру особенно значимой для изучения.

Василий Тихонов стал одним из первых летчиков, бомбивших логово фашизма – Берлин. Первый с воздуха удар по Берлину был нанесен 8 августа 1941 года группой дальних бомбардировщиков С.В. Ильюшина ДБ-3 Краснознаменного Балтийского флота под командованием полковника Евгения Николаевича Преображенского. Наша морская авиация выполнила 9 налетов на Берлин. Последний был совершен 5 сентября 1941 года.

За выполнение ответственного задания уже 13 августа Е.Н. Преображенский, В.А. Гречишников, А.Я. Ефимов, М.Н. Плоткин и П.И. Хохлов были удостоены звания Героя Советского Союза. В сентябре Героями Советского Союза стали еще 5 участников налетов на Берлин. Сталин сказал тогда Н.Г. Кузнецову: «Морские летчики достойны самых больших похвал. Они первыми по воздуху проложили путь на Берлин. Этот факт имеет историческое значение» [3, с. 98].

Идея первого налета на Берлин принадлежит наркомму Военно-Морского Флота адмиралу Николаю Герасимовичу Кузнецову. Для ее разработки он направил к авиаторам Балтики начальника авиации ВМФ генерал-лейтенанта Семена Федоровича Жаворонкова. Командир авиационного полка Балтфлота полковник Е.Н. Преображенский представил С.Ф. Жаворонкову свои расчеты и карту полета на Берлин. Было ясно, что операция может быть осуществлена на пределе возможностей экипажа и техники, риск был очень большим. Доложили Сталину, и он, рассмотрев все расчеты, разрешил провести эту операцию.

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 16 сентября 1941 года за боевые подвиги на фронтах Великой Отечественной войны капитану Василию Гавриловичу Тихонову присвоено звание Героя Советского Союза.

Героями не рождаются, ими становятся. Что стоит за сухими фразами официальной

биографии Василия Гавриловича. Каким он был человеком. Во что верил, к чему стремился? Как относился к людям?

Это исследование посвящено изучению роли личности в истории, жизни и военному подвигу летчика из Сибирской глубинки.

В годы Великой Отечественной войны Советские Военно-воздушные силы (ВВС) применяли разнообразные тактики и стратегии, которые оказывали заметное влияние на ход военных операций. Одной из ключевых задач воздушных сил было завоевание воздушного превосходства, что позволило обеспечить защиту наземных операций и увеличить вероятность их успеха.

Завоевание превосходства в воздухе стало настоящим искусством, которое требовало от лётчиков не только высокой квалификации, но и креативности при использовании новой техники. Истребительная авиация, представлявшая собой сердцевину ВВС, на протяжении всей войны активно боролась за контроль над воздухом. Это особенно проявилось на Балтийском театре военных действий, где важнейшую роль сыграли действия летчиков, которые использовали маневры и атаки с неожиданных направлений, что позволяло им эффективно противостоять воздушным силам Германии.

В процессе войны советская авиация продолжала развивать и совершенствовать свою технику. Постоянное обновление летательных аппаратов и их боевых характеристик способствовало повышению боеготовности и эффективности операций. Таким образом, в ответ на вызовы времени, разработка новых моделей самолетов стала одной из прерогатив советского военного руководства. Ключевой задачей также стало наладить стабильное и качественное обучение дальнейших поколений лётчиков, что позволило поддерживать высокий уровень профессионализма среди личного состава. Примеры успешных воздушных операций, проведенных Василием Тихоновым и его подчинёнными, стали знаковыми в этом контексте, поскольку они продемонстрировали возможности советской авиации в различных условиях боя.

Ключевым элементом сражений того времени стали операции по уничтожению немецкой авиации. Советы проводили активные воздухоплавательные действия, предпринимая попытки не только сбить вражеские самолеты, но и существенно ослабить их воздействие на наземные войска. Эта стратегия проявила себя в нескольких крупных акциях, таких как бои под Москвой и сражение за Кавказ. Каждая успешная операция явилась не просто элементом тактического планирования, но и проявлением стремления советской авиации удерживать инициативу в воздухе.

Не менее важным фактором, оказавшим влияние на ход воздушных операций, стало мощное наращивание объемов производства новых самолетов на заводах. Именно этот процесс начался в 1942 году и позволил существенно улучшить материально-техническое обеспечение фронта. Эти средства способствовали возвращению в строй многих дивизий, уже адаптировавшихся к борьбе в новых условиях, а также повышению боеспособности старых соединений. Лидеры авиации работали над созданием более совершенных машин, что позволяло повысить эффективность как наступательных, так и оборонительных операций.

Специалисты отмечали, что в условиях интенсивного противостояния Московская битва стала серьезным испытанием для всей советской техники и тактики. Основной задачей ВВС стало не только прикрытие наземных войск, но и активная борьба с немецкими бомбардировщиками. Это требовало взаимодействия всех видов вооружений и детального планирования операций. Важным аспектом было также то, что за счет повышения квалификации экипажей шла адаптация методов ведения боя, что позволяло советским летчикам лучше справляться с врагом.

Ситуация на фронте оставалась напряженной, но к концу 1942 года противник все еще не мог добиться решительной победы. В первую очередь это стало результатом того, что в ВВС начали появляться специалисты с опытом, принимающими участие в важнейших операциях. Такой подход стал основой нового взгляда на применение авиации, превративший

ее из вспомогательной силы в могущественный инструмент, способный кардинально изменить ход сражений.

Советская тактика в воздушном бою эволюционировала, и одним из заметных факторов стало наращивание совместной работы авиации с сухопутными войсками. Летчики начали более активно участвовать в координации действий с армией, что позволило повысить эффективность ведения боя и уменьшить потери как среди личного состава, так и среди техники. Атаки проводились не только на вражеские позиции, но и на ключевые транспортные узлы, а также конвои, что помогло серьезно ослабить логистические возможности противника.

Одним из ключевых событий, повлиявших на итоговую победу, стало успешное окончание Сталинградской битвы, где беспрецедентные усилия всех имеющихся на тот момент ресурсов, включая авиацию, позволили добиться решающего успеха. Атаки на просторы, ранее контролировавшиеся противником, восстановили доверие к советским ВВС и укрепили мораль духа советских войск, которые смогли почувствовать столкновение с авиацией не как страх, а как возможность преодолеть трудности комплексной войны.

• К началу Берлинской операции (16 апреля - 8 мая 1945 года) Германия еще располагала значительными силами. «Фашистские войска (группы армий «Висла» и «Центр») насчитывали 1 млн человек, 10400 орудий и минометов, 1500 танков и штурмовых орудий и 3300 боевых самолетов. Наша авиация в этой операции насчитывала 7500 боевых самолетов. Средняя плотность авиации на 1 км фронта составляла 30 самолетов. На направлениях главных ударов она составляла 100-170 самолетов.

В целом в ходе Берлинской операции воздушные армии трех фронтов и 18-я воздушная армия сбили 1132 самолета противника и 100 уничтожили на аэродромах. По завершении операции в качестве трофеев был взят весь воздушный флот «Рейх», призванный защищать воздушное пространство Берлина и его района. «За годы Великой Отечественной войны фронтовая и дальняя авиации совершили около 3 млн 125 тысяч боевых самолетовылетов и нанесли противнику большой невосполнимый урон в живой силе и боевой технике. Из 77 тысяч самолетов, потерянных противником на советско-германском фронте, советской авиацией было уничтожено 57 тысяч, из них 44 тысячи в воздушных боях и 13 тысяч на аэродромах. 7313 самолетов противника было сбито средствами ПВО» [1, с. 45].

Не менее важен личный опыт Тихонова, который способствовал становлению его лидерских качеств. Он был настоящим примером для подражания для своих подчиненных и коллег. Тихонов проявлял заботу о людях, с которыми работал, всегда поддерживая моральный дух и вдохновляя их на успешное выполнение поставленных задач. Его умение адаптироваться к быстро меняющимся условиям боевых действий и находить оптимальные решения в критических ситуациях сделали его одним из самых уважаемых командиров.

Таким образом, развитие советской авиации в годы войны позволило не только устранить остроту авиационного соперничества, но и значительно усилить боевые возможности советской армии против фашизма. В этом контексте вклад Василия Тихонова, который стал одним из ведущих командиров авиации, неocenim — он формировал стратегию и поддерживал боевой дух, что оказало длительное влияние на эффективность действий всей авиационной группы.

Список использованных источников:

1. Москатов Г.К. Вклад авиапромышленности и военно-воздушных сил СССР в дело победы над фашистской Германией // Государственное административное управление 2015 №4, С. 45
2. Советские Военно-воздушные силы в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.: Сборник документов. Вып 1. М, 1957. С. 207.
3. Щербин Н.М. Завоевание советской авиацией господства в воздухе в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) // Вестник Томского государственного университета. 2012. №360. С.98-100.

Шведчиков Т.Г.
ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНДАҒЫ КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ ЖЕҢІСІНДЕГІ
АВИАЦИЯНЫҢ РӨЛІ.

ВАСИЛИЙ ТИХОНОВТЫҢ ЖЕҢІСКЕ ҚОСҚАН ЖЕКЕ ҮЛЕСІ

Аталған жұмыстың өзектілігі 1941–1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысында фашистік Германия армиясына қарсы Кеңес авиациясының рөлі туралы түсініктерді қалыптастыру қажеттілігімен айқындалады. Жұмыста соғыс жылдарында шешуші маңызға ие болған әскери-әуе күштерінің негізгі операциялары қарастырылады.

Шведчикова Е.В.

Старший преподаватель, ФГБОУ ВО Хакасский государственный университет им. Н.Ф.

Катанова

Абакан, Российская Федерация

leena_vik@mail.ru

ХАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИЯ, СОДЕРЖАНИЯ, ФОРМ И ПРИНЦИПОВ
СОЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ В РОССИИ

Актуальность данной работы определяется необходимостью формирования представлений о содержании понятия социальной помощи и его соотношении с категориями социальной защиты населения и социального обеспечения. Рассматриваются основные формы и принципы оказания социальной помощи в России.

Одной из форм социальной защиты населения в современных государствах является социальная помощь. Данная форма имеет целью оказание поддержки людям, оказавшимся в сложных условиях жизни и нуждающимся в дополнительной материальной или социальной поддержке.

Сегодня к ней относятся различные виды выплат, субсидий, а также услуги, по уходу за гражданами в нем нуждающимися (дети или пожилые граждане). Актуальными видами помощи в обществе являются консультирование и включение в реабилитационные программы.

Субъектами, оказывающими данный вид помощи, выступают: массовые или частные организации, чаще всего государственные или муниципальные организации. Основной формой оказания социальной помощи в настоящее время являются выплаты, а также используется формат оказания натуральной помощи (продукты, лекарства, спец. средства и т.д.). Не менее востребованной формой оказания соцпомощи является оказание услуг, социальных или медицинских.

Прежде всего, данная помощь направлена на поддержку и защиту одинокопроживающих, и малообеспеченных пожилых граждан, а также человека, с недостаточным трудовым доходом. Многообразие социальных программ обосновано предоставлением различных форм поддержки осуществляемых в адрес указанных категорий. Особо актуальны и часто реализуемыми в настоящее время являются: денежные выплаты, предоставление жилого помещения, оказание медицинских услуг, реализация образовательных услуг, оказание социальных услуг, в том числе по нахождению в специализированных учреждениях и др. С целью повышения эффективности оказания реализуемых форм социальной помощи создан Социальный Фонд России (СФР), объединивший фонды пенсионного и социального страхования [1].

Социальная помощь реализуется в формате адресной помощи, предоставляемой с учетом нужд и потребностей лица, находящегося в конкретных обстоятельствах, и по объему и степени участия публичных форм в жизни человека, попавшего в сложную жизненную

ситуацию, занимает промежуточное положение между социальным обеспечением и социальной поддержкой.

Основными объектами социальной помощи в настоящее время по мнению П.И. Миляровой могут быть определены: пожилые граждане (пенсионеры) чаще всего одиноко проживающие, имеющие низкий доход; граждане с инвалидностью и родители, возможно одиночки воспитывающие детей инвалидов; семьи погибших военнослужащих и ветеранов боевых действий; матери-одиночки, дети-сироты и многодетные семьи; лица без постоянного места проживания; и другие категории граждан, оказавшиеся в тяжелых, и независящих от них обстоятельствах [4, с. 87].

В условиях действия рыночной экономической модели в большинстве стран, это могут быть люди, столкнувшиеся с сиротством, бедностью, безработицей, стихийными бедствиями или другими трудными ситуациями. Социальная помощь для них включает временные финансовые выплаты, доступ к образовательным программам и услуги по трудоустройству и др.

Многообразие объектов оказания помощи и сложных жизненных обстоятельств, возникающих в современном мире, позволяет отметить многообразие видов социальной помощи. В современной науке присутствуют несколько классификаций рассматриваемой категории.

Во-первых, общепринятая классификация основывается на разделении государственной социальной поддержки на федеральную при которой основания ее предоставления и содействия определяются Правительством РФ [2] и региональную помощь, степень участия и формы содействия, при которой устанавливается субъектом РФ [3].

Во-вторых, социальная помощь, как одна из основных организационно-правовых форм, подразделяется на: единовременные или регулярные выплаты; пособия безработным гражданам, у которых закончился период учета в службе занятости; медицинские услуги и социальные услуги; субсидии на оплату ЖКУ услуг и др.

Рассмотрим основания некоторых из них. Широкое распространение в современных государствах имеют выплаты, единовременные или реализуемые на постоянной основе, они положены семьям или гражданам, имеющим низкий доход (ниже прожиточного минимума). Основанием реализации данной формы является только проверка уполномоченными органами и доказательное установление факта нуждаемости. Например, к одному из видов соцпомощи также относится ежемесячное пособие на детей в возрасте до 16 лет, при назначении которого основную роль играет не только наличие детей указанного возраста, но прежде всего факт нуждаемости.

Следующий вид, это пособия безработным гражданам, которые потеряли право на данный вид поддержки по причине истекшего срока. Данная форма реализуется в отношении несовершеннолетних членов семьи безработного, и лиц без источника дохода. Реальной место в указанной классификации занимают субсидии на жилье и оплату жилищно-коммунальных услуг, назначаемые только в случае, низкого суммарного дохода.

К медико-социальной помощи относятся профилактические мероприятия, реабилитация, лечение, диагностика, зубопротезирование, а также уход за больными, нетрудоспособными и лицами с инвалидностью. В рамках медико-социальной поддержки также назначаются выплаты по временной нетрудоспособности. Данный вид содействия требует документального подтверждения несостоятельности гражданина.

Являясь одной из форм соцзащиты населения в современной России социальная помощь основывается на системе основополагающих принципов, особое место среди которых выполняют адресность оказания соцпомощи; принцип справедливости, то есть основаниями ее предоставления являются объективные критерии обеспечивающие равный к ней доступ; универсальность помощи, то есть ее доступность всем членам общества; дополнительный характер социальной помощи, состоящий в ее особой роли, дополнять, а не заменять другие формы поддержки; важным принципом является учет интересов всех получателей помощи и

ее постоянное совершенствование.

Таким образом, одной из форм социальной защиты населения в Российской Федерации является социальная помощь, представленная субсидиями, выплатами, а также помощью в организации и ведении домашнего хозяйства, питания человека и членов его семьи. Практическое значение в настоящее время имеют осуществление ухода за больными, оказание помощи лекарственными средствами и продуктами питания, консультативная помощь, юридического, психологического и социального характера, проведение профилактических и реабилитационных мероприятий, направленных на поддержание морального, психологического и социального статуса гражданина, находящегося в сложной жизненной ситуации. Следует отметить, что в современных условиях, не смотря на имеющееся многообразие ее форм, основным критерием социальной помощи безусловно выступает ее адресность. Следовательно, социальная помощь оказывается всегда конкретному гражданину(семье), находящемуся в сложной жизненной ситуации.

Список использованных источников:

1. О Фонде пенсионного и социального страхования Российской Федерации: Федеральный закон от 14 июля 2022 г. № 236-ФЗ [Принят Государственной Думой 05 июля 2022 г.; Одобрен Советом Федерации 08 июля 2022 г.]; в ред. Федер. закона от 13 июля 2024 г. № 177-ФЗ // Собр. законодательства Рос. Федерации. - 2022. - № 29. - часть I. - ст. 5203; 2024. - № 29. - № 4106
2. О разработке и утверждении административных регламентов исполнения государственных функций и административных регламентов предоставления государственных услуг: Постановление Правительства РФ от 16 мая 2011 г. № 373; в ред. Постановления Правительства Российской Федерации от 25 апр. 2024 г. № 540 // Собр. Законодательства Рос. Федерации. - 2011. - № 22. - ст. 3169. 2024. - № 18. - ст. 2455.
3. О мерах социальной поддержки ветеранов, проживающих на территории Республики Хакасия: Закон Республики Хакасия от 11 нояб. 2004г №84; в ред. Закона Республики Хакасия 14 июня 2022г. № 32-ЗРХ// Вестник Хакасии. - 2004. - № 55; 2022. - № 44.
4. Милярова, П.Е. Обоснованность адресного подхода в праве социального обеспечения / П.Е. Милярова // Молодёжь третьего тысячелетия. Сборник научных статей XLVII региональной студенческой научно-практической конференции. Секция «Право». - Омск, 2023. - С. 87-90.

Шведчикова Е.В.

РЕСЕЙДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК КӨМЕКТІҢ ҰҒЫМЫ, МАЗМҰНЫ, НЫСАНДАРЫ МЕН ҚАҒИДАТТАРЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Аталған жұмыстың өзектілігі әлеуметтік көмек ұғымының мазмұны және оның халықты әлеуметтік қорғау мен әлеуметтік қамсыздандыру санаттарымен арақатынасы туралы түсініктерді қалыптастыру қажеттілігімен айқындалады. Жұмыста Ресейдегі әлеуметтік көмекті көрсетудің негізгі нысандары мен қағидаттары қарастырылады.

Шведчикова Е.В.

Старший преподаватель, ФГБОУ ВО Хакассский государственный университет им. Н.Ф. Катанова
Абакан, Российская Федерация
leena_vik@mail.ru

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ В РОССИИ (С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО СОВЕТСКОГО ЭТАПА РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВА)

Актуальность данной работы определяется необходимостью формирования представлений о особенностях и основных периодах развития пенсионной системы в России. Рассматриваются основные события, характеризующие становление пенсионной системы в России.

Развитие пенсионного обеспечение в России имеет серьезные исторические истоки. В качестве первых примеров такового могут быть рассмотрены: материальное обеспечение князьями и воеводами членов своих дружин в случае их ранения или наступления старости. Следует отметить, что до начала 19 века все формы пенсионного обеспечения реализовывались только в отношении воинского сословия, и только при условии безукоризненной службы. Первые пенсии для воинов в отставке, которые назывались «лечебные» выплаты, были установлены еще в 1663 году при царе Алексее Романове [5, с. 317].

Спустя полвека, 13 января 1720 года Петром I был подписан первый пенсионный закон, получивший название «Устав Морского Русского Военного Флота». Устав фактически утвердил основания назначения и порядок выплаты пенсии морякам. Итак, для первого пенсионного закона в России были выбраны особые субъекты - моряки, именно моряки раньше других категорий, работающих и служащих получили особое право – право на пенсию, выплачиваемую государством. Особое положение представителей данной категории населения определяется необходимостью практически всю свою жизнь проводить в плаваниях. Моряки, выполняя трудную работу вдали от дома практически не имели большого количества времени и средств, чтобы накопить капитал, который мог бы обеспечить им доход на старость. Именно сложность задач, выполняемых моряками, невозможность самостоятельного обеспечения себе безбедной старости и стало основой зарождения в 18 веке пенсионной системы.

Следовательно, первой отечественной пенсионной системе, имеющей только адресную направленность уже более 300 лет. Создана она в период правления Петра I и действовала в интересах исключительно моряков, что безусловно отражает основы государственной политики указанного периода.

На практике, несмотря на создание первой системы обеспечения нетрудоспособных по возрасту граждан (моряков в старости), потребовалось более трехсот лет, для реализации всеобщего страхования по старости. В указанный период, на каждом конкретном его этапе можно отметить невозможность создания однородной системы, которая смогла бы разрешить проблему обеспечения населения в старости. Рассмотрим некоторые из них.

До XIX века, и позднее Россия оставалась аграрной страной, то есть большую часть ее населения составляли крестьяне. В сельской местности традиционно уход за пожилыми людьми осуществляется семьей или, в более широком смысле, деревенской общиной. При этом, пожилые люди, лишённые в силу возраста и упадка сил возможности работать на полях, практически до конца жизни выполняли мелкие работы, не требующие значительных физических сил. Пожилых граждан, как правило, уважали или терпели, потому что он играл ключевую роль во владении семейным капиталом, землей, магазином, инструментами.

Серьезные изменения происходят в 1820-х годах, именно в этот период был принят первый «Устав о пенсиях и единовременных пособиях государственным служащим (военным и гражданским)». Одновременно при Министерстве финансов был создан централизованный пенсионный фонд, из средств которого и осуществлялись выплаты пенсий и пособий. Если моряки в силу специфики своей профессии были первопроходцами в вопросах пенсионного обеспечения еще в XVII веке, то проблема выхода на пенсию в России особое обострение получает в XIX- начале XX века. Промышленный подъем, урбанизация и увеличение продолжительности жизни глубоко изменили в этом столетии понятие старости.

С началом процесса индустриализации, с установлением господства наемного труда проблема старости существенным образом изменяется. В отличие от крестьянина, у наемного работника нет капитала, следовательно и располагать он может только своей физической силой и интеллектуальными способностями. В начале XX века наемный работник работал до изнеможения или до тех пор, пока его производительность не упала. С развитием промышленности и уходом от сельских традиций пожилые люди часто остаются на попечении семей. Важно отметить, что и в данных условиях сохраняется семейная солидарность даже в городах. Но отсутствие семьи и недостаточный доход делает пожилых людей часто изолированными и обездоленными. Таким образом, для пожилого работника существовали лишь две перспективы, позволяющие ему и в старости жить достойно: это или возвращение в деревню или воспитание детей. Менее реалистичной представляется возможность экономить в течении всей своей жизни и самостоятельно обеспечить себя в старости.

В период становления и развития советского государства проблема пенсионного обеспечения пожилой части населения находилась в зачаточном состоянии и была несправедливой. До начала второй мировой войны в большинстве стран часть населения получала страховое покрытие по специальным схемам, часть присоединилась к одной из программ, реализуемых государством, или, к программе взаимопомощи, другая часть за счет своих сбережений создавала собственную пенсию и, наконец, часть населения оставалась без какой-либо защиты. Дальнейшая инфляция привели к увеличению числа людей, не имевших дохода на момент прекращения трудовой деятельности. В указанный период не была создана общая пенсионная система, попыткой разрешить проблемы снижения доходов пожилых граждан во многих странах разрешались путем создания и развития обществ взаимопомощи, иницируемых работодателями в социальной защите. Указанные способы идеологически были неприемлемы для СССР. Практически с начала 1918 года советская власть приняла «Декрет о социальном обеспечении трудящихся»[4], предусматривавший выплату пособий по инвалидности, потере кормильца, болезни и старости. Важно отметить, что в течении более десяти лет в условиях Гражданской войны созданная система работала фрагментарно и не решила поставленной задачи. В 20-х годах, на фабриках и заводах была осуществлена попытка создания добровольной системы социального страхования рабочих. На практике участниками этой системы могли стать только рабочие крупных промышленных предприятий, в целом пенсии назначались очень редко. Пенсионная система в СССР была сформирована в 30-е годы XX века, начавшаяся с ликвидации приказной системы страхования и передаче всех социально-обеспечительных функций государству. Принятый в 1932 году закон «О трудовых пенсиях» ввел обязательное пенсионное обеспечение для работников: промышленности, образования, транспорта, здравоохранения и работников других отраслей и трудовой стаж как основание для пенсии; установил единые правила назначения пенсий по возрасту, инвалидности и потере кормильца; определил пенсионный возраст 55 лет для женщин и 60 лет для мужчин [1]. Именно данный закон становится основой советской пенсионной системы, функционировавшей десятилетия.

Позднее, в 1933 году было введено пенсионное удостоверение подтверждающее право обладателя на пенсию. Принятая в 1936 году Конституция СССР закрепила право гражданина на пенсию. «Граждане СССР имеют право на материальное обеспечение в старости, при болезни, инвалидности и потере кормильца» [2]. Принятый в 1956 году закон «О

государственных пенсиях» систематизировал нормы вышеуказанной Конституции и действовал до 1991 года [3].

Таким образом, история развития пенсионного обеспечения в рассматриваемые периоды включает в себя различные этапы, обладающие специфическими характеристиками, от первых попыток материального обеспечения воеводами своих дружин и материального обеспечения моряков в XVII веке, до создания всеобщей системы государственного пенсионного обеспечения в СССР.

Список использованных источников:

1. Постановление от 15 мая 1929 года Совета народных комиссаров СССР «Об обеспечении в порядке социального страхования по случаю старости» [электронный ресурс]: //Библиотека нормативно-правовых актов СССР. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3570.htm (дата обращения: 29.12.2025).

2. Конституция. Основной закон СССР. Принята 5.12.1936г. (утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов СССР) // Известия ЦИК СССР и ВЦИК», 1937. № 283. (утратила силу)

3. Закон от 14 июля 1956 года Союза советских социалистических республик «О государственных пенсиях» [электронный ресурс] (в ред. Указов Президиума ВС СССР от 07.05.60, от 25.09.61, от 26.09.67, от 20.04.71, от 10.08.72, от 21.11.73, от 07.03.75, от 23.04.75, от 13.06.77, от 11.09.79, от 07.01.80, от 26.02.80, от 30.05.80, от 02.09.81, от 26.01.83 N 8723-X, от 30.06.83, от 13.08.84, от 22.05.85, от 22.05.86) (утратил силу)

4. Антонова Н.Л. Становление, функционирование и развитие социальной практики обязательного медицинского страхования в России. Автореферат. / Н.Л. Антонова. – Екатеринбург, 2012. -39с.

5. Филиппова, М.В. Право социального обеспечения: учебник/ М.В. Филиппова, Т.В. Иванкина. – Москва: Юрист, 2018. – 446 с.

Шведчикова Е.В.

**РЕСЕЙДЕГІ ЗЕЙНЕТАҚЫ ЖҮЙЕСІНІҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУЫНЫҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

(ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕН МЕМЛЕКЕТТІҢ КЕҢЕСТІК ДАМУ КЕЗЕҢІНЕ ДЕЙІН)

Аталған жұмыстың өзектілігі Ресейдегі зейнетақы жүйесінің даму ерекшеліктері мен негізгі кезеңдері туралы түсініктерді қалыптастыру қажеттілігімен айқындалады. Жұмыста Ресейде зейнетақы жүйесінің қалыптасуын сипаттайтын негізгі оқиғалар қарастырылады.

**ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ТҰЛҒАНЫ
ТӘРБИЕЛЕУ, ОҚЫТУ ЖӘНЕ ДАМУ ПРОЦЕСТЕРІН
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
СҮЙЕМЕЛДЕУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР**

**ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В ПСИХОЛОГО-
ПЕДАГОГИЧЕСКОМ СОПРОВОЖДЕНИИ
ПРОЦЕССОВ ВОСПИТАНИЯ, ОБУЧЕНИЯ И
РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ
НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Абдсеитова С.С.
«Bolashaq» академиясының ДДОВ-23-2к тобының студенті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
abdseitovasaltanat@mail.ru
Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Шалтаева Р.Ж.

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ ЖЕКЕ БАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТАБИҒАТТЫҢ РӨЛІ

В данной статье рассматривается актуальность ознакомления детей с природой как один из главных средств развития, так как оно связано с формированием у дошкольников определенных знаний о ее объектах и явлениях. В процессе его расширяется ориентация детей в окружающей среде, формируются познавательные способности, воспитывается соответствующее отношение к природе. Знакомство детей дошкольного возраста с миром природы является важнейшим средством формирования гармоничной, всесторонне развитой личности, обладающей знаниями и навыками экологически целесообразного поведения в природе.

Табиғат - мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу мен дамытудың маңызды құралы. Бала табиғатпен өзара әрекеттесу арқылы қаншама жаңалықтар ашады! Бала кездестіретін әрбір тіршілік иесі ерекше. Табиғи материалдар (құм, саз, су, қар және т.б.) да алуан түрлі, және балалар олармен ойнағанды ұнатады. Мектепке дейінгі балалар жылдың әртүрлі мезгілдерінде – қардың үлпілдек апшақ кезінен бастап бақшалардың гүлденуіне дейін табиғатпен өзара әрекеттеседі. Ересектермен бірге олар жазғы аптапта салқын судан, орман өзенінің сылдырынан, шалғындардың алуан түрлі шөптерінен, дәмді жидектерден және ормандардың хош иістерінен ләззат алады. Ешбір оқу материалы балаға даму әсерінің алуан түрлілігі мен күші жағынан табиғатпен салыстырыла алмайды.

Табиғи заттар мен құбылыстар балаларға көрнекі түрде ұсынылады. Осылайша, балалар тікелей сезім мүшелері арқылы табиғи заттардың алуан түрлі қасиеттерін: пішінін, өлшемін, дыбыстарын, түстерін, кеңістіктік орнын, қозғалысын және т.б. қабылдайды. Олар табиғат туралы бастапқы, нақты және айқын түсініктерді дамытады, бұл кейінірек оларға табиғи құбылыстар арасындағы байланыстар мен қатынастарды көруге және түсінуге, жаңа түсініктерді үйренуге көмектеседі. Балалар бақылау арқылы табиғи құбылыстар арасындағы көптеген байланыстар мен қатынастарды үйренеді. Бұл тәрбиешілерге мектеп жасына дейінгі балалардың логикалық ойлауды дамытуға мүмкіндік береді.

Балалардың табиғатпен өзара әрекеттесуінің де қоршаған ортамен танысу дағы маңызы өте зор. Нақты, сенімді түсініктердің жинақталуы және табиғи құбылыстардың өзара байланыстылығын түсіну балаларда материалистік дүниетаным элементтерінің кейінгі дамуының негізін қалайды. Табиғи нысандардың әртүрлілігі тәрбиешілерге балаларға қызықты және пайдалы іс-шаралар ұйымдастыруға мүмкіндік береді. Табиғатта бақылау, ойын және жұмыс істеу арқылы балалар табиғи нысандар мен құбылыстардың қасиеттері мен сапаларымен танысады, олардың өзгерістері мен дамуын байқауды үйренеді. Олардың қызығушылығы дамиды.

Мектепке дейінгі балаларға алған білімдері мен дағдыларын практикалық іс-шараларда қолдануға кеңес беріледі: балалар құмды ылғалдандырады, берік құрылымдар жасау үшін қарға су құяды және суды ұстап тұру үшін өзендер мен каналдардың түбін сазбен жабады. Бұл іс-шаралар олардың білімін одан әрі жетілдіреді және ақыл-ой қабілеттерін дамытады.

Табиғатта жұмыс істеу баланың жеке басының дамуына оң әсер етеді. Бұл жұмыс түрі балалар үшін ең қолжетімді, нақты және мағыналы нәтижелер береді.

Біздің әрқайсысымыз-ақ туған табиғаттың ықпалын азды-көпті дәрежеде өз басымыздан өткердік, ол әрі алғашқы нақтылы білімнің бұлағы екенін және бүкіл өмір бойына есімізде

қалатын қуанышты әсерлер екенін білеміз. Балалар әрқашан да және барлық жерде табиғатпен қандай да болмасын белгілі бір қарым-қатынаста болады. Жасыл ормандар мен жайылымдар, әдемі гүлдер, көбелетер, қоңыздар, құстар, аңдар, көшпелі бұлттар, жапалақтап жауған қар, бұлақтар, тіпті жазғы жаңбырдан кейінгі шалшықтар-соның бәрі балалардың көңілін аударады, қуантады, олардың жетілуіне мол азық етеді [1].

Орманда, көгалда, өзеннің немесе көлдің жағасында ойнау, саңырауқұлақтар, жидектер, гүлдер теру, жануарлар мен өсімдіктерді күту және бақылау балаларға шексіз қуаныш әкеледі. Адам бала кезінде шомылған өзенін, ала көбелекті қуалап, гүл терген көгалын еске алып, төмір бойы есінде сақтайды. Табиғатқа үніле қараудан, балалар ойнайтын орындарға құштарлықтан өз өлкесіне, туған табиғатына. Отанына деген сүйіспеншілігі пайда болып, жетіле түседі, патриоттық сезімге тәрбиеленеді.

Гүлдер мен жемістердің түрі, пішіні, иісі, құстардың сайрауы, бұлақтардың сылдыры, судың шапылы, шөптің сыбдыры, құрғақ жапырақтардың судырлауы, қардың аяқ басқан сайын сықырлауы осының бәрі балалардың табиғатты сезінуіне мүмкіндік береді және олардың эстетикалық сезімін, сенсорлық тәрбиесін дамытуға бай материал қызметін атқарады. Табиғатты шын мәнінде қандай болса, сол қалпында көріп, еститін бала кездегі ептілік-балалардың оған деген қызығушылығын арттырады, білімін кеңейтеді, мінез-құлықын, ынта-ықыласын қалыптастыруға ықпал етеді. Бұған көптеген табиғат зерттеуші-ғалымдардың (К.А.Тимирязевтің, И.В. Мичуриннің), жазушылардың, суретшілер мен композиторлардың (А.Пушкиннің, М.Пришвиннің, Н.Левитаның, П. Чайковскийдің т. б.) өмірбаяндары біздің көзімізді жеткізді. Мектеп жасына дейінгі балаларды табиғатпен таныстыру. Бұл-олардың санасында қоршаған табиғат жөніндегі реалистік білімдерді себу құралы, мұның өзі сезімдік тәжірибеге және табиғатқа деген дұрыс көзқарасқа негізделген [2].

Балаларда шындықты дұрыс көрсететін білімдердің болмауы-оларда жоққа сенушілік пен діндарлықтың жиі пайда болуына әкеліп соқтырады. Балалардың жануарларға деген қатыгездігінің, бақаларды, кірпілерді, пайдалы насекомдарды т. б. қырып, өлтіруінің себебі-олардың жануарлар жөніндегі теріс түсініктерінен болады. Бұл тек табиғатқа ғана зиян келтірмей, балалардың психикасына да теріс әсер етеді, оларды қатыгездендіріп жібереді. Ұялап қалған теріс түсініктерді түзеу жаңа, дұрыс түсініктерді сіңіруден анағұрлым қиын. Міне, сондықтан да балалардың мектеп жасына дейінгі кездің өзінде-ақ табиғат жөнінде дұрыс мәлімет алуы өте маңызды.

Табиғат құбылыстарын балалардың дұрыс қабылдауы үшін, олардың табиғатты қолдау процесін бағыттау қажет. Балаларды табиғатқа жақындастырмайынша және оны балалар бақшасының оқу-тәрбие жұмысына кеңінен пайдаланбайынша, мектеп жасына дейінгілерді ақыл-ой, эстетикалық, адамгершілік, еңбек және дене тәрбиесі жағынан жан-жақты жетілдіру міндеттерін шешуге болмайды [3].

Балаларды табиғатпен таныстырудың тәрбиелік-білімдік міндеттері. "Балалар бақшасындағы тәрбие программасына" сәйкес балаларды табиғатпен таныстыру процесінде өзара тығыз байланысты білімдік және тәрбиелік міндеттер жүзеге асырылады. Ақыл-ой тәрбиесінің негізгі міндеті-балаларға өлі табиғат туралы, өсімдіктер, жануарлар және балалардың сезіммен қабылдай алатын объектілері мен құбылыстарының арасындағы қарапайым байланыстар жөнінде білім беру. Атеистік тәрбиенің мектепте биологияны оқытудың негізінде және балаларда диалектикалық-материалистік дүниетанымды қалыптастырудың негізінде дұрыс түсінік пен ұғым жатуы тиіс. Ақыл-ой тәрбиесінің ажырамайтын бөлігі-сенсорлық мәдениет. Ол анализаторды (талдауларды) жетілдіруге, балаларда сезімдік тәжірибе жинақталуына бағытталған ол келесі талдаулардың, табиғаттанудағы қарапайым ұғымдарды қалыптастырудың негізі болып саналады. Балалардың білімді меңгеруі-олардың танымдақ қабілеттерінің, сенсорлық аппараттарының, логикалық ойлауының, зейінінің, тілінің, байқағыштығының, білуге құмарлығының дамуымен тығыз байланысты болуы тиіс. Ойды дамыту және материалистік дүниетанымдылықтың негізін қалыптастыру үшін балаларды табиғаттағы заттармен және құбылыстармен

таныстыру, байқаған құбылыстарына түсініктер іздестіруге үйрету және олардың арасындағы байланыстылық пен өзара қатынастырады жете түсінуге балаларды баулу. Ақыл-ой табиғат құбылыстарының арасындағы өзара себеп-салдарлық қатынасты түсіну процесінде жетіледі. Бақылауға, яғни табиғат құбылыстарына белгілі бір мақсатпен қарауға үйрете отырып, біз балалардың жалпы ақыл-ойының жетілуімен тығыз байланысты болатын және "балаларды оқуға дайындығының" елеулі шарты болып табылатын зейінің дамытамыз.

Табиғатқа деген ынта-ықыласты да тәрбиелеу қажет. Тәрбиеші жануарлар пен өсімдіктердің сыртқы түріне, қимылына, қылықтарына балалардың табиғат жөніндегі білімін ғана емес, жануарларға деген көзқарастарын да қалыптастырады. Тек әрқашан да баланың жасын ескеру қажет және оның көңілін сол заттың немесе құбылыстың иесі қызықтыратынын да білу керек [4].

Табиғатпен тікелей қарым-қатынаста байқағыштықпен қатар білуге деген құмарлықта жетіледі. Соңғының негізінде нысаналылық пен зерттегіштік рефлекс жатады, ол рефлектің дамуын И. П. Палвов адамның ерекше сипаты деп есептеді. Мектеп жасына дейінгі балаларда бұл рефлекс олардың үлкени адамға қоятын: Бұл не? Қалай? Неліктен? деген сияқты шексіз сұрақтарынан өте айқын көрінеді. Балалардың білуге деген құмарлығын қанағаттандыра отырып, мүмкін болған жерде олардың өздерін қатыстырып, әр түрлі сұрақтарға жауапты өздеріне айттыру керек. Қойылған сұрақтарға жауап беруге балалардың белсене қатысуы олардың білуге деген құмарлығын арттырады және табиғатқа деген ықыласын анағұрлым тұрақты етеді. Соңғы жылдары зерттеу мәліметтері ересек топтардағы балалардың білуге деген құмарлығын арттыра түсуін балалардың өсімдіктер мен жануарлардағы негізгі белгілерді, өсімдіктер мен жануарлардың жекелеген мүшелерінің құрылымы мен өмір сүру жағдайлары арасындағы қатынасты таба білу шеберлігіне байланысты екендігін көрсетеді.

Балаларды табиғатпен таныстыру процесінде адамгершілік, еңбек, дене және эстетикалық тәрбие беруді жүзеге астыру қажет. Баланың адамгершілігін жетілдіруде оны иуған табиғатқа деген сүйіспеншілікке және тірінің бәріне ұқыптылықпен қарауға тәрбиелеу ерекше орын алады. Балаларға, әсіресе өздерінің өсіргендері жақын әрі қымба. Балалар бақшасында балалардың өздері бақылап, бағып-күтіп жүрген жануарлар мен өсімдіктердің болуы-оларды табиғатқа ұқыптылықпен қарауға, еңбекке деген сүйіспеншілікке және соған дағдылануға, тапсырылған іске жауапкершілік сияқты қасиеттерге тәрбиелеуге көмектеседі.

Балаларды еңбек сүйгіштікке, табиғатқа ұқыпты қарауға тәрбиелеу үшін оларға өсімдіктерді өсірудің және жануарларды бағып-күтудің ең қарапайым әдістерін үйрету қажет. Балалар, сөйтіп, өз еңбектерінің процесі мен нәтижесінен қуанышқа жететіндей, жер учаскісінде істеген жұмыс олардың бұлшық еттерін өсіретіндей және нервжүйесін шыңдайтындай болуы өте маңызды. Еңбек сүйгіштік сияқты қасиетті қалыптастыру үлкен адамдардың табиғатты еңбегімен балаларды таныстыру, олардың істеген істеріне құрметпен қарауға тәрбиелеу қажет. Балалардың табиғатта болып, еңбек етуін олардың денсаулықтарын нығайту мен денелерін жетілдіру үшін пайдалану керек. Табиғат балаларға эстетикалық тәрбие берудің негізгі құралдардың бірі болып табылады. Табиғат сұлулығы, тіпті, ең кішкентай балалардың өзін де бей-жай қалдырмайды. Оларды табиғатпен таныстыра отырып, орманның шуылына, бұтақтардың сылдыры мен құстардың сайрауына, жапырақтардың пішіні мен түсіне, гүлдердің иісіне, жануарлардың қимылына т.б. көңілін аудару керек. Балалар өсімдіктің бәрін сезінуді үйренуі, сөйтіп, сол арқылы өзінің алдағы өмірінде дүниенің бүкіл сұлулығын және алуан түрлілігін қабылдай білуі қажет.

Тәрбиешіге қойылатын талаптар. Мектеп жасына дейінгі балалар мекемелерінің педагогынан, балаларды табиғатпен таныстыру үшін, табиғат жөніндегі әр түрлі ғылымдар саласынан білімнің мол қоры болуы, оның даму заңдылықтарын түсіну, табиғаттағы заттар мен болып жатқан құбылыстардың арасындағы өзара байланысты материалистік аналитика тұрғысынан дұрыс түсіндіре білу талап етеді. Әсіресе өзі тұратын жердің табиғатымен танысу маңызды: мерзімдік өзгерістерді бақылап отыру, календарь жасау, көбірек таралған өсімдіктер мен жануарларды анықтап, тануды үйрену, оларды қайдан кездестіруге болатынын білу [5].

Балаларды табиғатқа белсенділікпен және ұқыпты түрде қарауға тәрбиелеу балалар бақшасындағы жануарлар мен өсімдіктерді күтуге көмектеседі. Тәрбиешіден тірі табиғат мүйісін ұйымдастыра білу, өсімдіктер мен жануарлар табиғатта қалай өмір сүрген болса, соған ұқсас жағдайларды жасау талап етіледі. Мұнан басқа оның балалар бақшасы учаскесі мен тірі табиғат мүйісіндегі өсімдіктерді өсіруге агротехникалық әдістерін және жануарларды бағып-күтуді меңгеру керек.

Тәрбиешінің өз үлгісі балаларды еңбек дағдыларына тәрбиелеуде шешуші ықпал етеді. Балаларда табиғат туралы білім мен эстетикалық сезімнің қалыптасу процесінде тәрбиешінің өзінің де табиғаттың сұлулығын тануға және оған сүйсінуге деген ынтасы мен іскерлігінің зор мәні бар. Табиғатты сүйетін тәрбиеші қажетті білімдер мен шеберліктерді, сондай-ақ жұмыстың негізгі әдістерін меңгере отырып, табиғатты баланың жан-жақты жетілуіндегі күдіретті фактор ете алады.

Қортындылай, балаларға табиғи құбылыстардың эстетикалық қасиеттерін көрсету, оларға сұлулық сезімін үйрету және бақыланатын құбылыстардың сұлулығын сезінуге байланысты құндылықтарды білдіру маңызды. Тәрбиешілердің алдында тұрған осы міндеттердің барлығы бір-бірімен тығыз байланысты; оларды кешенді түрде қарастырып, шешу қажет. Бұл міндеттердің күрделілігі мен әртүрлілігі педагогтың балалармен өзара қарым-қатынаста жұмыс істеудің әртүрлі әдістерін (бақылау, ойын, еңбек, көркем әдебиетті оқу және әңгімелеу, эксперименттер ұйымдастыру, әңгімелесу және т.б.) пайдалануды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Николаева С.Н. Балабақшадағы экологиялық білім беру әдіснамасы. – М., 2014.
- 2 Аймагамбетова Қ. Дуниетану негіздері және дунитануды оқытудың теориясы мен технологиясы, Алматы, 2006ж.
- 3 Шалтаева Р.Ж., Балабаева А.И., Жанысбаева Р.М. Мектеп жасына дейінгі балаларды қоршаған ортаментаныстыру теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы «Болашақ-Баспа»РББ 2020ж.
- 4 Акимбаева Ж. Ж., Батырбаева А. Б. Айналамыздағы әлеммен таныстыру. Экология негіздері. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың үлгілік оқу бағдарламасы негізінде орта топ мұғалімдеріне (4+) арналған әдістемелік нұсқаулық (4-5 жас). (Электронды нұсқа) «Алматы кітап» баспасы, 2018 ж.
5. Жанысбаева Р.М, Шалтаева Р.Ж., Зубкова Е.А.,Дмитриева В.В. Балабақшадағы балалардың зерттеушілік іс-әрекеті. Оқу-әдістемелік құрал. РИО. Болашақ-Баспа 2016.-171 б.

Абдсейтова С.С.

РОЛЬ ПРИРОДЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ ДОШКОЛЬНИКА

В данной статье рассматривается актуальность ознакомления детей с природой как один из главных средств развития, так как оно связано с формированием у дошкольников определенных знаний о ее объектах и явлениях. В процессе его расширяется ориентация детей в окружающей среде, формируются познавательные способности, воспитывается соответствующее отношение к природе. Знакомство детей дошкольного возраста с миром природы является важнейшим средством формирования гармоничной, всесторонне развитой личности, обладающей знаниями и навыками экологически целесообразного поведения в природе.

МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ТҰЛҒАСЫ – САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ НЕГІЗІ

Мақаланың өзектілігі қазіргі білім беру жүйесінде сапалы білім беру мұғалімнің кәсіби тұлғасына тікелей байланысты. Мұғалімнің білімі, шеберлігі, адамгершілік қасиеттері мен жаңашылдыққа ұмтылысы оқушының дамуы мен оқу сапасына әсер етеді. Сондықтан мұғалімнің кәсіби тұлғасын дамыту – заманауи білім берудің ең өзекті мәселелерінің бірі.

XX ғасырдың басында Жүсіпбек Аймауытов: «Сабақ беру-үйреншікті жай ғана шеберлік емес, ол жаңадан жаңаны табатын өнер» -деген екен.

Сондықтан қазіргі таңдағы педагогика жаңалықтарын, пән ерекшелігіне қарай қолдана білу-оқыту мақсатына жетудің бірден-бір жолы. Ұстаздық тәжірибемде алдыма қойған мақсатым-баланы қалайда өзінше қызықтыратын, қабілетін арттыратын жағдай туғызу. Оның бастысы оқу үрдісін жаңаша ұйымдастыру, оқушылардың оқудағы іс-әрекеті арқылы ойлау дағдыларын жетілдіру, өз бетінше білім алу процесінде бірлесе әрекет ету. Ұлы Абай «Тегінде адам баласы бір-бірінен ілім,білімі жағынан ерекшеленіп тұрады», дегендей мұғалімнің құзыреттілігі, ең біріншіден, өзін-өзі дамытып, жан-жақты көрсетуіне байланысты деп ойлаймын. Мұғалімнің өзін-өзі дамытуының алғы шарттары:

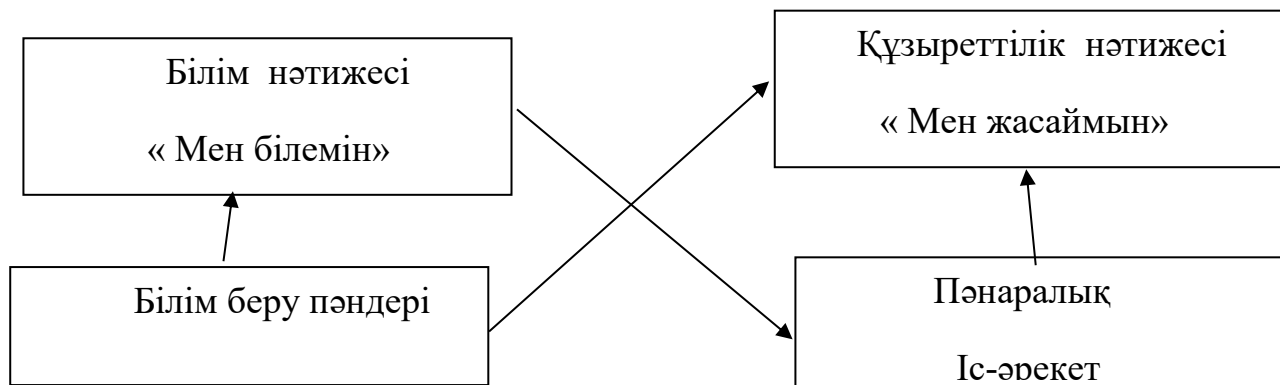
- Кәсіби біліктілігін өзіндік дамыту.
- Дамытудың сапалық белгілері.
- Өзін-өзі дамыту құндылықтары.
- Өзін-өзі дамытуына қажеттіліктің туындауынан тұрады.

Қазіргі кезде білім берудің әлемдік озық тәжірибелерін саралай отырып, бүгінгі оқытуда жасөспірімдерден күтілетін нәтиже, негізгі құзыреттіліктердің қалыптасуымен айқындалады.

«Педагогикалық сөздікте» құзыреттілік үш түрлі ұғымда-әлеуметтік құзырет, жалпы-мәдени құзыреттілік, мұғалімнің кәсіптік құзыреттілігі түрінде берілген.

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі-оның педагогикалық әрекетінің, педагогикалық қарым-қатынасының қалыптасуы және педагогикалық сана-сезім, мұрат, құндылықтар идеясын қолданушы. Мұғалім тұлғасын анықтайтын мұғалімнің білім, білік және дағдының қажетті жиынтығын игеруі ретінде түсіндіріледі.

Жалпы құзыреттілік дегеніміз – дара тұлғаның білім, білік дағдыларды және өзіндік қабілеттерді жан-жақты игеруінен көрінетін білім нәтижесі.

Пәндік мазмұндағы әрекет

Осы нәтижеге жету үшін әрекет ететін, кәсіби құзырлы педагог болу үшін не қажет:

- Білім беру үрдісіндегі білім, білік дағдылардың түпкі нәтижесін көрсету

- Нәтижеге бағдарлана берілген білімнің негізгі көрінісі
- Оқушылармен қарым-қатынасын жаңашылдыққа құру.
- Өзінің кәсіби дамуына жауапкершілікпен қарау.
- Өзің-өзі кемелдендіру.
- Теориялық жағынан дәлелді жүйені жүзеге асыру.

Егер біз шәкірттеріміз пәндерден алған білімді терең меңгеріп қана қоймай алған білімдерінің негізінде жүйелі ойлау дағдысын игерсін десек, кәсіби тұрғыдан талаптарға сай болуымыз керек. Бұнда оқушының сөйлесім әрекетінің барлық түрлерін яғни тыңдалым, оқылым, сөйлесім, жазылым, тілдесім бірлікте меңгерту басшылыққа алынса, сөйлеу ортасына, сөйлеу мақсатымен тақырыбына сәйкес диалог, монолог құрай алу, пікірлесу өз ойын түсінікті жеткізу, оқушының өмірлік дағдысына берік негіз қалайтыны сөзсіз.

Сабақтың «Қызығушылығын ояту» кезеңі-жаңа сабаққа оқушы қызығуын белсенділігін арттырудың ең бір маңызды кезеңі. Бұл кезеңде оқушыны жаңа сабақты бастамас бұрын түрлі әдістер арқылы ойландыратын сауалдар бере отырып, оқушының «нәні білетінін», «не қызықтыратынын» аңғаруға болады.

Мысалы: Мұқағали Мақатаевтың «Елім барда» өлеңін өткен кезде алдымен оқушыдан ақын туралы не білетіндігін сұраймыз.

Мұқағали Мақатаев туралы не білеміз?

Бұл жерде ББҮ әдісін пайдаландым

Білемін	Білгім келеді	Үйрендім
М.Мақатаев 1931ж 9 ақпанда Алматы облысының Райымбек ауданындағы Қарасаз деген жерде дүниеге келген.» Поэзия тұлпары» атанған ақиық ақын.	Ақын өмірі туралы қызықты естеліктер. Ақын кімнің тәрбиесінде болған?	Азан шақырып қойылған аты-Мұхаметқали. «Жырлайды жүрек» . «Өмір өзен» кітаптары туралы таныстым.

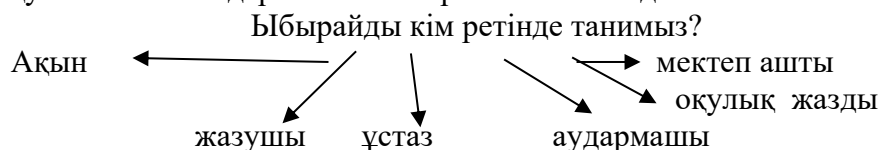
Балалар естерінде қалғандарын жаза бастайды, ал «білгім келеді» бөлігіне өз ойларын жазады. Өмірі, шығармашылығы туралы түсіндіріп өткен соң Мұқағали Мақатаевтың «Елім барда» өлеңін оқулықтан өздеріне оқыта отырып, тақырыбы мен идеясын ашу үшін екі жақты түсіндірме күнделігін беремін.

Тіркестер	Оқушы пікірі
Ал ырысым-ұлаңғайыр кең далам Таулар-менің таусылмайтын бақытым	Ақынның Отанына, еліне деген ыстық ықыласын танытатын сөздерін ұғып, үйрендім.

Жаңа сабақты қорытындылау кезінде оқушылар «Үйрендім» бөлігіне осы сабақтан не үйренгендерін жазып толтырады.

Сабақтың қызығушылығын ояту кезеңіндегі тиімді әдістердің бірі-еркін жазу стратегиясы. Бұл кезеңде 9-сыныпта Ыбырай Алтынсариннің өмірі мен шығармашылығын өткен кезде, оқушының төменгі сыныптан білетіндерін аңғару үшін осы әдісті пайдаландым:

Оқушы өз білетіндерін топтастыра жаза бастайды:

Өлең тәрбиеші. Өлең жан-дүниенді тазалыққа баурайды. Оқушылардың

шығармашылығын, іздемпаздығын қалыптастыруда, сыныптан тыс жұмыстар жарыстар, апталықтардың маңызы зор.

Міне, осы әдіс-тәсілдерді шығармашылық жұмыстарды жүргізген кезімде, оқушыларым неге қол жеткізді:

1. Әр нәрсеге өз көзқарасын қалыптастырды.
2. Бұрынғы білетіндерін еске түсіріп, салыстырды.
3. Жазу әрекеті арқылы ойлау қабілетін дамытты.
4. Бір-бірінің пікірін тыңдауға үйренді
5. Баспасөз бетінде жарияланған жұмыстары, пәнге қызығушылығын арттырды.

«Тәрбиелеуде мұғалімнің өзінің не біліп, не істейтіні маңызды-ақ, бірақ оның ықпалымен шәкіртінің не біліп, не істейтіні онан да маңыздырақ. Мұғалімдер міне, осынысымен бағаланады»

Мұғалімнің міндеті – кез-келген оқу материалынан оқу процесін ұйымдастырудан өзінен бала үшін жаңа нәрсе тауып алу.

Демек, шәкірт құзыреттілігі-ұстаз құзыреттілігінен бастау алады. «Ізденген жетер мұратқа» демекші, мұғалім-келешек ұрпақ тағдырының жолбасшысы. Сондықтан қоршаған ортада, білім беру саласында өзіндік пікірі бар, сапалы шешім қабылдап, жеке тұлға даярлауда іздене берелік, әріптестер! – деп ойымды қорытпақпын.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. *Әдебиетті оқыту әдістемесі Т.Қ.Жұмажанова 2009ж*
2. *«Қазақ тілі мен әдебиеті орта мектепте» ғылыми-әдістемелік журнал 2009ж*
3. *Қазақ әдебиеті мен мемлекеттік тіл, ғылыми-әдістемелік журнал 2011ж*

Акышева Г. К

МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ТҰЛҒАСЫ – САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ НЕГІЗІ

Актуальность статьи заключается в том, что качественное образование в современной системе образования напрямую зависит от профессиональной личности учителя. Знания, умения, нравственные качества и стремление учителя к инновациям влияют на развитие и качество обучения ученика. Поэтому развитие профессиональной личности учителя – одна из самых актуальных проблем современного образования.

Аманбек Ж.О.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 1-курс докторанты
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

jadyra.93.30@mail.ru

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., қауымд. профессор Мұхаметжанова А.О.

БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДА ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МОТИВАЦИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР

Мақаланың тақырыбы білім беру жүйесінің сұраныстарынан туындайтын ғана емес, сонымен қатар педагогикалық кадрларды даярлау сапасын арттыруға, ұлттық тәрбие тиімділігін қамтамасыз етуге бағытталған өзекті ғылыми мәселе болып табылады.

Қазіргі жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтау мен дамыту мәселесі білім беру жүйесінің маңызды стратегиялық бағыттарының біріне айналып отыр. Әсіресе, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыру – өскелең ұрпақтың рухани-адамгершілік құндылықтарын, мәдени санасын және азаматтық позициясын орнықтырудың негізгі алғышарты болып табылады. Себебі бастауыш білім беру деңгейі

тұлғаның дүниетанымы мен құндылықтық бағдарларының іргетасы қаланатын кезең ретінде ерекшеленеді. Ұлттық бірегейлік тұлғаның өз халқының тіліне, мәдениетіне, тарихына, салт-дәстүріне деген саналы көзқарасы мен ішкі қатынасын білдіреді. Бұл тұрғыда болашақ мұғалімнің кәсіби даярлығы тек пәндік білім мен педагогикалық шеберлікті меңгерумен шектелмей, ұлттық құндылықтарды терең түсініп, оларды білім беру үдерісінде тиімді қолдана алу қабілетін қалыптастыруды талап етеді. Алайда ұлттық бірегейліктің табысты қалыптасуы ең алдымен білім алушының ішкі уәждерімен, яғни мотивациялық факторлармен тығыз байланысты. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда мотивациялық факторлар олардың кәсіби қызығушылықтарын, құндылықтық бағдарларын, әлеуметтік жауапкершілігін және ұлттық сана-сезімін дамытуға ықпал етеді. Сондықтан аталған факторлардың мазмұнын, құрылымын және әсер ету тетіктерін ғылыми тұрғыдан зерделеу қазіргі педагогика ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Осыған орай, мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастырудағы мотивациялық факторлардың рөлі мен маңызын айқындау көзделді. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыру көпқырлы және кешенді үдеріс болып табылады. Бұл үдерістің табысты жүзеге асуы білім алушылардың ішкі қажеттіліктері мен қызығушылықтарына, яғни мотивациялық факторларға тікелей байланысты. Мотивация тұлғаның белгілі бір іс-әрекетке бағытталуын, белсенділігін және тұрақты ұмтылысын айқындайтын жетекші психологиялық-педагогикалық тетік ретінде қарастырылады [1].

Педагогикалық зерттеулерде мотивациялық факторлар тұлғаның құндылықтық бағдарларымен, әлеуметтік ұстанымдарымен және кәсіби мақсаттарымен өзара тығыз байланыста қарастырылады. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда бұл факторлар ұлттық құндылықтарды меңгеруге деген қызығушылықты, ұлттық мәдени мұраға құрметпен қарауды және оны кәсіби қызметте жүзеге асыруға деген ішкі дайындықты қамтамасыз етеді.

Мотивациялық факторларды шартты түрде ішкі және сыртқы факторларға бөлуге болады. Ішкі мотивациялық факторларға болашақ мұғалімнің ұлттық мәдениетке деген жеке қызығушылығы, өз халқының тарихы мен дәстүрлерін танып-білуге деген қажеттілігі, ұлттық сана-сезімінің деңгейі жатады. Ал сыртқы мотивациялық факторлар қатарына әлеуметтік сұраныс, білім беру стандарттарының талаптары, оқытушылардың үлгісі, білім беру ортасының ұлттық бағыттылығы енеді.

Болашақ мұғалімдердің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда маңызды мотивациялық факторлардың бірі – кәсіби-педагогикалық мотивация. Мұғалім мамандығының қоғамдағы рөлін түсіну, бастауыш сынып оқушыларына ұлттық құндылықтарды сіңірудегі жауапкершілікті сезіну студенттердің ұлттық бағыттағы белсенділігін арттырады. Бұл олардың кәсіби өзіндік анықталуына және ұлттық тәрбие беруге дайын болуына ықпал етеді [2].

Сонымен қатар құндылықтық - бағдарлық мотивация ұлттық бірегейліктің негізін құрайды. Болашақ мұғалімнің ұлттық құндылықтарды жеке өмірлік ұстаным ретінде қабылдауы оның педагогикалық іс-әрекетінде ұлттық мазмұнды жүйелі қолдануына мүмкіндік береді. Мұндай мотивация студенттердің ұлттық мерекелерге, мәдени іс-шараларға, шығармашылық жобаларға белсенді қатысуы арқылы қалыптасады. Тағы бір маңызды фактор – танымдық мотивация. Ұлттық тарихты, әдебиетті, этнопедагогиканы, халықтық салт-дәстүрлерді меңгеруге деген қызығушылық болашақ мұғалімдердің ұлттық дүниетанымын кеңейтеді. Танымдық мотивация жоғары болған жағдайда студенттер ұлттық мазмұндағы білімді терең әрі саналы түрде игереді. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда жоғары оқу орнындағы білім беру үдерісін ұлттық мазмұнмен байыту маңызды. Оқу пәндерінде ұлттық компонентті жүйелі енгізу, этнопедагогикалық материалдарды қолдану, ұлттық тәрбиеге бағытталған арнайы курстар ұйымдастыру мотивациялық факторлардың тиімділігін арттырады.

Сонымен қатар интерактивті әдістерді, жобалық және зерттеу жұмыстарын пайдалану студенттердің ұлттық тақырыптарға деген қызығушылығын күшейтеді. Практикалық сабақтар мен педагогикалық тәжірибе барысында ұлттық құндылықтарды бастауыш сынып оқушыларына жеткізу жолдарын меңгеру болашақ мұғалімдердің кәсіби және ұлттық мотивациясын нығайтады. Осы үдерісте дәстүрлі және цифрлық білім беру тәжірибелерін кіріктіру ерекше маңызға ие, себебі ол ұлттық мазмұнды заманауи педагогикалық құралдар арқылы тиімді ұсынуға мүмкіндік береді. Дәстүрлі оқыту тәсілдері мен цифрлық технологияларды үйлестіре қолдану болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің білім алу белсенділігін арттырып, ұлттық құндылықтарды саналы қабылдауына жағдай жасайды. Электрондық білім беру платформалары, цифрлық білім ресурстары, мультимедиялық материалдар мен интерактивті тапсырмалар ұлттық тарих, мәдениет және салт-дәстүр туралы білімді көрнекі әрі мазмұнды түрде меңгеруге ықпал етеді [3].

Цифрлық білім беру құралдарын қолдану студенттердің шығармашылық әлеуетін дамытып, ұлттық тақырыптағы жобаларды өз бетінше әзірлеуіне мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде болашақ мұғалімдердің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда мотивациялық факторлардың әсерін күшейтіп, дәстүрлі педагогикалық құндылықтар мен заманауи білім беру талаптарының өзара сабақтастығын қамтамасыз етеді.

Қорытындылай келе, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыру қазіргі білім беру кеңістігіндегі өзекті педагогикалық міндеттердің бірі болып табылады. Бұл үдерістің нәтижелілігі білім алушылардың ұлттық құндылықтарды меңгеруге деген ішкі уәждері мен кәсіби бағыттылығын айқындайтын мотивациялық факторларға тікелей байланысты екені анықталды [4].

Зерттеу барысында ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда кәсіби-педагогикалық, құндылықтық-бағдарлық және танымдық мотивацияның маңызы айқындалды. Аталған мотивациялық факторлар болашақ мұғалімдердің ұлттық сана-сезімін дамытуға, ұлттық мәдени мұраға құрметпен қарауына және оны педагогикалық қызметінде тиімді қолдануына негіз болады. Сонымен қатар дәстүрлі және цифрлық білім беру тәжірибелерін кіріктіру болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық тақырыптарға деген қызығушылығын арттырып, шығармашылық белсенділігін дамытуға ықпал ететіні анықталды. Цифрлық білім беру құралдарын ұлттық мазмұнмен үйлестіре қолдану студенттердің өзіндік ізденісін күшейтіп, ұлттық бірегейліктің мотивациялық негіздерін нығайтады.

Осылайша, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда мотивациялық факторларды жүйелі түрде дамыту, білім беру үдерісінде ұлттық және заманауи педагогикалық тәсілдердің сабақтастығын қамтамасыз ету – жоғары педагогикалық білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Сонымен қатар дәстүрлі және цифрлық білім беру тәжірибелерін кіріктіру болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық тақырыптарға деген қызығушылығын арттырып, шығармашылық белсенділігін дамытуға ықпал ететіні анықталды. Цифрлық білім беру құралдарын ұлттық мазмұнмен үйлестіре қолдану студенттердің өзіндік ізденісін күшейтіп, ұлттық бірегейліктің мотивациялық негіздерін нығайтады [5].

Осылайша, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда мотивациялық факторларды жүйелі түрде дамыту, білім беру үдерісінде ұлттық және заманауи педагогикалық тәсілдердің сабақтастығын қамтамасыз ету – жоғары педагогикалық білім беру жүйесінің маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Бұл бағыттағы жұмыс болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін арттырумен қатар, олардың тұлғалық және құндылықтық бағдарларын қалыптастыруға мүмкіндік береді. Ұлттық бірегейлікке негізделген мотивация болашақ мұғалімнің педагогикалық қызметінде ұлттық құндылықтарды саналы түрде енгізуіне, бастауыш білім беру мазмұнын этномәдени ерекшеліктермен байытуына ықпал етеді. Сонымен бірге, жоғары оқу орындарында ұйымдастырылатын оқу-тәрбие үдерісінде мотивациялық факторларды ескере отырып, ұлттық мазмұндағы жобалық жұмыстарды, цифрлық білім беру ресурстарын және

интерактивті әдістерді қолдану студенттердің кәсіби қызығушылығын арттырады. Бұл өз кезегінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық мәдени мұраны заманауи білім беру талаптарына сай шығармашылық тұрғыда меңгеруіне жағдай жасайды. Осы тұрғыдан алғанда, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруға бағытталған мотивациялық механизмдерді ғылыми-әдістемелік тұрғыда жетілдіру, оқу бағдарламаларының мазмұнын жаңарту және оқытудың инновациялық формаларын тиімді қолдану педагогикалық білім берудің стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылады. Бұл міндеттердің жүзеге асырылуы ұлттық құндылықтарды қадірлейтін, кәсіби тұрғыдан құзыретті және заманауи білім беру кеңістігінде еркін бағдарлай алатын мұғалім тұлғасын қалыптастыруға негіз болады [6].

Қорыта айтқанда, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруда мотивациялық факторлар жетекші рөл атқаратыны айқындалды. Зерттеу нәтижелері ұлттық құндылықтарға негізделген мотивацияның болашақ мұғалімнің кәсіби дамуына, педагогикалық іс-әрекетке саналы көзқарасының қалыптасуына және бастауыш білім беру мазмұнын ұлттық рухта жүзеге асыруына оң ықпал ететінін көрсетті [7].

Сонымен қатар, ұлттық және заманауи педагогикалық тәсілдердің, дәстүрлі және цифрлық білім беру құралдарының өзара кіріктірілуі болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық тақырыптарға қызығушылығын арттырып, олардың шығармашылық әлеуетін дамытуға мүмкіндік береді. Бұл үрдіс студенттердің өзіндік ізденісін күшейтіп, ұлттық бірегейліктің мотивациялық негіздерін нығайтады [8].

Осыған байланысты жоғары педагогикалық білім беру жүйесінде болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ұлттық бірегейлігін қалыптастыруға бағытталған мотивациялық тетіктерді мақсатты әрі жүйелі түрде жүзеге асыру қажеттілігі туындайды. Аталған бағыттағы жұмыстар ұлттық сана-сезімі жоғары, кәсіби құзыретті, заманауи білім беру талаптарына бейім және жас ұрпаққа ұлттық тәрбие бере алатын мұғалім тұлғасын даярлауға негіз қалайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіғалиева Г.Қ. *Ұлттық бірегейлік және рухани жаңғыру: теориясы мен тәжірибесі.* – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 220 б.
2. Аймауытов Ж. *Тәрбиеге жетекші.* – Алматы: Рауан, 1991. – 192 б.
3. Бабаев С.Б., Құлтаева Г.А. *Педагогика. Оқулық.* – Алматы: Мектеп, 2018. – 312 б.
4. Қалиев С., Жарықбаев Қ. *Қазақ тәлім-тәрбиесі.* – Алматы: Санат, 2015. – 256 б.
5. Нұрғалиева Г.К. *Болашақ мұғалімнің кәсіби тұлғасын қалыптастырудың педагогикалық негіздері.* – Алматы: Білім, 2017. – 198 б.
6. Сманова Б.С. *Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда ұлттық құндылықтарды қалыптастыру мәселелері // Педагогика және психология.* – 2020. – №3. – 45–52 бб.
7. Тәжібаева Ш.Ж. *Педагогикалық мотивация және кәсіби даму.* – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 184 б.
8. Dewey J. *Experience and Education.* – New York: Macmillan, 1938. – 116 p.

Аманбек Ж.О.

МОТИВАЦИОННЫЕ ФАКТОРЫ В ФОРМИРОВАНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Тема статьи является актуальной научной проблемой, которая не только вытекает из запросов системы образования, но и направлена на повышение качества подготовки педагогических кадров, обеспечение эффективности национального воспитания.

Аманкелді А.Қ.
«Bolashaq» академиясының 4 – ші курс студенті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ayaulymkanat05@gmail.com
Ғылыми жетекші: п.ғ.к., аға оқытушы Коржумбаева М.Б.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ

Мақалада жасөспірімдердің тұлғалық даму ерекшеліктері педагогикалық тұрғыда қарастырылып, олардың әлеуметтену үдерісіндегі педагогикалық қолдаудың маңызы ғылыми негізде талданады. Зерттеу барысында жасөспірім шақтың психологиялық-педагогикалық сипаттамалары, тұлға қалыптасуына әсер ететін факторлар және педагогикалық қолдаудың тиімді модельдері жүйеленеді. Сонымен қатар, қазақстандық білім беру кеңістігіндегі ұлттық тәрбие мен ұлттық болмыстың жасөспірім тұлғасын дамытудағы рөлі айқындалады.

Қазіргі жаһандану жағдайында жасөспірімдердің тұлғалық дамуы күрделі әрі көпқырлы әлеуметтік-педагогикалық мәселе ретінде айқындалуда. Ақпараттық қоғам, мәдени ықпалдастық, қоғамдағы жылдам қарқынмен жүргізіліп жатқан цифрландыру үдерістері жас ұрпақтың дүниетанымына, құндылық бағдарларына және мінез-құлықтық ұстанымдарына тікелей әсер етуде. Осы жағдайларда жасөспірімдердің тұлғалық дамуын мақсатты түрде қолдау – педагогиканың өзекті міндеттерінің біріне айналып отыр.

Қазақстан Республикасының білім беру саясаты тұлғаның рухани-адамгершілік дамуына, ұлттық құндылықтар негізінде тәрбиеленуіне басымдық береді. Осы тұрғыдан алғанда, педагогикалық қолдау жасөспірімнің өзіндік «Менін» қалыптастыруда, әлеуметтенуінде және ұлттық болмысты игеруінде шешуші рөл атқарады.

Қазіргі педагогика мен психология ғылымында тұлға дамуы мәселесі кешенді әрі көпдеңгейлі үдеріс ретінде қарастырылады. Әсіресе жасөспірімдік кезең тұлға үшін өзіндік құндылық бағдарлары қалыптасып, әлеуметтік рөлдерді меңгеру қарқын алатын маңызды даму сатысы болып саналады. Бұл кезеңде индивид биологиялық жетілумен қатар әлеуметтік және рухани тұрғыдан сапалық өзгерістерді бастан кешіреді.

Ғылыми әдебиеттерде жасөспірім тұлғасының дамуы әлеуметтік орта, тәрбиелік ықпал және жеке белсенділік тұрғысынан жүзеге асатын үдеріс ретінде сипатталады [1]. Тұлғаның дамуы тек сыртқы әсерлердің нәтижесі емес, жасөспірімнің ішкі мүмкіндіктерін іске асыруымен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда жасөспірімді педагогикалық қолдау тұлғалық дамудың маңызды шарты ретінде айқындалады.

Жасөспірім шақта өзіндік сана күшейіп, тұлғаның жеке адами көзқарасы қалыптасады. Бұл құбылыс жасөспірімнің өзіне деген қатынасын, қоғамдағы орнын бағамдауын және болашаққа бағытталған өмірлік жоспарларын айқындауға мүмкіндік береді [2]. Алайда аталмыш үдерістер өздігінен реттелмейді, олар мақсатты педагогикалық ықпалды қажет етеді.

Жасөспірімдердің тұлғалық дамуы психологиялық, әлеуметтік және мәдени факторлардың өзара ықпалы негізінде қалыптасады. Бұл кезеңде тұлғаның дербестікке ұмтылысы, әлеуметтік белсенділігі және өзін-өзі таныту қажеттілігі айқын байқалады.

Ғалымдардың пікірінше, жасөспірім тұлғасының дамуына тән негізгі ерекшеліктерге өзіндік рефлексияның тереңдеуі, құндылық бағдарларының қайта құрылуы, моральдық жауапкершіліктің қалыптасуы, әлеуметтік нормаларды сын тұрғысынан қабылдау қасиеттері жатады [3].

Педагогтардың пікірінше жасөспірімдер эмоционалдық тұрғыдан тұрақсыздыққа бейім келеді. Бұл олардың мінез-құлқында қарама-қайшылықтардың, кей жағдайда девианттық көріністердің пайда болуына себеп болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда педагогикалық қолдау

жасөспірімнің тұлғалық әлеуетін оң арнаға бағыттаушы негізгі тетік ретінде қызмет атқарады.

Қазақстандық қоғам жағдайында жасөспірімдердің тұлғалық дамуы ұлттық мәдени ортада жүзеге асады. Сондықтан тұлғалық қалыптасу үдерісін ұлттық құндылықтар жүйесінен тыс қарастыру ғылыми тұрғыда жеткіліксіз болып табылады. Ұлттық құндылық болашаққа нық сеніммен қарай алатын жасөспірімді тәрбиелеуде айырықша рөл атқарады деуге болады. Осы орайда педагогикалық қолдау аса маңызды болып саналады.

Педагогикалық қолдау ұғымы – қазіргі білім беру теориясында тұлғаға бағдарланған педагогиканың іргелі категорияларының бірі ретінде қарастырылады. Ол білім алушының жеке ерекшеліктерін ескере отырып, оның дербес дамуына жағдай жасауға бағытталған кәсіби іс-әрекетті білдіреді [4].

Педагогикалық қолдаудың басты мақсаты — жасөспірімді дайын шешімдермен шектемей, оның өзіндік таңдау жасау қабілетін дамыту, әлеуметтік жауапкершілігін арттыру және тұлғалық дербестігін қалыптастыру. Ондықтан да біз педагогикалық қолдауды мынандай құрылымдық компоненттерге бөліп қарай аламыз:

- мотивациялық қолдау;
- психологиялық қолдау;
- әлеуметтік-педагогикалық қолдау;
- рухани-адамгершілік қолдау.

Бұл компоненттер өзара байланыста іске асқанда ғана жасөспірімнің тұлғалық дамуының тұтастығы қамтамасыз етіледі. Педагог пен білім алушы арасындағы серіктестік қарым-қатынас педагогикалық қолдаудың нәтижелілігін арттыра түседі.

Еліміздің білім беру жүйесінде, әсіресе арнайы мамандаған мектептерде ұлттық тәрбие мәселесіне ерекше мән беріледі. Ұлттық тәрбие тұлғаның рухани дамуын, мәдени сәйкестігін және азаматтық жауапкершілігін қалыптастырудың негізі ретінде қарастырылады [5].

Ұлттық тәрбие жасөспірімнің тарихи санасын, тілдік мәдениетін, этномәдени құндылықтарын, отансүйгіштік сезімін дамытуға бағытталады.

Халықтық педагогика элементтері, салт-дәстүрлер, ұлттық дүниетаным жасөспірімнің тұлғалық дамуында маңызды тәрбиелік әлеуетке ие [1, 45 б.]. Педагогикалық қолдау осы әлеуетті саналы түрде іске асырғанда ғана жасөспірімнің ұлттық болмысы мен заманауи әлеуметтік бейімделуі арасында үйлесім қалыптасады. Жаһандану жағдайында ұлттық тәрбиенің әлсіреуі тұлғалық дағдарыстарға әкелуі мүмкін. Сондықтан педагогикалық қолдау ұлттық көзқарас негізінде жасөспірімнің таным-түсінігін, тұлға ретіндегі психологиялық ерекшелігін ескере отырып жүзеге асырылуы тиіс.

Жасөспірімдердің тұлғалық дамуы — педагогикалық тұрғыда жүйелі қолдауды талап ететін күрделі үдеріс. Бұл үдерістің тиімділігі педагогикалық қолдаудың ғылыми негізделуіне және ұлттық тәрбие мазмұнымен сабақтастығына байланысты. Еліміздің білім беру кеңістігінде жасөспірімдердің тұлғалық дамуын қолдау моделі тұлғаның даралығын құрметтеу, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың бірлігін сақтау, және тәлім-тәрбие қағидаттарына негізделіп жасалғанда ғана оң нәтижеге қол жеткізе аламыз. Бұл модель жасөспірімнің өзін-өзі дамытуына, әлеуметтік белсенділігіне және азаматтық позициясының қалыптасуына мүмкіндік берері сөзсіз. Педагогикалық қолдау формалды бақылаудан гөрі, жасөспіріммен ынтымақтастықта ұйымдастырылғанда ғана нәтижелі болады.

Қазақстандық білім беру жағдайында педагогикалық қолдауды ұлттық құндылықтарға негізделгенде ғана жасөспірімнің рухани кемел, әлеуметтік жауапты тұлға ретінде қалыптасуына ықпал ете аламыз. Сондықтан педагогикалық қолдауды ұйымдастыруда қазақы болмысты сақтау мен заманауи талаптарды үйлестіру басты ғылыми-практикалық міндет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалиев С. Қ., Жарықбаев Қ. Б. *Қазақ этнопедагогикасы.* – Алматы, 2010.
2. Сманов Б. С. *Жас ерекшелік педагогикасы.* – Алматы, 2018.

3. Төлеубекова Р. К. Ұлттық тәрбие негіздері. – Алматы, 2016.
4. Нұрғалиева Г. К. Тұлғаға бағдарланған білім беру теориясы. – Астана, 2015.
5. Әл-Фараби. Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары

Аманкелді А.Қ.

ЛИЧНОСТНОЕ РАЗВИТИЕ ПОДРОСТКОВ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА

В статье с педагогической точки зрения рассматриваются особенности личностного развития подростков, а также научно анализируется значение педагогической поддержки в процессе их социализации. В ходе исследования систематизируются психолого-педагогические характеристики подросткового возраста, факторы, влияющие на формирование личности, и эффективные модели педагогической поддержки. Кроме того, определяется роль национального воспитания и национальной идентичности в развитии личности подростка в образовательном пространстве Казахстана.

Аманкулова У.М.

Студент академии «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
ulzhanamankulova43@gmail.com

Научный руководитель: старший преподаватель Шегай А.К.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ И КОНФЛИКТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ

В статье рассматриваются особенности педагогического общения и конфликтных ситуаций в образовательном процессе современной школы. Анализируются причины педагогических конфликтов, их влияние на учебную деятельность и психологический климат, а также роль культурных, языковых и личностных факторов в условиях системы образования Казахстана.

Современная система образования ставит перед педагогами и учащимися множество задач, связанных не только с передачей знаний, но и с формированием гармоничных взаимоотношений. Взаимодействие между педагогами и детьми в процессе обучения играет ключевую роль в достижении образовательных и воспитательных целей. Однако в ходе учебной деятельности неизбежно возникают различные проблемы и конфликтные ситуации, которые могут негативно влиять на результаты обучения, эмоциональное состояние участников и общий климат в образовательной среде.

Учебный процесс представляет собой сложную систему взаимодействий между педагогами и учащимися, который имеет свои особенности, цели и задачи. На протяжении всего образовательного процесса возникают различные ситуации и проблемы, требующие внимательного подхода и эффективного разрешения. Эти ситуации могут быть обусловлены как объективными факторами, такими как различие в уровне подготовки учащихся, индивидуальные психологические особенности детей, возрастные кризисы, так и субъективными – личностными характеристиками педагогов, их стилем общения и подходом к обучению.

В нашей повседневной жизни ссоры и личностные противоречия – встречаются повсюду и жизнь без конфликтов практически невозможна. Очень важно научиться находить пути предупреждения и разрешения конфликтов. Профилактика конфликтов заключается в недопущении развития напряжённой ситуации, способной привести к разрушению нормального микроклимата в классе; в своевременном отслеживании перемен, возникающих во взаимоотношениях детей, умение предвидеть дальнейшее разворачивание событий и

предотвращение негативных последствий. Межличностные конфликты между педагогом и учащимся относятся к педагогическим конфликтам.

Умение педагога правильно оценить конфликтную ситуацию, найти конструктивный способ ее разрешения становится ведущим критерием при его взаимодействии с учеником. Но также важно, чтобы сам ученик научился адекватно реагировать на конфликтную ситуацию, а также умел предотвращать ее и привык не провоцировать подобные ситуации, имеющие чаще всего разрушительный характер.

Педагогическое общение является важнейшей составляющей образовательного процесса, поскольку именно через него осуществляется передача знаний, воспитание и развитие личности. В условиях современной образовательной системы Казахстана педагогическое общение приобретает особую значимость, учитывая многонациональный состав населения, культурные традиции и реформы, направленные на модернизацию образования. Исследование особенностей педагогического общения в казахстанских школах позволяет понять, как национальные и культурные особенности влияют на коммуникацию между педагогами и учащимися, а также выявить эффективные методы взаимодействия в условиях разнообразия.

Давайте рассмотрим какие есть особенности общения в педагогическом процессе в нашем обществе:

Педагогическое общение - это сложный процесс взаимодействия между педагогом и учащимися, направленный на создание благоприятной атмосферы для обучения, воспитания и личностного роста. В Казахстане педагогическое общение характеризуется следующими особенностями:

1. Культурное разнообразие

Казахстан - многонациональное государство, где проживают представители более 130 этносов. Это накладывает отпечаток на педагогическое общение, требуя от педагогов учета национальных традиций, особенностей языка и мировоззрения учащихся. Например, в казахской культуре ценятся уважение к старшим, коллективизм и стремление к гармонии, что находит отражение в образовательной среде [1].

2. Двухязычие и трехязычие

Одной из ключевых особенностей казахстанской системы образования является внедрение трехязычного обучения (казахский, русский и английский языки). Это требует от педагогов навыков эффективного общения на нескольких языках и умения адаптировать образовательный процесс под потребности учащихся с различным языковым фоном.

3. Роль традиций и обычаев

В казахстанской педагогике сохраняется значимость традиционного воспитания, основанного на уважении к учителю, авторитету знаний и наставничестве. Педагог выступает не только как источник знаний, но и как воспитатель нравственных ценностей, что особенно важно в условиях трансформации общества.

4. Современные образовательные реформы

Реализация образовательных реформ, таких как обновленное содержание учебных программ и внедрение критического мышления, требует от педагогов новых подходов к общению. Активное использование интерактивных методов обучения, технологий и проектной работы меняет традиционные формы взаимодействия между педагогами и учащимися.

Несмотря на позитивные изменения, педагогическое общение в Казахстане сталкивается с рядом трудностей:

- Языковой барьер: недостаточная подготовленность педагогов и учащихся к обучению на английском языке.

- Разные подходы к воспитанию: различия в воспитательных установках семей учащихся, особенно в национально смешанных классах.

- Нехватка квалификации: не все педагоги владеют современными методиками общения

и педагогическими технологиями.

Для повышения эффективности педагогического общения в Казахстане необходимо также:

1. Проводить программы повышения квалификации педагогов, направленные на развитие коммуникативных навыков.
2. Учитывать национальные и культурные особенности учащихся при разработке учебных программ.
3. Создавать инклюзивную образовательную среду, где учитываются интересы всех участников процесса.
4. Развивать эмоциональный интеллект педагогов, чтобы повысить уровень их эмпатии и способности выстраивать доверительные отношения с учащимися.

Через непосредственное и живое общение педагога с учащимися реализуется основное в работе педагога - воздействие личности на личность. Педагогическое общение представляет собой такой вид взаимодействия людей, в процессе которого лица, принимаемые в нем участие, своим поведением и внешним обликом оказывают сильное влияние на намерения и притязания, на чувства и состояния друг друга.

В педагогическом процессе очень важно эмоционально-личностное воздействие собеседников друг на друга. Организатором педагогического общения выступает, как правило, преподаватель.

Стоит отметить, что высокая культура профессионального опыта позволяет преподавателю полностью контролировать свои эмоции, направлять свои усилия на формирование благоприятного психологического климата в учебно-воспитательном процессе. Коммуникативная деятельность представляет основу педагогического труда, выступая одновременно главным профессиональным орудием педагога [2].

Педагогическое общение представляет собой многоплановый процесс установления и развития контактов, взаимодействия и взаимопонимания между педагогом и воспитанниками, которое возникает в результате реализации целей и содержанием педагогической деятельности [3].

Педагогическое общение образует социальное поле деятельности, через разные социальные роли программирует необходимый шаблон социального поведения. Педагоги в учебно-воспитательный процесс вводят личностно-ролевую форму. Они подключают воспитанников к ведению элементов занятий, помогают им побывать как в роли организатора, так и в роли исполнителя [4].

Заметим, что в задачи педагога входит содействие ощущению личностной значимости учащегося, осознанию каждым воспитанником своего «я», формированию адекватной самооценки личности, а также уровня ее притязаний. В своей деятельности педагог должен выступать как источник информации, как организатор взаимоотношений и организатор коллективной деятельности.

Оптимальное педагогическое общение создает эффективные условия для развития творческого характера познавательной деятельности и учебной мотивации, для верного формирования их личности; обеспечивает управление в учебном коллективе социально-психологическими процессами; гарантирует благоприятный эмоциональный климат процесса обучения (препятствует появлению «психологических барьеров»); позволяет максимально применять в образовательно-воспитательном процессе особенности личности педагога [5].

Влияние конфликтов на учебный процесс многогранно: они могут как разрушить образовательную среду, так и способствовать ее улучшению при грамотном подходе. Конфликты выявляют проблемные зоны и стимулируют участников к развитию навыков коммуникации, ответственности и саморефлексии. Для минимизации негативного влияния педагогам важно овладевать современными методами управления конфликтами, развивать эмоциональный интеллект и создавать условия для открытого диалога с детьми [6].

Таким образом, исходя из вышесказанного, мы можем сказать, что конфликты и

проблемные ситуации в образовательной среде неизбежны, так как каждый участник учебного процесса имеет собственные интересы, потребности и ожидания. Учащиеся стремятся к самовыражению и самостоятельности, в то время как педагоги, с одной стороны, выполняют функцию наставников, а с другой – регламентируют поведение учащихся в рамках установленных правил. Это создает почву для разногласий, которые могут проявляться в форме недопонимания, сопротивления или даже открытых конфликтов.

Список использованных источников:

- 1 Рахимжанова Г. Б. «Культура педагогического общения в условиях обновленного содержания образования». - Астана, 2021. - 10с.
- 2 Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. - М.: Просвещение, 2016. - 45с.
- 3 Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: Просвещение, 2015. - 321с.
- 4 Гребенкин Е. В. «Школьная конфликтология для педагогов и родителей». - Ростов-на-Дону: Феникс, 2013. - 172с.
- 5 Ключко О. В., Наумова Д. В. «Педагогические конфликты: учебно-методическое пособие». - М.: МПСИ, 2009. - 120с.
- 6 Рыбакова М. М. Конфликт и взаимодействия в педагогическом процессе. - М.: Просвещение, 2005. - 128с

Аманкулова У.М.

**БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ПЕН ҚАҚТЫҒЫСТАРДЫҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада қазіргі мектептегі білім беру үдерісіндегі педагогикалық қарым-қатынас пен қақтығысты жағдайлардың ерекшеліктері қарастырылады. Педагогикалық қақтығыстардың себептері, олардың оқу іс-әрекетіне және психологиялық ахуалға әсері, сондай-ақ Қазақстанның білім беру жүйесі жағдайындағы мәдени, тілдік және тұлғалық факторлардың рөлі талданады.

Ахнаева Ж.Б.

Студент академии «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
zhanel.ahnaeva@bk.ru

Научный руководитель старший преподаватель Шегай А.К.

**ДИФФЕРЕНЦИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ
КАК УСЛОВИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ
ВОЗМОЖНОСТЕЙ**

В статье рассматривается дифференцированный подход в обучении младших школьников как важное условие повышения качества образования. Раскрываются теоретические основы дифференциации обучения, её роль в обеспечении равных образовательных возможностей, учёте индивидуальных особенностей учащихся и создании условий для личностного развития в современной начальной школе.

Одной из ключевых задач современного образования является обеспечение качественного и равномерного освоения учебного программного материала всеми обучающимися. В этом контексте особую значимость приобретают дифференцированные подходы к обучению, направленные на создание такого образовательного пространства, в котором каждый ученик получает возможность для самореализации, самоопределения и

переживания ситуации успеха в процессе решения учебных задач.

Необходимость учёта индивидуальных особенностей, обучающихся находит отражение в Инструктивно-методическом письме «Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2024–2025 учебном году». В разделах, посвящённых работе со слабоуспевающими учащимися и деятельности образовательных организаций по повышению качества образования, подчёркивается важность дифференциации обучения с учётом индивидуальных образовательных потребностей. В документе акцентируется внимание на использовании адаптированных учебных материалов, развитии функциональной грамотности, применении цифровых образовательных ресурсов, разнообразных методов и форм обучения, организации учебного взаимодействия между учащимися, а также формировании общечеловеческих и национальных ценностей [1]. Указанные положения свидетельствуют о том, что реализация дифференцированного подхода является необходимым условием достижения поставленных образовательных целей.

В условиях обновления содержания образования и повышения требований к результатам обучения возрастает значимость индивидуализированной работы с учащимися, предполагающей учёт уровня их подготовки, познавательных интересов и темпа усвоения учебного материала. Дифференцированное обучение в данном аспекте выступает как эффективный инструмент организации адресной педагогической поддержки, обеспечивающий достижение учебных результатов каждым ребёнком в пределах его возможностей.

Актуальность дифференцированного обучения в начальной школе обусловлена рядом объективных факторов, среди которых особое место занимают процессы гуманизации образования, ориентация на личностное развитие обучающихся, а также модернизация системы общего среднего образования. Очевидно, что учащиеся начальных классов существенно различаются по уровню познавательного развития, учебным возможностям и индивидуальным особенностям. В связи с этим перед учителем стоит задача создания оптимальных условий для развития личности ребёнка, раскрытия его индивидуальных способностей и формирования познавательных процессов в рамках освоения единой образовательной программы [2].

Социальная значимость проблемы дифференциации обучения усиливается в условиях гуманизации школьного образования, когда процесс обучения, воспитания и развития, учащихся выстраивается с позиций деятельностного подхода. Одним из его практических следствий является применение разноуровневого обучения, позволяющего учитывать индивидуальные различия школьников. Дифференцированный подход способствует реализации основных задач современного образовательного процесса, в том числе созданию условий для личностного развития учащихся и их успешной адаптации к меняющимся социально-экономическим условиям [3].

Современная школа ставит перед собой задачу использовать дифференцированный подход для того, чтобы раскрыть потенциал каждого ученика и выстроить его индивидуальную образовательную траекторию.

Дифференцированный подход в обучении и воспитании – это условное разделение детей на подгруппы, с учетом уровня подготовки и особенностей восприятия информации [4].

Дифференцированная технология в переводе с латинского «difference» означает разделение, расслоение целого на различные части, формы, ступени. После деления учащихся по уровню подготовленности, по индивидуальным особенностям и способностям, внутри групп или классов образовывались временные, свободно составленные группы, которые выполняли определенные индивидуальные задания [5].

Первые экспериментальные исследования введения дифференциации обучения были осуществлены педагогом-новатором, доктором педагогических наук, профессором и академиком Л.В. Занковым в виде разноуровневых заданий и разных критериев оценивания знаний учащихся, который опытным путем доказал результативность индивидуального

подхода в обучении [6].

Необходимость дифференциации происходит от имеющихся у людей различий. В условиях классно-урочной системы без введения дифференциации процесс обучения организуется одинаково для всех учащихся и оказывает разную эффективность. Среди учащихся разных возрастов имеются школьники с высоким, средним и низким уровнем развития как практического, так и словесно-логического компонентов продуктивного мышления, с относительным преобладанием интуитивно-логического мышления над словесно-логическим. Часть учеников, обладающие логическим мышлением хорошо усваивают предметы естественнонаучного цикла, но не испытывают склонности и интереса к гуманитарным дисциплинам. Есть ученики с хорошо развитым образным мышлением, глубоко чувствующие, но не любящие точные науки.

Дифференциация обучения позволяет организовать учебный процесс на основе учета индивидуальных особенностей личности, обеспечить усвоение всеми учениками содержания образования, которое может быть различным для разных учащихся, но с обязательным для всех выделением инвариантной части. Процесс обучения в условиях дифференциации становится максимально приближенным к познавательным потребностям учеников, их индивидуальным особенностям.

Немаловажной задачей процесса обучения является развитие ученика: его интеллектуальной, эмоционально-ценностной, волевой сфер. При организации дифференцированного обучения, усиливаются развивающие функции процесса обучения [7].

Роль дифференцированного обучения в образовательном процессе заключается в следующем:

- Создание комфортных условий для эффективного обучения личности, обеспечивающих достижение такого уровня освоения материала, который соответствует её познавательным возможностям и способностям (но не ниже минимальных).
- Определение для каждого ученика (группы учеников) наиболее эффективного и целесообразного вида учебной деятельности, формы работы на уроке и типа заданий на дом, исходя из его индивидуальных особенностей (уровень подготовки, развитие мышления, познавательного интереса к предмету и т. д.).
- Адаптация содержания учебных программ к возможностям конкретных учащихся, что создаёт благоприятные условия для развития личности учащихся, формирования положительной мотивации учения, адекватности самооценки.

Дифференциация учебной деятельности является важнейшим дидактическим условием, необходимым для того, чтобы все учащиеся овладели знаниями и навыками. Она предполагает учет уровня обучаемости, рациональное использование интеллектуального потенциала учащихся и, следовательно, является одним из основных средств повышения эффективности обучения.

Дифференцированный подход в обучении младших школьников достаточно часто используется в практике работы общеобразовательных школ. Реализация данной технологии осуществляется фрагментарно, без системы, затрагивая лишь отдельные аспекты образовательного процесса. Так, работая с классом, педагоги не в полной мере учитывают, что время, когда они ориентировались на так называемого «среднего» ученика, уже в прошлом. Такой подход можно считать, по меньшей мере, неправильным, потому что в пределах одного возрастного периода наблюдаются значительные различия в развитии обучающихся. Кроме этого, недостаточное осознание педагогом важности дифференциации заданий по объему или сложности, может привести к нежелательным последствиям, когда у определенной группы обучающихся разовьется «хроническое» отставание в освоении основного программного материала.

Исходя из вышесказанного, дифференциация — это не только способ организации учебной деятельности, но и важный инструмент, направленный на обеспечение равных возможностей, для всех учащихся в образовательном процессе.

Список использованных источников:

- 1 Министерство просвещения Республики Казахстан Национальная академия образования им. И. Алтынсарина «Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2024-2025 учебном году»//<https://www.gov.kz/memleket/entities/edu-shahtinsk/documents/details/710407?lang=ru>
- 2 Акишева А. К., Абзелова А. Н. Дифференцированный подход к обучению в начальных классах// *Наука и реальность*. - № 1(5). – 2021. - С.45-48.
- 3 Рабунский Е. С. Дифференцированный подход в процессе обучения младших школьников. - М.: Просвещение, 2015. - 148 с.
- 4 Унт И. Э. Индивидуализация и дифференциация обучения. - М.: Педагогика, 2010. - 144с.
- 5 Траулько Е. В. Сущность дифференцированного подхода в обучении младших школьников. - сб. науч. тр., СПб., 2017
- 6 Смирнова О.М., Морозова А.И. Педагогические условия дифференцированного подхода в обучении младших школьников с задержкой психического развития //Мир педагогики и психологи. - № 6 (47). – 2020. – С.56-59.
- 7 Александрова О.М. «Дифференцированный подход к обучению и его реализация на уроках русского языка в начальной школе» //Начальное образование. - № 6. – 2021. – С. 23-26.

Ахнаева Ж.Б.

**БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫН ОҚЫТУДАҒЫ ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫ
ТӘСІЛ ТЕҢ БІЛІМ БЕРУ МҮМКІНДІКТЕРІН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ШАРТЫ
РЕТІНДЕ**

Мақалада бастауыш сынып оқушыларын оқытуда дифференциалды тәсіл білім беру сапасын арттырудың маңызды шарты ретінде қарастырылады. Оқытуды дифференциациялаудың теориялық негіздері, оның білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескеру, тең білім беру мүмкіндіктерін қамтамасыз ету және қазіргі бастауыш мектеп жағдайында тұлғалық дамуға қолайлы жағдайлар жасаудағы рөлі ашып көрсетіледі.

Dashkin N.R.

Master's student, “Bolashaq” Academy
Karaganda, Republic of Kazakhstan
sunlightanry@gmail.com

Research Supervisor, Doctor of Philosophy (PhD) Kitibayeva A.K.

FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE EDUCATION

The relevance of the work is determined by examining the multitude of factors influencing the development of inclusive education in modern educational systems.

Inclusive education is an educational approach that includes all kinds of learners- regardless of their learning style, disabilities and socio-economic background. Ethnic differences, individual challenges and gender are also the factors, being taken into consideration. Everyone has an access to quality education in the general schools. It's no surprise that inclusivity is being prioritized throughout the world, including Kazakhstan, driven by human rights and ever-increasing understanding of the diversity among the people, recognizing said diversity as a strength rather than weakness, which was prevalent only a century ago. However, multiple factors affect the process of implementation of this new style of education - policy and legislation, are among these factors, as well as parental approval and understanding of its intricacies. Education of the teaching stuff, institutional resources, and

cooperation of all stakeholders.

Children with special needs have Diverse Learning Profiles,

this profiles show difference in the kids and their cognitive and social skills. And they differ from kid to kid: some may have troubles with oral performance while being proficient at reading and vice-versa. Language Phonological awareness is one of the difficulties they face, as well as vocabulary acquisition, and decoding skills. And these skills represent the core elements of acquiring reading skills in English as a secondary language.

Individuals having ADHD may struggle with sustained attention, short term memory and executive functioning. All of it directly affects their ability to process words on paper. Also their socio-emotional needs differ from that of non-neuro-divergent kids, they may show signs of lower self-esteem, or experiencing difficulty in social situations, which makes a structured class room essential for these kids' development. Cultural and Linguistic

Elementary learners with special needs are not a homogeneous group—many are also English Language Learners (ELLs), making their needs twofold: both linguistic and cognitive. Need for Multisensory Approaches Research shows that children with learning differences benefit from visual, auditory, and kinesthetic teaching strategies when learning to read in English.

The quality of education in relation to the national education system is linked to its compliance with the priorities of modern state education policy, taking into account global educational trends, the application of modern educational technologies and scientific achievements in the educational process, and the ability to adapt to changes in society and the individual

Thus, the quality of education is not limited to the provision of a standard educational process and the formation of a certain level of knowledge. Rather, it is a question of the quality of education as a more complex system of qualitative characteristics related to the formation and development of a personality capable of social adaptation and self-realization. In this regard, the question of expert opinion and public consensus on what to consider the most important component of human activity and personality is an objective position. Below, we will reveal some significant positions in terms of the specific problem of improving the quality of education for students with disabilities through the effective realization of the potential of inclusive education in higher education institutions.

Educational policy and legislation is one of the more important factors affecting the development on inclusive education. International frameworks such as the Salamanca Statement (1994) and the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities were kin on updating and reforming the rights of population regarding the inclusivity in education. The documents were the first step for normalizing inclusive education and encouragement for governments to reform their education systems by adopting inclusive policies. Laws and other legal frameworks create accountability and provide schools with a clear mandate to implement inclusive practices. However, if the enforcement of the law, or the wording and demands are weak, it might limit its effectiveness and only create inclusion on paper.

Societal attitudes toward diversity and disability is another prevalent factor. Inclusive education would only work in communities that view inclusivity and disability favorably, and acknowledge these neurological and physical difficulties as a normality. Negative stereotypes, stigma, and misconceptions only bring about stagnation for its development, and in the worst cases – complete prevention of the initiative. In case of educators believing that certain kids don't belong in the mainstream schools, it would create resistance for the further development of inclusive methods in educational facilities. Conversely, awareness campaigns, advocacy, and positive representations of diversity might create a positive image and a supportive environment with inclusion seen as beneficial for all learners, not only those with special educational needs.

Teacher preparation and professional competence play a central role in the development of inclusive education. Since teachers hold an authority and directly affect children's learning process, their beliefs and skills affect how the implementation will go. For the inclusive education to be at its best the teacher must resort to differentiate instruction, manage diverse classrooms, and use flexible assessment methods. This makes educating the teachers themselves essential for the success of

implementation. When support and instruction of the faculty is done right, the educators will be more likely to accept the new form of education. In contrast, a lack of training often leads to frustration, burnout, and reliance on exclusionary practices.

The availability of resources and infrastructure is another key factor. Inclusive education needs more resources, than mainstream schools do, for example: it requires adapted learning materials, assistive technologies and accessible school buildings, as well as trained specialists like speech therapists and psychologists. When funding is not sufficient it would limit the potential of the school for the diverse learners, especially in low-income or rural areas. Expensive solutions, however, are not required, since only basic level of material and human resources is necessary for the students to engage in meaningful participation.

School leadership and institutional culture also strongly influence the development of inclusive education. The leading stakeholders can and should promote inclusive values, which can shape a positive view on the new inclusive environment by encouraging collaboration among the staff. Inclusive leadership should support teachers with their experimenting over the newly acquired methods, and helping them directly with the ensuing difficulties. If competition and rigid standards are prioritized within the school, it may discourage the diverse students, since they will be viewed as unfitting for education, that is, being marginalized for not living up to traditional standards

Finally, collaboration among stakeholders—It consists of all the agents revolving around the educational process: Parents, teachers, students and aforementioned school leadership—Approval of all parties is essential for the productive development of inclusive education. Inclusive education is not the responsibility of schools alone. Parental may give an insight on the needs of the students, while cooperation with professionals from other institutions may provide additional expertise. Strong partnerships create a support network that enables schools to respond more effectively to diversity.

In conclusion, the development of inclusive education is faced with multiple challenges and factors, influencing its effectiveness, such as legal, social, and collaborative efforts. While foundation is build upon policies and the law, attitudes, teacher competence, and school culture decides how well the implementation and results will go. Holistic approach is required to achieve a stable, sustainable process, which, in its turn, would address human relationships and structural condition. Should these factors be recognized and strengthened – then education systems can move closer to achieving equity, participation, and quality education for all learners.

References:

1. Stubbs, S. (2008). *Inclusive education. Where there are few resources*. Oslo, The Atlas Alliance Publ
<https://www.eenet.org.uk/resources/docs/ie%20few%20resources%202008.pdf>
2. Nilholm, C. (2021). *Research about inclusive education in 2020—How can we improve our theories in order to change practice?*. *European Journal of Special Needs Education*,
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/08856257.2020.1754547#abstract>
3. 1. *Inclusive foreign language education*. AILA. (2022, July 26). <https://aila.info/research/list-of-research/inclusive-foreign-language-education/>
4. Young, D. *Identifying inclusive training needs with the inclusive practices in English language teaching observation scale*. *Asian. J. Second. Foreign. Lang. Educ.* 9, 59 (2024).
<https://doi.org/10.1186/s40862-024-00287-9>

Дашкин Н.Р.

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ДАМУЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

Жұмыстың өзектілігі қазіргі заманғы білім беру жүйелерінде инклюзивті білім берудің дамуына әсер ететін көптеген факторларды зерттеу арқылы анықталады.

Дюсембаева М.К.
Заместитель директора по УР КГУ ОШ №81
dmereke@bk.ru
Караганда, Республика Казахстан

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ОБУЧАЮЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ В КОНТЕКСТЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Актуальность исследования определяется необходимостью создания эффективной психолого-педагогической поддержки обучающихся старших классов в условиях непрерывного образования. Повышенные учебные нагрузки, подготовка к итоговой аттестации и задачи профессионального самоопределения требуют системного подхода, включающего взаимодействие педагогов, педагога-психолога и классных руководителей. Управленческая роль заместителя директора по учебной работе в координации этих процессов и внедрении инновационных подходов обеспечивает повышение учебной мотивации, снижение тревожности и создание условий для успешного личностного и профессионального развития старшеклассников.

В современных условиях развития образования особое внимание уделяется формированию личности обучающегося, способной к осознанному выбору образовательной и профессиональной траектории, а также к обучению на протяжении всей жизни. Старшие классы общеобразовательной школы являются важным этапом в системе непрерывного образования, так как именно в этот период обучающиеся сталкиваются с повышенной учебной нагрузкой, необходимостью профессионального самоопределения и подготовкой к государственной итоговой аттестации.

Практика показывает, что обучающиеся старших классов нуждаются не только в предметной подготовке, но и в системной психолого-педагогической поддержке, направленной на снижение учебной тревожности, развитие учебной мотивации и формирование навыков саморегуляции. В этих условиях возрастает значение управленческой деятельности заместителя директора по учебной работе, обеспечивающего целостность и согласованность работы всех участников образовательного процесса.

Цель статьи - обобщение опыта организации психолого-педагогической поддержки обучающихся старших классов в образовательной организации в контексте непрерывного образования.

Психолого-педагогическая поддержка обучающихся старших классов представляет собой систему мероприятий, направленных на создание условий для успешного обучения, личностного развития и осознанного выбора будущей профессии. В отличие от младших и средних классов, на данном этапе особое значение приобретают вопросы самоопределения, ответственности за результаты обучения и планирования дальнейшей образовательной траектории.

Непрерывное образование предполагает формирование у обучающихся способности к самостоятельному обучению и саморазвитию. В связи с этим психолого-педагогическая поддержка в старших классах ориентирована не только на преодоление трудностей, но и на развитие осознанного отношения к обучению, формирование устойчивой мотивации и готовности к обучению в системе профессионального и высшего образования.

Организация психолого-педагогической поддержки обучающихся старших классов требует системного управленческого подхода. Ключевая роль в данной деятельности принадлежит заместителю директора по учебной работе, который осуществляет планирование, координацию и контроль реализации мероприятий сопровождения.

В рамках управленческой деятельности завуча осуществляется:

- анализ образовательных результатов и выявление проблемных зон;
- организация взаимодействия учителей-предметников, классных руководителей и педагога-психолога;
- планирование адресной помощи обучающимся с учётом их индивидуальных особенностей;
- сопровождение педагогов в вопросах работы со старшеклассниками.

Инновационные подходы к управлению психолого-педагогической поддержкой включают использование мониторинговых инструментов, анализ результатов промежуточной и итоговой аттестации, а также внедрение индивидуальных образовательных маршрутов для обучающихся, испытывающих трудности в обучении или профессиональном самоопределении.

В образовательной организации психолого-педагогическая поддержка старшеклассников реализуется в рамках комплексной системы сопровождения. Одним из основных направлений работы является мониторинг учебной мотивации и эмоционального состояния обучающихся 9-11 классов, особенно в период подготовки к итоговой аттестации.

На основе результатов мониторинга заместителем директора по учебной работе совместно с педагогом-психологом и классными руководителями принимаются управленческие решения, направленные на корректировку учебной нагрузки, организацию дополнительных консультаций и проведение профилактических мероприятий. Особое внимание уделяется обучающимся «группы риска», испытывающим повышенную тревожность или затруднения в освоении учебных программ.

Важным элементом системы поддержки является работа с педагогами, направленная на совершенствование методов обучения и учёт психологических особенностей старшеклассников. Проводятся методические консультации, обсуждаются результаты мониторинга, вырабатываются единые подходы к организации учебного процесса.

Практика показывает, что системная психолого-педагогическая поддержка способствует повышению ответственности обучающихся за результаты обучения, снижению уровня учебной тревожности и формированию более осознанного отношения к выбору дальнейшей образовательной траектории.

Опыт работы образовательной организации подтверждает, что психолого-педагогическая поддержка обучающихся старших классов является важным условием успешной реализации идей непрерывного образования. Управленческая роль заместителя директора по учебной работе заключается в создании условий для эффективного взаимодействия всех участников образовательного процесса и обеспечении системности сопровождения.

Использование инновационных управленческих и психолого-педагогических подходов позволяет повысить качество образовательного процесса, создать благоприятный психологический климат и обеспечить условия для личностного и профессионального развития обучающихся старших классов. Перспективы дальнейшей работы связаны с расширением индивидуализации обучения и использованием цифровых инструментов мониторинга образовательных результатов.

Список использованных источников:

1. Асмолов А. Г. *Личностно-ориентированный подход в образовании*. — М.: Просвещение, 2019.
2. Зеер Э. Ф. *Непрерывное образование и профессиональное самоопределение личности*. — Екатеринбург, 2020.
3. Маркова А. К. *Психология мотивации учения*. — М.: Академия, 2018.
4. *Федеральные государственные образовательные стандарты среднего общего образования*.

Дюсембаева М.К.

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ОБУЧАЮЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ В КОНТЕКСТЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Жұмыстың өзектілігі мақалада үздіксіз білім беру идеяларын жүзеге асыру жағдайында жоғары сынып оқушыларына психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетуді ұйымдастыру мәселелері қарастырылады. Психологиялық-педагогикалық қолдаудың басқарушылық аспектісі және оқу ісі жөніндегі директордың орынбасарының білім беру үдерісіне қатысушылардың өзара іс-қимылын үйлестірудегі рөлі айқындалады. Білім беру ұйымының практикалық тәжірибесі негізінде жоғары сынып оқушыларының оқу мотивациясын арттыруға, оқу мазасыздығын төмендетуге және кәсіби өзін-өзі анықтауға қолайлы жағдай жасау жолдары сипатталады.

Ерғали Ж.М.

Bolashaq» академиясының МПП-25-2 тобының магистранты

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ergalizhannur@mail.ru

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Шалтаева Р.Ж.

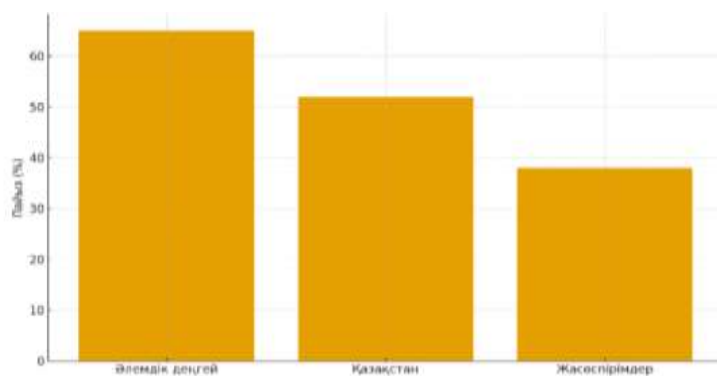
ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ РУХАНИ-АДАМГЕРШІЛІК ҚАСИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

В данной статье рассматривается актуальность формирования духовно-нравственных качеств в современном обществе и его влияние на развитие личности. Анализируется роль инновационных педагогических подходов в образовательном и личностном развитии. Автор выявляет возможности и пути развития нравственной культуры молодого поколения в освоении духовно-нравственных ценностей, с помощью инновационных методов. Среди инновационных подходов описывается образовательный потенциал таких практических элементов, как арт-терапия, сторителлинг, тренинги и рефлексивные задания.

Рухани-адамгершілік тәрбиесі адамзат қоғамының даму тарихы арқылы қалыптасып, әрбір дәуірдің өзіндік қайшылықтарымен біте қайнасып, әлі де жетіліп келеді. Адамгершілік адамның рухани байлығы, болашақ ұрпақты ізгілік бесігіне бөлейтін руханият дәуіріне жаңа қадам болып табылады. Рухани-адамгершілік тәрбиенің нәтижесі адамдық тәрбие болып табылады. Ол тұлғаның қоғамдық бағалы қасиеттерімен сапалары, қарым-қатынастарында қалыптасады. Адамгершілік қоғамдық сананың ең басты белгілерінің бірі болғандықтан, адамдардың мінезқұлқы, іс-әрекеті, қарым-қатынасы, көзқарасымен сипатталады. Жомарттық, батылдық, шыншылдық, сыпайыгершілік, әділдік пен достық, ар мен намыс және тағы басқа да адамгершілік категориялары сонау көне дәуірден басталып, күні бүгінге дейін өз маңызын еш жоғалтпай келеді. Сондықтан оқытушы-педагогтың кәсіби педагогикалық қызметінде және жеке өмірінде, әріптестері мен шәкірттерімен арадағы қарым-қатынасында адамгершілік құндылықтарды, моральдық нормаларды басшылыққа алуы ұрпақ тәрбиесінде ең бірінші кезекте қойылатын талап екендігі даусыз.

«Бұл өмірдегі адамға қойылатын ең басты талаптың бірі – адами асыл қасиеттерді бойына сіңіру. Адамгершілік – адам бойындағы баға жетпес құндылық, жалпы адамзаттың ішкі жандүниесінің айнасы. Бұл қасиет ізгілікке, мейірімділікке, өзгелерге құрмет көрсетуге, Отанды сүйуге үйретеді. Адам өз бойындағы адами қасиетінен айырылса, өзін-өзі реттей алмай, абыройын жоғалтып, өзгелерді құрметтеуден қалар еді.», - Абай [1].

Қазіргі қоғамда жүріп жатқан әлеуметтік, мәдени және ақпараттық өзгерістер тұлғаның рухани-адамгершілік болмысына тікелей ықпал етуде. Тұтынушылық мәдениеттің күшеюі, әлеуметтік желілер мен виртуалды кеңістіктің басымдығы, өмірдің жедел қарқыны адамдардың ішкі құндылықтық бағдарларын әлсіретіп, рухани дағдарыс құбылысын туындатып отыр. Сол себептен тұлғаның психологиялық тұрақтылығын сақтап, рухани үйлесімді дамыту білім беру жүйесінің маңызды міндетіне айналууда. Осы бағытта инновациялық педагогикалық тәсілдер рухани-адамгершілік қасиеттерді қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі ретінде қарастырылады. Осы ретте Қазақстан Республикасының Оқушылардың Рухани-адамгершілік Дамуы бойынша Ұлттық Мониторинг Орталығының 2024ж «Жасөспірімдердің құндылықтық бағдарлары және рухани тұрақтылығы» зерттеу есебіне сүйене отырып қазіргі рухани тұрақтылықтың әлемдік деңгейден біршама төмен екендігін, оның ішінде жасөспірімдердің арасында өзекті мәселеге айналғандығын нақты айта аламыз (1-сурет).

1-сурет. Жасөспірімдердің құндылықтық бағдарлары және рухани тұрақтылығы бойынша диаграмма

Рухани-адамгершілік қасиеттер адамның ішкі дүниесін, өмірлік ұстанымдарын, ізгілікті мінез-құлқын, адамгершілік мәдениетін сипаттайды. Бұл қасиеттер жеке тұлғаның өзіндік сана-сезімін, жауапкершілігін және қоғаммен үйлесімді қарым-қатынас орнату қабілетін айқындайды [2].

Адамның рухани байлығы оның адамдық болмысының өзегі болып табылады. Абай Құнанбайұлының «Толық адам» ілімінде адамның рухани жетілуі мен адамгершілік кемелденуі басты мақсат ретінде көрсетіледі. Абай «ақыл, қайрат, жүрек» үшеуінің бірлігі арқылы адам өзін-өзі жетілдіріп, үйлесімді тұлғаға айналады дейді. Бұл идея қазіргі заманның психологиялық тұжырымдамаларымен үйлеседі.

Мәселен, Э. Фромм өз еңбектерінде рухани құндылықтарды жоғалтқан қоғамда адам «жаттану» күйін бастан кешіретінін айтады. В. Франкл адамның өмір мәнін іздеу арқылы рухани саулығы мен психологиялық тұрақтылығын сақтайтынын дәлелдеген [3]. Ал К. Роджерс пен А. Маслоу тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруын рухани даму процесімен байланыстырады. Бұл ғалымдардың еңбектері адамның ішкі рухани әлемін тану мен оны тәрбиелеудің психологиялық негізін айқындайды.

Осы тұрғыдан алғанда, рухани-адамгершілік тәрбие тек моральдық ұстанымдарды қалыптастыру ғана емес, тұлғаның ішкі үйлесімін, эмоционалдық тұрақтылығын және өмірдің мәнін түсіну қабілетін дамыту үдерісі болып табылады.

Инновациялық педагогика – білім алушылардың шығармашылық қабілеттерін, еркін ойлауын, эстетикалық және рухани сезімдерін дамытуды мақсат тұтатын педагогикалық бағыт. Бұл тәсіл оқушыны дайын білімді тыңдап қабылдаушы емес, оны ізденіс, сезім және әрекет арқылы таңып білуші тұлға ретінде қарастырады.

Инновациялық педагогикалық идеялар алғаш рет XX ғасырда Дж. Гилфордтың «инновациялық ойлау» теориясымен, кейін Э. Торренстің шығармашылық қабілеттерді

диагностикалау әдістерімен және Р. Стернбергтің «интеллектуалды шығармашылық» тұжырымдамасымен негізделді. Олар тұлғаның ішкі әлеуетін ашудың басты шарты ретінде шығармашылық белсенділікті қарастырды.

Инновациялық тәсілдер – тұлғаның өз сезімін, ой-пікірін, өмірлік тәжірибесін еркін білдіруге мүмкіндік беретін оқыту формалары мен әдістерінің жиынтығы. Оған жобалық жұмыс, арт-терапия элементтері, драматизация, бейнелеу, музыкалық импровизация, рефлексиялық эссе, медиа-продукция жасау сияқты әдістер жатады. Бұл тәсілдер оқыту процесін тек когнитивті емес, эмоционалды және рухани деңгейде байытады [4].

Бүгінгі таңда инновациялық педагогика рухани құндылықтарды жаңаша жеткізу құралына айналып отыр. Шығармашылық ортада оқушы өз-өзін танып, ішкі үйлесімге ұмтылады, ал бұл өз кезегінде психологиялық тұрақтылық пен адамгершілік мәдениетті қалыптастырудың негізі болып табылады.

Инновациялық педагогикалық тәсілдер рухани-адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда бірнеше маңызды қызмет атқарады. Біріншіден, шығармашылық әрекет тұлғаның эмоционалды интеллектісін, эмпатиясын және адамдық сезімдерін дамытады. Мысалы, өнермен айналысу кезінде адам ішкі күйзелісін, уайымын немесе қуанышын көркем формада білдіреді, бұл – психологиялық тепе-теңдікті сақтаудың табиғи жолы.

Екіншіден, инновациялық тәсілдер адамды өз құндылықтарын саналы түсінуге жетелейді. Мәселен, бейнелеу немесе әдеби шығармашылықта тұлға өмірдің мәні, жақсылық пен жамандық, әділдік пен мейірім сияқты моральдық ұғымдарды бейнелей отырып, өз рухани көзқарасын қалыптастырады.

Үшіншіден, инновациялық педагогика жеке тұлғаның өзіндік «Меннің» дамына мүмкіндік береді. Шығармашылық ортада адам өзін еркін сезінеді, өз мүмкіндіктерін сынайды, өзін бағалауға және өмірлік ұстанымын айқындауға үйренеді. Бұл өз кезегінде тұлғаның рухани-психологиялық тұрақтылығын нығайтады. Психолог Л. Выготский шығармашылық әрекетті тұлғаның дамуының жоғарғы формасы деп бағалаған. Ол «шығармашылық — адамның болмысқа деген эмоционалды және рухани қатынасының көрінісі» деп тұжырымдады. Бұл пікір инновациялық тәсілдердің рухани тәрбиемен тікелей байланысын айқын көрсетеді [5].

Заманауи педагогикалық тәжірибеде инновациялық технологиялар рухани құндылықтарды қалыптастырудың инновациялық жолдары ретінде кеңінен қолданылуда. Мысалы, «арт-педагогика» мен «музыкалық терапия» әдістері адамның ішкі эмоциясын шығармашылық арқылы өндеуге, рухани тыныштық орнатуға ықпал етеді.

Проектілік және құндылыққа бағытталған оқыту (values-based education) жастарды ізгілікке, жауапкершілікке, ұлттық және жалпыадамзаттық мәдени құндылықтарды бағалауға тәрбиелейді. Көркем-эстетикалық пәндер мен шығармашылық бағыттағы сабақтар тұлғаның эстетикалық талғамын ғана емес, сонымен бірге адамгершілік сана мен рухани сезімталдығын дамытады. Бұл процессте педагогтың рөлі ерекше: ол білім алушыға тек ақпарат жеткізуші емес, рухани бағыт беруші, шабыттандырушы тұлғаға айналады. Осы әдістеменің практикалық маңыздылығын ашу мақсатында Қарағанды қаласы «№8 ЖОББ» КММ-нің 9 сынып оқушыларына тренинг элементтері пайдаланыла отырып семинар ұйымдастырылған болатын. Барлығы 24 оқушы қатысты, оның ішінде 13 қыз, 11 ұл. Жас ерекшелігі: 14-15 жас, яғни тұлғалық-рухани құндылықтардың қарқынды қалыптасу кезеңі. Зерттеу барысында оқушылардың қоғамға, моральдық нормаларға және жеке жауапкершілікке деген көзқарастары, сонымен қатар құндылықтық таңдауларды саналы түрде жасай алу деңгейі зерттелді.

Семинар-сабақ бағдарламасы

Сабақ тақырыбы: «Адалдық — тұлғаның рухани-адамгершілік өзегі»

Сабақ ұзақтығы 45 минут

Сабақтың мақсаты - Оқушылардың адамгершілік шешім қабылдау қабілетін дамыту, адалдық құндылығының әлеуметтік рөлін түсіндіру, топтық жобалау дағдыларын

қалыптастыру болып бекітілді.Сабақ құрылымы 4 бөлімнен және әр бөлім бірнеше тапсырмалар мен жаттығулар ұсынылды.

1-кесте. «Адалдық - тұлғаның рухани-адамгершілік өзегі» тақырыбындағы семинар-сабақтың бағдарламасы

I. Мотивациялық құндылықтық диалог	7 минут	Оқушыларға адалдық туралы қысқа мотивациялық видео көрсетілді. Талқылау сұрақтары: • «Қазіргі қоғам үшін қандай құндылықтар ең маңызды?» • «Адалдық адам өмірін қалай өзгертеді?»
II.Жобалық тапсырма – “Құндылық картасы”	15 минут	Оқушылар 3 топқа бөлініп, әр топқа өмірден алынған моральдық жағдай ұсынылды, мәселен: 1-топ: «Табылған телефон жағдайы» 2-топ: «Емтихандағы адалдық мәселесі» 3-топ: «Достықтағы жанжал және шындық» Әр топ жағдайды талдап, адал шешім жолдарын көрсететін мини-жоба жасады:
III. Топтық қорғау	10 минут	Әр топ өз жобаларын 2–3 минуттан қорғады. Бағалау критерийлері: • Құндылықтық шешімнің тереңдігі • Дәлелділігі • Шығармашылық деңгейі • Топтық үйлесімділік
IV.Рефлексия және құндылық шкаласы	10 минут	Оқушыларға “Мен үшін адалдықтың маңыздылығы” шкаласы берілді (1–10 балл). Олар өз ішкі ойларын жазбаша рефлексия парақтарына түсірді. Рефлексияда оқушылардың 70%-ы адалдықты өмірінің негізгі құндылығы ретінде атады.

Нәтижелерді ғылыми талдау

1. Қатысу белсенділігі-85%

Оқушылардың басым бөлігі шығармашылық жобалық тапсырмаларға белсенді қатысып, топтық талқылауларда өз ойларын еркін жеткізді. Бұл әдістің жасөспірімдер үшін тартымды әрі мотивациялық екенін дәлелдейді.

2. Құндылық интериоризациясының деңгейі -78%

Оқушылар моральдық таңдауды саналы түрде түсінуге, өз іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарауға ұмтылды. Ситуациялық тапсырмалар олардың этикалық ойлауын тереңдетті.

3. Сабаққа қанағаттану деңгейі -90%

Оқушылар әдістің жаңашылдығын, еркін ой айтуға мүмкіндік беретінін атап өтті. Қанағаттану көрсеткішінің жоғары болуы инновациялық және жобалық технологияның эмоционалдық және тұлғалық әсерінің күшті екенін көрсетеді.

4. Қорытынды.

Жүргізілген тәжірибе нәтижесінде «Проектілік және құндылыққа бағытталған оқыту» әдісі 9-сынып оқушыларының рухани-адамгершілік қасиеттерін дамытуда тиімді педагогикалық құрал екені анықталды.

Әдістің басты артықшылықтары:

- оқушылардың этикалық ойлауын қалыптастыруы;
- инновациялық тапсырмалар арқылы сабаққа қызығушылықты арттыруы;

- топтық атмосфераны нығайту;
- тұлғаның эмоционалдық және психологиялық тұрақтылығына оң әсер етуі.

Қорыта келгенде, қазіргі қоғамда рухани дағдарыс жағдайында инновациялық педагогикалық тәсілдер адамның ішкі әлемін үйлестіру мен адамгершілік қасиеттерді қалыптастырудың маңызды тетігі болып отыр. Инновациялықтық арқылы оқушы өз сезімдерін таниды, өмірдің мәнін іздейді және ізгілікке ұмтылады. Шығармашылық іс-әрекет – рухани өзін-өзі жүзеге асырудың ең тиімді формасы. Осылайша, инновациялық педагогика тұлғаның рухани-адамгершілік дамуы мен психологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ететін заманауи педагогикалық жүйе ретінде ерекше мәнге ие [6].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев М. «Педагогика». – Алматы: Рауан, 2018. – 320 б.
2. Қазақстан Республикасының Оқушылардың Рухани-адамгершілік Дамуы бойынша Ұлттық Мониторинг Орталығы. «Жасөспірімдердің құндылықтық бағдарлары және рухани тұрақтылығы» зерттеу есебі, 2024 жыл. <https://nmo-kz-research.org/reports/value-study-2024>
2. Нұрғалиева Г.К. «Рухани-адамгершілік тәрбиенің психологиялық негіздері». – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 216 б.
3. Dewey J. «Creativity and Experience in Education». – New York: Harper & Brothers, 2017. – 198 p.
4. Аймағамбетов Е.К. «Құндылыққа бағытталған білім беру: теориясы мен тәжірибесі». – Астана: Ұлттық білім академиясы, 2022. – 184 б.
5. Serikbayeva A.A. «Creative Pedagogy in Developing Students' Moral Values». – L: Academic Press, 2021. – 152 p.
6. Жұмабаев М. «Педагогика». – Алматы: Рауан, 2018. – 320 б.
7. Әл-Фараби. «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары». – Алматы: Арыс, 2019. – 280 б.

Ергали Ж.М.

ЗНАЧЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ В ФОРМИРОВАНИИ НРАВСТВЕННО-ДУХОВНЫХ КАЧЕСТВ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

В данной статье рассматривается актуальность формирования духовно-нравственных качеств в современном обществе и его влияние на развитие личности. Анализируется роль инновационных педагогических подходов в образовательном и личностном развитии. Автор выявляет возможности и пути развития нравственной культуры молодого поколения в освоении духовно-нравственных ценностей, с помощью инновационных методов. Среди инновационных подходов описывается образовательный потенциал таких практических элементов, как арт-терапия, сторителлинг, тренинги и рефлексивные задания.

Есенгельдинова Б.М.

Магистрант академии «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

Научный руководитель: к.пс.н., доцент Абдрахманова А.С.

РОЛЬ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК СИСТЕМА ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ В РАЗВИТИИ УСТОЙЧИВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПОДРОСТКОВ

В статье освещается роль дополнительного образования, а конкретно – дворовые

клубы, как доступные механизмы изменения характера межличностного общения и увеличения доли прямого взаимодействия, что усиливает необходимость формирования коммуникативной компетентности как одного из ключевых результатов воспитательной работы.

В условиях социально-культурных трансформаций и цифровизации общества особую значимость приобретает развитие современных компетенций. Система образования Республики Казахстан ориентируется на компетентностный подход, предполагающий формирование не только предметных знаний, но и устойчивых, социально значимых навыков, необходимых для эффективного взаимодействия в обществе [1].

Коммуникативная компетенция занимает особое место среди навыков и рассматривается как интегративное качество личности, включающее способность к межличностному общению, сотрудничеству, диалогу, пониманию партнёра по общению и разрешению конфликтных ситуаций [2].

С 2015 года Республика Казахстан официально приняла Повестку дня в области устойчивого развития до 2030 года и взяла на себя обязательства по реализации Целей устойчивого развития (ЦУР), направленных на обеспечение качественного образования, сокращение социального неравенства и развитие инклюзивных сообществ [3]. В этом контексте важным инструментом становится создание доступных локальных образовательных и социокультурных пространств, таких как дворовые клубы, которые обеспечивают подросткам возможность развивать коммуникативные навыки и социальные компетенции прямо в привычной для них среде [4].

В городе Караганда функционируют 39 детско-подростковых клубов. Дворовые клубы выступают одной из ведущих форм организации досуга и социального взаимодействия подростков и находятся на балансе КГКП «Шахтер» акимата города [5,6]. Дворовые клубы охватывают различные районы города и предоставляют подросткам возможность участия в спортивных, творческих, культурно-досуговых и социально значимых мероприятиях.

Дворовой клуб как форма дополнительного образования отличается неформальным характером взаимодействия, добровольностью участия и ориентацией на интересы подростков. Именно такие условия создают благоприятную среду для развития коммуникативной компетентности: умения взаимодействовать в группе, вести диалог, договариваться, работать в команде и принимать совместные решения. В отличие от формализованных образовательных пространств, дворовый клуб позволяет подростку проявлять инициативу, занимать активную позицию в общении и осваивать социальные роли в процессе совместной деятельности.

Потенциал дворовых клубов города Караганды заключается в использовании разнообразных форм группового взаимодействия, интерактивных методов работы, коллективной творческой, проектной и игровой деятельности. Такая организация воспитательной работы способствует развитию коммуникативных навыков подростков и формированию их социальной активности.

Сегодня становится необходимостью теоретического осмысления дворового клуба - как среды воспитания, обучения и развития личности подростка в системе дополнительного образования, а также актуализации практического опыта деятельности дворовых клубов города Караганды по причине доступности и эффективности.

Коммуникативная компетентность рассматривается в научных исследованиях как совокупность знаний, умений, навыков и личностных качеств, обеспечивающих эффективное общение и взаимодействие в различных социальных ситуациях [7]. В подростковом возрасте формирование коммуникативной компетентности приобретает особую значимость, поскольку данный возрастной период характеризуется повышенной потребностью в общении со сверстниками, поиском социальной идентичности и стремлением к признанию в группе. Групповое взаимодействие выступает ведущим механизмом развития коммуникативной

компетентности подростков [8]. В процессе совместной деятельности подростки учатся выражать собственную позицию, учитывать мнение других, распределять роли, договариваться и нести ответственность за общий результат. В отличие от формального школьного взаимодействия, групповая работа в условиях дополнительного образования носит более свободный и личностно ориентированный характер.

Дворовой клуб представляет собой уникальное пространство социального воспитания, интегрирующее элементы образования, досуга и социальной поддержки подростков [9]. Его инновационный потенциал заключается в использовании гибких форм организации деятельности, ориентации на интересы и потребности подростков, а также в создании условий для неформального общения и самореализации. В городе Караганда дворцовые клубы выполняют важную социально-педагогическую функцию, способствуя профилактике асоциального поведения и формированию позитивных форм общения.

Практика работы дворцовых клубов города Караганды показывает, что их деятельность целесообразно рассматривать в рамках модульного подхода.

Модульная организация позволяет систематизировать направления работы, обеспечить вариативность форм взаимодействия и целенаправленно развивать коммуникативную компетентность подростков в процессе групповой деятельности.

Модули деятельности дворцовых клубов ориентированы на различные сферы интересов подростков и включают спортивные, творческие, социально-коммуникативные и культурно-досуговые направления. Особое значение в развитии коммуникативных навыков имеет участие подростков в командных формах деятельности, где формируются навыки сотрудничества, ответственности и взаимодействия.

Таблица 1.

Модули деятельности дворцовых клубов города Караганды и их вклад в развитие коммуникативной компетентности подростков

Модуль	Основные формы работы	Развиваемые компоненты коммуникативной компетентности
ЗОЖ	Спортивные секции, соревнования по видам спорта, Спартакиада	Командное взаимодействие, умение сотрудничать, лидерство
Эстетика	Кружки, конкурсы, творческие мастерские	Самовыражение, публичное выступление, диалог
Будущее	Поездки, экскурсии, мероприятия	Ответственность, принятие решений, коллективное планирование
Патриотизм	Исторические квесты, тематические и информационные часы, акции памяти	Умение работать в команде, уважение к мнению других, совместная деятельность
Экология	Кружки, Эко-акции, субботники, проекты по защите окружающей среды, экскурсии	Совместное планирование, обсуждение идей, социальная ответственность
Право	Мероприятия по правам подростков, ролевые игры на юридические темы	Диалог, аргументация, соблюдение правил, разрешение конфликтов
Семья	Ролевые игры, мероприятия совместно с родителями, тренинги на семейные темы	Умение слушать, договариваться, проявлять эмпатию и сотрудничество

Модуль «ЗОЖ» предусматривает проведение мероприятий, соревнований, семинаров, поездок, экскурсий, направленных на формирование и развитие здорового образа жизни, профилактику табакокурения, алкоголизма, наркомании ВИЧ и СПИДа и др. В рамках модуля «ЗОЖ» ежегодно проводится спартакиада по 12 видам спорта.

Модуль «Эстетика» предусматривает проведение мероприятий, соревнований,

семинаров, поездок, экскурсий, направленных на развитие нравственных качеств у детей и подростков.

Модуль «Экология» предусматривает проведение мероприятий, соревнований, семинаров, поездок, экскурсий, направленных на защиту природы, улучшение экологической ситуации района, города, области.

Модуль «Право» предусматривает проведение мероприятий, соревнований, семинаров, поездок, экскурсий, направленных на формирование активной жизненной позиции среди детей и подростков.

Модуль «Патриотизм» предусматривает проведение мероприятий, соревнований, семинаров, поездок, экскурсий, направленных на военно-патриотическое воспитание детей и подростков.

Модуль «Семья» предусматривает проведение мероприятий, соревнований, семинаров, поездок, экскурсий, направленных на семейное воспитание, развитие и формирование «Семейных ценностей, отношений, связей», «Семейного уважения», «Семейной иерархии» и т.п.

Модуль «Будущее» (профориентация) предусматривает проведение мероприятий, соревнований, семинаров, поездок, экскурсий, направленных на профессиональное воспитание и выбор будущей профессии [10].

Таким образом, реализация деятельности дворовых клубов на основе модульного подхода обеспечивает практическое внедрение целей устойчивого развития. Каждый из семи модулей направлен на формирование ключевых жизненных компетенций, социальных, коммуникативных и ценностных установок у подростков, что соответствует приоритетам ЦУР в сфере качественного образования, укрепления здоровья, социальной интеграции, экологической ответственности и устойчивого развития общества в целом. Комплексная работа дворовых клубов способствует гармоничному развитию личности, социальной адаптации подростков и формированию активной гражданской позиции, что подтверждает значимость данных модулей как эффективного инструмента реализации ЦУР на уровне местных сообществ. Модульный подход к организации деятельности дворовых клубов обеспечивает целостное и системное развитие коммуникативной компетентности подростков, объединяя воспитательные, обучающие и развивающие задачи в рамках инновационной образовательной среды.

Таким образом, дворовый клуб в системе дополнительного образования выступает как эффективная инновационная среда формирования устойчивых компетенций подростков. Групповое взаимодействие, организованное на основе современных педагогических подходов, способствует развитию коммуникативных навыков, социальной активности и личностного роста подростков. Опыт дворовых клубов города Караганды подтверждает их значимость как социально-педагогического ресурса в условиях современного общества.

Список использованных источников:

1. Жанабаева Б. К. Компетентностный подход как основа современного образования // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия «Педагогические науки». – 2019. – № 2. – С. 45–50. URL: <https://bulletin-pedagogical.kaznpu.kz>
2. Нуртазина Р.А. Групповое взаимодействие как фактор развития коммуникативных навыков подростков // Педагогика и психология. – 2021. – №4. – С. 37–43. – URL: <https://journal-psy.kz/index.php/pp/article/view/214>
3. Бюро национальной статистики Республики Казахстан. Цели устойчивого развития в Республике Казахстан. URL: <https://stat.gov.kz/ru/sustainable-development-goals>
4. Официальный сайт акимата города Караганды. Раздел «Культура и спорт». – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/karaganda>
5. Отдел культуры и развития языков города Караганды. Официальный сайт. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/karaganda-culture>

6. Стадион «Шахтёр» города Караганды. Официальный сайт. – URL: <https://stadion.kz>
7. Зимняя И.А. Коммуникативная компетентность как результат современного образования // Педагогика. – 2017. – №8. – С. 24–31. – URL: <https://pedagogika-rao.ru/journals/2017/8>
8. Козлова С.А. Дополнительное образование как пространство социализации личности подростка // Современные проблемы науки и образования. – 2019. – №5. – С. 112–118. – URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=29235>
9. Ахметова А. Ж. Коммуникативная компетентность как психолого-педагогическая категория // Вестник КазНУ имени аль-Фараби. Серия «Психология и социология». – 2020. – № 3. – С. 112–118. URL: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz>
10. Абдрахманова Г.Е., Смагулова К.К. Инновационные формы воспитательной работы с подростками в системе дополнительного образования // Вестник КазНПУ. – 2020. – №2. – С. 89–95. – URL: <https://bulletin-kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/512>

Есенгелдинова Б. М., Абдрахманова А. С.

ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТҰРАҚТЫ ҚҰЗЫРЕТТЕРІН ДАМУДАҒЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ ЖҮЙЕСІ РЕТІНДЕГІ РӨЛІ

Мақалада қосымша білім берудің, нақтырақ айтқанда – аула клубтарының, тұлғааралық қарым-қатынас сипатын өзгерту мен тікелей өзара әрекеттесу үлесін арттырудың қолжетімді тетіктері ретіндегі рөлі қарастырылады, бұл тәрбиелік жұмыстың негізгі нәтижелерінің бірі ретінде коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру қажеттілігін күшейтеді.

Кадилова Р.К.

Учитель русского языка и литературы СШЛИ имени Жамбыла
Караганда, Республика Казахстан
kadirova.rakhat@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ С ПОМОЩЬЮ ТЕХНОЛОГИИ ПЕРЕВЕРНУТОГО КЛАССА

В статье рассматривается технология перевернутого класса как средство формирования самостоятельного обучения учащихся. Описывается её сущность, практическое применение и использование цифровых платформ. Анализируются преимущества и недостатки метода, а также его влияние на развитие самостоятельности, критического мышления обучающихся и их мотивации к обучению.

В последние годы образование претерпевает значительные изменения, и одной из наиболее актуальных тенденций является внедрение технологии перевернутого класса. Этот подход к обучению открывает новые горизонты для формирования самостоятельности учащихся, способствуя их активному вовлечению в образовательный процесс.

В отличие от привычной схемы, когда преподаватель излагает материал на уроке, а домашние задания выполняются дома, в перевернутом классе ученики знакомятся с новым материалом самостоятельно, используя видеоуроки, презентации или другие ресурсы, прежде чем прийти в класс. Это позволяет освободить время для более глубокого анализа, обсуждений и практических заданий во время занятий.

В своей педагогической практике приём «перевернутый класс» применяется в работе с учащимися, отсутствовавшими на уроках по состоянию здоровья либо в связи с участием в соревнованиях и конкурсах, что приводило к пропускам учебных занятий. Для изучения

нового материала обучающимся направлялись видеоуроки с пояснениями, а также обучающие презентации посредством электронной почты или мессенджера WhatsApp. Самостоятельное освоение теоретического материала осуществлялось учащимися в домашних условиях. При последующем посещении уроков учебная деятельность была направлена на выполнение практических заданий, закрепление изученного материала и его обсуждение. Таким образом, объяснение нового материала переносилось во внеурочное время, а практическая часть реализовывалась в условиях классно-урочной системы.

Подготовка к занятиям по технологии перевернутого урока требует много времени для поиска необходимой информации, для создания презентации или видеороликов для ученика. Тогда как изучение нового материала в качестве домашнего задания по технологии перевернутого урока, поиск, просмотр и использование различных ресурсов будет удобно ученику в любое удобное для него время - ключевая особенность перевернутого урока. И еще одна особенность этого метода заключается в том, что учащиеся могут совершенствовать навыки самостоятельного изучения материала, чувствовать ответственность за обучение, подготовку, работать над саморазвитием.

При подготовке заданий для уроков с использованием технологии «перевёрнутый класс» активно применяется цифровая платформа Wepik AI — нейросеть, предназначенная для оперативного создания презентационных материалов на заданную тему и на выбранном языке. Для генерации презентации необходимо сформулировать текстовый запрос, выбрать шаблон оформления слайдов и определить их количество, после чего платформа в краткие сроки автоматически формирует готовый учебный материал. Так, при изучении лексической темы «Твой шаг в природу» и грамматической темы «Склонение имён существительных» в 6 классе с помощью платформы Wepik AI была разработана презентация по теме «Склонение имён существительных», которая была направлена ученице, пропустившей изучение данного материала по состоянию здоровья.

При подготовке заданий к уроку немаловажное значение имеет использование такой платформы, как MagicSchool. Это платформа, использующая искусственный интеллект, которая предлагает учителям более 60 различных инструментов: создание текстовых вопросов для учащихся на основе любого введённого текста, формирование наводящих вопросов к соответствующим видео на YouTube, помощь в планировании уроков и многое другое. Так, при изучении темы «А. П. Чехов. „Хамелеон“», используя аудиокнигу на YouTube, с помощью платформы MagicSchool мне удалось быстро и эффективно составить вопросы по данной теме. Для этого необходимо предварительно ввести некоторые данные: указать класс, тему, количество вопросов и их виды, после чего можно сгенерировать готовый материал.

Помимо платформ нейросетей, при составлении заданий к перевернутому уроку я отбирала видеоматериалы из канала YouTube, а также использовала собственные видеофильмы с объяснением нового материала. Делала скринкасты, используя презентации. Скринкаст – это видеозапись на экране, которая сопровождается комментариями учителя.

Одним из ключевых аспектов перевернутого класса является развитие самостоятельного обучения. Ученики становятся активными участниками образовательного процесса, что способствует формированию у них навыков самоорганизации и ответственности. Они учатся планировать своё время, выбирать наиболее удобные способы изучения материала и самостоятельно искать информацию.

Перевернутый урок также предполагает активное взаимодействие между учащимися и преподавателем. Во время уроков преподаватель выступает в роли наставника, который направляет и поддерживает учащихся, организует дискуссии и совместные проекты. Это создает атмосферу сотрудничества, где ученики могут обмениваться мнениями и учиться друг у друга.

Такой подход развивает критическое мышление и коммуникативные навыки, что является необходимым в современном мире. Учащиеся учатся не только решать задачи, но и обосновывать свои решения, аргументировать свою позицию, что является важной частью

подготовки к будущей профессиональной деятельности.

Преимущества метода:

- индивидуальная работа с учеником;
- активное участие учащихся на уроках;
- занятость учащихся вне школьное время;
- заинтересованные учащиеся обучают друг друга, а учебный процесс организуется с учетом потребностей учащихся
- учащиеся уделяют время индивидуальному обучению.

Несмотря на очевидные преимущества технологии перевернутого класса, существует и ряд вызовов. Не все учащиеся готовы к самостоятельному обучению, и некоторые могут испытывать трудности в освоении материала без непосредственного участия преподавателя. Поэтому важно поддерживать баланс между самостоятельной работой и интерактивными занятиями, а также обеспечить доступ к необходимым ресурсам.

Плюсы и минусы» перевернутого урока:

Плюсы	Минусы
У учащихся есть возможность пересматривать видеуроки снова и снова	Не все учащиеся выполняют данное задание.
У учащихся, отсутствовавших на уроке, также есть возможность послушать.	Учащимся, не просмотревшим предоставленное видео и презентацию, урок будет не интересен
У учителя будет больше времени для работы с учениками	Ученик не может задать возникший вопрос учителю
С учащимися, хорошо владеющими темой, можно создавать творческие работы, и они являются помощниками учителя	Учителю требуется много времени для поисков информации, для подготовки материалов к урокам.

Внедрение технологии перевернутого класса в образовательный процесс открывает новые возможности для формирования самостоятельности учащихся. Этот подход способствует развитию ключевых навыков, необходимых в современном мире, таких как критическое мышление, самоорганизация и коммуникация. Преподаватели, применяя данную технологию, становятся не только учителями, но и наставниками, что в свою очередь помогает создать более эффективную и увлекательную образовательную среду.

Список использованных источников:

1. <https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/materialy-mo/2021/10/14/obuchenie-uchashchih-sya-posredstvom-metoda-perevyornuty>
2. Буряк В. К. Самостоятельная работа учащихся. - М.: Просвещение, 2004.
3. Шамова, Т. И. Формирование самостоятельной деятельности школьников/ Т. И. Шамова. - М. 2010.

Кадирова Р.К.

ТӨҢКЕРІЛГЕН СЫНЫП ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ОҚЫТУЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Мақалада төңкерілген сынып технологиясы оқушылардың өзін-өзі оқытуын қалыптастыру құралы ретінде қарастырылады. Оның мәні, практикалық қолданылуы және цифрлық платформаларды қолдануы сипатталған. Әдістің артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ оқушылардың өз-өздерін дамытуы, сыни ойлауы және олардың оқуға деген ынтасына әсері талданады.

Каипова Д.А., Рябова Т.О.
Студенты академии «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
kaipovadi211@gmail.com, ryabova.tanya.02@gmail.com
Научный руководитель: старший преподаватель Шегай А.К.

ВЛИЯНИЕ РАННЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СМАРТФОНОВ НА РАЗВИТИЕ МЕЛКОЙ МОТОРИКИ У ДЕТЕЙ

В статье анализируется влияние раннего и чрезмерного использования цифровых гаджетов на развитие мелкой моторики детей дошкольного возраста. Рассматривается связь сенсомоторной активности с речевым, когнитивным и эмоциональным развитием, а также риски замещения живого опыта экранным взаимодействием.

В последние десятилетия цифровые технологии стали неотъемлемой частью повседневной жизни, оказывая влияние не только на взрослых, но и на самых маленьких граждан общества-детей.

Уже в раннем возрасте дети оказываются вовлечёнными в мир гаджетов: наблюдают, как ими пользуются взрослые, и сами быстро осваивают смартфоны, планшеты и другие устройства. Часто родители намеренно используют смартфоны как средство развлечения, отвлечения или успокоения ребёнка, включают мультфильмы, игры, обучающие приложения, которые кажутся безопасными и даже полезными.

Однако, несмотря на удобство и кажущуюся эффективность таких методов, у специалистов всё чаще возникает беспокойство по поводу влияния гаджетов на раннее детское развитие. Одной из наиболее уязвимых сфер оказывается развитие мелкой моторики как сложной системы мелких движений рук и пальцев, которая тесно связана с формированием речи, когнитивных функций и координации движений.

Кроме того, ранняя цифровая стимуляция заменяет живой сенсомоторный опыт, необходимый ребёнку для полноценного развития. Игнорирование естественных потребностей детского организма в разнообразной двигательной активности может иметь отложенные негативные последствия, которые становятся заметны уже к школьному возрасту.

Таким образом, в условиях стремительного цифрового прогресса и всё более раннего вовлечения детей в цифровую среду становится особенно важным понимать, как именно это влияет на ключевые аспекты детского развития-в частности, на формирование и укрепление мелкой моторики.

Традиционно развитие мелкой моторики происходило через активные занятия: дети играли с кубиками, пазлами, лепили из пластилина, рисовали, собирали конструкторы — все эти действия требовали тонкой и точной работы пальцев. Мелкая моторика включает скоординированные движения мелких мышц кистей и пальцев рук, и играет фундаментальную роль в формировании речи, мышления, внимания, памяти и общей координации движений ребёнка.

Современные дети всё реже вовлекаются в такие формы активности. Сенсорное управление смартфонами, как правило, ограничивается однотипными и примитивными движениями: проведением пальцем по экрану или нажатием. Это значительно снижает двигательную нагрузку на кисти и пальцы, что, в свою очередь, тормозит развитие мелкой моторики. При недостатке разнообразных манипулятивных действий с предметами наблюдаются задержки в развитии моторных навыков, трудности при письме, рисовании, самообслуживании и замедленное речевое развитие.

С одной стороны, гаджеты могут выполнять обучающую функцию, развивать внимание и мышление; с другой — их чрезмерное использование значительно ограничивает время, необходимое для развития мелкой моторики, особенно в дошкольный период, когда идёт

интенсивное сенсомоторное становление. Эмпирические наблюдения в рамках педагогической практики в дошкольных организациях подтверждают негативное влияние раннего использования смартфонов на развитие мелкой моторики у детей. Даже дети младшего дошкольного возраста (4 года) успешно осваивают смартфоны, могут разбираться в меню, находить нужные приложения и даже управлять устройствами. Например, ребенок в возрасте 4 лет умел не только включать телефон, но и находить нужные игры, что свидетельствует о высоком уровне технологической грамотности.

Однако такой ранний доступ к гаджетам лишает детей возможности развивать более сложные моторные навыки, связанные с мелкой моторикой, такие как нанизывание бусин, завязывание шнурков или застегивание пуговиц. Эти важные действия остаются вне практики ребёнка, что делает его менее подготовленным к выполнению заданий, требующих развитой мелкой моторики.

В первую очередь страдает речевое развитие. Исследования подтверждают, что чем больше ребёнок времени проводит перед экраном, тем меньше он взаимодействует с родителями и окружающими, что напрямую влияет на формирование речи. Даже фоновый звук от телевизора может тормозить развитие речевых навыков, поскольку снижает количество слов, которые ребёнок слышит от взрослых [1]. Задержка речи, в свою очередь, часто сопутствует недостаточному развитию мелкой моторики, поскольку эти процессы тесно взаимосвязаны.

Особое беспокойство вызывает влияние гаджетов на сон. Экранное излучение, особенно синего спектра, нарушает выработку мелатонина — гормона, регулирующего сон, в результате чего у ребёнка может ухудшиться качество сна или возникнуть бессонница. По данным исследований, каждый дополнительный час перед экраном может сокращать продолжительность сна у детей младшего возраста на 15–20 минут. Это, в свою очередь, негативно влияет на эмоциональное состояние, когнитивные функции и процессы, связанные с развитием мелкой моторики [2].

Физическое здоровье также подвергается риску. Исследования показывают, что дети, проводящие значительное количество времени с гаджетами, чаще жалуются на боли в спине и шее, а также страдают от снижения выносливости кистей рук, необходимых для школьного обучения. Длительное сидение в одном положении снижает общий уровень активности и приводит к нарушению осанки, избыточному весу и ухудшению зрения. Снижается двигательная активность рук и пальцев, что критически важно для полноценного формирования мелкой моторики в раннем возрасте [3].

Особое значение в контексте мелкой моторики имеет развитие навыков самообслуживания. Ребёнок, проводящий много времени с гаджетами, реже вовлекается в действия, требующие точных движений пальцев: застёгивание одежды, уборка игрушек, использование столовых приборов. Всё это приводит к снижению уровня самостоятельности, формированию зависимости от помощи взрослых и снижению уверенности в собственных возможностях. При этом именно действия, направленные на развитие мелкой моторики, обеспечивают формирование таких ключевых умений, как саморегуляция, планирование и целенаправленное выполнение задачи [4].

Не менее важен психологический аспект. Дети, привыкшие к постоянному экранному стимулированию, становятся зависимыми от ярких визуальных и звуковых эффектов. Это может провоцировать агрессию, тревожность и снижение интереса к реальному общению. Трудности в социализации нередко идут рука об руку с отставанием в развитии мелкой моторики, так как ребёнок избегает видов деятельности, требующих терпения, усидчивости и ручной точности [5].

Кроме того, есть доказательства влияния гаджетов на когнитивное развитие. Чрезмерное экранное время снижает активность зон мозга, ответственных за самоконтроль, внимание и планирование действий. Отставание в развитии памяти и мышления напрямую связано с недостаточным формированием мелкой моторики, так как сенсомоторные навыки в раннем

возрасте лежат в основе интеллектуального становления.

Таким образом, исходя из вышесказанного, раннее и чрезмерное использование смартфонов детьми дошкольного возраста может отрицательно сказываться на развитии мелкой моторики, которая играет важную роль в формировании речи, когнитивных способностей и навыков самообслуживания. Ограниченность движений при взаимодействии с экраном не заменяет разнообразной сенсомоторной активности, необходимой для полноценного развития. Поэтому важно обеспечить детям условия для активных игр, творчества и манипуляций с реальными предметами, сочетая цифровые технологии с живым опытом.

Список использованных источников:

- 1 Жуманазарова Д., Мухсинова М., Утепова, Г. Влияние смартфонов, гаджетов и других современных экранных дивайсов на развитие речи и когнитивные способности детей дошкольного возраста. // *Академические исследования в современной науке.* – №3(8). – С.150 – 152
- 2 Разварина И.Н., Калачикова О.Н. Информационно-коммуникационные технологии. Влияние на познавательные процессы школьников // *Society and Security Insights.* - 2020. - Т. 3. - № 4. - С. 148–163.
- 3 Смирнова Н. Н. Влияние гаджетов на развитие детей дошкольного возраста // *Молодой ученый.* – 2018. – №81. - С. 35-36.
- 4 Солдатова, Г.У., Теславская О.И. Особенности использования цифровых технологий в семьях с детьми дошкольного и младшего школьного возраста. // *Национальный психологический журнал.* – 2019. - №4. С. 12-27.
- 5 Печерская Э.П., Меркулова Д.Ю. Дошкольники в сети интернет // *Теория и практика общественного развития.* – 2013. – № 10. – С. 76–77.

Каипова Д.А., Рябова Т.О.

БАЛАЛАРДАҒЫ ҰСАҚ МОТОРИКАНЫҢ ДАМУЫНА СМАРТФОНДАРДЫ ЕРТЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ӘСЕРІ

Мақалада мектепке дейінгі жастағы балалардың ұсақ моторикасының дамуына цифрлық гаджеттерді ерте әрі шамадан тыс қолданудың әсері талданады. Сенсомоторлық белсенділіктің сөйлеу, танымдық және эмоциялық дамуымен байланысы, сондай-ақ тірі тәжірибенің экрандық өзара әрекетпен алмастырылу қаупі қарастырылады.

Керимова Е. О.

Студентка академии «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
lkerimova443@gmail.com

Научный руководитель: к.пс.н. Никифорова О.В.

ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ КАК ИСТОЧНИК ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Данная статья посвящена изучению проблеме, отраженной субъектности, как детерминации развития личности в процессе становления «смысловой картины мира»

На современном этапе развития образования всё более отчётливо проявляется тенденция к технологизации и цифровизации образовательного процесса. Электронные платформы, дистанционные форматы обучения, автоматизированные системы контроля знаний и алгоритмизированные образовательные траектории постепенно становятся неотъемлемыми

элементами школьной и вузовской практики. С одной стороны, данные изменения расширяют доступ к информации и повышают вариативность образовательных ресурсов, однако с другой — формируют серьёзные риски, связанные с ослаблением личностного измерения педагогического взаимодействия.

В этой связи особую актуальность приобретает проблема персонализации личности педагога в образовательном процессе. Речь идёт не о формальной индивидуализации обучения, а о глубинной психологической включённости учителя в жизненный мир ученика, о его присутствии в сознании обучающегося как значимой референтной личности, способной оказывать устойчивое влияние на формирование ценностей, мотивов и образа мира подростка.

С позиций концепции персонализации личности, разработанной А.В. Петровским и В.А. Петровским, человек существует не только как автономный субъект собственной деятельности, но и как представленность в других людях, как «инобытие личности в личности другого». В образовательной среде именно педагог является тем взрослым, который способен персонализироваться в ученике, продолжая своё существование в его ценностных ориентациях, установках, способах мышления и нравственных выборах. Через механизмы отражённой субъектности учитель становится внутренним ориентиром, определяющим не только учебную успешность, но и направление личностного развития подростка.

Однако процессы цифровизации существенно трансформируют характер педагогического взаимодействия. Коммуникация всё чаще опосредуется экраном, учебные ситуации сводятся к выполнению алгоритмизованных заданий, а оценивание — к формализованным показателям. В результате личность учителя начинает восприниматься как второстепенный элемент образовательной системы, уступающий место технологиям, контенту и стандартам.

С точки зрения субъекта–субъектной парадигмы образования подобная тенденция представляется крайне проблематичной.

Мы разделяем мысль о том, что подлинное развитие личности возможно лишь в пространстве живого диалога, эмоционально насыщенного общения и совместной деятельности, в которых ученик воспринимается не как объект педагогического воздействия, а как активный субъект, обладающий собственными смыслами, переживаниями и ценностными поисками.

Данная позиция соотносится с принципом субъекта, сформулированным С.Л. Рубинштейном, утверждавшим, что человек выступает активным началом, преобразующим как внешние обстоятельства, так и собственную внутреннюю структуру.

Ювенальный возраст, характеризующийся интенсивной перестройкой самосознания, мотивационной сферы и образа мира, особенно чувствителен к дефициту личностно значимых взрослых. В этот период подросток нуждается не столько в доступе к информации, сколько в референтной личности, способной стать источником «моделей должного», примером нравственного выбора и ориентиром в процессе самоопределения. Ценности не усваиваются в виде цифрового контента; они формируются через идентификацию, эмоциональную сопричастность и переживание значимых отношений.

Ослабление роли учителя как персонализированной фигуры ведёт к фрагментации ценностного пространства ученика, снижению устойчивости мотивации и формированию инструментального отношения к обучению. Образование в таких условиях рискует превратиться в технологический процесс передачи знаний, лишённый воспитательного и смыслообразующего потенциала.

Согласно деятельностному подходу А.Н. Леонтьева, развитие личности осуществляется в системе социальных отношений и определяется ведущей деятельностью, имеющей культурно опосредованный характер. Учитель в этой системе выступает не только организатором учебной деятельности, но и носителем определённого образа мира, который транслируется ученику через совместное действие, оценку, диалог и личностную позицию. Утрата этого посреднического звена нарушает механизм включения подростка в культурное

пространство и обедняет процесс формирования его внутренней картины мира.

В условиях цифровизации особое значение приобретает сохранение педагогической субъектности как центрального элемента образовательного процесса. Учитель должен рассматриваться не как оператор образовательных технологий, а как медиатор между культурой и развивающейся личностью, как носитель ценностных ориентиров и смыслов, без которых невозможно полноценное становление личности.

Таким образом, персонализация педагога представляет собой не факультативный аспект образования, а его психологическое основание.

Именно через присутствие учителя в сознании ученика как значимого Другого осуществляется формирование ценностно-смысловой структуры личности, развитие рефлексии, способности к нравственному выбору и внутренней ответственности.

Механизмы данной внутренней представленности педагога в ученике были также связаны с процессами рефлексии, исследованными И.П. Семёновым, показавшим роль самопознания и переосмысления опыта в перестройке смысловой структуры личности.

В условиях стремительной цифровой трансформации образовательного пространства задача сохранения и усиления личностного измерения педагогического взаимодействия становится стратегически важной. Игнорирование этого фактора может привести к утрате воспитательного потенциала школы и к формированию поколения обучающихся, обладающих высоким уровнем информационной компетентности, но недостаточно развитой ценностной и смысловой сферой.

Следовательно, современное образование нуждается не в замене личности педагога технологическими решениями, а в переосмыслении его роли как ключевого субъекта образовательного процесса, способного к персонализации в учениках и к формированию их внутреннего мира в условиях культурной и социальной неопределённости.

Список использованных источников

1. Петровский А.В. *Личность. Деятельность. Коллектив*. – М.: Педагогика, 1982.
2. *Личность в психологии: парадигма субъектности*. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.
3. Петровский В.А. *Феномен отражённой субъектности и развитие личности // Вопросы психологии*. – М., 1993.
4. Рубинштейн С.Л. *Основы общей психологии*. – М.: Педагогика, 1940.
5. Леонтьев А.Н. *Деятельность. Сознание. Личность*. – М.: Политиздат, 1975.
6. Семёнов И.П. *Рефлексия в организации творческого мышления*. – М.: Наука, 1983.

Керимова. Е. О.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ РЕТІНДЕГІ ИНТЕРНАЛДЫЛЫҚ

Мақалада интерналдылық жоғары сынып оқушыларының тұлғалық дамуының маңызды психологиялық факторы ретінде зерттеліп, оның мазмұны мен ювеналдық кезеңдегі — «ересектікке қадам басу» кезеңіндегі тұлғалық дамудың бағыттылығы айқындалады.

Керимова Е.О.

студентка академии «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
lkerimova443@gmail.com

Научный руководитель: к.пс.н. Никифорова О.В.

ЦЕННОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК БАЗАЛЬНЫЙ КОНСТРУКТ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРОЦЕССА ПОЗНАНИЯ

Актуальность работы определяется необходимостью исследовать ценности педагогической деятельности как один из факторов конструирования картины мира учащихся субъектов образовательного процесса

Сегодня проблема смыслового образования приобрела статус особой социальной и личностной значимости для современного общества, поскольку на современном этапе развития образования происходит кардинальная перестройка процесса познания, обусловленная изменением ценностных ориентиров культуры и переходом к новым образовательным «моделям должного», в которых центральное место занимает личность обучающегося как активного субъекта деятельности.

Реализация данной задачи предполагает особую педагогическую позицию, обеспеченную системой так называемых «моделей должного», ориентированных на новые ценности образования.

В этом контексте ценности выступают не как внешние социальные нормы или предписания, а как фундаментальные смысловые образования, определяющие направленность жизнедеятельности человека, специфику его восприятия действительности, характер мотивов и целей, а также способы самоопределения.

В психологической традиции, представленной в трудах Б.В. Зейгарник и Б.С. Братуся, ценности рассматриваются как ядро личности, как совокупность обобщённых смысловых образований, задающих устойчивые отношения человека к миру, другим людям и самому себе.

Согласно позиции О.К. Тихомирова, ценность становится подлинным регулятором деятельности лишь в том случае, если она приобретает для субъекта побудительную силу, то есть трансформируется в мотив.

Это позволяет рассматривать профессиональную деятельность педагога как ценностно детерминированную систему, в которой именно доминирующие ценности формируют «траекторию движения» личности в профессии, определяя выбор целей, средств и способов взаимодействия с учеником.

Как показывают исследования в области психологии образования, педагог может ориентироваться либо на субъект–объектную модель взаимодействия, ограничивающую активность учащегося рамками нормативных требований, либо на субъект–субъектную модель, предполагающую создание образовательного пространства, в котором ученик получает возможность расширять собственный образ мира и открывать новые способы отношения к действительности и к себе.

В данных условиях особую значимость приобретает фигура воспитывающего взрослого, учителя, выступающего не только как транслятор дозированных знаний, но как личность, способная быть посредником между культурой и формирующейся личностью ученика, обеспечивающим его качественное личностное развитие.

Педагог изменяет взгляд обучающегося на мир и самого себя, сопровождает процесс интеграции образовательного и ценностного пространства в субъективный опыт ученика, то есть в его индивидуальную картину мира.

Таким образом, педагог для ученика становится референтной, ценностно значимой личностью, а освоение общечеловеческих ценностей происходит не автоматически и не через формальное усвоение моральных норм, а посредством включённости человека в пространство значимых межличностных отношений.

Данное положение подтверждается трудами А. Маслоу, К. Роджерса и

Г. Олпорта, которые рассматривали развитие личности как процесс раскрытия внутреннего потенциала в условиях принятия, эмпатии и подлинного диалога.

В рамках гуманистической психологии ценности не навязываются субъекту извне, а осваиваются через идентификацию со значимым Другим, через эмоционально насыщенное взаимодействие и совместную деятельность.

В ювенальном возрасте роль референтного окружения приобретает особую значимость, поскольку собственная система ценностных ориентаций ещё неустойчива и подвержена интенсивной перестройке.

В этот период педагог становится одной из ключевых фигур, способных оказывать глубокое влияние на формирование мотивационно-смысловой сферы подростка.

Его воздействие выходит за пределы учебной ситуации и затрагивает структуру самосознания, уровень притязаний, способы интерпретации жизненного опыта и перспективы жизненного самоопределения.

Теоретические основания подобного подхода восходят к работам А.Н. Леонтьева, рассматривавшего личность как субъекта деятельности и подчёркивавшего её социально опосредованный характер.

Леонтьев указывал, что человек обнаруживает собственное «Я» не только внутри себя, но и вовне — в других людях, в совместной деятельности и в культурных формах взаимодействия. Дальнейшее развитие эта идея получила в концепции персонализации личности, разработанной В.А. Петровским, в рамках которой личность трактуется как особая форма включённости индивида в жизненный мир других людей.

Одним из ключевых механизмов такой персонализации является индивидуально-специфическое межличностное влияние. Педагог транслирует ученику не только знания, но и собственные способы мышления, ценностные приоритеты, эмоционально-установочные реакции и модели интерпретации действительности.

Как показывают исследования В.А. Петровского, высокая личностная гибкость учителя способствует расширению семантических полей учащихся, снижению консервативности их ценностно-нормативных установок и формированию установки на творческое преобразование ситуации.

Напротив, личностная ригидность педагога ограничивает пространство смыслообразования и закрепляет у обучающихся адаптивные, стереотипные способы поведения.

В контексте современной субъект–субъектной парадигмы особое значение приобретает понятие «отражённой субъектности». Под ней понимается способность человека быть представленным в сознании другого как активное и значимое начало.

В образовательном процессе это означает, что учитель присутствует во внутреннем мире ученика как источник смыслов и ценностей, определяющих направление его личностного роста.

Данная позиция соотносится с принципом субъекта С.Л. Рубинштейна, согласно которому человек является активным преобразователем как внешнего мира, так и собственного внутреннего пространства.

Учитель, выходящий за рамки ситуативной нормативности, создаёт условия для перестройки ценностно-смысловой структуры образа мира ученика, тем самым расширяя границы его жизненного пространства.

Таким образом, отражённая субъектность выступает ключевым фактором персонализации педагога в сознании обучающегося и определяет глубину его влияния на

формирование мировоззрения, системы ценностей и уровня рефлексии.

Изучение особенностей её проявления в диаде «учитель – ученик» представляется одной из центральных задач современной психологии образования, ориентированной на понимание механизмов формирования личности в условиях трансформирующегося образовательного пространства и переосмысления ценностных оснований педагогической деятельности.

Список использованных источников:

1. Зейгарник Б.В., Братусь Б.С. *Личность и её ценностные ориентации*. – М.: Издательство Московского университета, 1988.
2. Тихомиров О.К. *Психология мышления*. – М.: Издательство Московского университета, 1984.
3. Маслоу А. *Мотивация и личность*. – СПб.: Евразия, 1999 (ориг. изд.: New York, 1954).
4. Роджерс К. *Становление личности. Взгляд на психотерапию*. – М.: Прогресс, 1994 (ориг. изд.: Boston, 1961).
5. Олпорт Г. *Личность в психологии*. – М.: Ювента, 2002 (ориг. изд.: New York, 1937).
6. Леонтьев А.Н. *Деятельность. Сознание. Личность*. – М.: Политиздат, 1975.
7. Петровский В.А. *Личность в психологии: парадигма субъектности*. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996.
8. Петровский В.А. *Феномен отражённой субъектности и развитие личности // Вопросы психологии*. – 1993. – № 3.
9. Петровский В.А. *Личностная флексибельность как условие педагогического взаимодействия*. – М.: Институт психологии РАН, 1995.

Керимова Е. О.

**ТАНЫМ ҮДЕРІСІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАР ТҮЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ
БАЗАЛЫҚ КОНСТРУКТІ РЕТІНДЕГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ
ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ**

Жұмыстың өзектілігі білім беру үдерісінің субъектілері болып табылатын білім алушылардың әлем бейнесін қалыптастыру факторларының бірі ретінде педагогикалық қызмет құндылықтарын зерттеу қажеттілігімен айқындалады.

Койшибаева А.С.

Учитель русского языка и литературы КГУ «ОШ №27»
Караганда, Республика Казахстан
arman.69_69@mail.ru

**ЧТЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ УЧАЩИМИСЯ СРЕДНЕЙ
ШКОЛЫ**

Актуальность работы определяется многими проблемами, возникающими у педагогов в процессе обучения учащихся в образовательном учреждении. Педагогический опыт авторов показывает, что трудности, возникающие при выборе наилучшего подхода к чтению художественной литературы, умение правильно выбрать подходящий вариант чтения книги могут сформировать наиболее правильную форму обучения в образовании

Наступило время, когда наука развивается очень стремительно, появляется много полезной цифровой техники для человека, которая действительно облегчает жизнь. Компьютер сейчас есть практически в каждом доме, многие люди не представляют свою жизнь без него, без Интернета. Все больше школьников предпочитают электронные книги. Любое программное произведение по казахской и русской литературе можно найти в

электронном виде, надобность в бумажных носителях во внеурочное время постепенно отпадает.

Хотелось бы обратить внимание на то, что современные учащиеся стали меньше обращаться в библиотеки в поисках того или иного программного произведения. Зачем, ведь в Интернете можно найти электронную версию любого произведения, имеется даже их краткое содержание. Виртуальные издания можно скачать и, в последующем, распечатать на принтере. Это и экономно, можно вывести нужную страницу, и дешевле, чем приобрести в магазине печатную книгу, особенно недавно выпущенную. Ведь цена на новые издания достаточно высокая. Дети с плохим зрением могут рассматривать иллюстрации, приближать их, можно увеличить шрифт текстов, добавить яркость и т.д. Все хранится в интернете, и к любому изданию можно получить доступ в нужное время, многочисленные издания или тома можно сохранить в памяти компьютера, что значительно экономит место дома.

Современные школьники теперь чаще всего предпочитают читать с планшетов, сотовых телефонов, находясь в дороге на тренировки, в музыкальную школу и т.д. У них мало свободного времени, поэтому используется любой возможный момент.

Книги можно читать в онлайн режиме, но для начала нужно найти нужное произведение. Это все делается легко и просто, достаточно ввести название издания в строку поиска в одной из поисковых систем и пройти по предложенным ссылкам.

В Интернете очень много художественных произведений, объем которых порой сокращен до нескольких страниц. Наши учащиеся, читая такое краткое содержание, уже не могут более детально проанализировать некоторые проблемные сюжетные ситуации, дать образную и сравнительную характеристику главным героям. Их сочинение по данному произведению не будет соответствовать всем критериям в полной мере. Разве можно читать сокращенные версии, допустим, рассказов Антона Павловича Чехова? Да и насколько грамотные и компетентные люди выкладывают такие варианты?

На своих уроках мне неоднократно приходится объяснять ребятам, что чтение краткого содержания «спасет» только от оценки «удовлетворительно». Совсем недавно одна моя ученица Милана Т., отличница, не успела прочесть заданное еще на каникулах произведение известных писателей-фантастов братьев А. и Б. Стругацких «Малыш». К уроку литературы она распечатала и прочитала сокращенное содержание повести. Услышав восторженные отклики одноклассников, она попыталась поучаствовать в дискуссии по поводу прочитанного, но это было так на нее не похоже. Милана всегда была активной на уроках. На следующий урок девочка подошла ко мне и рассказала, что она все-таки прочитала за эти дни полную версию повести. Надо было видеть ее глаза в этот момент! Она была в восторге от прочитанного! По ее словам, в краткой версии не хватает «полного погружения в ситуацию», а каждый абзац сокращен буквально до одного предложения. С ребятами тогда мы обсудили этот момент, я надеюсь, что они поняли огромное преимущество чтения всего произведения. Да и мне, опытному педагогу, не стоит труда распознать, кто из них прочел краткое содержание заданного программного произведения.

В последние несколько лет мои учащиеся стали готовиться к урокам литературы, прослушивая аудиOVERсии художественных произведений. Сообразительные дети сразу поняли удобство: в наушниках в любое время можно и слушать, и параллельно чем-то заниматься. В Интернете есть много аудиокниг по школьным произведениям. Хорошо, если их озвучивают известные артисты, имеется музыкальное сопровождение. Например, поэма «Цыганы» А.С. Пушкина или рассказ-быль «Кавказский пленник» Л.Н. Толстого. Я, как учитель литературы, в таких случаях предлагаю во время домашних прослушиваний одновременно видеть перед собой текст и читать его про себя для того, чтобы ощущение ситуации было наиболее полным. Думаю, такое чтение программных произведений даст неплохой результат моим ученикам, как один из вариантов.

Когда необходимо выучить наизусть стихотворение, отрывок из поэмы, для начала дома можно прослушать аудиOVERсию в исполнении известного актера, поэта. Правильно

поставленная речь, дикция поможет сформировать у школьников навыки выразительности, декламирования, личного творческого подхода к заданию.

В Интернете огромный выбор электронных видов программных произведений по литературе, однако, школьники не могут самостоятельно и грамотно отобрать необходимый материал из такого количества. Для этого им необходима помощь и консультация педагога. А значит и нам, учителям, надо всегда свободно ориентироваться в этом виртуальном образовательном мире.

Список использованных источников:

1. Локиев А.А. Аудиокниги и роль эмоционального содержания художественной литературы в развитии личности//Психология и педагогика чтения: Сборник материалов. – СПб.: Изд-во «Лема», 2009.

2. Книга для чтения дома: Пособие для учителей русской литературы/Сост. В.В. Гербова и др. – М.: Изд-во «Оникс», 2008.

Койшибаева А.С.

ОРТА МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРЫН ОҚУ

Жұмыстың өзектілігі білім беру мекемесінде оқушыларды оқыту процесінде мұғалімдерде туындайтын көптеген мәселелермен анықталады. Авторлардың педагогикалық тәжірибесі көркем әдебиетті оқуда ең жақсы тәсілді таңдауда туындайтын қиындықтар, кітапты оқудың тиісті нұсқасын дұрыс таңдай білу білім берудегі оқытудың ең дұрыс түрін қалыптастыра алатындығын көрсетеді

Құмарова Ж.Н.

zhadirakumarova@gmail.com

М. Өтемісов атындағы БҚУ, филология факультетінің 1-курс магистранты

Орал, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекшісі: PhD доктор, доцент А.А. Акбулатов

**«КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ТАЛДАУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТКЕ
СҮЙЕНГЕН ОҚЫТУ ТӘСІЛДЕРІ»**

Мақалада жасанды интеллект платформаларының көркем шығармаларды талдаудағы оқыту тиімділігі тәжірибе арқылы айқындалды.

Қазіргі білім беру кеңістігінде цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы оқыту үдерісіне жаңа әдіс-тәсілдердің енгізілуіне негіз болып отыр. Әсіресе көркем шығармаларды оқыту мен талдау барысында оқушылардың мәтінді түсінуі, талдауы және интерпретациялау қабілеттерін дамытуда заманауи құралдарға деген сұраныс артып келеді. Осы тұрғыда жасанды интеллектке негізделген платформаларды оқу үдерісінде қолдану дәстүрлі әдебиет сабағын жаңғыртып, оқытудың тиімділігін арттырудың маңызды тетігі ретінде қарастырылады.

Дж. Смиттің «Жасанды интеллекттің білімге әсері» атты еңбегінде [1] жасанды интеллект технологияларының білім беру жүйесіне ықпалы жан-жақты қарастырылады. Автор жасанды интеллекттің оқу үдерісін жекелендіруге, оқушылардың білім деңгейін автоматты түрде бағалауға және оқыту тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретінін атап өтеді. Ал Л. Браунның «Жасанды интеллект негізіндегі оқыту қолданбалары: ағымдағы тенденцияларға шолу» атты зерттеуінде [2] білім беру саласында қолданылып жүрген жасанды интеллект платформаларының негізгі бағыттары мен даму үрдістері талданады. Автор интеллектуалды оқыту жүйелерінің оқушылардың сыни ойлау, талдау және дербес оқу дағдыларын

қалыптастырудағы маңызын көрсетеді.

Жасанды интеллект технологиялары көркем мәтінді талдауда ақпаратты жүйелеу, визуализациялау, тапсырма құрастыру және оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру сияқты мүмкіндіктер ұсынады. Бұл өз кезегінде әдеби шығармаларды оқытуда оқушының жеке ерекшеліктерін ескеруге, сыни ойлау мен шығармашылық қабілеттерін дамытуға жағдай жасайды.

Pixverse.ai. Pixverse.ai – жасанды интеллектке негізделген онлайн платформа, ол мәтіндік ақпаратты визуалды контентке, қысқаметражды видеоларға айналдырады. Пайдаланушылар мәтінді енгізіп, AI арқылы оқиғалық видеоны, анимациялық көріністерді немесе графикалық визуализацияны ала алады.

Оның ең басты артықшылығы – шығарманың мазмұнын оқушыға көрнекі түрде жеткізуі. Мәтінді тек оқу арқылы емес, видеоны көріп түсіну оқушының танымдық белсенділігін арттырады, шығарманың негізгі идеясы мен кейіпкерлерін тез ұғынуға мүмкіндік береді.

Pixverse.ai платформасы 5-сыныпқа арналған қазақ әдебиеті пәнінің «Адамгершілік – асыл қасиет» бөліміндегі А.Байтұрсынұлының «Егіннің бастары» [3, б. 88-89] өлеңі бойынша визуалды бейне жасады. Платформа өлеңнің мазмұнын қысқаметражды видеоға айналдырып, оқиғаларды визуалды түрде көрсетті. Ол кейіпкерлердің әрекеті мен табиғат көріністерін нақты бейнелеуге мүмкіндік беріп, оқушылардың мәтінді түсінуін жеңілдетті. Видео арқылы өлеңнің негізгі идеясы, кейіпкерлердің мінез-құлқы және өлеңдегі образдық элементтер көрнекі әрі тартымды форматта ұсынылды, бұл оқушылардың сыни ойлау және шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етті.

Сурет -1

Diffit – мәтіндерді талдауға және оқушылардың шығарманы терең түсінуіне арналған жасанды интеллект платформасы. Бағдарламаның басты ерекшелігі – ол оқушыға шығарманы қадам-қадаммен талдауға мүмкіндік береді, бұл оқу процесін интерактивті әрі тиімді етеді.

Артықшылықтары мен педагогикалық мәні: Diffit платформасы оқушыны белсенді оқу процесіне тартады, мәтінді терең түсінуге және талдауға бағыттайды. Ол тек мәтінді түсінуді жеңілдетіп қана қоймай, сыни ойлау, сөздік қорын байыту және шығармашылық қабілеттерді дамытуға мүмкіндік береді. Бағдарламаның интерактивті құрылымы оқушылардың қызығушылығын арттырады, сабаққа қатысу белсенділігін күшейтеді және шығармаларды талдауда заманауи әдістемелік құрал ретінде тиімді қолданылады.

Diffit бағдарламасы 6-сыныпқа арналған қазақ әдебиеті пәнінің «Абайды оқы, таңырқа!» бөліміндегі Абай Құнанбайұлының «Ғылым таппай мақтанба» [4, б. 41] өлеңін талдау үшін қолданылды. Бағдарлама оқушыларға шығарманы қадам-қадаммен түсінуге мүмкіндік беретін бірнеше функцияны ұсынды.

Алдымен, Diffit автор мен тақырыпқа қатысты қысқаша анықтама беріп, оқушыларға өлеңнің мазмұнын контекстпен байланыстыра отырып түсінуге көмектесті.

Абай Құнанбайұлы: "Ғылым таппай мақтанба" өлеңі

Абай Құнанбайұлы - қазақтың ұлы жазығы және ойшысы. Ол өлеңдері арқылы адамдарға жамал-таныт берген. Абайдың бір өлеңі "Ғылым таппай мақтанба" деп аталады. Бұл өлеңде Абай жастарға ғылым мен білім алуға шақырады.

Абай жастардың білімді болуын қалады. Ол ғылымды үйрену арқылы жамал алып болуға бекіткенін айтты. Ғылым - ол адамның ойлау, шындықты айту деген сөз. Абайдың ойымына, ғалым болу үшін адамды болу керек.

Абай өлеңінде "Ғылым таппай мақтанба, Ғылым таппай бақтанба" деген жолдар бар. Бұл неге бақтанба? Бұл неге бақтанба? деген сөздерді қолдану керек деген сөз. Білімді текке қызығай, пайдалы істерге жүгіну керек.

Абай "Бес нәрседен қалады: Өлең, Бес нәрседен қалады: Өлең" дейді. Бұл адамның жанын қызықтырады және, жамал қасиеттерге жанын болуға қалайтынын көрсетеді. Жанын қызықтырады: өлең, өлең, қызығайсыздық, қызығайсыздық және қызығайсыздық жатады.

Ал жамал қасиеттерге талап, сүйек, терек ой, қызығай және қызығай жатады. Осы бес жамал қызығайсыздық жамал-таныт, жамал қызығайсыздық жатады. Абай осы қасиеттерді жастардың бойына сіңіргісі келеді.

Абай маған адамдардың сөзіне құлақпен қызығай берсе, Ол "Адамның көңі, адамның ақ, Деген көңілі мен - тұл" дейді. Яғни, адамның көңіліне құлақпен қызығай берсе, адамның сөзіне құлақпен қызығай берсе. Абай жастарды адамды болуға шақырады.

Сурет – 2

Одан кейін Diffit мәтінге қатысты тест ұсынды, оқушылар өз білімдерін тексеріп, тақырыпты меңгеру деңгейін бағалай алды.

Көп таңдаулы сұрақтар

Оқу туралы негізгі көп таңдаулы сұрақтар жинағы берілген.

1	Абай Құнанбайұлының «Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде негізгі идеясы қандай?
A.	Қызығайсыздық өлеңіне ештеңе болмай
B.	Байлық адамға пайдалы
C.	Өлеңі айтуға жамал
D.	Жастардың білім алуға шақыру
2	Абайдың айтуына, жамал қызығайсыздық не жатады?
A.	Талап
B.	Өлең
C.	Қызығайсыздық
D.	Өлең
3	Абай қандай қасиеттерге жамал болуға шақырады?
A.	Талап, өлең, терек ой, қызығай, қызығай
B.	Жамал, қызығайсыздық, қызығайсыздық, қызығайсыздық, үмітшілік
C.	Ақыл, мінез, қызығайсыздық, қызығайсыздық
D.	Өлең, өлең, қызығайсыздық, қызығайсыздық, қызығайсыздық

Сурет – 3

Diffit интерактивті құрылымы арқылы оқушыны белсенді оқу процесіне тартып, шығарманы қадам-қадаммен талдауға бағыттайды. Ол тек мәтінді түсінуді жеңілдетіп қана қоймай, оқушылардың шығармашылық және сыни ойлау қабілеттерін арттыруға ықпал етеді.

Perplexity.ai – интернеттегі ақпаратты жүйелеп, пайдаланушы сұрағына нақты әрі дәл жауап ұсынатын жасанды интеллектке негізделген іздеу және талдау құралы. Бұл платформаны көркем шығармаларды оқыту мен талдау барысында қосымша оқу-әдістемелік құрал ретінде пайдалануға болады. Атап айтқанда, әдеби шығармаға қатысты тарихи-мәдени контексті анықтау, автордың өмірі мен шығармашылық бағыты жөнінде мәлімет жинақтау, сондай-ақ әдеби ұғымдар мен терминдердің ғылыми түсіндірмесін алу мүмкіндігі бар.

Perplexity.ai платформасының артықшылықтарының бірі – көркем шығарманы талдауға қажетті мәліметтерді қысқа әрі жинақы түрде ұсынуы. Бұл оқу үдерісінде уақытты тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Сонымен бірге платформа әртүрлі интерпретацияларды салыстыруға, әдеби талдаудың бірнеше бағытын қатар қарастыруға жағдай жасайды, бұл өз кезегінде білім алушылардың көзқарасын кеңейтіп, шығарманы жан-жақты түсінуіне көмектеседі.

№	Композициялық бөлім	Сипаттама (орнын ауыстырылған)
1	Әңгіменің басталуы	Сапабек пен әкесі әңгімелерінің жарастауы. Ауыл әні
2	Дамуы	Соңғы үміті орындалмаған қария
3	Байланысуы	Мазасы кеткен қарт
4	Шиеленісуі	Еребиыл шал мен кемпірінің әңгімесі
5	Шарықтау шегі	Құлазыған көңіл
6	Шешімі	Қаладағы баласының келуі. Ауыл қоныстары
7	Қорытынды	Ерекеннің малын іздеуі, ішкі ойы

Дұрыс сөйкестік (оқушыларға жасырын жауап кілті):
1–D (Еребиыл шал мен кемпірінің әңгімесі), 2–F (Соңғы үміті орындалмаған қария), 3–E (Мазасы кеткен қарт), 4–A (Сапабек пен әкесі жарастауы), 5–G (Құлазыған көңіл), 6–C (Қаладағы баласының келуі), 7–B (Ерекеннің малын іздеуі).
Тапсырма: Сипаттамаларды дұрыс орнына сәйкестендіріңіз.

Сурет – 4

Платформа 7-сыныпқа арналған қазақ әдебиеті пәнінің «Ұрпақ тәрбиесі» бөліміндегі Т. Әбдіковтің «Қонақтар» [5, б. 165-170] әңгімесіне композициялық талдау жасап, шығарманың құрылымдық бөліктерін жүйелеп, оларды кесте түрінде ұсынды. Композициялық талдау барысында шығарманың басталуы, дамуы, шиеленісуі, шарықтау шегі және шешімі нақты ажыратылып, әр бөлімнің мазмұндық ерекшелігі қысқаша сипатталды. Бұл құрылымдалған мәліметтер кейіннен оқу тапсырмасына айналдырылып, білім алушыларға талдауға, салыстыруға және қорытынды жасауға бағытталған сұрақтар түрінде ұсынылды.

Қорытынды. Зерттеу нәтижелері көркем шығармаларды талдауда жасанды интеллектке негізделген платформаларды қолданудың оқу үдерісінің тиімділігін арттыратынын көрсетті. Pihverse.ai платформасы мәтінді визуализациялау арқылы оқушылардың шығарманы қабылдауын жеңілдетіп, қызығушылығын арттырды. Diffit платформасы мәтінді қадам-қадаммен талдауға мүмкіндік беріп, оқушылардың сыни ойлау және мәтінді терең түсіну дағдыларын дамытуға ықпал етті.

Ал Replexity.ai платформасы көркем шығармаларды талдауда ақпаратты жүйелеумен қатар, нақты мысалда Т. Әбдіковтің «Қонақтар» әңгімесіне композициялық талдау жасап, оны кесте түрінде ұсынып, соның негізінде оқу тапсырмаларын құрастырды. Бұл платформаның оқу үдерісінде тапсырма дайындауға бағытталған тиімді құрал екенін дәлелдейді. Жасанды интеллектке сүйенген оқыту тәсілдері көркем шығармаларды оқытуда дәстүрлі әдістерді толықтырып, оқушылардың танымдық белсенділігін арттыруға және мәтінді жан-жақты талдауға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дж. Смит. «Жасанды интеллекттің білімге әсері». Білім беру технологиясы. 2020
2. Л. Браун. «Жасанды интелект негізіндегі оқыту қолданбалары: ағымдағы тенденцияларға шолу». International Journal of Educational Technology. 2018
3. Ақтанова А.С., Жүндібаева А. Қазақ әдебиеті. «Атамұра». 2017 ж. 160 б.
4. Ақтанова А.С., Жүндібаева А., Жұмекенова Л. Қазақ әдебиеті. «Атамұра». 2018 ж. 128 б.
5. Ақтанова А., Жүндібаева А., Нұрлыбаева Ж. Қазақ әдебиеті. «Атамұра». 2025 ж. 192 б.

Құмарова Ж.Н.

МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ С ОПОРОЙ НА ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ ПРИ АНАЛИЗЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

В статье анализируется эффективность применения ИИ-платформ при обучении анализу художественных текстов.

Манатбек А.М.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы ҚарҰЗУ, «Педагогика және психология» білім беру
бағдарламасының 3 курс студенті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: п.ғ.м., оқытушы Ахыбай К.Д.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ ПСИХОЛОГИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОҒАМҒА ТАРАТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Бұл жұмыста жасанды интеллекттің психология саласындағы дамуы және оны қоғамға енгізу мүмкіндіктері қарастырылды. ЖИ білім беру үдерісін оңтайландыруға, рутиналық тапсырмаларды автоматтандыруға және студенттерге жекелендірілген кері байланыс ұсынуға мүмкіндік береді. Зерттеуде заманауи технологиялар, соның ішінде генеративті ЖИ, адаптивті оқыту жүйелері қолданылды. Жасанды интеллектті интеграциялау оқу тиімділігін арттырып, оқытушылардың жүктемесін азайтуға және психологиялық білімнің қолжетімділігін кеңейтуге жағдай жасайды.

2026 жылды Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Жасанды интеллект жылы деп жариялап, цифрлық технологиялардың ел дамуы үшін стратегиялық маңызға ие екенін атап өтті [1]. Мемлекет басшысы өз Жолдауларында жасанды интеллекттің тек экономикалық немесе техникалық салада ғана емес, әлеуметтік және гуманитарлық бағыттарда, соның ішінде адам психологиясы мен қоғамның әл-ауқатын арттыруда маңызды рөл атқаратынын бірнеше рет атап көрсетті. Бұл бастама Қазақстанда жасанды интеллектті кешенді түрде дамытуға бағытталған жаңа кезеңнің басталғанын білдіреді.

Қазіргі таңда психология саласы да жаһандық цифрлық трансформациядан тыс қалып отырған жоқ. Психологиялық қолдау көрсету, эмоционалдық жағдайды талдау, психикалық денсаулықты сақтау және қоғамда психологиялық сауаттылықты арттыру мәселелері заманауи технологиялармен тығыз байланыстырыла бастады. Осы тұрғыда жасанды интеллект психология саласын дамытудың тиімді құралына айналып, психологиялық көмекті қолжетімді, жедел және түсінікті түрде ұсынуға мүмкіндік беруде.

Қазақстанда жасанды интеллект пен цифрлық технологияларды дамыту мәселелері нормативтік-құқықтық құжаттарда да көрініс тапқан [2]. Мемлекеттік бағдарламалар мен стратегиялық құжаттарда цифрландыру, инновация және адам капиталының сапасын арттыру негізгі басымдықтардың бірі ретінде айқындалған. Бұл құжаттарда психологиялық қолдау мен халықтың психикалық денсаулығын нығайту да әлеуметтік саясаттың маңызды бағыты ретінде қарастырылады.

Әлемдік тәжірибеге сүйенсек, жасанды интеллект психология саласында кеңінен қолданылуда. Онлайн психологиялық кеңес беру платформалары, чат-боттар, эмоцияны тану жүйелері, цифрлық терапия және психологиялық тестілеудің автоматтандырылған түрлері көптеген елдерде сәтті іске асырылып келеді. Мұндай технологиялар психология саласының дамуына ғана емес, оны қоғамға кеңінен таратуға, адамдардың психологиялық білімге деген қызығушылығын арттыруға және кәсіби көмекті алуды жеңілдетуге ықпал етуде.

Осы мақалада жасанды интеллекттің психология саласындағы даму мүмкіндіктері, оны қоғамға тарату жолдары, психологиялық білім мен көмекті ЖИ арқылы қолжетімді етудің заманауи тәсілдері, сондай-ақ әлемдік және Қазақстандық тәжірибе негізінде бұл бағыттың болашағы қарастырылады.

Соңғы жылдары жасанды интеллект психология саласында маңызды құралға айналып отыр. Әлем елдерінде ЖИ психологиялық көмек көрсету, психикалық денсаулықты қолдау және алдын алу жұмыстарын жүргізу үшін белсенді қолданылуда. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтеріне сәйкес, әлемде психологиялық қолдауға мұқтаж адамдар саны жыл сайын артып келеді, ал дәстүрлі форматтағы психологиялық қызмет бұл сұранысты

толық қамтамасыз ете алмай отыр [3]. Осы мәселені шешуде жасанды интеллектке негізделген технологиялар тиімді балама ретінде қарастырылуда.

АҚШ, Ұлыбритания, Канада және Еуропа елдерінде ЖИ-ге негізделген психологиялық чат-боттар мен онлайн терапия платформалары кең таралған [4]. Мысалы, эмоционалдық күйді талдайтын және бастапқы психологиялық қолдау көрсететін цифрлық қосымшалар адамдарға кез келген уақытта көмек алуға мүмкіндік береді. Бұл жүйелер кәсіби психологтың орнын толық алмастырмайды, алайда психологиялық сауаттылықты арттыруға және маманға жүгінуге алғашқы қадам жасауға ықпал етеді.

Сонымен қатар, жасанды интеллект адамның эмоциясын мәтін, дауыс немесе бет-әлпет арқылы талдау мүмкіндігіне ие. Бұл технологиялар стресс, күйзеліс, мазасыздық деңгейін анықтауға көмектесіп, психологиялық мәселелерді ерте кезеңде байқауға жағдай жасайды. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, мұндай жүйелер психология саласын тек дамытып қана қоймай, оны жаңа форматта ұсынуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда да жасанды интеллектті әлеуметтік және гуманитарлық салаларда қолдануға қызығушылық артып келеді. Мемлекеттік деңгейде қабылданған цифрландыру стратегиялары мен жасанды интеллектті дамытуға бағытталған бастамалар психология саласына да жанама түрде әсер етуде [5]. Психологиялық қызметтерді онлайн форматқа көшіру, цифрлық кеңес беру платформаларын дамыту және психикалық денсаулық тақырыбын ашық талқылау — осы өзгерістердің бір көрінісі.

Соңғы жылдары Қазақстанда онлайн психологиялық кеңес беру қызметтері кеңейіп келеді. Әлеуметтік желілер, мобильді қосымшалар және веб-платформалар арқылы психологтар халықпен тікелей байланыс орнатуда. Жасанды интеллект бұл үдерісті одан әрі жетілдіруге мүмкіндік береді [6]. Мысалы, ЖИ негізіндегі сауалнамалар мен бастапқы диагностика құралдары психологтардың жұмысын жеңілдетіп, клиенттің мәселесін алдын ала анықтауға көмектеседі.

Сонымен қатар, Қазақстанда жастар арасында психологиялық тақырыптарға қызығушылық артып отыр. Бұл үрдіс әлеуметтік желілер мен цифрлық контент арқылы айқын байқалады. Жасанды интеллект осы қызығушылықты дұрыс арнаға бағыттап, ғылыми негізделген, сенімді психологиялық ақпаратты таратуға мүмкіндік береді. Бұл әсіресе жалған ақпараттың алдын алу және психологияны дұрыс түсіндіру үшін маңызды.

Жасанды интеллект психологияны тек дамыту құралы ғана емес, оны кең аудиторияға жеткізудің тиімді тәсілі ретінде де қарастырылады. Қазіргі қоғамда адамдар ақпаратты тез, қысқа әрі түсінікті форматта қабылдауға үйренген. Осы тұрғыда ЖИ психологиялық білімді қарапайым тілмен жеткізуге мүмкіндік береді.

Біріншіден, ЖИ-ге негізделген чат-боттар психологиялық сұрақтарға жедел жауап беріп, адамдардың қызығушылығын арттыра алады. Мұндай жүйелер адамның жасына, сұранысына және эмоционалдық күйіне сәйкес ақпарат ұсына отырып, психологияны қолжетімді етеді.

Екіншіден, әлеуметтік желілерде жасанды интеллект көмегімен дайындалған қысқа психологиялық контенттер (мәтін, бейне, инфографика) аудиторияның назарын аударуға тиімді. Алгоритмдер арқылы адамдардың қызығушылығына сай тақырыптарды ұсыну психологиялық білімнің кең таралуына ықпал етеді.

Үшіншіден, ЖИ психологиялық өзін-өзі тану құралдарын дамытуға мүмкіндік береді. Онлайн тесттер, эмоция күнделігі, стресс деңгейін бағалау жүйелері адамдардың өз психологиялық жағдайын бақылауына жағдай жасап, психологияға деген қызығушылығын арттырады [7].

Осы тәсілдер психологияны «тек мамандарға арналған сала» ретінде емес, әр адамға қажет өмірлік дағды ретінде қабылдауға көмектеседі.

Қызығушылықты арттыру және психологиялық көмекті тарту механизмдері.

Жасанды интеллект психологияға деген қызығушылықты арттыруда маңызды рөл атқарады. Көп жағдайда адамдар психологқа барудан қысылады немесе оны қажетсіз деп санайды. Ал ЖИ арқылы ұсынылатын бастапқы психологиялық қолдау бұл кедергіні

азайтады.

Мысалы, анонимді форматтағы ЖИ жүйелері адамдарға өз мәселесін ашық айтуға мүмкіндік береді. Бұл психологиялық көмекті қолжетімді етіп қана қоймай, қоғамда психологиялық мәдениетті қалыптастырады. Сонымен қатар, интерактивті форматтағы психологиялық құралдар адамдарды белсенді қатысуға ынталандырады.

ЖИ-ді қолдану арқылы психология саласында профилактикалық жұмыстарды да күшейтуге болады. Ерте диагностика, тәуекел топтарын анықтау және алдын алу шаралары психикалық денсаулықты сақтауда маңызды рөл атқарады. Бұл бағытта жасанды интеллекттің мүмкіндігі жоғары.

Қорытындылай келе, жасанды интеллект қазіргі таңда тек технологиялық жаңалық ретінде ғана емес, психология саласын дамыту мен қоғамға кеңінен таратуға мүмкіндік беретін маңызды құралға айналып отыр. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, жасанды интеллект психологиялық көмекті қолжетімді етуге, адамдардың психологиялық сауаттылығын арттыруға және психикалық денсаулық мәселелерінің алдын алуға ықпал етеді. Онлайн кеңес беру платформалары, чат-боттар, эмоциялық жағдайды талдау жүйелері мен цифрлық психологиялық құралдар психологияны жаңа форматта ұсынуға жол ашуда.

Қазақстан жағдайында да жасанды интеллект пен психологияның өзара байланысы өзекті бола түсуде. Мемлекет тарапынан цифрландыру мен жасанды интеллектті дамытуға бағытталған стратегиялық бастамалар бұл саланың болашағына берік негіз қалыптастырып отыр. ЖИ-ді психологиялық қызметтерге енгізу халықтың кең тобына психологиялық қолдау көрсетуге, әсіресе жастар мен шалғай аймақ тұрғындары үшін қолжетімділікті арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл үрдіс қоғамда психологиялық мәдениетті қалыптастыруға және психологияға деген көзқарасты оң бағытта өзгертуге ықпал етеді.

Жасанды интеллект арқылы психологияны қоғамға тарату адамдардың қызығушылығын арттырып, психологиялық көмекті алудағы кедергілерді азайтады. Анонимді және интерактивті форматтағы ЖИ құралдары психологияны күнделікті өмірдің бір бөлігіне айналдыруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде психологиялық мәселелерді ерте анықтауға, алдын алу шараларын күшейтуге және адамның психикалық әл-ауқатын сақтауға жағдай жасайды.

Осылайша, жасанды интеллект психология саласының дамуына ғана емес, оның қоғамдағы рөлін күшейтуге, ғылыми негізделген психологиялық білімді кең аудиторияға жеткізуге қызмет етеді. Болашақта жасанды интеллектті жауапкершілікпен және этикалық тұрғыда қолдану арқылы психология саласының тиімділігі артып, қоғамның психикалық саулығын нығайтуға елеулі үлес қосады деп тұжырымдауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Президентінің сайты. Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. <https://www.akorda.kz>
2. Қазақстан Республикасының цифрлық даму тұжырымдамалары. Қазақстан Республикасының НҚА дерекқоры. <https://adilet.zan.kz>
3. World Health Organization (WHO). Mental health and digital technologies. <https://www.who.int>
4. OECD. Artificial Intelligence in Society and Healthcare. <https://www.oecd.org>
5. Қазақстан Республикасы Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі. Жасанды интеллектті дамыту бағыттары. <https://www.gov.kz>
6. Қазақстандағы онлайн психологиялық қызметтер туралы шолулар. <https://egov.kz>
7. Harvard Health Publishing. Artificial Intelligence and Mental Health. <https://www.health.harvard.edu>

Манатбек А.М.

«РАЗВИТИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБЛАСТИ ПСИХОЛОГИИ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕГО РАСПРОСТРАНЕНИЯ В ОБЩЕСТВЕ»

В данной работе рассматривается развитие искусственного интеллекта в области психологии и возможности его внедрения в общество. Особое внимание уделяется использованию ИИ для оптимизации образовательного процесса, автоматизации рутинных задач и предоставления персонализированной обратной связи студентам. Рассмотрены современные технологии, включая генеративный ИИ, адаптивные системы обучения и инструменты обработки естественного языка. Интеграция ИИ позволяет снизить нагрузку на преподавателей, повысить мотивацию студентов и расширить доступ общества к психологическим знаниям.

Мисонова М.Н.

Магистрант академии «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
3039714@gmail.com

Научный руководитель: к.пс.н., доцент Абдрахманова А.С.

СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬ СТУДЕНТОВ КАК ФАКТОР ДОСТИЖЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ КАЧЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ХОРОШЕГО ЗДОРОВЬЯ И БЛАГОПОЛУЧИЯ

В статье освещается проблема стрессоустойчивости студентов. В условиях современного образования стрессоустойчивость студентов выступает значимым фактором достижения ими качественного образования. Качественное образование возможно при успешной адаптации, учебной успеваемости, личностного и профессионального роста, которые в свою очередь очень чувствительны от стрессоустойчивости.

Современные ориентиры развития социальных институтов в Казахстане, включая систему высшего образования, предполагают соответствие Целям устойчивого развития, разработанным в 2015 году Генеральной ассамблеей ООН и включенных в систему государственного планирования Республики Казахстан [1].

Внимание к вопросам сохранения психического здоровья и развитию стрессоустойчивости студентов соотносится с Целью №3 - «Хорошее здоровье и благополучие», Целью №4 - «Качественное образование», а также Целью №8 - «Достойная работа и экономический рост», поскольку стрессоустойчивость является значимым условием успешного обучения и последующей профессиональной деятельности.

Современные социально-экономические и информационные процессы предъявляют все более высокие требования к способности личности справляться со стрессом. В образовательной сфере учебная деятельность студентов часто становится источником стрессогенных ситуаций. Вчерашние школьники, поступившие в университет, сталкиваются с изменением привычного ритма жизни и переходом к более взрослым условиям. Многие из них переезжают в другие города и начинают жить самостоятельно, что сопровождается разлукой с семьей и необходимостью адаптации к новым обстоятельствам. Все это усиливает уровень напряженности и вызывает дополнительный стресс.

Кроме того, студенты юношеского возраста (16-23 лет) проходят этап решения ключевых возрастных задач, связанных с личностным и социальным развитием. Среди них можно выделить: принятие собственной внешности, осознание особенностей своего тела; освоение гендерной роли и индивидуальных моделей поведения; установление более зрелых

и устойчивых отношений со сверстниками обоих полов; достижение эмоциональной независимости от родителей и значимых взрослых; подготовка к будущей профессиональной карьере; формирование готовности к браку и семейной жизни; развитие и формирование социально ответственного поведения, гражданской активности; построение внутренней системы ценностей и этического сознания.

В таких условиях особенно актуальной становится проблема преодоления стрессовых состояний. Студентам необходимы знания о методах и возможностях формирования стрессоустойчивости, а также условия для их применения, которые помогут им успешно адаптироваться и справляться с возникающими трудностями.

Стресс и стрессоустойчивость впервые были рассмотрены канадским ученым-физиологом Гансом Селье. «Стресс» он описал как «совокупность неспецифических адаптационных реакций организма на воздействие различных неблагоприятных факторов – стрессоров (физических или психологических), нарушающее его гомеостаз, а также соответствующее состояние нервной системы организма» [2].

Стрессовые реакции «запускаются» как реальными событиями, так и воображаемыми, в связи с чем становится весьма важной устойчивость к стрессу, выступающая важным фактором сохранения нормальной работоспособности и эффективного взаимодействия с окружением [3].

В современной научной литературе проблему стрессоустойчивости разрабатывали многие ученые: А. А. Баранова, Б. Х. Варданян, В. А. Бодрова, С. В. Субботин, А. А. Реан и другие [4].

Согласно С. В. Субботину, стрессоустойчивость – это определенная составляющая эмоциональной устойчивости, психологической устойчивости к стрессу, а также стресс-резистентность, фрустрационная толерантность [5].

Исследователь Б. Х. Варданян говорит о том, что стрессоустойчивость — это особое взаимодействие эмоциональных и других компонентов психической деятельности; свойство личности, которое призвано обеспечивать баланс и гармонию между всеми компонентами психической деятельности в эмоциогенной ситуации. Таким образом, развитию стрессоустойчивости способствует успешному выполнению деятельности. [6]

Другой исследователь в данной области К. К. Платонов считает, что стрессоустойчивость — это взаимодействие эмоционально волевых качеств личности. Такие эмоционально волевые качества следует рассматривать в отношении к характеру деятельности и по силе влияния на навыки и на деятельность человека. [7]

Высокая степень стрессоустойчивости нужна, прежде всего, для сохранения физического и психического здоровья личности, что является компонентом обеспечения здорового образа жизни и содействие благополучию населения всех возрастов в соответствии с Целью 3 «Хорошее здоровье и благополучие», а также для возможности заниматься эффективной профессиональной деятельностью как важного аспекта Цели 8 «Достойная работа и экономический рост». Являясь компонентом психического здоровья человека, стрессоустойчивость выступает и как важнейший фактор социальной стабильности общества.

Стрессоустойчивость – это качество, которое можно развивать тренировкой. Уровень стрессоустойчивости и адаптация человека прямо пропорциональны способности осуществлять успешную деятельность в затрудненных условиях без отягощающих последствий для физического и психического здоровья.

Первоначальный этап формирования стрессоустойчивости предполагает проведение комплекса диагностических процедур, направленных на изучение психофизиологических (индивидуальные характеристики центральной нервной системы - сила, подвижность и баланс нервных процессов) и социально-психологических (уровень толерантности к организационному стрессу, особенности самооценки, используемые стратегии преодоления стрессовых состояний) компонентов личности.

Второй этап работы носит коррекционный характер и включает мероприятия,

направленные на сохранение психологического здоровья и предупреждение дезадаптивных нарушений:

- развитие позитивной Я-концепции и повышение уверенности в себе,
- мобилизация внутренних ресурсов личности и укрепление регулирующих функций психики,
- профилактика различного рода зависимого поведения.

Позитивная Я-концепция как психологический феномен представляет собой индивидуально-личностный аспект осознания и понимания собственного «Я» и выступает ключевым фактором саморазвития, самосовершенствования, самоуправления и самоактуализации личности. Личность обладает значительным потенциалом для развития позитивной Я-концепции, который может быть актуализирован в образовательном процессе при создании соответствующих психологических условий и применении специальных психотехнических средств. Основными условиями формирования позитивной Я-концепции являются развитие самопонимания, уверенности в собственных силах, ощущении внутренней готовности справляться с требованиями среды и достигать поставленных результатов, а также эмоциональной устойчивости, реализуемое в специально организованной учебной деятельности.

Эффективными инструментами работы в данном направлении выступают психологические тренинги, самостоятельное освоение знаний и навыков через самообразование и практику. Дополнительно для укрепления уверенности и формирования положительного отношения к себе целесообразно использование психотерапевтических методов.

Осознание человеком себя как эмоционально стабильной, непрерывно развивающейся, социально значимой личности имеет высокий положительный эффект при достижении им целей в образовании, профессиональной деятельности, социальных взаимодействиях. Это в свою очередь способствует достижению обществом Целей устойчивого развития в сфере образования, достойной работы и экономического роста, уменьшению социального неравенства.

Личностные ресурсы представляют собой совокупность черт и установок, оказывающих влияние на регуляцию поведения человека в условиях стресса. К наиболее значимым относят самоконтроль, уровень самооценки, чувство собственного достоинства, восприятие собственной эффективности, уверенность в собственных силах, оптимизм, мотивация, а также предпочитаемые стратегии преодоления стрессовых ситуаций. Регулирующая функция психики человека состоит в возникновении адаптации, приспособления к изменению внешних условий окружающей среды. Формирование навыков управления своим состоянием повышает устойчивость к действию стресс-факторов, а в случае возникновения экстремальных ситуаций активизирует необходимые резервы. Освоение навыков мобилизации внутренних ресурсов и саморегуляции стабильно увеличивает эффективность учебной и профессиональной деятельности и способствует разрешению проблемных ситуаций с максимально возможным позитивным результатом в ситуациях различной сложности.

Организация специальной психологической подготовки осуществляется посредством проведения лекций, практических занятий по обучению методам саморегуляции (аутогенная тренировка, релаксация, идеомоторная тренировка, сенсорная репродукция, медитация, арт-терапевтические методы, различные виды гимнастики).

Результатами освоения данных компетенций являются снижение утомления, эмоционального напряжения, увеличение работоспособности, а также восстановления функционального состояния при наличии умеренно выраженной психоневрологической симптоматики (нарушения сна, высокого уровня тревожности, раздражительности). Достижение целей устойчивого развития «Хорошее здоровье и благополучие», «Качественное образование» невозможно без уделения внимания психоэмоциональному состоянию и профилактики неврологических нарушений.

Таким образом, системное развитие стрессоустойчивости студентов через формирование позитивной Я-концепции, укрепление личностных ресурсов и освоение навыков саморегуляции не только повышает их способность адаптироваться и эффективно учиться, но и напрямую содействует достижению целей устойчивого развития. Поддержка психического здоровья и благополучия студентов соответствует Цели 3 «Хорошее здоровье и благополучие», обеспечение качественного образовательного процесса — Цели 4 «Качественное образование», а формирование навыков стрессоустойчивости и готовности к профессиональной деятельности — Цели 8 «Достойная работа и экономический рост».

Именно в студенческий период формируются будущие профессионалы, уровень стрессоустойчивости которых непосредственно повлияет на успешность деятельности и стиль жизни в дальнейшем. Поэтому в условиях современности важна как научная, учебная и воспитательная деятельность вуза, так и забота о сохранении психологического здоровья обучающихся.

Список использованных источников:

1. Цели устойчивого развития. ООН Женева.
<https://www.ungeneva.org/ru/about/topics/sustainable-development-goals>
2. Питкевич, М. Ю. Способы оценки и повышения уровня стрессоустойчивости // Вестник РУДН, серия Экология и безопасность жизнедеятельности. – 2013. – № 5.
3. Селье Г. Стресс без дистресса / М.: Прогресс, 1979. - 123 с.
4. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий. — 2-е изд., перераб. и доп. М.: Высш. шк., 1984.
5. Семиздралова О. А. Развитие стрессоустойчивости: учебное пособие / СПб.: Научные технологии, 2023. – 82 с.
6. Теплякова И.В. Формирование стрессоустойчивости как актуальная проблема студентов-первокурсников вуза //Азимут научных исследований: педагогика и психология. 2018. Т. 7. № 1(22)
7. Церковский А. Л. Современные взгляды на проблему стрессоустойчивости //Вестник Витебского государственного медицинского университета. — 2011. — № 1. т.10.

Мисонова М.Н., Абдрахманова А. С.

СТУДЕНТТЕРДІҢ СТРЕССКЕ ТӨЗІМДІЛІГІ ТҮРАҚТЫ ДАМУҒА САПАЛЫ БІЛІМ МЕН ДЕНСАУЛЫҚ ПЕН ӘЛ АУҚАТҚА ҚОЛ ЖЕТКІЗУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Мақалада студенттердің стресске төзімділігі туралы айтылады. Қазіргі білім беру жағдайында студенттердің стресске төзімділігі олардың сапалы білім алуының маңызды факторы болып табылады. Сапалы білім сәтті бейімделу, оқу үлгерімі, жеке және кәсіби өсу арқылы мүмкін болады, олар өз кезегінде стресске төзімділікке өте сезімтал.

Нуршинова Д.С.

Студентка академии «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
nurshonovadddd@mail.ru

Научный руководитель: к.пс.н. Никифорова О.В.

СТАНОВЛЕНИЕ ЦЕННОСТНЫХ ДОМИНАНТ В ЮВЕНАЛЬНЫЙ ПЕРИОД

Данная статья посвящена проблеме ценностей в ювенальный период, которые определяются переоценкой жизненных смыслов, социальной средой и развитием самосознания личности

Подростково-юношеский возраст особенно открыт, то есть сензитивен к построению ценностной перспективы всей дальнейшей жизни личности. Именно поэтому, ювенальный возраст в онтогенетическом развитии, особенно интересен и важен. Ювенальным периодом считается- поздний подростковый, ранний юношеский, период от 14 до 18 лет.

В данный период жизни ценности приобретают осознанный характер, выступая внутренними ориентирами, регулирующими выбор, принятие решений, построение жизненных перспектив, векторов межличностных отношений и осмысления жизненного опыта.

Проблема ценностей является одной из центральных в психологии личности и на протяжении длительного времени изучалась многими авторами (Б.Г.Ананьев, А.Н.Леонтьев, Д.А.Леонтьев, А.Маслоу, Г.Олпорт, М.Рокич, С.Л.Рубинштейн, Ш.Шварц и др.) с различных теоретико-методологических позиций: ценности рассматривались как регуляторы поведения, элементы структуры личности, основания мотивации, компоненты смысловой сферы и результаты социального и культурного развития.

Многообразие подходов к изучению ценностей отражает их сложную, многоуровневую природу и значимость для понимания личности, её жизненных целей и направленности, особенно в период взросления, как значимый этап онтогенеза.

В концепции Д. А. Леонтьева ценности рассматриваются как ядро смысловой сферы личности, определяющее направленность жизнедеятельности и характер жизненного выбора [1].

В данном случае, ценности выступают внутренними, осознанными ориентирами, обеспечивающими целостность Я-концепции и процесс личностного самоопределения.

В контексте нашего размышления, мы можем опираться на мнение Б.Г.Ананьева о том, что в ювенальном возрасте, поскольку именно в этот период происходит активное становление смысловой сферы, переоценка усвоенных ранее норм, ценности начинают осознаваться не только как социально заданные, но и как личностно принятые, что связано с развитием рефлексии, самостоятельности и способности к проектированию собственного жизненного пути.

В теоретической концепции Б. Г. Ананьева ценности рассматриваются как ключевой компонент структуры личности, через который раскрываются её направленность, особенности мировоззрения и жизненная позиция человека [2].

Важно отметить, что по мнению учёного, ценностная система не является врождённой, а формируется в процессе деятельности и межличностного общения, аккумулируя в себе как усвоенный социальный опыт, так и результаты индивидуального развития личности.

Интересно, что в концепции С. Л. Рубинштейна, ценности рассматриваются через призму принципа единства сознания и деятельности: они формируются и проявляются в реальной жизнедеятельности личности, определяя её отношение к миру, другим людям и самой себе [3].

С точки зрения данного подхода, ювенальный возраст является сензитивным периодом становления ценностной сферы, поскольку в это время усиливается субъектная позиция личности, возрастает роль самостоятельного выбора и ответственности за собственные поступки.

Ценности в ювенальности, по мнению С.Л. Рубинштейна, переходят от внешне заданных социальных норм к внутренне принятым личностным ориентирам, что отражает активное включение юноши или девушки в систему общественных отношений и собственную жизненную практику [3].

Нельзя не подчеркнуть, что в теории М. Рокича ценности понимаются как устойчивые убеждения личности о предпочтительности определённых целей и способов поведения.

Автор выделяет терминальные ценности, отражающие желаемые жизненные цели, и инструментальные ценности, определяющие способы их достижения [4].

Система ценностей, по М. Рокичу, формируется в процессе социализации и выполняет регулятивную функцию, направляя поведение и жизненный выбор личности.

Именно поэтому для нас важно подчеркнуть, что ювенальный возраст является важным этапом становления данной системы, поскольку именно в этот период происходит переоценка усвоенных ранее ценностей, их осознание и выстраивание индивидуальной иерархии, определяющей дальнейшие жизненные стратегии личности.

Например, в гуманистической психологии А. Маслоу ценности рассматриваются как внутренние ориентиры личности, тесно связанные с её базовыми потребностями и стремлением к самоактуализации.

Так, А. Маслоу выделяет так называемые бытийные ценности (В-ценности) — истина, справедливость, целостность, свобода, — которые актуализируются по мере личностного роста и психологической зрелости [5].

Данный возрастной этап жизни личности является значимым в формировании ценностной сферы, поскольку в этот период происходит постепенный переход от доминирования дефицитарных потребностей к поиску смысла, самореализации и личностной аутентичности.

Именно поэтому мы можем зафиксировать то, что осознание и принятие ценностей в ювенальности связано с развитием самостоятельности, формированием жизненных целей и выбором индивидуальной траектории развития.

На наш взгляд теория Ш. Шварца интересна тем, что ценности в ней рассматриваются как универсальные мотивационные цели, служащие руководящими принципами в жизни человека. Автор выделяет десять базовых ценностей, объединённых в более широкие мотивационные блоки, отражающие фундаментальные потребности личности и общества: 1)самостоятельность– независимость мышления и действий, стремление к свободе выбора; 2)стимуляция– поиск новизны, разнообразия и вызовов в жизни; 3)гедонизм– стремление к удовольствию и наслаждению жизнью; 4)достижения– личный успех, компетентность, признание со стороны окружающих; 5)власть– социальный статус, контроль над ресурсами и людьми; 6)безопасность– стабильность, защищённость, гармония в обществе и семье; 7)соответствие– соблюдение норм, правил и ожиданий общества; 8)традиция– уважение и соблюдение культурных и религиозных обычаев; 9)благожелательность– забота о близких, поддержка и помощь другим; 10)универсализм– понимание, толерантность, защита природы и социальных ценностей[6].

В своей модели Ш.Шварц показывает, что ценности не изолированы, а образуют взаимосвязанную систему, основанную на балансе совместимости и противоречия между различными мотивационными ориентациями.

В контексте нашего рассуждения мы понимаем, что в юношеском возрасте формирование этих ценностей особенно активно: происходит переоценка ранних ориентиров, выделение приоритетов и выстраивание собственной иерархии — ценностей- это время, когда подростки начинают осознанно выбирать, какие ценности станут для них руководящими, что напрямую влияет на самоопределение, жизненные цели и социальную идентичность.

Для нас важно отметить, что в теории личности Г. Оллпорта ценности рассматриваются как устойчивые личностные ориентации, определяющие направленность поведения и придающие ему индивидуальный смысл [7].

Важным будет зафиксировать, что Г.Оллпорт подчёркивает: ценности формируются в процессе развития личности и отражают её осознанные жизненные интересы, выходящие за рамки ситуативных потребностей.

С позиции данного подхода ювенальный возраст представляет собой важный этап становления ценностной сферы, поскольку именно в этот период происходит интеграция интересов, установок и жизненных целей в относительно целостную систему ценностей.

Таким образом, мы считаем необходимым подчеркнуть: ценности выступают одним из базовых компонентов самосознания, и Я-концепции личности, определяя внутренние основания её развития и самоопределения. Именно через систему ценностей человек придаёт смысл собственному опыту, выстраивает представление о себе и формирует отношение к

окружающему миру.

Ценности задают основные жизненные смыслы, направляют активность личности и формируют иерархию приоритетов, определяя, какие цели воспринимаются как значимые и какие способы поведения считаются приемлемыми.

Выполняя функцию внутреннего ориентира, ценности обеспечивают целостность и относительную устойчивость личности, способствуя согласованности её установок, убеждений и поведения.

Особую значимость приобретает в ювенальном возрасте процесс, когда происходит интенсивное становление самосознания, выбор жизненных ориентиров и формирование устойчивой жизненной позиции, именно в этот период ценностная система становится важнейшим фактором личностной зрелости, определяя направление дальнейшего развития и характер социального и профессионального самоопределения.

Список использованных источников:

1. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — Москва: Смысл, 2005. — 352 с.
2. Ананьев Б. Г. Личность, субъект деятельности, индивидуальность. Проблемы возрастной и дифференциальной психологии. — Москва: Директ-Медиа, 2008. — 209 с.
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2002. -720 с.
4. Рокич М. Природа человеческих ценностей. — М.: Речь, 2008. — 320 с.
5. Маслоу А. Мотивация и личность. — СПб.: Питер, 2008.) -413 с.
6. Шварц, Ш. Основные человеческие ценности: теория, методы и приложения // Психологический журнал. — 2006. —С. 13–29.
7. Олпорт Г., Вернон П., Линдсей Г. Исследование ценностей (Study of Values): методика измерения личностных ценностей / Пер. с англ. 2003г. -45 с.

Нуршинова Д.С.

ЮВЕНАЛДЫҚ КЕЗЕҢДЕ ҚҰНДЫЛЫҚ ДОМИНАНТТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Аталған мақала ювеналдық кезеңдегі құндылықтар мәселесіне арналған, олар өмірлік мән-мағыналарды қайта бағалаумен, әлеуметтік ортаның ықпалымен және тұлғаның өзіндік санасының дамуымен айқындалады.

Нуршинова Д.С.

Студентка академии «Bolashaq»

nurshonovaddd@mail.ru

Караганда, Республика Казахстан

Научный руководитель к.пс.н. Никифорова О. В.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТНО-Я- КОНЦЕПЦИИ В ПЕРИОД ОБРЕТЕНИЯ «ЧУВСТВА ВЗРОСЛОСТИ»

Статья посвящена проблеме ювенального периода онтогенеза, который характеризуется интенсивным становлением Я-концепции, обусловленным ценностным самоопределением и развитием самосознания личности

Именно в юношеском возрасте начинают складываться основы мировоззрения, системы взглядов, убеждений, ценностей и принципов, которая определяет отношение человека к миру, а вместе с тем формируется Я-концепция, как целостная система развивающихся представлений о самом себе.

Исходя из этого, мы можем говорить о том, что ювенальный возраст является критически

важным этапом в становлении Я-концепции и личности в целом, поскольку именно в этот период закладываются её основные характеристики, например, осмысление собственного «Я» или потребность в самоуважении, определяющие дальнейшее его развитие.

Ювенальным возрастом считается период поздний подростковый, ранний юношеский (примерно 14-18 лет), и он является одним из наиболее значимых этапов онтогенетического развития личности, поскольку именно в данный период происходят интенсивные изменения в системе самосознания и формируется целостное представление человека о самом себе.

Для нас важно отметить, что ювенальный возраст-это период жизни человека между подростковым возрастом и взрослостью, его считают именно «переходным возрастом» как стадия перехода от детства к зрелости.

В психологии проблема Я-концепции имеет междисциплинарный и многоаспектный характер и на протяжении длительного времени находилась в центре внимания многих исследователей (Б.Г.Ананьева, Р.Бернса, У.Джеймса, И.С.Кона, К.Р.Роджерса, Л.С.Рубинштейна, В.В.Столина, Э.Эриксона и др.). Данное понятие разрабатывалось в рамках различных теоретических направлений, что обусловило разнообразие подходов к его интерпретации.

В научной психологии введение и систематическая разработка понятия Я-концепции прежде всего связаны с именем К. Роджерса. Именно в рамках гуманистического подхода он одним из первых использовал данный термин для обозначения целостной системы представлений личности о себе, формирующейся в процессе жизненного опыта и межличностного взаимодействия.

Целесообразно обратить внимание на то, что К. Роджерс рассматривал Я-концепцию как относительно устойчивое, но динамичное образование, включающее осознание собственных качеств, возможностей, ценностей и отношений с окружающим миром [1].

Для нас значимым является то, что центральное место в его теории занимала идея согласованности между реальным опытом человека и образом «Я», от степени которой, по мнению автора, зависит психологическое благополучие и личностное развитие [1].

Исходя из данного положения, работы К. Роджерса заложили теоретическую основу для дальнейших исследований Я-концепции и определили направление её изучения как ключевого компонента структуры личности в современной психологии [1].

Мы считаем, нельзя не согласиться, с позицией Р.Бернса о том, что Я-концепция-это относительно устойчивая, но динамичная система представлений личности о себе, включающая когнитивный, эмоционально-оценочный и поведенческий компоненты [2].

Заметим, что когнитивный компонент отражает знания и представления человека о собственных качествах, возможностях и социальных ролях. Эмоционально-оценочный компонент характеризует отношение личности к себе и выражается в уровне самооценки и самопринятия. Поведенческий компонент проявляется в особенностях саморегуляции, выборе стратегий поведения и способах самореализации [2].

Следует подчеркнуть то, что ученые, изучающие проблему Я-концепции подчеркивают, что она формируется в процессе активного взаимодействия личности с социальной средой и отражает уровень осознания собственной индивидуальности, ценностей и жизненных целей.

Так, например, согласно концепции, Э. Эриксона, ювенальный возрастной период характеризуется переживанием кризиса идентичности, в процессе которого личность ориентирована на осмысление собственной уникальности и выбор жизненного направления [3].

Успешное разрешение данного кризиса связано с объединением индивидуального прошлого опыта и представлений о будущем, что приводит к появлению чувства внутренней целостности, и проявляется в устойчивом и целостном образе «Я».

Важно отметить, что по мнению Э.Эриксона в этот период происходит активная интеграция представлений о себе, накопленных в детстве, с новыми социальными ролями, ценностями и ожиданиями общества. Именно здесь формируется ядро Я-концепции,

включающее осознание собственной уникальности, жизненных целей и личностной направленности.

Мы полагаем актуальным подчеркнуть мысль И. С. Кона о том, что именно в юношеском возрасте происходит активное становление личности и реализуется процесс профессионального самоопределения. Данный этап развития он трактует как период интенсивного духовного и социального формирования, в рамках которого индивид начинает целенаправленно конструировать образ будущего и осознавать своё место в системе общественных отношений [4].

В ходе наших размышлений, мы можем говорить о том, что в психологической традиции юношеский возраст определяется как специфический переходный период, сопровождающийся глубокими преобразованиями личностной структуры и особенностей социального функционирования.

Исходя из этого, мы хотим обратить внимание на положения, разработанные Л. С. Выготским и Б. Г. Ананьевым: именно на данном этапе развития происходит формирование качественно нового уровня самосознания, проявляющегося в становлении рефлексивных способностей, направленных на осмысление собственного опыта, поведения и жизненных перспектив [5].

Если мы будем рассматривать Я-концепцию опираясь на научную позицию Л.С.Выготского, то мы можем сделать вывод о том, что ювенальный возраст является периодом качественного скачка в развитии самосознания. Именно в это время происходит переход от ситуативного, внешне обусловленного понимания себя к рефлексивному, осознанному образу Я [6].

Важным будет заметить, что В.В. Столин подчёркивает: Я-концепция выполняет функцию внутреннего регулятора, направляющего активность личности и влияющего на её взаимодействие с окружающим миром. В структуре Я-концепции он выделяет несколько уровней: «образ Я», включающий когнитивные представления о себе; «самоотношение», отражающее эмоционально-ценностное принятие или неприятие собственной личности; и «самооценку» как интегративный показатель субъективного восприятия собственных способностей и возможностей [7].

Вместе с тем мы полагаем, что значимым аспектом является точка зрения С.Л. Рубинштейна, хотя он и не использует сам термин «Я-концепция», подчёркивает, что личность выступает одновременно субъектом и объектом собственного познания, а её представления о себе включают систему отношений к миру и к самому себе [8].

Для нас важно отметить, что по мнению учёного, согласованность этих уровней является необходимым условием гармоничного личностного развития, тогда как их рассогласование может становиться источником внутренних конфликтов и затруднений в социальной адаптации.

Таким образом, в контексте нашего размышления мы считаем необходимым подчеркнуть, что развитие представлений о Я-концепции различных ученых показывает, что это понятие выполняет не только описательную, но и объяснительную функцию, позволяя раскрыть закономерности формирования самосознания, его влияния на мотивацию, поведение и личностное развитие именно в период ювенальности.

Так же необходимо учитывать то, что Я-концепция представляет собой не только совокупность знаний и представлений человека о собственных качествах, но и включает их эмоционально-оценочную интерпретацию, а также субъективные переживания, связанные с образом «Я». Она отражает то, каким человек видит себя в данный момент, как оценивает собственное положение в обществе и какие перспективы личностного и профессионального развития открываются перед ним.

Не менее важным является то, что представления о себе, сформированные в юношеском возрасте, сохраняются на протяжении жизни и служат фундаментом самосознания. В этот период молодые люди активно экспериментируют с различными социальными ролями,

моделируют разные варианты поведения и идентичности, стремясь определить собственный образ «Я», через самооценку- ценность и значимость, которой юноша наделяет себя.

Значительное влияние на уровень самооценки оказывают успехи в значимых сферах деятельности, а также оценка и поддержка со стороны референтных взрослых.

Следовательно, положительное признание с их стороны выступает важным аспектом для укрепления самооценки и адекватной Я-концепции, а также личностного благополучия во взрослом возрасте.

Таким образом, можно сделать вывод о том, что Я-концепция рассматривается не как пассивное отражение личности, а как активный механизм, определяющий самооценку, жизненные цели и стратегию поведения. Её структура и внутренняя согласованность во многом влияют на уровень мотивации, способность к саморегуляции и эффективность социальной адаптации — процесса, включающего усвоение социальных норм и ценностей и выстраивание соответствующих им моделей поведения.

Список использованных источников:

1. Роджерс К. Р. Становление личности: Взгляд на психотерапию. — Москва: Институт общегуманитарных исследований (ИОИ), 2017. 490 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. — М.: Прогресс, 1986. — 422 с.
3. Э. Эриксон. Идентичность и цикл жизни. Пер. Т. Зверевич. Санкт-Петербург: «Питер», 2023. 336 с.
4. Кон И.С. Психология ранней юности — переработанное издание для 14-18 летних. — 2010 г. 256 с.
5. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. — СПб.: Питер, 2001. — 288 с.
6. Выготский Л. С. Психология развития человека. — М.: Смысл; Эксмо, 2016. 1136 с.
7. Столин В.В. Самосознание личности. — М.: Изд-во МГУ, 1983. — 284 с.
8. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн. — Санкт-Петербург : Питер, 2012. — 224 с. — (Серия «Мастера психологии»).

Нуршинова Д.С.

«ЕРЕСЕКТІК СЕЗІМІН» ИГЕРУ КЕЗЕҢІНДЕ ТҰЛҒАНЫҢ МЕН- ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақала онтогенездің ювеналдық кезеңі мәселесіне арналған, бұл кезең тұлғаның өзіндік санасының дамуы мен құндылықтық өзін-өзі айқындауына байланысты Я-концепцияның қарқынды қалыптасуымен сипатталады

Ошақбаева Д.А.

«Bolashaq» академиясының 4-ші курс студенті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

dosacbaeva@gmail.com

Ғылыми жетекші: п.ғ.магистрі, аға оқытушы Арунова Ж.А.

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТІЛІН КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАР АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Жұмыстың өзектілігі қазіргі уақытта бастауыш сынып оқушыларының ауызекі сөйлеу тілін дамыту мәселесі білім беру үдерісіндегі маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Оқушылардың өз ойын анық, жүйелі әрі еркін жеткізе білуі олардың оқу жетістігіне ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік ортада қарым-қатынас жасау қабілетіне де тікелей әсер етеді. Осы тұрғыда бастауыш мектеп кезеңі тілдік дағдыларды қалыптастыру үшін

қолайлы кезең болып саналады.

Ауызекі сөйлеу тілі оқушының күнделікті қарым-қатынаста қолданатын негізгі тілдік әрекеті болғандықтан, оны дамытуда тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану қажет. Көркем шығармалар оқушылардың сөздік қорын байытып, байланыстырып сөйлеу қабілетін дамытуға, тіл мәдениетін меңгертуге мүмкіндік береді [1]. Әсіресе ертегілер, әңгімелер мен өлеңдер баланың тілдік қызығушылығын арттырып, сөйлеу белсенділігін қалыптастырады.

Сондықтан бастауыш сынып оқушыларының ауызекі сөйлеу тілін көркем шығармалар арқылы қалыптастыру мәселесі өзекті болып табылады және тәжірибелік тұрғыда зерттеуді талап етеді.

Ауызекі сөйлеу тілі – оқушылардың күнделікті қарым-қатынас барысында қолданатын негізгі тілдік әрекет түрі [2]. Ол ойды жүйелі жеткізу, сұрақ қою, пікір білдіру, жауап беру сияқты коммуникативтік дағдыларды қамтиды. Бастауыш сынып жасындағы балаларда сөйлеу әрекеті белсенді түрде қалыптасатындықтан, бұл кезеңде тіл дамыту жұмыстары жүйелі ұйымдастырылуы қажет.

Педагогикалық зерттеулерде бастауыш сынып оқушыларының ауызекі сөйлеу тілін дамытуда көркем шығармалардың маңызы ерекше екені көрсетіледі [3]. Көркем мәтіндер баланың тілдік сезімін дамытып, сөз мағынасын түсінуіне, сөйлемді дұрыс құрауына ықпал етеді [4]. Сонымен қатар көркем шығармалар оқушыларды әдеби тіл нормаларын сақтауға, ойын көркем әрі әсерлі жеткізуге үйретеді.

Көркем шығармаларды оқу барысында оқушылар мәтін мазмұнын түсініп қана қоймай, кейіпкерлердің іс-әрекетіне баға беріп, өз ойын ауызша жеткізуге тырысады. Бұл өз кезегінде байланыстырып сөйлеу дағдысының қалыптасуына ықпал етеді. Әсіресе мәтінді әңгімелеу, сұрақтарға жауап беру, диалог құрастыру сияқты тапсырмалар оқушылардың сөйлеу белсенділігін арттырады [5].

Осыған байланысты бастауыш сыныпта көркем шығармаларды мақсатты түрде пайдалану ауызекі сөйлеу тілін қалыптастырудың тиімді жолдарының бірі болып табылады.

Бастауыш сынып оқушыларының ауызекі сөйлеу тілін дамытуда көркем шығармаларды қолдану белгілі бір жүйеге негізделуі тиіс [6]. Әрбір сабақта оқушылардың сөйлеу белсенділігін арттыруға бағытталған әдіс-тәсілдер қолданылған жағдайда ғана тиімді нәтиже береді.

Көркем шығармалармен жұмыс жасауда ең алдымен мәтінді мәнерлеп оқу әдісі қолданылады. Мұғалімнің немесе оқушының дұрыс, түсінікті әрі эмоциямен оқуы оқушылардың мәтінді қабылдауына оң әсер етеді. Мәнерлеп оқу барысында оқушылар сөздердің мағынасына назар аударып, сөйлем құрылымын есте сақтайды [7].

Келесі тиімді әдістердің бірі – мәтінді рөлге бөліп оқу. Бұл әдіс оқушылардың диалогтық сөйлеуін дамытуға мүмкіндік береді. Рөлдік оқу кезінде оқушылар кейіпкерлердің сөйлеу ерекшеліктерін сақтауға тырысып, өз ойын еркін жеткізуге үйренеді.

Сонымен қатар мәтін бойынша сұрақ-жауап ұйымдастыру оқушылардың түсінгенін ауызша жеткізу дағдысын қалыптастырады. Ашық сұрақтар қою арқылы оқушылардың ойлау қабілеті мен сөйлеу белсенділігі артады. Мәтінді мазмұндау, әңгімелеу, кейіпкерлерге мінездеме беру сияқты тапсырмалар да ауызекі сөйлеу тілін дамытуда маңызды рөл атқарады.

Шығармашылық тапсырмалар, яғни мәтін бойынша диалог құрастыру, оқиғаның жалғасын ойлап табу, өз пікірін айту оқушылардың байланыстырып сөйлеу қабілетін жетілдіреді. Осы әдістерді жүйелі қолдану бастауыш сынып оқушыларының ауызекі сөйлеу тілін қалыптастыруға оң ықпал етеді.

Зерттеу жұмысының тәжірибелік-эксперименттік бөлімі бастауыш сынып оқушыларының ауызекі сөйлеу тілін көркем шығармалар арқылы қалыптастырудың тиімділігін анықтауға бағытталды. Эксперимент Қарағанды қаласындағы жалпы білім беретін мектептің 3-сынып оқушылары арасында жүргізілді. Зерттеуге барлығы 20 оқушы қатысты.

Эксперименттік жұмыс үш кезең бойынша ұйымдастырылды: анықтау кезеңі,

қалыптастыру кезеңі және бақылау кезеңі. Әр кезеңде арнайы мақсаттар мен тапсырмалар белгіленді.

Анықтау кезеңінің негізгі мақсаты – оқушылардың ауызекі сөйлеу тілінің бастапқы деңгейін анықтау болды. Бұл кезеңде оқушыларға анкеталау және ауызша тапсырмалар жүргізілді. Анкеталау нәтижесінде оқушылардың сөйлеу дағдыларының деңгейі жоғары, орта және төмен болып жіктелді.

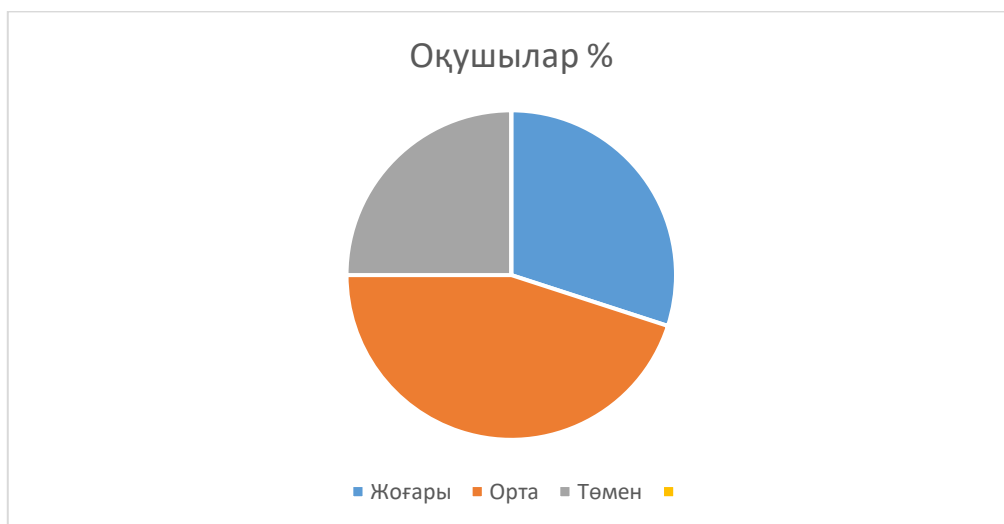
Қалыптастыру кезеңінде әдебиеттік оқу сабақтарында көркем шығармалар негізінде арнайы тапсырмалар жүйелі түрде қолданылды. Сабақ барысында оқушылар мәтінді мәнерлеп оқып, мазмұнын әңгімеледі, сұрақтарға жауап берді, диалогтар құрды. Сонымен қатар шығармашылық тапсырмалар арқылы оқушылардың сөйлеу белсенділігі арттырылды.

Бақылау кезеңінде қайта анкеталау және ауызша тапсырмалар жүргізіліп, қалыптастыру кезеңінің нәтижелері талданды. Алынған мәліметтер көркем шығармаларды жүйелі қолдану оқушылардың ауызекі сөйлеу тілін дамытуға оң әсер еткенін көрсетті.

Анықтау кезеңінде оқушылардың ауызекі сөйлеу тілінің бастапқы деңгейін анықтау мақсатында анкеталау жүргізілді. Анкеталау сұрақтары оқушылардың өз ойын еркін жеткізу қабілетін, көркем шығармаларға қызығушылығын және диалогқа түсу белсенділігін анықтауға бағытталды.

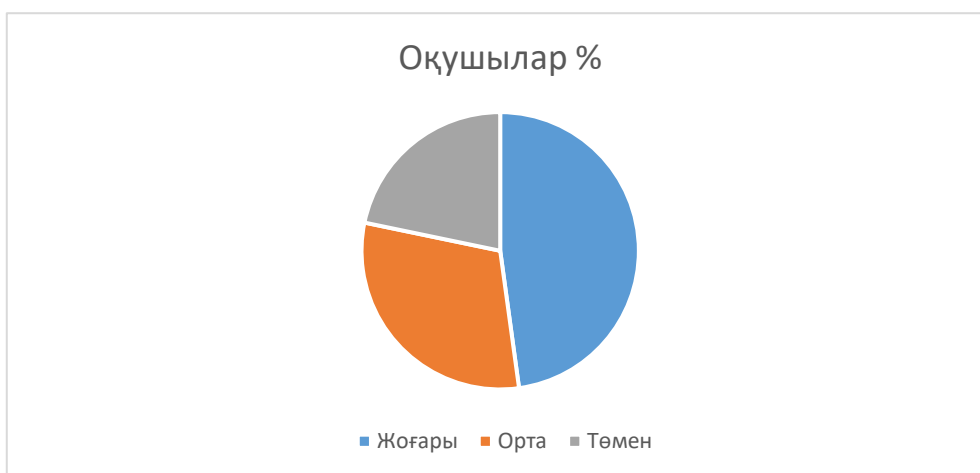
Анкеталау нәтижелері бойынша оқушылардың ауызекі сөйлеу тілінің деңгейі төмендегідей болды: оқушылардың 30%-ы жоғары деңгейде, 45%-ы орта деңгейде, ал 25%-ы төмен деңгейде екені анықталды. Бұл көрсеткіштер оқушылардың бір бөлігінде сөйлеу дағдылары жеткілікті дамығанын, алайда көпшілігінде әлі де жүйелі жұмыс қажет екенін көрсетті.

Алынған мәліметтер негізінде 1-сурет құрастырылды.

1-сурет – Оқушылардың ауызекі сөйлеу тілінің бастапқы деңгейі

Қалыптастыру кезеңінен кейін қайта анкеталау жүргізілді. Нәтижесінде оқушылардың ауызекі сөйлеу тілінің даму деңгейінде оң өзгерістер байқалды. Жоғары деңгейдегі оқушылар саны 55%-ға дейін артты, орта деңгей 35%-ды құрады, ал төмен деңгей 10%-ға дейін төмендеді.

2-сурет – Қалыптастыру кезеңінен кейін оқушылардың ауызекі сөйлеу тілінің деңгейі

Бұл көрсеткіштер көркем шығармалар арқылы ұйымдастырылған жүйелі жұмыстардың оқушылардың ауызекі сөйлеу тілін дамытуда тиімді екенін дәлелдейді. Анкеталау нәтижелерінің салыстырмалы талдауы оқушылардың өз ойын еркін жеткізуге, диалогқа белсенді қатысуға деген сенімділігінің артқанын көрсетті.

Зерттеу барысында бастауыш сынып оқушыларының ауызекі сөйлеу тілін көркем шығармалар арқылы қалыптастырудың педагогикалық тұрғыдан тиімді екені анықталды. Теориялық талдау нәтижелері ауызекі сөйлеу тілінің оқушының тұлғалық дамуы мен оқу үдерісіндегі коммуникативтік қабілеттерінің қалыптасуында маңызды орын алатынын көрсетті.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында көркем шығармалар негізінде ұйымдастырылған жүйелі тапсырмалар (мәнерлеп оқу, мазмұндау, диалог құрастыру, сұрақ-жауап, шығармашылық жұмыстар) оқушылардың сөйлеу белсенділігін арттыруға оң ықпал етті. Эксперимент нәтижелері бастапқы кезеңмен салыстырғанда ауызекі сөйлеу тілінің даму деңгейінің айтарлықтай өскенін дәлелдеді: жоғары деңгейдегі оқушылар санының артуы және төмен деңгейдің азаюы байқалды.

Анкеталау нәтижелерінің салыстырмалы талдауы оқушылардың өз ойын еркін жеткізуге, көркем шығармаларға қызығушылығының артуына және диалогтық қарым-қатынасқа белсенді қатысуына жағдай жасалғанын көрсетті. Бұл көркем мәтіндерді мақсатты және жүйелі қолдану ауызекі сөйлеу тілін қалыптастырудың тиімді құралы екенін дәлелдейді.

Зерттеу нәтижелері бастауыш сынып мұғалімдерінің тәжірибесінде көркем шығармаларды ауызекі сөйлеу тілін дамытуға бағыттап қолдануға, сондай-ақ бастауыш білім беру үдерісін жетілдіруге әдістемелік негіз бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. *Тіл тағылымы*. – Алматы: Рауан, 2019. – 448 б.
2. Қалиев С., Жарықбаев Қ. *Педагогика*. – Алматы: Мектеп, 2020. – 320 б.
3. Қоянбаев Ж.Б., Қоянбаев Р.М. *Педагогика*. – Алматы: Рауан, 2018. – 384 б.
4. Сыздықова Р. *Сөз құдіреті*. – Алматы: Санат, 2019. – 272 б.
5. Әбілқасымова А.Е. *Бастауыш сыныпта қазақ тілін оқыту әдістемесі*. – Алматы: Мектеп, 2021. – 256 б.
6. Выготский Л.С. *Мышление и речь*. – М.: Лабиринт, 2020. – 352 с.
7. Леонтьев А.А. *Психоллингвистика*. – М.: Смысл, 2022. – 416 с.

Ошакбаева Д.А.
ФОРМИРОВАНИЕ УСТНОЙ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ
ПОСРЕДСТВОМ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Актуальность работы в настоящее время одним из важных направлений образовательного процесса является вопрос развития разговорного языка учащихся начальных классов. Умение учащихся ясно, системно и свободно выражать свои мысли напрямую влияет не только на их учебные достижения, но и на способность общаться в социальной среде. В этом плане период начальной школы является благоприятным для формирования языковых навыков.

Рымғали О.Е.

ЖОО «Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті» студенті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Soryhanova09@mail.ru

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Рахимбеков Б.К.

АДАМ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ ПРОЦЕСТЕРІН
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ: ИНКЛЮЗИВТІ ЖӘНЕ
ҚАУІПСІЗ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада адам құқықтарын ескере отырып, білім беру ортада дене тәрбиесі процесін психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің мәселелері қарастырылады. Арнайы білім беру қажеттіліктері бар балаларды қоса алғанда, барлық оқушылар үшін инклюзивті және қауіпсіз кеңістікті қамтамасыз етуге ерекше назар аударылады. Сабақтарды жекешелендіру, физикалық жүктемені бейімдеу, психологиялық және әлеуметтік қолдау қалыптастыру принциптері талданады. Педагогтар мен психологтардың тиімді физикалық дамуды қамтамасыз ету, жарақаттанудың алдын алу және физикалық белсенділікке оң мотивация қалыптастыру жағдайларын жасау рөлі атап өтіледі. Инклюзивті тәсілді іске асыру және оқушылардың білім беру процесіне қауіпсіз және теңқұқылы қатысу құқықтарын қамтамасыз ету бойынша практикалық ұсынымдар берілген.

Қазақстан мен әлемнің басқа елдеріндегі дене шынықтыру сабақтарында адам құқықтарының сақталу ерекшеліктері салыстырылып, негізгі құқықтық мәселелер анықталды. Гендерлік теңдікті қамтамасыз ету, инклюзивті білім беруді дамыту, буллингтің алдын алу және физикалық қауіпсіздікті сақтау – бұл саланы жетілдірудің басты бағыттары.

Дене шынықтыру тек физикалық жетілу алаңы ғана емес, сонымен қатар әділеттілік пен теңдікті насихаттайтын маңызды орта болып табылады. Сондықтан білім беру жүйесінде адам құқықтарын қорғауға бағытталған реформаларды күшейту – демократиялық және әділетті қоғам қалыптастырудың маңызды шарттарының бірі.

Адам құқықтары - адамзат өркениетінің ең жоғары құндылықтарының бірі, ол жеке және қоғамдық өмірдің әртүрлі қырларын қамтиды. Бұл - әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар жүйесінде маңызды орын алатын ғылыми білім саласы.

Адам құқықтары саласындағы білімсіз күрделі саяси, әлеуметтік, экономикалық және халықаралық қатынастар жүйесін толық түсіну мүмкін емес. Сондықтан бұл саладағы білімнің маңызы зор. Ол білім беру жүйесінің гуманизациясы мен гуманитаризациясын жеделдетуге ықпал етеді [1].

Қазіргі кезде адам құқықтары азаматтық және саяси бостандықтарды (өмір сүру құқығы, сөз бостандығы, кемсітуден қорғану) ғана емес, сонымен қатар экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарды (еңбек ету, білім алу, медициналық көмек) да қамтиды. Бұл құқықтардың сақталуы - демократиялық қағидаттар мен құқықтық мемлекеттің негізгі көрсеткіші. Оларсыз әділетті және тұрақты қоғам құру мүмкін емес.

Тәуелсіздік алған жылдардан бері Қазақстанда адам құқықтарын қорғау бойынша құқықтық база қалыптасты. Ел Конституциясы негізгі бостандықтар мен кепілдіктерді, оның ішінде еңбек ету, білім алу, ар-ождан және сөз бостандығын қамтиды. Қазақстан БҰҰ-ның Адам құқықтары жөніндегі жалпыға ортақ декларациясын, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакті, Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы пакті және Азаптауларға қарсы конвенция сияқты маңызды халықаралық құжаттарды ратификациялады.

Дегенмен елде адам құқықтарына қатысты кейбір мәселелер әлі де өзекті болып отыр. Атап айтқанда, сөз бостандығы, тәуелсіз БАҚ пен үкіметтік емес ұйымдардың қызметі, гендерлік теңдік пен әйелдер құқығын қорғау, тұрмыстық зорлық-зомбылықтың алдын алу секілді бағыттарда шешімін күткен сұрақтар бар.

Адам құқықтары саласындағы білім беру - бұл орта мектептерде, жоғары оқу орындарында немесе мемлекеттік органдар мойындаған басқа да мекемелерде алынатын кез келген білім. Бұған мұғалімдер, әлеуметтік қызметкерлер, медицина және құқық саласындағы мамандар сияқты кәсіби қызметкерлерді даярлау және сертификаттау мекемелері де кіреді [2].

Дене тәрбиесіндегі адам құқықтары гуманизм, теңдік және кемсітпеу қағидаттарына негізделеді. Әрбір адам келесі құқықтарға ие:

- жынысына, жасына, денсаулық жағдайына, ұлтына және әлеуметтік мәртебесіне қарамастан дене шынықтырумен және спортпен айналысуға қол жеткізу;
- қауіпсіз және лайықты жағдайда жаттығу жасау;
- білім беру және спорттық үдерісте адам қадір-қасиетінің сақталуы;
- жеке мүмкіндіктеріне сәйкес дене белсенділігінің түрін еркін таңдау.

Дене тәрбиесі денсаулықты нығайтудың ғана емес, сонымен қатар тұлғаның жан-жақты дамуының маңызды факторы болып табылады.

Сонымен қатар, елде азаматтардың құқықтық сауаттылығын арттыруға бағытталған түрлі білім беру және ағарту жобалары жүзеге асырылуда. Мемлекеттік мекемелер, халықаралық ұйымдар мен құқық қорғау орталықтары адам құқықтарына арналған семинарлар, тренингтер және дөңгелек үстелдер ұйымдастырады.

Жастардың құқықтық санасын дамыту - құқықтық мемлекетті қалыптастырудың негізгі шарттарының бірі. Өз құқықтарын білетін азаматтар оларды қорғауға және қоғамның дамуына белсенді атсалысуға қабілетті. Сондықтан білім беру жүйесінің адам құқықтары саласына көбірек көңіл бөлуі - әділетті әрі тұрақты қоғам құрудың маңызды қадамы.

Адам құқықтары білім беру жүйесінің барлық саласында сақталуы тиіс, оның ішінде дене шынықтыру сабақтарында да. Физикалық белсенділік адамның денсаулығы мен дамуына оң әсер етсе де, кей жағдайларда құқықтардың бұзылу қаупі туындауы мүмкін. Бұл әсіресе тең мүмкіндіктердің болмауы, мәжбүрлеу, физикалық немесе психологиялық қысым көрсету, сондай-ақ дискриминация мәселелеріне қатысты. Сондықтан дене шынықтыру сабақтарында адам құқықтарын сақтау маңызды аспект болып табылады.

Осы зерттеудің мақсаты - мектептерде өткізілетін дене шынықтыру сабақтарында адам құқықтарының сақталуын талдау, ықтимал құқық бұзушылықтарды анықтау және оларды болдырмау жолдарын ұсыну. Бұл тақырыпты зерттеу арқылы біз білім беру үдерісінде әрбір оқушының құқықтарының сақталуын қамтамасыз ету үшін қандай шаралар қажет екенін анықтауды көздейміз.

Адам құқықтарының сақталуы білім беру жүйесінің барлық аспектілерінде, соның ішінде дене шынықтыру сабақтарында да маңызды рөл атқарады. Әлемнің әртүрлі елдерінде бұл мәселе әртүрлі заңдар мен білім беру саясаттары арқылы реттеледі. Кейбір мемлекеттер инклюзивті және бейімделген бағдарламалар арқылы оқушылардың тең мүмкіндіктерін қамтамасыз етсе, басқаларында дискриминация, физикалық жүктеменің шамадан тыс болуы немесе психологиялық қысым сияқты проблемалар әлі де кездеседі. Осы тұрғыда әр елдің тәжірибесін салыстыра отырып, адам құқықтарын сақтау жолдарын қарастыру маңызды. Төмендегі кестеде әлемнің бірнеше еліндегі дене шынықтыру сабақтарында адам

құқықтарының сақталу ерекшеліктері көрсетілген.

Әртүрлі мемлекеттердегі мектептегі дене шынықтыру және адам құқықтары мәселен АҚШ елдерінде құқықтық негіздер АҚШ Конституциясы, Білім беру туралы заң (ESSA), Бала құқықтары туралы заң [3]. Негізгі аспектілер кемсітушілікке жол бермеу, инклюзивтілік, зорлық-зомбылықтан қорғау. Мектептердегі көріністері инклюзивті бағдарламалар, мүмкіндігі шектеулі балаларға тең құқықтар толық қамтылған. Мәселелер мен қиындықтар ол гендерлік теңсіздік (Title IX), буллинг, нәтижеге қысым жасау. Құқықтарды қорғау тәжірибесі «Нөлдік төзімділік» саясаты, дискриминацияны бақылау. Келесі Франция елдерінде құқықтық негіздер білім беру кодексі, Адам құқықтары туралы Еуропалық конвенция [4]. Негізгі аспектілер инклюзивті білім беру, тең мүмкіндіктер, денсаулықты сақтау мен спорттық секцияларда гендерлік теңдік, оқушылар денсаулығын ескеру және кейбір топтардың сабақтан бас тартуы (дінге байланысты), оқушылардың шамадан тыс жүктелуі мен жүктемені бейімдеу бағдарламалары, антидискриминациялық шаралар. Германия елінде құқықтық негіздер Германияның Негізгі заңы, Мектептегі білім туралы заң[5].

Негізгі аспектілер міндетті дене шынықтыру, кемсітушілікке жол бермеу. Мектептердегі көріністері әр оқушыға жеке көзқарас, денсаулыққа бағытталған тәсіл. Мәселелер мен қиындықтар ол инклюзивті бағдарламаларға жеткіліксіз қаржы, кемсітушілік жағдайлары мен икемді оқу жоспарлары, инклюзивті спорт бағдарламалары. Қазақстан елінде негізгі құқықтар ҚР Конституциясы, «Білім туралы» заң, БҰҰ Бала құқықтары жөніндегі конвенция [6] қарастырылған. Негізгі аспектілер міндетті дене шынықтыру, қауіпсіздік, инклюзивтілік пен гендерлік бөліну. Мектептердегі көріністері бейімделген бағдарламалардың жетіспеуі және инклюзивті білім беруді дамыту, зорлық-зомбылықтың алдын алу шаралары қарастылған. Келесі ел Жапония. Бұл елде құқықтық негіздер Білім туралы негізгі заң, Балалар әл-ауқаты туралы заң [7]. Негізгі аспектілер физикалық және моральдық дайындықтың үйлесімділігі, ұжымдық тәрбие. Мектептердегі көріністері топтық жаттығулар, тәртіпке ерекше назар аудару.

Дене шынықтыру - тек қана денені шынықтырудың құралы ғана емес, сонымен қатар оқушының тұлға ретінде қалыптасуының, ерік-жігерін нығайтудың, теңдік пен өзара сыйластықтың айнасы. Дене тәрбиесі арқылы бала тек қана қозғалыс мәдениетін меңгеріп қоймай, өмірлік дағдыларды бойына сіңіреді. Оқушылардың құқықтары бұзылған кезде олардың ішкі жан дүниесінде жарақат қалыптасып, физикалық дамуға ғана емес, психологиялық және әлеуметтік бейімделуіне де теріс әсер етеді. Кейбір балалар гендерлік теңсіздікке, басқалары буллингке немесе дискриминацияға ұшырап жатады. Мұндай әділетсіздік білім берудің адамгершілік негізіне көлеңке түсіреді. Адам құқықтарын сақтау - бұл жай ғана заң талабы емес, бұл - қоғамның өркениеттілігінің көрсеткіші.

Жаттығу залы мен спорт алаңы әділдік пен теңдіктің ордасы болуы тиіс. Әрбір оқушының жынысына, денсаулық жағдайына, этникалық немесе әлеуметтік тегіне қарамастан, тең мүмкіндіктерге ие болуы - тек заң талап ететін норма ғана емес, адамгершіліктің де биік шыңы.

Гендерлік теңсіздік, инклюзивтіліктің жеткіліксіздігі, буллинг, физикалық қауіпсіздіктің сақталмауы сияқты мәселелерді түбегейлі шешу үшін тек білім беру мекемелері ғана емес, қоғамның барлық мүшелері бірлесе әрекет етуі тиіс. Мұғалімдердің адам құқықтары бойынша арнайы даярлығын арттыру, құқықтық мәдениетті қалыптастыру, білім беру мекемелерінде құқықтық бақылауды күшейту - бұл бағыттағы маңызды қадамдар.

Егер мектеп балаға тек академиялық білім беріп қана қоймай, әділеттілікті, өзара құрмет пен теңдікті үйрете алса, онда болашақ қоғамымыз әлдеқайда берік, саналы және әділетті болмақ. Дене шынықтыру сабағы - бұл тек қана физикалық дайындық емес, бұл - өмір мектебі. Ал сол мектептің басты қағидасы - әрбір баланың қадір-қасиетін құрметтеу болуы тиіс.

Тақырыпты зерттеу барысында анықталғандай, көптеген елдерде дене шынықтыру сабақтарында адам құқықтарының сақталуы өзекті мәселе болып қала бермек. Гендерлік теңсіздік, инклюзивтіліктің жетіспеуі, буллинг, шамадан тыс физикалық жүктеме мен

дискриминация - бұл оқушылардың дене дамуына ғана емес, олардың тұлғалық қалыптасуына да теріс ықпал ететін күрделі факторлар. Бұл мәселелерді шешу үшін тек заңнамалық өзгерістер енгізу жеткіліксіз. Қоғам санасында адам құқықтарына деген құрметті тәрбиелеу, әрбір оқушыға лайықты әрі әділ жағдай жасау - уақыт күттірмейтін міндеттердің бірі.

Адам құқықтарын қорғау бағытында келесі стратегиялық қадамдар маңызды рөл атқарады:

- Инклюзивті білім беруді кеңейту - ерекше қажеттіліктері бар балалардың қоғамнан оқшауланбауын қамтамасыз ету, тең мүмкіндіктер жасау;
- Гендерлік теңдікті орнықтыру - қыздар мен ұлдарға бірдей спорттық бағдарламалар әзірлеп, олардың қабілеттерін шектемеу;
- Психологиялық қауіпсіз ортаны қалыптастыру - буллинг пен психологиялық қысымды азайту мақсатында арнайы шараларды іске асыру;
- Физикалық қауіпсіздікті сақтау - әрбір оқушының жас ерекшелігін, дене дайындығын ескере отырып, дене жүктемесін бейімдеу;
- Құқықтық білім беруді нығайту - оқушылар мен мұғалімдердің құқықтық сауаттылығын арттыру арқылы әділ әрі тең жағдай қалыптастыру.

Дене шынықтыру сабағы - бұл тек қана физикалық жетілудің алаңы емес, сонымен қатар әділеттілік пен теңдіктің айнасы, тұлғаның жан-жақты дамуына ықпал ететін маңызды орта. Егер оқушылар өздерінің құқықтарының сақталатынын, оларға лайықты құрмет көрсетілетінін сезінсе, болашақта олар да қоғамда әділдік пен ізгілікті насихаттаушы тұлғаларға айналады. Сондықтан мектеп қабырғасында қалыптасқан адам құқықтарына деген көзқарас - бүкіл қоғамның құқықтық мәдениетінің негізін қалаушы басты факторлардың бірі.

Әрбір бала спорттық жетістіктерге ғана емес, сондай-ақ өз қадір-қасиетінің мойындалуына, теңдік пен әділеттілікке лайық. Бұл - өркениетті қоғамның айнымас қағидаты, болашақтың жарқын кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Права человека: учебно-методический комплекс* / Е. Г. Трусова. – Витебск: Изд-во ВГУ, 2004., С.121-125
2. Алменов Б.А. *Образование в области прав человека* //Международный журнал экспериментального образования. - 2013. - №. 4-2. - С. 146-148.
3. <https://www.congress.gov/bill/114th-congress/senate-bill/1177>
4. <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGIARTI000042601861/>
5. <https://www.gesetze-im-internet.de/gg/>
6. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319>
7. <https://www.mext.go.jp/en/policy/education/lawandplan/title01/detail01/1373798.htm>

Рымғали О.Е.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ПРОЦЕССОВ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В КОНТЕКСТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: ВОПРОСЫ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНКЛЮЗИВНОЙ И БЕЗОПАСНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ

В статье рассматриваются вопросы психолого-педагогического сопровождения процессов физического воспитания в образовательной среде с учетом прав человека. Особое внимание уделяется обеспечению инклюзивного и безопасного пространства для всех учащихся, включая детей с особыми образовательными потребностями. Анализируются принципы индивидуализации занятий, адаптации физической нагрузки, формирования психологической и социальной поддержки. Подчеркивается роль педагогов и психологов в создании условий для эффективного физического развития, предупреждения травматизма и формирования положительной мотивации к физической активности. Представлены практические рекомендации по реализации инклюзивного подхода и обеспечению прав учащихся на безопасное и равноправное участие в образовательном процессе.

Рымгалиев М.Е.

Студент машиностроительного факультета Карагандинского Технического университета
Караганда, Республика Казахстан
sopyhanova09@mail.ru

Научный руководитель: старший преподаватель Соколова А.В.

К ВОПРОСУ ВНЕДРЕНИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ

В статье рассматриваются социализирующие и реабилитирующие возможности включенного обучения студентов с ограниченными возможностями здоровья и инвалидностью в высшей школе, внедрение инклюзивного образования в учебный процесс по дисциплине «Прикладная физическая культура (адаптивная физическая культура)». Количество людей, имеющих ограниченные возможности здоровья (ОВЗ) и инвалидность, в мире ежегодно увеличивается, что обусловлено многими объективными факторами: экологическая ситуация, уровень социально-экономического развития страны и граждан; уровень развития системы здравоохранения и медицины. Поэтому вопрос увеличения количества населения с инвалидностью для нашей страны стоит достаточно остро. Содержание статьи посвящено важной проблеме укрепления здоровья подрастающего поколения.

Негативные условия окружающей среды, пониженная двигательная активность детей, большой объем учебной нагрузки негативно сказываются на здоровье учеников. Одними из основных причин снижения уровня качества жизни лиц с ОВЗ и инвалидностью являются укоренившиеся в обществе неправильные психологические стереотипы по отношению к данной категории населения, качеству и уровню их жизни, недостаточное вовлечение людей с ОВЗ и инвалидностью в систематические занятия адаптивной физической культурой.

Инклюзивное образование подразумевает гибкость образовательной системы и возможность подстроить ее под обучающегося, что в полной мере соответствует социальной модели инвалидности [1]. Показатель благополучия общества – интегрированность инвалидов и лиц с ограниченными возможностями здоровья в повседневную жизнь, но достижение этого показателя возможно лишь при условии изменения общественного сознания по отношению к данной категории населения, а также регулирования деятельности государственных учреждений, в том числе высших учебных заведений [2]. Инклюзия – гуманная, а главное эффективная система образования, рассчитанная на совместное обучение инвалидов и лиц с ограниченными возможностями здоровья и их здоровых сверстников. С момента реализации в стране государственной программы «Доступная среда» процесс внедрения и расширения инклюзивного образования привлек большое академическое и политическое внимание всех категорий населения [3]. Создание эффективной модели работы со студентами, имеющими ОВЗ и инвалидность, а также организация учебного процесса обучающихся с учетом особенностей нарушения здоровья является первоочередной задачей высшей школы [4]. Как отмечают многие авторы обучение в вузах студентов, имеющих ограничения в состоянии здоровья совместно со здоровыми сверстниками одинаково важно для обеих категорий студентов, поскольку лица с инвалидностью и ограниченными возможностями здоровья учатся взаимодействовать в конкурентной среде, а их здоровые сверстники учатся быть эмоционально чуткими и отзывчивыми.

В Казахстане с каждым годом увеличивается количество обучающихся, имеющих ограничения в состоянии здоровья, но, не смотря на данную ситуацию, в системе высшего образования не в полной мере уделяется внимание развитию физической культуры личности данного контингента.

Как правило, во многих вузах, студенты, освобожденные от практических занятий по

физической культуре на длительный срок, на протяжении всего периода обучения в вузе, изучают дисциплину теоретически, а это является противоречием основного условия здорового образа жизни, а именно двигательной активности человека [5]. Из-за малоподвижного образа жизни данной категории обучающихся, именно занятия физической культурой и спортом являются эффективным средством позволяющим повысить результативность процесса содействия социализации и адаптации, обеспечивают формирование и укрепление компенсаторных двигательных возможностей, позволяют проводить профилактику заболеваний.

Инклюзивное образование - постоянный диалог между всеми участниками образовательного процесса. В рамках инклюзивного образования в вузах, студентам, имеющим ограничения по состоянию здоровья, предлагаются занятия адаптивной физической культурой. Отметим очевидные преимущества инклюзивного образования: более качественное усвоение учебного материала за счет современных методов и технологий; минимизация психологических барьеров; социальная адаптация и т.д.

Высшие учебные заведения, реализуя внедрение инклюзивной практики в образовательный процесс, содействуют идее инклюзивного образования, осуществляя одну из важных задач по созданию эффективно действующей и устойчивой системы психолого-педагогического сопровождения инклюзивного обучения. Конструирование безбарьерной среды в процессе обучения и профессиональной подготовки обучающихся с ограниченными возможностями это, прежде всего, техническое оснащение учебных заведений, разработка специальных учебных методик и т.д.

На сегодняшний день для многих вузов существуют объективные факторы, препятствующие развитию адаптивной физической культуры для студентов с инвалидностью и ОВЗ: недостаток спортивного оборудования и инвентаря, специализированных физкультурно-оздоровительных и спортивных сооружений, профессиональных кадров, что в свою очередь, приводит к тому, что физическое воспитание как обязательная учебная дисциплина для данной категории обучающихся существует лишь декларативно, в реальности же не ориентирована на выполнение социального заказа, а именно подготовку молодого специалиста, имеющего достаточный уровень здоровья, физическую подготовленность и необходимое физкультурное образование, в целях соответствия требованиям квалификационной характеристики избранной профессии.

Карагандинский технический университет поддерживает идею инклюзивного образования. В вузе для обучения и профессиональной подготовки инвалидов и лиц с ОВЗ создана безбарьерная среда (установлены пандусы и поручни, приспособлены для любых ограничений по состоянию здоровья санитарно-гигиенические помещения, проводится плановое техническое переоснащение общественных мест, лабораторий и кабинетов). Учебные аудитории вуза укомплектованы специализированными компьютерами устройствами, улучшающими качество и громкость звуков; для глухих и слабослышащих обучающихся приобретены электронные интерактивные информационные панели и т.д.

Осуществляя инклюзивный подход, профессорско-преподавательский состав кафедры физического воспитания и оздоровительных технологий, разработал и внедрил в образовательный процесс для студентов с особыми образовательными потребностями программу, направленную на поддержание здорового образа жизни и личной активности в развитии своего потенциала, необходимого уровня психофизической готовности к различным условиям жизнедеятельности. В рамках изучения дисциплины «Прикладная физическая культура (адаптивная физическая культура)» студентами с особыми образовательными потребностями изучаются теоретические основы физической культуры, здорового образа жизни, методы и средства укрепления индивидуального здоровья, рациональные режимы двигательной активности, а также преподавателями кафедры разрабатывают индивидуальные комплексы физических упражнений с учетом заболеваний обучающихся. Как показала практика при реализации инклюзивного образования личностно-деятельностный подход,

ориентированный на реализацию потенциала личности студента, ее развитие и раскрытие, является одной из значимых составляющих педагогического процесса [6]. Необходимо отметить, что социализирующие и реабилитирующие возможности включенного обучения студентов с ограниченными возможностями здоровья в высшей школе несомненны, поскольку в студенческие годы между ровесниками возникает общение, дружба, взаимопомощь, формируется мировоззрение и духовное содержание обучающегося с ОВЗ и инвалидностью, готовность в дальнейшем полноправно существовать в обществе.

Обязательное специальное психолого-педагогическое сопровождение лиц с ОВЗ и инвалидностью в вузе одно из важных условий интеграции данной категории обучающихся, а для этого необходимо, чтобы в образовательном пространстве вузов функционировала хорошо отлаженная и организованная инфраструктура специализированной психологической и педагогической помощи, что, несомненно, будет способствовать успеху интеграции инклюзивного образования.

Список использованных источников:

1 Дюков, В.М. Теоретические и методологические основы инклюзивного образования / В.М. Дюков, Л.А. Бойдик - *Международный журнал экспериментального образования*. – 2012. – С.172-173.

2 Зиамбетов, В.Ю. Опыт организации физкультурного образования студентов с ограниченными возможностями здоровья (инвалиды-колясочники) / В.Ю.Зиамбетов // *Экономические и гуманитарные исследования регионов*. – 2019. – №5. – С.57-60.

3 Наумов, И.В. Уроки физической культуры в системе инклюзивного образования: анализ зарубежного опыта и перспективы развития в Российской системе образования / И.В. Наумов // *Известия Южного федерального университета. Педагогические наук*. – 2017. – №7. – С.101-107.

4 Новичихина, Е.В. Эффективность практических занятий физической культурой со студентами с ограниченными возможностями здоровья и инвалидностью в рамках освоения дисциплины «Элективная дисциплина по физической культуре и спорту/ Е.В. Новичихина // *Здоровье человека, теория и методика физической культуры и спорта*. – 2019. – №1 (12). – С.113-126.

5 Семикин, Г.И., Мысина, Г.А. Организация занятий по физической культуре со студентами с ограниченными возможностями здоровья и студентами-инвалидами в вузе (опыт МГТУ им.Н.Э. Баумана) / Г.И. Семикин, Г.А. Мысина // *Живая психология*. – 2015. – Т.2. – №1(5). – С.7-18.

6 Чеканушкина, Е. Н., Михелькевич, В. Н., Шинкаренко, О. В. Инклюзивный подход к обучению студентов по дисциплине «Физическая культура» /Е.Н.Чеканушкина, В.Н. Михелькевич, О.В. Шинкаренко // *Молодой ученый*. – 2016. – №16.1. – С. 62-65.

Рымгалиев М.Е.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ ЕНГІЗУ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада жоғары оқу орнында денсаулық мүмкіндіктері шектеулі және мүгедектігі бар студенттерді оқытудың әлеуметтендіруші және оңалту мүмкіндіктері, сондай-ақ «Қолданбалы дене шынықтыру (бейімделген дене шынықтыру)» пәні бойынша оқу үдерісіне инклюзивті білім беруді енгізу мәселелері қарастырылады. Денсаулық мүмкіндіктері шектеулі (ДМШ) және мүгедектігі бар адамдардың саны әлемде жыл сайын артып келеді, бұл көптеген объективті факторларға байланысты: экологиялық жағдай, ел мен азаматтардың әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі, денсаулық сақтау және медицина жүйесінің даму деңгейі. Сондықтан мүгедектігі бар халық санының өсу мәселесі біздің ел үшін өте өзекті болып отыр. Мақаланың мазмұны өскелең ұрпақтың денсаулығын нығайту сияқты маңызды мәселеге арналған.

Таран А.С.
Студент академии «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
taran.art.psych@gmail.com

Научный руководитель: старший преподаватель Шегай А.К.

ГРАНИЦЫ КОУЧА И ПСИХОЛОГА: ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗГРАНИЧЕНИЯ

В статье рассматривается проблема профессионального разграничения деятельности коуча и психолога в современной практике помогающих профессий. Анализируются цели, содержание и границы профессиональной ответственности коуча и психолога. Особое внимание уделяется рискам подмены психологической помощи коучинговым сопровождением при работе с эмоционально уязвимыми клиентами. Показаны основные факторы размывания профессиональных границ и их влияние на качество помощи. Обосновывается необходимость развития межпрофессионального взаимодействия и соблюдения этических принципов в практике коучинга.

В последние годы коучинг активно развивается как самостоятельное направление профессиональной помощи, ориентированной на сопровождение личностных и профессиональных изменений человека. Коучинговые технологии всё шире используются в сфере образования, бизнеса, карьерного развития и личностного роста. Рост популярности коучинга обусловлен повышенным запросом со стороны общества на практико-ориентированные инструменты развития, осознанного целеполагания и повышения эффективности деятельности. Одновременно с расширением практики коучинга в профессиональном сообществе всё более отчётливо проявляется проблема разграничения деятельности коуча и психолога.

Несмотря на различие целей и задач данных профессий, в реальной работе специалисты нередко сталкиваются с ситуациями, в которых границы между коучинговым сопровождением и психологической помощью оказываются размытыми. Это связано как с недостаточной информированностью клиентов о специфике разных видов помогающих практик, так и с активным использованием психологической терминологии в коучинговой среде. Особую актуальность проблема приобретает в условиях, когда клиенты обращаются к коучу с запросами, затрагивающими эмоциональную сферу, внутренние конфликты, кризисные переживания, повышенную тревожность и состояние неопределённости. В подобных случаях специалисту необходимо не только сохранять профессиональную позицию, но и уметь своевременно распознавать границы собственной компетентности. Непонимание различий между коучингом и психологической помощью может приводить к подмене форматов работы, и, как следствие, снижению эффективности сопровождения.

Кроме того, в настоящее время отсутствуют единые и обязательные стандарты профессиональной подготовки коучей, сопоставимые по уровню регламентации с требованиями к подготовке практических психологов. В связи с этим особое значение приобретает научный анализ профессиональных границ коуча и психолога, а также выявление ключевых проблем их разграничения в современной практике. Осмысление данных вопросов позволяет не только повысить качество оказываемой помощи, но и сформировать более устойчивую этическую позицию специалиста, работающего в сфере коучинга.

Коучинг представляет собой форму партнёрского взаимодействия, направленного на поддержку клиента в процессе достижения значимых для него целей и раскрытия личностного и профессионального потенциала. В основе коучингового подхода лежит представление о том, что клиент обладает необходимыми ресурсами для решения собственных задач, а роль коуча заключается в организации процесса осознания, прояснения целей и поиска индивидуальных

стратегий действий [1].

Работа коуча строится вокруг формирования ясного запроса, уточнения желаемого результата и сопровождения клиента на пути к его достижению. Важное место в коучинговом процессе занимает развитие рефлексии, ответственности за принимаемые решения и способности самостоятельно оценивать собственный прогресс. Характерной особенностью коучинга является его ориентация преимущественно на настоящее и будущее. Прошлый опыт клиента может затрагиваться лишь в той мере, в какой он способствует осознанию текущей ситуации и формированию новых способов действия. При этом коуч не осуществляет диагностику психических состояний, не проводит коррекционную или терапевтическую работу и не ставит своей задачей изменение эмоциональных нарушений или личностных проблем клиента [2].

Профессиональная деятельность психолога, в свою очередь, ориентирована на работу с внутренним миром личности, эмоциональными переживаниями, особенностями поведения и трудностями психологической адаптации. В рамках психологического консультирования специалист помогает клиенту осмысливать причины возникающих проблем, исследовать внутренние конфликты и формировать более адаптивные способы взаимодействия с собой и окружающей средой. Психолог имеет право и профессиональную обязанность проводить психологическую диагностику, анализировать эмоциональные и личностные особенности клиента, а также применять методы психологической коррекции и психотерапии. Существенное значение в работе психолога имеет обращение к прошлому опыту, в том числе к травматическим событиям и глубинным переживаниям [3].

Несмотря на внешнее сходство форм профессионального взаимодействия, коучинг и психологическая помощь существенно различаются по ряду ключевых параметров, определяющих содержание и границы деятельности специалиста.

Прежде всего различаются цели работы. В коучинге основной целью является содействие клиенту в достижении значимых для него целей, развитии личного и профессионального потенциала, а также формировании навыков осознанного выбора и ответственности за собственные решения. В психологической практике приоритетной задачей выступает снижение выраженности психологических трудностей, восстановление эмоционального благополучия и помощь клиенту в преодолении внутренних конфликтов.

Существенные различия проявляются и в характере запроса клиента. В коучинге запрос, как правило, формулируется в категориях желаемого результата, будущих изменений и задач развития. В коучинге специалист не ставит диагнозов, не интерпретирует глубинные причины психологических трудностей и не использует методы психологической коррекции или терапии. Его деятельность ограничивается созданием условий для самостоятельных выводов клиента, расширения его осознанности и поиска индивидуальных способов достижения поставленных целей. В психологическом консультировании, напротив, запрос чаще связан с переживаемым дискомфортом, эмоциональной болью, неудовлетворённостью собой или межличностными отношениями, а также с ощущением невозможности самостоятельно справиться с возникающими трудностями, применяя для этого научно обоснованные методы психологического воздействия.

Важным аспектом различий является уровень ответственности специалиста за психологическое состояние клиента. Коуч несёт ответственность за качество процесса сопровождения и соблюдение коучинговых принципов, однако не отвечает за лечение психологических нарушений и стабилизацию эмоциональных состояний. Психолог, в свою очередь, несёт профессиональную и этическую ответственность за последствия оказываемой психологической помощи, а также за корректность выбора методов работы с уязвимыми категориями клиентов.

В современной практике одной из наиболее существенных проблем является отсутствие чётко закреплённого в общественном и профессиональном сознании представления о реальных возможностях и границах коучинга. Для значительной части клиентов коуч

воспринимается как универсальный специалист, способный помочь в любой сложной жизненной ситуации, включая эмоциональные кризисы, длительные состояния тревоги и внутренние конфликты. Подобное восприятие формирует завышенные ожидания и снижает критичность в выборе форм помощи.

Огромную роль в размытии профессиональных границ играет активное использование в коучинговой среде психологической терминологии и элементов психологических концепций. В рекламных и образовательных материалах коучинга всё чаще встречаются понятия, традиционно относящиеся к сфере психологического консультирования и психотерапии, что создаёт у клиентов иллюзию тождественности данных видов помощи. В результате граница между развитием и психологической поддержкой становится трудно различимой [4].

На практике коучи достаточно часто сталкиваются с запросами, которые формально формулируются как цели развития, однако по своему содержанию отражают устойчивые эмоциональные трудности, такие как хроническая тревожность, эмоциональное выгорание, переживание утраты, повторяющиеся кризисные состояния или выраженная неуверенность в себе. При отсутствии профессионального разграничения подобные запросы могут продолжать рассматриваться в рамках коучингового формата, несмотря на то что клиент объективно нуждается в психологической помощи. Особую сложность представляет ситуация, когда коуч выстраивает длительное сопровождение с клиентом, постепенно вовлекаясь в обсуждение личных переживаний и эмоционально значимых событий. При отсутствии чёткой профессиональной позиции коуч может неосознанно переходить к элементам психологического консультирования, не имея соответствующей подготовки и супервизионной поддержки. Это повышает риск эмоциональной перегрузки как самого специалиста, так и клиента. В условиях высокой доверительности коучинговых отношений клиент может воспринимать рекомендации коуча как экспертные психологические заключения, что усиливает зависимость от специалиста и снижает самостоятельность клиента в принятии решений. Кроме того, отсутствие своевременного направления к психологу в ситуациях выраженного эмоционального неблагополучия может приводить к затягиванию получения адекватной помощи [5].

В связи с этим особую значимость приобретает развитие у коучей профессиональной рефлексии, навыков первичного распознавания признаков психологической дезадаптации и готовности к межпрофессиональному взаимодействию с психологами и другими специалистами помогающих профессий.

В результате проведённого анализа было установлено, что коучинг и психологическая помощь представляют собой различные по своему содержанию и профессиональному назначению формы сопровождения человека. Несмотря на сходство коммуникативных инструментов и ориентацию на личностные изменения, коучинг ориентирован преимущественно на развитие потенциала личности, формирование осознанных целей и поддержку клиента в процессе их достижения, в то время как психологическая помощь направлена на преодоление эмоциональных и личностных трудностей, восстановление психологического благополучия и работу с внутренними конфликтами.

Подмена данных форм профессиональной деятельности ведёт к снижению эффективности помощи и повышает риски для психологической безопасности клиента. Основными факторами размытия границ выступают недостаточная информированность клиентов о специфике коучинга и активное заимствование психологической терминологии в коучинговой практике [6].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что особую роль в обеспечении качества коучингового сопровождения играет способность специалиста своевременно распознавать ограничения собственных компетенций и принимать решение о направлении клиента к психологу. Развитие культуры межпрофессионального взаимодействия, формирование устойчивых партнёрских связей между коучами и психологами, а также опора на этические

принципы профессиональной деятельности позволяют существенно снизить риски подмены психологической помощи коучингом.

Список использованных источников:

1. Международная федерация коучинга (ICF): Ключевые компетенции коуча, 2019.
2. Американская психологическая ассоциация: Этические принципы психологов и кодекс поведения. - АРА, 2017.
3. Уитмор Дж.: Коучинг высокой эффективности: развитие человеческого потенциала и целеустремлённости. - Лондон: Nicholas Brealey Publishing, 2017.
4. Пасмор Дж.: Психология коучинга: практическое руководство. - Чичестер: Wiley-Blackwell, 2010.
5. Грант А. М.: Эффективность исполнительного (бизнес-) коучинга в условиях организационных изменений // Consulting Psychology Journal: Practice and Research. - 2014. - № 3. - С. 258–270.
6. Кори Дж.: Теория и практика психологического консультирования и психотерапии. - Бостон: Cengage Learning, 2017.

Таран А.С.

КОУЧ ПЕН ПСИХОЛОГ ШЕКАРАЛАРЫ: КӘСІБИ БӨЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада қазіргі замандағы көмекші мамандықтар тәжірибесінде коуч пен психолог қызметтерін кәсіби түрде бөлу мәселесі қарастырылады. Коуч пен психологтың кәсіби жауапкершілік мақсаттары, мазмұны және шекаралары талданады. Эмоциялық тұрғыдан осал клиенттермен жұмыс кезінде психологиялық көмекті коучингтік қолдаумен алмастыру қаупіне ерекше назар аударылады. Кәсіби шекаралардың бұзылуына әсер ететін негізгі факторлар және олардың көмек сапасына ықпалы көрсетіледі. Коучинг тәжірибесінде кәсіби өзара әрекеттестік пен этикалық қағидаларды сақтау қажеттілігі негізделеді.

Тиванюк В.С

Студент академии «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
vika2712tivanuk@gmail.com

**ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЕКТ КАК ИНСТРУМЕНТ ОПТИМИЗАЦИИ
ВРЕМЕННЫХ ЗАТРАТ И ПРОФИЛАКТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО
ВЫГОРАНИЯ ПЕДАГОГОВ**

Актуальность статьи обусловлена ростом профессиональной нагрузки педагогов в условиях цифровизации образования и активного внедрения интеллектуальных технологий в учебный процесс. Педагогический опыт автора показывает, что значительная часть времени учителя затрачивается на выполнение рутинных операций, что приводит к эмоциональному истощению и профессиональному выгоранию. В статье раскрывается потенциал искусственного интеллекта как инструмента оптимизации временных затрат педагога и повышения эффективности его профессиональной деятельности. Рассматривается взаимосвязь четырехмерной концепции ИИ-грамотности и иерархии потребностей личности, обосновывается влияние осознанного использования цифровых технологий на снижение стрессовой нагрузки и создание условий для профессиональной самореализации учителя.

В контексте масштабной цифровой трансформации системы образования Республики

Казахстан технологии искусственного интеллекта (ИИ) постепенно закрепляются как неотъемлемый элемент профессиональной деятельности педагога. Современный учитель сталкивается с необходимостью частичной передачи функций планирования, анализа и контроля образовательного процесса цифровым интеллектуальным системам. Вместе с тем, практический опыт свидетельствует о недостаточной систематизации методических подходов к применению ИИ в педагогической деятельности. Научные исследования указывают на наличие значительного противоречия: при высоком уровне осознания потенциальных возможностей искусственного интеллекта будущими педагогами их фактическая ИИ-грамотность остаётся на низком уровне [1, с. 138–140]. Данная ситуация формирует несоответствие между динамичным развитием цифровых технологий и степенью профессиональной готовности педагогических кадров к ответственному, критическому и этически обоснованному взаимодействию с искусственным интеллектом.

Цель исследования является- доказать, что освоение ИИ-инструментов является не только технической необходимостью, но и эффективным механизмом профилактики профессиональной деформации и эмоционального истощения учителя. Гипотеза научной работы строится на предположении: системное формирование ИИ-компетенций позволяет существенно перераспределить временные ресурсы, предоставляющая педагогу возможность реализации гуманистических аспектов обучения. Методология работы включает в себя теоретический синтез научных публикаций и рефлексивный анализ прикладного опыта внедрения ИИ в учебную деятельность.

Теоретическим материалом исследования выступает четырехмерная концепция ИИ-грамотности, предложенная S. Суото, включающая когнитивный, технический, аналитический и морально-этический аспекты [2, с. 10138–10140]. Данная модель предполагает комплексное освоение ИИ как инструмента профессиональной деятельности. Когнитивный аспект связан с пониманием принципов работы ИИ и его возможностей; технический — с практическими навыками использования ИИ-инструментов; аналитический — с критической оценкой и адаптацией получаемых результатов; морально-этический — с ответственным применением ИИ в образовательной среде.

Четырехмерная концепция ИИ-грамотности логично соотносится с иерархией потребностей А. Маслоу, что позволяет рассматривать ИИ как средство психологической разгрузки педагога. В традиционной модели профессиональной деятельности учитель часто сосредоточен на выполнении рутинных задач и отчетности, что приводит к хроническому дефициту времени, когнитивной перегрузке и эмоциональному истощению. Это препятствует удовлетворению более высоких потребностей — признания, профессионального роста и самореализации [2, с. 60].

Использование ИИ в качестве интеллектуального ассистента позволяет перераспределить рабочую нагрузку и снизить уровень стресса. Освоение когнитивного и технического аспектов ИИ-грамотности способствует удовлетворению потребности в безопасности и стабильности за счет оптимизации времени. Аналитический и морально-этический аспекты поддерживают профессиональную автономию педагога, усиливая чувство компетентности и соответствия уровням уважения и самореализации в иерархии Маслоу [3, с. 75].

Как отмечают Э. Ш. Шефиева и Т. Е. Исаева, ИИ обладает высоким потенциалом в автоматизации процессов контроля и оценки учебных достижений, что существенно сокращает временные затраты на проверку однотипных работ [4, с. 86–87]. Таким образом, интеграция искусственного интеллекта в педагогическую практику не заменяет учителя, а способствует сохранению его профессионального ресурса, предотвращению выгорания и повышению качества образовательного процесса.

Практический опыт и инструменты оптимизации деятельности

В рамках собственной педагогической практики инструменты искусственного интеллекта и смежные цифровые платформы использовались как эффективный механизм оптимизации ежедневной нагрузки. Основной целью использования ИИ стало

перераспределение временных ресурсов: автоматизация подготовки материалов позволила высвободить время для непосредственного живого общения с учащимися и реализации индивидуального подхода.

Особое внимание уделялось разработке поурочных планов и дидактических материалов для учащихся младших классов. С помощью ИИ-технологий и специализированных платформ были созданы интерактивные игровые задания, такие как «Найди отличия», «Дополни лексический ряд», «Поставь глагол в правильную форму» и др. Для геймификации образовательного процесса активно применялись инструменты Kahoot, Wordwall, Educaplay и Scratch. Эти платформы в сочетании с алгоритмами генерации контента позволили создать адаптивную игровую среду, что привело к значительному росту вовлеченности детей в учебный процесс. Кроме того, была успешно автоматизирована система контроля и оценки результатов. Использование интеллектуальных онлайн-тестов, анкет и викторин позволило получать мгновенную обратную связь о степени усвоения материала, минимизируя временные затраты на техническую проверку работ.

На основе личного опыта можно выделить ряд инструментов, доказавших свою эффективность в предотвращении выгорания за счет экономии времени:

1. GigaChat — мощная языковая модель, которая помогает в генерации текстов, сценариев уроков и адаптации сложных понятий для младших школьников. Он выступает в роли креативного партнера при составлении дидактических материалов.

2. Teachy.ai — специализированная платформа для педагогов, автоматизирующая планирование и создание учебных ресурсов.

3. НейроТекстер — инструмент для качественной работы с текстами, создания уникальных заданий и переработки информации под конкретные учебные задачи.

4. BrandCrowd — полезен для визуального оформления учебных материалов и создания узнаваемого стиля образовательных проектов.

5. IQClass One — комплексное решение для управления классом и интерактивного взаимодействия, упрощающее мониторинг прогресса учащихся.

Заключение

Внедрение данных инструментов реализует три вектора профилактики выгорания: освобождение когнитивного ресурса, снижение техностресса и стимулирование самоактуализации — вершины пирамиды Маслоу. Несмотря на преимущества, согласно позиции UNICEF, ИИ должен оставаться «дополненным интеллектом», где автоматизация минимизирует рутину, но оставляет ценностно-смысловое ядро образования в руках учителя [5, с. 18].

Список использованных источников:

1. Исаева, Т. Е. Готовность будущих педагогов к использованию ИИ: разрыв между теорией и практикой / Т. Е. Исаева // *Вестник высшей школы*. — 2024. — № 2. — С. 135–142
2. Cuomo, S. Artificial Intelligence Literacy: A Four-Dimensional Framework for Educational Resilience / S. Cuomo // *Journal of Educational Technology Systems*. — 2023. — Vol. 52, No. 4. — P. 10135–10145.
3. Маслоу, А. Мотивация и личность / А. Маслоу ; перевод с английского Т. Гутман, Н. Мухина. — 3-е изд. — Санкт-Петербург: Питер, 2019. — 400 с.
4. Шефиева, Э. Ш. Цифровизация контроля знаний: роль искусственного интеллекта в снижении нагрузки учителя / Э. Ш. Шефиева, Т. Е. Исаева // *Педагогика и психология образования*. — 2023. — № 3. — С. 84–92.
5. UNICEF. Policy guidance on AI for children / UNICEF. — New York: UNICEF, 2021. — 40 p.

Тиванюк В.С.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ УАҚЫТ ШЫҒЫНДАРЫН ОҢТАЙЛАНДЫРУ ЖӘНЕ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІБИ КҮЙІП ҚАЛУЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Мақаланың өзектілігі білім беруді цифрландыру және оқу процесіне зияткерлік технологияларды белсенді енгізу жағдайында мұғалімдердің кәсіби жүктемесінің өсуіне байланысты. Автордың педагогикалық тәжірибесі көрсеткендей, мұғалімнің уақытының едәуір бөлігі күнделікті операцияларды орындауға жұмсалады, бұл эмоционалдық сарқылуға және кәсіби күйіп қалуға әкеледі. Мақалада жасанды интеллекттің мұғалімнің уақыт шығындарын оңтайландыру және оның кәсіби қызметінің тиімділігін арттыру құралы ретіндегі әлеуеті ашылады. АИ-сауаттылықтың төрт өлшемді тұжырымдамасы мен жеке қажеттіліктердің иерархиясының өзара байланысы қарастырылады, сандық технологияларды саналы түрде қолданудың стресстік жүктемені азайтуға және мұғалімнің кәсіби өзін-өзі жүзеге асыруына жағдай жасауға әсері негізделеді.

Хагазбай Ұ.А.

ЖММ «Bolashaq» академиясының студенті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ulzhansakk@gmail.com

Ғылыми жетекші: п.ғ.к., доцент Шалтаева Р.Ж.

ӨЗІН-ӨЗІ ТӘРБИЕЛЕУ - МҰҒАЛІМНІҢ ПЕДАГОГТИК ШЕБЕРЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ БІРДЕН-БІР ЖОЛЫ

Бұл мақалада қазіргі заманғы әлемде мамандардың білімі мен дағдыларының тез құнсыздануына және ескіруіне байланысты педагогтің кәсіби құзыреттілігін арттырудың өзектілігі қаралады. Мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін арттыру оқушылардың білім сапасын жақсартады. Соңғы жылдары мұғалімдердің кәсіби өсуі еліміздегі білім беруді дамытудың ең өзекті мәселелерінің біріне айналды. Бұл бірінші кезекте нарықтық экономика жағдайындағы қызметтің барлық салаларында кәсіби даярлыққа қойылатын талаптардың өсуіне байланысты.

Бүгінгі жаһандану үдерісі мен білім беру жүйесінің үздіксіз жаңаруы мұғалімге қойылатын талаптарды түбегейлі өзгертті. Қазіргі таңда ұстаз тек білім беруші ғана емес, сондай-ақ тұлға қалыптастырушы, бағыт-бағдар беруші, кәсіби лидер ретінде танылуда. Осыған орай мұғалімнің педагогикалық шеберлігі оның кәсіби қызметінің тиімділігін айқындайтын негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады. Педагогикалық шеберлік – мұғалімнің кәсіби қызметінің нәтижелілігін қамтамасыз ететін күрделі әрі көпқырлы құбылыс. Ол педагогтың кәсіби білім деңгейімен қатар, тұлғалық сапаларының, педагогикалық ойлау мәдениетінің және өзіндік дамуға деген ұмтылысының жиынтығынан көрініс табады. Мұндай шеберлікке қол жеткізу үздіксіз өзін-өзі тәрбиелеу үдерісімен тығыз байланысты.

Педагогика ғылымында мұғалімнің кәсіби дамуы көбінесе үздіксіз білім жетілдіру курстары, семинарлар мен сыртқы факторлар арқылы жүзеге асырылады деп қарастырады. Бірақ педагогикалық тәжірибе көрсеткендей, мұғалім шеберлігінің тұрақты қалыптасуы ең әуелі оның өзін-өзі тәрбиелеуімен тығыз байланысты. Өзін-өзі тәрбиелеу - мұғалімнің өз іс-әрекетіне критикалық көзқараспен қарап, кәсіби кемшіліктерін анықтауға және оларды саналы түрде жетілдіруге мүмкіндік береді.

Жоғарыда атап өткендей, ұстаз бойындағы педагогикалық шеберлік өздігінен қалыптаспайды, ол ұзақ мерзімді әрі мақсатты кәсіби дамудың нәтижесі ретінде көрініс табады. Осы үдерісте өзін-өзі тәрбиелеу мұғалімнің кәсіби кемелденуін қамтамасыз ететін негізгі ішкі факторлардың бірі болып саналады [1]. Мұндағы нақты ішкі факторларды айтар

болсақ, олар - мұғалімнің еркі, өзіне қоятын талаптары және өз жұмысын талдай алуы. Осы факторлардың педагог тұлғасына дұрыс енгізілуі негізінде ол шынайы шеберлікке қол жеткізе алады.

Мақаланың мақсаты – мұғалімнің өзін-өзі тәрбиелеу үдерісін педагогикалық шеберлікті қалыптастырудың жүйелі механизмі ретінде қарастыру, оның құрылымдық компоненттерін нақтылау және педагогикалық қызметтегі функционалдық рөлін айқындау.

Аталған мақсатқа сүйене отырып келесідей міндеттерді нақтылаймыз:

1. Өзін-өзі тәрбиелеудің педагогикалық үдеріс ретіндегі құрылымын сипаттау;
2. Өзін-өзі тәрбиелеу мен педагогикалық шеберлік арасындағы байланысты теориялық тұрғыда талдау;
3. Мұғалім шеберлігінің қалыптасуында өзін-өзі тәрбиелеудің қандай кәсіби сапаларды дамытатынын айқындау;
4. Өзін-өзі тәрбиелеудің педагогикалық қызметтің тиімділігіне ықпал ету бағыттарын анықтау.

Қазақ педагогикасында мұғалімнің өзін-өзі тәрбиелеу мәселесі ертеден-ақ маңызды орын алған. Қазақ педагогикасының негізін қалаушылардың бірі Мағжан Жұмабаев «Педагогика» еңбегінде мұғалім тұлғасының рөлін ерекше атап өтеді. Ол: «Баланы тәрбиелі қылатын – тәрбиеші, ал тәрбиешінің өзі тәрбиелі болмаса, баладан тәрбие күту бекер» деп, мұғалімнің өзін-өзі тәрбиелеуінің маңызын айқындайды [2]. Бұл ой педагогикалық шеберліктің негізі ең алдымен мұғалімнің ішкі мәдениеті мен рухани дамуына байланысты екенін көрсетеді. Себебі «Ұяда не көрсе - ұшқанда соны ілетін» бүлдіршіндер ең әуелі ата-анасынан үлгі алар болса, одан кейін ұстазына қарап бой түзейді. Бала кездерінде еліктеушілікке бейім болғандықтан олар айналасындағы ересектердің жақсы да, жаман да қасиеттерін тез сіңіріп алары анық. Ал педагогтың мұндағы рөлі орасан зор. Мектеп табалдырығын аттаған сәттен бастап оқушысын білімге, өнерге және өмірге жетелейтін жанның өз ішкі еркі мықты болуы тиіс. Сол себептен де педагог үшін өзін тәрбиелеу маңызды.

Өзін-өзі тәрбиелеу – бұл мұғалімнің өз іс-әрекетін, мінез-құлқын, кәсіби қабілеттерін саналы түрде талдап, мақсатты түрде жетілдіру үдерісі. Ол рефлексия, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі бағалау және өзіндік даму арқылы жүзеге асады. Өзін-өзі тәрбиелеудің маңызды тетіктерінің бірі – рефлексия, яғни мұғалімнің өз педагогикалық әрекеттерінің нәтижесін бағалап, олардың тиімділігін саралауы. Рефлексия арқылы педагог өз іс-әрекетінің оқу-тәрбие үдерісіне тигізетін ықпалын түсініп, алдағы кәсіби қадамдарын жоспарлай алады. Бұл идея шетелдік педагогикада да кеңінен қолдау тапқан. Мәселен, Джон Дьюи мұғалімнің кәсіби дамуын тәжірибе мен рефлексия арқылы жүзеге асатын үздіксіз үдеріс деп қарастырады [3]. Оның пікірінше, педагог өзінің күнделікті іс-әрекетін талдап, одан қорытынды шығара алғанда ғана шынайы кәсіби өсімге қол жеткізеді.

Сонымен қатар өзін-өзі бақылау мұғалімнің педагогикалық қарым-қатынасын, эмоционалдық күйін және кәсіби тәртібін реттеуге мүмкіндік береді. Ал өзін-өзі бағалау педагогтың кәсіби деңгейін нақты өлшемдер арқылы анықтап, шынайы мүмкіндіктері мен шектеулерін түсінуіне жағдай жасайды.

Аталған компоненттердің өзара байланысы нәтижесінде өзіндік даму жүзеге асады. Өзіндік даму мұғалімнің кәсіби қабілеттерін жетілдірумен қатар, педагогикалық шеберлігін тұрақты түрде арттыруға бағытталған үздіксіз үдеріс ретінде көрініс табады. Осылайша, өзін-өзі тәрбиелеу мұғалімнің кәсіби кемелденуінің ішкі механизмі болып табылады.

Бұлақбаева өзінің «Педагогикалық шеберлік негіздері» атты еңбегінде педагогикалық шеберлікті мұғалімнің кәсіби білімінің, іскерлігінің, дағдысының және жеке тұлғалық қасиеттерінің біртұтас жүйесі ретінде сипаттайды. Автордың пікірінше, педагогикалық шеберлікке жетудің басты шарты – мұғалімнің өзіндік дамуға деген тұрақты ұмтылысы. Яғни, сыртқы курстар мен дайын әдістемелерден гөрі, мұғалімнің өзін-өзі тәрбиелеуі шешуші рөл атқарады [4]. Бұл көзқарас педагогикалық қызметтің ерекшелігімен түсіндіріледі, өйткені мұғалімнің кәсіби әрекеті стандартталған ережелермен немесе дайын нұсқаулықтармен толық

шектелмейді. Әрбір оқу жағдайы, әрбір сынып және әрбір оқушы педагогтан жаңа шешімдер қабылдауды талап етеді.

Сыртқы курстар мен дайын әдістемелер мұғалімге теориялық білім мен жалпы кәсіби бағыт-бағдар береді, алайда олар педагогтың нақты тәжірибесіндегі қиындықтарды толықтай қамти алмайды. Мұндай жағдайда мұғалімнің кәсіби деңгейі оның алған білімін өз тәжірибесіне бейімдеп, оны саналы түрде жетілдіре алу қабілетіне байланысты болады. Бұл қабілет, ең алдымен, өзін-өзі тәрбиелеу арқылы қалыптасады.

Өзін-өзі тәрбиелеу мұғалімге өз іс-әрекетінің нәтижелерін талдап, педагогикалық шешімдерінің тиімділігін бағалауға мүмкіндік береді. Осы үдеріс барысында педагог өз кәсіби кемшіліктерін анықтап, оларды жоюға бағытталған жеке даму стратегиясын қалыптастырады. Нәтижесінде мұғалімнің кәсіби өсуі сыртқы ықпалдарға тәуелді болмай, ішкі қажеттілікке негізделеді.

Өзін-өзі тәрбиелеу мұғалімнің педагогикалық шеберлігін қалыптастыруда бірқатар маңызды кәсіби сапалардың дамуына тікелей ықпал етеді. Ең алдымен, бұл үдеріс педагогтың рефлексиялық қабілетін жетілдіреді. Рефлексияның дамуы мұғалімге кәсіби қателіктерін уақытында анықтап, оларды түзетуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар педагогтың кәсіби жауапкершілігі арта түседі. Өз дамуын мақсат ететін білім беруші оқу-тәрбие үдерісіне формалды емес, жауапты көзқараспен қарайтын болады.

Өзін-өзі тәрбиелеу барысында педагогикалық такт пен қарым-қатынас мәдениеті де дамиды. Мұғалім өз мінез-құлқын, сөйлеу мәнерін және оқушылармен өзара әрекеттесу стилін саналы түрде бақылап, оны жетілдіруге ұмтылады. Нәтижесінде педагогтың оқушылармен және әріптестермен қарым-қатынасы неғұрлым конструктивті сипат алады.

Бұдан бөлек, өзін-өзі тәрбиелеу эмоционалдық тұрақтылық пен өзін-өзі реттеу қабілетінің қалыптасуына ықпал етеді. Мұғалім кәсіби күйзеліс жағдайларын талдап, өз эмоцияларын басқару дағдыларын меңгеруі тиіс. Себебі көп жағдайда мұғалім секілді жауапкершілігі ауыр қызметте жұмыс жасайтын қызметкерлер стресске, моральды-эмоционалдық шаршауға бейім келеді. Американдық психолог Фрейденбергер зерттеулеріне зер салсақ күйзелістегі адамдардың төмен кәсіби жетістік көрсететін аңғарамыз. Сондықтан да педагог үшін өзінің эмоционалдық ахуалын қадағалау маңызды.

Қорытындылай келе, өзін-өзі тәрбиелеу мұғалімнің педагогикалық шеберлігін қалыптастырудағы ең маңызды және тиімді жол болып табылады. Бұл үдеріс педагогтың кәсіби және тұлғалық дамуына бағытталған саналы, мақсатты іс-әрекет ретінде көрініс табады. Өзін-өзі тәрбиелеу арқылы мұғалім өзінің кәсіби дағдыларын үнемі жетілдіреді, педагогикалық техникасын жақсартады, сабақ беру әдіс-тәсілдерін жаңартады және оқушылармен тиімді қарым-қатынас орнатады.

Өзін-өзі тәрбиелеу педагогқа өз тәжірибесін талдауға, жетістіктер мен кемшіліктерін бағалауға, сондай-ақ өз кәсіби мақсаттарын нақты қоюға мүмкіндік береді. Мұғалімнің бұл қабілеттері оның сабақтағы тиімділігін арттырып қана қоймай, оқушылардың білім алу деңгейін және олардың жеке тұлғалық дамуын да қолдайды. Сонымен қатар, өзін-өзі тәрбиелеу мұғалімге кәсіби дербестік, жауапкершілік, шығармашылық және көшбасшылық қасиеттерін дамытуға жағдай жасайды.

Осылайша, өзін-өзі тәрбиелеу педагогикалық қызметтің негізгі тиімділігін қамтамасыз ететін стратегиялық құрал болып табылады. Қазіргі білім беру жүйесінде мұғалімнің кәсіби және тұлғалық дамуын тұрақты қамтамасыз ету үшін өзін-өзі тәрбиелеу мәдениетін қалыптастыру және оны жүйелі түрде жүзеге асыру ерекше маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жұмабаев М. (1992), *Педагогика*. Алматы: Ана тілі.
2. Кузьмина Н. В. (2001), *Педагогикалық шеберліктің теориясы мен практикасы*. Мәскеу: Педагогика.
3. Бұлақбаева Қ. (2010), *Педагогикалық шеберлік негіздері*. Алматы: Жеке баспа.

4. Dewey J. (1938), *Experience and Education*. New York: Macmillan.
5. Freudenberger H. J. (1974), *Staff Burn-out*. *Journal of Social Issues*, 30(1), 159–165.

Хагазбай Ұ.А.

САМООБРАЗОВАНИЕ КАК СПОСОБ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГА

В данной статье рассматривается актуальность повышения профессиональной компетентности педагога, обусловленная ускоренным обесцениванием и устареванием знаний и навыков специалистов в современном мире. Повышение профессиональной компетентности учителей улучшает качество образования учащихся. В последние годы профессиональный рост учителей стал одним из наиболее актуальных вопросов развития образования в нашей стране. Это в первую очередь связано с возросшими требованиями к профессиональной подготовке во всех сферах деятельности в условиях рыночной экономики.

Хусаинова С.М.

Студентка академии «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
sofiya_khusainova@internet.ru

Научный руководитель: к.пс.н., Никифорова О.В.

ИНТЕРНАЛЬНОСТЬ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОСНОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

В статье исследуется интернальность как значимый психологический фактор личностного развития старшеклассников. Раскрывается ее влияние на формирование самостоятельности, осознанности поведения и готовности к принятию ответственности.

В современном обществе происходят глубокие ценностные изменения, которые акцентируют внимание на свободе выбора и креативном развитии личности, формируя динамическое восхождение «Я», что определяет молодёжь как важный фактор и активное средство социальных изменений, а также источник инновационных идей [1].

Именно это обстоятельство усиливает внимание к проблеме побудительной силы, выступающей движущей основой человеческого поведения, стержнем личности и её смыслообразующей составляющей.

Нельзя не согласиться с тем, что в современном обществе личность выступает как активная, саморегулирующая система, способная осознавать собственные цели, управлять поведением и отвечать за последствия своих действий.

Особенно ювенальный период сензитивен (открыт, благоприятен, успешен) для обретения интернального локус контроля, который определяет поведенческий рисунок личности, отражающий направленность юношей на внутренние причины своих поступков, мотивационные векторы, стремление анализировать свое «Я» и готовность брать ответственность на себя.

В условиях усложняющейся социальной среды особое значение приобретает способность личности к саморегуляции, осознанию собственных целей и ответственности за результаты своих действий.

Психологические исследования (Дж. Роттера, С.Л. Рубинштейна, А.Н. Леонтьева, Е.П. Ильина, В.А. Иванникова, Б.И. Додонова) показали, что в современном обществе личность рассматривается как активная, саморегулирующаяся система, обладающая способностью к осмысленному выбору и управлению собственной деятельностью.

В этой связи для нас важно подчеркнуть, что центральным психологическим феноменом

выступает интернальность, которую можно рассматривать как интегральное личностное образование, включающее в себя мотивационные, когнитивные, эмоционально-волевые и рефлексивные компоненты.

Именно поэтому, понятие локус контроля социально востребовано, потому что открывает возможность понять стратегические направления поведения именно в ювенальный период, который является самым сложным и противоречивым в онтогенетическом развитии личности.

Предложенный Д.Роттером уровень субъективного контроля позволяет выявить закономерную связь экстернальности и интернальности в теми личностными характеристиками, которые инициируют или препятствуют развитию личности в период взросления [2].

Следует отметить, что данное различие отражает диаметрально противоположные поведенческие стратегии личности: внутренне – интернальную, связанную с чувством самостоятельности и ответственности, и внешне – экстернальную, характеризующуюся зависимостью от обстоятельств и ожиданием внешних воздействий.

Обратим внимание что, юноши, склонные к внешнему локус контролю, проявляются в неуверенности в своих способностях, эмоциональной неуравновешенности, тревожности, стремлении уйти от сложной деятельности к более простой и схематичной, а также в ориентации на внешние обстоятельства как основные источники причин успехов и неудач.

Напротив, подростки, обладающие внутренним локус контролем – интернальностью – более уверены в себе, последовательны и настойчивы в достижении поставленной цели, склонны к рефлексивному анализу собственной деятельности, умеют регулировать свое эмоциональное состояние, выстраивать позитивные межличностные контакты, что в совокупности формирует устойчивый, целенаправленный поведенческий рисунок

Мы полагаем важным отметить, что особую значимость интернальность приобретает в старшем школьном возрасте, который является онтогенетическим этапом, становления самостоятельности и формирования личностной зрелости.

Для старшеклассников, находящихся на этапе становления самостоятельности, интернальность выражается в умении запускать собственную деятельность, организовывать учебную активность, ставить цели и преодолевать трудности без внешнего принуждения.

Мы считаем, что именно интернальность направляет развитие воли, формирует мотивационные доминанты и внутренние смыслы, определяющие активную жизненную позицию старшеклассников.

Именно мотивационно-потребностная сфера выступает главным показателем развития личности старшеклассников. И это не случайно.

В этом контексте для нас важно утверждение А.Н.Леонтьев о том, что «мотивы не отделены от сознания», и поэтому мотивообразование не отделимо от образования личностных смыслов [3].

Исходя из этого «задача на личностный смысл» именно в период взросления актуализируется системой ответов на вопросы «для чего?», «зачем?», «почему?» и «с какой целью?» и поэтому задача на личностный смысл в ювенальном возрасте становится «задачей на соотношение мотивов», которая характеризует личность в период обретения чувства взрослости.

В этой связи для нас важна позиция С.Л. Рубинштейна, который определяет мотивацию как «систему» устойчивых, ведущих мотивов личности, которая определяет ее направленность [4].

В связи с этим мотивационно-поведенческая направленность подростка

выступает в совокупности доминирующих характеристик личности, таких как воля, потому что умение работать в волевом режиме как утверждает В.А.Иванников, – это психический процесс сознательного целенаправленного сосредоточения по преодолению внутренних и внешних препятствий [5].

Отметим так же, что С.Л.Рубинштейн описывает волю в философско-психологическом понимании как: «действия, регулируемые осознанной целью и отношением к ней как к мотиву, — это и есть волевые действия» [4].

Исходя из этого мы можем утверждать значимое для нас положение: чем выше умение личности в период взросления работать в волевом режиме, тем выше уровень ее развития.

Нельзя, мы полагаем, не подчеркнуть, что уровень субъективного контроля тесно связан с эмоциональным состоянием личности: интернальность чаще сопровождается устойчивым настроением, переживанием радости и удовлетворённости деятельностью, тогда как экстернальность ассоциируется с повышенной фрустрацией, тревожностью и склонностью к апатии при столкновении с трудностями.

Безусловно, эмоциональная значимость деятельности, «запускаемая» смыслообразующим внутренним мотивом, обеспечивает направленность поведения не только на достижение результата, но и на «переживание позитивно эмоционально насыщенного процесса» [6].

Нельзя не подчеркнуть, что кризис подросткового возраста связан с возникновением нового уровня самосознания как осмысление подростком своей индивидуальности – неповторимости, уникальности, потребностью познать самого себя как личность.

Именно эта, потребность актуализирует развитие рефлексии – механизма самосознания, направленного на анализ, понимание, осознание себя: собственных действий, поведения, чувств, состояние речи, способности, характера, отношение к другим, своих целей, назначение в жизни [7].

Рассмотрим напротив, ригидность противоположна рефлексии и как утверждает Э.В. Галажинский, – это общесистемное свойство, которое характеризуется не поддатливостью к изменениям и ограничениям возможности адаптации [8].

Заметим, что в ювенальном возрасте развитие рефлексии способствует формированию интернального локуса контроля, поскольку подросток начинает осознавать себя источником собственных действий и ответственности за них.

В то же время ригидность ограничивает процессы самопонимания и закрепляет экстернальный локус контроля, при котором причины поведения приписываются внешним обстоятельствам, что отражается на поведенческом рисунке личности.

Таким образом, интернальность выступает не только важной характеристикой личности, но и психологическим основанием ее развития, особенно в период старшего школьного возраста, когда формируются ключевые личностные структуры, определяющие дальнейшую жизненную траекторию.

Список использованных источников:

- 1 Под общ. ред. Дулатбекова Н.О. Ювенология: Учебник Алматы Жеті Жарғы, 2008-3-33с
- 2 Роттер Дж. Локус контроля: социальное обучение и клиническая психология. – М.: Психология 1999 22-67с
- 3 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975
- Рубинштейн, С.Л. Бытие и сознание//Избранные философско-психологические труды: М.: Наука 1997 – 173-464 с
- 4 Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции: учеб. Пособие -3-е изд. – СПб.: Питер, 2006. – 208с
- Вилюнас В.К. Основные проблемы психологической теории эмоций-14с
- 5 Фельдштейн Д.И. Психология развивающейся личности. : М1996
- 6 Галажинский А.И. Психология личности: ригидность как характеристика поведения. – М., 2003 – С 48-55

Хусаинова С.М.
ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ТҮЛҒАЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗІ РЕТІНДЕГІ ИНТЕРНАЛДЫЛЫҚ

Мақалада интерналдылық жоғары сынып оқушыларының тұлғалық дамуының маңызды психологиялық факторы ретінде зерттеліп, оның мазмұны мен ювеналдық кезеңдегі — «ересектікке қадам басу» кезеңіндегі тұлғалық дамудың бағыттылығы айқындалады.

Хусаинова С.М.
Студентка академии «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
sofiya_khusainova@internet.ru
Научный руководитель: к.пс.н., Никифорова О.В.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВЕДЕНЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ В
ЮВЕНАЛЬНЫЙ ПЕРИОД КАК ЗНАЧИМЫЙ ЭТАП ОНТОГЕНЕЗА

В статье рассматриваются психологические особенности поведенческих стратегий в ювенальный период как один из ключевых этапов онтогенеза личности. Особое внимание уделяется роли мотивационно-волевых, эмоциональных и когнитивных проявлений личности в формировании поведения.

Социальный заказ современной образовательной системе, ориентированный на модель обучающегося с возможностью гетеростатического проявления личности, направленностью на динамическое восхождение «Я», выбор собственной, уникальной траектории движения в мире, предполагает адекватную позицию становления личности.

Наиболее активное становление личности происходит именно в ювенальный период онтогенеза, который отличается психологической ломкой, несформированностью нравственных позиций, низким уровнем самокритичности, характеризуется проявлением бурных противоречий, избирательности, разрушением социальных стереотипов и установок, стиранием старых интересов и возникновением на их месте новых, сменой ценностных доминант и базальных конструкторов личности, возникновением новых «ключевых» новообразований а также подражательностью, повышенной внушаемостью, и зависимостью от групповых воздействий [1].

Данные особенности обуславливают фрагментарность поведенческих реакций и отсутствие целостной оценки жизненных обстоятельств, что делает поведение подростка во многом ситуативным и неустойчивым.

Предложенный Д.Роттером уровень субъективного контроля позволяет выявить закономерную связь экстернальности и интернальности в теми личностными характеристиками, которые иницируют или препятствуют развитию личности в период взросления [2].

В связи с этим особую значимость в период взросления приобретает становление мотивационно – потребностной сферы, как одно из ключевых новообразований в период взросления.

Именно мотивация выступает тем внутренним механизмом, который обеспечивает направленность активности личности, придаёт поведению относительную устойчивость и связывает отдельные действия в целостный поведенческий рисунок.

В русле смыслового подхода Д. А. Леонтьева мотивация рассматривается не только как источник побуждения, но и как смыслообразующий фактор, определяющий личностную значимость деятельности и её субъективную ценность [3].

Как отмечает автор, мотив выполняет системную функцию, соединяя потребности, цели

и способы действия в единую структуру поведения.

В этом контексте для нас важно отметить, что мотивация может быть, как внутреннеорганизованной, смыслообразующей (связанной с психикой самого человека - например, с его потребностями или интересами) определяющей всю «траектории движения» старшеклассника, так и внешнеорганизованной, стимульной (обусловленной воздействиями извне) [4].

Соотношение этих форм мотивации в ювенальном возрасте во многом определяет особенности активности подростка и характер его поведенческих проявлений.

Исходя из рассмотренных особенностей подросткового возраста, представляется необходимым подчеркнуть, что в контексте анализа мотивационной сферы особенно в период взросления особое значение приобретает теория мотивации Д. Мак-Клелланда, согласно которой в структуре личности выделяются два ведущих мотива — мотивация достижения успеха и мотивация избегания неудачи [5].

Рассмотрим, что мотивация достижения успеха ориентирует субъекта на активное преодоление трудностей, «запускаемой» смыслообразующим внутренним мотивом, приоритетным выступает не только результативность, но и позитивно эмоционально насыщенный процесс, вектор которого направлен на выполнения поставленной цели и принятие ответственности за результат, что коррелирует с внутренним локусом контроля — интернальностью.

Напротив, мотивация избегания неудачи, инициируемая внешним мотивом — стимулом, ориентирована на конечный результат и не предполагает получения удовольствия от процесса деятельности, которая обозначается как тривиальная, конвергентная, шаблонная, нивелирующая потребность развития— экстернальности.

Отметим, что мотивационная сфера старшеклассников тесно переплетается с эмоциональной, образуя, по выражению В.К. Вилюнаса, единую мотивационно-эмоциональную систему, в рамках которой эмоции выполняют оценочную и смыслообразующую функцию в деятельности [6].

Поэтому к составляющим эмоциональной сферы относят психические процессы, чувства, состояния (фрустрация, апатия, радость, любовь, стресс, и пр.), которые отражают в форме непосредственного переживания значимость ситуаций и явлений для жизни подростка.

С точки зрения Б.И.Додонова, эмоция — это психическое отражение в форме непосредственного пристрастного переживания смысла жизненных явлений и ситуаций, обусловленного отношением их объективных свойств к потребностям субъекта [7].

В ювенальном возрасте, когда формируется чувство взрослости и способность к самостоятельной оценке своих действий, эмоции приобретают особое значение: они не только окрашивают опыт подростка, но и становятся важнейшим регулятором поведенческого рисунка, мотивируя выбор стратегий и формируя готовность к ответственности.

В эмоциональном плане старшеклассники отличаются друг от друга эмоциональной возбудимостью, длительностью и устойчивостью возникающих эмоциональных переживаний, доминированием стенических или астенических, положительных или отрицательных эмоций.

Но главное различие - в силе и глубине чувств, в их содержании и предметной отнесенности. Сама система и динамика типичных эмоций характеризует юношу как личность.

Безусловно, эмоциональная значимость деятельности, «запускаемая» смыслообразующим внутренним мотивом, обеспечивает направленность поведения не только на достижение результата, но и на «переживание позитивно эмоционально насыщенного процесса» [8].

Нельзя не подчеркнуть, что кризис подросткового возраста связан с возникновением нового уровня самосознания как осмысление подростком своей индивидуальности — неповторимости, уникальности, потребностью познать самого себя как личность.

Именно эта, потребность актуализирует развитие рефлексии – механизма самосознания, направленного на анализ, понимание, осознание себя: собственных действий, поведения, чувств, состояние речи, способности, характера, отношение к другим, своих целей, назначение в жизни

В период обретения чувства взрослости, когда эмоциональные реакции отличаются интенсивностью и изменчивостью, особую значимость приобретает способность подростка управлять своими эмоциональными состояниями и подчинять их осознанным целям.

Именно здесь на первый план выходит воля — это психический процесс сознательного целенаправленного сосредоточения по преодолению внутренних и внешних препятствий и удержание выбранной линии действий, несмотря на эмоциональные колебания.

Волевая регуляция рассматривается В.И. Селивановым как высшая форма сознательно направленной активности личности, в которой проявляется способность человека властвовать над собой, бороться за достижение поставленной цели.

Волевая регуляция не может считаться завершенной, если она не выразилась вовне [9].

Отметим так же, что в концепции А. Ц. Пуни воля определяется как «деятельная сторона разума и моральных чувств, позволяющая человеку управлять самим собой, особенно в условиях преодоления препятствий различной степени трудности» [10].

По мнению А. Ц. Пуни, препятствия – необходимое условие актуализации и развития воли.

Таким образом в контексте изучаемой нами проблемой важно подчеркнуть, что воля направляет либо сдерживает активность старшеклассника организует психическую деятельность, исходя из имеющихся задач и требований как проблемной ситуации, так и специфичных, социальных требований общества.

Именно поэтому, предоставляется важным отметить, что интернальность включает в себя ряд базальных составляющих, среди которых мотивация как ориентация на внутренние смыслы и принятие ответственности за результат деятельности, воля - проявляется как способность к сознательному целенаправленному преодолению внутренних и внешних препятствий, эмоциональная сфера как относительная устойчивость переживаний и позитивная оценка собственных усилий; рефлексия - как способность к осмыслению своих действий.

Безусловно эти компоненты являются одними из самых значимых в период взросления, во многом определяют формирование поведенческого рисунка в ювенальном онтогенетическом развитии личности.

Список использованных источников:

1. Под общ. ред. Дулатбекова Н.О. Ювенология: Учебник Алматы Жеті Жарғы, 2008-3с
2. Роттер Дж. Локус контроля: социальное обучение и клиническая психология. – М.: Психология 1999 22-67с
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.: Политиздат, 1975
4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб., 2000
5. Макклеланд Д. Мотивация человека. – СПб.: Питер, 2007 – 672с
6. Вилюнас В.К. Основные проблемы психологической теории эмоций-14с
7. Додонов Б.И. Эмоции как ценность. – М.: Политиздат, 1978. -272с
8. Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976 – 142с
9. Селиванов В.И. Волевая регуляция активности личности // Психологический журнал. – 1982. -Т.3. – 14-15с
10. Пуни А.Ц. Некоторые вопросы теории воли и волевая подготовка в спорте // Психология и современный спорт. М.: Питер, 2000. – 144-162

Хусаинова С.М.

**ОНТОГЕНЕЗДІҢ МАҢЫЗДЫ КЕЗЕҢІ РЕТІНДЕГІ ЮВЕНАЛДЫҚ КЕЗЕҢДЕГІ
МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада тұлға онтогенезінің негізгі кезеңдерінің бірі ретінде ювеналдық кезеңдегі мінез-құлық стратегияларының психологиялық ерекшеліктері қарастырылады. Ересектену кезеңінде мінез-құлықтың қалыптасуында тұлғаның мотивациялық-ерік, эмоциялық және когнитивтік көріністерінің рөліне ерекше назар аударылады.

ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ: БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ

**КАЗАХСКАЯ ФИЛОЛОГИЯ: НАСТОЯЩЕЕ И
БУДУЩЕЕ**

Абдрасилова Д.К.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты,

«Bolashaq» академиясы

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

abdrasilova.diana@mail.ru

Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессор Абдуов М.И.

ЭМОЦИЯНЫҢ ПОЗИТИВ ЖӘНЕ НЕГАТИВ ПОЛЮСТЕРІ: ТІЛДІК КӨРІНІСІ

Мақалада эмоцияның қазақ тіліндегі көрінісі қарастырылып, оның жағымды және жағымсыз түрлері тілдік құралдар арқылы талданды. Позитив және негатив эмоцияны жеткізудің негізгі тәсілдері сипатталды. Сонымен қатар, қазіргі ауызекі тіл мен әлеуметтік желідегі эмоциялық сөздердің заманауи қолданылуы мысалдар арқылы көрсетілді.

Эмоция – адамның ішкі психикалық дүниесінің ең айқын әрі көпқырлы көрінісі болып табылады. Латын тіліндегі *emoveo* сөзінен шыққан бұл термин «толғандыру», «қозғау» деген мағынаны береді. Адамның жан дүниесінде болатын қуаныш, қайғы, ашу, ыза, қорқыныш, үрей сияқты сан сезімдер эмоция ретінде қалыптасады. Эмоция адамның көңіл-күйін ғана емес, оның ой-пікірін, мақсат-мүддесін, интеллектісін және әлеуметтік қарым-қатынасын да көрсетеді. Бұл тұрғыда эмоцияны зерттеу тек психология саласында ғана емес, лингвистика мен мәдениеттану тұрғысынан да өзектілігін сақтап отыр [1].

Эмоциялық тәжірибе туа біткен ерекшеліктермен қатар әлеуметтік орта, мәдени дәстүрлер мен ұлттық менталитетке де байланысты қалыптасады [2, 112]. Белгілі психолог А.И.Леонтьев эмоцияны шынайы немесе ойдан шығарылған жағдайдан туындайтын психикалық үдеріс деп қарастырады. [3]. Ол эмоция мен сезімнің қажеттілікті қанағаттандыруға бағытталған әрекетті болжайтынын айтады. Мысалы, адам эмоцияны тек шынайы жағдайдан емес, қиял, ойға батудан туындатуы мүмкін. Мәселен, қазақ эпостары мен жырларындағы батырлардың ерліктері оқырманның немесе кейіпкердің қиялы арқылы өмірге келіп, сезім мен әсер тудырады. Батырлар бейнесін көрген кейіпкердің жүрегі лүпіл қағып, ішкі эмоционалдық толқыныс туындайды. Бұл эмоцияның тек нақты көрініске ғана емес, ойдан шығарылған бейнелерге де қатысты екенін көрсетеді.

Эмоциялық үдерістерді аффект, көңіл-күй және стресс сияқты ұғымдар арқылы түсіндіруге болады. Аффект – ерікке бағынбайтын, басқаруға келмейтін, күшті эмоциялық жарылыс; көңіл-күй – ұзаққа созылатын эмоционалдық жағдай. Стресс адам психикасына қысым көрсететін ұзақ мерзімді жағымсыз эмоциялық күй. Психолог Ә.Алдамұратов пікірі бойынша, жағымсыз эмоция адамның психикалық және физиологиялық жағдайына күшті әсер етіп, әрекет пен ойлау қабілетін өзгертеді. Мысалы, ұзаққа созылған стресс адамның жүйке жүйесін әлсіретіп, қабілетін төмендетеді [4, 204].

Эмоцияларды психологиялық тұрғыдан екі полюс бойынша қарастыру ыңғайлы: позитив (жағымды) және негатив (жағымсыз) эмоциялар. Жағымды эмоциялар адамды шабыттандырып, әрекетке ынталандырады, ал жағымсыз эмоциялар адамның көңіл-күйін төмендетіп, физиологиялық үрдістерге кері әсерін тигізеді [5]. Мысалы, қуаныш, сүйсіну, еркелету – жағымды эмоцияларға; қорқыныш, ашу, ыза, қайғы – жағымсыз эмоцияларға жатады. Жағымды/ жағымсыз эмоцияның тууы адамның ойлаған нәрсесінің орындалу/ орындалмауына, жағдайдың ол күткендей болу/болмауына да байланысты.

Зерттеушілердің пікірінше, жағымды эмоцияға қарағанда жағымсыз эмоцияның түрі көп [6, 27]. Бұл жөнінде В.М.Мокиенко былай деп атап көрсетеді: «Халық тілі қоғам өміріндегі келеңсіз жағдайға, келеңсіз іс-әрекет пен іске өте тез, жылдам әрекет етеді» [7, 48].

Қазақ тілінде эмоцияның көрінісі әртүрлі тілдік құралдар арқылы беріледі. Одағайлар – эмоцияны білдірудің ең көрнекті құралдарының бірі. Олар мәнмәтінге байланысты жағымды

немесе жағымсыз эмоцияны көрсетеді. Мысалы, тек жағымды эмоцияны білдіретін одағайлар: «Алақай!», «Ура!», «Паһ!», «Бәрекелді!» – қуаныш, таңдану, мақтау реңктерін береді. Ал тек жағымсыз эмоцияны білдіретін одағайлар: «Әттең!», «Қап!», «Тәйірі!» – өкініш, ыза, наразылықты білдіреді. Сонымен қатар, «Ай!», «Әй!», «Астапыралда!», «Ой!», «Ойбай!», «Япырмай!» сияқты көпмәнді одағайлар мәнмәтін мен интонацияға байланысты жағымды немесе жағымсыз эмоцияны көрсетеді.

Әрі жағымды, әрі жағымсыз эмоцияны білдіретін осы одағайдың мағынасы мәнмәтін ішінде, не жағдаятта анықталады. Мына мысалдан *ай* одағайының бірінші жағдайда таң қалуды, ал екінші жағдайда қорқуды білдіріп тұрғанын мәнмәтінге қарап ажыратамыз.

– *Ай, тегі пенде болмассың, сайтан шығарсың!* – деді (І.Жансүгіров) – таң қалу.

– *Ай, ер-ай! Неге соғар екен ісің!?* (І.Жансүгіров) – қорқу.

Көбінесе күтпеген жағдайдағы адамның көңіл-күйінің өзгеруіне қарай қолданылатын *ой* одағайы төменде қуану, күңірену, ызалану сияқты түрлі эмоциялық күйді білдіріп тұр.

– *Ой, Сатан зой!* – деп сиыршы да саңқ ете түскенде шешесі қанатын жая жүгірді. *Сатан аттан түсіп айналасып көрісіп жатыр* (І.Жансүгіров) – қуану.

– *Ой, Ала-ай! Бұл не деген сұмдық?* (Ж.Аймауытұлы) – күңірену.

Қартқожа: «Ой, арам қатқыр, көк ит!» – деп қауғаның сабымен кеңсіріктен салып жіберді (Ж.Аймауытұлы) – ызалану.

Ойбай:

– *Ойбай, бала келіп қалды, – деп кемпір үйге жүгіріп кірді. – Әй, біліп ем зой бүгін келерін* (Т. Әбдіков) – қуану, абдырау.

– *Ойбай, қарғам, сары аюың бар екен... тезірек кетейін...* (І.Жансүгіров) – сасқалақтау.

Құсайынды көрген соң жүргіншілер жылап көріскендей шуласты. Самалық, Тәукенің типыл ғып талап кеткендігін айтты. Жолдағы аттар оқыста оққа ұшқан аттар болып шықты. Біраз адамдар өлген.

– *Ойбай, көшелік!* – деп *Құсайын* асулы тұрған бақырға қарамай дегбірі кетті (І.Жансүгіров) – қорқу.

Жағымды эмоцияны білдіруде қазақ тілінде сүйіспеншілік, мейірімділік, мақтау сезімін беретін сөздер қолданылады. Мысалы, «қаршығам», «қарашығым», «қозым», «ботам» – сүйіспеншілік пен қамқорлық сезімін көрсетеді. Бұл сөздер тек эмоционалдық әсер беріп қана қоймай, ұлттық мәдениет пен танымдық кодтарды да жеткізеді. Қарашығым, қоңыр қозым сияқты тіркестер адамның нәзік сезімін, мейірімін және мәдени құндылықтарды бейнелейді.

Жағымсыз эмоцияны білдіруде тұрмыстық және қарапайым лексика да маңызды. Сонымен қатар жануар аттары арқылы да жағымсыз сезімдер беріледі: Мысалы, «ит», «шошқа», «доңыз», «хайуан» сияқты сөздер арқылы адамның ашуы, наразылығы, теріс қатынасы көрсетіледі. Сонымен қатар, тұрмыстық сипаттағы сөздер – «кеміс», «қоқыс», «алжыған», «соқыр» – адамның көңіл-күйін, жек көруін, ренішін білдіреді. Мұндай тілдік құралдар эмоцияның күші мен бағыттылығын нақты көрсетеді.

Эмоцияның күші алғыс пен қарғыс арқылы да көрініс табады. Алғыс жағымды эмоцияны білдіреді және адамның жақсылыққа деген ризашылығын көрсетеді. Қазақ тілінде жиі қолданылатын алғыс формалары: «Мың болғыр!», «Тілеуіңді берсін!», «Көп жаса, шырағым!» – адамның жанашырлығы мен қамқорлығын білдіреді. Қарғыс болса, адамның ренішін, ашуын, қатты наразылығын көрсетеді. Мысалы, «Желкең үзілгір!», «Жер жастанғыр!», «Иттің баласы!» – сөйлеушінің эмоциялық реакциясын жеткізетін тілдік бірліктер.

Сонымен қатар эмоциялық полюстердің тілдік көрінісінде тұрақты тіркестер мен фразеологизмдердің рөлі де бар. Олар адамның көңіл-күйін терең әрі бейнелі түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Жағымды эмоциялар көбінесе махаббат, сүйіспеншілік, ризашылық сияқты сезімдерге байланысты, ал жағымсыз эмоциялар – қорқыныш, ашу, кек, қайғы сияқты сезімдерге байланысты қолданылады. Мысалы: *Айналым, қарашығым, қоңыр қозым!* (С.Мұратбек) – қуаныш пен жылы сезімді білдірсе, *Иттің баласы, осы елден шыққан*

боқ мұрын емес пе! (С.Елубай) – реніш пен ашуды көрсетеді .

Ілтипат көрсету, ықылас білдіру, құрмет көрсету, қуану, құттықтау сияқты жағымды эмоция қазақ тіліндегі *құтты болсын, жоғары шық, төрлет, қош келдіңіз, қош болыңыз, рахмет* сияқты этикеттік қызмет атқаратын тілдік бірліктер арқылы да білдіріледі. Мұндай тілдік бірліктер амандасу, қоштасу, кешірім сұрау, ризалық білдіру сияқты рәсімдер кезінде жиі айтылады.

Жағымды және жағымсыз эмоцияға қатысты айтылғанды түйіндей келе, одағайлардың эмоцияның қай түрін білдіріп тұрғанын ең алдымен мәнмәтінге, одан кейін сөйлеу жағдаяты мен интонацияға қарап ажыратамыз, себебі көп мәнділік одағайдың өзінен шығып тұрған жоқ; сөздің ауыспалы мағынада қолданылуы да эмоцияның жағымды, жағымсыз түрін білдірудің, бояуын қоюлатудың бір жолы; эмоцияның түрін, әсіресе жағымсыз эмоцияны білдіруде тұрмыстық-қарапайым лексика өте жиі қолданылады; жағымды немесе жағымсыз эмоцияның күші алғыс және қарғыс мағынасындағы тілдік бірлік арқылы да көрінеді; қарғыс ерекше реніш пен наразылықтан туады, көбінесе адам қатты ашуланғанда, әбден күйінгенде, ызаланып не істерін білмейтін күйге түскенде айтылады; алғыс – біреудің екінші адамға немесе адамдар тобына жағымды іс-әрекеті, ниеті, жақсылығы, жанашырлығы, қамқорлығы, көмегі, қолдауы, ықыласы, ақ ниеті, ілтипатты қарым-қатынасы, ақыл-кеңесі т.б. үшін ризашылық сезімін, яғни жағымды эмоциясын білдіруі; жағымсыз эмоция сөйлеу тіліндегі боқтық сөздер, ал жағымды эмоция этикет сөздер арқылы да көрініс табады.

Жағымды және жағымсыз эмоцияның тілдік көрінісі тек әдеби мәтіндерде ғана емес, қазіргі ауызекі тілде, әлеуметтік желіде де сақталып отыр. Әлеуметтік желіде, медиамәтінде эмоцияның визуалды және мәтіндік құралдар арқылы берілуі жиі кездеседі. Мысалы, эмоцияны білдіретін эмодзилер, қысқа мәтіндік тіркестер, мемдер қазақ тіліндегі одағай мен тұрмыстық сөздермен үйлесіп, жаңа мәндерге ие болуда. Дегенмен, ұлттық мәдениет пен танымдық кодтар өзектілігін жоғалтпайды: «қаршығам», «ойбай», «жаным-ай» сияқты сөздер қазіргі қолдануда да эмоциялық реңкін сақтап отыр.

Мысалы: қазіргі интернет, TikTok, Instagram, Telegram сияқты платформаларда және күнделікті сөйлесуде эмоцияларды білдіру үшін көбіне қысқартылған, фразалық немесе дауыс ырғағын көрсететін сөздер : “*туф, мәссаған, емаа*” сөздерінің эмоциясы .

«*Туф*» – абдырау мен таңданысты білдіретін одағай, «*мәссаған*» – аса таң қалу, таңданысты күшейтеді. «*Емаа* » – қазіргі жастардың интернет тілінде қалыптасқан экспрессивті тіркес, эмоцияны асыра көрсету үшін қолданылады. Бұл тіркес бір сөздің орнына бірнеше сөзбен көңіл-күйдің күрделілігін жеткізеді.

“*Ой, бұл не қылып жатырсың?!*” - эмоциясы: шошыну, күйзелу, таңданыс.

«*Ой*» – көп мәнді одағай, контекстке қарай таңданысты немесе қорқынышты білдіреді. Ауызекі тілде оны жастар көбіне «ой, тіпті...» сияқты қысқартылған формада қолданады.

“*Ааа, жынды ғой, сен көрдің бе?!*” - эмоциясы: қуану, таңдану, кейде жеңіл күлкімен қосылады. «*Жынды ғой*» – қазіргі жастардың сленгінде экстремалды эмоцияны білдірудің тәсілі. Ауызекі тілде эмоцияны нақты сезімге сүйемелдеу үшін «*ааа*» , «*ммм*» сияқты дауыс қоспалары жиі қолданылады.

“*Уфф, масаған, әне кетті ғой!*” - эмоциясы: реніш, көңілдің ашуы. «*Уфф*» – көңіл-күйдің ауырлықтығын білдіретін дыбыстық элемент. «*Масаған*» – қазақ тіліндегі бұрынғы әдеби одағайдың заманауи қолданылуы, әлеуметтік желіде эмоцияны көрсетуге ыңғайлы.

Бұл феномен эмоцияның мәдени-танымдық мәнін сақтай отырып, жаңа коммуникативтік жағдайларға бейімделгенін көрсетеді.

Қорыта келгенде, эмоцияның позитив және негатив полюстері қазақ тілінде әртүрлі құралдар арқылы көрініс табады: одағайлар, тұрмыстық сөздер, жануар аттары, алғыс және қарғыс сияқты тілдік формалар. Бұл тілдік бірліктер ұлттық мәдени-танымдық кодты сақтап, адамның эмоциялық тәжірибесін жинақтайды. Эмоцияның тілдегі көрінісі – адамның психологиялық, әлеуметтік және мәдени жағдайын көрсететін маңызды құрал болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алдамұратов Ә. Психология стресса. Алматы, 2015.
2. Леонтьев А.И. Потребности, мотивы, эмоции // Психология эмоций Тексты. – М., 1984. – 185 с.
3. Леонтьев А.И. Психология эмоций. М., 2011.
4. Алдамұратов Ә. Жалпы психология. – Алматы: Білім, 1996. – 224 б.
5. Анохин П.К. Эмоции // Психология эмоций: Тексты. – М., 1984. – С. 173-180.
6. Харченко В.К. Разграничение оценочности, образности, экспрессии и эмоциональности // РЯШ. – 1976. – №3. – С. 43-47.
7. Мокиенко В.М. Славянская фразеология. – М., 1989. – 269 с.

Абдрасилова Д.К.

ПОЗИТИВНЫЕ И НЕГАТИВНЫЕ ПОЛЮСА ЭМОЦИЙ: ЯЗЫКОВОЕ ВЫРАЖЕНИЕ

В статье рассматривается языковое выражение эмоций в казахском языке, анализируются их позитивные и негативные виды с помощью языковых средств. Описаны основные способы передачи позитивных и негативных эмоций. Кроме того, приведены примеры современного использования эмоциональных слов в разговорной речи и социальных сетях.

Абдрасилова Д.К.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты,

«Bolashaq» академиясы

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

abdrasilova.diana@mail.ru

Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессор Абдуов М.И.

ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ ЭМОЦИЯНЫҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ КӨРІНІС

Мақалада адамның эмоциялық күйін білдіретін тілдік бірліктердің мәдени-танымдық негізі талданып, олардың ұлттық дүниетаныммен байланысы айқындалады. Тұрақты тіркестердің эмоцияны жеткізудегі қызметі ұлттық мәдени код тұрғысынан қарастырылып, олардың қазіргі медиадискурс пен күнделікті тілдік қолданыста да өзектілігін сақтап отырғаны көрсетіледі.

Тіл – ұлттың тарихи және рухани тәжірибесін сақтап, жеткізетін сенімді айна. Ұлттың қуанышы мен күйініші, үміті мен үрейі, мінезі мен дүниені қабылдау тәсілі ең алдымен тіл арқылы көрінеді. Әсіресе, адамның ішкі сезімін, эмоциялық күйін жеткізуде тілдің бейнелі қабаты – фразеологизмдер айрықша қызмет атқарады. Олар тек ойды көркем жеткізудің амалы ғана емес, сонымен қатар халықтың өмір салты, дүниетанымы, тарихи тәжірибесі мен ұлттық мәдени коды жинақталған тілдік бірліктер болып табылады [1].

Кез келген ұлт басқа ұлттан несімен ерекшеленеді десек, оның таным-тынысы мен болмысынан көрінеді дер едік, ал бұл тіл арқылы айқын көрініс табатындығы сөзсіз. Сөз – танымдық тұтастығымен, мағыналық ұғымымен әр халықтың дүниетанымын айқындайтын тілдегі сөйлеу әрекетінің негізгі бірлігі ретінде қарастырылады. Сол себепті С.Мұқанов: «Сөз—халықтың қымбаттан қымбат кені» деп, тілдің халық үшін маңызын ерекше атап көрсеткен.

Қазақ фразеологизмдерінің табиғатына үңілгенде, эмоцияның кездейсоқ, жекелеген психологиялық күй ретінде емес, ұжымдық санамен, ұлттық таныммен тығыз байланыста қалыптасқан құбылыс екені аңғарылады. Белгілі бір эмоцияны білдіретін тұрақты тіркестердің

негізінде көшпелі өмір салты, тұрмыс-тіршілік, салт-дәстүр, наным-сенім мен моральдық ұстанымдар жатыр. Сондықтан қазақ фразеологизмдеріндегі эмоциялық мазмұнды ұлттық мәдени контекстен тыс қарастыру мүмкін емес [2].

Эмоция – адамның ішкі жан дүниесінің көрінісі болса, фразеологизм – сол эмоцияның ұлттық формада тілге түскен бейнесі. Қазақ халқы эмоцияны тікелей атаудан гөрі, бейнелі түрде, салыстыру, метафора, астарлау арқылы жеткізуге бейім. Мәселен, «жүрегі тас төбесіне шықты», «екі езуі екі құлағына жетті», «іші күйді», «көңілі су сепкендей басылды» сияқты тіркестерде эмоция адамның дене мүшелерімен, табиғат құбылыстарымен, тұрмыстық әрекеттермен байланыста беріледі. Бұл – эмоцияның ұлттық дүниетанымға сай тілдік репрезентациясы.

В.И.Шаховский эмоцияның тілдегі көрінісі ұлттық сана, мәдени стереотиптер және бағалау жүйесі арқылы қалыптасатынын атап көрсетеді [3]. Ғалымның пікірінше, тілдегі эмоциялық мағына белгілі бір этностың дүниені қабылдау тәсілін бейнелейді. Бұл тұжырым қазақ тіліндегі фразеологизмдердің табиғатын түсіндіруде де маңызды, себебі қазақ дүниетанымында эмоция ұлттық таныммен астаса отырып көрініс табады.

Ғалымдардың пікірінше, фразеологизмдердің эмоциялық-экспрессивтік қуаты олардың образдылығымен ғана емес, ұлттық мәдени ақпаратты жинақтап беруімен ерекшеленеді. Қазақ тіл білімінде фразеология мәселесін арнайы зерттеген І.Кеңесбаев фразеологизмдерді тілдің ұлттық қасиетін айқын көрсететін бірліктер ретінде бағалай отырып, олардың тек лексикалық байлық емес, дербес ғылыми сала ретінде қарастырылуы қажеттігін атап көрсетеді. Ғалым: «Тіл-тілдің өзіне тән ұлттық қасиеті оның барлық тарауынан байқалады. Сол қасиет тиянақты сөз тіркестерінен де анық көрінеді», – деп, фразеологизмдердің ұлттық болмысты танытатын ерекше қабат екенін дәлелдейді [1, 589]. Бұл ой фразеологизмдердің эмоцияны жеткізудегі мәдени маңызын айқындайды, себебі эмоция – ұлттың дүниені қабылдау тәсілімен тікелей байланысты құбылыс.

Қазіргі қазақ фразеологиясы – зерттелген қырына қарағанда зерттелмеген тұсы әліде көп тіл білімінің бір саласы. Автор аталған еңбегінде қазақ тіліндегі фразеологизмнің теориялық мәселесін де жан-жақты қарастырып, болашақ ғылыми-зерттеу жұмысына бағдар боларлық ғылыми пікір айтқан.

Қазақ тіл білімінде фразеологияны ғылыми-зерттеу жұмысының негізгі нысаны ретінде алған ғалымдар еңбектерінде зерттеу нысанына қатысты кейбірінде шолу, кейбірінде жанама түрде болса да фразеологизмнің эмоционалды бояуына, экспрессивті қызметіне назар аударады. Төменде фразеологизмді түрлі аспектіде қарастырған зерттеу жұмысындағы эмоционалды реңкті тұрақты тіркеске қатысты мәселені қозғаған тұсына тоқтала отырып, айтылған пікір мен жасалған талдауға қатысты қысқаша шолу жасап, ой-тұжырым білдірейік.

Ө.Айтбайұлы фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивтік бояуы сөйлеушінің дүниеге деген көзқарасын танытатынын айта келе: «Фразеологиялық единицалардың қай-қайсысында да мәнерлеп, бейнелеп айту қызметі күшті. Экспрессивтік-эмоционалды бояуы бұрыннан бойында бар тұрақты тіркестер сезімге айрықша әсер етеді», – деп көрсетеді [4, 388]. Бұл жерде эмоция жеке адамның күйі ретінде емес, ұлттық бағалау өлшемі ретінде көрінеді.

Қазақ фразеологизмдеріндегі эмоция ұлттық мәдени кодпен тығыз байланысты. Мысалы, қорқынышты білдіретін тіркестердің көпшілігі жүрек, жан, иман ұғымдарымен байланысады: *жүрегі ұшты, зәресі ұшты, иманы қашты*. Бұл қазақ дүниетанымында жүрек – сезім орталығы, иман – рухани тірек екенін көрсетеді. Ал қуанышқа қатысты тіркестерде кеңістік пен қозғалыс семантикасы басым: *екі езуі екі құлағына жетті, жерден жеті қоян тапқандай*. Мұндай бейнелер қазақтың эмоцияны кеңдік, молдық, артықтық арқылы танитынын аңғартады.

Г.Смағұлова фразеологизмдерді ұлттық мәдениеттің ең өнімді қабаты ретінде қарастырып, олардың пайда болуында адамның жан дүниесіне әсер ететін эмоциялық фактордың шешуші рөл атқаратынын атап өтеді [2,93]. Ғалымның пікірінше, көңіл-күйге қатысты фразеологизмдердің көптігі – ұлт тілінің емес, ұлт болмысының ерекшелігі. Бұл

тұжырым қазақ фразеологизмдеріндегі эмоцияның ұлттық мәдени табиғатын айқын көрсетеді. Қазақ ұлты тым әсерленгіш, сыншыл. Түрлі теңеу мен салыстыруға келгенде қиыспайтын жерде қиысатын логика, ауыспайтын жерде ауыс қолданылатын метафоралық тіркестен осындай ой түюге болады

Осы тұрғыдан алғанда, фразеологизмдер ұлттық мәдени кодтың тілдегі ең тұрақты әрі өміршең формасы болып табылады. Себебі оларда халықтың эмоцияны бағалау өлшемі, рухани құндылықтары мен дүниені қабылдау үлгісі дайын күйінде сақталып, ұрпақтан ұрпаққа тіл арқылы беріліп отырады.

Фразеологизмдердің эмоциялық мазмұны көркем әдебиетте айрықша айқын көрінеді. С.Сатенова фразеологизмдердің ойды астарлы әрі әсерлі жеткізу мүмкіндігін атап өтіп, олардың эмоцияны дәл берудегі артықшылығын көрсетеді [5, 88]. Мысалы, «қайғылы» деген сөз бен «іші өлген, сырты сау» тіркесінің эмоциялық әсері бірдей емес. Соңғысы адамның ішкі күйзелісін ұлттық танымға сай терең әрі әсерлі жеткізеді. Қазіргі тілдік кеңістікте бұл ерекшелік бұрынғыдан да маңызды бола түсті. Себебі ақпарат көп, уақыт аз жағдайда фразеологизмдер эмоцияны қысқа да нұсқа, бірақ мәдени мазмұнды түрде жеткізуге мүмкіндік береді. Осы арқылы ұлттық тілдік сана сақталып отыр.

Ө.Айтбайұлы фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивтік бояуы сөйлеушінің көзқарасын білдіретінін айтады [6, 388]. Бұл пікір бүгінгі коммуникацияға да сай келеді. Әлеуметтік желілердегі пікірлерде фразеологизмдер көбіне бағалауыштық қызмет атқарып, автордың моральдық ұстанымын, рухани бағасын білдіреді. Мысалы, «арға тиетін іс», «жүрекке жеткен сөз» тәрізді тіркестер мәдени норманың сақталуын талап ететін эмоциялық сигнал ретінде көрінеді.

Г.Смағұлова эмоцияға қатысты фразеологизмдердің көптігін қазақ ұлтының болмысымен байланыстырады [7, 95]. Бұл пікірді қазіргі тілдік деректер де растайды. Бүгінде де адамның көңіл күйіне, ішкі күйзелісіне, қуанышына қатысты тұрақты тіркестер белсенді қолданылып, ұлттық дүниетаным үзілмей жалғасып келеді. Бұл фразеологизмдердің тілде тек тарихи мұра емес, қазіргі рухани өмірдің де бөлшегі екенін көрсетеді.

Қазіргі кезеңде фразеологизмдер жаңа коммуникативтік кеңістікте де белсенді қолданыс табуда. Зерттеушілер медиадискурс пен интернет-коммуникацияда дәстүрлі фразеологизмдердің экспрессивті-бағалауыштық қызметі күшейе түскенін атап көрсетеді. Әлеуметтік желілер мен публицистикалық мәтіндерде «жүрегі бар адам бейжай қалмайды», «елдің бауырына басу», «көңілге қатты тиді» сияқты тіркестер қоғамдық құбылыстарға эмоциялық баға беру мақсатында жиі қолданылады. Бұл қолданыстарда эмоция жеке адамның сезімі ретінде емес, ұжымдық жанашырлық пен ұлттық бірлік тұрғысынан көрініс табады.

Медиамагннтерде «ел тағдыры таразыға түсті», «жұрттың жүрегіне жол тапты» тәрізді фразеологизмдер ақпараттық мазмұнды күшейтіп, оқырманның эмоциялық қабылдауына әсер ету қызметін атқарады. Ауызекі сөйлеу тілінде де фразеологизмдер ықшамдалған түрде қолданылғанымен, олардың ұлттық-мәдени өзегі сақталады. Бұл құбылыс фразеологизмдердің динамикалық сипатын, яғни дәстүр мен қазіргі тілдік қолданыстың сабақтастығын көрсетеді.

Әлеуметтік желідегі жазбаларда, медиамагннтерде, күнделікті сөйлеу тілінде тұрақты тіркестер қысқа, нұсқа әрі әсерлі эмоциялық құралға айналған. Мәселен, желідегі пікірлерде «жүрекке тиді», «ішім күйіп отыр», «бетім күйіп барады», «жерден жеті қоян тапқандай қуандым» сияқты тіркестер жиі кездеседі. Бұл құбылыс фразеологизмдердің бүгінгі тілдік санадан тысқары қалмай, ұлттық кодты қазіргі дискурста да сақтап отырғанын көрсетеді ..

Меніңше, бүгінгі қазақ қоғамында фразеологизмдердің эмоциялық қызметі әлсіреген жоқ, керісінше, жаңа формада қайта жанданып отыр. Қысқа мәтіндерге, эмоционалды реакцияға негізделген цифрлық дискурста фразеологизмдер ойды бірден, әсерлі жеткізудің тиімді құралына айналды.

Бұл – ұлттық мәдени мазмұнның заманауи коммуникацияда бейімделуінің көрінісі. Бұл қолданыстардан фразеологизмдердің тек тілдік қалып емес, ұлттық рухани құндылықтарды

қазіргі коммуникацияға бейімдеп жеткізетін мәдени тетік екенін көреміз.

Қорытындылай келе, қазақ фразеологизмдеріндегі эмоция – ұлттық мәдени тәжірибенің, рухани құндылықтардың, дүниетанымдық ұстанымдардың тілдегі көрінісі. Олар арқылы ұлттың сезіну, бағалау, эмоцияны білдіру моделі айқындалады. Бүгінгі күні эмоцияны жеткізу тәсілдері өзгергенімен, фразеологизмдер арқылы берілетін ұлттық-мәдени мазмұн өз маңызын жоғалтқан жоқ. Керісінше, қазіргі коммуникацияда олар эмоцияны терең, әсерлі әрі мәдени тұрғыдан мағыналы жеткізудің негізгі құралы ретінде қызмет атқарып отыр.

Сондықтан фразеологизмдер эмоцияның ұлттық-мәдени репрезентациясы ретінде бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтпай, қазақ тілінің рухани әлеуетін танытатын маңызды тілдік бірлік болып қала береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
2. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени негізі. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 184 б.
3. Шаховский В.И. Категория эмоций в языке. - Волгоград: Перемена, 2008.
4. Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі. Лексикология мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1997. – 448 б.
5. Сатенова С. Қос тағанды фразеологиялық тіркестердің авторлық қолданысына қарай өзгеруі // Тіл тарихы және сөз табиғаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 85-89 бб.
6. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 618 б.
7. Смағұлова Г. Фразеологизмнің синонимдік қатарлары // Тіл тарихы және сөз табиғаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – Б. 89-96.
8. Телия В.Н. Фразеология в контексте культуры. - Москва: Языки славянской культуры, 1996.

Абдрасилова Д.К.

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЕ ОТРАЖЕНИЕ ЭМОЦИЙ В КАЗАХСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ

В статье анализируется культурно-познавательная основа языковых единиц, выражающих эмоциональное состояние человека, и раскрывается их связь с национальным мировоззрением. Рассматривается роль фразеологизмов в передаче эмоций с позиции национального культурного кода, а также показано, что они сохраняют свою актуальность в современном медиадискурсе и повседневном языковом употреблении.

Адилов И.Х.

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің

2-курс магистранты

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

islamkhabibulla@mail.ru

Ғылыми жетекші: филол.ғ.к., профессор Кенжеғалиев С.А.

ТҮРКИЗМДЕРДІҢ ОРЫС ТІЛІНДЕ ҚОЛДАНУ СИПАТЫ

Зерттеудің өзектілігі түркі және славян халықтарының ғасырлар бойғы мәдени және экономикалық байланыстарының тілдік ізін анықтауда, сонымен қатар қазіргі орыс тілінің сөздік қорындағы түркі элементтерінің рөлін айқындауда көрініс табады.

Қазіргі тіл білімінде тілдер арасындағы өзара ықпалдастық мәселесі маңызды ғылыми бағыттардың бірі ретінде қарастырылады. Әсіресе, түркі және славян тілдерінің байланысы тарихи тұрғыдан алғанда кең ауқымда зерттеуді қажет ететін күрделі құбылыс. Түркі

тілдерінен орыс тіліне енген сөздер – халықтар арасындағы мәдени, саяси және экономикалық қарым-қатынастың айқын көрінісі. Бұл кірме элементтер тек лексикалық байлықты арттырып қана қоймай, екі халықтың рухани және мәдени сабақтастығын да танытады. Сондықтан түркізмдердің орыс тіліндегі қолданысын зерттеу қазіргі тіл ғылымында өзекті бағыттардың бірі саналады.

Орыс тіліндегі түркізмдер — тарихи дәуірлер мен мәдени байланыстардың нәтижесінде пайда болған ерекше тілдік қабат. Алғашқы түркі элементтері орыс тіліне VIII–IX ғасырлар шамасында енгені белгілі. Олар, негізінен, тұрмыстық, шаруашылық, әскери және әкімшілік өмірге қатысты ұғымдарды білдірген. Кейінгі кезеңдерде түркі халықтарымен экономикалық және саяси байланыстар нығайған сайын, түркізмдердің саны мен қолданыс аясы да кеңейе түсті. Мәселен, арба, базар, алтын, сабан, жейде, бостандық, табун, караул сияқты сөздер бүгінде орыс тілінің белсенді лексикалық құрамына толық еніп, бастапқы шығу тегін көп жағдайда көмескілендіріп жіберген.

Түркізмдер — түркі тілдерінен өзге тілдерге енген лексикалық, фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік элементтерді қамтитын тілдік бірліктер. Бұл құбылыс тілдердің өзара байланысының, тарихи, мәдени және этникалық қарым-қатынастарының нәтижесінде пайда болады. «Түркізм» термині лингвистикада кең мағынада қолданылады және ол түркі тілдерінен славян, иран, қытай, моңғол және басқа да тілдерге енген сөздерді білдіреді.

Түркізмдердің орыс тіліне ену процесі – Ресей мен түркі халықтарының тарихи қарым-қатынасының нәтижесі. Ежелгі кезеңнен бастап түркі және славян халықтарының арасында сауда, әскери және мәдени байланыстар болған. Осы өзара ықпалдастық нәтижесінде орыс тілінде түркі тектес көптеген лексемалар пайда болды. Мысалы, казна, сарай, аршин, ямщик, сабля, халат, кушак, ярлык сияқты сөздер бүгінде орыс тілінің төл лексикалық құрамының бір бөлігіне айналған.

Түркізмдердің тілдік табиғатының күрделілігі олардың тек лексикалық деңгеймен шектелмейтінінде. Көптеген зерттеушілер (Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, Э.Р. Тенишев) түркізмдерді фонетикалық және семантикалық тұрғыдан талдай отырып, олардың славян тілдерінің дыбыстық жүйесіне бейімделу процесін де қарастырған. Мысалы, түркі сөздеріндегі к, ғ, ң сияқты дыбыстар орыс тіліне бейімделу барысында к, г, н болып өзгерген (хан → хан, құм → ком т.б.) [1, 111].

Түркізмдердің ғылыми тұрғыда зерттелуі XIX ғасырдың екінші жартысынан бастау алады. Алғашқы зерттеулерде орыс тіліндегі шығыстық және түркілік элементтердің бар екендігі анықталды. Бұл бағыттағы алғашқы еңбектердің бірі – В.В. Радловтың түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы мен сөздік қорына арналған еңбектері. Ол орыс тіліндегі көптеген сөздердің шығу тегі бойынша түркі тілдерімен байланысын дәлелдеді.

Кейіннен А.Н. Самойлович және С.Е. Малов сияқты түркологтар түркі және славян халықтарының мәдени байланыстарын тарихи-лингвистикалық тұрғыдан зерделеп, түркізмдердің шығу кезеңдерін, семантикалық өзгерістерін және фонетикалық бейімделуін жүйелі түрде талдады. Мәселен, Самойлович зерттеулерінде түркізмдерді үш тарихи кезеңге бөледі:

1. көне кезең (IX–XII ғ.);
2. Алтын Орда кезеңі (XIII–XV ғ.);
3. жаңа кезең (XVII–XIX ғ.), бұл уақытта түркі сөздері орыс тіліне белсенді ене бастаған [2, 13].

Осы бағытта Н.А. Баскаков түркізмдердің түркі тілдерінің диалектологиялық жүйесіне қатысты ерекшеліктерін көрсетті. Ол орыс тіліндегі түркізмдердің бір бөлігі татар, башқұрт, ноғай, қазақ және қырым-татар тілдері арқылы енгенін атап өтті. Мысалы, караул, амбар, ямщик, казна сияқты сөздер татар тілі арқылы енсе, сарай, табун, аршин секілді сөздер қыпшақ немесе қазақ тілдерімен байланысты.

Кеңес дәуірінде түркізмдер лексикалық қана емес, сонымен қатар мәдени және тарихи

тұрғыдан да қарастырылды. Э.Р. Тенишев пен А.М. Щербак еңбектерінде түркізмдердің ену себептері саяси, экономикалық және мәдени байланыстармен түсіндірілді. Тенишев атап өткендей, «түркізмдердің көпшілігі орыс халқының тұрмыс-тіршілігіне, шаруашылығына және әскери мәдениетіне тікелей қатысты»

Түркізмдердің орыс тілінде таралу ерекшеліктерін типологиялық тұрғыдан қарастырсақ, олар бірнеше топқа бөлінеді:

1. Тұрмыстық және шаруашылық түркізмдер: амбар, арба, табун, сарай, халат, кушак, чайхана т.б.
2. Әкімшілік және әскери терминдер: хан, караул, ямщик, ярлык, казна, сабля.
3. Мәдени және әлеуметтік ұғымдар: кумыс, калым, бая, юрта, джигит, айтыс.
4. Топонимиялық түркізмдер: Казань, Саратов, Астрахань, Тамбов сияқты атаулардың түбірі түркі тілдерінен шыққан.

Қазіргі лингвистикада түркізмдерді зерттеу үш бағытта жүргізіледі:

1. Этимологиялық бағыт – сөздің түбірін, тарихи өзгерістерін және бастапқы мағынасын айқындау.
2. Семантикалық бағыт – мағыналық дамуы мен ауысуын талдау.
3. Лингвомәдени бағыт – түркізмдердің мәдени код және ұлттық дүниетаныммен байланысын зерттеу.

Сондай-ақ, лингвомәдениеттану тұрғысынан қарастырылған зерттеулерде түркізмдер мәдени код, ұлттық символ және тарихи жад элементі ретінде сипатталады. Бұл бағытта қазақ, татар, қырым-татар және башқұрт тілдері арқылы енген лексемалардың мәдени қызметі ерекше мәнге ие.

Қазақ тіл білімінде де бұл тақырып соңғы жылдары қайта жанданып отыр. Мысалы, Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, Ш. Сарыбаев, Б. Сағындықұлы сынды ғалымдар түркі лексикасының тарихы мен диахрониялық даму заңдылықтарын зерттей отырып, олардың өзге тілдердегі көрінісін де анықтады [3, 123].

Түркізмдердің орыс тілінде орнығуы кезінде олардың фонетикалық құрылымы орыс тілінің дыбыстық заңдылықтарына сай өзгерістерге ұшыраған. Түркі тілдеріндегі қатаң және жуан дыбыстар (қ, ғ, н, ө, ү) орыс тілінде сәйкес келетін жұмсақ дыбыстармен алмастырылды. Мысалы:

- қымыз → кумыс
- хан → хан (дыбыстық ұқсастық сақталған)
- қалмақ → калмык
- жарлық → ярлык

Орыс тіліндегі түркізмдердің стильдік қолданысы әр дәуірде әртүрлі сипатта болды. Алғашқы кезеңдерде олар негізінен күнделікті сөйлеу тілінде және тұрмыстық сипаттағы мәтіндерде қолданылса, кейінірек көркем әдебиет пен публицистикада жиі кездесетін элементтерге айналды [4, 22].

Мәселен, орыс классиктері — А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Л.Н. Толстой, Н.В. Гоголь, А.П. Чехов шығармаларында түркі сөздері кейіпкерлердің ұлттық ерекшелігін, этникалық орта мен мәдени фонды бейнелеу мақсатында қолданылған. Мысалы, Лермонтовтың «Герой нашего времени» романында джигит, аул, кумыс, хан сияқты сөздер Кавказ халықтарының тұрмысын дәл жеткізуде стильдік бояу рөлін атқарады. Пушкиннің «Полтава» поэмасында хан, ярлык, сабля, табун сөздері түркі әлемімен байланысқан тарихи оқиғаларды сипаттайды [5, 90].

Түркізмдердің орыс әдеби тіліндегі қызметі — экзотизм және этнолингвистикалық бояу беруде ерекше. Олар тек лексикалық элемент емес, сонымен қатар ұлттық колориттің белгісі. Көптеген жазушылар түркізмдерді қолдану арқылы мәдени айырмашылықты айшықтаған. Мысалы, чайхана, юрта, калым, арбакеш, бая сияқты сөздер көркем мәтінде шынайы этномәдени орта тудырады.

Қазіргі кезеңде де түркізмдер публицистика мен медиа тілінде жиі кездеседі. Әсіресе,

мәдениет, этнография және тарихи тақырыптағы мақалаларда джигит, аул, хан, тюркский мир, степной дух сияқты тіркестер жиі қолданылады. Бұл олардың ұлттық-мәдени символ ретінде орныққанын көрсетеді.

Орыс тіліндегі түркізмдердің басты ерекшеліктерінің бірі – олардың семантикалық трансформацияға ұшырауы. Көптеген сөздер бастапқы мағынасын сақтаса да, уақыт өте келе мәдени тұрғыдан жаңаша мәнге ие болған [6, 67].

Мысалы:

- джигит – бастапқыда «жас батыр, жауынгер» мағынасында болса, қазіргі орыс тілінде «смелый, отважный парень» ұғымын білдіреді.
- сарай – бұрын «үй» болса, енді «дворец» ұғымына көшкен.
- кумыс – тек сусын атауы емес, кейде «национальный напиток кочевников» деген мәдени кодтың белгісі ретінде қолданылады.

Қазір түркізмдер орыс тілінің лексикалық қорында тұрақты элементтерге айналған. Ресей ғылым академиясының «Орыс ұлттық корпусы» мәліметтері бойынша, 400-ден астам түркі тектес сөз орыс тілінің белсенді қолданысында кездеседі. Олардың бір бөлігі тарихи сипаттағы, кейбірі бейтарап, ал енді бір тобы экспрессивті-эмоционалдық реңкке ие.

Жиі қолданылатын түркізмдер қатарында: кумыс, хан, сарай, табун, арба, ямщик, халат, караул, казна, сабля, кушак, джигит, аул, степь т.б. бар. Кейбір түркізмдер орыс тілінде фразеологиялық тіркестердің құрамына да енген. Мысалы:

- работать до седьмого пота как ямщик
- нагрнуть ханом
- держать казну под караулом

Бұл тіркестер түркі мәдениетінің элементтері орыс тілінің бейнелілік жүйесіне де сіңгенін көрсетеді.

Түркізмдердің қолданылу ерекшеліктерін тек тілдік деңгейде қарастыру жеткіліксіз. Олар мәдени интеграцияның да маңызды көрсеткіші. Түркі халықтары мен орыс халқының көп ғасырлық өзара қарым-қатынасы нәтижесінде қалыптасқан ортақ мәдени кеңістікте тіл де өзара байыды.

Мысалы, қазақ, татар, башқұрт, ноғай және қырым-татар халықтарымен шектес аймақтарда орыс тіліндегі диалектілік қабаттарда түркі сөздері молынан кездеседі. Бұл – тілдік шекараның мәдени байланыс арқылы кеңейгенінің айғағы.

Лингвомәдениеттану тұрғысынан қарағанда, түркізмдер мәдени жадтың бір бөлігі. Олар тарихи кезеңдердің, саяси ықпалдастықтың және этникалық өзара әрекеттестіктің тілдегі ізін сақтап қалған. Сондықтан түркізмдерді зерттеу — тек лексикалық талдау емес, сонымен бірге мәдени кодты ашудың тәсілі [7, 111].

Түркізмдердің орыс тілінде қолданылу ерекшеліктері — көпқабатты лингвистикалық құбылыс. Олар тек кірме сөз ретінде емес, мәдени, тарихи және әлеуметтік ақпарат тасымалдаушы ретінде қызмет етеді. Түркізмдер орыс тілінің сөздік қорын байытып қана қоймай, көркем әдебиет пен сөйлеу мәдениетіне ұлттық бояу, бейнелілік және тарихи тереңдік әкелді.

Қазіргі орыс тіліндегі түркізмдер — түркі өркениетінің ықпалын, халықтар арасындағы тарихи байланыстарды және мәдени сабақтастықты айғақтайтын маңызды лингвомәдени феномен. Олар тілдік жүйенің дамуына ықпал етіп, мәдениеттер арасындағы рухани көпір рөлін атқарып отыр [8, 28].

Зерттеу барысында анықталғандай, түркізмдер орыс тілінде түрлі бағыттарда қолданылады. Біріншіден, тарихи кезеңдердегі саяси және экономикалық қатынастар нәтижесінде пайда болған көне түркізмдер бар. Олар көбіне тұрмыстық өмірге, шаруашылыққа, әскери терминологияға қатысты лексикадан орын алған («сарай», «казна», «караван», «юрта», «атаман» және т.б.). Екіншіден, заманауи кезеңде түркі тілдерінің әсері әдебиет, өнер, бұқаралық мәдениет пен ақпарат кеңістігінде жаңа мазмұнға ие бола бастады. Бұл орыс тілінің сөздік қорын байытып қана қоймай, мәдени контекстердің кеңеюіне жол

ашты.

Жалпы алғанда, түркізмдер орыс тілінің мәдени-тарихи дамуына зор үлес қосты. Олар тек тілдік элемент емес, халықтар арасындағы тарихи, әлеуметтік және мәдени байланыстардың айғағы ретінде қызмет етеді. Орыс тіліндегі түркізмдердің сақталуы мен жаңаша қолданысы қазіргі кезеңде де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бұл — тілдің ашық жүйе екенін, оның басқа мәдениеттермен өзара ықпалдасу арқылы үздіксіз дамып отыратынын дәлелдейді.

Қорыта келгенде, түркізмдердің орыс тіліндегі қолданысы — тек тілдік құбылыс ғана емес, ол — мәдениеттердің тоғысуының, тарихи сабақтастықтың және өзара ықпалдастықтың айқын көрінісі. Түркі элементтерінің сақталуы мен жаңғыруы — екі халық арасындағы рухани байланыстың беріктігін дәлелдейтін құнды тілдік мұра.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аманжолов, С. А. (2007). *Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы*. Алматы: Ғылым.
2. Ахметжанова, Д. (2020). *Түркі тілдерінің лексикалық байланыстары*. Қарағанды: Е. А. Бөкетов атындағы ҚарУ баспасы.
3. Кожобекова, Г. (2019). *Орыс тіліндегі түркі тектес кірме сөздер: тарихи және лингвомәдени талдау*. Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ.
4. Хайдаров, Б. (1980). *Түркі және славян тілдерінің өзара ықпалы*. Ташкент: Фан.
5. Хасенова, А. (2021). *Орыс тіліндегі түркізмдердің семантикалық эволюциясы*. Алматы: Қазақ университеті.
6. Исаев, С. (1996). *Қазақ тілінің тарихы мен дамуы*. Алматы: Рауан.
7. Нұрмағанбетова, Ж. (2018). *Тілдік кірме элементтер және олардың қызметі*. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы.
8. Байқұлова, А. (2022). *Орыс тіліндегі түркізмдердің мәдени-тарихи аспектілері*. Қазақ тілі мен әдебиеті, №3, 88–96.

Адилов И.Х.

ХАРАКТЕР УПОТРЕБЛЕНИЯ ТЮРКИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Актуальность исследования находит отражение в определении языкового следа многовековых культурных и экономических связей тюркских и славянских народов, а также в определении роли тюркских элементов в лексиконе современного русского языка.

Айдакпелова М.Т.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық зерттеу университетінің магистранты
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

makpalajdakpelova@gmail.com

Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор Букетова Н.И.

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТІЛДІК ТҮЛҒА САНАСЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ

Мақалада қазақ және ағылшын әдебиеттеріндегі ұлттық құндылықтар сарапталады. Әдебиет тілінің мәні, ұлттық сана-сезімге ықпалы талданады.

Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтардың сақталуы мен дамуы аса маңызды мәселе болып табылады. Әдебиет — бұл ұлттық мәдениеттің айнасы, ол арқылы әр халықтың өзіндік ерекшеліктері мен құндылықтары көрініс табады. Қазақ және ағылшын тілі әдебиеттерін зерттеу арқылы біз әр түрлі мәдениеттердің тілдік тұлға санасында қалайша бейнеленетінін анықтай аламыз. Бұл тақырыптың өзектілігі ұлттық құндылықтардың

жаһандану әсерінен жоғалып кету қаупі туындаған жағдайда ерекше көрінеді. Тілдік тұлға – бұл тек тілде сөйлейтін адам емес, ол – өз ұлтының тарихын, мәдениетін, дүниетанымын тіл арқылы жеткізе алатын, сол арқылы қоғамға әсер ете алатын сана иесі. Яғни, тілдік тұлға – тілдік біліммен қоса, ұлттық құндылықтар мен рухани байлықты бойына сіңірген азамат. Тілдік тұлға – қоғам айнасы. Ол неғұрлым жан-жақты, білімді, ұлттық рухпен сусындаған болса, соғұрлым ел болашағы жарқын болмақ. Сол себепті мектептен бастап, балабақшаға дейінгі әрбір білім ордасында тілдік тұлға моделін қалыптастыру – мемлекеттік маңызы бар іс. Тіл – ұлттың жүрегі. Оны бойына дарытқан тұлға – халықтың шын мұрагері. Әдебиет арқылы ұлттық құндылықтарды тілдік тұлға санасына енгізу қоғамдағы мәдениетаралық диалогты нығайтуға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда ұлттық құндылықтардың өзектілігі артуда, себебі олар қоғамның рухани, мәдени және әлеуметтік дамуының негізі болып табылады. Әдеби шығармалардағы тілдік тұлғалар ұлттық құндылықтарды сақтап, келесі ұрпаққа жеткізудің басты құралдарының бірі болып саналады. Жаһандану жағдайында ұлттық құндылықтарды сақтау мәселесі ерекше өзектілікке ие. Тіл – ұлттың тарихи жады мен мәдени тәжірибесін сақтайтын негізгі құрал. Осы тұрғыдан алғанда, әдеби мәтінде көрініс табатын тілдік тұлға ұлттық сана мен құндылықтар жүйесінің айнасы болып табылады. Қазақ және ағылшын әдебиеттерін салыстыра зерттеу ұлттық ерекшеліктерді терең түсінуге мүмкіндік береді. Ұлттық бірегейлік – адам бірегейлігінің бір сипаты. Адам белгілі бір критерийлер негізінде бір топқа жатады. Мәселен, бір ұлттың өкілі болу үшін тіл, дәстүр, діл ұқсастығы сияқты маңызды факторлар есепке алынады. Оның ең бастысы – тіл. Тіл арқылы қауым мүшелерінің жалпыға бірдей дүниетанымы, өмір салты мен құндылықтары қалыптасады. Адам тумасынан ата-анасы сөйлейтін тілде сөйлеу арқылы сол ұлттың мәдениетін бойына сіңіреді. Тіл мен мәдениет арасындағы байланыс көп ғасырлар бойы қалыптасып, көптеген ғалымдар олардың ықпалдасу кезеңін зерттеп жан-жақты дәлелдеген [1; 222].

Зерттеудің практикалық маңыздылығы – тілдік тұлға арқылы ұлттық құндылықтарды дәріптеу мен насихаттаудың тиімді әдістерін анықтау. Бұл әдістер оқыту бағдарламаларына енгізіліп, жастардың ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға ықпал етеді. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері әдебиеттану, тіл білімі және мәдениеттану саласындағы зерттеулерге қосымша мәліметтер ұсына алады. Қазіргі лингвистикада тіл тек коммуникация құралы ғана емес, ұлттың рухани тәжірибесін сақтайтын мәдени код ретінде қарастырылады. Осы тұрғыдан алғанда, тілдік тұлға ұғымы ұлттық құндылықтардың жеке санада бейнеленуін зерттеуде маңызды теориялық негіз болып табылады. Қазақ және ағылшын әдебиеттері – әртүрлі тарихи-мәдени контексте қалыптасқанымен, ұлттық болмысты танытатын көркем тілдік құралдарға бай [2; 15].

Қазіргі қоғамда ұлттық құндылықтарды сақтау мәселесі түбегейлі шешімдерді талап етеді. Әдебиет арқылы олардың тілдік тұлға санасында көрініс табуы осы мәселені шешуге бағытталған маңызды қадамдардың бірі болып табылады. Осылайша, зерттеудің нәтижелері ұлттық бірегейлікті күшейтуге және мәдени көптүрлілікті сақтауға ықпал етеді. Ұлттық құндылықтар – әр халықтың мәдениеті мен тарихының негізі. Олар тілдік тұлға санасында көрініс тауып, әдебиет арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Қазақ және ағылшын әдебиеттері бұл құндылықтарды сақтап, жеткізудің маңызды құралдары болып табылады. Әдебиетте ұлттық құндылықтардың көрініс табуы арқылы халықтың тарихи, мәдени және әлеуметтік даму ерекшеліктері анықталады. Қазақ әдебиетінде ұлттық құндылықтар батырлар жыры, дастандар мен лиро-эпостық жырларда айқын көрініс тапқан. Мәселен, “Қобыланды батыр” жырында ерлік, отансүйгіштік пен адалдық қасиеттері дәріптеледі. Бұл құндылықтар қазақ халқының ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Сол сияқты, ағылшын әдебиетіндегі Шекспирдің шығармаларында гуманизм, әділеттік пен махаббат сияқты құндылықтар басты орын алады. Бұл құндылықтар ағылшын халқының мәдениетінде маңызды орынға ие [3; 25].

Зерттеулер көрсеткендей, ұлттық құндылықтар тілдік тұлға санасында көрініс тапқанда, жеке тұлғаның мәдениетаралық диалогқа қатысу қабілеті артады. Бұл тұрғыда әдебиет тек

мәдени құндылықтарды сақтап қана қоймай, оларды дамытудың құралы ретінде де қызмет етеді. Түрлі мәдениеттердің әдебиетін салыстыру арқылы олардың ұлттық құндылықтарды қалай бейнелейтінін түсінуге болады. Мысал ретінде, Эдвард Т. Холлдың мәдениаралық коммуникация теориясы ұлттық құндылықтардың тілдік тұлға санасына әсерін түсіндіру үшін қолданылады. Оның зерттеулерінде мәдени айырмашылықтардың коммуникацияға ықпалы қарастырылады. Бұл теория ұлттық құндылықтардың тілдік тұлға санасында қалай көрініс табатынын түсінуге мүмкіндік береді. Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтардың сақталуы өзекті мәселе болып отыр. Жаһандану ұлттық мәдениеттердің біртұтас жаһандық мәдениетке қосылуына ықпал етеді. Бұл жағдай ұлттық құндылықтардың жоғалып кету қаупін туғызады. Сондықтан, әдебиет арқылы ұлттық құндылықтарды сақтау маңызды. Ұлттық құндылықтардың әдебиет арқылы сақталуының артықшылықтары: ұлттық бірегейлікті нығайту, мәдени көптүрлілікті сақтау, рухани дамуды қамтамасыз ету. Дегенмен, жаһандану әсерінен ұлттық құндылықтардың әдебиетте жеткілікті дәрежеде көрініс таппауы олардың жоғалуына алып келуі мүмкін. Әдебиетте ұлттық құндылықтардың көрініс табуының нақты мысалдары ретінде қазақ жазушысы Мұхтар Әуезовтың “Абай жолы” романын атауға болады. Бұл шығармада қазақ халқының тұрмыс-салты, дәстүрлері мен құндылықтары терең суреттеледі. Ағылшын әдебиетінде Джейн Остиннің шығармалары арқылы ағылшын қоғамының құндылықтары мен әлеуметтік құрылымы бейнеленеді. Ұлттық құндылықтардың әдебиет арқылы тілдік тұлға санасында көрініс табуы қазіргі қоғамда маңызды. Бұл үрдіс ұлттық мәдениетті сақтап, келесі ұрпаққа жеткізуге ықпал етеді. Әдебиет пен тілдік тұлға арқылы ұлттық құндылықтарды дәріптеу жаһандану жағдайында ұлттық бірегейлікті сақтауға мүмкіндік береді. Сондықтан, бұл мәселеге терең назар аударып, оны шешу жолдарын іздеу қажет. Ұлттық құндылықтарды сақтау арқылы біз мәдениетаралық түсіністікті нығайтып, қоғамды рухани байыта аламыз. Ұлттық құндылықтар әр халықтың мәдениетін, тарихын және әлеуметін айқындайтын негізгі элементтер болып табылады. Олар әдебиет арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп, тілдік тұлға санасында көрініс табады. Қазақ және ағылшын әдебиеттері ұлттық құндылықтарды сақтаудың және жеткізудің маңызды құралдары ретінде танылған. Қазақ әдебиетінде батырлар жыры мен дастандар арқылы ерлік пен отансүйгіштік дәріптелсе, ағылшын әдебиетінде Шекспирдің шығармаларында гуманизм мен әділеттік құндылықтары алға тартылады [4; 59].

Қазақ әдебиетінде ұлттық құндылықтар тілдік тұлға санасында салт-дәстүр, туыстық қатынас, ерлік, намыс, жерге деген сүйіспеншілік арқылы көрінеді. Абай, М.Әуезов сияқты қаламгерлердің шығармаларында тілдік бірліктер ұлттық дүниетанымды, моральдық қағидаларды бейнелейді. Мысалы, мақал-мәтелдер мен тұрақты тіркестер ұлттық ойлау жүйесін айқын көрсетеді [5; 78].

Ағылшын әдебиетінде ұлттық құндылықтар жеке тұлғаның еркіндігі, заңға құрмет, еңбекқорлық, отбасылық жауапкершілік ұғымдарымен тығыз байланысты. У. Шекспир, Ч. Диккенс шығармаларында кейіпкерлердің тілдік мінез-құлқы арқылы ағылшын қоғамының әлеуметтік-мәдени құндылықтары көрініс табады. Көркем мәтіндегі дискурс ұлттық менталитетті қалыптастырушы фактор ретінде танылады [6; 35].

Ұлттық құндылықтар – ұлттық идеяның негізгі өзегі, ұлт қалыптасуының басты факторларының бірі. Осы ұлттық идеяны іске асыратын басты фактор мемлекет болып табылады. Сондықтан да осы мемлекеттік іске салғырт қарамай ұлттық идеяның негізгі бағыттарының тетіктерін жасау қажет. Ұлттық идея – туған жер, өскен орта әсерлерінен қалыптасып, халықтың тілі, ауыз әдебиеті, салт-санасы, әдет-ғұрпы, ырымдары мен тыйымдары арқылы жүйеленген сезім. Ол – ұлттың болмысы, психологиялық өзіндік ерекшелігі. Ұлттық құндылықтардың әдебиетте көрініс табуы жеке тұлғаның мәдениетаралық диалогқа қатысу қабілетін арттырады және ұлттық бірегейлікті нығайтады. Қазіргі жаһандану дәуірінде ұлттық құндылықтарды сақтау және дамыту өзекті мәселе болып отыр. Жаһандану ұлттық мәдениеттердің біртұтас жаһандық мәдениетке қосылуына ықпал еткенімен, ұлттық құндылықтардың жоғалу қаупін тудырады. Сондықтан, әдебиетті ұлттық құндылықтарды

сақтаудың құралы ретінде қолдану маңызды. Осы мәселені шешу үшін әдебиет арқылы ұлттық құндылықтарды дәріптеу қажет. Бұл ұлттық бірегейлікті сақтап, мәдени көптүрлілікті нығайтуға мүмкіндік береді. Әдебиетке көбірек көңіл бөліп, оны ұлттық құндылықтарды насихаттаудың негізгі құралы ретінде дамыту қажет. Оқырмандарды ұлттық әдеби шығармаларды оқуға шақыру арқылы ұлттық құндылықтарды сақтауға өз үлесімізді қоса аламыз. Болашақта бұл бағытта ғылыми зерттеулерді арттырып, әдебиеттің рөлін күшейту маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Оришибекова, Б.Н. Тіл мен мәдениет: Қазақ әдебиеті арқылы ұлттық құндылықтарды насихаттау* // – Алматы: Білім айнасы, 2025., – 222б.
2. *Тіл мен әдебиетті құндылық бағдарлы оқытудың әдістемелік мәселелері* // -2026., – 15б.
3. *Ұлттық құндылықтар мен тіл сабақтарының байланысы* // *Bilimger.kz.* – 2025.
4. *Ұлттық құндылықтар және әдебиет* // *Ust.kz.* – 2026.
5. *Ұлттық құндылықтарды әдеби мәтіндер арқылы оқыту тәжірибесі* // *Ust.kz.* – 2026.
6. *Тіл-ұлттық құндылық* // *Ust.kz.* – 2026.,-35б.

Айдакпелова М.Т.

РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СОЗНАНИИ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Статья анализирует национальные ценности казахской и английской литературы, значение художественного языка, влияние на национальное самосознание.

Акимбекова Г.З.

«Bolashaq» академиясының 2 курс магистранты, «Н. Нұрмақов атындағы мамандандырылған мектеп-лицей-интернаты» КММ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Ғылыми жетекші: филол.ғ.к., профессор Сембиев Қ.З.

ЕЛДЕС ОМАРҰЛЫ – ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ТҮЛҒА

Мақалада қазақ тіл білімінің қалыптасу кезеңіндегі көрнекті ғалым, қоғам қайраткері Елдес Омарұлының ғылыми мұрасы мен тілтанымдық көзқарастары қарастырылады. Ғалымның қазақ тіл білімінің дамуына қосқан үлесі, тіл мәселелеріне қатысты еңбектерінің маңызы мен ерекшеліктері талданады. Елдес Омарұлының зерттеулері қазақ тіл білімінің теориялық негіздерінің қалыптасуына ықпал еткен маңызды ғылыми мұра ретінде бағаланады. Сондай-ақ мақалада ғалымның тіл ғылымындағы орны мен оның еңбектерінің бүгінгі қазақ лингвистикасы үшін өзектілігі айқындалады.

Қазақ елінің тәуелсіздік жолындағы азапты сапарында қазағым деп тәні өртке шарпылған, Алашым деп жаны дерттен алқынған перзенттердің бірі көрнекті ғалым, білікті аудармашы, ұлағатты ұстаз, белгілі қоғам қайраткері Елдес Омарұлы әділетсіздікпен арыстандай алысқан, жолбарыстай жұлысқан біртуар тұлға.

Елдес Омарұлы Қостанай өңірінің Тобыл болысында, қазіргі Таран ауданына қарасты Қожай ауылында 1892 жылы туған. Елдес Омарұлының тікелей ұрпағы Марат Шуақиев мұрағат материалдарынан (қор.95, бума.2, іс.170) оның жеке куәлігін тауып алған. №40 куәлік, 1907 жылы 19 июль күні берілген. Онда оның Омар Тиесовтың ұлы екені, Дамбар болысына қарасты №2 ауылда 1893 жылы 1 наурызда (ескі стиль бойынша) туғаны жазылған. Яғни, Елдес Омарұлы жаңаша жыл санау бойынша 1893 жылдың 14 наурызында туған [1, 3].

Әкесі Омар ерте хат таныған, ауылдағы сауатты кісілердің бірі болған. Елдес әуелі Ыбырай Алтынсарин ашқан Қостанайдағы екі жылдық қазақ-орыс мектебінде білім алып, кейін Орынбордағы мұғалімдер институтын үздік бітіріп шығады.

Елдес Омарұлының туысы, мұғалім Қапаш Шуақиевтың айтуына қарағанда, Елдес Омарұлының арғы аталары Орта жүздің Қыпшақ руының ішіндегі Қарабалықтың белгілі билері болған. Қоржынкөл ауылының маңайында ертеректе Қаракөз деген елді мекен болыпты. Кейінгі жылдарға дейін сол жерде диқандар бригадасы тұрған. Қаракөз Омардың туған шешесі екен. Жаугершілік жылдары қалмақтан тұтқынға келген қыз екен деген де әңгіме бар.

Елдес Омарұлы өзі қызмет атқарған жылдары елдегі балаларды да оқуға алдырып, адам қылуды көздеген, талаптанған жастарға қолдау жасап, қолқабыс беріп отырған. Осы кісінің жәрдемімен оқып шыққан, кейін оқуларын Орынборда жалғастырған қостанайлық жастардың өзі бір төбе. Олардың ішінде Ахмет Тәшбаев, Жүсіпбек Жақиев, Қайдар Ибрашев секілді кезінде ел басқарған азаматтармен бірге Рақатқызы Күләй, Күлқадияша, Күләйім, Қатира есімді қостанайлық қыздар да болған.

Елдестің туған шешесі Шолпан жастай қайтыс болады. Ал Омар атайдың екінші әйелі Ғалия бертінде, 1953 ж. қайтқан. Қаратомарға жерленген. Омардың үш ұл, бір қызы болған. Елдестің інісі Ескендір сұм заманның құрбаны болып кетсе, Ғалиядан туған Әбдеш аурудан 1948 жылы көз жұмған. Бүгінде жасы тоқсанға келген Биғанша Райысқызы Елдесті көзі көрген кісі. Омарқызы Мәруаш болса Қайыңдыкөл ауылында (қазіргі Белинский атындағы АҚ) тұрып, тоқсаныншы жылдары қайтыс болды.

Ұлы Отан соғысы басталған жылдары Омар ақсақал жетпістен асқан екен. Сол жылдардың өзінде көнекөз қария ауыл адамдарына майданнан келген хаттарды, газеттерді оқып беріп отырған. Кіші баласы Әбдешті ағаларының ауыр жолын қумасын деп әдейі оқытпайды. Өмірінің соңғы күні жайнамаз үстінде өтіп, намаз кезінде өмірмен қоштасады.

Елдес Омарұлы Қостанай қаласындағы 2 сыныптық орыс-қазақ училищесінде оқиды, кейін Орынбордағы орыс-қазақ мұғалімдер мектебін бітіріп шығады. Уақытша үкіметтің Торғай уездік комиссарының көмекшісі, Торғай облысы азаматтық комитетінің төрағасы қызметтерін атқарды. Бірінші және екінші жалпықазақ съездеріне қатысты. Қостанай уезінде Алашорда комитетінің төрағасы ретінде жергілікті халықтың Алаш автономиясын қолдауға шақырды. 1922-26 жылдары Қазақ халық ағарту комиссариатының академиялық орталығында, Қырғыз (қазақ) халыққа білім беру институтында қызмет істеді. 1926-29 жылдары Ташкент педагогикалық институтында, Орта Азия мемлекеттік университетінің шығыс факультетінде оқытушы болып жұмыс істеді. 1934-35 ж. Қазақ мемлекеттік медицина институтында қазақ тілінен сабақ берді. 1935-37 жылдары ҚазМУ-да қазақ тілі кафедрасының доценті болып қызмет істеді [2, 6].

Андаған адамға Елдес Омарұлының өмір жолы да тар жол, тайғақ кешуден құралғанын байқау қиын емес. Елдестің сүйіп алған жары Эльза Адамовна Берте Ташкенттегі неміс елшісінің қызы екен. Олар тұңғыш ұлдарының атын Кенехан қояды. Сол тұстағы достары оны еркелетіп Генрих десе, орыс жолдастары Андрей деп атаған, сүйтіп батыр атасының атын еншілеген жігіттің үш бірдей есімі болыпты. Кенехан Ұлы Отан соғысы жылдарында әскери ұшқыш болып, фашистерге қарсы шайқасады. Ал әкесі тағдыр азабы балаға тимесін деп сақтық жасады ма екен, кім білсін, әйтеуір, оның туу туралы куәлігінде баланың аты-жөнін Генрих Берте деп жаздырады. Асыл ағаның артта қалған жалғыз ұрпағының одан кейінгі тағдыры белгісіз.

Елдес Омарұлының қазақ тарихында алтын әріптермен жазылып қалуға тиісті үлкен еңбегі оның Ахмет Байтұрсыновпен бірге 1926 жылы Әзірбайжанның астанасы Бакуде өткен тюркологтардың, яғни, түркітанушылардың бірінші құрылтайына (съезіне) қатысуы. Мұнда ол қызықты баяндама жасайды, баяндамасы мамандар тарапынан жақсы бағаға ие болады. Елдес Омарұлы Оқу комиссиясының мүшесі болған жылдарда да өнімді еңбек етеді, қазақ мектептері үшін арнаулы оқулықтар жазып, бірқатар кітаптарды орыс тілінен қазақ тіліне

аударарды. Ғалымның көптеген кітаптары Орынбор, Ташкент, Қызылорда қалаларында жарық көреді. Бұл кітаптардың біразы тілтануға, қазақ тілінің грамматикасына арналса, енді біразы хрестоматиялық негізде құрастырылған. Қалай болған күнде де ғалым қазақ мектебі үшін ауадай қажет оқулықпен қамтамасыз етуге өзі де жан аямай кірісіп, өзге кісілерді де осы мақсатқа жұмылдыра білген. Қазіргі уақытта кейбір тілші-ғалымдарымыз бен аудармашылар орыс тіліндегі көптеген сөздердің баламалары мен қазақша атауын дәл таба алмай, бас қатырып жүрсе, әрі ұстазы, әрі досы болған Ахмет Байтұрсынұлы секілді Елдес Омарұлы да көптеген қазақ сөздерін ұтымды әрі шебер қолданады. Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлы публицистиканы көсем сөз, афоризмді ділмар сөз деп атаса, Елдес Омарұлы ана тілінде жарық көрген геометрия оқулығын пішіндеме, тригонометрияны кескіндеме деп аударған. Ал математиканы есеп-қисап деп атаған.

Евней Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің профессоры, физика-математика ғылымдарының кандидаты Сәрсенғали Әбдіманапов: «Ана тілі» газетінде (доңыз жылы, шілденің 20-ы) жарық көрген «Математика қазақшалауға көне ме?» деген мақаласында кезінде математикадан алғашқы оқулықтар мен оқу құралдарын жасаған Елдес Омарұлы еңбегіне үлкен баға беріп, оның «Пішіндеме» оқулығында теорема – түйін, биссектриса – жарма, радиус – өре, хорда – керме, параллелограмм – қиықша, пропорционал – құрылымдас, фигура – пішін, трапеция – қостабан деп аталып, қазаққа өте түсінікті тілде жазылғанын атап көрсетеді [3, 5].

Елдес Омарұлының тағы бір інісі, бұл күндері Қазақ техникалық университетінде қызмет атқаратын Марат Қапашұлы Шуақасев өзінің монографиялық еңбегін атақты атасына арнады. Марат Мәскеудегі Орталық кітапханадан Елдес Омарұлының бірнеше кітабының көшірмесін де алып келді. Сол тұста Қазақ Мемлекеттік баспасының заказы бойынша басылған бұл кітаптар таңдай қақтырмай қоймайды. Мәселен, 1923 жылы Орынборда жарық көрген «Физика» кітабы (бірінші басылым) 400 беттен тұрады. Ал 1928 жылы Қызылордада шыққан «Пішіндеме» (геометрия) кітабының бірінші және екінші бөлімдері (екі кітап) 6000 дана таралыммен жарияланған. Кітаптағы гравюраларды А. Иванов деген орыс суретшісі орындапты [1, 6].

Елдес Омарұлының өз қолымен жасаған «Әліппесі» баспадан кітап болып шығып үлгермеген. Оны кезінде ауыл ақсақалы Асылбек Тәшбаев оқып көріп, «бұл кітапта қазақтың біріңғай байлары мен билерінің сөздері мысалға келтірілген екен, мына күйінде кітап болып шығуы екіталай ғой!» дегенінде, ғалым: «болашақта бізге осындай кітаптар қажет болады, жата берсін, керек тастың ауырлығы жоқ!» деп жауап беріпті. Қолжазба күйінде қалған тағы бір оқулық әдебиет танытуға арналған. Онда ғалым Өтебайдың «Ақ алтын», Қалқаманның «Сырдария», Ілиястың «Құлагер», Сәбит Мұқановтың «Өмір ертегісі» және «Теміртас», Бейімбеттің «Бекберген мектебі» секілді шығармаларынан үзінділер келтіреді.

Ғалымның шешендік үрдісі де оның сөйлеген сөздері мен жазған мақалаларында анық байқалады. Мәселен, «Араб таңбасы» туралы еңбегінде «Ескішілдік деген не?» деген сауал қойып алып, іле-шала: «Ескішілдік деген бұрыннан үйреншікті болып, бойына сіңіп қалған әдет. Үйренген әдеттен бұрылып шығуға болмайды. Бұрын орысша оқып, үйреніп қалған қазақ жігіттері қазақша жаза алмайды. Пішіндемеде кездесетін түрлі атауларды қазақ әрпімен белгілесек, олар бұрын түйе көрмеген жылқының түйеден үріккеніндей оқырынып қарайды... Міне, ескішілдік деген осы. Өзінің үйреніп қалғанынан басқаға оқыра қарайтындық», – дейді. Осынау сөздер күні бүгін де мағынасын жоймаған, біздің қазақ қауымына арнап айтылған сөз секілді әсер етеді. Кезінде қазақ зиялылары осындай сөздерге құлақ қоймағаны өкінішті, әрине!

Елдес Омарұлының Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің мұрағатындағы (3626 іс, 61-ші бума) [4], 1935 жылдың 10 маусымында өз қолымен толтырған жеке парақшада (личный листок по учету кадров) 1892 жылы 29 ақпанда шаруа отбасында туғанын, Орынбордағы Қырғыз мұғалімдер мектебіне 1907 жылы түсіп, оны 1911 жылы бітіріп шыққанын, ал 1918-19 жылдары Алашордада қызмет атқарғанын атап жазған [5]. Осы құжаттағы арнаулы

сауалдарға Елдес Омарұлы орыс тілінде: «работал председателем Кустанайского отделения Алаш-Орды и комиссаром Алаш-Орды по Кустанайскому уезду в 1918-19 г.г. Постановлением коллегии ОГПУ осужден по ст. 58, пар 10 и 11, заключением в концлагере 10 лет [6]. Находился в заключении с 1929 г. по 1933 г. В июле 1933 г. освобожден досрочно», – деп жауап берген [6]. Ал еңбек тізімінде негізгі мамандығын оқытушы және әдеби қызметкер деп қосарлап көрсеткен. Осыдан-ақ Елдес Омарұлының Қазақстанның оқу-ағарту ісіне қыруар еңбек сіңіргенін көреміз.

Қазақша жазу туралы жаңа ережелерді де Елдес Омарұлы дайындап, оған Қазақстан Республикасының сол тұстағы оқу комиссары Нұғыман Балаұлы, қазақ комиссиясының бастығы Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ комиссиясының жаршысы (секретарь) Елдес Омарұлы қолдарын қойған. Ғалымның орыс тілінде жазған «О сочетании звуков казахского языка» деп аталатын еңбегінде қазақ тіліндегі 43 дыбысқа, соның ішіндегі 9 дауысты және 34 дауыссыз дыбысқа терең талдау жасалған.

Жиырмасыншы жылдардың аяғында Елдес Омарұлы қазақтар араб жазуын қолданғаны дұрыс па, әлде латын әрпіне көшуі қажет пе деген пікірталаста сөйлеген сөзінде араб таңбасының артықшылығын ғылыми деңгейде дәлелдейді.

«Тағы да жазуға келгенде, біздің оңнан солға жазуымыз әбден дұрыс, – деп жазады ғалым, – өйткені, адамның табиғаты жаратылысында солай. Мәселен, жіп иіргенде қазақтың әйелдері оңнан солға қарай иіреді. Солдан оңға қарай иіруге олардың табиғаттары көнбейді, ыңғайлары келмейді. Жазу да осы сияқты. Тек біздің орысша жазып үйреніп қалғандарымыз ғана оңнан жаза алмайды. Сонан соң солдан жазуды мақтап, жорта жылдам жазылады деп, тәжірибесіз демагогтікке салынады».

Елдес Омарұлы: «Мәскеуге барған қазақтың жігіттері мен әйелдерінен қай ұлттан боласың деп сұрасаң, қазақпын деуге арланып, жапонмын дейді», – дей келіп: «Бұл не?! Қазақтан жиренгендік. Ақылы соған өлшенгендік. Латын әрпін аламыз деушілер де қазақтың қазіргі әрпінен жиренеді. Ол олардың орысша үйреніп қалған әдеттерінен шыға алмай, сырты сұлуға еліктегенінен шыққан әдет» – деген қорытынды жасайды.

«Еңбекші қазақ» газетінің 1931 ж. 24 шілдедегі санында Бахтияр деген ақын «Жаңа әліп жолында» деген өлеңінде:

«Арабшы, жаңа әліпші

Екі жақ боп тартысты.

Ахмет, Елдес, Мұхтарлар

Арабқа жұмсап бар күшті» [3], – деп жазғанында да сол кездегі саясат пен уақыттың табы бар.

Елдес Омарұлы: «Біз латынның әрпін аламыз дегенше Иаурупаның (Еуропа дегені) мәдениетін қалай аламыз деп кеңесуіміз керек. Мәдениетсіз біреудің іші қуыс тонын киюден пайда шамалы. Біз не нәрсенің де сәніне қызықпай, дәніне қызығуымыз керек... Орынсыз латыншаны ортаға салғанша өз әріптеріміздің кемшілігін толықтыралық, соны қолданалық. Бізді мәдениетке жеткізбей жүрген түрік әліпбиі емес, сондықтан оны жазықсыз құрбан қылудың орны жоқ» (Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезі. Бірінші қырғыз ғылыми съезінің еңбектері. Қазақ мемлекеттік баспасы. Орынбор, 1925 ж.) – деп пайдасыз айтысты тоқтатуға шақырған [4].

Елдес Омарұлының бірбеткейлігі, ел үшін қоң етін кесіп беруге дайын мінезі, әрине, сол тұстағы жағымпаздар мен «шолақ белсенділерге» ұнай қоймағаны анық. Журналист Шәрбану Бегімқұлова «Қазақстан әйелдері» журналында жарық көрген арыстарымыздың бірі Телжан Шонановқа арналған мақаласында Елдес Омарұлының Телжанмен достығын баяндап, оның осы достығы үшін күйгенін де ашып жазады:

«ҚазМУ-нің сол кездегі директоры Ошков Елдес Омарұлын да әшкерелеуге асығады. Оны университеттің тілдер кафедрасы 1937 жылғы 13 қазанында өткен мәжіліске салады. Кафедра мәжілісінде әрі директор, әрі тілдер кафедрасының меңгерушісі Ф.Т. Ошков, биология факультетінің деканы Митрофанов, оқытушылар И.О. Байков, М.Б. Байкова,

И.О.Папоротная, Рат және Омаров қатысады. Мәжілісте биология факультетінің екінші курс студенттерінің оқытушысы Омаров «халық жауы» Шонановты ерекше қорғаштағаны жайлы арыз тыңдалыпты. Осы арыздың негізінде кафедра мәжілісі болған күнгі бұйрықпен Омаров «контрреволюционер Шонановтың ашық қорғаушысы» деп қызметінен босатылған. Мұнымен де тынбай, Е. Омаровтың отбасын ҚазМУ-дың ғылыми қызметкерлері тұратын жатақханадан да «Шонановтың ашық қорғаушысы» болғаны үшін қуып шығады» [5].

Шынында да Елдес Омарұлы қазақ тілінің, қазақ әрпінің ғана емес, жүрегі қазақ деп соққан, елім деп еңіреген талай ердің қорғаушысы болған, ажал алдында да қаймықпай, тура сөзін айта білген.

Ел басына кара бұлт үйірілген ауыр жылдарды Елдес Омарұлы өзінің жан аямас достары Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаевтармен бірге өткізеді. Осы бесеуіне ашылған № 6 іс бойынша 1929 жылғы 16 тамызда Біріккен саяси басқарманың Шығыс бөлімі бастығының көмекшісі Саенко Қылмыстық кодекстің 207 статьясын басшылыққа алып, қаулы шығарады. Мәскеудің атышулы Бутыр түрмесіне де Елдес Омарұлы өз әріптестерімен бірге түседі. Ал 1929 жылы 24 қарашада Біріккен саяси басқарманың Шығыс бөлімінің бастығы Міржақыпты 14-ші камераға алып кеткеннен кейін бұған дейін бір камерада отырып келген Ахмет, Мағжан, Жүсіпбек, Елдес және тағы бірнеше адамды бір-бірінен бөлектеп, жеке камераға отырғызуды сұраған құжат та мұрағат деректерінде сақталған.

Елдес Омарұлы қызық күндерді де достарымен бірге көріп, қысылтаяң заман қияметін туған даланың аяулы перзенттерімен, алаштың ардақты ұлдарымен бірге тартады. Елдестің Мағжанмен, Ахметпен және басқа қазақтың біртуар ұлдарымен түскен суреттері де табылды.

Дүкенбай Досжановтың 1992 жылы Қазақстан баспасынан жарық көрген «Абақты» деп аталған кітабында ғалым туралы нақты деректер келтірілген. Жазушы тапқан деректерге қарағанда, 1930 жылы 4 көкекте Біріккен саяси Бас басқарманың алқасы Ахмет, Міржақып, Жүсіпбекке қоса барлығы он үш кісіге ату жазасын қолдану туралы қаулы қабылдайды. Кейінірек Мағжан, Елдес және Дамулла Битілеуовке ұйғарылған ату жазасы концлагерьде он жыл отыруға алмастырылады. Елдес Омарұлы бұл мерзімді Мағжан және Міржақыппен бірге Қиыр солтүстікте, Карелия орманының ішінде өткізеді.

Тағдыр тәлкегі ме, мақсат бірлігі ме, әйтеуір, Алаш асылдары қайда да бірге жүргенге, өмір тауқыметін бірдей көргенге ұқсайды. Орынборда бас қосқан қазақ зиялылары ұлтты аман сақтау үшін жалпы қазақ съезін шақырайық деген пәтуаға келгенде, Алашорда мүддесі үшін құрылған ұйымдастыру алқасындағы бес адамның бірі Елдес Омарұлы.

Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Сағындық Досжановтардың жанынан табылған Елдес Омарұлы 1918-19 жылдары Алашорданың Қостанай уезіндегі комиссары болғанын жоғарыда айтқанбыз.

Қазақтың Ломоносовы атанған ағаның «Ломоносов» деген бүркеншік аты да болған. «Тайбағар» деген атпен «Жас қазақ» журналына (1924 жыл № 5-7) «Қазақ салты» және «Дағдылы жол мен айлалы жол» деген мақалаларын бастырған. Бірқатар шығармаларын «Әділ» деген бүркеншік атпен жариялаған [2].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Омарұлы Елдес: Шығармалары. / Құраст. М. Шуақиев, А. Шаяхмет. – Астана: Фолиант, 2017. – 488 б.
2. Елдес Омарұлы шығармалары. Түсініктерін жазып, құрастырушы – Е.Маралбек. 1-том. – Алматы: – «Лұғат» қоғамдық қоры. – 2018. – 299 б.
3. Жақыпов Ж. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: ҚарМУ, 1998. – 159 б.
4. Шаяхмет А. Елдес және Ахмет // Білім жарысы. – 1998. – №8. – Б. 5-7.
5. Әмір Р. Қазақ лингвистикасы және лингводидактика мәселелері: Оқу құралы / Құраст.: Ж.Р.Әмірова. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 287 б.
6. Омарұлы Е. Үш томдық шығармалар жинағы: зерттеулер, мақалалар. – Алматы:

Акимбекова Г.З.

ЕЛДЕС ОМАРҰЛЫ — ЛИЧНОСТЬ В СТАНОВЛЕНИИ (ФОРМИРОВАНИИ) КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

В статье рассматриваются научное наследие и лингвистические взгляды видного учёного и общественного деятеля периода становления казахского языкознания Елдеса Омарұлы. Анализируется вклад учёного в развитие казахской лингвистики, значение и особенности его трудов, посвящённых языковым проблемам. Исследования Елдеса Омарұлы оцениваются как важное научное наследие, оказавшее влияние на формирование теоретических основ казахского языкознания. Также в статье определяется место учёного в науке о языке и актуальность его трудов для современной казахской лингвистики.

Акимбекова Г.З.

«Bolashaq» академиясының 2 курс магистранты, «Н. Нұрмақов атындағы мамандандырылған мектеп-лицей- интернаты» КММ қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог-зерттеуші

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші: филол.ғ.к., профессор Сембиев Қ.З.

ЕЛДЕС ОМАРҰЛЫНЫҢ ӘЛІПБИ МӘСЕЛЕСІ

Мақалада қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі Елдес Омарұлының әліпби мәселесіне қатысты көзқарастары мен ғылыми ұстанымдары қарастырылады. Ғалымның қазақ жазуын жетілдіру, ұлттық әліпбиді қалыптастыру бағытындағы еңбектері талданып, олардың қазақ тіл білімінің дамуындағы маңызы айқындалады. Елдес Омарұлының әліпби туралы пікірлері қазақ жазу мәдениетінің қалыптасуына ықпал еткен маңызды ғылыми мұра ретінде бағаланады. Сонымен қатар мақалада ғалым көзқарастарының бүгінгі әліпби реформасы тұрғысынан өзектілігі көрсетіледі.

Қазақша әліпби мен латынша әліпби. Латын әрпін жақтаушылар көбіне өздерін «жаңашыл» деп, қазақ әліпбиін жақтаушыларды «ескішіл» дей келеді. Латыншылардың мұнысы – кәдімгі демеуөк. Шынында жаңалыққа қалғанда, жер жүзінде қазақ әліпбиінен жаңа әліпби жоқ. Бірақ латыншылар қазақ әліпбиін қазақтікі емес, араб әліпбиі дейді. Латыншылардың онысы да дұрыс емес. Орыс әліпбиінің латын әліпбиінен басқалығы қандай болса, қазақ әліпбиінің арап әліпбиінен басқалығы да сондай. Орыс өз әліпбиін, латындікі сылабандікі демей, өзінікі дей алатын болған соң, біз де өз әліпбиімізді араптікі я көпеліктердікі демей, өзіміздікі дейміз. Сондықтан әріп дауы – «ескішіл» мен «жаңашылдың» дауы да емес, араб пен латынның да дауы емес, қазақша әліпби мен латынша әліпбидің дауы болады. Сондықтан «жаңашыл», «ескішіл», я «арапшыл», «латыншыл» деуді қойып, «қазақшыл», «латыншыл» деген дұрыс болады. Латыншылардың қазақшылдарға тағы бір жабатын жаласы – «жамаушы» деген жала. Дұрысында мұның тетігі де демеу көкте. Латыншылар бұлай дегенде де өздерін «төңкерісшіл» деп, қазақшылдарды «жамаушы» қылып, мәселеге саясаттық мағына бергісі келеді. Қазақ әліпбиінің негізі арабша екені рас, қазақ арабша әліпбиді жамап өзгертіп алғаны да рас, бірақ қазақ оны жамағанда («адам танығысыз» емес) араб танығысыз қылып өзгертіп, өзінікі қылып алып отыр. Біз «жамаушы» деген аттан қашпаймыз, бірақ латыншыларға «төңкерісшіл» атты қимаймыз. Біз «жамаушы» болсақ, латыншылар да «жамаушы» болады. Латын әрпі туралы латыншылардың 99 түрлі жобасы бар. Олардың ішінде латын әрпін жамау-жасқаусыз сол күйінде алып отырған біреуі де жоқ, ең кемі 40 пүресенттей әріптерін өзгертіп, жамап алып отыр. Дұрысында мәселенің керек жері – оның атында емес, затында ғой. Біздің бұл жерде оның атын сөз қылып

отырғанымыз – латыншылдардың демеу көгінен құтылғымыз келді. «Латыншылдар» өздерін «жаңашыл», «төңкерісшіл» деп, қазақшылдарды «ескішіл», «ұлтшыл», «кері төңкерісшіл» деп демеу көктетіп жүр. Біздің айтатынымыз – әріп мәселесі саясаттық мәселе емес, саясат жағынан «төңкерісшіл» болып та, әріп мәселесіне келгенде «қазақшыл» болғандар бар. «Ескішіл», «ұлтшылдардың» да «латыншыл» болғандары бар.

Енді мәселенің затына келейік. Қазаққа латын әрпі керек пе? Керек емес пе? Соны тексерейік. Латыншылдардың қазақ әліпбиін жоғалтып, оның орнына латын әліпбиін алу керек дегенде айтатын күшті дәлелдерінің бірі – «елдің мәдениеті өсіп, алға басу үшін әліпби латынша болу керек. Өнер-білімнің, мәдениеттің тетігі сонда. Онысыз надандықтан құтылуға болмайды» деген дәлел. Өнер-білімнің, мәдениеттің тетігі әліпби екені рас. Әріп танымайтын кісі кітеп-қағаздың маңайына да жуи алмайды, ілім-білім жағынан су қараңғы болады. Надандықтан құтылу үшін ең алдымен әліпби керек екені даусыз, бірақ ол әліпби тек қана латын әліпбиі болу шарт емес, әр тілдің өзіне лайық әліпбиі болса болады. Дұрысында мәдениеттің ең мықты тетігі, әліпбиден де артық тетігі – тіл. Бірақ ол тілдің орысша, я латынша, я арапша болуы шарт емес, әр елдің өз тілі жарайды. Әліпбидің, жазудың керегі тіл үшін. Жазу мен әркім өзінің ауыз екі айтатын сөзін қағаз бетіне таңбалайды. Жазу – сөздің өзі емес, тек қана таңбасы. Біз өз жазуымызбен, өзіміздің қазақша әліпбимен қазақша сөзімізді бұлжытпай таңбалай аламыз. Ел-елдің жазуын бірімен-бірін салыстырып, бірінен-бірін артық я кем деуге болады. Түрлі жазуды солай салыстырып тексергенде, оны ең алдымен жазудың негізгі қызметі жағынан тексермей болмайды. Ол негізгі қызмет – жазудың дәл болуы. Жазу жақсы болса, сөзді бұлжытпай дәлдеп таңбалайды. Бұ жағынан тексергенде, жер жүзінде қазақша жазудан артық жазу жоқ. Бұған латыншылдардың өздері де мойындайды. Бұл жағынан өнерлі елдердің ең алды ағылшын, франсылардың жазуы да біздікінен анағұрлым төмен. Мәдениеттің тетігі жазу екені даусыз, бірақ жазу мәдениетке тез жеткізу үшін өзінің қызметін дұрыс атқару керек, дәлдік жағынан мінсіз болу керек. Ағылшындар өздерінің бұзық жазуымен де алға кеткен. Олардың ілгері басуына жазуының бұзықтығы бөгеу болған жоқ. Бірақ бұған қарап жазудың бағасын кемітуге болмайды. Ағылшынның мәдениетті болуына жазудан басқа да көп себептері болған. Жана (және) жазуы бұзық болғанмен, адам танығысыз бұзық емес, үйрене келе жүгіртіп оқырлық жазу болған. Сонымен ағылшынның алға басуына оның шатақ жазуы да жараған. Солай болған соң «қазақ елі ілгері басу үшін қазақтың мінсіз дәл жазуы жарамайды» деген орасан қисынсыз болады. Дұрысында жазудың дәлдік жағынан артық я кем болуы – әліпбиден ғана емес, емледен. Әріп мәселесі мен емле мәселесі екеуін шатыстыра берудің керегі жоқ екені де рас. Бірақ латыншылдардың қай жерде де ең алдымен айтатын, ең күшті дәлелдері – емле. Латыншылдар «латын әліпбиісіз емлені түзетуге болмайды» деп дауласады. «Еңбекші қазақтың» 165-нөмірінде Ашмарин пүрепесірдың Телжан көшіріп жазған мақаласы басынан аяғына шейін емле жайынан жазылған. Ашмарин өзі түрік, өзі пүрепесір, пүрепесір болғанда, – тіл маманы. Сол Ашмарин пүрепесір: «Түрік тілін дұрыс жазу үшін я араб әліпбиін адам танығысыз қылып жаңадан жасау керек, я басқа бір әліпбиді алу керек», -дейді. Жана мақаласының аяқ жағында: «Дыбысты дәл таңбалайтын тіл ғылым кітептерін араб әліпбиімен өмірде жазуға болмайды», -дейді. Ашмарин пүрепесір мен Телжанның «Арап әліпбиі» деп отырғаны – осы күнгі түрік әліпбиі, біздің қазақ әліпбиі.

«Қазақша әліпбимен дыбысты дәл таңбалайтын ілім кітептерін жазуға болмайды» деу үшін қазақша емлені білмейтін надан болу керек. Ондай надан пүрепесірлермен бұл жерде дауласуға болмайды. Ондайларға қазақша тіл құралдарды ұсынамыз. Қазақша әліпбидің басқа әліпбилердің бәрінен де артық екенін Түрікшілер сійезінде әліпби жайынан ілім пәтуесі түрінде баяндама жасаған Жақыпшып пүрепесір әлжебір өрнегімен шексіз қылып-ақ ыспаттап еді. Ол сійезде Ашмарин пүрепесір де болып еді. Латыншыл Жақыпшыптың қара тақтаға ақ бормен жазған өрнегіне латыншыл Ашмарин пүрепесір түсінбей қалған ғой. Латыншылдардың тағы да бір айта беретін күшті дәлелі – латын әріпінің баспахана үшін жеңілдігі. Латын әрпі біздікінен гөрі оңай басылатыны рас. Бірақ ол оңайлықтың өзі де орасан қиындық пен болмақ. Нәзірдің айтуына қарағанда орыстың әріп тізгіші бір күнде 7500-8000 -

дай әріп тізеді де, татар тізгіші бір күнде 5500-6000 әріп тізеді екен. Дұрысында орыс тізгіші мен татар тізгішінің жұмысында сондай айырым бар деп сене беруге де болмайды. Нәзірдің тексерген тізгіштері Әлімжан Шарап айтқандай болуы да, татар тізгіштерінің жаңа үйреніп жүргендері де, орыс тізгіштерінің кәнігі шеберлері болуы да мүмкін. Нәзірдің сыпырларын дұрыс-ақ дейік. Сонда қазақша әріптердің тізілуі орысшадан 25 пүресент ауыр болады. Латынша әріп орысшамен бірдей десек, қазақша әріп латыншадан да 25% ауыр болмақ. Латынша әріппен 3 күнде тізіліп шығатын кітеп, қазақша әріппен 4 күнде тізіліп болмақ. Латынша әріптің оңай-оңай тізілуі неден, енді соны тексерейік. Латынша әріптің оңай тізілетін себебі – оның баспа әріптері жазбасынан басқаша болғанынан. Латынша жазба әріптер бір түрлі де, баспа әріптер екінші түрлі. Латынша жазылған сөздің ішіндегі әріптер бірімен-бірі қосылып, біріне-бірі жабыса жазылады да, баспа әріптер біріне-бірі қосылмай, дара-дара түседі. Жана жазба әріп пен баспа әріптердің тұлғалары да басқа. Мәселен, латынша «а» әріпінің баспасы – мынадай «а» . «А» (біреуі жай әріп де, біреуі бас әріп), жазбасы орысша «а»- мен бірдей (жазба әріпті қолмен ғана жазбаса, баспаханада оны түсіретін белгі жоқ). Баспа әріпті жазбасынан соншама басқа қылып шығарғаны тек қана әріп тізу жеңілдігі үшін. Енді сол жеңілдік үшін мектеп балалары жазба әліпбиі мен баспа әліпбиді қатар үйрету керек, бір әліпбидің орнына екі әліпби үйрену керек. Бір әліпбиді үйрену үшін екі әліпбиді үйренуден екі есе аз уақыт керек. Баспаханада әріп тізетін тізгіштер бірнеше ғана кісі де, олардың басып шығарған кітаптарын оқитын кісілердің саны олардан әлденеше мың есе артық. Бір кісінің жұмысын 25 пүрсент жеңілдету үшін әлде неше мың кісінің жұмысын 2 есе ауырлату керек болады. Міне, латын әріпінің баспахана жағынан жеңілдігі осындай қиындықпен ғана болады [3]. Латыншылдар «латын әліпбиін оқыту әдісі жағынан да артық, жазғанда жылдам жазылады, латынша жазылған сөздің оқылуы да жылдам болады» деп дауласады. Бірақ латыншылардың онысы дәлелсіз құрғақ дау. Оның анығына тек тәжірибемен ғана жетуге болады. Бізде ондай тәжірибе әлі болған жоқ. Екі әліпбиді о жағынан тәжірибе жасап сынаушылар тек Қазанда ғана болған. Қазан әлімдері екі әліпбиді солай таразыға салып өлшеп, латын әліпбиінен татарша әліпби оқу, жазу жылдамдығы жағынан да, оқыту әдісі жағынан да анағұрлым артық екенін ашып отыр. Татарлардың емлесі біздікінен әлі де көп төмен. Сондықтан латыншаны қазақша әліпбимен салыстырғанда, қазақша әліпби татаршадан да артық болмақ.

Бақыу сійезінің латын әрпі туралы қаулысы. «Бақыу шәрінде болған жалпы түрік сійезі латын әрпін қабыл алды, араб әрпі іске аспайтынын білім иесі пүрепессір [профессор], әкедеміліктер [академик] ыспаттап берді» деп мұндағы дүмше латыншыларымыз лепіртіп жүр. Істің анығына қануы үшін, Сійездің қаулысы емес, сол Сійезде айтылған дәлелдерді тексеру керек. Дәлелге тұтатын болсақ, Бақыу сійезінде осы күнгі түрік әріптері жазу жағынан (жазудың жылдамдығы жағынан), жазылғанды оқу жағынан да, үйрету жағынан да латын әріпінен көш ілгері екені шексіз ыспатталды. Татарлардың жаңа жобасы қабылданса, бұл күнгі әрібіміздің баспахана жағынан болып отырған кемшіліктері де жойылып, бұл жағынан да латын әліпбиіне қарағанда екі есе (кәтесіз дәл екі есе) жеңіл болмақшы. Бұл да шексіз ыспатталды. Кәзіргі түрік әліпбиінің дәлелі басым болғанмен, оны Сійездің қабыл алмағаны қалай деушілер болады ғой. Латынды қабылдап қол көтерген Сійез мүшелері, пүрепессір, әкедеміліктер емес, Сійездің латыншыл мүшелері, Сійезді шақырған Кәмійтеттің мүшелері, бір-екеуінен басқаларының бәрі де латыншыл боған және Сійезді шақырғандағы мақсаттың өзі де латынды қабылдау үшін болған. Сондықтан Сійез мүшелерінің дені латыншыл болғаны кереметпен емес, амалсыздан болды. Сійез шақырған Кәмійтет Сійезде айтылған баяндама, айтыс сөздерді қалдырмай басып шығарамыз деп уәде беріп қалған. Сөзінде тұрса, Сійез сөздері бөлек кітеп болып басылып шығар, мұнда да келер, түрік әрпі мен латын әрпінің дәлелдері қандай болғанын хат танитын азамат өз көзімен оқып көрер. Бірақ латыншыл Кәмійтет ол сөзінде тұра алар ма, жоқ ба? О жағы күмәнді. Латынға қарсы дәлелдерді елге көрсетпеу үшін ол кітеп басылмай қалуы да мүмкін.

Біздің латыншыларымыз латынды мақтағанда, оқыту әдісі, жазу, оқу жағынан артық

деп мактайды. Бірақ оған жалғыз ауыз да дәлелі жоқ, оның бекер екеніне, соқырға таяқ ұстатқандай дәлелдер бар. Оны Сійезде Ғалымжан Шарап шексіз ыспаттап шықты. Латыншылар оған жалғыз ауыз да жауап қайтарған жоқ.

Латыншылардың латын әрпімен салыстыратын аптебел [автомобиль], тіректірілері [трактор] де ел-елге біріне-бірінің еліктеуімен таралады. Аптебел, тіректірілерді елге, тұрмысқа пайдасыз деп дені сау кісі айта алмайды. Бірақ латын әрпі аптебел де, қазақ әрпі есек, ағаш арба деген қисынсыз құр айқай ғой. Латын әрпімен Аурыпаға жуықтаймыз, кәзіргі әрпіміз ілгері басуға бөгеу болады деседі. Оны кім айтқан екен десең Телжан Ашмарин сықылды аты шулы пүрепесірлерін алып шығады. Телжаннан тек солай «Кім айтқан екен?» деп қана сұрамасаң, «Неге олай?» деп сұрауға болмайды. Біреудің айтқаны болмаса, өз ойыңмен «бұты 2 сомнан болғанда 9 пұт бидайдың бәсі 18 сом болады» десең, оған кие боларлық Ашмарин пүрепесір болмаған жерде Телжан нанбайды. Тұтас сөздің ішіндегі әріптері жолдан сарайып шығып тұрса, әйтпесе артық нүктелері болса, ондай сөз оңай танылады дегенге ойлай білген кісі, Меймін пүрепесір айтпай-ақ, нануға тиісі қой, бірақ Меймінді айтпаса, Телжан нанбайтын болған соң Ақаң оны бастап айтқан Мейміннің сөзін әдейі келтірген. Сондықтан Телжан Мейміннен асып кете алмай, тек қана «Меймін мынаны айтпаған» деп күмілжиді... Ал енді жылдам оқу жағынан Телжанның пүрепесірден естімеген дәлелдеріне келсек, ондай дәлелдері ортан қолдай үшеу. Дұрысында оның үшеуі жиылып біреу болады. Ол біреу – қазақша жазылған сөздің кейбіреулерінің ортасынан омырлып отыратыны.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. Жазу мәселесі // Қазақ. – 2013. – №35. – Б. 4.
2. Әдепқызы С. Елдес Омаровтың жарияланбаған мақаласы // Қазақ тарихы. – 2008. – №1. – Б. 14-16.
3. Жұбанұлы Қ. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-ай, – 2013. – 245 б.
4. Оралтай Х. Мұстафа Шоқай және оның шәкірттері // Егемен Қазақстан. – 1997. – №8. – Б. 4-6.
5. Шарапатұлы Ш. Ахметтану бастамалары. Оқу-әдістемелік құрал. - Қарағанды: Болашақ-баспа, – 2005. – 207 б.
6. Жүсіпұлы М. Ахмет Байтұрсынұлы және қазіргі қазақ фонологиясы. – Ташкент: Узбекистан, – 2018. – 216 б.
7. Аманжолов С. Қазақ әдеби тілінің синтаксисінің қысқаша курсы. Өңделіп және қысқартылып 2-басылуы). - Алматы, 1994. - 238 б.
8. Қордабаев Т.Р. Тарихи синтаксис мәселелері. – Алматы: Ғылым, 1965. – 244 б.

Акимбекова Г.З.

АЛФАВИТНАЯ ПРОБЛЕМА У ЕЛДЕСА ОМАРУЛЫ

В статье рассматриваются взгляды и научные позиции видного представителя казахского языкознания Елдеса Омарулы по вопросам алфавита. Анализируются труды учёного, направленные на совершенствование казахской письменности и формирование национального алфавита, а также раскрывается их значение в развитии казахской лингвистики. Мнения Елдеса Омарулы об алфавите оцениваются как важное научное наследие, оказавшее влияние на формирование культуры казахского письма. Кроме того, в статье показана актуальность взглядов учёного с точки зрения современной алфавитной реформы.

Аманжол Б.Е.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 3-курс студенті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
balausaamanzol11@gmail.com

Ғылыми жетекші: қазақ тілі кафедрасының доценті, филол.ғ.к. Тұрсынова М.А.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ КЕЙБІР ӨСІМДІК АТАУЛАРЫНЫҢ ТАРИХИ-САЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТТАМАСЫ

Мақалада түркі тілдеріндегі кейбір фитонимдердің тарихи-салыстырмалы, этимологиялық және лексикалық ерекшеліктері қарастырылады

XXI ғасыр түбі бір түркі халқын еркін ғылыми ізденістер тұрғысынан қайтадан немесе жаңаша зерттеуді талап етіп отырғаны белгілі. Одан қазіргі заман тілтаным да тыс қала алмайды. Сондықтан қай ел мен жерде, қандай жағдай мен күйде өмір сүріп жатқанына қарамастан, күллі түркілердің ортақ асыл қазынасы – түркі тілдері түркітану мен жалпы тіл білімінің ең тиімді методологиясы тұрғысынан түркі бірлігі мен интеграциясы аясында зерделенуі, қарастырылуы тиіс.

Адамзат тіршілігі үшін өсімдіктер дүниесінің маңызы өте зор. Ерте кеден бастап-ақ адамдар өсімдіктерді жинап, жеміс-жидектерін азыққа, ал жапырақ, сабақ тамырларын дәрі-дәрмекке, тері илеуге, түрлі нәрселер бояуға пайдаланып келген. Бертін келе өсімдіктердің ішіндегі бастыларын адам қолға өсіретін қылып алады. Бұл күндері біз өсімдіктерден көптеген азықтық қорлар, әртүрлі өндірістік шикізаттар аламыз, құрылыс материалдарын даярлаймыз [1, 6].

Ондай аса қажетті «өсімдіктер» – деп біз тамаққа пайдаланылатын, онсыз тіршілік жоқ бидай, арпа, тары, бұршақ сияқты дәнді-дақылдар мен алма, өрік, шие, бүлдірген, жүзім тәрізді жеміс-жидектерді айтамыз. Олардың қатарына желден, суықтан қорған болатын, басқа пана, жанға сая емен сияқты ағаштарды да жатқызуға болады.

Алмұрт: Бұл сөз ал және мұрт деген екі сөздің бірігуінен жасалған. Ал сөзі араб-иран және кейбір түркі тілдерінде ашық қызыл деген мағынада жұмсалады. Парысша алмұртты моруд дейді. Бұл сөздің алдына ал қосылып алмұрт деген сөз жасалған, мағынасы – «қызғылт морут». Кейде түркі тілдерінде (азербайжан, татар) бұл сөз армуд күнде айтылады [2, 240].

Алуа: алуа – шекер. Ай астында бір көл бар. Ат шаптырса жеткізсіз, Ортасында алуа-шекер бар, татқан қулар кеткісіз. (Махамбет) Мұндағы жеке қолданылмайтын алуа сыңары қара өрік (слива) мағынасында жұмсалатын иран тілдеріндегі алу (парсыша), олу (тәжікше) сөзі болуы керек [2, 240].

Қарақат: Жедім қолмен теріп ап қарақат, шие, өрігін. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, бұл сөз қара және кейбір түркі тілдерінде кездесетін қат//хат («жидек, жеміс») сөздерінің бірігуінен жасалған. Алтайша қат-жидек, қызыл қат – қызыл жидек, қара хат – қарақат. Хакас тілінде де бұл сөз «жидек» Мағынасында жұмсалады. Демек, қарақат – «қара жидек» деген сөз.

Өсімдік атауларының этимологиясын ашуда, сондай-ақ белгілі совет түркологтары Э.В. Севортян, Л.Б. Дмитриева, А.К. Боровков сияқты ірі ғалымдарымыздың да еңбектері зор. Мәселен, Э.В. Севортян өзінің «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» деген еңбегінде балдыр, балдырнан, бұршақ, өлең сияқты көпшілік түркі тілдеріне ортақ бірқатар өсімдік атауларына этимологиялық талдау жасап, олардың түп төркіні – көне түркі тілі екендігін айтады [3, 63].

Орал облысында қолданылатын «боташық» (картоп) сөзінің «түп» төркіні – араб тілі екен. Онда бұл сөз «бататис» (картоп) түрінде айтылатын көрінеді. Ә.Нұрмағамбетовтың пікірінше, келімділі, керімдері (қызыл бұрыш) сөздерінің төркіні де – араб-парсы тілдері. Бұл сөз Алматы, Жамбыл облыстарының кейбір аудандарында айтылады. Парсы тілінде гәрм –

«ыстық қызулы» мағынасын білдірсе, дару – «ем, шипа» дегенді білдіреді. Сонда парсыша «керімдері» – «ыстық», «қызулы ем» деген сөз. Ал «керім» сөзінің араб тіліндегі мағынасы – «аса, өте» дегенді білдіреді екен. Егер сөз төркіні парсы тілі емес, араб тілі деп білетін болсақ, онда «керімдері» қазақша айтқанда – «аса ем, өте шипа» болып шығады. Э.В. Севортянның пікіріне қарағанда өлең (осока) сөзінің түбірі де ол – деген етістік сияқты. Бұл сөздің көне түркі тіліндегі мағынасы – «су болу, дымқыл тарту». Осы түбірге – «ен» немесе «ең» суффиксі қосылу нәтижесінде етістік негізді зат есім яғни жер асты, ыза суы мол – жерге өсетін майда шөп-өлең атауы жасалған. Қызғалдақ сөзі «қыз» және «ғалдақ» деген екі түбірдің бірігуінен жасалған. Мұндағы «қыз» сөзі – қызыл сөзінің қысқарған варианты да, ал «ғалдақ» – көне түркі тілінде қазіргі гүл сөзінің орнына қолданылған сөз. Өсімдік атауларының этимологиясы туралы ұзағынан айта беруге болады. Мәселе оларды түгендеуде емес, мәселе – бізге зерттеу объектісі болып отырған өсімдік атауларының тілімізде тым ертеде пайда болғандығын, олардың тіл тарихымен халық өмірімен біте қайнасып жатқандығын дәлелдеу ғана. Қазақ тілінің өзіне тән өсімдік атаулары Қазақ тіліне ғана тән өсімдік атауларына бертінде, яғни қазақ тілі ұлт тілі болып қалыптасқаннан кейін жасалған, тек өзіне ғана тән, бірлі-жарым болмаса басқа түркі тілдерінде кездеспейтін өсімдік атауларын жатқызамыз. Олардың мейлі түбір с-з болсын, мейлі туынды немесе біріккен сөз болсын мағыналары түсінікті болып дыбыстық құрамынан-ақ түп-төркіні, мән-мағынасы сезіліп тұрады. Мысалы: ажырақ боз бүрген, ебелек, ермек, жалбыз, жантақ, желкек, изен, күйреуік, қияқ, қылқан, құрақ, қоға, қылша, қыша, мия, мүк, ошаған, сасыр, селеу, теріскен, шайыр, шырыш, шытыр, шекілдеуік т.б. [4].

Қазақ тіліндегі өсімдік атауларын зерттеген Б.Қалиев біздің тіліміздегі атаудың туыстас тілдердегі қолданысын көрсету мақсатында өсімдік атауларының түркі тілдері бойынша салыстырма кестесін жасап, арпа, бидай, тары, алма, өрік, жүзім, шие т.б. отыздан аса сөздің түркі тілдеріндегі сипатын көрсетеді. Мысалы, қазақ таңқурай, қарақалпақ малина, ноғай малина, башқұрт курай йелеге, татар курай жилаге, қарашай-балқар нанық, қырғыз данқуурай, алтай ағаш йийлек, өзбек қорағат, ұйғыр кала, әзербайжан моруғ, түркімен малина, хақас ағас чистеги; қазақ қарағаш, башқұрт қара қайын, татар қарағач, қырғыз қара жығач, өзбек қайрағоч, ұйғыр қарийағач, әзербайжан гарагач, түрікмен гарағач, хақас хазың, көне түркі гажин; қазақ арша, қарақалпақ арша, башқұрт артыш, татар арча, қарашай-балқар шкилди, қырғыз арча, алтай арчын, өзбек арча, ұйғыр арча, әзербайжан ардыч, түркімен арча, хақас арчын, көне түрк артик; қазақ тобылғы, башқұрт иерек қурахы, татар тубылғй, қырғыз табылғы, алтай табылғы, өзбек тобулгы, ұйғыр тевилга, әзербайжан йулғун, хақас табылғы, көне түркі табилги; қазақ жусан, қарақалпақ жусан, ноғай йувсан, башқұрт арем, татар арем, қырғыз эрмен, алтай йаду, өзбек эрмон, ұйғыр аман, әзербайжан йовшан, түркімен йовшан, хақас чыстығ – от, көне түрк жавсан [1].

Жоғарыда көрсетілген өсімдік атауларын салыстыру барысында көптеген атаулардың түркі тілдеріндегі ортақтығы байқалды және ол ортақтықтың басты себебі жалпы түркі тілдеріне ортақ, көне түркі тілінен келе жатқан өсімдік атаулары екендігі белгілі.

Түркі тілдеріндегі өсімдік атауларындағы ерекшеліктің бірі – фонетикалық сәйкестіктер. Туыстас тілдерде кездесетін өсімдікке қатысты масақ-башак-машак, қабық-кабыг-кабик-габыг, тамыр-тамур-дамар, жапырақ-ялбрак- йапроқ, өсімдік-өсүмлүк-осимлик, үшемлек, шешек-чечек-чечак сияқты атауларда көне және қазіргі түркі тілдерін салыстыру барасында кездесетін ж-й, ш-ч, с-ш, ғ-у т.б. сәйкестіктер көзге түседі. Себебі қазіргі түркі тілдеріндегі дауыссыз дыбыстардың саны да, сапасы да көне ескерткіштер тілімен салыстырғанда ерекшеленетіні белгілі. Ерекшеленетіні тілдің даму, қалыптасу кезеңдеріне байланысты көрініп, дыбыстық алмасу, сөздің басы, ортасы, соңына қатысты дыбыстардың қолданылуынан да көрінеді.

Деректерде көне түркілік қатандардың кейінгі даму барысында бірсыпыра тілдерде ұяндағаны, ұяң дыбыстарды сөз басында көп қолданатын топ – оғыз тобы екені айтылады. Ал қазақ тілінің өз ішіндегі кей сөздердің әрі қатаң, әрі ұяң айтылуы олардың арасындағы

мағыналық айырмашылықты көрсетпейді. Салыстырып отырған түркі тілдеріндегі қатаң, ұяң дыбыстар арасындағы айырмашылықтар да сол дәрежеде.

Көне түркі тілі мен қазіргі түркі тілдері арасында болып отырған ұқсастықтар туыстас түркі тілдерінің тектестігін көрсетсе, кейбір топтағы немесе жеке тілдерге қатысты айырмашылықтар тілдің дамуына байланысты ерекшеліктерін көрсетеді.

Жалпы, тіл-тілдің сөз құрамында байқалатын белгілі бір дыбыстық ерешеліктерге зер салғанда, дегенмен туыстас тілдердің жақындығы айрықша сезіліп тұрады. Демек, түркі тілдеріндегі дыбыстар жүйесінде байқалатын сәйкестіктер арқылы да бұл тілдердің генеалогиялық жағынан жақындығы айқын аңғарылады.

Түркі тілдерінде кездесетін өсімдік атауларының лексикалық сипаты да әртүрлі. Салыстырылған атаулардың ішінде барлық түркі тілдеріне ортақ ешбір өзгеріске ұшырамағаны да, тілдің даму барысында басқа тілдің әсеріне түскені де, мүлде басқа сөзбен алмасқаны да бар. Мысалы, көптеген түркі тілдерінде «жапырақ, тамыр, жаңғақ саман» сөздерінде, фонетикалық өзгерісті есепке алмағанда мағыналық жағынан ортақтық көрінсе, елеулі өзгеріске түскендері де бар. Оған мысал ретінде қазақ тіліндегі «бұтақ» сөзінің хақас тілінде саусақ мағынасын беретін «салаа» түріндегі қолданысын, чуваш тілінде «турат», якут тілінде «лабаа» түрінде кездесетінін айтуға болады. Ал «масақ» сөзі әзірбайжан, түрікмен, түрік тілдерінде «сүнбүл, сүммүл, сүмбүле» (сүмбіле – араб сөзі, қазақ тілінде де бар, айдың аты), якут тілінде «куолас», «тамыр» сөзі өзбек, ұйғыр тілдерінде «йилдиз, жилдиз», «жапырақ» сөзі чуваш тілінде «сулса», шор тілінде «пур», якут тілінде «сэбирдик», «сабақ» сөзі әзірбайжан тілінде «көвдә», өзбек, ұйғыр тілдерінде «поя, тана, тенә», чуваш тілінде «туна», хақас тілінде «сап», якут тілінде «умнас» түрінде кездеседі.

Лексиканы салыстырмалы-тарихи тәсілмен зерттеудегі мақсаттың бірі – сөздердің о бастағы мағынасын анықтау. Тіл тарихына байыптап қарайтын болсақ, сөз мағынасы да өзгеріп, дамып отырады. Оны жеке тілдердің материалдарынан да, оларды салыстырып та байқауға болады. Көне дәуірден келе жатқан, не басқа тілдерден енген сөздердің бәрі де әрі фонетикалық, әрі семантикалық өзгеріске түсуі мүмкін.

Сөз мағынасының өзгеруіне ішкі және сыртқы факторлар әсер етуі мүмкін. Сөз мағынасының дамуы тілдің ішкі даму заңына байланысты болса, ал сыртқы факторлар сол халықтың өмір сүрген дәуірімен, тарихымен, мәдениетімен, әдет-ғұрпымен тікелей байланысты.

Салыстырмалы-тарихи тәсілдің тілді зерттеудің басқа тәсілдерінен ерекшелігі: ең алдымен, ол генеалогиялық не тарихи туыстығы бар тілдердің материалдарын салыстырады.

Кейбір атаулардағы синонимдес сөздер де көптеген түркі тілдеріне ортақ. Мысалы, «шөп» сөзі қазақ тіліндегідей «от, өлең, майса» түрінде қарақалпақ, ноғай, алтай, өзбек, ұйғыр тілдерінде ұшырасса, «жаңғақ» сөзінің «сәтләүек» (башқұрт), «чертлеук» (құмық), «чикләвек» (татар) синонимдері де бар.

Қазақ тіліндегі «қабық» сөзі басқа түркі тілдерінде фонетикалық өзгеріспен қоса, алтай тілінде «кабага, кабык, чабырга, чобра» тува тілінде «шанда, чөвүрээ», хақас тілінде «хастырых, хакпас» болып басқа түркі тілдерінен ерекшеленсе, қырғыз тілінде «кабык» сөзіне қоса «қыртыш» сөзі де бар. Бұл сөз қазақ тіліндегі «қыртыс» сөзімен мағыналық жағынан да үндесіп жатқанын көруге болады. Ал «масақ» сөзі тува тілінде «тараа бажы», яғни «тарының басы» сипатында кездеседі. «Тамыр» сөзіне қатысты біздің тілдерден өзгеше қолданыс хақас (чилеге), якут (силис, төрүт) тілдерінде орын алған.

«Жапырақ» сөзі түркі тілдерінің бәріне ортақ болғанымен, тува, хақас, шор тілдерінде қазақ тіліндегі бүр (гүлдің бүр жаруы) сөзімен үндесіп, «бүрү, пур» болса, қазақ тіліндегі «бүр» сөзі бұл тілдерде сөздік қорда кездеспейді екен.

Түркі тілдерінде әртүрлі сипатта қолданылатын сөздердің қатарына қазақ тілінде «жаңғақ» сөзін жатқызуға болады. Себебі бұл сөз түркі тілдеріне ортақ сөз болғанымен, көп өзгеріске түскен сөздердің бірі. Мысалы, әзірбайжан, қарақалпақ, құмық, ноғай, түрікменде «гоз, ғоз, қоз, коз, хоз», башқұртта «сәтләүек», татарда «чикләвек», ал түрікте «шевиз»,

хақаста «хузух», чувашта «майар», якутта «эриэке» т.б.

Б.Қалиев өсімдік атауларын морфологиялық құрылымы жағынан түбір тұлғалы өсімдік атаулары, туынды тұлғалы өсімдік атаулары, біріккен тұлғалы өсімдік атаулары, қосарланып келген өсімдік атаулары, екі-үш сөздің тіркесіп келуі арқылы жасалған өсімдік атаулары деп бес топқа жіктейді [1, 63].

Түбір тұлғалы өсімдік атаулары бір ғана түбір сөзден тұрып, түбір мен жұрнаққа бөлшектенбейді. Түркі тілдерінде өсімдік атауларының ішіндегі ең көнелері де және басқа туынды атауларға негіз болғандар да солар. Қазақ тіліндегі бұндай атауларға арпа, бидай, тары, жүзім, шие, жаңғақ, сарымсақ т.б. жатса, басқа түркі тілдерінен «шанда» (хақас-масак), тамыр, пур (хақас, шор-жапырақ), .

Жұрнақ жалғану арқылы жасалған сөздерге қырғыз тіліндегі «қыртыш», якут тіліндегі «хатырых», түрік тіліндегі «томуршик», түрікмен, хақас тілдеріндегі «пурчик», башқұрт тіліндегі «сәтләуек», татар тіліндегі «чикләвек», «өсімдік» сөзінің басқа түркі тілдеріндегі «осимлик, өсүмдүк, үсемлек, үшемлек, өсүмлүк» көріністерін жатқызуға болады

Түркі тілдеріндегі өсімдікке қатысты атауларды салыстыру барысында көне тілмен салыстырғанда ортақтық басым екендігі көрінді. Бұл жерде негізгі ерекшелік ретінде фонетикалық алмасулар мен жеке тілдерге қатысты сөздің мағынасының өзгеруін айтуға болады. Талданған сөздердің әртүрлі фонетикалық нұсқада болуы дыбыстардың сәйкестігі деп және оны көне түркі тілімен ортақ немесе қазіргі түркі тілдерінің әр түрлі сипатта дамуы ретінде көрсете аламыз. Кей сөздерінің мағыналарындағы ортақтық түбі бір түркі тілінің сипатын көрсетумен қатар, мағыналарындағы азды-кем айырмашылықтар сөздің мағынасының дамуы мен өзгерісі болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Қалиев Б. Қазақ тіліндегі өсімдік атаулары. – Алматы: Ғылым, 1988. – 159 б.
- 2 Керімбаев Е.А. Казахская ономастика в этнокультурном, номинативном и функциональном аспектах. – Алматы: Санат, 1995. – 248 с.
- 3 Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Қайнар, 1966. – 225 б.
- 4 Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. – М.: Наука, 1974. – 754 с.
- 5 Қалиев Б. Өсімдік атауларының орысша-қазақша және қазақша-орысша сөздігі. – Алматы: Қайнар, 1993. – 318 б.

Аманжол Б.Е.

ИСТОРИКО-СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ НАЗВАНИЙ РАСТЕНИЙ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

В статье рассматриваются историко-сравнительные, этимологические и лексические особенности некоторых фитонимов в тюркских языках.

Анарбаева А. А.

Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 3-курс студенті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

asemajanarbaeva@gmail.com

Ғылыми жетекші: қауымдастырылған профессор Саменова С.Н.

МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «ҚҰС» КОНЦЕПТІСІНІҢ ВЕРБАЛДАНУЫ

Мақалада М. Мақатаев поэзиясындағы «Құс» концептісінің вербалдануы талданады. «Құс» концептісінің мағыналық құрылымын айқындау үшін концептуалдық талдау әдісі

қолданылады.

Тіл біліміндегі когнитивті лингвистиканың маңызды категорияларының бірі – концепт. Концепттер арқылы біз қандай да бір сөзді мәдениет, ұлттық таным мен коммуникация тұрғысынан қарастыра аламыз және ғаламның тілдік бейнесін түсіне аламыз. Концепт тек тіл білімінің категориясы ғана емес, сонымен қатар адам санасындағы білімдердің жинақталған жүйесі болып табылады. Нақтылай айтқанда, концепт – әлемнің шындық немесе қияли негізін көрсетуші ұжымдық сананың қозғалысын айқындайтын бірлік [1, 1]. Концепттің ғылыми негізі философия ғылымдарындағы универсалиялар (жалпы ұғымдар) туралы пікірталастардан бастау алған. Осы мәселе туралы алғашқы пікірлерді орнықтырушы П. Абеляр ақиқат құбылысты танып білетін ұғымдар адамның ақыл-ойында концепт формасында өмір сүретінін алға тартты [2, 5].

Ең алдымен «концепт» сөзінің этимологиясына тоқталайық. М.Н. Шанскийдың 1982 жылғы шыққан «Этимологический словарь русского языка» атты еңбегінде «концепт» сөзін латын тілінен аударылған калька деп береді, яғни *conceptio*, *-ionis* – «түсіндіру, біріктіру, жиынтық, жүйе, жиын, жинақ, өрнек» дегенді білдірсе, ал *conspicio* деген туыстас сөз «біріктіру, жиынтық, тұтастық» дегенді білдіреді. Демек, Шанский бойынша негізгі идея – белгілі бір нәрсені іштей қабылдау және оны жүйелі түрде жинақтау, яғни ұғыну, түсіну [3].

Лингвистикада концепт сөзін алғаш қолданғандардың бірі – орыс ғалымы С.А.Аскольдов. 1928 жылғы «Концепт и слово» еңбегінде ол концепт терминіне: «Концепт – бұл ойлау процесінде біртектес заттардың белгісіз жиынтығын алмастыратын ойша құрылым» деп анықтама беріп, ең маңызды жағы танымдық құрал ретіндегі қызметі екендігін дәлелдеген [4, 31]. З.Попова мен И.Стернин 2001 жылы жарық көрген «Очерки по когнитивной лингвистике» атты еңбектерінде концептілерді адам санасында қалыптасқан идеалды мәндер деп алып, олар тікелей сезімдік тәжірибелерден (сезім мүшелері арқылы), заттық іс-әрекетінен, өз санасында қалыптасқан концепттермен ойлау әрекеттері арқылы, тілдік қарым-қатынас арқылы және адамның белгілі бір сөздің мағынасын өзінше түсінуінен пайда болатынын тұжырымдаған [5, 69]. Д.С.Лихачев «Концептосфера русского языка» еңбегінде жекелеген концепттердің құрылымдық ұйымдасуын «концептосфера» деп атауды ұсынады. Д.С.Лихачевтің еңбегіндегі концепт – «әрбір негізгі мағынасының» орнына қолданылатын тілдік бірлік. Оның еңбегінде концепт «алгебралық белгі» ретінде қарастырылады [6, 139]. Ю.Степанов бойынша концепт – «адамның менталды әлеміндегі мәдениеттің негізгі ұяшығы», Концепт – адам санасындағы мәдениеттің бір бөлігі, яғни бір жағынан мәдениет адамның менталды әлеміне енсе, екінші жағынан қарапайым адамның мәдениетке енуі [7, 43]. В.А.Маслова «Когнитивная лингвистика» еңбегінде «концепт» пен «ұғымның» айырмашылығын негіздеген. Оның негіздемесі бойынша, «ұғым – белгілі бір объектінің мәнді белгілерінің жиынтығы болса, концепт – ұлттық-менталды құрылым, оның мазмұндық жоспары белгілі бір объект туралы білімдердің жиынтығы» [8, 27].

Қазақ лингвистерінің ішінен, нақты концепт туралы зерттеген ғалымдар еңбегіне тоқталар болсақ, белгілі ғалым Н.Уәли «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты диссертациясында концептіні сезімдік тәжірибеге жатқызып, оны сезімдік – заттық образды концептің ядросы етіп алады. Сол заттық код арқылы белгілі бір объектіні тереңдетіп білген сайын жаңа мәндік белгілермен байи түседі, бұның нәтижесінде концепт мазмұны ұлғаяды немесе көмескіленеді деп тұжырымдайды [9, 16]. М.А. Күштаева концептіні «адам дүниетанымындағы әлем туралы ақиқат болмысты бейнелейтін когнитивті бірлік» ретінде қарауды жөн деп табады [10, 16]. Дүниенің тілдік бейнесін ұлттық мәдени контекстінде көрсеткен зерттеуші А.Ислам өз диссертациясында концептіні ұлттық дүниетаным мен құндылықтарды айқындайтын күрделі тілдік бірлік ретінде көрсетеді [11]. А.С.Ержанова пікірі бойынша, концепт – адамның әлемдік көзқарасы мен әлемнің концептуалды бейнесінің маңызды әрі күрделі элементі болып саналады. Өз зерттеуінде концептіні зерттеудің әртүрлі амал – тәсілдерін көрсетеді [12]. Ғалым Е.М.Абақан «Тілдің мәдени философиясы» атты

монографиясында концептіні Аристотельдің «әлемнің тілдік бейнесі» туралы ойымен сабақтастыра отырып, болмыс пен тіл арасындағы байланыс деп көрсетеді [13].

Қазақ тіл білімінде ғылыми зерттеу нысаны ретінде алынып отырған «Құс» концептісі туралы зерттеу еңбектер өте аз. С.А.Жиренов пен Е.Касеновтің «Дүниенің тілдік бейнесіндегі орнитологизмдердің концептілік мәні» атты мақаласында «Құс» концептісін жалпылыққа ие категория деп алып, қазақ танымындағы құстың материалдық сипаты мен руханилық сипаты туралы ой қозғалған [14]. Хасанов Ғ.Қ., Махамбетова Н.Қ. ««Құс» концептісінің поэтикалық тілдегі көрінісі» атты мақалаларында «құс» концептісінің көркем әдебиетте метафоралар мен теңеу, эпитеттер арқылы көрініс табатынын жазған [15].

Біздің жұмысымыздың мақсаты – «құс» концептісінің вербалдануын М.Мақатаев шығармалары арқылы көрсету.

Зерттеу материалдары ретінде М.Мақатаевтың «Аққулар ұйықтағанда» поэмасы, «Ғашықпын», «Мен сені сағынғанда», «Сенің көзің...», «Өзімнің есебімше», «Жас – ана», «Өкпе – наз» өлеңдері алынды. «Құс» концептісінің семантикасын анықтау үшін концептуалды талдау әдісі қолданылды.

Концептуалды талдау әдісі арқылы аталған шығармалардағы «құс» концептісі анықталып, оның когнитивті құрылымындағы болмыс-бітімі талданды.

Нәтижелер мен талқылау

Мұқағали өлеңдеріндегі «Құс концептісін талдау барысында, «құстың» өзін жалпы атау ретінде макроконцепт тұрғысынан қарастыру арқылы, құстардың түрлерін сол макроконцептінің аясында қарастырамыз. Мұқағали поэзиясындағы «Құс» концептісін төмендегідей фреймдерге бөліп қарастыруға болады:

1 – фрейм. Құс – әдемілік, тазалық. Барлығымызға белгілі «Аққулар ұйықтағанда» поэмасында мынадай жолдар бар:

«Жетім көлден сән кетті мана тұнған

Аққу кетті, ән кетті қанатында». Бұл жолдардағы **аққу** – сұлулықтың, тазалықтың белгісі ретінде алынған. «Аққумен» бірге сұлулық, жарасымдылық, жоғалды дей келе, аққумен бірге әннің кетуі – өмірдің қуанышынан, шабытынан, әдемілігінен айрылуы. Аққуды неге әдемілік ретінде алып тұр дегенге тоқталар болсақ, аққу қазақ фольклоры мен поэзиясында ең әдемі, ең пәк құс ретінде бейнеленеді. Оның ақ түсі тазалық пен адалдық, әдемілікті білдіреді.

2 – фрейм. Құс – махаббат, ғашықтық. М.Мақатаевтың «Ғашықпын» өлеңінде, құс – ақынның ғашығы ретінде бейнеленеді.

«Шарықтап қолым жетпес көкте Күнге

Ақ қанат құсым менің, кеткенің бе?» деген жолдардағы ақ қанат құс – ақынның қолы жетпеген, алыстаған махаббатын білдіріп тұр. Құстың бейнесіне

«ақ қанат» тіркесінің қосылуы ақынның ғашықтық сезімінің шынайылығы мен сүйікті адамының киелілігін білдіреді, ал өз ғашығын құсқа теңеуі – ғашығы да қолы жетпейтін қашықтыққа самғап кеткендей.

Осы сияқты, құстың ақынның ғашығы ретінде вербалдануы «Сенің көзің...» өлеңінде де көрініс табады.

«Аппақ құсым, қайдасың сен? Аңсадым – ау, аңсадым...» деген жолдағы, ғашығын аппақ құсқа теңеу арқылы оны кіршіксіз жан ретінде бейнелеп тұр. Бұл жердегі «құс» - сүйіктісінің бейнесі, алыстап кеткен, тек аңсаумен қалатын махаббат нышаны.

3 – фрейм. Құс – тектілік, еркіндік. М. Мақатаевтың «Мен сені сағынғанда» өлеңінде, қыран құс тектілік ретінде вербалданады.

«Ана – қыран,

Алыстан келеді ұшып мұзбалағың» деген жолдардағы ана – қыран мен мұзбалақ деген тіркестер арқылы ақын тектілік пен өрлікті, ана мен бала арасындағы байланысты көрсетіп тұр. «Ана – қыран» – ақын түсінігінде ананың асқақ бейнесі. Ана да қыран сияқты баласын мықтылыққа, қиындыққа төзуді үйретіп тәрбиелейді. Қыран балаларына алғашында азықты өз тұмсығымен берсе де, кейіннен өз бетімен тамақ табуға мәжбүрлейді. Балапанының қанаты

қатайған кезінде анасы оны биіктен тастап жібереді, осы арқылы ол балапанын биікке өз бетінше самғауға үйретеді. Ақынның мұзбалақ деп отырғаны –анасының тәрбиесі арқылы биікке самғауға дайын жас қыран. Қырандардың қасиеті арқылы ақын анадан балаға берілетін тектілікті айтқысы келген.

«Сен – мендік, мен – сендікпін, ана-қыран,

Қыранбыз, қырандардан жаратылған!» деген жолдарда қыран құс арқылы ана мен баланың тектілігі, рухани байланысы сипатталады. Ана – қайсар рухты қыран ретінде бейнеленсе, бала – сол өрлік пен тектілікті жалғастыратын мұзбалақ ретінде бейнеленіп тұр. Ақынның қыранды тектіліктің бейнесі ретінде алуы – қыран құстың кез келген құспен жұптаспайтынымен, өзіне лайықты серік табатын құс екенімен байланысты.

Ақынның «Өзімнің есебімше» өлеңінде «Құс» концептісі еркіндік ретінде танылады.

«Жапалақ емеспін мен жарбақтаған

Қыранмын екі көзін қан қаптаған» деген жолдардығы ақын өзін қыран ретінде көрсетеді, яғни ешкімге жағымпазданбайтын, өз қорегін өзі тауып жейтін еркін құс арқылы өз тұлғасын сипаттайды. Жапалақ – жерге жақын жүретін, тек қараңғылықта өмір сүретін құс. Ал қыран – биіктікті аңсайтын еркін құс. Жапалақ мен қыран құс арқылы бұл өлеңде еркіндікті сипаттағысы келген.

4-фрейм. Құс – сенім мен үміт. Ақынның «Жас ана» өлеңінде құс – үміт пен сенімнің символы. Мысалы:

«Ол – оның ерке жыл құсы,

Қолына қонған жаңадан» жолдарындағы, «жыл құсы» тіркесі – жаңа туған нәрестенің бейнесі ретінде алынған. Ана үшін жаңа туған баласы – көктемде қайта оралатын жыл құсы сияқты жаңа үміті, болашаққа деген сенімі, өмірінің жаңа мәні. Ал баласын жыл құсы ретінде алуы – жыл құсы ретінде еркін самғасын, бірақ анасын ешқашан ұмытпасын деген ана үмітімен, жыл құстары ұясына қайта оралады, сол сияқты баласы да өскенде анасына қайта айналып келетініне деген сенімімен астасып жатыр.

5 – фрейм. Құс – жан күйзелісі. М.Мақатаевтың «Өкпе – наз» өлеңінде құс – ақынның ішкі күйзелісі, үмітінің күйреуі ретінде алынған. Мысалы:

«Мен – бақытсыз бала құс

Қанаты отқа шарпылған!» деген жолдардағы «бала құс» – әлі қанаты қатайып үлгермеген, алдағы дауылдарға төтеп бере алмайтын жас құс. Ақын осы «бала құс» арқылы өзін әлсіз, қорғансыз жан ретінде сипаттайды. Қанаты отқа күйген құс қайтадан ұша алмайды, сол сияқты ақын да өзінің үмітінің күйрегенін, қанаты болса да ұша алмайтын дәрменсіз күйін бейнелеп тұр.

Қорытындылай айтар болсақ, М.Мақатаев шығармаларындағы «құс» концептісі әдемілік пен тазалықтың, ғашықтықтың, тектілік пен өрліктің, сенім мен үміттің символы ретінде, кейде адамның жан күйзелісін сипаттауда қолданылған. Зерттеу барысында М.Мақатаев танымында «құс» концептісі жақсылықтың, адалдықтың нышаны ретінде басым сипатталатындығын анықтай алдық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ақтанова Л.П. Тіл біліміндегі «концепт» ұғымы. [Электронды ресурс] – Кіру режимі: https://www.rusnauka.com/45_PWMN_2016/Philologia/7_220235.doc.htm
- 2 Ахметова А.М. Әдебиеттануда көркем концептінің зерттелу тарихы. // Academia.edu [Электронды ресурс] – 2019 – Кіру режимі: <https://www.academia.edu/>
- 3 Шанский Н. М. Этимологический словарь русского языка: пособие для учителей/ Н. М. Шанский. : – М. – изд – во Московского университета, 1982. – 470 с.
- 4 Аскольдов А.С. Концепт и слово. // Русская речь. Вып II. – Ленинград: Academia – 1928. С.28 – 44
- 5 Попова З.Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике./ Воронеж, 2001 – 190

с.

6 Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Лихачев Д.С. Очерки по философии художественного творчества. СПб.: Русско-Балтийский информационный центр БЛИЦ, 1996. С. 139–156.

7 Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры. / Ю. С. Степанов. Изд. 2 – е, испр. и доп. М: Академический проект, 2001. – 990с.

8 Маслова В.А. Когнитивная лингвистика: Учебное пособие / В . А. Маслова. – Мн.: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.

9 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. – Алматы: 2007. – 90 б.

10 Құмарбек А. Қазақ тіл білімінде концептілердің зерттелуі. // [Электронды ресурс] – Алматы, 2019. – Кіру режимі: <https://stud.kz/referat/show/92462#&qid=1&pid=12>

11 Ислам А. Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті (салыстырмалы-салғастырмалы лингвомәдени сараптама). // Филология ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2004.

12 Ержанова А.С. Концепт ұғымының теориялық негіздері / А. С. Ержанова, А. К. Сыдыкова, А. Е. Туребаева. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. [Электронды ресурс]. – 8.04.2015. – Кіру режимі: <https://moluch.ru/archive/87/17220/>

13 Абақан Е.М. Тілдің мәдени философиясы: монография. [Мәтін]. / Е. М. Абақан. – Алматы: «Айқос», 1999. – 184 б.

14 Жиренов С.А., Касенов Е. Дүниенің тілдік бейнесіндегі орнитологизмдердің концептілік мәні. / Мақала. – Кіру режимі: <https://bulletin-philology.kaznpu.kz/index.php/ped/article/download/74/593/1177>

15 Хасанов Ғ.Қ., Махамбетова Н.Қ. «Құс» концептісінің поэтикалық мәтіндегі көрінісі. [Электронды ресурс]. Кіру режимі: http://library.wku.edu.kz/index.php?option=com_docman&task=doc_download&qid=12279&Itemid=2&lang=en

Анарбаева А. А.

ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «ПТИЦА» В ПОЭЗИИ МУКАГАЛИ МАКАТАЕВА

В статье анализируется вербализация концепта «Құс» в поэзии М. Макаатаева. Для выявления смысловой структуры концепта «Құс» используется метод концептуального анализа.

Аширбекова К.Б.

Әлімхан Еркеков атындағы мектеп-лицей КММ

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

raihaan-a@mail.ru

ЛИРИКАНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Мақалада лириканы оқытуда оқушылардың шығармашылық белсенділігін арттыру жолдарын зерттеуге арналған. Зерттеудің өзектілігі қазіргі білім беру жүйесінде әдебиет сабақтарының тек ақпарат беру құралы емес, оқушының тұлғалық дамуы мен шығармашылық қабілетін қалыптастырудағы маңызды пәнге айналуында көрінеді. Жұмыста лирикалық шығармаларды оқытудағы инновациялық әдістер – мультимедиялық технологиялар, интерактивті сабақ әдістері, жобалық жұмыс, салыстырмалы талдау және креативті тапсырмалар қарастырылған.

А. Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде лирика жанрын «толғау» деп атауының мән-мағынасы айрықша. Өйткені лирика мазмұны тізбектелген оқиғаларда емес, ақынның ішкі жан дүниесінен туындаған арман-мұраттары, терең ойлары мен әсерлі сезімдері арқылы өмір шындығын бейнелеуінде көрініс табады. Ғалымның пікірінше, толғау ақынның сыртқы әлемнен алған әсерінен емес, ішкі рухани әлемінен бастау алады. Ақын өз көңіл күйін бейнелеу арқылы оқырманға жан сырын ұғындыруды мақсат етеді. Осы тұрғыдан алғанда, толғау - жүректің лүпілі, көңіл тербелісі мен жан дүниенің сырлы сазы. Нағыз ақындық шеберлік тек өз сезімін жеткізуде ғана емес, өзгенің де жан күйін танып, сол сезімді әсерлі түрде бейнелей алуында көрінеді [1].

Адамның ойға шомууы, толғануы, тебіренуі, күйінуі мен сүйінуі, күлуі мен жылауы, шаттануы мен шалқуы секілді сан алуан психологиялық күй-жайлар лирика табиғатымен тығыз байланысты. Лирика жанрын жіктеуде А.Байтұрсынұлының эстетикалық танымының тереңдігін анық аңғаруға болады. Ол адам көңілін қуаныш пен күйінішке бөлейтін себептерге талдау жасай отырып, күйініштің көңілде наразылық туғызатынын, ал наразылықтың мұңға, мұңның ойға ұласатынын атап көрсетеді. Осы негізде лириканы сап толғау, марқайыс толғау, налыс толғау, намыс толғау, сұқтаныс толғау, сөгіс толғау және күліс толғау деп жіктейді. Сонымен қатар бұл түрлерді мазақ, мысқыл, қулық, сықақ, әзіл сияқты ішкі салаларға бөлуі қазақ лирикасындағы психологизм мәселесіне қатысты құнды да алғашқы ғылыми тұжырымдардың бірі болып табылады:

Қайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен.
Қайғы мен ыза қысқан соң,
Зар шығады тілімнен.
Қайтіп қызық көремін
Әуре-сарсаң күнімнен?
Қайрылып қарап байқасам,
Ат шаба алмас мінімнен.
Қайғылы, қартаң біздей шал,
Қарай берсең, қайда жоқ?
Есер, есірік болмасаң,
Тіршіліктен пайда жоқ (Абай).

Лириканы талдау және оны терең танып-білу барысында оқытушы түрлі әдіс-тәсілдерді қолданады. Бұл үдерісте ең маңыздысы - оқушының дербес әрекетіне, өз ойын еркін жеткізуіне мүмкіндік беру. Лирикалық шығарманың басты ерекшеліктерінің бірі - онда көркемдік бейнелеу мен суреттеу құралдарының мол қолданылуы. Сондықтан оқушылар поэтикалық құралдардың мәтінде қалай және қандай мақсатта пайдаланылғанына ерекше назар аударуы тиіс.

Әдеби жанр ұғымы(француз тілінен аударғанда - «түр», «тек») ғылыми әдебиетте шартты түрде екі мағынада қолданылады. Біріншісі - әдебиеттің дәстүрлі тектері: эпос, лирика, драма; екіншісі - көркем шығармалардың нақты түрлері: әңгіме, повесть, роман, поэма, комедия және тағы басқа. Жанр - үздіксіз даму үстіндегі құбылыс. Әр тарихи кезеңде жанрдың негізгі белгілері сақтала отырып, заман талабына сай өзгеріске ұшырап отырады. Кей жанрлар қалыптасып дамыса, кейбірі түрленіп, жаңа сипатқа ие болады.

Поэзия - әдебиеттің ең көне салаларының бірі, мұнда сезім мен эмоция жетекші орын алады. Осыған орай, лириканы оқыту әдебиетті оқытудың басты талаптарынан туындайды.

XIX-XX ғасырларда «өлең» ұғымы айқын мазмұндық сипат алды. Өлең - өлең сөзбен жазылатын, лирикалық сипаты басым шағын көлемді әдеби туынды. Ол белгілі бір ырғақтық жүйеге негізделіп оқылады. Өлеңнің құрылымы шумақ, тармақ, бунақ, буын және ұйқас сияқты құрамдас бөліктерден тұрады. Қазақ өлеңіндегі негізгі өлшем бірлігі - буын. Буынның фонетикалық табиғаты әуезділік пен екпін секілді белгілер арқылы айқындалады. Осы

ерекшеліктерге байланысты өлең жүйелері метрикалық, силлабикалық, тоникалық және силлабо-тоникалық болып жіктеледі.

Лириканы оқытудың өзіндік заңдылықтары бар. Оның интонациялық, синтаксистік және фонетикалық ерекшеліктері өлеңді мәнерлеп оқу барысында толық ашылады. Мәнерлеп оқу - лирикалық шығарманың табиғатына тән тәсіл. Бұл оқудың да өзіндік талаптары бар, соның бірі - кідіріс. Кідірістің бірнеше түрі болады, олардың ішінде грамматикалық кідіріс (кейде өлеңаралық немесе тасымал кідірісі деп те аталады) ерекше эмоциялық әсерге ие. Мұндай кідіріс сөздерді анық, ашық айтуға, тыныс белгілеріне сәйкес дұрыс пауза жасауға мүмкіндік береді:

Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ,
Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақ.
Ауыз омыртқа шығыңқы, майда жалды,
Ой желке, үңірейген болса сағақ.
Теке мұрын, салпы ерін, ұзын тісті,
Қабырғалы, жотасы болса күшті.
Ойынды еті бөп-бөлек, омыраулы,
Тояттаған бүркіттей салқы төсті.
Жуан, тақыр бақайлы, жұмыр тұяқ,
Шынтағы қабырғадан тұрса аулақ.
Жерсоғарлы, сіңірлі, аяғы тік,
Жаурыны етсіз, жалпақ тақтайдай-ақ (Абай).

Логикалық кідіріс. Бұл - табиғи кідіріс. Мұнда шығарманың мән-мағынасына орай, сол шығарманың идеясын ашатын жекелеген сөздерге салмақ түсіріледі. Бұл кезде тыныс белгілеріне онша назар аударылмайды:

Мен оның түнін сүйем, күнін сүйем,
Ағынды өзен, асқар тау, гүлін сүйем,
Мен оның қасиетті тілін сүйем,
Мен оның құдіретті үнін сүйем.
Бар жәндігін сүйемін қыбырлаған,
Бәрі маған: «Отан!» деп сыбырлаған
Жаным менің,
Кеудемді жарып шық та,
Бозторғайы бол оның шырылдаған!
Отан!
Отан!
Бәрінен биік екен.
Мен оны мәңгілікке сүйіп өтем.
Отанды сүймеуің де күйік екен,
Отанды сүйгенің де күйік екен (М.Мақатаев)

Психологиялық кідіріс. Мұнда жеке сөздерге, сөз тіркестері мен тармақтың әсеріне көбірек салмақ түсіріледі. Бұл кідіріс арқылы лирикадағы негізгі ой ашылады. Яғни, қуану, шаттану, толғаныс, өкіну, сағыну, кекету және басқа көңіл күй беріледі:

Күлдей күңгірт шашы бар,Токсан бесте жасы бар,
Көз дегенің - сұп-сұр көр.
Тасбиқ санап бүгіліп,
Жерге қарап үңіліп,
Көрше ауыр күрсінер,
Менің бір қарт анам бар,
Неге екенін білмеймін -
Сол анамды сүйемін!(М.Жұмабаев)

Лириканы оқыту барысында бірқатар маңызды мәселелерді ескеру қажет. Ең алдымен,

өлеңді қабылдауда эмоциялық әсер мен логикалық мазмұнның бірлігі сақталуы тиіс. Оқушының лирикалық шығармаға қатысты өзіндік көзқарасы қалыптасуы шарт. Өлеңнің әрбір бөлігі өзара сабақтастырылып, тұтас жүйе ретінде қарастырылғанда ғана ақынның негізгі идеясы мен көркемдік мақсаты айқындалады. Сонымен қатар ақынның шығармасында қолданған көркемдік-бейнелеу құралдары жан-жақты талдануы қажет. Лириканы түсінуде ақын тұлғасы мен өлең мазмұнының бірлігін тану да маңызды орын алады.

Лирикалық шығарманы терең ұғыну үшін оны бірнеше рет қайталап оқу, сондай-ақ мазмұны мен идеясы ұқсас басқа ақындардың өлеңдерімен салыстыра талдау тиімді. Бұл ретте өлеңді мәнерлеп оқудың маңызы ерекше, себебі ол лириканың ішкі сазын, эмоциялық реңкін ашуға мүмкіндік береді.

Академик З. Қабдолов лириканы тақырыптық тұрғыдан жіктей талдаудың ақынның шығармашылық болмысын тануда айрықша мәні бар екенін атап өтеді. Ғалымның пікірінше, лириканың әр алуан түрі арқылы ақын тұлғасының түрлі қырлары танылады. Ал зерттеуші Ж.Дәдебаев лирикалық шығармада ақынның өмірден көріп-білгенін ғана емес, сол құбылыстардың поэзияға арқау болар ең мәнді, асыл қасиеттерін тани білу қажеттігін нақтылай көрсетеді [2].

Белгілі бір ақынның лирикасын терең меңгерту үшін оның көркемдік жүйесін жан-жақты таныту маңызды. Қазақ сөз өнері, поэзия табиғаты мен өлең құрылысы жайында зерттеуші ғалымдар құнды ғылыми тұжырымдар жасаған. Солардың бірі Ахмет Байтұрсынұлы көркем өнерді бес салаға жіктей отырып, сөз өнерінің мәнін заттың жай-күйін, сипатын, әрекетін сөз арқылы көркем жеткізу деп түсіндіреді.

Ахмет Байтұрсынұлының пайымдауынша, сөз өнері адам санасының үш негізіне - ақылға, қиялға және көңілге сүйенеді. Ақылдың қызметі - дүниені тану, ой елегінен өткізу болса, қиял - бейнелеу мен суреттеу арқылы ойды көркем жеткізуді жүзеге асырады, ал көңіл - сезіну, түйю және талғау қызметін атқарады. Осы тұрғыдан алғанда, өлең тіліне ой мен сезімнің тереңдігі мен әсерлілігі тән.

Қазіргі білім беру жүйесінде лириканы оқыту оқушының тек теориялық білімін емес, оның эмоциялық қабылдауын, шығармашылық қабілетін және тұлғалық көзқарасын дамытуға бағытталуы тиіс. Осы мақсатта инновациялық әдістерді қолдану лирикалық шығармаларды терең әрі қызықты меңгертудің тиімді жолы болып табылады.

Лириканы оқытуда кеңінен қолданылатын инновациялық әдістердің бірі - мультимедиялық технологиялар. Мысалы, Абайдың «Көзімнің қарасы» өлеңін оқыту барысында алдымен өлеңнің аудионұсқасын тыңдатып, кейін бейнебаян немесе слайд-презентация арқылы табиғат көріністері мен музыкалық сүйемелдеуді көрсетуге болады. Бұл тәсіл оқушылардың өлең мазмұнын сезім арқылы қабылдауына және эмоциялық әсерін күшейтуге мүмкіндік береді.

Интерактивті оқыту әдістері де лириканы меңгертуде маңызды рөл атқарады. Мәселен, «Ой қозғау» әдісі арқылы өлеңді оқымас бұрын оқушыларға «Ақын бұл өлеңде қандай сезімді жеткізуі мүмкін?» деген сұрақ қойылады. Ал «Топтық талдау» барысында бір топ өлеңдегі көркемдік құралдарды (эпитет, теңеу, метафора), екінші топ лирикалық кейіпкердің көңіл күйін, үшінші топ негізгі идеяны анықтайды. Нәтижесінде оқушылар өлеңді жан-жақты талдайды.

Лириканы оқытуда жобалық әдісті қолдану да тиімді. Мысалы, «Мағжан Жұмабаев лирикасындағы махаббат тақырыбы» атты шағын жоба дайындау ұсынылады. Оқушылар ақынның бірнеше өлеңін зерттеп, презентация, бейнеролик немесе электронды альбом жасайды. Бұл әдіс оқушылардың өз бетімен ізденуіне, ақпараттық сауаттылығын арттыруға ықпал етеді.

Салыстырмалы талдау әдісі арқылы әртүрлі ақындардың бір тақырыптағы өлеңдерін салыстыруға болады. Мысалы, Абай мен Мұқағали Мақатаевтың табиғат лирикасын салыстыра отырып, тақырып ұқсастығы, көркемдік ерекшеліктері мен авторлық стиль айырмашылықтары анықталады. Бұл тәсіл оқушылардың аналитикалық ойлауын дамытады.

Сонымен қатар, креативті тапсырмалар лириканы оқытуды жандандырады. Мысалы, оқушыларға «Өлеңді жалғастыр», «Лирикалық кейіпкерге хат жаз», «Өлеңге иллюстрация сал» немесе «Өлең мазмұны бойынша шағын эссе жаз» деген тапсырмалар беріледі. Мұндай жұмыстар оқушының қиялын дамытып, поэзияға деген қызығушылығын арттырады.

Лирикалық шығармаларды оқытуға қойылатын басты талаптар:

- Өлеңді әуенмен, сазымен мәнерлеп оқуға, жатқа оқуға ерекше көңіл бөлу;
- Өлеңдегі ақынның көңіл күйін бағдарлату, оқушылардың өз сезіміне, өлеңнің әсеріне де назар аудару;
- Тақырыпқа сай музыканы, бейнелеу өнерін, басқа да өнер туындыларын тиімді пайдалану;
- Өлеңді оқушының қабылдауына жағдай жасау;
- Өлеңнің поэтикалық көркем тіліне назар аудару;
- Шығармашылық жұмыстар жүргізу арқылы оқушының өлең оқуға қызығушылығын арттыру, шабыттарын ояту [3].

Қорытындылай келе, лириканы оқытуда инновациялық әдістерді нақты мысалдармен қолдану оқушының шығармашылық белсенділігін арттырып, өлеңді терең түсінуіне жағдай жасайды. Бұл тәсілдер лириканы оқушы санасында тек оқу материалы емес, рухани-эстетикалық құндылық ретінде қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. *Әдебиет танытқыш*. - Алматы: Жазушы, 1990. - 160 б.
2. Қабдолов З. *Қазақ әдебиетінің тарихы: Теориялық және әдістемелік мәселелер*. - Алматы: Фолиант, 2005. - 240 б.
3. Дәдебаев Ж. *Қазақ әдебиеттануының мәселелері*. - Алматы: Арыс, 2010. - 192 б.
4. Ахмет Байтұрсынов. *Сөз өнері туралы еңбектер*. - Алматы: Қазақ университеті, 1998. - 128 б.
5. Абдуллаев Ж., Құсайынов М. *Лирикалық шығармаларды оқыту әдістемесі*. - Алматы: Білім, 2012. - 152 б.
6. Қуанышбаев Р. *Мультимедиялық технологияларды қазақ әдебиеті сабақтарында қолдану*. - Астана: ҰБТ-press, 2018. – 104 б.
7. Сабиров Т. *Қазақ поэзиясы және заманауи әдістемелік тәсілдер*. - Алматы: Фолиант, 2016. - 176 б.
8. Ермеков, С. *Лирика мен шығармашылық қабілетті дамыту жолдары*. - Алматы: Білім инновациясы, 2017. - 136 б.
9. Жанұзақова, Г. *Оқытуда интерактивті және жобалық әдістерді қолдану*. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. - 144 б.

Аширбекова К.Б.

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ЛИРИКЕ

Данная работа посвящена изучению путей повышения творческой активности учащихся при изучении лирики. Актуальность исследования определяется тем, что в современной системе образования уроки литературы выступают не только как средство передачи информации, но и как важный инструмент формирования личности и творческих способностей учащихся. В работе рассматриваются инновационные методы преподавания лирических произведений: мультимедийные технологии, интерактивные методы обучения, проектная деятельность, сравнительный анализ и творческие задания.

Цель исследования – определить пути развития творческой активности учащихся при обучении лирике и систематизировать их с методической точки зрения. Задачи исследования: выявить педагогическое значение лирики, проанализировать инновационные методы, показать возможности повышения творческой активности учащихся с помощью

Әбдіәзім Н., Зәуірбек А.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің

3-курс студенттері

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

nuraiabdiazim@mail.ru, akerkezuirbek@gmail.com

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., профессор Рапишева Ж.Д.

АУДАРМА ҮДЕРІСІНДЕГІ КАЛЬКА: МАҒЫНАЛЫҚ ДӘЛДІК ПЕН СТИЛЬДІК СӘЙКЕСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада аударма үдерісіндегі калька тәсілінің мағыналық дәлдік пен стильдік сәйкестікке әсері жан-жақты талданады. Мақалада калька тәсілінің шектен тыс қолданылуы қазақ тілінің синтаксистік жүйесіне кері әсер етуі мүмкін екендігі тілдік фактілермен дәлелденеді. Зерттеу нәтижелері аудармада мағыналық және стильдік үйлесімділікке басымдық беру қажеттігін көрсетеді.

Кіріспе

Аударма – бір тілдегі мәтінді екінші тілге мағыналық және стилистикалық жағынан мүмкіндігінше дәл жеткізу процесі. Аударманың мақсаты – түпнұсқа мәтіннің мазмұнын, мәнін, құрылымын басқа тілде қайта жаңғырту [1]. Аударма барысында жиі қолданылатын тәсілдің бірі – калька аударма, яғни түпнұсқадағы сөз тіркестері мен құрылымдардың сөзбе-сөз көшірілуі. Аударматануда бұл құбылысты В.Н.Комиссаров тілдік және стильдік сәйкестікті сақтау контекстінде қарастырып, сөзбе-сөз аударманың шектен тыс қолданылуы түпнұсқа мен аударма арасында алшақтық туғызатынын айтады [2]. Қ.Жұбанов, тілді сыртқы ықпалдан қорғау үшін аудармашының тілдік түйсігі мен мәдени білімі мықты болуы шарт екенін ескертеді [3]. Сондай-ақ Ә.Қайдар да, аудармашылар ұлттық болмысты сақтап, сөз тіркестері мен сөйлем құрылымына мұқият қарау керектігін айтады [4]. Ал А.Д.Швейцер баламалылықты басты талап ретінде ұсынып, калька тек кей жағдайда ғана тиімді болатынын айқындайды [5]. Қазақ тілінің табиғи заңдылығын сақтау жолында кейінгі отандық ғалымдар да өзіндік пікірін білдірген. Мәселен, Р.Барлыбаевтың пікірінше, калька тәсілі шет тіліндегі құрылымды сол күйінде көшіру арқылы қазақ тілінің сөйлем құрылымына теріс әсер етеді, яғни тіл табиғатына жат синтаксистік үлгілер қалыптасады [6]. Г.Нұрғали мәтіндердегі калька құбылысының көркемдікке нұқсан келтіретінін алға тартады. Оның айтуынша, сөзбе-сөз аударылған тіркестер мен сөйлемдер мәтінді жасанды етіп, тілдің бейнелілігі мен стильдік тұтастығын бұзады [7]. Сонымен қатар А.Алдашева калька тәсілінің жиі қолданылуы қазақ тілінің синтаксистік жүйесін бұзатынын нақты мысалдармен көрсетеді. Ол калька арқылы аударылған тіркестер мен сөйлемдердің қазақ тілінің табиғи құрылымына сай келмейтінін атап өтеді. Мәселен, орыс тіліндегі «является» сөзі қазақ тіліне калька тәсілімен «болып табылады» деп аударылады. Бұл тіркес қазақ тілінің синтаксистік құрылымына жат, себебі қазақ тілінде мұндай мағынаны жеткізу үшін «болып табылады» емес, жай ғана «болды» немесе «болып саналады» сияқты табиғи тіркестер қолданылады [8]. С.Сатыбалдиева «Қазіргі аударма мәселелері» атты еңбегінде осы мәселені көтеріп, калька аударманың мәтіндегі авторлық стиль мен реңкті бұзып, көркемдік сапасын төмендететінін атап өтеді. Ол калька тәсілінің тілдің табиғи өрнегіне сай келмейтінін және оқырманға әсер ету күшін әлсірететінін алға тартады [9].

Ал біздің зерттеудің өзектілігі: Аударма барысында жиі қолданылатын калька тәсілі кейде мағына дәлдігін сақтағанымен, қазақ тілінің табиғи құрылымына сай келмей, стильдік жағынан олқылықтарға әкеліп жатады. Осы мәселе қазіргі аударма сапасына әсер етіп

отырғандықтан, оны зерттеу өзекті болып отыр. Сондықтан, бұл зерттеудің мақсаты – калька тәсілінің аударма мәтіндердегі мағына мен стильге қалай әсер ететінін анықтау және оны тиімді қолданудың жолдарын қарастыру.

Зерттеу әдісі

Біз қазақ тілді азаматтармен ассоциациялық әдістің негізінде онлайн эксперимент жүргіздік. Онда респонденттер, орыс тіліндегі сөйлемнің қазақ тілінде берілген әртүрлі аудармалармен сәйкестігін (мысалы, «На улице идет снег» сөйлемінің дұрыс аудармасы «Далада қар жауып тұр») шкалалық көрсеткішпен белгіледі.

2.1.Қатысушылар

Респонденттер 18 бен 46 жас аралығындағы 22 адам (6 ер, 16 әйел), оның ішінде жоғарғы оқу орнының 18 студенті мен 4 ересек әртүрлі саланың мамандары болды. Барлық қатысушылар көру және есту қабілеттері қалыпты, дальтониктік сипаты жоқ, сонымен қатар қазақ тілінде оқып, түсіне алатын қазақ азаматтары. Олар экспериментті бастамас бұрын, толық ақпаратпен танысып, өз келісімін берді. Зерттеуге қатысу ерікті түрде өтті және өтемақы ретінде ешқандай сыйақы берілмеді.

2.2.Материалдар

Стимул үшін орыс тіліндегі сөйлемдер (мысалы, в прошлом году я был в Алматы) мен мақал-мәтелдер (мысалы, лучше поздно, чем никогда) және олардың қазақ тіліндегі әртүрлі аудармалары (мысалы, ештен кеш жақсы немесе мен былтыр Алматыда бодым) қолданылды. Қатысушылар, орыс тілінде берілген сөйлемдердің, әртүрлі нұсқадағы қазақша аудармаларының, сәйкес келетінін белгіледі.

2.3.Процедура

Эксперимент Google Forms қосымшасында жүргізілді. Бірінші және екінші бетте зерттеудің жетекшісі мен мақсаты жайында мағлұмат беріліп, респонденттің зерттеуге қатысуға келісімі алынды. Респонденттің келісімімен келесі бетте сұрақтарға жауап берілді. Әр бетте бір-бірден 6 сұрақ болды. Google Forms қатысушылардан барлық сұрақтарға жауап беруді міндетті етті.

Зерттеу соңында қатысушыларға жеке бас деректерін сақтау немесе жою құқығы бар екендігінен хабардар етіп, егер деректер жойылған жағдайда, берілген жауаптар да автоматты түрде жойылатындығы туралы ақпараттандырдық. Сондай-ақ, респонденттерден зерттеу соңында, сауалнама туралы пікірі сұралды.

2.4.Деректер анализі

Аударма үдерісіндегі калькаға байланысты сауалнама нәтижелерін статистикалық тұрғыда талдау үшін 2025 жылдың 3 наурызында қолданысқа енген Jamovi бағдарламасының «»2.6.44» нұсқасы пайдаланылды. Әрбір стимул бойынша қатысушылардың жауаптарын негізге ала отырып, статистикалық орта мәндер есептелді. Жауаптар «статистика түсініктемесі» функциясы арқылы жеке-жеке талданып, нәтижелер кесте түрінде ұсынылды.

2.5.Зерттеу этикасы

Зерттеуге қатысушы респонденттің жекебасы мен қатысу құқығын қорғау мақсатында арнайы «Келісім формасымен» алдын ала таныстырылды. Бұл құжатта бас зерттеушінің аты-жөні, электронды поштасы және ұялы байланыс нөмірі көрсетілді. Респондент зерттеуге ерікті түрде қатысатынын, өз деректерінің қолданылу шарттарымен таныс екенін, оларды беруге келісім білдіретінін растайды. Сондай-ақ, зерттеу барысында өзінің жеке немесе эксперименттік деректерін кез келген уақытта жоюға құқылы екенін және бұл зерттеуден қандайда бір қаржылық пайда күтпейтінін қабылдайтынын білдіреді.

Нәтижесі мен талқылануы

1-кестеде «Астана является столицей Казахстана» сөйлемінің аудармалық статистикасы көрсетілген. Статистика бойынша жоғарғы көрсеткіш «Астана Қазақстанның астанасы болып табылады» жауабында: орташа – 4.14, СА – 2.62. Бұл сөйлем, калька тәсілімен аударылған. Ал, қатысушылардың көбі осы нұсқаны таңдап отыр. Мұның себебі, қазіргі қазақ тілінде сөйлеушілер, әлі күнге дейін Кеңес одағынан қалған тілдік санамен өмір сүруде. Одан кейінгі

орындарда «Астана – Қазақстанның астанасы» (орташа – 3.64, СА – 2.24) және «Қазақстанның астанасы – Астана» (орташа – 2.55, СА – 1.47) жауаптары тұрғанын байқаймыз.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Астана Қазақстанның астанасы болып табылады	22	4.14	3.50	2.62	0.559
Астана – Қазақстанның астанасы	22	3.64	3.00	2.24	0.477
Қазақстанның астанасы - Астана	22	2.55	2.50	1.47	0.314

1-кесте. «Астана является столицей Казахстана» сөйлемінің аудармалық нұсқаларының статистика

2-кестеде «На улице идет снег» сөйлемінің аудармалық нұсқаларының статистикасы көрсетілген. Статистика бойынша жоғарғы көрсеткіш «Далада қар жауып тұр» жауабында: орташа – 5.18, СА – 2.423. Бұл дұрыс аударылған сөйлем. Қатысушылардың көбі осы нұсқаны таңдады. Одан кейінгі орында «Көшеде қар жауып тұр» жауабы: орташа – 3.91, СА – 1.797. Ал, қатысушылардың таңдауы бойынша ең төменгі көрсеткіш «Көшеде қар келе жатыр» жауабында: орташа – 1.36, СА – 0.902. Себебі, бұл сөйлем тілдік жағынан табиғи емес және қазақ тілінің нормаларына сай келмейді.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Көшеде қар келе жатыр	22	1.36	1.00	0.902	0.192
Көшеде қар жауып тұр	22	3.91	4.00	1.797	0.383
Далада қар жауып тұр	22	5.18	7.00	2.423	0.517

2-кесте. «На улице идет снег» сөйлемінің аудармалық нұсқаларының статистикасы

3-кестеде «В прошлом году я был в Алматы» сөйлемінің аудармалық нұсқаларының статистикасы көрсетілген. Статистика бойынша жоғарғы көрсеткіш «Өткен жылы мен Алматыда болдым» жауабында: орташа – 4.86, СА – 2.61. Бұл сөйлем калька тәсілімен аударылған. Себебі, қазақ тілінде біз «өткен жылы» деп емес, «былтыр» деп айтамыз. Ал, қатысушылардың таңдауы бойынша «Былтыр мен Алматыда болдым» нұсқасы екінші орында тұр (орташа – 4.68, СА – 1.76). Төменгі көрсеткіш «Өткен жылы мен Алматыға бардым» жауабында тұрғанын байқаймыз (орташа – 2.32, СА – 1.36). Өйткені, бұл аударма, түпнұсқаның мағынасынан ауытқып тұр.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Өткен жылы мен Алматыда болдым	22	4.86	6.50	2.61	0.556
Өткен жылы мен Алматыға бардым	22	2.32	2.50	1.36	0.290
Былтыр мен Алматыда болдым	22	4.68	4.00	1.76	0.374

3-кесте. «В прошлом году я был в Алматы» сөйлемінің аудармалық нұсқаларының статистикасы

4-кестеде «Играть на нервах» сөйлемінің аудармалық нұсқаларының статистикасы көрсетілген. Статистика бойынша жоғарғы көрсеткіш «Жүйкесін жұқарту» жауабында: орташа – 4.64, СА – 1.92. Одан кейінгі орында «Жүйкесіне тию» жауабы тұрғанын байқаймыз

(орташа – 4.59, СА – 2.04). Ал, төменгі көрсеткіште тұрған жауап «Жүйкемен ойнау»: орташа – 3.41, СА – 2.26. Себебі бұл, қазақ тілінің нормаларына сай емес.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Жүйкемен ойнау	22	3.41	3.00	2.26	0.482
Жүйкесіне тию	22	4.59	4.00	2.04	0.435
Жүйкесін жұқарту	22	4.64	4.50	1.92	0.408

4-кесте. «Играть на нервах» сөйлемінің аудармалық нұсқаларының статистикасы

5-кестеде «У лентяя всегда есть отговорки» сөйлемінің аудармалық нұсқаларының статистикасы көрсетілген. Статистика бойынша «Еріншектің ертеңі бітпес» жауабы жоғарғы көрсеткіште тұр: орташа – 4.64, СА – 2.28. Бұл сөйлем қазақ тілінің нормаларына сай аударылған. Одан кейінгі орындарда «Жалқау адамның әрқашан сылтауы бар» (орташа - 4.32, СА – 2.38) және «Жалқауда әрқашан сылтау бар» (орташа – 3.86, СА – 1.96) жауаптары тұр. Бұл сөйлемдер тілдік жағынан табиғи емес.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Жалқау адамның әрқашан сылтауы болады	22	4.32	5.00	2.38	0.507
Жалқауда әрқашан сылтау бар	22	3.86	4.00	1.96	0.418
Еріншектің ертеңі бітпес	22	4.64	5.50	2.28	0.486

5-кесте. «У лентяя всегда есть отговорки» сөйлемінің аудармалық нұсқаларының статистикасы

6-кестеде «Лучше поздно, чем никогда» сөйлемінің аудармалық нұсқаларының статистикасы көрсетілген. Статистика бойынша жоғарғы көрсеткіш «Ештен кеш жақсы» жауабында: орташа – 5.27, СА – 2.43. Ал, одан кейінгі орындарда «Ешқашан болмағаннан, кеш болғаны жақсы» (орташа – 3.36, СА – 1.92) және «Кеш болғаны дұрыс, ешқашан болмағаннан» (орташа – 2.86, СА – 1.70) жауаптары тұр.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Кеш болғаны дұрыс, ешқашан болмағаннан	22	2.86	3.00	1.70	0.362
Ешқашан болмағаннан, кеш болғаны жақсы	22	3.36	3.00	1.92	0.408
Ештен кеш жақсы	22	5.27	7.00	2.43	0.519

6-кесте. «Лучше поздно, чем никогда» сөйлемінің аудармалық нұсқаларының статистикасы

Қорытынды

Бұл зерттеуде калька тәсілінің аударма үдерісіндегі орны, оның мағыналық дәлдік пен стильдік сәйкестікке әсері теориялық және тәжірибелік тұрғыда талданды. Сауалнама нәтижелері калькаланған құрылымдардың кей жағдайда мағына жағынан дәл болғанымен, стильдік тұрғыдан қазақ тілінің табиғи нормаларына сай келмейтінін көрсетті. 1-сұрақта, калька тәсілімен берілген «болып табылады» тіркесі жиі таңдалғанымен, ықшам әрі тілге жақын «Астана – Қазақстанның астанасы» нұсқасы стильдік жағынан анағұрлым ұтымды екені байқалды. 2-сұрақта, «Далада қар жауып тұр» - мағынасы да, құрылымы да табиғи аударма ретінде жоғары бағаланды. 3-сұрақта, «Өткен жылы мен Алматыда болдым» нұсқасы

калькаға негізделгенімен, «Бытыр мен Алматыда болдым» - стиль жағынан ұтымды, оқырманға жақын балама ретінде танылды. 4-сұрақта, «Жүйкемен ойнау» секілді калькаланған тіркес жасандылығы себепті төмен баға алды. Ал «Жүйкесін жұқарту», «Жүйкесіне тию» секілді баламалар тілдік бейнелілікті сақтап қалды. 5-сұрақта, халықтық қолданысқа негізделген «Еріншектің ертеңі бітпес» тіркесі ұлттық дүниетанымды жеткізе отырып, мағыналық дәлдік пен стильдік үйлесімділікті қатар қамтамасыз етеді. Жалпы зерттеу нәтижелері калька тәсілінің жүйесіз және шектен тыс қолданылуы қазақ тілінің стилистикалық тұтастығына, синтаксистік жүйесіне және ұлттық тілдік бейнесіне теріс әсер ететінін дәлелдеді. Сонымен қатар, кальканың шынайы тілдік интуицияға сәйкес келмеуі аударманың қабылдануына кері әсер етеді. Осыған сүйене отырып, менің гипотезам мынадай: калька тәсілін аудармада кез келген жағдайда қолдануға болмайды. Ол тек ресми немесе ғылыми мәтіндерде ғана тиімді болуы мүмкін. Ал көркем, публицистикалық немесе ауызекі сөйлеу тілінде калька тәсілі мәтінді жасанды етіп көрсетеді, қазақ тілінің табиғи өрнегіне сай келмейді. Сондықтан аудармашы әр мәтіннің мақсаты мен стилін ескере отырып, кальканы орынды қолдануы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гарбовский Н. К. *Переводческие трансформации и обучение переводу.* – М.: Военное изд-во, 1982. – 160 с.
2. Комиссаров В. Н. *Теория перевода (лингвистические аспекты).* – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
3. Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.* – Алматы: Ғылым, 1999. – 304 б.т
4. Қайдар Ә. *Тіл тағдыры – ел тағдыры.* – Алматы: Санат, 2000. – 368 б.
5. Швейцер А. Д. *Современное переводоведение.* – М.: Флинта, 2002. – 288 с.
6. Барлыбаев Р. *Аударманың теориясы мен тәжірибесі.* – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 216 б.
7. Нұрғали Г. *Аударма және көркемдік шеберлік.* – Алматы: Білім, 2005. – 192 б.
8. Алдашева А. *Аударматану: теориясы мен тәжірибесі.* – Астана: Елорда, 2012. – 220 б.
9. Сатыбалдиева С. *Қазіргі аударма мәселелері.* – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 184 б.

Әбдізім Н., Зәуірбек А.

КАЛЬКА В ПРОЦЕССЕ ПЕРЕВОДА: ПРОБЛЕМЫ СЕМАНТИЧЕСКОЙ ТОЧНОСТИ И СТИЛЕВОГО СООТВЕТСТВИЯ

В статье анализируется влияние калькирования в процессе перевода на семантическую точность и стилистическую идентичность. Авторы статьи на примере языковых фактов доказывают, что чрезмерное использование метода кальки может негативно повлиять на синтаксическую систему казахского языка. Результаты исследования указывают на необходимость приоритета смыслового и стилового соответствия при переводе.

Әбіш Д.

«7М01701 – Қазақ тілі мен әдебиеті» ББ магистранты, М. Өтемісов атындағы Батыс

Қазақстан университеті

Орал, Қазақстан Республикасы

samyratovna@gmail.com

Ғылыми жетекші: PhD К.Б. Жумашева

ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ КӨРІНІСІ: INSTAGRAM ЖЕЛІСІНДЕГІ САЯХАТШЫ БЛОГЕРЛЕРДІҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК МІНЕЗ- ҚҰЛҚЫ

Мақалада Instagram желісіндегі саяхатшы блогерлер дискурсының гендерлік тілдік және коммуникативтік ерекшеліктері талданады.

Гендерлік лингвистика қазіргі тіл біліміндегі пәнаралық және қарқынды дамып келе жатқан бағыттардың бірі ретінде тіл мен қоғамның өзара әрекетін жаңа қырынан түсіндіреді. Бұл ғылым саласы тілдің жыныстық, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктермен байланысын зерттейді. Гендер ұғымы адамның тек биологиялық сипатынан емес, оның әлеуметтік рөлінен, мәдени бейнесінен, қоғамдағы орны мен коммуникациялық мінез-құлқынан көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда тіл — гендерлік сәйкестікті танытудың, әлеуметтік мәртебені бекітудің және өзін-өзі танудың маңызды құралы (Eckert & McConnell-Ginet, 2013). Бүгінде әлеуметтік желілер бұл үдерістердің басты алаңына айналды. Instagram сияқты платформалар тілдің жаңа қолданыс формаларын, стильдік және прагматикалық ерекшеліктерін қалыптастырды. Мұнда тіл тек ақпарат жеткізудің емес, өзіндік «медиатұлғаны» қалыптастырудың да құралына айналды. Сондықтан Instagram-дискурсты гендерлік лингвистика тұрғысынан зерттеу қазіргі замандағы мәдениетаралық коммуникацияны, тілдің әлеуметтік қызметін және гендерлік рөлдердің өзгерісін түсінуге мүмкіндік береді (Holmes & Meyerhoff, 2008). Гендерлік айырмашылықтардың тілдегі көрінісі туралы алғашқы зерттеулер өткен ғасырдың ортасында басталғанымен, қазіргі медиакеңістіктегі дискурстар бұл құбылысты жаңа деңгейге шығарды. Р. Экер мен С. Макконнел-Гинет (2013) тілдің гендерлік бейнелерді қалыптастырудағы рөлін айқындап, жынысты биологиялық, ал гендерді әлеуметтік категория ретінде түсіндірді. Тіл арқылы біз мәдениеттегі ер мен әйел бейнесін ғана емес, олардың әлеуметтік статусы мен қарым-қатынас үлгілерін де көреміз. Жаңа медиа дәуірінде бұл ерекшелік айқын байқалады. Әлеуметтік желілерде ерлер мен әйелдер өз ойын, көзқарасын, сезімін немесе тәжірибесін жариялау арқылы өз бейнесін жасайды. Тілдік таңдау, сөйлем құрылымы, эмоциялық бояу, хэштегтер мен эмодзилердің қолданылуы – бәрі гендерлік ерекшеліктерді айқындайтын прагматикалық белгілерге айналды. Бұл тұжырымды Bustan және Alakrash (2020) Малайзиядағы ер және әйел саяхатшы блогерлерге жүргізген зерттеуінде де дәлелдейді: әйел блогерлердің дискурсы экспрессивті және эмоциялық бояуға бай болса, ер блогерлер ақпараттық және деректік стильді ұстанады.

Гендерлік лингвистика саласының дамуымен қатар, бұл бағыттағы зерттеулердің жаңа медиадағы көрінісі де өзекті мәселеге айналууда. Әсіресе, интернет пен әлеуметтік желілердің коммуникация кеңістігін түбегейлі өзгертуі тіл мен гендер арақатынасын жаңа қырынан қарастыруға мүмкіндік берді. Осы тұрғыдан алғанда, әлеуметтік желі дискурсын лингвистикалық және гендерлік аспектіде қарастыру – қазіргі тіл біліміндегі өзекті бағыттардың бірі ретінде алдыңғы қатарға шығады.

Қазіргі таңда әлеуметтік желілер адамның күнделікті өмірінде маңызды орын алып, ақпарат алмасудың, өзін-өзі танытудың және қоғамдық пікір қалыптастырудың жетекші алаңына айналды. Бұл платформаларда қалыптасқан жаңа коммуникативтік кеңістік дәстүрлі тілдік нормаларға түзетулер енгізіп, ерекше тілдік және дискурстық үлгілердің пайда болуына ықпал етуде. Виртуалды кеңістікте қазақ тілінің қолданыс аясы кеңейіп, оның стилистикалық,

лексикалық және прагматикалық мүмкіндіктері жаңаша көрініс табуда.

Осы бағыттағы зерттеулер әлеуметтік желідегі қазақтілді мәтіндерде тілдік норма мен узустың ара-жігі жиі бұзылатынын, жазбаша ауызекі сөйлеудің кең таралғанын көрсетеді. Сонымен қатар синтаксистік және морфологиялық құрылымдарда инверсия, эллипсис, эмоционалды графикалық таңбалар, кірме сөздер мен жаргондық элементтердің белсенді қолданылуы да байқалады. Ғалымдар әлеуметтік желі дискурсының көпжанрлы, көпстильді және прагматикалық сипатына назар аудара отырып, қазақ тіліне тән желілік қарым-қатынас жаңа тілдік заңдылықтарға негізделіп келе жатқанын атап өтеді. Мұндай үдеріс тіл мәдениеті мен тілдік норма мәселесінің өзектілігін күшейтіп отыр

Зерттеу нысаны ретінде қазақстандық танымал саяхатшы блогерлер Асқар Беков пен Динара Болаттың 2023–2025 жылдары жарияланған жазбалары алынды. Бұл екі блогердің контенті тақырып, стиль және мақсат жағынан әртүрлі болғанымен, екеуі де ұлттық мәдениет, саяхат, өмір философиясы мен аудиториямен қарым-қатынас орнату жағынан үлгілі медиатұлғалар болып табылады. Зерттеу сапалық контент-талдау мен салыстырмалы дискурстық әдістерге сүйенді (Amir et al., 2012). Әр блогерден 20 жазба іріктеліп алынып, мәтіндердегі прагматикалық маркерлер, эмоциялық және бағалаушылық лексика, сөйлеу стратегиялары, хэштег пен эмодзи қолдану жиілігі есепке алынды. Талдау нәтижесі блогердің гендерлік тілдік бейнесін және коммуникациялық интенциясын анықтауға бағытталды.

Асқар Бековтің Instagram-дискурсы ақпараттық бағытта құрылған. Ол фактілер мен статистикаға, тарихи және географиялық мәліметтерге сүйенеді. Мысалы, «1973 жылы Римде Қазақстан дизайнерлері сән көрмесін өткізді» немесе «Дунай бейтарап өзенге жатады» деген сөйлемдер оның ақпарат жеткізуге бағытталған прагматикалық мақсатын көрсетеді. Мұндай сөйлемдерде субъективтілік жоқ, автор оқырманға нақты дерек ұсынады. Ер блогердің дискурсына тән тағы бір белгі — риторикалық сұрақтар арқылы оқырманмен диалог орнату. Мысалы, «Брюссель әлде Астана? Қай қаланың ЭКСПО-шары ғажап?» деген тіркестер аудиторияны пікірталасқа тартады. Бұл тәсіл оқырманның танымдық қызығушылығын оятып, қатысу сезімін күшейтеді. Мұндай стиль Holmes және Meyerhoff (2008) сипаттаған «reference-oriented discourse» үлгісіне сәйкес келеді.

Динара Болаттың жазбалары, керісінше, экспрессивті және эмоционалды сипатта. Оның мәтіндерінде рухани, эстетикалық және мотивациялық элементтер көп кездеседі. «Менің намазым да, медитациям да саяхат дегенге кейбіреулер ренжитін... Бірақ мен Жаратушының әрбір жаратылысы арқылы біздің жанымызды емдейтінін сезіндім» деген сөйлемдерде интуитивті қабылдау, сезім және рефлексия басым. Мұндай дискурс Lakoff (1975) сипаттаған эмоциялық және жұмсартқыш тілдік стратегиялардың нақты көрінісі болып табылады. Блогердің жазбаларында ұлттық және мәдени кодтар да айқын байқалады. Мысалы, «Boketto – еш мақсатсыз алысқа қарап тұру» немесе «Yuki zuki yo – айлы аспан астындағы маужыраған түн» деген сөйлемдерде автор басқа мәдениеттердің философиялық ұғымдарын қазақ тілінде таныстырады. Бұл стратегия оқырманға эстетикалық және танымдық әсер береді. Мұндай мәдени медиаторлық қызметті Isakova және Kurmanova (2024) қазақстандық блогосферада виртуалды тілдік тұлғаның қалыптасу факторлары ретінде қарастырған.

Динара Болаттың дискурсында эмоциялық реңкті күшейтетін эмодзилер мен хэштегтер (#махаббат, #жарықсәттер, #әлемдісүй) жиі кездеседі. Бұл визуалды таңбалар сөздік деңгейдегі эмоцияны күшейтіп, мәтінді визуалды-прагматикалық тұрғыда байытады (Amir et al., 2012). Әйел блогердің дискурсында поэтикалық құрылымдар мен метафоралар жиі ұшырасады. Мысалы, «Табиғат бізді құшақтап, ішкі күйзелістен емдейді» немесе «Күнделікті өмірдің ұсақ-түйегі – рухани өсуге кедергі» сияқты тіркестерде рухани-эмоциялық философияның тілдік көрінісі байқалады.

Жиналған материалдар негізінде Асқар Беков пен Динара Болат дискурстары бірнеше аспект бойынша салыстырылды. Асқар Беков ақпараттық мазмұнды жеткізуде минимализм мен нақтылықты ұстанады. Ол деректерді нақты әрі дәл береді, эмоция мен субъективті пікірден аулақ. Ал Динара Болат керісінше, мотивациялық үндеу мен көркем бейнелеуге

жүгінеді. Мысалы, «Бұл ғажап әлем біз үшін еді. Тек арманда, ұмтыл, жаса!» сияқты сөйлемдер арқылы ол аудиториямен эмоционалды байланыс орнатады. Мұндай стиль Holmes және Meyerhoff (2008) сипаттаған «affective orientation» бағытына жатады.

Зерттеу нәтижесінде әйел блогердің жазбаларының 40%-ы эмоциялық және мотивациялық сипатта болса, 30%-ы эстетикалық және мәдени бағытта, ал қалған 30%-ы ақпараттық сипатта. Ер блогердің жазбаларының 60%-ы ақпараттық және танымдық бағытта, 30%-ы саяхат сипатында, ал тек 10%-ы жеке өмір мен сезімге қатысты. Мұндай айырмашылықтар Bustan және Alakrash (2020) зерттеулеріндегі гендерлік дискурстық пропорциялармен сәйкес келеді.

Практикалық тұрғыдан алғанда, бұл зерттеу медиасауаттылықты арттыру мен тіл үйретуде тиімді құрал бола алады. Гендерлік ерекшеліктерге негізделген мәтіндер студенттердің тілдің прагматикалық қызметін, стильдік әртүрлілікті тануына және эмоциялық әсер ету тәсілдерін меңгеруіне мүмкіндік береді. Сонымен қатар, блогерлік дискурсты талдау әлеуметтік желідегі мәдени кодтарды, ұлттық құндылықтарды және қоғамдық пікірдің тіл арқылы қалыптасу жолдарын түсінуге жол ашады.

Instagram-дискурстың тағы бір маңызды ерекшелігі – интерактивтілік. Динара Болат оқырманымен жиі диалог орнатады, пікірлерге жауап береді, кеңес береді. Бұл – қатысымның екіжақты моделін қалыптастырады. Ал Асқар Беков, керісінше, ақпарат жеткізу мен танымдық контентке басымдық береді. Мұндай айырмашылық гендерлік коммуникацияның медиакеңістіктегі табиғатын айқындайды (Argamon et al., 2007).

Қорытындылай келе, Instagram желісіндегі саяхатшы блогерлердің тілдік және коммуникативтік мінез-құлқында гендерлік ерекшеліктер айқын көрінеді. Ер блогерлердің тілі ақпараттық, нақтылыққа бағытталған болса, әйел блогерлердің тілі эмоциялық және көркем сипатта. Гендерлік айырмашылықтар тілдік құрылым мен прагматикалық деңгейде ғана емес, сонымен қатар мәдени және әлеуметтік контексте де айқындалады. Бұл айырмашылықтар қазіргі қазақ медиамәдениетінің динамикасын, ұлттық дүниетаным мен қоғамдағы гендерлік рөлдердің трансформациясын көрсетеді. Алдағы зерттеулерде қазақтілді блогосфераны корпус деңгейінде талдау, автоматтандырылған эмоциялық және прагматикалық талдау әдістерін қолдану гендерлік лингвистиканың қолданбалы мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Amir, Z., Abidin, H., Darus, S., & Ismail, K. (2012). *Gender differences in the language use of Malaysian teen bloggers*. GEMA Online Journal of Language Studies, 12, 105–124.
2. Argamon, S., Koppel, M., Pennebaker, J. W., & Schler, J. (2007). Mining the Blogosphere: Age, gender and the varieties of self-expression. *First Monday*, 12(9).
3. Bustan, E., & Alakrash, H. (2020). *Gender Analysis Amongst Male and Female Malaysian Travelling Bloggers*. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences, 10(6), 1–9.
4. Eckert, P., & McConnell-Ginet, S. (2013). *Language and Gender*. Cambridge University Press.
5. Holmes, J., & Meyerhoff, M. (Eds.). (2008). *The Handbook of Language and Gender*. Wiley.
6. Iskakova, K., & Kurmanova, B. (2024). *Factors of Formation of Virtual Linguistic Personality in the Kazakhstani Blogosphere*. Tiltanym, 3(95), 209–223.
7. Lakoff, G. (1975). Hedges: A study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts. In *Contemporary Research in Philosophical Logic and Linguistic Semantics* (pp. 221–271). Springer.

Әбіш Д.
**ПРОЯВЛЕНИЕ ГЕНДЕРНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ: ЯЗЫКОВОЕ И
КОММУНИКАТИВНОЕ ПОВЕДЕНИЕ ПУТЕШЕСТВУЮЩИХ БЛОГЕРОВ В СЕТИ
INSTAGRAM**

В статье анализируются гендерные языковые и коммуникативные особенности дискурса путешествующих блогеров в социальной сети Instagram.

Байжуманова А.А.

Б. Аамалбеков атындағы тірек мектебі (РО)
Ұлытау облысы, Жаңаарқа ауданы, Қазақстан Республикасы
raihaan-a@mail.ru

МҰҚАҒАЛИ МҰРАСЫ – ҰЛТТЫҢ АСЫЛ ҚАЗЫНАСЫ

Мақалада қазақ поэзиясының көрнекті өкілі Мұқағали Мақатаевтың шығармашылық мұрасы жан-жақты талданады. Ақын поэзиясындағы ұлттық рух, адамгершілік құндылықтар, туған жерге, елге деген сүйіспеншілік пен өмір философиясы қарастырылады. Мұқағали өлеңдерінің көркемдік ерекшелігі, тіл байлығы, образдылығы мен шынайылығы оның шығармаларын ұлттық асыл қазына деңгейіне көтергені айқындалады. Ақын мұрасы - қазақ халқының рухани әлемін байытатын, ұрпақ санасына ұлттық болмысты сіңіретін баға жетпес құндылық екені дәлелденеді.

Ақынның тұтас бір рухани әлемге айналуы - кез келген дарынға, тіпті аса қуатты талант иесіне де бұйыра бермейтін сирек құбылыс. Мұндай деңгейге ақын кездейсоқ жетпейді, не біреудің қолдауымен ғана көтеріледі деу қате. Өйткені шынайы шығармашылық әлем ақынның өз таланты, терең ойы, білімі мен тынымсыз еңбегінің нәтижесінде қалыптасады. Қазақ поэзиясының көрнекті өкілдерінің бірі - Мұқағали Мақатаевты дәл осындай тұтас поэтикалық әлем жасаған ақын деп нық айтуға болады.

...Батырлар дүбірлеп өткен жер.

Тұлпарлар дүбірлеп төккен тер,

Ғашықтар бір-бірін өпкен жер.

Сарылып сал-сері кеткен жер... [1].

М.Мақатаев жырларында өткен мен бүгін, бүгін мен келешек өзара табиғи байланыста суреттеледі. Ол тарихты құр баяндап, бүгінді жалпылама дәріптеп, болашақты дабырамен болжаудан аулақ. Ақын үшін уақыт ұғымы - тірі болмыс, біртұтас рухани кеңістік. Қазақ жерінің қасиеті оның тарихымен, бүгінгі тіршілігімен сабақтастықта көркем бейнеленеді. Туған жерге деген махаббат ақынның әрбір өлең жолынан айқын сезіледі.

Сүйемін мен жерімнің

Топырағын, тасын да.

Сүйемін думанды елімнің,

Кәрісін және жасын да.

Сүйемін, өскен Отаным,

Жылысып өткен жылыңды.

Қарыздармын сондықтан

Беремін талай жырымды [1].

Ақын халықтық тағылымды терең меңгере отырып, көркем әрі бейнелі сөз өрнегін жасай білді. Қазақ даласының киелілігі мен елдің тұтастығы оның жырларында ерекше қуанышпен, сүйіспеншілікпен жырланады. Сондықтан да ақын туған жердің әр тасы мен топырағын қасиетті деп таниды. Мұқағали поэзиясының басты ерекшелігі - сыртқы көркемдік пен ішкі рухани түйсіктің үйлесімділігі. Қай тақырыпты қозғаса да, өлең жолдарында әсемдік пен терең

ой қатар өріледі.

«Жезді» өлеңінде ақын жер асты мен жер үстіндегі тіршілікті қарама-қарсы қойып қана қоймай, олардың біртұтас еңбек әлемін құрайтынын көрсетеді. Әсіресе кеншілердің жанқияр еңбегі, қайсар мінезі әсерлі суреттеледі. Ақынның негізгі ойы өлеңнің соңғы жолдарында түйінделіп, оқырманды еңбек адамының биік болмысы туралы терең толғанысқа жетелейді. Бұл жыр тек бір кәсіп иесін ғана емес, ел үшін аянбай еңбек еткен барлық азаматтардың тұлғасын танытады.

Жер асты - көгілдір тау, құлама жар,
Жер үсті - көк тіріген мұнаралар.
Жеті қат жер астына енгенінде,
Ұқсамайды тозаққа, көрге мүлде.
Ғұлама кеншілерді көргенінде,
Көк тастың найза ойнатып өңменінде,
Кенші болғың келеді сен де бірге [1,146].

М.Мақатаев поэзиясында жасандылық пен құрғақ уағыз жоқ. Ол көпшілікке мәлім ойларды қайталап, әлсіз шумақтар тізбектеуден алыс. Ақын әрбір өлеңінде тың ой, шынайы сезім, көркемдік шешім ұсынады. Табиғат тақырыбы оның шығармашылығында айрықша орын алады. Ақын табиғатты адам болмысымен егіз ұғым ретінде қарастырады. Туған жер мен табиғат бір-бірін толықтырып, тұтас тақырыпқа айналады.

Көктемде қарсы алып шуақ күнді,
Көк пен жерге керемет қуат кірді.
Жасыл шапан жамылып мауытыдан,
Ескі тонын ер өлкем лақтырды [1].

Мұқағали жырларында табиғат көрінісі философиялық терең оймен астасып жатады. Күн нұры, таң мен кеш, жыл мезгілдері - тек табиғи құбылыс қана емес, адам өмірінің, тіршіліктің, мінез-құлықтың көрінісі ретінде бейнеленеді. Күн - тіршіліктің қайнар көзі, жанды-жансыз әлемнің тынысы. Ақын осы символ арқылы өмірдің мәңгі қозғалысын, үздіксіз жаңаруын суреттейді.

Әсіресе көктем мезгілі ақын поэзиясында ерекше мәнге ие. Көктем - тіршіліктің жаңғыруы, өмірдің қайта оянуы. Табиғаттың құлпыруы адам өмірімен тығыз байланыста беріледі. Жайлауға бет алған ел, құлын-тайдың ойнақы қимылы, даланың жасыл түске енуі - барлығы тіршіліктің тынымсыз әрекетін айшықтайды. Ақын осы көріністер арқылы өмірдің мәні мен сұлулығын тереңнен танытады.

Күн көзінен төгіліп, тамған нұрдан,
Бүкіл тірлік оянып, арман құған.
Күннің шипа шуағы сипап өтсе,
Кәрі еменді қуарған жандандырған.
...Оятуда барлығын күн шуағы,
Ойға түсті, қыр асты, тыншымады [1].

М.Мақатаевтың лирикасы - сезім мен ойдың, қарапайымдылық пен тереңдіктің үйлесімі. Оның өлеңдерінің құндылығы көлемінде немесе тақырыбында емес, ең алдымен шынайылығында, поэтикалық қасиетінде жатыр. Ақын өз замандастарының жан дүниесін, мұң-мұқтажын, арман-тілегін дәл бейнелей білді. Осы тұрғыдан алғанда, Мұқағали - өз дәуірінің үнін жеткізе алған ақын.

Ақын мінезіндегі қайсарлық пен рух биіктігі оның өлеңдерінен айқын байқалады. Өмірдің қиындығына мойымай, тағдырға қасқая қарсы тұру - оның поэзиясына тән қасиет. Жеке басының мұңын халықтың мұңына айналдыра білуі - ақындық шеберлігінің дәлелі. Ақын да адам ретінде өмірдің қуанышы мен қайғысын, азабы мен шаттығын бастан кешірді. Бірақ сол өткінші өмірдің мәнін, уақыттың қас-қағым сәт екенін терең философиялық оймен жырлай алды.

Қырық бес жасында өмірден өткен Мұқағали Мақатаев өлімді мойындаса да, өмірден

түңілген жоқ. Ол артында өшпес рухани мұра, мәңгі жасайтын поэзия қалдырды. Ақынның ғұмыры қысқа болғанымен, жыры - мәңгілік

Мұқағали поэзиясы тақырыптық тұрғыдан аса кең, көркемдік ауқымы терең, мазмұндық арнасы сан тараулы. Оның кез келген жыр жинағын алсақ та, махаббат лирикасы, азаматтық үн, әлеуметтік толғаныс пен философиялық ой қатар өріліп жатады. Ақын қандай мәселені көтерсе де, оны ішкі рухани қозғалыс үстінде, заманының биігінен толғайды.

Бұл ойды Мұқағали Мақатаевтың «Менің мақсатым» атты өлеңіндегі жолдар айқын дәлелдейді. Ақын өзін жыр тудырушы ғана емес, замандасымен сырласатын, қоғаммен мұңдасатын тұлға ретінде көрсетеді. Ол уақыттың ағысына көзсіз ермей, әр қадамын байыппен басуды мақсат тұтады. Жырды қолдан жасап, шектеуге көнбейтін, еркін ағысқа теңейді. Ақын үшін поэзия - тосыннан туған шындықтың үні, ащы болса да ақиқатты бүкпесіз айту міндеті.

Мен жырламаймын,
Сырласамын.
Сыры бар замандаспен мұңдасамын.
Асыққан уақытпен,
Адымымды,
Абайлап анда-санда бір басамын.
Көгендеп жыр қосағын,
Келмейді жыр жасағым.

Мұқағали жырлары шынайылыққа негізделген. Ол жалғандықты жаны сүймей, көңіл түкпіріндегі бар сырын өлең тілімен жеткізеді. Аталған жолдарда философиялық түйін басым, терең ой мен сезім сабақтастығы анық байқалады. Ақын ешқашан құрғақ насихатқа, жасанды философияға ұрынған емес. Оның тағдыры өлеңмен өлшеніп, жырмен өрілді деуге болады. Мұқағали әр өлеңін мүсіншіше қашап, артық сөзге жол бермей, қарапайым әрі дәл оймен сомдайды. Әсіресе ішкі ырғақ пен әуезділік оның жырларына айрықша көрік беріп, поэтикалық сұлулығын арттыра түседі.

Ақынның бейнелі тілі, көркем образға бай сөз қолданысы өлеңдерінің көз алдында тіріліп тұрғандай әсер қалдыруына себеп болады. Сөзді образға айналдырып, оны құбылта қолдану - Мұқағали поэзиясының басты шеберлік белгілерінің бірі. Ақын шығармашылығында кеңінен жырланған мәңгілік тақырыптардың бірі - туған жер. Оның кез келген өлеңінен туған елге деген ыстық ықылас, шынайы сүйіспеншілік сезіледі.

«Бақ мекен» өлеңінде туған жердің көркем табиғаты мен берекелі тіршілігі өзара сабақтастықта бейнеленеді. Ақын ата қонысты құтты, ырысты мекен ретінде суреттей отырып, бабалар аңсаған бақыттың бүгінгі ұрпаққа бұйырғанын айрықша тебіреніспен жеткізеді. Сонымен қатар ел ішіндегі татулық пен бірлік, адамдар арасындағы сыйластық ауыл өмірінің басты құндылығы ретінде көрініс табады. Ақын бұл мекеннің тазалығы мен тұнықтығы бұзылмаса екен деген ізгі тілегін де астарлы оймен білдіреді.

Құт мекен,
Ырыс мекен,
Асыл мекен,
Ақ бидай ақтарылған шашу ма екен?!
Бабаларым аңсаған бақыт деген
Байқасам, бүгін менің қасымда екен.
Немесе:
Ақ жарқын қауым,
Бірінің қамын бірі ойлап,
Жараңдар,
Неткен ынтымақты еді бұл аймақ!

Өлең жолдарындағы ой ұшқырлығы мен көркем тапқырлық бір-бірімен үйлесіп, поэтикалық тұтастық құрайды. Мұндай үйлесім Мұқағали жырларына тән ортақ сипат деуге болады. Ақынның өлеңдерінде бейбітшілік, достық, махаббат, ынтымақ секілді мәңгілік

құндылықтар шынайы болмысымен суреттеледі. Осы арқылы оның ақындық қуаты мен рухани тереңдігі айқын танылады.

Берілген шумақтарда көркем сурет те, салмақты ой да, шымыр ұйқас та - нағыз поэзияға тән барлық қасиет тоғысқан. Өлең соңында түйінделетін негізгі идея - татулық пен береке, ел бірлігі екені анық. Бұл - қай кезеңде де маңызын жоғалтпаған адамзаттық мәселе. Мұқағали Мақатаев осы құндылықтарды еңбектің, бейбіт тіршіліктің жемісі ретінде таныта отырып, адам санасындағы қарама-қайшылықтарды контраст тәсілімен бейнелейді. Оның қаламынан туған жырларда ұлттық бояу айқын көрініс тауып, қазақы рух поэзияның өзегіне айналады.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы ой айту формаларының жаңаруы мен көркемдік ізденістерін ақындар шығармашылығынан айқын байқауға болады. Қазақ поэзиясы - үздіксіз дамып, толығып, айқындалып отырған тірі шығармашылық процесс. Мұндағы басты талап - сөзге деген жауапкершілік. Ал сөз алдындағы жауапкершілік әдебиет алдындағы жауапкершілікке, одан парасат биігіне жетелейді. Әдебиеттің өзін жас сезінбеуі, керісінше, бай фольклорлық мұраны, көне жазба ескерткіштерді, Шалкиізден бастап Абай, Мағжан, Қасым, Әбділдә, Мұқағали, Қадыр, Жұмекенге дейінгі ұлы дәстүрді терең танып, соның заңды жалғасы екенін сезіну - ірі шығармашылық ізденістерге бастайтын жол [2].

Мұқағали Мақатаев лирикасында туған жер мен табиғат көріністері дала тақырыбымен өзара астасып, тұтас поэтикалық әлем құрайды. Ақын үшін дала - тек географиялық кеңістік емес, ұлттық рухтың, қазақ болмысының символы. Оның дала туралы өлеңдерінде кендік, сабыр, төзім, ішкі қуат секілді қасиеттер терең поэтикалық бейнемен беріледі. Дала ақын жырында тірі бейнеге айналып, адаммен сырлас, тағдырлас кейіпте көрінеді.

Лирикалық кейіпкердің сезіміне айрықша мән беру ақынның тек танымдық ерекшелігін немесе ұстамдылығын ғана танытпайды. Бұл - әр ақынның өмірді өзінше, жүрек сүзгісінен өткізе қабылдай алу қабілетінің көрінісі. Мұқағали поэзиясындағы дала тақырыбына назар аударсақ, адам психологиясындағы құбылыстар жекелеп талданбайды. Ақын жырларында жеке мінезден гөрі тұтас қазақ санасы, ұлттық характер, қазақы дүниетаным алдыңғы орынға шығады.

Осы арқылы Мұқағали Мақатаев өткен ғасырдың 60-жылдардағы қазақ лирикасына жаңаша тыныс әкеліп, ұлттық поэзияны көркемдік және рухани тұрғыдан жаңа белеске көтерген жаңашыл ақын ретінде танылады.

М.Мақатаев шығармашылығында туған жер, табиғат, дала тақырыптары қазақтың ұлттық санасымен, мінез-құлқымен тұтасып, символдық деңгейге көтерілді. Ол жеке адамның сезімін ғана емес, тұтас халықтың рухын, ішкі жан дүниесін поэзия тілімен сөйлете білді. Ақын сөзге деген жауапкершілікті биік деңгейде түсініп, поэзияны ар-ождан мінберіне айналдырды.

Мұқағали поэзиясының құндылығы - оның шынайылығында, қарапайымдылығында және философиялық тереңдігінде. Ол қазақтың бай поэтикалық дәстүрін жаңаша өрнектеп, ұлттық әдебиеттің үздіксіз дамып, жаңғырып отыратын тірі процесс екенін дәлелдеді. Сондықтан Мұқағали Мақатаевтың лирикасы - өз дәуірінің ғана емес, барлық уақыттың рухани сұранысына жауап беретін мәңгілік мұра.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мақатаев М. Мұқағали шығармалары. – Алматы: Жалын, 2010. – 317 б. (өлеңдер жинағы)
2. Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. – Алматы, 1973.
3. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры. – Алматы: Күлтегін, 2002.
4. Қирабаев С. Талант және тағдыр. – Алматы: Жазушы, 1996.
5. Мақатаев Мұқағали Сүлейменұлы: библиографиялық көрсеткіш. – Астана: ҚР Ұлттық академиялық кітапханасы, 2021.
6. Мақатаев М. Аманат: Жыр жинағы. – Алматы: Атамұра, 2002-163б.

Байжуманова А.А.

НАСЛЕДИЕ МУКАГАЛИ – ДРАГОЦЕННОЕ СОКРОВИЩЕ НАРОДА

В работе на тему «Наследие Мукагали - национальное достояние» поэзия Мукагали Макатаева рассматривается как художественное отражение национального духа и нравственных ценностей. Анализируются мотивы любви к родной земле, судьбе народа, а также философские размышления о жизни и времени. Раскрывается значение поэтического наследия Мукагали Макатаева в казахской литературе и его духовная ценность. Отмечаются художественное мастерство, образность и искренность поэзии поэта.

Байтилесова Ж.Д.

«Bolashaq» академиясының 2 курс магистранты

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

zhainaptkl@gmail.com

Ғылыми жетекші: п.ғ.м., аға оқытушы Жанузахова Қ.Қ.

КОНТРАСТИВТІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ БАСҚА ЛИНГВИСТИКАЛАРМЕН АРАҚАТЫНАСЫ

Бұл мақалада контрастивтік лингвистиканың тілдер салыстырудағы теориялық және қолданбалы маңызы жан-жақты талданады.

Контрастивтік лингвистика және психолингвистика

Психолингвистика білім саласындағы қабылдау, қалыптасу және тіл әрекетін зерттейді. Психолингвистикаға тән, тіл тарату әрекеті, сондықтан бұл мәселе контрастивтік лингвистикамен тығыз байланыста. Бұл әсіресе алғашқы қатарда өз тілін және екінші тілді меңгеру, екінші тілді қалыптастыру барысы, бірінші және екінші тілдегі тілөндіру ерекшеліктері, екінші тілді меңгерудегі бірінші тіл міндеті болып табылады. Осы мәселелерді шешуде контрастивтік лингвистика мен психолингвистикада әртүрлі теориялар, әсіресе тасымалдау теориясы «білімсіздік», «қате теориясы» және басқалары көзделеді. Кейбір тіл мамандары тасымалдау теориясын айқындау қорытындысының психологиялық негізі деп есептейді. Тасымалдау түсінігі бихевиоризм психологиясымен байланысты, басында әйгілі болғанымен кейінде сынға ұшыраған және соңынан тума тіл құзырының тезисін дамытты. Бұндай тума дарындылық тіл меңгеруде адамның тану мен ұйымдастыру қабілетінің еңбегі деп табылады [2, 43].

Контрастивтік лингвистиканың таралған бірінғай қорытынды жақындау «қате теориясымен» байланысты, тілдерді салыстыру жұмысында кеткен қателерді анықтау. Контрастивтік лингвистикада үлкен қызығушылық тудыратын әртүрлі қателердің себебі болып табылады – әмбебап барысынан бастап, тілдер ерекшеліктеріне қарамастан, қатеден арылу стратегиясына дейін қарастырылады.

Контрастивтік лингвистика мен психолингвистика қарым-қатынасы аталған мәселелермен шектелмейді және психолингвистикалық пайдалану мен айқындайтын тіл талдау және оларды меңгеру болып табылады. Контрастивтік талдау зерттеушіні психолингвист деп таппайды. Оның мақсаты – екінші тілді үйренудегі әдісін ұйымдастыру. Контрастивтік талдау және психолингвистиканы зерттеу қорытындысы бір-бірін толықтырып отырады және олардың құралы мен әдістері әртүрлі болады [2, 44].

Контрастивтік лингвистика және нейролингвистика.

Нейролингвистика миға қатысты тілді зерттейді, нейролингвистика сөйлеу қабілетінің бұзылуы, мидың зақымдалуы, сөйлеу тәртібінің монолингвке қалай болса билингвовтарға бірдей арналған ақпар. Нейролингвистика мидың сөйлеу тұстарын, сөйлеу міндеттерінің жауапкершілігін, мидың екі бөлігіндегі қарым-қатынасын айқындайды. Осыған байланысты

контрастивтік лингвистика саласында сол жақ мидың бөлігінде екінші тілді меңгеру барысында, сақталу немесе бұзылу әрекеті, екінші тілді меңгерудегі тіл міндетінің және қозғалысының маңызды мүмкіндігі мен мүмкінсіздігі болып табылады.

Нейролингвистиканың жай-жапсарын зерттеуде екінші тілді меңгеру, контрастивтік лингвистика жеке билингвизация қалыптасуында аса маңызды рол атқарады. Сонымен қатар нейролингвистика жетістіктерін екінші тілді үйрену барысында аса сақтықпен қолдану қажет, өйткені нейролингвистика аяқталған тақырып емес, қайта 100 жыл бойы әрқилы зерттеулерге сүйене отырып, кейінгі кездерде зерттеу нәтижесі ми мен тілдің ара-қатынасының бірқалыптылығы мен ауытқуларын негізді [2, 44].

Контрастивтік лингвистика және нейролингвистика.

Нейролингвистика миға қатысты тілді зерттейді, нейролингвистика сөйлеу қабілетінің бұзылуы, мидың зақымдалуы, сөйлеу тәртібінің монолингвке қалай болса билингвовтарға бірдей арналған ақпар. Нейролингвистика мидың сөйлеу тұстарын, сөйлеу міндеттерінің жауапкершілігін, мидың екі бөлігіндегі қарым-қатынасын айқындайды. Осыған байланысты контрастивтік лингвистика саласында сол жақ мидың бөлігінде екінші тілді меңгеру барысында, сақталу немесе бұзылу әрекеті, екінші тілді меңгерудегі тіл міндетінің және қозғалысының маңызды мүмкіндігі мен мүмкінсіздігі болып табылады.

Нейролингвистиканың жай-жапсарын зерттеуде екінші тілді меңгеру, контрастивтік лингвистика жеке билингвизация қалыптасуында аса маңызды рол атқарады. Сонымен қатар нейролингвистика жетістіктерін екінші тілді үйрену барысында аса сақтықпен қолдану қажет, өйткені нейролингвистика аяқталған тақырып емес, қайта 100 жыл бойы әрқилы зерттеулерге сүйене отырып, кейінгі кездерде зерттеу нәтижесі ми мен тілдің ара-қатынасының бірқалыптылығы мен ауытқуларын негізді [2, 44].

Контрастивтік лингвистика және когнитивтік лингвистика

Когнитивтік лингвистикада тіл адам санасының бір айрылмас, әрқашан қабылдау, түсіну, ойлаумен қатар жүретін бір мүшесі сияқты. Көп ғылыми пәндер қазіргі уақытта когнитивті лингвистика саласымен жұмыс істеп, оның қажетті мүмкіндіктерін пайдалануда. Соңғылардың ішінде контрастивтік лингвистиканы атауға болады, өйткені ол когнитология мәселесіне тікелей қатысты. Тіл білімінің жан-жақтылығы тілдің өлшемі мен мәселеге түсініктеме беруге, сонымен қатар тіл салыстыру мағынасының когнитивті-инвариантивтік негізі бар.

Когнитивтік лингвистикада тіл білімін анықтау және көпшілік білімге қосылуда, бір тұтас болып кірігуі «бейбітшілік суреті» деп аталады, «әлемдік бейбітшілік суреті» деген атауға толық анықтама береді, әсіресе екі тілді меңгеру бағытында.

Когнитивтік лингвистика ұйымдастырушы негіз ретінде сөйлеу қызметін мойындап тілге бағыт беруі және ортақ білімді түсінушілікпен қарастыруы, тілді оқытудағы қалыптасу қағидасын контрастивтік лингвистикадағы орнын бағыттайды. «Шектесу нүктелерінің» тізбегі когнитивтік және контрастивтік лингвистикада өте нақты: көп ахуал мен тұжырымдама бірліктері контрастивтік лингвистикаға тіл білімін дұрыс түсіну тікелей әсері етеді [2, 45].

Контрастивтік лингвистика және аудару теориясы

Контрастивтік лингвистика мен аудару теориясының арақатынасының сұрағына А.Д. Швейцер бірнеше қайтып оралған. Осы негіздерде нақтылықтың жоқтығынан, кейде аудару теориясының тұжырымсыздығынан, салыстырмалы лингвистика мен контрастивтік лингвистика, өзінің тіл оқыту әрекетімен контрастивтік лингвистика аудару теориясына жақын екендігін А.Д. Швейцер Э.Косериумен келіседі. Э.Косериуге келіссек, контрастивтік сипат әртүрлі тіл құрылысының дамуында іске асады. Аудару теориясы мен тәжірибесі мәтіннің негізінде салыстырылады, бұндай салыстырма белгілі мағынамен тығыз байланысты. Грамматикалық қатарда нақты тілдің негізінде қалыптасқан оппозиция, сөздік құрамда да аударылмайды, олар сәйкестік құралы болып табылады. Тілдік және тілдік емес құрал аударуда толық мағына бермейді. Осыған байланысты Э.Косериум аудару теориясы контрастивтік лингвистикамен тығыз байланыста дейді [2, 47].

Сонымен аудару теориясы мен контрастивтік лингвистиканың белгілі үйлесуі туралы айтуға болады. Дегенмен аудару теориясы мәтінін басымен аяғына қарамастан, есепке әлеуметтік-мәдениет пен психологиялық өзгешеліктерді алады, сондықтан «аудару –бұл тек қана тілдердің ауысу тамғасы емес, мәтіннің басқа мәдениетте қалыптасуы». Контрастивтік лингвистика тек қана тілдерді суреттеуде, кейбір статистикаға сүйене отырып әртүрлі айырмашылық пен сәйкестігін бағыттауға арналған емес, коммуникативтік және әлуметтіклингвистикалық, өйткені контрастивтік лингвистикада сөз тілдердің салыстырылуында, коммуникативті оқытуды айқындайды.

Контрастивтік лингвистика мен аудару теориясының ара-қатынасын А.Д.Швейцер екі қарама-қайшылық түрде сипаттайды: «Бірінші: осы негіздердің бірі жекелігін, екіншісі ара-қатынастарының тығыздалуын айқындайды. Осыларға сүйене отырып контрастивтік лингвистика, аудару теориясының тілдер байланысының жолдарын аударуға деген әсерін анықтайды. Сонымен қатар аудару контрастивтік лингвистикаға зор ықпалын тигізеді, өйткені ол жабдықтайтын негіз *tertium comparationis* болып табылады. Кеңінен таралған аудару теориясы контрастивтік талдаудың алдында жаңа болашақтар ашады». Бұған көз жеткізу оңай, міндеттік эквиваленттілік, мәтіндік эквиваленттілік т.б. қазіргі контрастивтік лингвистикада қолдануын анықтау нәтижесі арқылы [2, 46].

Контрастивтік лингвистика және тілдер қатынасының теориясы. Тілдер қатынасының теориясы тілдер арасындағы екіжақты тіларалық оқыту және түсінік берумен айналысады, біріншісі тіларалық қатынастың барысын іске асыру, екіншісі осы қатынастың қорытындысы. Сондықтан тіларалық қатынас теориясының алдында күрделі әлеуметтіклингвистика, психолингвистика, нейролингвистикалық мәселелер және екі тілді қолдану барысы (интерференция, трансференция, конвергенция, нативизация т.б.).

Қазіргі кезде теориялық негіз, тіларалық қатынас теориясы тіл ахуалының және тіларалық қатынастың әлемдегі әр түрлі аудандарында өсуіне байланысты маңызды болып табылады. Айта кететін бір жай, тіларалық қарым-қатынас пен екітілділік түрлері біздің мемлекетте көп салалы, ал тілдердің типологиялық, генетикалық және міндеттік қасиеттері әр түрлі болуына байланысты бір теория мен бір моделге келу мүмкін емес. Екітілділік жағдай міндетті түрде үздіксіз өзгеріп тұрады. Екі тілге екітілдік міндетті жүктеу, тікелей әр тілді меңгеруі болып табылады. Екі тілді меңгерудегі бағалау негіздері қандай? Тіл меңгерудің қандай өзіндік әдістері мен тәсілдері бар? Әрине осы сұрақтар тең дәрежеде мамандарды тіларалық қатынас теориясы мен контрастивисты қызықтырады, ал олардың шешімдері контрастивтік лингвистикаға екінші тілді үйренудегі әдістемесі.

Аса күрделі сұрақтардың біріне екі тілді меңгерудегі мәдениет қарым-қатынасы жатады. Әрине сөйлеу мәдениеті халықтардың тұрмыс-мәдениетімен бірге өзгеріп отырады, сондықтан тіларалық қатынастың құрылымында билингваның екінші тілде сөйлеу мәдениетінде өз туған мәдениетінің әсерінен қателер болуы мүмкін. Осы аталған көптеген мәселелер бойынша тіларалық қатынас теориясының айналасында контрастивтік лингвистикамен тығыз байланыста. Тіларалық қатынас теориясын қолдануға жеткен жетістіктері және оның түсінік құралы екі тілдің толық жетілуі мен жұмыс істеуіне тіл әрекетестігі дұрыс көмек береді. Контрастивтік лингвистикаға екінші тілді оның шарты мен себебімен меңгерудегі сұрақтар кеңейіп, өз мүмкіндігін нағайта түседі [2, 48].

Контрастивтік лингвистика және лингвопедагогика.

Контрастивтік лингвистиканы міндетіне екінші тілді оқытудағы педагогикалық, психологиялық және кейбір ұйымдастыру мәселері, бір тілді әсіресе екі тілді білімде анықталады. Бұл өте күрделі мәселе, екі тілді оқытудағы түрлері мен жағдайлары соншалықты әрқилы болуына байланысты әрбір мемлекетте, әрбір мектептерде шешімдері мен тұжырымдарын бір арнаға келтіру мүмкін емес.

Бір немесе екі тілді оқытудағы мәселелерге тек қана теориялық жағынан емес, тәжірибе жағынан да нұсқау керек. Мысалы, халықтық білімде қазақ тілі мен орыс тілінің міндеттерін тарату – бастауыш мектептен жоғары оқу орнына дейін, осы тілдердің міндетін екітілдік білім

ретінде әр салада, мекемелерде тарату, екінші тілді үйренуде тежеулік әсер беріп тұрады. Бұндай бүкіл республикаға тән жағдайда, тілдерді үйренудегі сәйкестікке контрастивтік жақындық керек. Контрастивтік лингвистиканың ерекшелігі, ұлттар тілін кеңінен ұлтаралық тіл қарым-қатынасын таратуға сүйене отырып, тек қана тілдер салыстырмасының есебінен емес, әртүрлі мақсатта орнату есебінен де құрылады, дәріс алушылардың екітілдік оқытуына сипат береді. Ұлттық тілдерді таратушылардың арасында тұрмыстық ұлттық-орыс екітілдік дамыған, ол өте жас кезде қалыптасып, орыс тілін оқытуды бір есептен жеңілдетіп, бір есептен күрделендіреді.

Екінші (орыс) тілін оқыту білімсіз, бірінші тілмен қатар, кішкене кешігіп қалыптасады. Екінші тілге дидактикалық оқыту кейбір мектепке дейінгі мекемелерде және жоғары оқу орындарында іске асып жатады. Сондықтан контрастивтік лингвистикаға маңыздысы екінші тілде оқытудың лингвистикалық есебі мен методикалық негізі, нақты жерде және жағдайда оқыту болып табылады. Екінші тілді оқытудағы дидактикалық бағыты кейбір мынадай ерекшеліктермен сипатталады, яғни екінші тіл қалыптасқан екітілдікте немесе монолингвизмде меңгереді. Қайсыбір жағдайда да, екінші тіл – сөйлеп-ойлау қызметінің факультативтік белгісі, көпшілік ортада қалыптасса да екінші құбылыс болып қала береді. Бірінші (туған) тілін меңгеру екінші тілді меңгерудегі алғашқы шарты. Ортақ қондырғыны ескере отырып тіл меңгеру шынайы қоғамда еркін араласуға, түсінісуге қалыптастырады. Сондықтан да контрастивтік лингвистика мен лингводидактикаға мәнді ерекшелік екінші тілді оқытудағы бұлжытпас коммуникативті бағыт болады.

Оқытудағы коммуникативті бағыт, нақты бір мақсаттарға қарамастан, дәріс алушыға еркін араласып коммуникант міндетін атқара алады. Тіл түрі сөйлеу мөлшеріне сәйкес келу керек. Сондықтанда тіл мәдениетінде жалпыжүйелік салыстырмалы түрде ғана емес контрастивтік салыстырманы ескеру керек. Тіл біліміндегі, педагогикалық тәжірибеде және тілді суреттеудегі теориялық жетістіктерді жақындату үшін шешімді коммуникативты оқыту бағыты – міне контрастивтік лингвистикаға нақты мақсат.

Лингвопедагогика педагогиканың маңызды сұрақтарын сезімталдықпен реттейді және тіл мәліметін уақытымен суреттеп оқыту мөлшерінің жағдайына байланысты. Ортақ лингводидактика совет кезіндегі тіл білімі, тілді суреттеуге жақындай отырып, сөйлеу мәдениетін алды. Ортақ лингводидактикада үш тақырып шегінде жаңа жанрлар қалыптастырды: орфография мен орфоэпия, стилистикалық грамматика, стилистикалық лексикология мен лексикография. Мектептің тіл дидактикасы мектеп тарихында мынадай тілдерге бөлінді: туған тіл, шет тілдері және классикалық тілдер. Қазіргі кезде классикалық тілдер оқытылмайды, ал туған тіл мен шет тіліне ақпараттар қосылады. Кәсіптік тіл дидактикасы тілді арнайы қоғамда араласуға таратылып, адамдардың тілден тыс істеріне анықтама береді. «Контрастивтік лингвистиканың басқа лингвистикалармен арақатынасы» атты мақалаға келсек, әзірше қайсібір еңбектердің ішінде болмаса, өз алдына біртұтас зерттеле қоймаған тақырыптардың бірі [3, 316 - 351].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Ярцев В.Н. *Контрастивная грамматика.* – М: Наука, 1981. – 289 с.
- 2 Сулейменова Э.Д. *Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики.* – Алматы: Демей, 1996. – 208 с.
- 3 Рождественский Ю.В. *Лекции по общему языкознанию.* – Москва: Наука, 1990. – 252 с.

Байтилесова Ж. Д.

КОНТРАСТИВТІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ БАСҚА ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ПӘНДЕРМЕН ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Бұл мақалада контрастивтік лингвистиканың тілдерді салыстыра зерттеудегі теориялық және қолданбалы маңызы жан-жақты қарастырылады.

Бакаушина В.М.

М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, «7М01701-Қазақ тілі мен әдебиеті»

БББ магистранты

Орал, Қазақстан Республикасы

bakaushinaviktoriya@icloud.com

Ғылыми жетекші: PhD, аға оқытушы К.Б. Жумашева

ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ГИБРИДТІ ТІЛДІК ҚОЛДАНЫСЫ: НОРМАЛАНБАҒАН ЖАҢА КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ МОДЕЛЬ

Мақалада қазақ жастары тіліндегі гибриді, нормаланбаған цифрлық коммуникацияның ерекшеліктері талданады.

Қазіргі жаһандану жағдайында қазақ жастарының тілдік тәжірибесінде көптілді орта мен цифрлық кеңістіктің ықпалымен гибриді тілдік қолданыс қалыптасып отыр. Қазақ, орыс, ағылшын тілдері мен интернетке тән бейресми белгілердің бір сөйлем аясында араласуы жаңа коммуникациялық модель туғызады. Бұл құбылыс жастар арасындағы шынайы тілдік көрініс болғанымен, қазақ тіл білімінде әлі де жүйелі зерттеуді қажет етеді. Гибриді модель тілдік элементтердің араласуымен қатар, эмоциялық, әлеуметтік және цифрлық құралдардың ықпалдасуын қамтитын күрделі процесс ретінде сипатталады. Заманауи қазақ тіліндегі гибриді тілдік құбылыстарды түсіндіруде А.Ш.Несіпбайдың «Қазіргі қазақ тіліндегі гибриді терминдердің тілдік ерекшеліктері» атты зерттеуі маңызды орын алады. Автор гибриді терминдерді әртүрлі тілдік элементтердің бірігуі нәтижесінде қалыптасқан күрделі тілдік бірліктер ретінде сипаттап, олардың пайда болуын жаһандану мен әлеуметтік-коммуникативтік қажеттіліктермен байланыстырады [1].

Бүгінгі таңда тілдік коммуникацияның трансформациясы әлемдік лингвистикадағы өзекті бағыттардың бірі. Цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы тілдің құрылымдық және функционалдық табиғатына айтарлықтай ықпал етіп отыр. Д. Кристалдың пайымдауынша, интернет дәуірінде тіл «жаңа функционалдық кеңістікке» өтіп, дәстүрлі нормалар, стильдік шекаралар бұзылып, тілдік амалдардың еркін араласуы табиғи құбылысқа айналған [2]. Оның айтуынша, интернет пен мобильді коммуникациялар гибриді дискурстың басты катализаторлары. Қазақстандық көптілді ақпарат кеңістігі, әлеуметтік желілердің кең таралуы және жастардың цифрлық белсенділігі қазақ тілінде ерекше гибриді коммуникациялық модельдің қалыптасуына жағдай жасауда. Н. Ферклаф тілдік өзгерістерді «әлеуметтік әрекеттің жаңа түрлеріне бейімделудің нәтижесі» деп бағалап, жаһанданудың дискурстық процестерге ықпалын айқын көрсетеді [3]. Бұл пікір қазақ жастары тілінде код араластыру, интернет-сленг, ағылшынша-қазақша-орысша бірліктердің қатар жүруін түсіндіруге мүмкіндік береді. Сонымен бірге интернет-дискурстың мультимодалды табиғатын зерттеген С. Херринг онлайн коммуникацияны бірнеше семиотикалық жүйелердің (мәтін, эмодзи, графикалық белгілер, қысқарған формалар) тұтас бірлігі ретінде сипаттайды [4]. Бұл қазақ жастарының гибриді тілдік қолданысындағы семиотикалық көпқабаттылықты ғылыми тұрғыдан негіздейді.

Отандық зерттеулерде З. Назарбаев көптілділік пен тілдік вариативтіліктің қазақ қоғамындағы әлеуметтік табиғатын ашқанымен, жастардың цифрлық дискурсына тән көпқабатты гибриділік әлі арнайы ғылыми сипаттама алған жоқ [5]. Л. Бақытжанова қазіргі қазақ тіліндегі стильдік трансформацияларды атап өтеді, бірақ әлеуметтік желідегі гибриді коммуникацияның жүйелік моделі әлі қалыптаспаған [6]. Сондықтан бұл тақырып – қазіргі қазақ лингвистикасындағы аз зерттелген, ғылыми тұрғыдан аса өзекті бағыт.

Осы аталған ғылыми еңбектер қазіргі қазақ жастарының тілдік қолданысын зерттеу қажеттігін дәлелдейді.

Біріншіден, жастар коммуникациясында орын алып отырған гибриді структуралар

қазақ тілінің дамуындағы жаңа кезеңді көрсетеді.

Екіншіден, гибридіті коммуникация нормаланған әдеби тілден өзгеше құрылымдар түзіп, тілдің прагматикасын кеңейтеді.

Үшіншіден, қазақ тіл білімінде гибридіті тілдік модель теориялық жағынан аз зерттелгендіктен, бұл жұмыс ғылымдағы нақты олқылықты толтырады.

Осыған байланысты қазақ жастарының гибридіті тілдік қолданысын ғылыми тұрғыдан талдау — қазіргі социолінгвистика, дискурс теориясы және цифрлық лингвистика үшін өзекті әрі қажетті бағыт.

Бұл зерттеудің негізгі мақсаты — қазақ жастарының цифрлық және ауызша коммуникациясында қалыптасып жатқан гибридіті, нормаланбаған тілдік қолданыстың құрылымдық, прагматикалық және әлеуметтік-лингвистикалық ерекшеліктерін жан-жақты сипаттау. Атап айтқанда, зерттеу қазақ, орыс, ағылшын тілдік элементтерінің араласуы негізінде пайда болған жаңа коммуникациялық модельдің тілдік механизмдерін, оның қолданылу контексттерін, әлеуметтік мағыналарын, сондай-ақ дәстүрлі тіл нормаларына қатысты қалыптасқан қайшылықтары мен жаңа тенденцияларын анықтауды мақсат етеді.

Зерттеуде коммуникациядағы жаңа тілдік модельді анықтау мақсатында кешенді әдіс-тәсілдер қолданылды. Көздік және мәтіндік талдау арқылы әлеуметтік желілер мен ауызекі сөйлесімдерден алынған табиғи тілдік материалдар зерттелді. Дескриптивті-аналитикалық әдіс деректерді жүйелеуге, ал салыстырмалы талдау гибридіті сөздерді ресми тіл нормаларымен салыстыруға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, социолінгвистикалық бақылау жастардың тілдік таңдауы мен код-араласу жиілігін анықтауға бағытталды. Нәтижесінде гибридіті сөздердің құрылымдық, семантикалық және әлеуметтік-функционалдық ерекшеліктері айқындалды. Бұл зерттеуде қазақ жастарының гибридіті, нормаланбаған тілдік қолданысын кешенді түрде талдау мақсатында сапалық және сандық әдістердің үйлесімі қолданылды. Зерттеу материалы ретінде жалпы саны 520 тілдік дерек жинақталды. Оның ішінде: 310 жазбаша дерек — әлеуметтік желілердегі (Instagram — 120 пост/сторис, TikTok — 210 комментарий, Telegram — 85 чат хабарламасы); 105 ауызекі сөйлесім үлгісі — бейресми ортада (достар арасындағы әңгіме, университеттегі студенттік орта) тіркелген.

Зерттеуге қатысқан тілдік субъектілердің жас аралығы 16–25 жас аралығын қамтиды. Бұл жас кезеңі жастар субмәдениетінің, цифрлық белсенділіктің және тілдік эксперименттердің ең белсенді сатысы ретінде таңдалды. Жүргізілген контент-талдау, социолінгвистикалық бақылау және дескриптивті талдау нәтижесінде қазақ жастарының күнделікті коммуникациясында жиі қолданылатын бірқатар гибридіті сөздер мен код-араласу үлгілері анықталды.

1. “Сохранитьтап қой” / “Сохранитьтап жібер” *сохранить* (орысша. сақтау) + *тап* (қаз. — етістік жасаушы жұрнақ), *қой*, *жібер* — қазақ тіліндегі толық етістік.

Бұл модель жастарға әрекетті тез, қысқа әрі нақты жеткізуге мүмкіндік береді. Екі тілдің морфологиялық элементтері бір сөйлем ішінде бір-бірімен табиғи ұштасады. Мұндай гибридіті формалар жедел коммуникация мен цифрлық ортаға бейімделген жаңа сөйлеу үлгісін қалыптастырады.

2. “Бәрі норм” *бәрі* (қаз.), *норм* (ор. қысқартылған *нормально*)

Жастар толық сөзді қолданбайды (*нормальный* емес), оны қысқартып, бейресми стильде қолданады.

3. “Бұның фишкасы осындай” Ерекше қасиетті, мәнін білдіру; жастар дискурсында бейресми реңк береді. *фишка* (ор. сленгтік сөз — ерекшелік, мән) қазақша синтаксиске икемделген сөйлем. Орыс тілінің сленгі қазақ сөйлемінің грамматикалық құрылымына еркін кірігіп тұр.

4. “Отчетты жібердім” Қазақ морфологиясы арқылы сөйлем құрылымын жеңілдету, бейімдеу. *отчет* (ор. *есеп*) + *-ты* (қаз. табыс септік), *жібердім* (қаз. етістік). Орысша түбір → қазақша грамматикалық тұлға → қазақша етістік.

5. “Чатқа жаз” Цифрлық коммуникациядағы әрекетті қысқа әрі нақты айту. *чат* (ағылш.

chat → орыс тілі арқылы енген) -*қа* (қаз. барыс септік), *жаз* (қаз. етістік). Шетелдік сөз қазақ тілінің грамматикасына толық икемделеді.

6. “Сториске салдым” Инстаграм мәдениетіне тән әрекет атауын қалыптастыру. *сторис* (ағылш. *story* – Instagram термині) -*ке* (қаз. барыс септік), *салдым* (қаз. етістік). Бұл – медиамәдениеттен енген гибрид.

7. “Рекқа шықты” *рек* – “рекомендации” сөзінің жастарша қысқарған формасы -*қа* – қаз. барыс септік, *шықты* – қаз. етістік. Бұл сөз әлеуметтік желідегі алгоритмдік механизмді жастар тіліне бейімдеп қысқартып қолдану арқылы жасалған.

8. “Бүгінгі лугым ұнады” Өзіндік стильді атау, жастар субмәдениетінің маркері. *лук* (look – ағылш. тілінен алынған, "образ"), *лугым* – қаз. тәуелдік жалғауы жалғанған (менің луг-ым), *ұнады* – қаз. етістік. Бұл өте айқын транслингвистикалық гибрид: ағылшын түбір + қазақша грамматика.

9. “Универге келдім” *универ* (ор. «университет» сөзінің қысқарған нұсқасы) -*ге* (қаз. барыс септік жалғауы), *келдім* (қаз. өткен шақтағы етістік). Орыс тіліндегі түбір қазақша грамматикалық құрылымға бейімделген. Мұндай комбинация жастар тілінде ресми емес, бейресми коммуникацияда жиі қолданылады.

10. “Скриндеп сал” *скрин* (ағылш. «screenshot» сөзінен алынған) -*деп* (қаз. көсемше жұрнағы), *сал* (қаз. бұйрық райдағы етістік). Ағылшын түбірі қазақ морфологиясымен үйлесіп, жаңа гибрид етістік қалыптасқан. Мұндай форма цифрлық ортада әрекетті тез және нақты көрсету үшін қолданылады.

Жиналған тілдік деректер құрылымдық сипатына қарай бірнеше типке жіктелді:

1. Орыс/ағылшын түбір + қазақша морфология

Бұл топ ең өнімді категория (жалпы деректің шамамен 46%). Бұл тип қазақ тілінің морфологиялық икемділігін көрсетіп, шет тілдік түбірлердің қазақ грамматикасына толық бейімделетінін дәлелдейді.

2. Қысқарған формалар

Бұл үлгілер тілдік үнемдеу принципіне негізделген (шамамен 21%). Қысқарған формалар жастар коммуникациясында бейресми стиль мен жылдам әрекеттің маркері ретінде қызмет атқарады.

3. Медиа-сленг және платформалық лексика (шамамен 23%)

Бұл сөздер цифрлық мәдениет пен әлеуметтік желілердің тілге тікелей ықпалын көрсетеді.

4. Семиотикалық бірліктер (эмодзи, аббревиатура) (шамамен 10%)

Бұл элементтер вербалды мәтінді толықтырып, эмоция мен бағалауды күшейтетін қосымша семиотикалық құрал ретінде қолданылады.

Қазақ жастарының тілдік тәжірибесінде қалыптасқан гибридті тілдік бірліктер белгілі бір прагматикалық қызметтерді атқарады. Аталған қолданыстар, ең алдымен, бейресми коммуникация аясында жүзеге асады. Олар күнделікті тұрмыстық әңгімеде, онлайн чаттарда, әлеуметтік желілердегі комментарийлер мен стористерде, сондай-ақ тең дәрежелі коммуниканттар арасындағы қарым-қатынаста жиі қолданылады.

Гибридті тілдік қолданыстың негізгі адресаты — жастардың өздері, яғни бір әлеуметтік-жас топтың өкілдері. Бұл бірліктер көбіне топшілік коммуникацияда қолданылып, ортақ мәдени кодты меңгерген адресатқа бағытталады. Ресми мекемелерге, аға буын өкілдеріне немесе иерархиялық қатынастағы коммуникацияда мұндай формалар сирек пайдаланылады.

Эмоциялық тұрғыдан алғанда, гибридті тілдік бірліктер коммуникациядағы экспрессияны күшейту, жақындық пен еркіндік атмосферасын қалыптастыру, сондай-ақ бағалауыштық реңк беру мақсатында қолданылады. Мұндай қолданыстар ирония, юмор, таңдану, мақұлдау немесе наразылық сияқты эмоциялық мәндерді жеткізуде тиімді құралға айналған. Әсіресе цифрлық ортада мәтінге эмодзи, аббревиатура немесе қысқарған формалардың қосылуы сөйлеушінің эмоциялық күйін нақтылап, хабардың прагматикалық әсерін арттырады. Мысалы, «Скриндеп сал 😊» тіркесінде эмодзидің қолданылуы бұйрық

райдағы сөйлемнің қаттылығын жұмсартып, достық, бейресми реңк үстейді. Бұл гибриді қолданыстың тек ақпарат жеткізу құралы емес, сонымен қатар коммуникативтік қарым-қатынасты реттейтін прагматикалық механизм екенін көрсетеді.

Жүргізілген зерттеу қазақ жастарының тілдік тәжірибесінде қалыптасып келе жатқан нормаланбаған жаңа коммуникациялық модельдің айқын көріністерін анықтады. Қолданылған зерттеу әдістері – контент-талдау, дескриптивті талдау және социолингвистикалық бақылау – арқылы әлеуметтік желілер, чаттар және ауызекі сөйлесімдерден алынған нақты тілдік материалдар зерттелді. Зерттеу нәтижесінде жастар тіліне тән гибрид тіркестер айқын көрінді. Мысалы, тіркестердің барлығы орыс, ағылшын және қазақ тілдерінің элементтерінің бірлесуінен пайда болған, бірақ қазақ морфологиясына бейімделген. Олар жастар арасындағы топшілік идентификацияны, эмоциялық экспрессияны, цифрлық коммуникацияны жеңілдетуді және бұйрықтық/сұраулық функцияны жүзеге асырады. Зерттеу қазақ жастарының тілдік тәжірибесін, әсіресе гибрид сөздер арқылы қалыптасқан жаңа коммуникациялық модельді сипаттау арқылы қазіргі көптілділік және цифрлық коммуникация жағдайында тілдік өзгерістерді көрсетуге мүмкіндік берді. Бұл жұмыс қазақ тілінің заманауи қолданылуы мен жастар субмәдениетін зерттеуде теориялық және практикалық негіз қалыптастырады. Қазақ жастарының гибриді тілдік қолданысы тілдік элементтердің механикалық араласуы ғана емес, коммуникациялық қажеттіліктерге байланысты пайда болатын тілдік бейімделу формаларының жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Зерттеу нәтижелері қазақ тілінің заманауи қолданысындағы өзгерістерді сипаттауға негіз болып, бұл бағытта болашақта кеңейтілген эмпирикалық материалдар негізінде тереңірек зерттеулер жүргізудің өзектілігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Несіпбай А.Ш. *Қазіргі қазақ тіліндегі гибрид терминдердің тілдік ерекшеліктері.* «Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ Хабаршысы» журналы, 2022.
2. Crystal D. *Language and the Internet.* Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
3. Fairclough N. *Discourse and Social Change.* Cambridge: Polity Press, 1992.
4. Herring S. C. *Discourse in Web 2.0: Familiar, Reconfigured, and Emergent.* In: Tannen, D., Hamilton, H., Schiffrin, D. (Eds.). *The Handbook of Discourse Analysis* (2nd ed.). Wiley-Blackwell, 2013.
5. Назарбаев З. *Қазақ қоғамындағы қостілділік табиғаты.* Алматы: Қазақ университеті, 2012.
6. Бақытжанова Л. *Қазіргі қазақ тілінің стильдік дамуы.* Астана: ЕҰУ баспасы, 2018.
7. Момынова Б., Анесова У. *Гибридные слова в казахском языке (на материалах массмедии).* Tiltanym, 2019.

Бакаушина В.М.

ГИБРИДНОЕ ЯЗЫКОВОЕ УПОТРЕБЛЕНИЕ КАЗАХСКОЙ МОЛОДЁЖИ: НЕНОРМАТИВНАЯ НОВАЯ КОММУНИКАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ

В статье анализируются особенности гибридной, ненормированной цифровой коммуникации в языковой практике казахской молодёжи.

Балтабаева А. К.

Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 2-курс
магистранты

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

aidanbaltabai@gmail.com

Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессор Адилова А.С.

БАЛА СӨЙЛЕУІНДЕГІ ДЫБЫС СИМВОЛИЗМІ: АТА-АНАЛАР САУАЛНАМАСЫ НЕГІЗІНДЕГІ ТАЛДАУ

Мақала қазақтілді балалар сөйлеуіндегі дыбыс символизмінің көріністерін эмпирикалық деректер негізінде талдауға арналған. Зерттеу ата-аналардың қатысуымен жүргізілген сауалнама нәтижелеріне сүйене отырып, дыбыс пен мағына, эмоция және қимыл арасындағы байланысты анықтайды. Алынған нәтижелер дыбыс символизмінің бала тілінің қалыптасуындағы когнитивтік және коммуникативтік рөлін көрсетеді.

Дыбыс символизмі – дыбыс пен мағына арасындағы табиғи, уәжді байланысты білдіретін тілдік құбылыс. Бұл байланыс әсіресе бала тілінің қалыптасу кезеңінде айқын көрінеді, себебі бала қоршаған ортаны ең алдымен дыбыс арқылы қабылдап, эмоцияны, қимылды және заттардың қасиеттерін акустикалық формада бейнелейді [1]. Қазақ тіл білімінде дыбыс символизмі мәселесі жекелеген еңбектерде ғана қарастырылып, бала сөйлеуі контекстінде жүйелі эмпирикалық зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Осы олқылықты ескере отырып, аталған мақалада қазақтілді балалар сөйлеуіндегі дыбыс символизмінің көріністері ата-аналардың тікелей қатысуымен жүргізілген эксперименттік сауалнама нәтижелері негізінде талданады. Зерттеудің мақсаты – баланың сөйлеу дамуының әр кезеңінде дыбыс пен қабылдаудың, дыбыс пен мағынаның өзара байланысын анықтау.

Бұл зерттеуге 1-5 жас аралығындағы балалардың ата-аналары немесе олардың заңды қамқоршылары қатысуы міндеттелді. Эксперимент қазақ тілінде сөйлейтін отбасылардың балалары арасында жүргізілді. Сауалнама Google forms арқылы онлайн түрде өтті. Респонденттердің міндеті – зерттеуші нұсқаулығы бойынша шынайы жауап беру және тапсырмаларды орындау. Зерттеу 2026 жылдың қаңтар айында өткізіліп, бір аптадай уақытқа созылды. Осы аралықта экспериментке 51 адам қатысып, керекті нәтижені шығаруға ат салысты.

Сауалнама жауаптарына сүйенсек, балалардың орташа жасы ~ 3,2. Олардың 26-сы қыз бала, 25-сі ұл бала. Баланың сөйлеу тілін анықтағанда, таза қазақ тілін қолданушы саны – 37, ал 12 бала қазақ және орыс тілдерінде, 1 бала қазақ, орыс, түрік тілдерінде және тағы 1 бала орыс тілінде сөйлейтіні белгілі болды. Зерттеуге қатысып жауап бергендердің 48-і баланың анасы, екеуі – аға-әпкесі, біреуі – әкесі. Бұл деректер бізге дыбыс символизмін табиғи тілдік ортада байқауға мүмкіндік берді.

Қойылған сұрақтар мен тапсырмалар тақырыпты кеңірек ашу мақсатында арнайы бөлімдерге бөлінді. Бірінші бөлім баланың сөйлеуіндегі ономотопеяны анықтау үшін қойылған сұрақтардан тұрды. Осы бөлім сұрақтары арқылы зерттеуге қатысқан респонденттердің барлығы дерлік өз балаларының дыбысқа еліктеу сөздерін белсенді қолданатынын растады. Жауаптардың ешқайсысында бұл құбылыстың болмауы көрсетілмеген, бұл дыбысқа еліктеу бірліктерінің ерте жастағы балалар тілінің әмбебап әрі базалық элементі екенін дәлелдейді. Ал бұл баланың жиі қолданатын дыбысқа еліктеу сөздері екені анықталды: ау-ау/ав-ав/аф-аф (иттің үруі), пш-пш (үтік дыбысы), вж-вж (шаш алатын құрылғы дыбысы), мияу, мө-ө/муу/ммм-мм, мә-ә, аррр/ыррр, тшшш, тиш/түш, бооо/бээ, ррр, га-га (қаз), кис-кис, вын-вын, чу-чу, ууу, сссс (жылан), бип, сатыр-гүтіп, тарс, вммм, тики, ням, хрю-хрю, гүрс-гүрс, атчууу, дігідік, тссс, тарс, тұрс, бууу (машина), бум-бум, игого.

Баланың өз бетінше ойлап тапқан жеке дыбысқа еліктеу сөздерін қатысушылар былайша

көрсетті: моо, АРПО (мультфильм деген мағынаны білдіреді), пшш (кіші дәрет), қоңқ, пфффф (қатты қорылдау), джыж (машинамен ойнағанда айтады), бияк-бияк, тики (ойыншық), уу (суды атауы), зе (бір саны), пс (үн шығармау), гөй-гөй, трр (трактор), но (жоқ деген сөз), вжик-вжик (машинаның терезесін сүртіп жатқан кездегі дыбыс), ку-ку (кұстардың даусы), иик (машинаның тоқтауы). Осылайша респонденттердің едәуір бөлігі баланың дыбысқа еліктеу сөздерінен басқа, өз бетінше ойлап тапқан жеке дыбысқа еліктеу сөздері бар екенін көрсеткен.

Сауалнаманың келесі блогы балалардың визуалдық пішіндер мен дыбыстық формалар арасындағы ассоциациясын анықтауға бағытталды. Респонденттердің басым бөлігі домалақ, жұмсақ пішіндерге балалардың ата-аналары көбіне «Буба», «Моло» сияқты жұмсақ, еріндік, жуан жасанды сөз қолданатынын көрсеткен. Аталған нәтиже психоллингвистикада кеңінен белгілі bouba-kiki эффектін растайды. Бұл эффектті алғаш рет 2001 жылы Вилаяноур Рамачандран мен Эдвард Хаббард деген ғалымдар эксперимент жүргізу арқылы ғылыми түрде түсіндірді. Bouba-kiki эффектiсi бойынша адам миында дыбыс пен көру (пішін) бір-бірімен байланысып өңделеді. Сәйкесінше, «Буба» – жұмсақ естіледі → домалақ пішін, «Кики» – өткір естіледі → үшкір пішін [2]. Біздің көрсеткен дерегіміз арқылы бұл феноменнің қазақтілді балалар арасында да айқын көрінетінін көрсетеді. Бұл нәтиже дыбыс символизмінің әмбебап заңдылықтарына сәйкес келеді және бала санасында дыбыс пен визуалды бейненің өзара байланысы ерте жастан қалыптасатынын дәлелдейді.

Осы бөлімде балалардың объектінің тактильді (жұмсақ-қатты) қасиетін дыбыстық форма арқылы қалай кодтайтынын да анықталды. Респонденттер баланың жұмсақ заттарға «жұмсақ естілетін» сөздерді, ал өткір заттарға «қатаң естілетін» сөздерді таңдауға қаншалықты бейім екенін көрсетті. Бұл сұраққа қатысушылардың басымы «мүлде байқамадым» (64,7 %) деп жауап берген, бұл нәтиже дыбыс символизмінің жоқтығын емес, оның бейсаналы деңгейде жүзеге асатынын көрсетеді. Бұл жауаптан бөлек, «кейде» (17,6 %), «жиі» (9,8 %) жауаптары және «әрқашан» (3,9 %) және «сирек» (3,9 %) жауаптары болғанын ескере отыра, дыбыс символизмінің бала сөйлеуінде автоматты, интуитивті түрде көрінетінін, кейбір балаларда айқын ал кейбірінде әлсіз формада жүзеге асатынын білеміз.

Ал келесі баланың өзі ойлап тапқан сөздерінде жұмсақ заттар сол сөздерде жұмсақ естілетін дыбыстармен (л, м, у), ал үшкір немесе қатты заттар қатаң шығатын дыбыстармен (к, т, с) байланысып айтылу-айтылмауына байланысты қойылған сұраққа қатысушылар мынадай жауаптарды берді: Үймош (жұмсақ ойыншықтарға), Пистолетпен так-так, Машинамен дыш-дыш, Тики – ойыншық (сылдырмақтар), мяу – жұмсақ ойыншықтарды, гаф-гаф қатты ойыншықтар, Жұмсақ ойыншықтың бәрін Вася деп атайды, Ддк – жылқы, Кинг – қатты машиналарды атауы. Бұл нәтижелер дыбыс пен зат қасиеттері арасындағы байланыс баланың ішкі когнитивтік механизмдерімен байланысты екенін дәлелдейді.

Үшінші бөлім эмоция мен дыбыс байланысына арналды. Эмоциялар мен дыбыстардың байланысы – баланың өз сезімін (қуаныш, реніш, қорқыныш, ашу) арнайы сөзсіз, түрлі дыбыстар арқылы жеткізуі. Бала эмоцияларын қандай дыбыстар арқылы білдіретінін анықтау үшін берілген ашық сұраққа респонденттер жауапты еркін түрде берген. Бұл әдіс баланың табиғи, спонтанды түрде дыбыс арқылы қалай білдіретінін анықтауға мүмкіндік береді. Берілген жауаптарды талдау нәтижесінде баланың эмоциялары дыбыстық формада бірнеше тұрақты топқа бөлінді:

1) Қорқыныш эмоциясы. Ең жиі кездесетін дыбыстар: «aaa», «aaaaa», «ой!», «ух!», «өөө», «үүү»; кей жағдайда лексикалық формаға көшу: «қорқып кеттім», «қорқып тұрмын», «қоқаам». Бұл дыбыстар күтпеген жағдайға реакцияны білдіреді және физиологиялық тұрғыда тыныстың күрт өзгеруімен байланысты.

2) Ашу / ренжу эмоциясы. Жиі қайталанған дыбыстар: «ыыы», «ыыыы», «хм», «мм», «мхм», «фф», «ух», «туууу». Кейбір қатысушылар аяқпен жер тебу, дыбысты қысыммен айту сияқты қимылмен қатар жүретінін атап өткен. Бұл эмоцияларда қысаң дауыстылар, мұрын жолды дыбыстар, фрикативтер басым. Яғни дыбыс қарсылықты, наразылықты білдіретін символға айналады.

3) Таңдану / қызығу эмоциясы. Ең жиі тіркелген дыбыстар: «уааа», «уау», «вааау», «уааауу», «оой», «ойойооой», «огоо», «мэээ», «әйәй», «иху». Таңдану эмоциясында созылыңқы, ашық, әуезді дыбыстар басым. Бұл дыбыстар баланың жаңа ақпаратты қабылдауын, қызығушылық пен жағымды таңданысын білдіреді.

4) Қуану эмоциясы. Көптеген ата-аналар қуану эмоциясын да атап өткен: «уау», «ура», «ураа», «алақай», «иә! иә!», «оооо». Қуану дыбыстары жоғары тонмен, жылдам қарқынмен, эмоционалды екпінмен айтылады. Бұл дыбыстар баланың жағымды эмоциясын тікелей акустикалық формада көрсетеді.

Сонымен қатар кейбір ата-аналар бала дыбыссыз жылайтынын, эмоцияға қарай дауыс жіңішкеріп немесе жуандайтынын, кейде эмоция дыбыстан гөрі қимыл арқылы берілетінін, жасы үлкен балаларды эмоция сөзбен айтыла бастайтынын атап өткен.

Төртінші бөлімде дыбыс пен мағына, басқаша айтқанда фонестезия қарастырылды. Фонестезия – белгілі дыбыстар мен дыбыстар тобының белгілі бір мағынамен немесе сезімдік әсермен табиғи түрде байланысуы. Яғни кейбір дыбыстар естілгенде адамның санасында сол дыбыспен байланысты белгілі бір қасиет, қозғалыс немесе сезім елестейді.

Ата-аналардың «баланың жеке өзі ойлап тапқан сөздері» туралы жауаптарын талдау нәтижесінде респонденттердің басым бөлігі балаларында мұндай сөздерді байқамағанын немесе жоқ екенін көрсеткен. Бұл жағдай дыбыс символизмінің болмауын емес, керісінше, оның ерте кезеңде көрініп, кейін стандартты лексикалық бірліктермен тез алмасқанын білдіреді. Әсіресе тілі ерте дамыған немесе анық сөйлейтін балаларда дыбысқа негізделген сөздер ұзақ сақталмайды.

Сонымен қатар бірқатар жауаптарда баланың дыбысқа еліктеу арқылы немесе өзіне ыңғайлы артикуляция негізінде қалыптастырған сөздері кездеседі (мысалы, «тики» – ойыншық, «шшш», «у» – су, «тық-тық», «аф» – жеп қою, «уфуф» – су ішем, «баааа» – қорқыту, «анка» – айран, «әлікә» – рахмет, «тәтиток» – напиток, «болман жоқты» – болмады, «тисеме» – тиіспе, «куку» – тығылу, «гәт» – білмеймін, түсінбеймін, «тәтә» – тәте, «Акоу» – папасын осылай атайды, «тазыз» – сағыз, «зе» – бір, «тря» – үш, «гөй-гөй» – өзіне қарату үшін). Мұндай сөздер дыбыс пен мағына арасындағы табиғи байланысты көрсетіп, дыбыс символизмінің бала сөйлеуінде белсенді қызмет атқаратынын дәлелдейді.

Ал ата-аналардың «ұқсас заттар мен құбылыстарды атау үшін бірдей сөздерді қолдану» туралы жауаптарын талдау нәтижесінде мынадай жауаптар кездесті: Кейде кішкентай деп айтып жатады кішкентай заттарды, Екі апкесін азер диді, Бүкілімізге – папаааа, ат ойыншығына – атчуууу, Барлық туыс әпкелеріне нәнә дейді, Әкесінің жеңгелеріне мама дейді, Жәндіктерді «ызззз» деп дыбыстатады.

Соңғы бөлімде ата-ананың мета-бақылауына, толығырақ айтқанда, ата-ананың баланың мінез-құлқын, коммуникациясын және эксперимент жағдайындағы контекстті сипаттауына байланысты сұрақтар берілді. Бала сөйлеуінде дыбыс символизмі өздігінен пайда болатын құбылыс пен әлеуметтік ықпалдың (ересек сөйлеуі) қиылысында қалыптасады. Ата-аналардың мета-бақылауына негізделген сұрақтың нәтижелері бала сөз таңдауда ересек тілдік үлгінің басым рөл атқаратынын көрсетеді. Респонденттердің көпшілігі (62,7%) балалар сөздерді таңдауда негізінен ересектердің үлгісіне еліктейді деп есептейді. Бұл баланың тілдік дамуы әлеуметтік орта арқылы қалыптасатынын және ересек адамның сөйлеуі негізгі бағдар болатынын дәлелдейді. Сонымен қатар қатысушылардың бір бөлігі (25,5%) баланың сөз таңдауы жағдайға байланысты өзгертетінін, ал 21,6% жағдайда бала дыбысталуына мән беріп, өзіне жеңіл әрі жағымды естілетін нұсқаларды таңдайтынын көрсеткен. Бұл дерек дыбыс символизмінің бала сөйлеуінде екінші деңгейлі болса да, сақталып отыратын фактор екенін аңғартады.

Ата-аналардың «баланың сөздерді өзіне дұрыс естілетіндей етіп өзгертіп айтуы» туралы жауаптарын талдау нәтижесінде мұндай құбылыс балалардың едәуір бөлігінде кездесетіні анықталды. Жауаптарда балалардың күрделі немесе артикуляциялық тұрғыдан қиын сөздерді өз мүмкіндігіне сай жеңілдетіп, дыбыстық жағынан ыңғайлап айтатынын көрсетілген (мысалы,

«бақа» – «бапа», «рақмет» – «рапет», «ұйықтаймыз» – «ухтаймс», «доп» – «боп», «әди-әди» – «тербету», «Емалан» – «Еламан», «уыршак» – «қуыршак» «үндеағанған жоқ» – «үндемеді»). Бұл өзгерістер көбіне дыбыстардың орын ауыстыруы, түсіп қалуы немесе созылыңқы айтылуы арқылы жүзеге асады және баланың сөйлеу аппараты мен фонетикалық қабылдау ерекшеліктерімен байланысты. Сонымен қатар кейбір балаларда ән сөздерін, шет тіліндегі тіркестерді немесе күнделікті жиі естілетін сөздерді («Let it go» – Барикоооу-барикоу, «Ахау, на-на-на-най-най» – Қамажай әні, Соми-зомби, саки-носки, апата-лопата, неқачу – не хочу, «тға-тға» – трактор) өзінше қайта құрастыру байқалады. Жалпы алғанда, алынған деректер сөзді «өзіне дұрыс естілетіндей» өзгертіп айту бала сөйлеуінің табиғи кезеңі екенін және дыбыс символизмі мен артикуляциялық бейімделудің көрінісі.

Сауалнаманың соңғы сұрағында ата-аналардың жауаптары баланың қимылды, жылдамдықты, көлемді немесе эмоцияны дыбыс арқылы бейнелеуі көп жағдайда кездесетінін көрсетеді. Респонденттердің басым бөлігі балалардың мұндай дыбыстық бейнелеуді кейде (29,4%) немесе жиі (25,5%) қолданатынын атап өткен. Сонымен қатар 9,8% жағдайда бұл құбылыс өте жиі, тұрақты түрде байқалатынын көрсетілген. Ал 17,6% ата-ана мұндай дыбыстық бейнелеуді өте сирек көретінін немесе мүлде байқамағанын айтқан.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері дыбыс символизмінің бала сөйлеуінде маңызды әрі көпқырлы рөл атқаратынын көрсетті. Ата-аналардың сауалнама жауаптары балалардың қоршаған ортаны дыбыс арқылы тануға, эмоцияны, қимылды, заттардың қасиеттерін акустикалық формада бейнелеуге бейім екенін дәлелдейді. Дыбысқа еліктеу сөздері, баланың өз бетінше ойлап тапқан дыбыстық бірліктері, сөздерді артикуляциялық тұрғыдан жеңілдетіп айтуы және ұқсас объектілерді бір дыбыстық атаумен жалпылауы дыбыс пен мағына арасындағы табиғи байланыстың ерте жастан қалыптасатынын көрсетеді.

Сонымен қатар зерттеу нәтижелері дыбыс символизмінің бала тілінде тұрақты емес, динамикалық құбылыс екенін айқындайды: тілдік тәжірибе артқан сайын дыбысқа негізделген бірліктер біртіндеп нормаланған лексикалық құралдармен алмасады. Дегенмен дыбыс символизмі тіл дамуының бастапқы кезеңінде баланың когнитивтік және коммуникативтік қажеттіліктерін өтеуде маңызды механизм ретінде қызмет атқарады. Жалпы алғанда, алынған деректер дыбыс символизмінің қазақтілді балалар сөйлеуінде әмбебап әрі табиғи құбылыс екенін және оны әрі қарай эксперименттік-лингвистикалық тұрғыда зерттеудің өзектілігін дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Hinton L., Nichols J., Ohala J. J. Sound symbolism. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 421 p.
2. Ramachandran V. S., Hubbard E. M. Synaesthesia — a window into perception, thought and language // Journal of Consciousness Studies. – 2001. – Vol. 8, No. 12. – P. 3-34.

Балтабаева А. К.

ЗВУКОВОЙ СИМВОЛИЗМ В ДЕТСКОЙ РЕЧИ: АНАЛИЗ НА ОСНОВЕ АНКЕТИРОВАНИЯ РОДИТЕЛЕЙ

Статья посвящена анализу проявлений звукового символизма в речи казахоязычных детей на основе эмпирических данных. Исследование опирается на результаты анкетирования родителей и выявляет связь между звуком, значением, эмоцией и движением. Полученные результаты подтверждают когнитивную и коммуникативную значимость звукового символизма в раннем речевом развитии.

Sefa Başmoğlu

Магистрант, Кастамону университеті, Әлеуметтік ғылымдар институты,
Қазіргі түркі тілдері мен әдебиеттері кафедрасы
Кастамону, Түркия
Sefabsmoglu@gmail.com

МҰХТАР ШАХАНОВТЫҢ “ТӨРТ АНА” ӨЛЕҢІНЕ АРХЕТИПТІК ТҰРҒЫДАН ТАЛДАУ ЖАСАУ

Архетиптік сын – әдеби шығармадағы архетиптерді анықтау арқылы мәтіннің эстетикалық құндылығын жоққа шығармай, оны жаңа қырынан бағалауға бағытталған теория. К. Г. Юнг З. Фрейдтің психоанализін «аналитикалық психология» тұрғысынан қайта түсіндіріп, «Персона, Көлеңке, Анима/Анимус және Өздік (Self)» атты негізгі архетиптерді ұсынды. Осы теорияның негізінде Кэрл С. Пирсон «Ішіміздегі қаһарман» еңбегінде қаһарман болмысына тән қосымша архетиптерді анықтады: бейкүнә, жетім, жиһанкез, жауынгер және жанқияр. Архетиптер ұжымдық бейсананың көрінісі ретінде мифтер мен аңыздарда ғана емес, түрлі әдеби жанрларда да кездеседі. Мақалада «Төрт ана» өлеңіндегі жетім, жанқияр және жиһанкез архетиптеріне талдау жасалады.

Кіріспе

Қазіргі қазақ әдебиетінің халықаралық деңгейде танылған көрнекті өкілдерінің бірі – Мұхтар Шаханов. Ол ақын ғана емес, түркі дүниесінің қоғамдық-мәдени мәселелеріне белсенді араласқан қоғам қайраткері әрі дипломат. 1942 жылы Шымкент облысы Қасқасу ауылында дүниеге келген Шаханов ерте жаста әкесінен айырылып, еңбек жолын ұжымшарда бастаған. Алғашқы өлеңдері 1950 жылдардың соңында жарияланып, 1969 жылы Шымкент педагогикалық институтын тәмамдады. Әдеби қызметімен қатар журналистика, радио, теледидар салаларында еңбек етіп, Қазақстан Жазушылар одағының хатшысы, Парламент депутаты және Қазақстанның Қырғыз Республикасындағы Төтенше және Өкілетті Елшісі қызметтерін атқарды (Azar, 2019).

Шаханов шығармашылығы гуманизм, ұлттық бірегейлік және экологиялық мәселелермен тығыз байланысты. Арал теңізі қасіретіне арналған күресі мен «мәңгірттік» ұғымына қарсы идеялары оған халықаралық деңгейде танылу әкелді. Ақын ана тілі мен тарихты ұлт болмысының негізгі діңгектері ретінде қарастырып, бұл дүниетаным қазақ зиялылары арасында «Шаханов әлемі» деген атаумен бағаланды.

Осы ұстанымның поэтикалық көрінісі – оның болмыстық манифесі саналатын «Төрт ана» тұжырымдамасы. «Төрт ана» өлеңі 1997 жылы Шыңғыс Айтматовпен сұхбаттар енгізілген «Күз басындағы аңшының зары» кітабында жарияланды. Ақын адамды дүниеге әкелген анадан өзге төрт рухани анасы бар деп санайды: туған жер, ана тілі, ұлттық мәдениет және тарих. Бұл құндылықтарды қастерлемеген адамды ол тамырсыз, рухани адасқан тұлға ретінде сипаттайды және оларды қорғауды қасиетті күрес деп бағалайды.

Өлеңде халықтың ұлт ретінде сақталуы осы төрт құндылықты ардақтаумен тікелей байланыстырылады. Ұлттық болмысты ұрпақтан ұрпаққа жалғау идеясына құрылған бұл шығарма архетиптік сын тұрғысынан талдауға лайық, себебі оның мазмұнында Кэрл Пирсон жүйелеген архетиптердің айқын ізі байқалады.

ТӨРТ АНА	DÖRT ANA
Тағдырыңды тамырсыздық індетінен қалқала, Әр адамда өз анасынан басқа да, Демеп жүрер, жебеп жүрер арқада, Болу керек құдіретті төрт ана: ТУҒАН ЖЕРІ – түп қазығы, айбыны, ТУҒАН ТІЛІ – мәңгі өнеге айдыны, ЖАН БАЙЛЫҒЫ, САЛТ-ДӘСТҮРІ – тірегі, Қадамына шуақ шашар үнемі, Ауыр әрі қасіретті болса да төртінші ТУҒАН ТАРИХЫ, білмейтін жәбірленуші Төрт анасын менсінбеген пенделер. Төрт анадан сенім таба алмаған Қасиетті бұл төрт ана – тағдырыңның тынысы Төрт ана үшін болған күрес – күрестердің ұлысы!	Kaderini soysuzluk derdinden koru! Her insanın kendi annesinden başka, Gıyabında her an onu koruyan ve kollayan Olmalıdır dört anası, asıl takdire şayan: Anayurdu: asıl dayanağı, heybeti. Ana dili: satılmayan serveti. Esas direk: örf, destur, geleneği, âdeti Adımına ışık saçan an be an. Olsa dahi hatırası çok hüznü ve ağır Dördüncüsü: milli tarih, bunu bilmeyen mağdur. Dört anasını korumayan kulların, Derdi eksik olmamıştır, bulunamamış derman. Kutsal olan bu dört ana hayatın öz manası Bu uğurda mücadele, çabaların âlâsı!

(Aytmatov - Şahanov: 2000)

1. Жетім архетипі

Араб тілінен енген «жетім» сөзі сөздік тұрғыда «әкесі қайтыс болған бала» дегенді білдіргенімен, архетиптік мағынасы әлдеқайда терең. Кэрл С. Пирсон «Ішіміздегі қаһарман» (The Hero Within) еңбегінде жетімдік сезімін жұмақтан қуылу күйімен байланыстырып, бұл архетиптің ата-анасыз қалғандармен қатар өмір сынақтары мен әділетсіздікке ұшыраған адамдарға да тән екенін атап өтеді. Өзлем Федаи «Жетім архетипі аясында Хатидже Мерьямның жетім романы» атты мақаласында жетім қаһарманның оқшауланған, қуылған, еш жерге жатпайтын күйде болатынын және өмірлік жағдайлар оны қатал мінезге не жағымсыз кейіпке итермелеуі мүмкін екенін көрсетеді (Fedai 2019: 77).

Өлеңдегі «төрт анаға» мұқтаждық идеясы бұл туындының жетім архетипі негізінде жазылғанын аңғартады.

Әр адамда өз анасынан басқа да, Демеп жүрер, жебеп жүрер арқада, Болу керек құдіретті төрт ана:	Her insanın kendi annesinden başka, Gıyabında her an onu koruyan ve kollayan Olmalıdır dört anası, asıl takdire şayan:

Осы жолдарда жетім архетипі айқын көрініс табады. Пирсон жетім архетипін қаһарманның ерте балалық тәжірибесімен байланыстырып, ата-ананың жоқтығын «балалық пәктіктен қуылу» (childlike innocence) деп түсіндіреді. Өлеңде жұмақтан қуылған адам баласына сол жұмаққа қайта қауышу туралы уәде беріледі, ал ана бейнесі адамның жайлылық аймағын (comfort zone), яғни жұмақты бейнелейтін метафора ретінде көрінеді.

Жұмақтан қуылу адам баласының рухани мұқтаждығына меңзеп, ана құрсағы мен ана құшағындағы кемел күйден сыртқы әлем арқылы алыстауды білдіреді. Шаханов өлеңінде ұлттың «төрт анасын» ардақтап, соларға сүйенген жағдайда ғана жоғалтқан жұмағына қайта оралатындығын айтады. Бұл ой Құран Кәрімдегі адамзаттың жұмаққа қайта енуі туралы уәдемен үндеседі (Мүмін сүресі, 40-аят). Осы үдерісті жетімдіктен пәктікке (masum) өту кезеңі ретінде қарастыруға болады.

Пирсонның пікірінше, бұл қайта оралу «жаралы ішкі баланы» (inner child) емдеп, құрбандық психологиясынан арылуға мүмкіндік береді және онсыз адамды нығайтуға бағытталған бағдарламалардың нәтижелі болуы екіталай (Pearson, 2023: 198).

Төрт анасын менсінбеген пенделер. Төрт анадан сенім таба алмаған.	Bu manevi dört anayı korumayan milletin, Derdi eksik olmamıştır, bulunamamış derman.

Өлеңнің бұл жолдарында бейкүнәліктен жетімдікке қайта оралу үдерісі көрініс табады. «Төрт анасын» ардақтамаған ұлттың қайғы-қасіреттен арыла алмайтыны, дертінің дауа таппайтыны айтылады. Ана метафорасы арқылы бейнеленген жұмақтан айырылу бейкүнәліктен жетімдік сатысына өтуді білдіреді. Алайда жұмақтан қуылғандардың қайғысы

таусылмайтыны туралы ой бұл қуылудың қаһарманды өзгеріске ұшыратпайтын, яғни сәтсіз қуылу екенін аңғартады.

Қаһарманның трансформациясы жетімдік енжарлығынан арылып, әрекетке көшуімен басталады. Пирсон жетімді қауіпсіз аймағынан айырылған, әлемді қауіпті деп қабылдайтын дәріменсіз тұлға ретінде сипаттаса, Шаханов оны «тамырсыздық» пен «дәріменсіздік» ұғымдарымен түсіндіреді. Қаһарман бұл күйден өз қайғысын қоғамдық сана деңгейіне көтеру арқылы шығады. Осы тұста Жанқияр (Self-sacrificer) архетипі іске қосылып, оны тек жеке жоғалтуларын жоқтайтын жетімнен «Төрт ананы» қорғау жолында өз мүддесінен бас тартатын күрескер тұлғаға айналдырады. Бұл күрестің ең ұлы талпыныс ретінде сипатталуы жанқиярлыққа жете алмаған жетімнің шынайы кемелдікке, яғни ұлттық санаға қол жеткізе алмайтынын көрсетеді.

2. Жанқияр Архетипі

«Жанқияр» (fedakâr) сөзі Түрік тілі қоғамының (TDK) сөздігінде өз мүддесін кейінге ысырып, өзгеге жақсылық жасау деп түсіндіріледі және архетиптік мағынасы да осы ұстанымды сақтайды. Кэрл Пирсон «Ішіміздегі қаһарман» еңбегінде жанқияр архетипін алғашқы қоғамдардағы құрбандық дәстүрлерінен бастап, қазіргі заманда жеке жетістіктен бас тарту, бала үшін құрбан болу және мұқтажға көмектесу сияқты әрекеттер арқылы көрініс табатын құбылыс ретінде сипаттайды (Pearson 2023: 165).

Жанқиярлықтың көркем үлгісі Жүніс Әмренің Хаққа деген махаббатынан көрінеді. Ол иләһи сүйіспеншілік жолында барлығын құрбан етіп, «мендік» (эго) ұстанымынан бас тартып, «біз» орталықты өмір салтын таңдады. Жүніс Әмренің бұл философиясы адамзат мәселелерін шешудің негізгі тетігі ретінде жанқиярлық пен ортақ жауапкершілікті алға тартады (Tanıdı, 2022).

Қасиетті бұл төрт ана – тағдырыңның тынысы Төрт ана үшін болған күрес – күрестердің ұлысы!	Kutsal olan bu dört ana hayatın öz manası Bu uğurda mücadele, çabalarını âlâsı!

«Төрт ана» өлеңіндегі жанқияр архетипі осы жолдарда айқын көрінеді. Қаһарманды сапарға жетелейтін бұл үндеу сырттай жауынгер архетипіне ұқсас болғанымен, басты айырмашылық — қаһарманның өзін жеке тұлға емес, тұтастың бір бөлшегі ретінде сезінуі. Жанқиярлық сүйіспеншіліктен туындайды: адам бір нәрсені шын сүйгенде ғана өзін соған тиесілі деп ұғынады.

Жауынгер архетипінде өзін-өзі дәлелдеу негізгі орын алса, оның табысы мен мойындалуы өзгелермен салыстырғандағы артықшылықтарына байланысты. Ал жанқияр тұлға адамдарды шынайы ойлағаны үшін ғана құрмет пен мойындауға лайық деп танылады (Pearson 2023: 184).

Осындай ұстаным Митхат Джемал Кунтайдың Республиканың 15 жылдығына арналған «Он бес жылды қарсы алғанда» өлеңіндегі жолдарда да көрініс табады:

«Туды ту ететін – ондағы төгілген қан, Жер, егер жолында өле білетіндер болса ғана – Отан».

Ақын бұл жолдарда Отанға деген сүйіспеншілігі бар адамдардың қажет болғанда жанын пиде етуі керектігін және осылайша Отанның шынайы құндылыққа ие болатынын меңзеген.

3. Жиһанкез Архетипі

Пирсон жиһанкез (wanderer) архетипін адамның табиғи қызығушылығымен байланыстырып, оның сапарын физикалық қозғалыстан гөрі адамның өз болмысына жасайтын ішкі рухани жолы ретінде түсіндіреді. Бұл идея Пауло Коэльоның «Қажылық» (Hac / The Pilgrimage) романында да көрініс табады: шығармада қажылық сыртқы сапардан ішкі рухани ізденіске айналады, ал кейіпкер жол барысында осыны терең ұғына бастайды.

Пирсонның пайымдауынша, жиһанкездің хикаясы тұтқындықтан басталады. Ертегілерде болашақ жиһанкез көбіне мұнарада, үңгірде немесе қорқынышты жаратылыстардың қолында қамауда болады, ал бұл жағдай оны сапарға итермелейді (Pearson 2023: 100).

Өлеңдегі «Туған жер» жиһанкез сапарының бастау әрі аяқталу нүктесі ретінде көрінеді. Пирсон жиһанкез ізденісін ішкі сапар деп түсіндірсе (Pearson 2023: 105), Шаханов бұл рухани жаңғыруды «ата жұрт» ұғымымен нақтылайды. Мекен ақын үшін географиялық кеңістік қана емес, қаһарманның тамырсыздықтан арылып, өзін-өзі табатын қасиетті аялдамасы, яғни жоғалған «ішкі үйдің» (inner home) жердегі көрінісі болып табылады.

Өлеңнің жалпы мазмұнында халыққа «төрт ананы» ардақтау өсиет етіледі. Пирсон атап өткендей, жиһанкездің толық трансформациясы тұтқындаушыдан қашумен жүзеге асады, ал «жауыз кейіпкер» немесе тұтқындықтың өзі қаһарманды сапарға шығуға мәжбүрлейтін негізгі қозғаушы күшке айналады (Pearson 2023: 116).

Ауыр әрі қасіретті болса да	Olsa dahi hatırası çok hüznü ve ağır

Жиһанкез архетипі осы жолдарда нақты көрініс табады. Қаһарман бұл кезеңде жиһанкез архетипінің қасиеттерін бойына сіңіре отырып, беймәлім мекендерді игеруге (жаңалық ашуға) бағытталған сапарын аяқтап, үйіне оралды. Алғашқы сапар, яғни жұмақтан қашу – қауіп-қатерге, азап пен қайғыға толы кезең. Үйіне, яғни жұмағына қайта оралған қаһарман кемел тұлғаға (толысқан индивидке) айналып, бұл сапарды еске алудың өзін ауыр кезең деп бағалаған.

Архетиптік сын әдісін «Төрт ана» өлеңіне қолдану туынды астарында Юнг негізін қалаған, Пирсон дамытқан архетиптердің жатқанын және өлеңнің ұжымдық бейсанамен (collective unconscious) сабақтас жазылғанын көрсетеді. Архетиптік тұрғыдан өлеңде жетім, жиһанкез және жанқияр архетиптері көрініс тапқанымен, адамдарға төрт анасын қорғауды өсиет етуі шығарманың өзегінде жетім архетипінің тұрғанын аңғартады.

Өлеңнің көркемдік әлемі Жетім архетипінен бастау алады. Шаханов «тамырсыздықты» дерт ретінде бейнелеп, ұлттық құндылықтардан қол үзген адамды «жұмақтан (ана құшағынан, дәстүрден) қуылған» жетім кейпінде суреттейді. Мұндағы ана метафорасы тұлғаның онтологиялық қауіпсіздік аймағын білдіреді. «Төрт Ана» (Отан, Тіл, Дәстүр, Тарих) – осы жетімдіктен арылудың және жоғалған рухани жұмаққа қайта оралудың жолы.

Жанқияр архетипі қаһарманның «мен» орталықты болмыстан «біз» орталықты санаға өтуін сипаттайды. Ақын бұл күресті қоғам болашағы үшін жеке жайлылықтан бас тарту деп бағалап, мәнгүрттену қауіпіне қарсы тұрудың жолы ретінде ұсынады.

Жиһанкез архетипі өлеңде өткенді ауыр жүк емес, болашаққа жол сілтейтін рухани шамшырақ ретінде тануға мүмкіндік береді. Бұл – қаһарманның өз болмысына және тарихына жасаған ішкі танымдық сапары.

Қорыта айтқанда, Мұхтар Шаханов архетиптердің әмбебап тілін қолдана отырып, қазақ ұлттық бірегейлігінің төрт негізгі діңгегін қорғау идеясын көтереді. «Төрт Ана» өлеңі – жетімдіктен арылып, жанқияр рух арқылы ұлттық болмысты қайта жаңғырту үдерісінің поэтикалық көрінісі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Aytmatov Cengiz, Muhtar Şahanov, (2000), *Kuz Başındaki Avcının Çılgılığı*, Tolkun Yayınevi, Ankara
2. Fedai Ö (2019). *Yetim Arketipi Işığında Hatice Meryem'in Yetim Romanı*. TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, 26(26), 73 - 83.
3. Jung, C. G. (2020). *Dört Arketip* (Çev: Z.A., Yılmaz). Metis Yayınları.
4. Pearson, C. S. (2023). *İçimizdeki Kahraman*. Akaşa Yayınları. İstanbul.
5. Duygu Tanıdı (2024). Yunus Emre Araştırma Merkezi, "Yunus Emre'nin Fedakârlık Anlayışı", *Қаралған уақыты: 02.02.2024*, <https://yumer.ogu.edu.tr/Sayfa/Index/42/yunus-emrenin-fedakarlik-anlayisi>.
6. Mithat Cemal Kuntay. <https://www.antoloji.com/on-bes-yili-karsilarken-siiri/>, *Қаралған уақыты: 02.02.2024*
7. Samet Azap (2019). Muhtar Şahanov. *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. *Қаралған уақыты: 30.02.2024* <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/muhtar-sahanov>

Sefa Başımoğlu
АРХЕТИПИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ СТИХОТВОРЕНИЯ МУХТАРА ШАХАНОВА
«ЧЕТЫРЕ МАТЕРИ»

Архетипическая критика - теория, направленная на оценку текста с новой стороны, не исключая эстетической ценности путем определения архетипов в литературном произведении. К. Г. Юнг переосмыслил психоанализ З. Фрейда с точки зрения «аналитической психологии» и предложил основные архетипы «Персона, Тень, Анима/Анимус и Собственность». Основываясь на этой теории, Кэрл С. Пирсон в своем труде «Герой внутри нас» выделила дополнительные архетипы героической сущности: невинность, сирота, жиханкез, воин и мученик. Архетипы как проявление коллективной безграничности встречаются не только в мифах и легендах, но и в различных литературных жанрах. В статье анализируются архетипы сирот, сирот и жиханкез в стихотворении «Четыре матери».

Бекмағанбет А.Қ.
«Қарағанды «Bolashaq» жоғарғы колледжі» ЖММ
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Aidos-23@mail.ru

**ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ӘДІСТЕР,
ҚҰРАЛДАР ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ**

Мақалада қазіргі білім беру кеңістігі жағдайында қазақ тілін оқытуда мультимедиялық технологияларды қолданудың мүмкіндіктері мен тиімділігі қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі білім беруді цифрландыру үдерістерімен және жаңа буын білім алушыларының қажеттіліктерін ескере отырып, мемлекеттік тілді оқыту әдістерін жаңарту қажеттілігімен айқындалады. Қазақ тілі сабақтарында мультимедиялық технологияларды қолданудың практикалық тәжірибесіне ерекше назар аударылады. Цифрлық құралдарды оқу үдерісіне кіріктіру білім алушылардың коммуникативтік дағдыларын дамытуға, оқу материалын қабылдау мен меңгеру сапасын арттыруға, сондай-ақ тілді үйренуге деген уәждемесін күшейтуге ықпал ететіні көрсетіледі.

Білім беру үрдісінде мультимедиялық технологияларды қолдану қазіргі заманның басты талаптарының бірі болып отыр. Бұл технологиялар оқытушы үшін тек қызықты сабақ беру құралы ғана емес, сонымен бірге оқу мазмұнын жүйелеуге, білім алушылардың үлгерімін бақылауға, олардың шығармашылық қабілеттерін арттыруға мүмкіндік беретін кешенді құрал болып табылады. Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар оқу процесін оңтайландырып, студенттердің тілдік дағдыларын тиімді дамытуға жол ашады.

Мультимедиялық бағдарламалар қазақ тілін меңгерудің интерактивті, визуалды және коммуникативтік мүмкіндіктерін кеңейтеді. Олар грамматика мен сөздік қордан бөлек, тыңдалым, сөйлеу, аудио-визуалды тәжірибе секілді кешенді құрамдастарды дамытуға бағытталған.

Мультимедиялық сабақтар бірқатар дидактикалық міндеттерді шешуге көмектеседі. Атап айтқанда, пән бойынша базалық білімді бекітуге, алынған білімді жүйелеуге, өзіндік бақылау дағдыларын қалыптастыруға, жалпы және арнайы пәндерді оқуға деген уәжді арттыруға, сондай-ақ оқу материалымен жұмыс барысында студенттердің өз бетінше әрекет етуіне әдістемелік қолдау көрсетуге жағдай жасайды [1].

Мультимедиялық бағдарламамен жұмыс жасау барысындағы (өз бетінше жаңа білімді меңгерудегі, бекітудегі, бақылау-бағдарлаудағы) білім алушы мен компьютердің, оқытушы мен студенттің өзара әрекетін ұйымдастыруға негізделген оқытудың интерактивті әдістері

білім алушының танымдық қызметін ұйымдастыруда, қызығушылығын туғызуда, сөйлесім әрекетінің тыңдалым, оқылым, айтылым, жазылым түрлерін меңгертуде, сөйлесім мен тілдесім әрекеттері үшін қажетті тілдік және коммуникативтік дағдыларды қалыптастыруда өте маңызды қызмет атқарады.

Ал сабақта білім алушы сөйлесімдік, тілдесімдік біліктерін дамытып, жетілдіруге бағытталған келесі кезеңіндегі оқу үрдісі білім алушының тілдік серіктестер тобындағы (ұжымы немесе жұбындағы) өзара әрекеті негізінде ұйымдастырылады. Сабақтың бұл кезеңінде білім алушы тілдік ортадағы өзара әрекетіне негізделген оқу қызметін ұйымдастыруда, негізінен, қатысымдық әдіске сүйенуге болады. студенттердің топтағы, ұжымдағы, жұптағы оқу іс-әрекетін қатысымдық негізде ұйымдастыруда оқытушының ролі ерекше. Оқытушы оқу үрдісін мақсатқа сай дұрыс ұйымдастырған жағдайда білім алушылар өздеріне ұсынылған тілдік жағдаяттар, проблемалық сұрақтар мен коммуникативтік-интерактивтік тапсырмаларды топта талқылап орындау барысында бір-бірімен қатысымдық іс-әрекетке түседі. Немесе берілген оқу міндеттерін шешуге байланысты топтағы полилогты, жұптағы диалогты, тағы басқа ұйымдастыруға болады.

Қазақ тілін оқытуда қолданылатын мультимедиялық құралдар оқу үдерісін жан-жақты дамытуға мүмкіндік береді. Мысалы, мемлекеттік тілдерді оқыту орталығы әзірлеген «**QazOnline**» мобильді қосымшасында жаңа сөздер, оқылым, грамматика, жазылым, тыңдалым және өзін-өзі тексеру бөлімдері қарастырылған, бұл тіл үйренушілердің жеке оқу траекториясын қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Tilqural.kz - деңгейлік онлайн-курс платформасы, онда қазақ тілінің әр деңгейіне арналған интерактивті сабақтар, видео-климаттар, ойындар және грамматикалық жаттығулар бар. **Hilokal** - мындаған қазақ тілі сабақтары мен аудио-чаттарға негізделген әлеуметтік оқыту платформасы, мұнда студенттер тілді бірге үйренеді және практикалық сөйлесуді дамытады.

Сонымен қатар **KazLang** сияқты мобильді қосымшалар қазақ әліпбиінен бастап сөздік, аудио-бейне материалдарға дейін қамтитын құрылымды курстар ұсынады, бұл оқыту процесін тұтас түрде ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Мультимедиа қазақ тілін оқытуда бірнеше заманауи оқыту әдістерімен үйлеседі. Олар оқу үдерісінің тиімділігін жаңа деңгейге көтереді:

1. Коммуникативтік әдіс. Мультимедиялық контент (бейнетолқын, аудиолар, форумдар) тілдік ортаны қалыптастыруға ықпал етеді. Студенттер тыңдау мен сөйлеу дағдыларын нақты өмірлік контекстте дамыта алады, бұл тілдік қарым-қатынасты еркін жүргізуге мүмкіндік береді.

2. Жобалық оқыту. Мультимедиялық жобалар студенттердің шығармашылық қабілетін ашуға бағытталған. Мысалы, қазақ тілінде видео презентация, подкаст, жарнама жасау тапсырмалары студенттердің тілге деген қызығушылығын арттырады.

3. Интерактивті оқыту. Онлайн тестілеу, викториналар, оқу платформаларында интерактивті жаттығулар студенттердің оқу мотивациясын көтереді. Бұл әдіс мультимедиялық тапсырмаларды қолдану арқылы білім сапасын жақсартады.

4. Аудио-визуалды әдіс. Видео, аудио материалдар арқылы тыңдалымды дамытуға бағытталған әдіс оқу материалын есте сақтауды күшейтеді және тілдік қателерді азайтады.

5. Саралап оқыту. Мультимедиялық платформалар әр студенттің оқу деңгейіне сай тапсырма ұсына алады - бұл білім алу сапасының тең мүмкіндігін қамтамасыз етеді.

6. Коллаборативті оқыту платформалары. Студенттер онлайн топтық жобалар арқылы бірге жұмыс істейді: эссе жазу, презентация жасау, видео сюжет түсіру. Бұл тілдік дағдыларды және командалық жұмыс қабілетін бір уақытта дамытады

7. Геймификация. Ойын элементтері (балл жинау, деңгейлер, сыйлықтар) студенттердің белсенділігін арттырады. Мысалы, вокабулярды жаттықтыруға арналған **LinGo Play** секілді қосымшалар сөздік қорды әлеуметтік ойын форматында жеткізеді.

8. AI-қолданбалы тіл үйрену платформалары. «Learn Pal» секілді жасанды интеллект негізіндегі платформалар студентке жеке кері байланыс беріп, сөйлесуді практика жасауға

мүмкіндік береді.

Халықаралық құралдар. *Anki және Quizlet* сияқты карточкалар жүйесі сөздік қорды жаттықтыруға, spaced repetition (қайта қайталау) арқылы есте сақтауды жақсартуға арналған құралдар ретінде пайдалы.

Мультимедиа технологиясын енгізу сабақтың дәстүрлі құрылымын түбегейлі өзгертпейді, өйткені онда оқытудың негізгі кезеңдері сақталады. Гипермәтіндік сілтемелерге негізделген мультимедиалық презентациялар құрылымдық тұтастықты қамтамасыз етіп, жүйелі әрі аналитикалық ойлаудың дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар презентацияларды қолдану арқылы танымдық әрекетті ұйымдастырудың әртүрлі формаларын - фронтальді, топтық және жеке жұмыс түрлерін тиімді жүзеге асыруға болады.

Оқу үдерісінің тиімділігін арттыру үшін сабақ барысында бірсарынды әрекеттен аулақ болып, студенттердің танымдық қызметінің деңгейлерін - білу, түсіну, қолдану сатыларын ескеру қажет. Сонымен бірге білім алушылардың жас ерекшеліктері мен ойлау қабілетінің мүмкіндіктеріне бағытталу маңызды.

Сабақта үлгерімі әртүрлі - озат, орташа және төмен деңгейдегі студенттердің барлығына мультимедиалық құралдармен жұмыс істеуге тең мүмкіндік берілуі тиіс. Осы тұрғыдан алғанда, Қазақстанның болашағы үшін өздігінен сауатты шешім қабылдап, оны жүзеге асыра алатын, заманауи біліммен қаруланған мамандар даярлауда жаңа мультимедиалық технологияларды оқу үдерісінде қолдану білім алушылардың түсіну қабілетін дамытуға және педагогтердің кәсіби біліктілігін арттыруға зор ықпал етеді [2].

Мультимедиалық бағдарламаларды қолдану қазақ тілін оқыту үдерісін тиімді ұйымдастыруға кең мүмкіндік береді. Мәселен, мультимедиалық ресурстар арқылы тілдің еліне виртуалды саяхат жасап, сол халықтың мәдениетімен, дәстүрі мен әдет-ғұрпымен танысуға болады. Сонымен қатар ана тілінде сөйлейтін адамдармен тікелей қарым-қатынас орнату арқылы білім алушылар қазақ тілінде сөйлеу тәжірибесін жинақтап, тілдік тосқауылды жеңуге мүмкіндік алады. Осылайша қазақ тілін меңгеру үдерісі қызықты, жеңіл әрі нәтижелі сипатқа ие болады.

Мультимедиалық бағдарламалардың тағы бір артықшылығы - оқу материалын ұсыну мүмкіндіктерінің кеңеюі. Желілік компьютерлік терминалдардың болуы жергілікті және ғаламдық желілер арқылы анықтамалық ақпарат іздеуге, түрлі білім салалары бойынша соңғы мәліметтерді табуға, ана тілінде сөйлейтіндермен интерактивті байланыс орнатуға, оқу материалын әр алуан көрнекі тәсілдермен безендіруге және қазақ тілінде жеке презентациялар дайындауға жол ашады [3,45].

Мультимедиалық технологиялар қазақ тілін оқытудың контекстік және практикалық аспектілерін беретіні анық:

- **құралдардың кең спектрі** - бейне, аудио, интерактив, сөздік, чат-платформалар;
- **студенттердің белсенділігі** артады, мотивация күшейеді;
- **оқыту процесі дербестенеді** - жеке оқу траекториясы қалыптасады;
- **тілдік тосқауылдар жеңілдейді** - шынайы сөйлесу ортасы пайда болады.

Қазақ тілін оқытуда мультимедиалық технологияларды қолдану қазіргі білім беру жүйесінде тіл үйренудің басты жетістігіне айналды. Бұл ресурстар тілдік дағдыларды дамытуға, мәдениетаралық білімді арттыруға және оқу мотивациясын күшейтуге мүмкіндік береді. Жоғарыда аталған қосымшалар мен платформалар студенттердің оқу үрдісін жан-жақты қолдап, тіл үйрену барысын тиімді етеді. Заманауи мультимедиа құралдарының интеграциясы қазақ тілін үйретуге жаңа деңгейде педагогикалық қолдауды қамтамасыз етеді.

Қорыта айтқанда, мультимедиалық технологияларды қазақ тілін оқытуда қолдану оқу процесін тек тиімді әрі қызықты қана емес, сонымен қатар инновациялық деңгейге көтереді.

Бұл технологиялар студенттердің тілдік дағдыларын дамытуға, мәдениетаралық құзыреттілігін қалыптастыруға, шығармашылық және сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін жетілдіруге мүмкіндік береді. Заманауи әдістер - жасанды интеллект, VR/AR технологиялары, мобильді және онлайн платформалар, геймификация және коллаборативті жобалар - дәстүрлі

оқыту құралдарын толықтырып, әр студентке жеке жол картасын жасауға жол ашады. Мультимедиа арқылы оқыту студенттердің белсенділігін арттырып, оқу мотивациясын күшейтеді және білім сапасын жоғарылатады. Осылайша, қазақ тілін оқытуда мультимедиалық құралдарды қолдану - заманауи білім беру жүйесінде тіл үйретудің тиімді, заманауи және нәтижелі жолы болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Букаева, А. А. Ақпараттық-инновациялық технологияларды қазақ тілі сабақтарында қолданудың тиімді жолдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 128 б.
2. Шаяхметова, М. Х. Қазақ тілін оқытуда ақпараттық технологияны қолданудың өзектілігі. – Алматы: Ғылым, 2018. – 96 б.
3. Қадырбай, Б. Қазақ тілі сабағында мультимедиалық құралдарды қолдану арқылы оқушылардың белсенділігін арттыру. – Алматы: Білім, 2020. – 104 б.
4. Нұртазаева, Ж. Қазақ тілін оқытудың инновациялық технологиялары мен әдістемелері. – Алматы: Жастар баспасы, 2017. – 152 б.
5. Аманжолова, Л. Қазақ тілін оқытудың мультимедиалық әдістемесі. – Шымкент: Орбита, 2019. – 112 б.
6. Duolingo қосымшасы. URL: <https://www.duolingo.com/>
7. LingQ платформасы. URL: <https://www.lingq.com/>
8. Quizlet онлайн-құралы. URL: <https://quizlet.com/>
9. LearningApps.org интерактивті жаттығулар платформасы. URL: <https://learningapps.org/>

Бекмаганбет А.К.

**МУЛЬТИМЕДИЙНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ:
МЕТОДЫ, СРЕДСТВА И ПРАКТИКА**

В статье рассматриваются возможности и эффективность применения мультимедийных технологий в обучении казахскому языку в условиях современного образовательного пространства. Актуальность исследования обусловлена процессами цифровизации образования и необходимостью обновления методов преподавания государственного языка с учетом потребностей обучающихся нового поколения. Особое внимание уделяется практическому опыту использования мультимедийных технологий на занятиях по казахскому языку. Показано, что интеграция цифровых инструментов в учебный процесс способствует развитию коммуникативных навыков обучающихся, повышению качества восприятия и усвоения учебного материала, а также усилению мотивации к изучению языка. Использование мультимедиа позволяет реализовать личностно-ориентированный и компетентностный подходы в обучении, активизировать познавательную деятельность и сформировать интерактивную образовательную среду.

Ешниязова М.Ж.

Педагогика ғылымдарының магистрі, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Орал, Қазақстан Республикасы
emeryert@bk.ru

БҮГІНГІ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ-БҮГІНГІ ЖАС АВТОР

Мақалада жас ақын поэзиясындағы философиялық ізденіс, формалық жаңару, экзистенциялық тақырыптар және көркемдік ерекшеліктер талданады жан-жақты.

Қазіргі қазақ әдебиетінің тынысы өзгеріп, өрісі кеңейген шақта жас қаламгерлердің

шығармашылық ізденістері ерекше құбылыс ретінде көзге түседі. Уақыт талабымен үндес жазатын бұл буын әдебиетке тек жаңа мазмұн ғана емес, сонымен қатар тың форма, тосын көркемдік шешім, өзгеше стиль алып келді, олар сөз өнерінің дәстүрлі қағидаларын сақтай отырып, оны жаңа өрнекпен байытуды мақсат етеді. Жас авторлардың шығармаларында еркін ой, батыл эксперимент, жанрлық жаңғыру, тілі өткір, бейнелі поэтикалық өрнек байқалады, бүгінгі қоғамның қарқыны жылдам, адам санасындағы өзгеріс терең болғандықтан, олардың туындылары да дәл осы заманның үнімен сөйлейді. Әлеуметтік желі мәдениеті, урбанистік өмір, цифрлық дәуірдің күрделі психологиясы осындай тақырыптар олардың поэзиясы мен прозасына жаңа тыныс сыйлады, жас буын әдебиетке динамика әкелді, бірде минималистік стильмен, бірде күрделі метафоралармен оқырманын ойға жетелейді, кейбірі прозаны поэзия тілімен өрнектеп, жанрлар арасындағы шекараны бұзады, кейбірі тарихи тақырыпқа жаңаша көзқараспен қарап, бүгінгі күннің философиясын ұсынады. Бұл құбылыс әдебиеттің даму заңдылығының бір көрінісі әр ұрпақ өз сөзін, өз үнін, өз көркемдік тілін әкеледі, жас авторлардың жаңаша формасы қазақ әдебиетінің жаңғыруына жол ашатын, рухани кеңістікті байытатын, оқырман талғамын қалыптастыратын өзекті тенденция. Бүгінгі әдебиет осылайша өткеннің мұрасын сақтай отырып, болашаққа бағытталған жаңа арнаны қалыптастыруда, жас қаламгерлердің жаңаша формасы сол арнаның ең жарқын әрі үмітті бастауы.

Қазақ әдебиетінде осындай жас, жаңаша авторлардың бірі-Маңғысталақ ақын Еділбек Медетұлы Дүйсенов. Өлеңдері формальды ұйқас пен дәстүрлі метрді міндеттемейді, ырғақ ішкі логикаға, интонацияға негізделеді. Мысалы Еділбек Дүйсеннің «Түн. Меланхолия» атты туындысы заманауи қазақ поэзиясындағы ерекше лирикалық-философиялық үлгілердің бірі, ұйқас қатаң сақталмай, сөздің екпіні мен паузаларына сүйенеді. Бұл өлеңде адам жанының қараңғылықтағы арпалысы, рухани күйзеліс пен интеллектуалдық жалғыздықтың терең көрінісі бар, ақын «түн» ұғымын жай табиғи құбылыс емес, жанның ішкі метафорасы, адамдық түйсіктің тұңғиығы ретінде береді.

«Терезенің маңдайынан жел өбіп,

Кәрі сағат қағады үнсіз таңдайын» [1,22],-

Ақынның алғашқы жолдарынан-ақ біз уақыт пен тыныштықтың философиясына енеміз, «Кәрі сағат» бұл тек сағат емес, уақыттың шексіздігін, өмірдің өтіп бара жатқанын сезінудің символы, ал «желдің терезені өбуі» өмір мен өлім, қозғалыс пен тыныштықтың арасындағы нәзік шекара. «Мен отырам жындысүрей жандайын...» деген ақын тебіренісінен меланхолиялық күй айқын сезіледі. Ақын өзін «жындысүрей» кейіпте суреттейді, яғни қоғамға жат, ойы мен рухы өзгеше адам ретінде, мұнда ақындық миссия мен жалғыздық қатар өріледі. Түннің өзі ақынмен тілдеседі, бұл түннің антропоморфтық бейнеге айналуы, яғни түн ақынның сырласы. «Ғаріпсің» деген сөз арқылы ақын өз тағдырын табиғатпен теңестіріп, адам мен әлемнің арасындағы шексіз байланыс бар екенін сездіргісі келгендей. Ақынның тұтас өлеңінің өзегін ашатын жол «Сенерім Өлең! Көрерім Өлім!» деген жолдар деп айтар ем, себебі мұнда ақынның өмірлік кредосы, философиялық түйіні бар, өлең оның сенімі, ал өлім болмыстың соңғы шындығы. Бұл ойлар экзистенциалистік дүниетаныммен, яғни адамның мәнін іздеу, жалғыздық пен өлім туралы толғанысымен ұштасады. Ал өлеңдегі:

«Тозаққа барғым келеді менің,

Жұмақты сүю үшін де»,- деген жолдарда нигилистік философияның көрінісі бар. Ақын дүниенің қарама-қайшылығын қабылдайды, жақсылықты түсіну үшін жамандықты, жарықты тану үшін қараңғылықты көру керек, бұл рухани эволюцияның бір сатысы. Ақын өзін уақыттан тыс мәңгілікке жете алмаған пенде ретінде көреді, адамның фәни өмірге өкпесі, мәңгілікті аңсауы көрініс табады.

Еділбек Дүйсен поэзиясында интеллектуалдық тазалық басты қасиет, ол өмірдің жасанды бояуларынан, жалған үміттерден бойын аулақ ұстайды. Оның өлеңінде жалған пафос, сыртқы әсерлілік жоқ, керісінше ойдың мөлдірлігі мен сезімнің шынайылығы бар. Ал нигилизм бұл өмірден түңілу емес, қайта шындықты тануға ұмтылу, адамның өзімен күресі, ақын тозақ пен жұмақты бірдей қабылдай отырып, рухтың азабынан арылу жолын іздейді.

«Түн. Меланхолия» жай өлең емес, рухани күнделік, жаны шаршаған ақынның ішкі монологы, мұнда түн мен уақыт, өлең мен өлім, жалғыздық пен сенім қатар өріліп тұтас философиялық симфонияға айналады.

Экзистенциалистік, философиялық-лирикалық тақырыптарды да көп байқауға болады, өлім, уақыт, жалғыздық, сенім мәселелері терең толғаныс ретінде беріледі, Еділбек Дүйсеновтің «Scotophobia. Безгек» өлеңі атауының өзі ерекше, қызықты, ой салатын, ақынның ішкі жан күйзелісін, түн мен өмір, үміт пен күйреу, өлім мен ақындық тағдыр арасындағы күрделі рухани ахуалды бейнелейтін терең философиялық өлең. «Scotophobia» ағылшынша «қараңғылықтан қорқу» дегенді білдіреді, ал «безгек» жан мен тәнді кезек билеген мазасыздық пен қызбалық күй. Осы екі ұғымның қатар берілуі-ақ өлеңнің түнгі рухани дерт туралы екенін аңғартады. Ақынның айтары өмірдің мәнсіздігі мен ақын жанының тағдыры, ол өмірден жалыққанын мойындай отырып, соған қарамастан, жырды өмірінің жалғыз шындығы деп таниды. Өлеңнің айтары ақындық тағдырдың ауырлығы мен адам жанының қараңғылықтан арылуға ұмтылысы және ақын өмірдің мәнсіздігін сезінеді, бірақ одан қашпайды. «Мен жалықсам да ғұмырдан. Жол арымаған» деуінің өзі жол-ақынның ішкі мойындауы мен тағдырға көндігіп бірақ рухани беріспеуінің белгісі, өлең арқылы адамзаттың ең терең қорқынышын мәнсіз өмір сүру қорқынышын сипаттайды. Психологиялық тұрғыдан бұл өлең негізі экзистенциалдық депрессияның поэтикалық түрі, яғни адам өзін өмір мен өлімнің ортасында, жарық пен көлеңкенің түйісінде сезінеді. Еділбектің осы тақырыбы ерекше шығармасын түн мен рух, өлім мен өмір, қорқыныш пен үміттің шегінде туған, жүрегінен өткізіп барып тудырған жыр жолдары деп бағалар едім.

Жеке мен ұлттық, интимді мен қоғамдықтың сабақтастығы, жеке өмірдің мұң-мұқтажы арқылы қоғамдағы рухани жағдайларға дау айту; жеке сағыныш ұлттың жалпы мұңымен астасады. «Альбатрос» өлеңі ақынның адам мен қоғам, еркіндік пен тұтқындық, рух пен тұрмыстың арасындағы терең қайшылығын бейнелейтін философиялық туынды. Бұл өлеңнің түпкі мәні шығармашылық тұлғаның, ақынның тағдырын теңіз үстіндегі алып құс альбатрос бейнесі арқылы көрсету.

Жолсеріктер!

Қанат қаққан кемелердің жолына,

Талай-талай тұңғықты тастап ұшып соңыңа.

Қарайламай қатерлерге, жалқаулықпен, түсесің,

Ішқұса боп іші пысқан теңізшілер торына!,-деп

өлеңнің алғашқы шумақтарында ақын теңіз үстінде еркін самғаған альбатросты суреттейді, ол еркіндіктің, ұлылықтың, рухтың символы. Алайда бұл еркіндіктің мәңгілік емес екенін, өмірдің қаталдығын ақын келесі шумақтарда да көрсетеді, Альбатрос теңізшілердің қолына түсіп, торға қамалады, палубада қанатын сүйретіп, мазаққа айналады. Бұл тұста еркін рухтың тұрмыс пен қоғам торына түсуін, ұлы тұлғаның ортада түсініксіз, тіпті күлкіге айналуын бейнелейді, қоғам еркін ойлы, өзгеше жаратылған адамдарды жиі түсінбей, қорлайды. «Күлкілі әрі аянышты хәлді кешкен қос қанат» деген жолдарда ұлылық пен қорлықтың қатар өмір сүруі айқын көрінеді. Өлең жастарды еркін ойлауға, рухани биіктікке ұмтылуға, бірақ қоғамдағы әділетсіздік пен рухани тұтқындыққа қарсы күресуге шақырады, ол адамды өзгешеліктен қорықпауға, өз қабілетіне сенуге, қиындық алдында сынбауға үйретеді, сонымен қатар, қоғамның рухани адамға деген көзқарасын, оның жалғыздығын сезінуге итермелейді. «Альбатрос» өлеңінде инверсия (сөздердің әдеттегі орын тәртібінің бұзылуы) поэтикалық әсер мен ырғақ, екпін үшін жиі қолданылған. «Инверсия (от лат. *inversion* перестановка) — стилистическая фигура, состоящая в нарушении общепринятого порядка слов. Например, в «Евгении Онегине» А. С. Пушкина:

Швейцара мимо он стрелой

Взлетел по мраморным ступеням...

Инверсия позволяет актуализировать смысл какого-либо слова, придавая речи особую выразительность» [2,222],-

«Қанат қаққан кемелердің жолына» деген жолдар қалыпты сөйлемде былай болар еді: «Кемелердің жолына қанат қаққан», осы жерде сөздердің орнын ауыстырып, «қанат қаққан» тіркесін алға шығару арқылы бейнелілік пен екпін береді, бұл инверсия. «Қарайламай қатерлерге, жалқаулықпен, түсесің», тура сөйлемдік реті: «Жалқаулықпен қатерлерге қарайламай түсесің», мұнда да сөздердің орналасуы өзгерген, «Қарайламай қатерлерге» ерекше ырғақ пен эмоция тудырады, бұл да инверсия тәсілі. «Көкке оғын атқандарға күлесіңдер, таңсыңдар» қатарында екпінді «күлесіңдер» сөзіне түсіру үшін сөйлем құрылымын өзгерткен, бұл инверсия өлеңнің соңында ақынның ой екпінін күшейтіп тұр, сөздердің қалыпты орын тәртібін әдейі бұзып, жолдағы екпінді, сезім тереңдігін және символдық мағынаны айқындай түскен.

Екеуіміз де жетім едік,

Отбасы құрдық,

Сосын және бір жетімді өмірге әкелдік,-деп басталатын «Жетім» өлеңі терең философиялық әрі әлеуметтік мазмұнға ие шығармалардың бірі, бұл өлеңде ақын жетімдіктің тек жеке адамның тағдыры емес, қоғамдық, тіпті адамзаттық құбылысқа айналған рухани жалғыздық пен мейірімнің азаюын бейнелейді. Өлеңнің осы алғашқы жолдарынан-ақ ақын жеке тағдыр арқылы жалпы адамзаттық мұңды жеткізеді, бұл жолдарда жетімдіктің ұрпақтан ұрпаққа жалғасып бара жатқан қасіреті, рухани мұраның үзілуі, қоғамдағы махаббат пен қамқорлықтың азаюы суреттеледі. Ақын мұнда ата-анасыз өскен балалардың тәндік жетімдігімен қатар, адамның жан жетімдігі сүйіспеншілік, мейірім мен жылылық жетіспейтін рухани жетімдікті де меңзейді. Адамзат дамыған сайын ішкі тыныштығын жоғалтып, жалғыздық пен салқындыққа ұшырап барады, тіпті табиғаттың өзі «жетім» кейіпке енгендей:

«Алып жердің қауырсындары саудырап шашылып жатыр,

Жетімдер көкке қарай қалқып ұшып барады»

Бұл дегеніміз поэтикалық сурет емес, рухтардың, үміттің жоғалуының, мейірімнің аспанға ұшып кетуінің символы, бүгінгі қоғамның рухани суығанының, ұрпақтың өмірдің мәнін жоғалтып алу қаупінің көрінісі. Өлең негізінен адамды мейірімге, жауапкершілікке, рухани жылылықты сақтауға үндейді, ақын ұрпақтың жетім қалмауы үшін, ең алдымен жүректегі жылу мен сүйіспеншілікті сақтау қажет екенін астарлап айтады. Бүгінгі күнмен байланысы айқын, қазіргі заманда материалдық молшылық артқанымен, рухани жақындық пен мейірім азайып барады, жетімдік тек ата-анасыздық емес, бір-біріне немқұрайлы, суық қоғамның кескініне айналған.

Ақынның «1782» өлеңі өткеннің, жоғалған дүниелердің, тарихи және рухани қасіреттің бейнесі. «Мұнарасын тұман қамаған мешіт», «өртенген кітаптар даусы» сияқты бейнелер арқылы автор құндылықтар мен мәдениеттің жойылуын, ұрпаққа жетпей кеткен білім мен тарихты көрсетеді. Қара сөзден тыс, поэтикалық синтаксис қолданылған ұзын сөйлемдер, үзілістер, тыныс белгілері арқылы ырғақ сезімі беріледі, шығарманың ритмі, ырғақтары кейде прозалық, кейде өлеңдік сипатта.

МЕТАФОРА (греч. *metaphora* — перенесение) — вид тропа, в ос нове которого лежит перенос наименования по сходству или по аналогии.

МЕТОНИМИЯ (феч. *metonymia* — переименование) — вид тропа, в основе которого лежит перенос наименования по смежности, в отличие от метафоры, которая образуется в результате сходства, метонимия основывается на реальной связи, на реальных отношениях между предметами [3,236].

Еділбек Дүйсеннің осы өлеңінен метафора мен метонимияны анықтап көрейік. «Мұнарасын тұман қамаған мешіт» мұнара мен мешіттің тұманға «қамалуы» бейнелі түрде беріледі, нақты қамалу емес, «Кеудеміздегі «Берлин қабырғасы», ғасырлардай ауыр» адамның ішкі күйін, сезімін тарихтағы қабырғаға теңеу, «Үнсіздік шеңбері» үнсіздікті шеңбер ретінде көрсету, нақты шеңбер емес, эмоционалды бейне, «Өртелген кітаптар даусы» кітаптың өшуі, үнсіздігі дауысқа теңеліп көрсетілген, «Артыңа қарап екеуіміз жел өтіндегі бақбақ басына бірге отыр екенбіз деймін ұлпалар қадап» жел өтіндегі бақбақ бейнелі түрде өмірдің, тағдырдың

ауыртпалығын білдіреді. Осы метафоралар өлеңнің эмоционалды, философиялық тереңдігін береді, нақты заттар арқылы ішкі сезімді жеткізеді. «Өртелген кітап ішінен өткен күн өксіп» кітап арқылы өткен күннің өкініші, тарихтың дауысы бейнеленеді, «Кеудеміздегі «Берлин қабырғасы»» қабырға (зат) арқылы тарихи ауыртпалық, кедергілерді білдіру, «Үрейдің түсіндегі көлеңкесін көресің күндіз» үрей арқылы көлеңке, қорқыныш, қауіп бейнеленген, осы метонимиялар өлеңде нақты заттарды сезім немесе идеяны білдіретін құрал ретінде қолдануға мүмкіндік береді.

Жас автордың жаңаша формасы бұл тілдік еркіндік, символдық күрделілік, жанрлық шекаралардың жойылуы және жеке лирика арқылы қоғамдық мәселелерді қою қабілеті. Еділбек Дүйсенов шығармашылығы осы тенденцияның көрнекті мысалы ол поэзияны философиялық, әлеуметтік және тілдік-форма жағынан жаңартады, оқырманды ойға жетелеп, сезімін түрткілейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалалық құстар: өлеңдер мен аудармалар / Е. Дүйсен ... – Нұр-Сұлтан [Астана] : Кәусар, 2021. - 216 б.– ("Қасым. kz" сериясы. . . – 1000 дана – ISBN 978-601-7016-77-
2. Литература. Подготовка к ЕГЭ-2017. СЛОВАРЬ ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ И СПРАВОЧНЫЕ МАТЕРИАЛЫ
3. Хализев В.Е. Х172 Теория литературы : учебник для студ. высш. учеб. заведе ний / В.Е.Хализев. — 5-е изд., испр. и доп. — М. : Издательский центр «Академия», 2009. — 432 с. ISBN 978-5-7695-5814-6

Ешниязова М.Ж.

СОВРЕМЕННАЯ КАЗАХСКАЯ ФИЛОЛОГИЯ: МОЛОДОЙ АВТОР

Анализируется поэтика молодого автора, философская лирика, формальные эксперименты, экзистенциальные мотивы и обновление современной казахской поэзии.

Исайынова Д.С.

«Bolashaq» академиясының 1 курс студенті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші: аға оқытушы, п.ғ.м. Касетова Н.К.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ПАРАСАТ ТУЫН КӨТЕРГЕН КӨШБАСШЫ

Бұл мақалада қазақ халқының ұлы перзенті, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының қазақ ұлты үшін сіңірген тарихи еңбектері жан-жақты сараланып, Алаш қозғалысындағы қызметі, «Қазақ» газетін шығарудағы еңбегі, тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін қалаудағы үлесі, сондай-ақ оның тәуелсіздік идеясын насихаттаудағы тарихи маңызы нақты деректер арқылы баяндалады.

Мен халқымыздың өткен тарихын зерттеп оны келешек ұрпаққа жеткізу әр азаматтың парызы деп ойлаймын. Туған жерінің тарихын білуі – өлкемізді құрметтеп, қастерлеуі Қазақстан азаматтарының басты парызы.

Осы тақырыпта мақала жазған себебім, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы туралы білімімді тереңдеткім келді. Ақиқат жаршысы. Ұлт жанашыры бола білген еркеше тұлға туралы зерттеу жұмыстары алдағы уақытта да жалғаса бермек, сөйтіп тың туындылар Ахметтану ілімін толықтыра түседі деген сенімдемін. Бүгінгі ұрпақ елінің, туған жерінің тарихын білуі – өлкемізді құрметтеп, қастерлеу басты парызы. Ел қорғаған, туған өлкені өркендетуге үлкен қосқан Алаш алыптарына бас иеміз.

Тарихтың ойлы-қырлы беттерінде жарияланып, халық жүрегінде мәңгі сақталып,

жадында мәңгі қалатын есімдер. Ал менің осы жұмысты жазуыма және рухани сана-сезімімің қалыптасуына айрықша әсер еткен тұлға – Ахмет Байтұрсынұлы. Мен осы Ахмет Байтұрсынұлын пір тұтамын. «Қайтсем халқыма пайдамды тигіземін, қалай ғана ұйқысынан оятамын, қайтсем қара халықтың көзін ашамын» - деген мақсатты ойларын үнемі жадымда сақтаймын. Абай атамыз «Болмасаң да, ұқсап бақ» дегендей, мен де туған халқының рухани дүниесін көтеруге көп күш жұмсаған қоғам қайраткері – Ахмет Байтұрсынұлының еңбектерімен, шығармаларымен кураланып, жігерленіп, оның ізін жалғастырып, қазақ халқының дүниетанымын, өмірге деген көзқарасын қалыптастыру үшін және руханиятын кеңейту мақсатында осы тақырыпты тандап алдым.

Бүкіл өмірінің соңына дейін қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігінің қамын ойлаған Алаштың ардақты өкілі, ақыны, аудармашысы, ғалымы, публицисті, қазақ елінің жанашыр дара тұлғаларының бірі Ахмет Байтұрсынұлы. Ахметтің көптеген еңбектері мен дүниелері қазақ елінің жадында ерекше сақталып, әлі күнге дейін көңілімізде жатталып қалған. Қазақты жау шапқанда, батырлар қару-жарақтарымен қорғап жапқандай. Ахмет те қыл қаламның көмегімен өзінің мақсаты ретінде туған халқының қамын ойлау, сауатын ашу деп білген.

Қоғамның дамуына Ахмет Байтұрсынұлы тікелей біліммен байланыстырған. Ол қазақ халқының сауатын ашып, тәуелсіздікке бірден бір жетудің жолы осы деп білген. Расымен де, Ахмет әдебиет және қазақ тілі ғылымдарының көптеген үлгілерінің пайда болуына өз үлесін қосты.

Жалпы Ахмет саяси өмірге алғашқы қадамдарын 1905 жылдары бастаған болатын. Ахметтің қоғамдық-саяси өмірінің біраз бөлігі Алаш Орданың құрылуымен және «Алаш» партиясының ұйымымен байланысты. Алаш Орданың уақытша халық советінде 25 мүшесі болған, ал Ахмет онда оқулықтар дайындайтын комиссиясы болып сайланады. Алаш партиясы бағдарламасының авторларының бірі Ахмет болып саналады. «Алаш» партиясының ұлттық ұстанымы бес түрлі тұжырымға негізделді.

Жер, жер және жер. Әлихан Бөкейхановтың ұйғарымы бойынша былай пайымдалады: «Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға да берілмейді»;

Жердің астындағы, үстіндегі, аспанындағы барлық игілік қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек;

«Қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс жүн сол мелекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі» керек, яғни, толықтай экономикалық тәуелсіздік пен бірлікке қол жеткізуге ұмтылуы тиіс еді.

Қазақ мемлекетінде мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін, діл үстемдігі болуы керек, яғни, Х.Досмұхамедовтың пайымдауына жүгінсек, «ұлттық мәдениет үстемдігі сақталуы» тиіс болатын. Бұл – Ахмет Байтұрсынұлының «ұлт ұстазы» атандырған ұлы ұстанымның қорытынды тұжырымы;

Тәуелсіз ғылымға, ұлттық салт-дәстүрге негізделген заңға сүйене отырып, Жапонияның үлгісіндегі ұлттық демократиялық мемлекет құру.

Ахмет - Сәкен Сейфуллин айтқанындай, тек кедей топтағы адамдардың қамын ғана ойламаған, дегенмен бай топтағы адамдардың көзқарастарына жақтаса бермейтін. Ол өз халқының топтарға бөлінгенін қаламаған. Ахмет жалпы адамдарды ақ пен қараға бөлмейтін. Ахмет өз халқын, елін шын жүрегімен сүйе білген елдің сүйікті жүрегімен сүйе білген елдің сүйікті азаматтарының бірі еді. 145000 адамның келісімімен қол қойылған Қарқара арызының авторларының бірі Ахметтің қолдауымен іске асырылды. Бұл петицияда қазақ халқының мүддесін ойлауды, ар-ождан бостандығы, дін ұстау еркіндігі, баспаналар ашуға рұқсат беру, қазақ даласына жаппай орыс шаруаларының тоқтатылу мәселелері көрсетілді. Соған байланысты Байтұрсынұлы 1909 жылы тұтқындалып, Семей түрмесіне жабылған болатын. Ең алғашқы Ә. Бөкейханов, М. Дулатұлымен бірлесе отырып жалпыұлттық «Қазақ» газетін шығарды. Газеттің негізгі мақсаттары қазақ елінің тиімді шаруалармен айналысуы, қазақ

арасында білім, өнер таралуына басшылық ету, басқа ел - жұрттардың ішкі-сыртқы жағдайларымен хабардар болу, жалпы халықтың сауатын ашатын мәселелерді көтеру болды. «Қазақ» газеті көптеген айыптарға қарамастан, бірнеше рет жабылып, сот үкімдерімен бетпестік кездесе де өзінің түпкі көздеген мақсаттарын орындады десек қателеспейміз. Қазақ елінің біртұтас елге айналуына, халықтың рухани өмірінің қалыптасуына осы газет көп септігін тигізді.

Қазақ халқының мамыражай заманы, ақ патшаның жарлықтары мен патшаның қарулы жандарына ашық наразылық білдірген бірден-бір Алаштың белгілі азаматы Ахметтің еліміз үшін көп еңбек сіңіргені бәріміздің жадымызда мәңгі қала бермек. Осынау тарихи маңызы зор шаралар халықтың, ел мен жердің тарихын бүгінгі ұрпаққа жеткізуге септігін тигізеді деген ойдамын. Бұл негізде көптеген мәселелер өз шешімдерін тауып, бізге мұра ретінде айтылмай кеткен қалған тарихи оқиғалар әлі күнге дейін зерттеліп, толық ашылулар мен зерттеулер жүргізілуі тарихи көріністерді айшықтай түсуде. Қарулы әскердің қолынан шейіт болған көптеген батыр ағаларымызға, Алаштың аяулы перзенттеріне алғысымыз шексіз. Арғы ата-бабаларымыз жас өренді елін, жерін сүйуге үндеп, ұлттық салт-дәстүрмен сусындатуды мақсат еткен.

XX ғасырдың табалдырығын енді аттай бергенде қазақ халқы жерінен айрылды, шаруашылығы күйзеліске ұшырады, білімсіздік орын ала бастады, санамызды ұйқы басып, елдігінен айрылып, мемлекеттік қалпын жоғалтуға шақ қалғандай, дауыл алдындағы тымырсықтай түнере бастады. Сол тұста қазақ қоғамында өткенді аңдап, алдын болжаған озық ойлы азаматтарды жалпы «халқым, ұлтым» деген адамды ойландырған басты үш мәселе орын алды. Жер мәселесін ғасырлар бойы сыртқы жаудан қорғауда сан ұрпақтың қаны тамған, бүкіл тіршіліктің тірегі, одан айрылу ел ретіндегі тарихтың сахнасынан кетумен тең еді. Оқу – ұлттық сананың ояну негізі болып саналса, одан ана тілінен нәр алмау халық ретіндегі сан ғасырлық салт-сананың жиынтық болмысынан айрылу, сөйтіп, ұлттық алтын тамырдан қол үзіп, оянудың жолын қараңғы түнекке апарып тіреу еді. Ал патшалық отаршылдық саясаттың қыспағынан бірліктен айрылған, өзін-өзі билеуден қалған ел ұлы дамудың өркениетті жолына ығысып, құлдықтың құрдамына әкеп соқтырды. Осынау жойылудың осынау құрбандықтың үш үлкен мәселесі қазақ азаматтарын бірігуге, күш біріктіруге, сөйтіп, саяси күрес жолына шығуға жұмылдырды.

Ахмет өз заманынан озық туады, тозық елді озық етемін деп халқының алдына шығып, өрге сүйрейді, жолында тұрған кесепаттарды өңменімен түйреді. Ол отаршылдықтың озбыр саясатына қарсы халықты ояту үшін халықты оқыту керек екен деп білді.

1911 жылы Орынбор қаласында жарық көрген «Маса» - Ахмет Байтұрсынұлының терең мағыналы шығармаларының бірі. Халық тағдырына жаны күйіп, оны ұйқысынан оятуға, серпілтіп, жігерлендіріп, алға жетелуге күш салған азаматтың үні естіледі. Оның күрескен кесепаттары – надандық, қараңғылық, кертартпалық, отаршылдық, қазақ халқының тілі, діні, ділі. Осының алдын-алу мақсатында надан, қараңғы, ұйқыда жатқан халықты маса болып ызындап шағып оятуға бар күш-жігерін жұмсайды.

Ғасыр бұрын дәл осы сәтте табанымыз тиіп тұрып қасиетті Қарқарадағы оқиғаның, ел пәтуаласқан Ереуілдердің, мың-сан тарихтың куәсі болған, халықты қолдап-жақтай білген Ахметтің өзі еді. Қазақ халқының басынан небір күнгейлі – теріскейлі кезеңдер мен зұлматты жылдарында қолдай білген, патшаға ашық түрдегі наразылығын білдіргеннің бірі Ахмет еді. Халықтың қасіретін көркемсөзбен шебер көркемдеп, қазақ халқының атын жарты әлемге танытты.

Біз үшін ең қастерлі де қасиетті ұғым – Тәуелсіздік! Ахметтей бабаларымыз осы тәуелсіздік үшін қан төкті, бүгінгі өсіп келе жатқан ұрпақ соның қадіріне жете білуі тиіс. Бүгінгі тарихи елеулі оқиғаға тағзым жасап, Ахмет Байтұрсынұлын ел болып еске алып жатырмыз, яғни осының барлығы қасиетті Тәуелсіздігіміздің жемісі болып табылады. Осы қастерлі тарихи оқиғаға тағзымды елеулі түрде қазақ елі атқаруға өз үлестерін қосып жатыр. Міне, осыдан рухани жаңғырудың бір көрінісін сезуге болады. Тарихи санаға сілікініс жасауда

қыруар еңбек атқарылғанын халық көруде. Ахметтің мәдени-рухани құндылықтарды, ұлттық патриотизмді шыңдауға бағытталған еңбектері тәуелсіздік жолындағы күрестері, халықтың сауатты болуы үшін күрескен ой толғамдары халықтың жадында мәңгіге қалмақ. Ахметтің есімі қазақ халқы үшін ардақты да лайықты құрметті есім ретінде қалатынына сенеміз. Туған халқының бостандыққа шығуын қалаған, сол үшін мерт болған. Алаш жолында аянбай қызмет қылған адал жүректі Ахметтей ағаларымыздан ұрпағымыз үшін алар үлгі-өнегелері баршылық. Алаштың айбыны болашақта да асқақ бола бергей.

Қорыта айтқанда, қазақтың ұлттығы мен егемендігін бүгінгі таңда бүкіл дүниежүзі танып, мойындап отырған тұста ғасырдан ғасырға жеткен мәдени мол мұраларымыз ел игілігіне айналуға. XX ғасыр басында Ахмет Байтұрсынұлы «Қазақ» газетін ашып, ұлттық білім берудің негізгі ұстанымдары мен тұжырымдарын әлемдік контексте қарастырған әрі ғылыми тұрғыда негізделген өміршең мақалаларын қалдырды. Большевиктер Алаш қозғалысының жетекшілерінің біріне белсенді қазақ зиялысына «Кенес өкіметіне жау», «Буржуазиялық ұлтшыл», «Террорлық әрекеттерді дайындаушы» деген айыптар тақты, 1937 жылғы сегізінші қазан күні қайта ұсталды да «халық жауы» деген жалған жаламен ату жазасына кесілді. Халқымыздың ұлы перзенті, гуманитарлық және қоғамдық ғылымдардың әмбебап білгірі, әдебиет теоретигі, аса ірі түрколог ғалым, ақын, аудармашы, Алаш қозғалысы көсемдерінің бірі, белгілі қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының өмір жолы осындай қасіретпен аяқталды.

Бірақ аты өлсе де, заты өлмейтін көшбасшының есімі мәңгі санамыздан өшпек емес. Себебі, ол қазақ халқының рухани көсемі, ұлт ұстазы. Оның ақын, публицист, ғалым, қоғам қайраткері санатында жасаған барлық еңбегі, тартқан қорлық, көрген азабы, болашаққа сенген үміт-арманы – баршасы туған халқы үшін қасықтай қаны қалғанша қалтқысыз қызмет етуге арналған. Алашорда үкіметінің бірлігі мен тәуелсіздігін ту етіп, оны өмірлік мұратына айналдырған, сол жолда құрбан болған Ахмет Байтұрсынұлының тұлғасы күн өткен сайын биіктей бермек. Түбі бір алаш жұртының тағыдыры талқыға түскен шақта басын бәйгеге тіккен, саналы ғұмырын ұлт мүддесі мен ел мұраты жолына арнаған сан қырлы қайраткер тұлғаның тағылымын арқау еткен еңбектер жаңа, тың деректерге жетелемек. Бүгінгі ұрпақ елінің, туған жерінің тарихын білуі – өлкемізді құрметтеп, қастерлеу басты парызымыз. Ел қорғаған, туған өлкені өркендетуге үлес қосқан барлық аға ұрпақ өкілдеріне бас иемін. Ақиқат жаршысы, ұлт жанашыры бола білген ерекше тұлға туралы зерттеу жұмыстары алдағы уақытта да жалғаса бермек, сөйтіп тың туындылар Ахметтану ілімін толықтыра түседі деген сенімдемін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын 1991. – 464 б.
2. Е.Тілешов, Г.Әріпбекова Алаштың ардағы. Астана: Зерде, 2008 жыл
3. Әуезов М. Ақаңның елу жылдық тойы // Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 17 б.
4. Сейфуллин С. Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды // Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.

Исайынова Д.С.

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ — ЛИДЕР, ПОДНЯВШИЙ ЗНАМЯ МУДРОСТИ

В данной статье всесторонне рассматриваются исторические заслуги выдающегося сына казахского народа, учителя нации Ахмета Байтұрсынұлы. Освещаются его деятельность в движении «Алаш», вклад в издание общенациональной газеты «Қазақ», роль в становлении казахского языкознания и литературоведения, а также историческое значение его идей, направленных на пробуждение национального сознания и продвижение идеи независимости. Представленные факты и выводы раскрывают значимость духовного и общественно-политического наследия деятеля для будущих поколений.

Исақан А., Қолдас Ж.

Академик Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 3-курс студенттері
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Isakananel06@gmail.com, zhansaule.goldas@mail.ru

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., профессор Рапишева Ж.Д.

ҚЫЗЫЛ ТҮСКЕ БАЙЛАНЫСТЫ АССОЦИАЦИЯЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТ: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ САНАСЫНДАҒЫ БЕЙНЕЛЕР

Мақалада қазақ халқының мәдени және тілдік санасындағы қызыл түс ұғымының ассоциативтік сипаты жан-жақты талданады. Зерттеуде түстердің концептуалдық қабылдануы, қызыл түстің мағыналық аясындағы ерекшеліктері және оның ұлттық дүниетаныммен байланысы қарастырылады. Авторлар респонденттердің жауаптары негізінде қызыл түске қатысты эмоционалдық, символдық және маусымдық ассоциацияларды саралап, олардағы семантикалық ұғымдардың таралу жиілігін талдайды.

Кіріспе

Адам баласы қоршаған ортаны, әлем заңдылықтарын, өмір құбылыстарын ең алдымен тіл және таным арқылы түсінеді. Ақпаратты қабылдап, талдап, салыстырып, есте сақтауы – бәрі тіл арқылы жүзеге асады. Бұл үдерісте тіл тек қарым-қатынас құралы емес, сананың, жадының, ұлттық танымның терең қабаттарымен ұштасып, адамның дүниені қабылдау ерекшелігін танытады. Соның нәтижесінде жеке тәжірибелер ұжымдық бейнеге айналып, жалпыадамзаттық әрі ұлттық ғалам бейнесі қалыптасады. Ғалам бейнесі тіл арқылы түрлі әдіспен беріледі. Бір тілдің өз ішінде де әрбір адамның түсіну, қабылдау ерекшелігі болады, алайда негізгі белгілер мен мағыналар ортақ жүйеге сүйенеді. Бұл жүйеде түстердің орны ерекше. Түр-түссіз мәдениетті де, ұлттық болмысты да көзге елестету қиын. Тіл білімінде «колоративті лексика» деп аталатын түс атаулары – ұлттың дүниетанымымен, салт-дәстүрімен, күнделікті өмірімен тығыз байланысты. Сондықтан түс атауларын концепт тұрғысынан қарастыру – ұлттық болмысты, танымдық қабілетті, мәдени кодты зерттеудің маңызды бағыты [1]. Әлемдік лингвистикада түс атауларын түс поэтикасы (цветопоэтика), түс символикасы (цветосимволика), түс лексикасы (цветолексика), түс фразеологизмі (цветофразеологизм) деп қарастырады. Олардың әрқайсысы лексикалық қабатты толықтырушы бірліктер ретінде қабылданады. Демек, түс атауларын тек түс спектрі мағынасында ғана емес, адамтанымдық қабылдау, тану үдерісіндегі ассоциация, стереотип, символ бірлігі ретінде зерттеу қажеттілігі туындап отыр [2].

Бүгінгі таңда әлемдік лингвистикада түр-түс атауларының зерттелуіне айрықша мән беріліп келеді. Бұның себептері көп: ең алдымен, атап айтар болсақ, көптеген ғалымдар түр-түс атауларын бірыңғай психологиямен байланыстырады. Өйткені психологтар табиғатта түр-түс толқындары болады, түр-түс дегеніміздің өзі адамның миы мен көзінің жемісі, бұл нервқа қатысты деп есептейді. Физика саласындағы ғалымдарды түр-түстің энергетикалық табиғаты қызықтырады, физиологтар болса, адам көзінің түр-түсті қабылдау үдерісін зерттейді, психологтар түр-түс адамның психологиясына қалай әсер етеді, қандай эмоция тудырады деген мәселелерді қарастырады, гуманитарлық салаларда (көркем әдебиет пен көркем өнерде) түр-түстің эстетикалық қызметіне көңіл бөлінеді. Ал лингвистикада, онын ішінде, әсіресе, когнитивтік лингвистика саласында түр-түс атауларын сол тілді иеленушілердің әлем бейнесі тұрғысында жинақтаған өмірлік тәжірибесін, рухани болмысындағы ерекшеліктерді танытатын тілдік дереккөздер ретінде қарастыру қарқынды жүре бастады. Лингвистикада түр-түс атаулары американдық ғалымдар Л.Уорф, Э.Сепир еңбектерінде тікелей зерттеу нысанына айнала отырып, көптеген жекелеген тіл білімдерінде түр-түс атауларының концептуалдық, символикалық т.б. сипаттары туралы зерттеулердің туындауына түрткі болды. Мысалы, қазақ тіл білімінде түр-түс атауларын осы тұрғыдан зерттеу нысанына айналдырған еңбектер

қатарында Н.Н.Аитованын [3]. Ш.К.Жарқынбекованың зерттеулерін [4] атауға болады. Жалпы тілді ұлттың таным-түсінігі, сана құрылымы, ойлау механизмі туралы мәліметтердің көзі ретінде қарастыру тілді белгілі бір ұлттың рухани-мәдени коды ретінде танытуға бағытталатын В.фон Гумбольдт концепцияларымен ілектес жатыр деп ойлаймыз [5, 138]. Түр-түс атаулары, түр-түс символикасы - әрбір халықтың өзіндік феноменін танытатын құбылыс. Осыған байланысты қазіргі кезде жедел даму үстіндегі тілдердің қолданылуының когни-тивті және прагматикалық аспектілерінің зерттелуінің аясында түр-түс атаулары да жиі қарастырылып келеді. Өйткені түр-түс атауларының лингвистикасы «тіл және ойлау», «тіл және қоғам», «әлемнің тілдік бейнесі» сияқты іргелі мәселелердің жаңа қырларын алады. Сонымен қатар түр-түс атаулары мәдениетаралық коммуникацияда да ерекше маңызға ие. Түр-түс атаулары этномәдени жағынан барынша байлаулы (маркерлі). Түр-түс атаулары - мәдениеттің жемісі, әрі мәдениетті жасайтын фактор; ұлттық мәдениетті танып-білудің негізгі құралы. Зерттеушілердің бұл салаға қызығушылықпен қарауының басты себебі осында. Сондықтан тілші-ғалымдар түр-түс атауларының барлық аспектілеріне назар аударып келеді.

Әрбір халық, этностық топ түстердің белгілі бір түрлеріне белгілі бір ұғымдар мен түсініктерді балауға, оларға өзіндік мән-мағына беруге тырысады [6]. Осыған орай, бұл зерттеуде қазақ мәдениетіндегі қызыл түстің мағыналық және ұғымдық сипаты қарастырылады. Қызыл түс тек бояу реңкі ғана емес, сонымен қатар метафизикалық ұғымдардың, тарихи оқиғалардың, поэтикалық таным мен эмоциялық ахуалдың көрінісі ретінде маңызды рөл атқаратыны анықталды. Аталмыш түс көбінесе күш-қуат, шапшандық, құмарлық, алаңдаушылық, сәттілік сияқты ұғымдармен ұштасады. Сонымен қатар, адамның ішкі күйін – эмоциялық не физиологиялық реакциясын білдіруде де кеңінен қолданылады.

Зерттеу барысында қазақ халқының қызыл түске қатысты таным-түсінігін, мәдени-этникалық ассоциацияларын анықтау, концептуалдық талдау негізінде лексикалық, терминологиялық, поэтикалық және этномәдени кеңістікте алатын орнын сипаттау негізгі мақсат ретінде алынды.

Зерттеу әдісі

2.1 Қатысушылар

Зерттеуге 12 жастан 60 жасқа дейінгі 100-ге жуық қатысушы тартылды. Олардың қатарында мектеп оқушылары, студенттер, түрлі сала мамандары, зейнет жасындағы адамдар болды. Қатысушылар әртүрлі әлеуметтік және кәсіби топтарға жататындықтан, қызыл түске қатысты мәдени ассоциацияларды әртүрлі қырынан тануға мүмкіндік берді. Жыныс, жас ерекшелігі мен білім деңгейі де ескерілді.

2.2 Материалдар

Зерттеу барысында қазақ тіл біліміндегі түс концептісіне байланысты ғылыми еңбектер, лексикографиялық және фразеологиялық сөздіктер, сондай-ақ қызыл түске қатысты көркем мәтіндерден алынған мысалдар қолданылды. Сонымен қатар, сауалнама жүргізу үшін арнайы Google Forms негізінде 6 сұрақтан тұратын тест-сауалнама әзірленді. Сұрақтарда қызыл түске қатысты эмоционалдық, символдық және мәдени ассоциациялар анықталуға бағытталды.

2.3 Процедура

Эксперименттік зерттеу онлайн форматта, Google Forms платформасы арқылы жүргізілді. Сауалнама сілтемесі әртүрлі әлеуметтік желілерде (WhatsApp, Telegram, Instagram) таратылып, қатысушылар өз еркімен жауап берді. Сұрақтарда 5 нұсқадан тұратын жабық типтегі жауаптар болды. Барлық жауаптар анонимді түрде қабылданды.

2.4 Деректерді талдау

Жиналған мәліметтер сандық және сапалық тұрғыдан талданды. Сандық талдау нәтижесінде қызыл түске ең жиі байланысты ассоциациялар анықталды. Сапалық жағынан — жауаптарда кездесетін ортақ символдық мағына мен ұлттық таным белгілері сарапталды. Нәтижелер кесте, диаграмма түрінде беріліп, талдау тұжырымдармен бекітілді.

2.5 Зерттеу этикасы

Зерттеу барысында барлық қатысушылардың құпиялылығы сақталды. Олардан алдын ала келісім алынған, сауалнамада аты-жөні немесе жеке мәліметтері талап етілмеді. Зерттеу тек ғылыми мақсатта жүргізілді және қатысушылардың пікіріне құрметпен қаралды.

Нәтиже мен талқылануы

1-сұрақ. Қызыл түс сіз үшін қай мағынаны білдіреді?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Өмір	25	2.80	2.00	1.85	0.370
Өлім	25	4.76	5.00	2.11	0.421
Жеңіс	25	3.84	4.00	2.21	0.442
Құрбандық	25	4.44	4.00	1.89	0.379
Сұлулық	25	3.36	3.00	1.89	0.378

1-кесте. Қызыл түстің мағыналық қабылдануы жөніндегі жауаптар статистикасы

Кестедегі статистика бойынша жоғарғы көрсеткіш «Өлім» жауабында: орташа мәні – 4.76, СА –2.11. Одан кейінгі орындарда «Құрбандық» жауабы (орташа мәні–4.44, СА–1.89) және «Жеңіс» жауабы (орташа мәні–3.84, СА–2.21). Ал статистикасы төмен: «Сұлулық» жауабы (орташа мәні–3.36, СА–1.89) мен «Өмір» жауабы (орташа мәні–2.80, СА-1.85) екенін байқаймыз. Кесте нәтижесіне сүйенсек, респонденттердің басым көпшілігі қызыл түсті өлім ұғымымен байланыстырған. Бұл таңдау қызыл түстің қазақ ұғымындағы қайғы, қан, құрбандық сияқты күрделі мағыналармен ұштасатынын көрсетеді. Сонымен қатар, кейбір қатысушылар үшін бұл түс құрбандық, жеңіс, және сұлулықпен де ассоциацияланған. Мұндай көпқырлы қабылдау қызыл түстің ұлттық санада әртүрлі мәдени және эмоционалдық реңктерге ие екенін айғақтайды.

2-сұрақ. Қызыл түсті қай ұғыммен байланыстырасыз?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Қасиет	25	3.48	3.00	1.98	0.396
Құмарлық	25	4.28	4.00	2.13	0.426
Апат	25	4.84	5.00	2.01	0.403
Энергия	25	3.84	3.00	2.32	0.464
Тыйым	25	5.00	6.00	2.10	0.420

2-кесте. Қызыл түстің ұғымдармен байланысы жөніндегі жауаптар статистикасы

Кестедегі статистика бойынша жоғарғы көрсеткіш «Тыйым» жауабында: орташа мәні– 5.00, СА–2.10. Бұл - қызыл түстің қазақ халқында белгілі бір шектеу мен сақтықтың белгісі ретінде танылатынын көрсетеді. Одан кейінгі орындарда «Апат» жауабы (орташа мәні–4.84, СА–2.01), «Құмарлық» жауабы (орташа мәні–4.28, СА–2.13) және «Энергия» жауабы (орташа мәні–3.84, СА–2.32). Ал, қатысушылардың таңдауы бойынша ең төменгі көрсеткіш «Қасиет» жауабында орташа мән–3.48, СА–1,98. Бұл, респонденттердің көпшілігі қызыл түсті жағымды мағынада қабылдай бермейтінін, керісінше, сақтықпен қарайтынын байқатады.

3-сұрақ. Қызыл түсті көргенде ең бірінші не ойыңызға келеді?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Алма	25	4.48	5.00	2.02	0.405
Қан	25	5.48	7.00	2.18	0.436
Гүл	25	3.76	4.00	2.22	0.445
От	25	4.60	4.00	1.87	0.374
Киім	25	3.36	3.36	1.78	0.355

3-кесте. Қызыл түсті көргенде ең бірінші ойға келетін ұғымдар жөніндегі жауаптар статистикасы

Кестедегі статистика бойынша жоғарғы көрсеткіш «Қан» жауабында: орташа мән—5.48, СА—2,18. Бұл жауап қызыл түстің күшті, көбіне теріс эмоциялық реңк тудыратынын аңғартады. Мұндай ассоциация қазақ халқының қызыл түске қатысты тарихи-мәдени танымымен де үндесіп жатыр. Келесі орындарда «От» жауабы (орташа мән—4.60, СА—1,87), «Алма» жауабы (орташа мән—4.48, СА—2.02) және «Гүл» жауабы (орташа мәні—3.76, СА—2.22) көрсетілген. Ал ең төменгі көрсеткішті — «Киім» жауабы: орташа мән—3.36, СА—1.78. Бұл қызыл түстің сәндік-эстетикалық мәні респонденттер санасында басты орында тұрмағанын білдіреді.

4-сұрақ. Қызыл түс қандай эмоция тудырады?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Ашулану	25	4.92	6.00	2.27	0.454
Қуаныш	25	3.04	3.00	1.74	0.349
Қорқыныш	25	3.92	4.00	2.14	0.428
Қауіп	25	5.04	6.00	2.23	0.445
Махаббат	25	4.84	5.00	2.12	0.423

4-кесте. Қызыл түске қатысты эмоциялық қабылдау жөніндегі жауаптар статистикасы

Кесте нәтижесіне сүйенсек, қызыл түс респонденттердің көбінде «Қауіп» (орташа мән—5.04, СА—2.23) эмоциясын тудыратынын анықталды. Бұл — қызыл түстің адам психологиясына ескерту, сақтық, тіпті қорғаныс сезімімен әсер ететінін байқатады. Одан кейінгі жиі кездескен эмоциялар — ашулану (орташа мән—4.92, СА—2.27), махаббат (орташа мән—4.84, СА—2.12) және қорқыныш (орташа мән—3.92, СА—2.14) болды. Бұл қызыл түстің күшті, кейде қарама-қайшы сезімдермен байланысты екенін білдіреді. Ал ең төменгі көрсеткіш «Қуаныш» (орташа мән—3.04, СА—1.74) эмоциясына тиесілі болды. Бұл — респонденттердің қызыл түсті көбіне жағымсыз, алаңдатушы реңкте қабылдайтынын аңғартады.

5-сұрақ. Қызыл түсті қандай маусыммен байланыстырар едіңіз?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Көктем	25	2.88	2.00	2.22	0.445
Жаз	25	3.40	3.00	2.45	0.490
Күз	25	3.28	3.00	2.44	0.488
Қыс	25	2.76	1.00	2.22	0.445
Маусыммен байланыстырмаймын	25	3.68	3.00	2.70	0.541

5-кесте. Қызыл түстің маусымдық ассоциациясы жөніндегі жауаптар статистикасы

Кесте нәтижесіне сәйкес, респонденттердің басым көпшілігі қызыл түсті ешқандай маусыммен байланыстырмайтынын (орташа мәні—3.68, СА—2.70) көрсеткен. Бұл түстің маусымдық емес, көбіне символдық, эмоционалды деңгейде қабылданатынын білдіреді. Маусымдық тұрғыда ең жиі таңдалған жауап — жаз (орташа мән—3.40, СА—2.45), одан кейін күз (орташа мән—3.28, СА—2.44) және қыс (орташа мән—2.76, СА—2.22) маусымдары. Ал ең төменгі көрсеткіш — көктемге (орташа мәні—2.88, СА—2.22) тиесілі болды. Бұл қызыл түстің респонденттер санасында көктем секілді жеңіл, нәзік мезгілдермен емес, керісінше, ыстық, қарқынды немесе ауыр маусымдармен байланыстырылатынын көрсетеді.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Ұлттық киімдерде	25	4.64	5.00	2.04	0.408
Жол белгілерінде	25	5.00	6.00	2.25	0.451
Көркем әдебиетте	25	3.32	3.00	1.93	0.386
Той-мерекелерде	25	3.92	4.00	2.00	0.400
Қауіп туралы ескертулерде	25	5.76	7.00	2.07	0.413

6-кесте. Қызыл түстің жиі кездесетін жағдайлары жөніндегі жауаптар статистикасы

Кесте нәтижелеріне сүйенсек, респонденттердің көпшілігі қызыл түсті ең жиі қауіп туралы ескертулерде (орташа мәні–5.76, СА–2.07) кездестіретінін атап өткен. Бұл — қызыл түстің ескерту, сақтық мағынасына ие екенінің тағы бір дәлелі. Одан кейінгі жиі таңдалған жауаптар — жол белгілері (орташа мән–5.00, СА–2.25), ұлттық киімдер (орташа мән–4.64, СА–2.04) және той-мерекелік шаралар (орташа мән–3.92, СА–2.00) болды. Ал ең төменгі көрсеткіш көркем әдебиет саласына (орташа мән–3.32, СА–1.93) қатысты болды. Бұл – қызыл түс визуалды тұрғыда жиі қолданылғанымен, көркем мәтіндерде аса жиі кездесе бермейтінін көрсетеді.

Қорытынды

Бұл зерттеу жұмысы қазақ халқының дүниетанымында қызыл түстің терең семантикалық және концептуалдық мағынаға ие екенін дәлелдейді. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, респонденттердің басым көпшілігі бұл түсті өлім, қауіп, қан, тыйым, ашу және қорқыныш сияқты ұғымдармен байланыстырған. Сонымен қатар, қызыл түс көбінесе қауіп туралы ескертулерде, жол белгілерінде, ұлттық киімдерде, сондай-ақ той-мерекелерде жиі кездесетіні анықталды. Ал эмоциялық қабылдауда бұл түс көбіне теріс әсер қалдыратыны байқалды. Зерттеу нәтижелері қызыл түстің қазақ халқының санасында бейсаналық түрде сақтық, қатер, табу, тіпті қасиет ұғымдарымен де астасып жататынын көрсетті. Бұл – халқымыздың тарихи-мәдени тәжірибесінде қызыл түске ерекше маңыз беріліп, оның тек көркемдік емес, әлеуметтік, символдық жүк арқалаған түс болғанын дәлелдейді. Бұл зерттеуде қызыл түстің осындай қырлары қазақ халқының танымында терең тамыр жайғанын байқадық. Қызыл түс тек бір ғана мағынаны емес, бір-біріне қарама-қайшы бірнеше ұғымды қатар меңзейтін күрделі семиотикалық нышан ретінде танылды. Яғни, бір жағынан – қауіп пен тыйымның белгісі болса, екінші жағынан – ұлттық нақыштың, салтанаттың, дәстүрдің рәмізі ретінде де көрініс табады.

Демек, қызыл түс – қазақ халқының рухани мәдениетінде ерекше орын алатын, көпқабатты мағынаға ие символдық түс. Бұл зерттеу қазақ қоғамындағы түстік қабылдаудың этномәдени, тарихи және психологиялық ерекшеліктерін ашуға үлес қосады деп сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алқая Е., Пансат Ж. М., Халикова Н. С. Қазақ тіліндегі көк концептісінің лингвомәдени сипаты // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2022. – №3(190). – Б. 45-52.
2. Балабеков А. Қызыл түс атауының концептуалдық мәні // Еуразия ұлттық университеті хабаршысы. – 2020. - №4. – Б. 55-65.
3. Айтова Н. Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: Оқу құралы. – Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы АқМУ, 2006. – 161 б.
4. Жарқынбекова Ш. Концепты цвета в казахской и русской культурах. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 226 с.
5. Гумбольдт В. О различении строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человека // В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
6. Қайдаров Ә., Өмірбеков Б., Ахтамбердиева З. Сырға толы түр мен түс. – Алматы:

Исақан А., Қолдас Ж.

КРАСНЫЙ ЦВЕТ В ЯЗЫКОВОМ И КУЛЬТУРНОМ СОЗНАНИИ КАЗАХСКОГО НАРОДА: АССОЦИАТИВНЫЙ ЭКСПЕРИМЕНТ

В статье анализируется ассоциативный характер красного цвета в культурном и языковом сознании казахского народа. В исследовании рассматривается концептуальное восприятие цвета, особенности красного цвета в его смысловой сфере и его связь с национальным мировоззрением. Авторы на основе ответов респондентов дифференцируют эмоциональные, символические и сезонные ассоциации, связанные с красным цветом, и анализируют частоту распространения в них смысловых понятий.

Казенова А.Н.

М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, «7М01701-Қазақ тілі мен әдебиеті»

БББ магистранты

Орал, Қазақстан Республикасы

ainagulkazenova8484@gmail.com

Ғылыми жетекші: PhD, аға оқытушы, К.Б. Жумашева

ҰБТ-ға ДАЙЫНДЫҚ БАРЫСЫНДА МӘТІНДІ ТҮСІНУ, ТАЛДАУ, ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ ӘДІСТЕМЕСІ

Мақалада оқу сауаттылығын дамытатын педагогикалық технологиялардың тиімді стратегиялары, оқушының когнитивтік дағдыларын жетілдірудің әдіс-тәсілдері сөз етіледі.

Қазіргі білім берудің модернизациялау жүйесінде оқушылардың функционалды сауаттылығын арттыру, әсіресе күрделі когнитивті үдерістің жоғары деңгейлі ойлау қабілеті дамыған тұлға қалыптастыру басты міндетке айналды. Мұғалім тек оқушылардың пәндік білімін ғана емес, жалпы орта білім беру сапасын бағалаудың негізгі тетігі болып саналатын Ұлттық бірыңғай тестілеудегі міндетті пәндердің бірі - оқу сауаттылығына бекітілген лексикалық тақырып аясындағы түрлі мәнмәтіндер арқылы оқырмандық оқу дағдысын дамытудың когнитивті оқылым стратегияларын іздестіруі қажет. Болашақ маман иесінің дiттеген мамандығын алғаннан кейін де өз ортасында сөйленген сөздің, жазылған ойдың тереңіне бойлай алатын, пайым-парасаты мол тұлға қалыптастыруда оқу сауаттылығы пәнінің маңызы ерекше. Сондықтан ҰБТ-ға дайындық барысында мәтінді тек ақпарат құралы ретінде ғана емес, тәрбие құралы екенін ескеруіміз керек. Оқу сауаттылығы сабағында мұғалімнің негізгі құралы - мәтін болғандықтан, оны оқушылардың жас ерекшелік деңгейіне, танымдық белсенділігіне және өмірлік тәжірибесіне іріктеп, лайықтап алынуы тиіс. Мәтінмен жұмыс барысында оқушыларға даяр ақпаратты тек мазмұнын білуге жетелемей, ақпаратты шынайы өмірмен байланыстыруға, бағамдап талдай білуге үйрету - қазіргі заман талабы. Функционалдық сауаттылық өлшемі тек мәтінмен өлшенбейді, әртүрлі жанрдағы, стильдегі мәтіндермен, графиктік, диаграммалық мәтіндермен жұмыс істеу дағдысы - іскерліктің көрінісі. Мектеп бағдарламасында оқылым әрекетіне арналған оқу стратегиялары әр сынып деңгейіне "шиыршық" принципі бойынша берілген:

5-сынып бойынша: Оқылым стратегияларын қолдану: жалпы мазмұнын түсіну үшін оқу, нақты ақпаратты табу үшін оқу;

6-сынып бойынша: Оқылым стратегияларын қолдану: комментарий жасау, іріктеп оқу, рөлге бөліп оқу;

7-сынып бойынша: Оқылым стратегияларын қолдану: комментарий жасау, іріктеп оқу,

зерттеп оқу;

8-сынып бойынша: Оқылым стратегияларын қолдану: комментарий жасау, іріктеп оқу, талдап оқу;

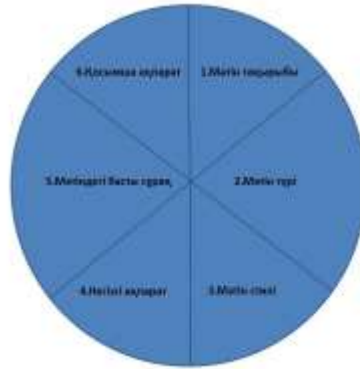
9-сынып бойынша: Оқылым стратегияларын қолдану: белгілі бір мақсат үшін оқылым стратегияларын тиімді қолдану [1].

Негізгі орта білім беру деңгейіндегі 5-9-сыныпқа арналған үлгілік оқу бағдарламасындағы оқылымның стратегиялары да, оқу мақсаттары да Б.Блумның когнитивтік таксономиясы негізінде құрылған. Яғни, 5-сынып білу, түсіну деңгейіне, 6,7-сынып қолдану, талдау деңгейіне, 8-сынып талдау, жинақтау деңгейіне сай құрылса, 9-сыныпқа минималды сауаттылықтың көрсеткіші ретінде бағалау деңгейіне сәйкес оқу мақсаты берілген. Ал 10-11-сыныптарда оқушы аталмыш оқу стратегияларын өз мақсатына сай ұтымды қолдана білсе, функционалды сауаттылық негізі қалана бастайды.

Оқу сауаттылығы пәнінде мәтінді меңгерту барысында көбіне зерттеп оқу, түсініп оқу, талдап оқу түрлері қолданылады. Зерттеп оқу немесе зерделік оқылым - оқушы назарын шоғырландырып оқуды талап ететіндіктен, мұғалім болжап оқу, шолып оқу, көз жүгіртіп оқу әрекеттеріне арналған әдіс-тәсілдер мен тапсырмалар жүйесін, тестілік тапсырмаларды мұқият ойластырғаны жөн. Ол үшін лексикалық материалға сәйкес дәйексөздер, мақал-мәтелдер, аудио-визуализациялар арқылы тақырыпты болжату керек. Кейін мәтінді оқуға бірден кіріспей, мәнмәтіннен кейін берілген сәйкестендіру тестіне, нұсқалық тесттердің сұрақтарына назар аударту керек. Себебі сұрақтың мазмұны арқылы тапсырмада не сұрағанын оқушы оқылым кезеңінде байқап отыра алады. Фаузия Шәмсиқызы Оразбаева "Тілдік қатынас" еңбегінде оқылымның екі формасы бар екенін айтады:

- дауыстап оқу;
- іштей оқу [2].

Ұлттық бірыңғай тестілеуге даярланатын болашақ талапкерге дауыстап оқу әдісі тиімсіз болады. Себебі оқу - жеке дара әрекет болғандықтан, сөйлеу аппаратын қосып, адамдарға үн арқылы оқу өз бетінше әрекеттенуге кедергі болады. Сондықтан мәтінді алғашқы күннен-ақ іштей оқуға дағдыландыру қажет. Өйткені оқушы білімнің қажеттілігін саналы ұғына бастайды, түрлі танымдық ақпаратқа қанығады. Іштей оқу арқылы оқушының зейінін арттырып, ойлау қабілетін шыңдай түсуге болады. Оқушы мәтіндердегі мазмұнның мәнін терең түсініп, авторлық ойға, көтерілген мәселені ажырата білуге үйренеді. Іштей оқу - білім сапасын арттырудың негізгі жолы, бұл әдіс арқылы оқушының тұлғалық қасиетін қалыптастырып қана қоймай, оқу үдерісіне деген жауапкершілікті арттыруға болады. Мәтінді оқудан кейін ашық және жабық тест тапсырмаларын ауызша талдау әдісі арқылы жүргізе бермей, тапсырма жүйесін түрлендіріп беруге болады. Немістің ұлы ойшылы Мартин Хайдеггер өзінің "Болмыс пен уақыт" атты еңбегінде: "Кез келген нәрсені түсіну үшін сұрақтың астына алу керек", -дейді [3]. Сондықтан мұғалімнің басты қаруы - сұрақ болу керек. Сұрақты да мағыналық тұрғыдан, әдістемелік тұрғыда ойлануға жетелейтін, қарама-қайшылық тудыратындай дәрежеде болуы тиіс. Сабақтың барлық кезеңін сұрақтармен бастырмалата беруге де болмайды. Керісінше жауап арқылы да сұрақ мазмұнын ұғындыруға болады. Мысалы, адаптивтік оқыту технологиясында да, ұжымдық оқыту жүйесінде де мәтінді интерпретациялауға бағытталған "Дарт тақтасы" әдісін қолдану-оқушыларды мәтін мазмұнын терең түсінуге, ондағы тілдік амалдардың қолданысына талдау жасауға таптырмас жұмыс түрі. Әдісті қолданудың әдістемелік қадамы:

1-қосымша. Дарт тақтасы

- тапсырманы тест түрінде ұсынасыз;
- әр нұсқаның жауаптарының үстіне тақтадағы сандардың бірнешеуін белгілейсіз;
- оқушы тақтадан алынған тиісті сандарға қарап нұсқадан жауапты белгілейді;
- сол жауапты таңдау мәнін түсіндіреді. Аталмыш әдіс арқылы оқушылардың логикалық ойлау қабілеті дамиды.

Оқылым мәтінін меңгертуде «РИВИН» әдісі ұтымды. Бұл әдісті жүргізудің тәсілдері:

- азатжолдарға бөліп оқу;
- үзінділерге қарапайым жоспар құру;
- сөздікпен жұмыс;
- эпизодтың негізгі ойын анықтау [4].

Әңгімеге не үзіндіге атау беру сияқты жұмыстар мәтіннің мән-мазмұнын ұғынуға, мәтін аясында оқушының талдамалық қызметін, ақыл-ойын дамытуға болады. Мәтін оқылып болған соң, мазмұнындағы негізгі, қосымша және детальді ақпаратты қамтитын жетекші сұрақтар қою арқылы түсіну деңгейіне көтеріміз. Белсенді әрекетке негізделген ұйымдастырылған оқытуда оқушыға мәтін мазмұнын әңгімелету, жоспар құрғызу, жұптық жұмысқа сұрақтар құрату сияқты тапсырмалар берілсе, білім алушының түсіну, интерпретациялау қабілеті дамиды. Қазақ әдебиеті пәнінде әдеби шығарманың мазмұнын меңгертуде "САМАРАЛЫҚ" әдіс тәжірибеде өз тиімділігін көрсетті.

Әдісті жүргізудің алгоритмі:

- эпизодтарға бөліп оқыту;
- оқылған үзіндіні топта өзара талқылау;
- үзінді мазмұнын ашатын ашық және жабық сұрақ құрастыру;
- 5-6 кілт сөз жазу [4].

Бұл әдістің тиімділігі сол - оқушы оқу әрекеті арқылы топқа берілген сұрақтарды өзара талқылап, интерпретациялық, перифразалық сұрақтар құрайды. Мәтінді өзге топқа түсіндіруде тірек сөздерді түртіп алады. Бұл әдісті барлық жанрдағы мәтіндерді меңгертуде қолдана беруге әбден болады.

Қазақ әдебиеті пәнінде әсіресе эпикалық шығармаларды (шағын, орта, кең көлемді) мазмұндық жағынан талдауда "АЛФАВИТ" әдісін қолдануға болады. Мысалы, 6-сыныптың III оқу тоқсанында берілген С. Мұратбековтің "Жусан иісі" повесінің мазмұнына бойлау мақсатында жоғарыда аталған әдістің негізінде мынадай сұрақтар құрастыруға болады:

А - "Жусан иісі" шығармасындағы ертектің бала?

Ә - Аяның жалғыз жанашыр адамы?

Б - Әжесінің жамағайын туысы?

В - "-Анау арада тоспа бар. Жүр түсейік. Суы...! "

Д - Ертегіде кездесетін кейіпкерлер?

Е - Төбелесқор, сотқар бала?

Міне, осындай ретте әліпби реті бойынша сұрақтар құрай беру керек, оқушы әліпби ретін сақтап, сұраққа шапшаң жауап беруі қажет. Ақпаратқа негізделген білім көбіне ақпаратты

анықтау, жаттау сияқты репродукцияға бағытталған тапсырмалармен орындалады. Тест жаттатып, есте сақтау деңгейінде шектеліп қалар болсақ, тұлғаны жан-жақты дамыту деген миссия жайында қалады. Сондықтан дайындық барысында мұғалім пән аясында берілген көркем туындыларды талдаудың, талқылаудың "ПСМТ" әдісін, «ТАЛҚЫЛА, ПІКІР БІЛДІР, ТҮЙІНДЕ» әдісін, "ГИББС" әдісін, "СЕНДІРЕРЛІК ДӘЛЕЛ" әдісін, т.б кеңінен қолданып көруі қажет [4]. Ұлттың ұлы ұстазы А. Байтұрсынұлы "Қай әдісі жақсы?" мақаласында: "Әдіс-керекшіліктен шығатын нәрсе. Әдістің жақсы-жаман болмағы жұмсалатын орнының керек қылуына қарай..." деген педагогикалық ой қорытады [5]. Сол себепті оқушыны түсінуден талдауға, талдай алудан жинақтау мен бағалау деңгейіне жеткізу үшін жаңа педагогикалық технологияларды қолдану өзекті болып отыр.

Мәтінді оқыту арқылы білімгердің таным белсенділігін арттыруға, тестілеуде мазмұны жағынан ұқсас сұрақтарды есте сақтауға АКТ-ның да мүмкіндігі мол. Оқылым мәтінін диалогтік оқытудың интерактивті түрі - сұрақ-жауапты Quizizz, Google forms, Kahoot онлайн платформаларда беру қажет. Оқытудың бұл инновациялық технологиясы арқылы білім сапасында прогресс байқалып, оқушының пәнге деген қызығушылығы артады.

Әдебиеттегі эпикалық шығармалардың маңызды бөлігі - көркем шығарманың композициялық тұтастығы, композициялық бөлшектері екені анық. Ол - әдеби шығарманың сыртқы түрінің симметриясы, сонымен қатар ішкі сырының да гармониясы [6]. ҰБТ-ға дайындық барысында тапсырмаларды ұлттық құндылыққа негіздей үйлестіре алуы - мұғалімнің оқу-тәрбие бірлігін бір арнада ұстайтындығының айқын дәлелі. Мысалы шығарманың композициялық құрылымын талдауда "Домбыраны жібер" (пернелеріне шығарманың құрылысын жазады), "Оқиғалар тауы", "Жылқы сұлбасы", "Пирамидалық талқылау" әдістерін топтық әрекетте қолдануға болады. Көркем-әдеби шығармаларды да, ғылыми-танымдық, публицистикалық стильдегі мәтіндерді талдауда "ССС" әдісі арқылы мәтін мазмұнын түсінгендігін бақылап, оқушының деңгейін объективті түрде бағалауға мүмкіндік ашылады. Яғни сұрақ дайындаушылар, сауалға жауап берушілер және сарапшылар деген рөлге тапсырмалар ұсынып, белгілі бір уақыт мөлшерінде әрекет етуді талап етеміз. Тестілеу кезінде әдеби шығармадағы кейіпкер тіліндегі немесе автор тіліндегі дәйекті ойлар сюжеттің қай бөлігіне сәйкес екенін сұрайды. Сондықтан көркем шығармадағы кейіпкер тілін, авторлық баяндау ерекшелігін таныту мақсатында мынадай тапсырма ұсынуға болады: [7]

Архатқа қатысты сөйлеу тілі	Қай оқиғаға қатысты айтылды?	Жазушы стилі, шығарманың идеясын ашудағы рөлі

1-кесте. Кейіпкер тілін талдауға арналған тапсырма

Оқу сауаттылығы пәні қандай да бір мәселені шешу, нақты тапсырманы орындауға қажетті ақпаратты тауып оқу, аналитикалық оқуды мақсат етеді. Оқу сауаттылығы – әртүрлі лексикалық тақырыпқа негізделген, жанры мен стилі әр алуан мәтіндерді қамтитын интеграциялық пән болғандықтан, онда берілген мәтіндердің жазылу формасы да, стильдік ерекшелігі де өзгеше. Сол себепті де мәтіннің лингвистикасы күрделі. Нью-Йорк мемлекеттік университетінің профессоры Винсент Руггиеро өзінің "Сыни оқу стратегиялары" атты зерттеу еңбегінде: "Кез келген мәтінді оқып, ондағы ақпаратқа сенбес бұрын әр адам төрт сатылы сыни оқу стратегиясын қолдана алуы тиіс: шолу, талдау, оқу және бағалау" деген. Осыған байланысты оқу сауаттылығының үш негізгі деңгейі бар: ақпаратты табу, мәтінді интерпретациялау, бағалау мен рефлексия [7].

Ақпаратты табу дегеніміз - оқып отырған ақпаратты толық қабылдап, ішінен негізгісін ала білу болса, мәтінді интерпретациялау дегеніміз - мәтін ішіндегі ақпаратты түсіну арқылы қарама-қайшылық, себеп пен салдар мәнін анықтау. Бұл кезеңде оқушының логикалық танымы анықталады. Көбіне көзқарасты дәлелдеу мақсатында оқылған мәтіннен деректер келтіру, жанры мен стилі өзге немесе ұқсас мәтіндерді салыстыру, оқиғаның шынайы өмірмен

байланысын анықтау бағытындағы ізденімдік тапсырмалар беріледі. Бағалау мен рефлексия кезеңінде оқушы мәтіндегі негізгі түйінге, автордың тұжырымына, көркем әдебиеттен алынған сюжетті шығармалар үзіндісі болса, кейіпкер іс-әрекетін бағалауға арналған аналитикалық тапсырмалар легі беріледі. Бағдарлама көрсеткендей, тыңдалым мен айтылым оқыту процесінде бір қамтылса, оқылым мен жазылым әрекеті - өндіруші бір дағдылар қатарына жатады. Сондықтан оқығанын жинақтау мен бағалау деңгейіне көтеру үшін түйгенін кесте, график, диаграмма ретінде ұсыну тапсырмалары белгілі бір әдіске лайықталып берілуі қажет. Мәтінді рефлексиялауға "INSERT" стратегиясы тиімді. Себебі берілген шектеулі уақытта мәтіндегі түрлі интерпретацияланған сұрақтарға дайын болады да, талдау дағдысы жетіледі. Әдісті жүргізудің бағдаржолына назар аударыңыз:

- 1) Мәтінді арнайы параққа даярлап алыңыз;
- 2) Мәтінді іштей оқуға тапсырыңыз;
- 3) Мәтіннің әр азат жолындағы ойға (V,+, -, ?) тиісті белгіні қоюды ескертіңіз;
- 4) Азатжолға қойылған тиісті белгілер арқылы тапсырманың орындалуын түсіндіріңіз.

V	+	-	?
Бұрыннан білемін	Жаңа ақпарат	Менің ойлағаныма қайшы ақпарат	Сұрағым бар

2-кесте. Мәтінді рефлексиялауға арналған стратегия

Мәтіндік тапсырмаларды меңгерту кезінде, мәтінге рефлексия жасауға Абайдың «толық адам» концепциясын қалыптастыруға арналған мынадай талдау жұмысын ұсынуға болады:

2-қосымша. Жүрек тәрбиесі

Жүрек суретінің төрт жағын көңілге тоқу, сөз құдіреті, сезім, іс-әрекет деген бағандарға бөліп, әр бөлікке философиясы тұнық Абайдың ғақлияларындағы үзік ойларды жазамыз. Мәселен, көңілге тоқу бөлігіне "Ынталы жүрек, шын көңіл, Өзгесі хаққа жол емес", сөз құдіреті бөлігіне "Тіл жүректің айтқанына көнсе, жалған шықпайды", сезім бөлігіне "Екінші - сол нәрсені естігенде я көргенде ғибратлану керек, көңілденіп, тұшынып, ынтамен ұғу керек", іс-әрекет бөлігіне "Талап қыл артық білуге..." деген сәулелі сөздерін негіз ете отырып, мәтінді талдатуға болады. Яғни оқушы көңіліне берік сақтаған үлгі боларлық ақпаратты жазады (көңілге тоқу), мәтіндегі негізгі ойды ашуға жәрдемдескен тілдік амалдарды теріп жазады (сөз құдіреті), автордың көзқарасы немесе кейіпкер көңіл-күйін, өз эмоциясын білдіреді (сезім), кейіпкер әрекетін немесе соған қатысты ой-түйінін жазады (іс-әрекет). Ішсем, жесем деген тән құмарынан гөрі, білсем, көрсем, үйренсем деген жан құмарын құрайтын осындай бағытта Абайдың «толық адам» ілімін бағдарламадағы белгіленген шығармаларымен байланыстырып кейін оны әдістемелік концепцияға айналдыруға да болады.

Қорыта келе, оқушының ең қажетті жоғары дамыған қабілет деңгейіне, оқу мен жазу дағдыларынан басқа сыртқы ортаға шапшаң бейімделіп, коммуникацияға еркін түсуіне, түрлі қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді сарапқа салып, өзіндік көзқарасын қалыптастыруға, PISA және PIRLS-тің жүргізген зерттеулерінің нәтижелеріндегі жазба мәтіндерді оқып, мазмұнын түсінуге, оған рефлексиялық анализ жасай алуы үшін оқыту мен тәрбиелеуде интербелсенді

әдістемелер мейлінше көп қолданылуы қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Негізгі орта білім беру деңгейіндегі 5-9-сыныпқа арналған үлгілік оқу бағдарламасы.
2. Ф. Ш. Оразбаева. Қазақ тілін оқыту әдістемесі.-Алматы, 2005.
3. М.Хайдеггер. Болмыс пен уақыт.-1977.
4. <https://dspace.kspi.kz/server/api/core/bitstreams/96b156b6-2009-4f17-8589-ed841e274330/content>
5. А.Байтұрсынұлы. Тіл тағылымы.-Алматы қаласы, 1992 ж.
6. Б. Д. Жұмақаева. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі.-Алматы, 2025
7. Қ. Бітібаева. Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы.-Алматы, 2003.

Казенова А.Н.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ПОНИМАНИЯ, АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИИ ТЕКСТА В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ К ЕНТ

В статье рассматриваются эффективные стратегии педагогических технологий, направленных на развитие читательской грамотности, а также методы и приёмы совершенствования когнитивных навыков учащихся.

Камалова Ж.Т.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 3-курс студенті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

kamalovazuldyz816@gmail.com

Ғылыми жетекші: қауымдастырылған профессор Саменова С.Н.

«ЖҰЛДЫЗ» ЛЕКСЕМАСЫНЫҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Бұл мақалада жүргізілген сауалнама нәтижелеріне сүйене отырып, қазақ тіліндегі «жұлдыз» сөзінің символдық-когнитивтік табиғаты жан-жақты талданады.

Кіріспе

Адамзат жаратылыс пен болмысты тікелей емес, символдар арқылы танып- біледі. Біздің танымдық қабілетіміз – дүниені ұғымдармен емес, бейнелермен қабылдауға бейім. Сол бейнелердің бірі – «жұлдыз» сөзі. «Жұлдыз» М.Қашқари сөздігінде «йултуз» түрінде кездесіп, «аспан денесі, түнгі жарық нүкте» деген мағына береді [1]. Жұлдыз – аспандағы жарық нүкте ғана емес, адамның мәдени санасында қалыптасқан символдық ұғым. «Жұлдыз» сөзі барша түркі тілдеріне ортақ көне түбірден таралған. Бұл сөз татарша – «юлдуз», башқұртша – «йондуз», туваша – «зылдыз», чувашша – «зелтер» секілді түрлі формада кездесетіндігін байқадық. Ежелгі түркі тіліндегі «йылтыз» сөзі тек жаратылыс нышаны ғана емес, сонымен қатар «негіз, бастау, түп-тұқиян» мағынасын да берген. Осылайша, «жұлдыз» сөзі – әрі жарық шашатын сәуле нысан, әрі символдық мәнге ие терең танымдық ұғым ретінде қалыптасқан [2]. Жұлдыз атауының этимологиясы туралы ғалымдардың пікірлері екі арнаға бөлінеді. Г.Вамбери, Б.Аталай, Т.Текин сияқты ғалымдар аталмыш сөздің алғашқы компонентін етістік сөз десе, Э.В.Севортян, Ә.Т.Қайдаров, Т.Жанұзақов және т.б. алғашқы компоненті еліктеуіш сөз дейді [3]. Бұл сөз – уақыт пен кеңістікті, миф пен сананы, жарық пен бағытты, жалғыздық пен ұмтылысты бойына жинақтаған ерекше символ. Мәселен, Карл Густав Юнг өзінің еңбегінде жұлдызды адамның ішкі жарығы мен рухани жолының архетипі ретінде санайды [4]. Ал Жан Шебалье мен Ален Гебранның зерттеуінде, «жұлдыз» түрлі діндер мен мәдениеттердегі жарық, бағыт, тағдыр, үміт символы ретінде көрсетіледі [5]. Олай болса, «жұлдыз» сөзі адам санасында сан түрлі ассоциация тудырады. Мәселен, біреу үшін – мәдени миф, екіншісі үшін – жол көрсетуші, тағы бірі үшін – жетістікке жету жолы.

Осы мақаланы жазудағы мақсатымыз – ассоциативтік әдіс арқылы осы сөздің адам танымындағы, мәдениеті мен тіліндегі түрлі мәнін ашу. Зерттеу жүргізу үшін Google Forms платформасында онлайн режимде сауалнама жасалды. Сауалнама нәтижелері негізінде «жұлдыз» сөзінің тілдік ортадағы қолданысы мен символдық мәнін саралауға тырыстық. Зерттеуге 14 пен 60 жас аралығындағы 23 респондент қатысты (16 әйел, 7 ер адам). Оның 22-сі жоғары оқу орнының студенті, біреуі ересек адам.

Әдісі

Мақалада сауалнама, семантикалық-когнитивті талдау, зерттеу, сипаттау әдістері пайдаланылды.

Нәтижесі мен талқылануы

«Жұлдыз» сөзін айтқанда алдымен аспан денесі ойға келетіні белгілі. Адам көзбен бір мезгілде 2,5 мыңдай жұлдызды көре алады екен. Олардың көпшілігі – құс жолы жолағының маңайындағы жұлдыздар [2, 269]. Жұлдыздар – ғасырлар бойы зерттеліп келе жатқан аспан денелері. Мәселен, аспандағы жұлдыздарға алғаш ғылыми түрде анықтама берген ғалымдардың бірі Гиппарх оларды жарықтығына байланысты 1-ден 6-ға дейінгі дәрежеге бөлген:

- 1- дәреже (ең жарық жұлдыздар);
- 2- дәреже (сәл көмескілеу, бірақ әлі де жақсы көрінетін жұлдыздар);
- 3- дәреже (орташа жарықтылықтағы жұлдыздар);
- 4- дәреже (көмескілеу жұлдыздар);
- 5- дәреже (өзер көрінетін жұлдыздар);
- 6- дәреже (адам көзімен көрінетін ең көмескі жұлдыздар) [6].

Ал Галилео Галилей жұлдыздардың тек жарық нүктелер емес, нақты аспан денелері екенін көрсеткен. Түйіршікті Құс жолының миллиондаған әлсіз жұлдыздардан тұратынын дәлелдеді [7].

«Жұлдыз» сөзіне қатысты респонденттерге қойылған сұрақтар мен олардың жауаптарына сароаптама жасап өтелік.

1- сұрақ: «Жұлдыз» сөзін естігенде ең бірінші ойыңызға не келеді?

Бұл сұрақтың ең жоғарғы көрсеткіші «аспандағы жұлдыз» жауабында: орташа мәні – 3.91, СА – 1,5. Одан кейінгі орында «танымал адам» (орташа мәні – 3.29, СА – 1,31) және «ғарыш, ғалам» (орташа мәні – 3.05, СА – 1.43). Ал төменгі көрсеткіште «қиял, арман» (орташа мәні – 2.32, СА – 1.2) және «махаббат, романтика» (орташа мәні – 2.1, СА – 1.59) жауаптары тұрғанын байқаймыз.

2- сұрақ: «Жұлдыз» сөзі сізде қандай эмоция тудырады?

Статистикаға назар аударсақ, көпшілікке бұл сөздің ешқандай эмоция тудырмайтынын байқаймыз (орташа мәні – 3.06, СА – 1.6). Орта көрсеткіш

«қуаныш» (орташа мәні – 2.79, СА – 1.62) және «мотивация» (орташа мәні – 2.74, СА – 1.41) жауаптарында. Ең төменгі көрсеткіштерді «романтика» (орташа мәні – 2.28, СА – 1.07) және «сағыныш» (орташа мәні – 1.89, СА – 1.08) жауаптарынан көре аламыз.

Сауалнама барысында «жұлдыз» сөзінің жағымды эмоциялар тудыратыны байқалады. Қазақ халқы жұлдызды «бақыт» ұғымымен байланыстырады. Тіпті, «болып-толған бақытты адамды жұлдызы жанған адам деседі» [3, 55].

3- сұрақ: Егер «жұлдыз» сөзі бір түспен бейнеленсе, ол қандай түс болар еді?

Статистика кестесінен «ақ» жауабының жоғарғы көрсеткішін көре аламыз (Орташа мәні – 3.06, СА – 1.65). Одан кейін жиі кездесетін «алтын түсті» (орташа мәні – 2.9, СА – 1.73) және көкшіл түс (орташа мәні – 2,0, СА-1.37). Ал қызғылт-сары (орташа мәні – 1.94, СА – 1.52) және қара түс (орташа мәні – 2.24, СА – 1.60) жауаптары салыстырмалы түрде сирек таңдалған.

Сауалнама нәтижесі бойынша «жұлдыз» сөзі ақ түспен жиі байланыстырылғандығы анықталды. Бұл таңдау адамның ассоциативті қабылдауына ғана емес, нақты астрофизикалық деректерге де негізделген. Gray & Corbally (2009) еңбегінде жұлдыздар спектрлік типтерге бөлінеді: O, B, A, F, G, K, M. Олардың түсі беткі температураға байланысты: A типті жұлдыздар (ақ түсте), F және G типтері (сары-ақ түсте). Аспанда ең жарық көрінетін жұлдыздардың көпшілігі осы A-G аралығына жатады. Сол себепті, жұлдыз сөзі адамның санасында ақ немесе сары-ақ түспен бекітіледі [8].

4- сұрақ: «Жұлдыз» сөзін қай салада жиі қолданамыз деп ойлайсыз?

Сауалнама нәтижесіне қарағанда, «Жұлдыз» сөзі ең жиі ғарыш және астрономия саласында қолданылады деген жауап алдыңғы қатарда тұр (орташа мәні – 3.91, СА – 1.54). Екінші орында өнер және шоу бизнес саласы орналасқан (орташа мәні – 3.57, СА – 1.33), бұл «жұлдыз» сөзінің танымал адамға қатысты метафоралық қолданылуын көрсетеді. Сондай-ақ, поэзия және әдебиет (орташа мәні – 2.71, СА – 1.26), философия мен психология (орташа мәні – 2.5, СА – 1.26) салаларында да бұл сөз белгілі бір деңгейде кездеседі. Ал спорт саласы ең төменгі көрсеткішке ие болды (орташа мәні – 2.44, СА – 1.54).

Сауалнама нәтижелері бойынша көпшілік «жұлдыз» сөзін көбінесе ғарыш пен астрономия саласында жиі қолданатынын атап өтті. Бұл – қазіргі ғылыми түсінікке сай: жұлдыз – өздігінен жарық шығаратын аспан денесі Алайда тарихи тұрғыда бұл ұғым әлдеқайда кең болған. Ертеде «жұлдыз» атауы аспанда көрінетін барлық жарық денелерге – жұлдыздарға, планеталарға, Күн мен Айға ортақ атау ретінде қолданылған. Себебі сол замандарда олардың нақты табиғаты мен бір-бірінен айырмашылығы ғылым арқылы түсіндірілмеген еді. Аспандағы барлық жарық нүктелер халық үшін біртекті «жұлдыздар» ретінде қабылданған. Бұл түсініктің нақты мысалы ретінде «Арғықазақ мифологиясы» еңбегіндегі «Планеталар мен Жеті жұлдыз» атты бөлімді келтіруге болады. Онда Күн мен Ай, және бес планета бірге «Жеті жұлдыз» деп аталған [2, 275]. Бұл жеті дене – көзге байқалатын және қозғалысы айқын көрінетін аспан нысандары болғандықтан, ерекше мәнге ие болып, мифологиялық, діни және танымдық жүйелерде маңызды рөл атқарған. Осылайша, жұлдыз ұғымы қазіргі ғылыми түсінікпен қатар, тарихи және мәдени көзқарастар тұрғысынан да кең мағынаға ие екенін байқаймыз.

5- сұрақ: «Жұлдыз» сөзі қандай мағынада сізге жақын?

Сауалнама нәтижесіне сүйенсек, респонденттер үшін «Жұлдыз» ең алдымен табиғи аспан денесі ретінде жақын (орташа мәні – 4.1, СА – 1.29). Екінші орында – адамның жетістігі мен танымалдылығының символы (орташа мәні – 3.58, СА – 1.43). Сонымен қатар, «жұлдыз» сөзі үміт пен арман, (орташа мәні – 2.28, АС – 1.18), естеліктер (орташа мәні – 2.18, АС – 1.33), тағдыр (орташа мәні – 2.06, АС – 1.24) символы ретінде де кейбір респонденттер ассоциациясында орын алды. Сауалнамада «жұлдыз» сөзі респонденттер үшін ең алдымен аспан денесі ретінде қабылдауы заңды жауап. Астрономияда жұлдыз – өздігінен сәуле шығаратын, термоядролық реакциялар жүретін аспан денесі. Сонымен қатар, бұл сөздің ауыспалы және метафоралық мағынасы кең. Қоғамда танымал тұлғаларды «жұлдыз», жолы болған адамды «жұлдызы жанды» деу – осының дәлелі. Демек, жұлдыз сөзі – көп мағыналы, әрі ғылыми, әрі әлеуметтік және мәдени тұрғыда маңызды ұғым.

6- сұрақ: Егер «Жұлдыз» сөзі бір ән болсын десек, қандай стильге сай келеді?

Сауалнама нәтижелері респонденттердің «жұлдыз» сөзін көбіне дәстүрлі халық әні стилімен байланыстыратынын көрсетті (орташа мәні – 3.47, СА – 1.50). Одан кейінгі орында көңілді, эстрадалық ән тұр (орташа мәні – 3.00, СА – 1.63). Үшінші орында – әуезді романтикалық ән (орташа мәні – 2.89, СА – 1.68). Ал эпикалық, шабыттандыратын ән стилі (орташа мәні – 2.73, СА – 1.62) төменнен жоғары көрсеткішке ие болса, ең төменгі көрсеткіш классикалық симфония стилінде байқалды (орташа мәні – 2.47, СА – 1.77).

Сауалнама нәтижелерінен ұлттық таным мен эмоциялық қабылдаудың әсерін байқауға болады.

7- сұрақ: «Жұлдыз» сөзі қандай уақытты еске түсіреді?

Респонденттің көпшілігі бұл сөзді жастық шақпен байланыстырады (орташа мәні – 3.63, СА – 1.46). Ал бақытты шақпен үйлестіру екінші орынға ие (орташа мәні – 3.24, СА – 1.39). Келесі орында қазіргі өмірім (орташа мәні – 3.11, СА – 1.64) мен балалық шақ тұр (орташа мәні – 3.11, СА – 1.49). Ең төменгі нәтиже «қиялдағы уақыт» жауап нұсқасына тиесілі (орташа мәні – 2.35, СА – 1.50) болды.

Сауалнама нәтижесіне үңілсек, респонденттердің «жұлдыз» сөзін әртүрлі өмір кезеңдерімен байланыстыратынын көреміз. Жалпы «жұлдыз» сөзі ертедегі қазақтардың сенімі бойынша, адам өмірімен тікелей байланысты. Шоқан Уәлихановтың пікірінше, «әрбір жұлдыз жердегі әрбір адамның жанымен байланысты, адам өлгенде оның аспандағы жұлдызы да ағып түседі. Аспаннан ағып түскен жұлдызды көрген қазақтар «менің жұлдызым жоғары» дейді немесе ернін жыбырлатады» [3]. Сол себепті де, жұлдыз ұғымын жастық шақпен, бақытты кезеңдермен байланыстырған.

Қорытынды

«Жұлдыз» сөзіне ассоциативтік-статистикалық талдау жасау мақсатына сәйкес, бірқатар ғылыми еңбектер мен дереккөздер пайдаланылды. Алдымен жұлдыз ұғымының астрофизикалық табиғатын анықтап, оның ғылыми еңбектердегі көрінісіне мән бердік. Сонымен қатар, «жұлдыз» сөзінің символдық, метафоралық мәнін ашу мақсатында қазақ тіліндегі ауызекі қолданылатын сөздерге, тұрақты тіркестерге талдау жүргіздік. Бұл мақсатқа жету үшін Серікбол Қондыбайдың «Арғықазақ мифологиясы» және Қ.Ғабитханұлының «Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі» еңбектеріне жүгіндік. Сондай-ақ, сауалнама нәтижелеріне сүйене отырып, «жұлдыз» сөзіне байланысты халықтың түр-түстік қабылдауы, эмоциялық әсері және музыкалық стильмен сәйкестігі секілді ассоциациялар жинақталып, талданды. «Жұлдыз» сөзінің мына ұғымдармен байланыс дәрежесі жоғары екендігі анықталды: ғарыш, танымал адам, ғалам, астрономия, ақ, қуаныш, бақытты шақ. Бұл тізімдегі ұғымдар адам санасында «жұлдыз» сөзімен ассоциация тудырады.

Бұл экспериментіміздің нәтижесінде, «жұлдыз» сөзінің мағынасы кең екенін ұғындық. Жалпы айтқанда, жұлдыз – адам дүниетанымында, мәдениетінде және эмоциялық әлемінде орны бар символдық мәнге ие сөз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қашқари М. Түркі тілінің сөздігі (Дивани лұғат-ит-түрк) / М.Қашқари. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. – 1-том. – 171 б.
2. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 2-кітап / С. Қондыбай. – Алматы, 2024. – 402 б.
3. Ғабитханұлы Қ. Қазақ мифологиясының тілдегі көрінісі / Қ.Ғабитханұлы. – Алматы, 2006. – 59 б.
4. Jung, C. G. *Man and His Symbols*. / Jung C. G. – London: Aldus Books, 1964. – P. 15-114.
5. Jean Chevalier & Alain Gheerbrant. *Dictionnaire des symboles*. – Jean Chevalier & Alain Gheerbrant – Paris: Éditions Robert Laffont, 1969. – P. 341-342.
6. Fujiwara, T., & Yamaoka, H. *Magnitude systems in old star catalogues* / Fujiwara, T., & Yamaoka, H. // *Journal of Astronomical History and Heritage*. – 2005. – P. 39-47.
7. Galileo Galilei. *Sidereus nuncius* (“Starry Messenger”). / Galileo Galilei. – Venetiis: Apud Thomam Baglionum, 1610. – P. 39.
8. Gray, R. O., & Corbally, C.J. *Stellar Spectral Classification*. / Gray, R. O., & Corbally, C.J. – Princeton University Press, 2009. – P. 259-294

Камалова Ж.Т.

СИМВОЛИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЛЕКСЕМЫ «ЖҰЛДЫЗ»

В данной статье на основе результатов проведённого анкетирования анализируется

Керімбек Қ., Құттыбайқызы А.

Академик Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 3-курс студенттері
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

kerimbekkarakat9@gmail.com

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., профессор Рапишева Ж.Д.

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ КИЕЛІ САНДАРДЫҢ СЕМАНТИКАСЫ

Мақалада қазақ халқының рухани-мәдени болмысында ерекше орын алатын киелі сандардың ұлттық дүниетаныммен байланысы қарастырылады. Зерттеудің негізгі мақсаты – киелі сандардың қазақ халқына тән символдық мәнін анықтап, олардың мәдени-философиялық маңызын ашу. Зерттеу барысында ассоциативтік сауалнама әдісі қолданылып, респонденттердің сандық ұғымдармен байланысты ассоциациялары талданады.

Кіріспе

Киелі сандар – бұл белгілі бір халықтың, қоғамның немесе мәдениеттің рухани және дүниетанымдық негіздерін білдіретін, арнайы символикалық мәнге ие сандар. Бұл жұмыстың негізгі мақсаты – қазақ халқының киелі сандарының мәдени және философиялық маңызын зерттеу [1]. Қазақ халқы – терең танымға, бай рухани мұраға ие, ырымға сенетін, наным-сенімге ерекше көңіл бөлетін халық. Халықтың сан ғасырлық тәжірибесі мен дәстүрінде қалыптасқан ырымдар мен тыйымдар қазіргі күнге дейін өз маңызын жоғалтпай келеді. Күнделікті өмірде көп кездесе бермейтін, алайда ата-әжелеріміз жиі қолданатын ырым-жоралар, әсіресе белгілі бір сандармен тығыз байланысты болатыны байқалады. Қазақта киелі деп саналатын сандар қатарына «бір», «үш», «төрт», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандары кіреді. Бұл сандардың мәнін бала кезімізден түрлі мысалдар арқылы естіп, бойымызға сіңіріп өстік. Мысалы, кішкентай бала сүрініп кетсе, әжелеріміз «жерге үш рет түкіріп», жеті теңге садақа беру керектігін айтатын. Сонымен қатар, жұма сайын тоғыз шелпек пісіріп, аруақтарға бағыштап жататынын білеміз. Осындай мысалдар қазақ халқында сандардың тек есептік мәнге ие емес екенін, олардың терең мағыналық жүк арқалап тұрғанын дәлелдейді [2]. Киелі сандар – жай ғана сан емес, ол – халқымыздың наным-сенімінен, дүниетанымынан, рухани болмысынан туындаған ерекше ұғым. Әр сан – өзінше бір символ, өзінше бір философия. Мысалы, «бір» саны тек жалғыздықты емес, тұтастық пен бірлікті білдіреді. Бұл сан кейде Алланың жалғыздығын, кейде адамның даралығын, бірегейлігін меңзейді. Қазақ тіліндегі «бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығару», «бір сөзді адам», «бір түндік астында түгін түтету» сияқты тіркестер осыны айқын аңғартады. Ғалым Қ.Т.Қайырбаеваның пайымынша, «бір» саны – өмірдің тыныштығын, абсолютті бүтіндікті білдіреді және бұл тек Тәңірге ғана тән қасиет [3]. Сандардың мән-мағынасы жайлы Пифагордың да: «*Әр санның өзіндік ерекшелігі бар*» деген сөзі бар. Бұл пікір тек Батыс философиясында ғана емес, қазақ дүниетанымында да көрініс табады. «Үш би», «жеті қазына», «тоғыз ай», «қырық күндік той» сынды ұғымдар – сандардың халқымыздың рухани өмірінде қаншалықты маңызды екенін көрсетеді. Яғни, сандар қазақ мәдениетінде тек есеп құралы ретінде емес, белгілі бір идеяны жеткізетін, терең мағынасы бар категория ретінде қарастырылған [4]. Сандарға қатысты бұл түсініктер қазақ фольклорында, мақал-мәтелдерінде, салт-дәстүрінде, діни нанымдарында кең көрініс табады. Мұндай ерекшеліктер қазақ халқының әлемді танудағы өзіндік көзқарасы мен философиялық ойлау жүйесін көрсетеді. Сондықтан киелі сандар жайлы түсініктерді тек халықтық таныммен шектемей, олардың тарихи, мәдени, тіпті философиялық маңызын зерттеу бүгінгі күні де өзекті болып отыр. Бұл зерттеу жұмысында дәл осы киелі сандардың мәніне үңіліп, олардың

қазақ болмысындағы орнын ашып көрсету көзделеді [5].

Киелі сандарды зерттеу қазақ халқының рухани мұрасының сақталуы мен қазіргі ұрпаққа жеткізілуі үшін өзекті болып табылады. Бұл зерттеу ұлттық болмыс пен дүниетанымның негіздерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және киелі сандардың маңызын қазіргі заманда қалай дұрыс түсініп, қолдану керектігі туралы маңызды ұсыныстар жасайды. Сондықтан, бұл зерттеудің мақсаты – қазақ халқының киелі сандарының мәдени және философиялық маңызын ашып, олардың ұлттық дүниетанымдағы орнын анықтау және қазіргі қоғамда олардың дұрыс түсініліп, қолданылуын қамтамасыз ету.

Зерттеу әдісі

Зерттеуде қазақ халқының киелі сандарға қатысты ұлттық танымын анықтау мақсатында ассоциативтік сұрақтар негізіндегі сауалнама әдісі қолданылды. Сауалнама онлайн форматта жүргізіліп, түрлі жас ерекшелігіндегі қазақ тілді респонденттер қатыстырылды. Мысалы, «7 санын естігенде ойыңызға ең бірінші не түседі?» деген сұраққа «Жеті ата», «Жеті күн», «Жеті қазына» сияқты шкалалық көрсеткішпен белгіледі.

2.1. Қатысушылар

Респонденттер 18 бен 65 жас аралығындағы 22 адам (7 ер, 15 әйел), оның ішінде жоғарғы оқу орнының 17 студенті мен 5 ересек әртүрлі саланың мамандары болды. Барлық қатысушылар көру және есту қабілеттері қалыпты, дальтониктік сипаты жоқ, сонымен қатар қазақ тілінде оқып, түсіне алатын қазақ азаматтары. Олар экспериментті бастамас бұрын, толық ақпаратпен танысып, өз келісімін берді. Зерттеуге қатысу ерікті түрде өтті және өтемақы ретінде ешқандай сыйақы берілмеді.

2.2. Материалдар

Зерттеу жұмысы аясында қазақ халқының киелі сандарға қатысты ұлттық дүниетанымын анықтауға бағытталған ассоциативтік сауалнама материалы дайындалды. Сауалнама 7 сұрақтан тұрып, әр сұрақта белгілі бір сан беріліп, оған қатысты бірнеше ұлттық ұғым ұсынылды. Мысалы, 7 санына байланысты — «Жеті ата», «Жеті қазына», «Жеті шелпек», 3 санына — «Үш би», «Үш жүз», «Үш арыс» сияқты жауап нұсқалары берілді. Қатысушылар осы нұсқалар ішінен өз ойына бірінші келген, ең жақын ассоциацияны таңдады. Стимулдық материал ретінде қазақ халқының танымында кең таралған тұрақты тіркестер, мақал-мәтелдер мен тұрмыста жиі кездесетін сандар қатысты ұғымдар қолданылды. Әр санға қатысты жауап нұсқалары ұлттың тарихи-мәдени мұрасына сүйеніп таңдалды. Бұл әдіс арқылы қатысушылардың сандық ұғымдармен байланысты ұжымдық және мәдени ассоциацияларын анықтауға мүмкіндік туды.

2.3. Процедура

Зерттеу Google Forms платформасында онлайн форматта ұйымдастырылды. Алғашқы екі бетте зерттеудің жетекшісі, мақсат-міндеттері жөнінде қысқаша ақпарат беріліп, респонденттердің қатысуға ерікті түрде келісімі алынды. Қатысушылар келісім берген соң ғана келесі бетке өтіп, негізгі сұрақтарға жауап беруге мүмкіндік алды. Сауалнама беттері логикалық түрде құрылып, әр бетте 7 сұрақтан орналастырылды. Google Forms жүйесі арқылы барлық сұрақтарға жауап беру міндетті етіліп, мәліметтердің толық әрі жүйелі жиналуына жағдай жасалды. Зерттеу соңында қатысушыларға өз жеке деректерінің сақталуы немесе жойылуы жөнінде таңдау құқығы берілді. Егер жеке мәліметтерді өшіру талап етілсе, сол респонденттің барлық жауабы автоматты түрде жойылатыны туралы ескертілді. Сонымен қатар, сауалнама соңында респонденттерден зерттеу үдерісі мен сауалнама мазмұны туралы пікір қалдыру сұралды. Бұл зерттеудің сапасын бағалау мен болашақта жетілдіру үшін маңызды мәліметтер жинауға мүмкіндік берді.

2.4. Деректер анализі

Аударма үдерісіндегі калькаға байланысты сауалнама нәтижелерін статистикалық тұрғыда талдау үшін 2025 жылдың 3 наурызында қолданысқа енген Jamovi бағдарламасының «2.6.44» нұсқасы пайдаланылды. Әрбір стимул бойынша қатысушылардың жауаптарын

негізге ала отырып, статистикалық орта мәндер есептелді. Жауаптар «статистика түсініктемесі» функциясы арқылы жеке- жеке талданып, нәтижелер кесте түрінде ұсынылды.

2.5.Зерттеу этикасы

Зерттеу барысында респонденттің жекебасы мен қатысу құқығын қорғау мақсатында қатысушылар арнайы «Келісім формасымен» алдын ала таныстырылды. Бұл құжатта зерттеу жүргізушінің аты-жөні, электрондық пошта мекенжайы және байланыс нөмірі көрсетіліп, зерттеудің мақсаты мен шарттары толық түсіндірілді. Респондент өз еркімен зерттеуге қатысатынын, жеке деректерінің қандай мақсатта қолданылатынын білетінін және сол деректерді ұсынуға келісім беретінін ресми түрде растады. Сонымен қатар, қатысушы зерттеу барысында өзінің жеке немесе эксперименттік деректерін кез келген уақытта жоюға құқылы екені жөнінде хабардар етілді. Келісім формасында респондент бұл зерттеуден ешқандай қаржылық немесе материалдық пайда күтпейтінін және қатысу тек ғылыми мақсатта жүзеге асырылып жатқанын қабылдайтыны атап көрсетілді.

Нәтижесі мен талқылануы

1-кестеде «7 санын естігенде ойыңызға ең бірінші не түседі» сұрағына берілген жауаптардың статистикасы көрсетілген. Ең жоғарғы көрсеткіш «Жеті ата» жауап нұсқасында: орташа – 3.69, СА – 1.78. Бұл қазақ халқының дәстүрінде жеті атаның орны ерекше екенін көрсетеді. Одан кейінгі орында «Жеті шелпек» (орташа – 3.27, СА – 1.83) және «Жеті қазына» (орташа – 3.18, СА – 1.59) жауаптары тұр. Ал, ең төменгі көрсеткіш «Жеті күн» (орташа – 2.79, СА – 1.67) жауап нұсқасында байқалады.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Жеті ата	16	3.69	5.00	1.78	0.445
Жеті қазына	17	3.18	3	1.59	0.386
Жеті керемет	15	2.93	3	1.62	0.419
Жеті күн	14	2.79	2.50	1.67	0.447
Жеті шелпек	15	3.27	4	1.83	0.473

2-кестеде «3 саны сіз үшін нені білдіреді?» деген сұраққа берілген жауаптар сарапталды.

Ең жиі таңдалғаны – «Үш би» (орташа – 3.59, СА – 1.70), бұл халқымыздың әділет пен даналыққа баса мән беретінін көрсетеді. Екінші орында – «Үш жүз» (орташа – 3.50, СА – 1.67), бұл ұлттық құрылымға қатысы бар ұғым. Ал, «Үш қадам» (орташа – 2.36, СА – 1.65) ең төменгі көрсеткішке ие.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Үш би	17	3.59	4	1.70	0.412
Үш жүз	16	3.50	4.00	1.67	0.418
Үш жұрт	15	2.87	3	1.55	0.401
Үш арыс	15	2.73	3	1.39	0.358
Үш қадам	14	2.36	1.00	1.65	0.440

3-кестеде «9 саны қандай ұғыммен байланысты?» деген сұрақ нәтижелері берілген. Барлық жауаптар арасында айырмашылық аз болғанымен, ең жоғарғы орташа көрсеткіш «Тоғыз тарау» (орташа – 2.71, СА – 1.49) жауап нұсқасында. Ал, «Тоғыз толғау» (орташа – 2.20, СА – 1.15) және «Тоғыз қабат» (орташа – 2.25, СА – 1.39) ең төменгі нәтижелерге ие болды.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Тоғыз қабат	16	2.25	2.00	1.39	0.348
Тоғыз толғау	15	2.20	2	1.15	0.296
Тоғыз әулие	14	2.43	2.00	1.22	0.327
Тоғыз рудың баласы	14	2.57	2.50	1.45	0.388
Тоғыз тарау	14	2.71	3.00	1.49	0.398

4-кестеде «5 саны десе, не ойыңызға бірінші келеді?» деген сұрақ бойынша «Бес саусақ» жауабы көш бастап тұр (орташа – 3.88, СА – 1.45). Бұл жауап адамның табиғи түйсікпен байланысты реакциясын көрсетеді. Екінші орында – «Бес уақыт намаз» (орташа – 3.31, СА – 1.85), ал «Бесік» (орташа – 2.21, СА – 1.19) төмен нәтиже көрсетті.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Бес саусақ	16	3.88	4.50	1.45	0.364
Бесік	14	2.21	2.00	1.19	0.318
Бес қару	15	2.80	3	1.57	0.405
Бес асыл іс	15	2.93	3	1.71	0.441
Бес уақыт намаз	16	3.31	4.00	1.85	0.463

5-кестеде «40 санын естігенде не ойға оралады?» деген сұраққа жауап ретінде ең жоғары нәтиже «Қырық үйден тыйым» (орташа – 3.38, СА – 1.93) нұсқасында тіркелді. Бұл – тәрбиелік мәні бар, танымал ұғым. Ал ең төменгі көрсеткіш «Қырық жас» (орташа – 2.60, СА – 1.40) жауап нұсқасына тиесілі.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Қырық мысал	15	3.27	4	1.58	0.408
Қырық күн	15	2.80	3	1.47	0.380
Қырықтың бірі – Қыдыр	15	2.80	3	1.32	0.341
Қырық үйден тыйым	16	3.38	4.50	1.93	0.482
Қырық жас	15	2.60	3	1.40	0.363

6-кестеде «1 саны нені білдіреді деп ойлайсыз?» деген сұрақ бойынша ең жиі таңдалған нұсқа – «Жалғыздық» (орташа – 3.31, СА – 1.54), бұл адамның эмоциялық дүниесімен байланысты болуы мүмкін. Ал, «Бір Алла» (орташа – 3.25, СА – 1.88) мен «Бір туған» (орташа – 3.14, СА – 1.83) сияқты діни және отбасылық мағыналарға ие нұсқалар да жоғары деңгейде тұр. Ең төмен нәтиже «Бір тамшы» (орташа – 2.46, СА – 1.61) нұсқасында.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Бірлік	16	2.88	2.50	1.59	0.397
Бір Алла	16	3.25	4.00	1.88	0.470
Бір туған	14	3.14	3.00	1.83	0.490
Жалғыздық	16	3.31	3.50	1.54	0.384
Бір тамшы	13	2.46	2	1.61	0.447

7-кестеде «4 саны қандай ұғыммен байланысты?» деген сұраққа қатысты жауаптардың ішінде ең жоғары орташа мән «Төрт түлік» (орташа – 3.44, СА – 1.79) және «Төрт мезгіл» (орташа – 3.40, СА – 1.59) жауаптарында байқалды. Бұл – қазақ халқының табиғатпен және мал шаруашылығымен тығыз байланысты екенін көрсетеді. Ал, «Төрт қасиет» (орташа – 1.92, СА – 1.19) жауап нұсқасы ең төменгі көрсеткішке ие.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Төрт түлік	16	3.44	4.00	1.79	0.447
Төрт ана	14	2.21	2.00	1.37	0.366
Төрт мезгіл	15	3.40	4	1.59	0.412
Төрт тарап	15	2.33	2	1.23	0.319
Төрт қасиет	13	1.92	1	1.19	0.329

Зерттеу жұмысымыздың мақсатына сәйкес, біз қазақ халқының мәдениетінде ерекше орын алатын киелі сандардың (1, 3, 4, 5, 7, 9, 40) ассоциативті қабылдануын талдап, әрбір санмен байланысты ұғымдардың маңызын анықтадық. Бұл сандардың әрқайсысының ұлттық санада алатын орны мен мағынасы нақты деректер мен кестелер арқылы жүйеленіп, ғылыми негізде сараланды. Бұл ұғымдардың барлығы қазақ халқының дүниетанымдық ерекшеліктерін, өмір салтын, рухани-мәдени болмысын көрсетеді. Киелі сандар тек сандық мәнге ие емес, олар мәдени символдар ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ұлттық кодты білдіреді.

Қорытынды

Қазақ халқының сан ғасырлық дүниетанымдында ерекше орын алатын киелі сандар – бұл тек математикалық мәнге ие көрсеткіштер ғана емес, терең философиялық, мәдени және рухани мағынасы бар концептілер. Жүргізілген ассоциативтік зерттеу нәтижесінде «бір», «үш», «төрт», «бес», «жеті», «тоғыз», «қырық» сандарының халық санасындағы орны мен мәні жан-жақты талданып, олардың белгілі ұғымдармен тығыз байланысты екені анықталды. Мысалы, «Жеті ата», «Үш би», «Бес уақыт намаз», «Қырықтың бірі – Қыдыр», «Төрт түлік» сынды ұғымдар – қазақ халқының ұлттық болмысынан туындаған символдар. Бұл ұғымдар тек тілдік қана емес, сонымен бірге тарихи, танымдық және дүниетанымдық негіздерге сүйенеді. Әр сан белгілі бір идеяны, нанымды немесе өмірлік қағиданы білдіреді.

Қорытындылай келе, қазақ халқының киелі сандары – ұлттық дүниетанымның, тәрбиенің, салт-дәстүрдің көрінісі ғана емес, сонымен қатар ұлттың этномәдени жадысында сақталған символдық құрылым. Бұл сандар халқымыздың болмыс-бітімін, өмірге көзқарасын, рухани бағдарын айқындап тұратын маңызды компонент болып табылады. Осындай киелі сандар жүйесін зерттеу – ұлттық құндылықтарды сақтауға, ұрпақ санасына дұрыс жеткізуге, және қазіргі заман мен болашақта оны жаңаша түсінуге жол ашады.

Жалпы алғанда, Бұл зерттеу жұмысының негізгі мақсаты – қазақ халқының киелі сандарына қатысты ұлттық дүниетанымның, мәдени және философиялық маңызын анықтау, олардың халық санасындағы символдық мәнін ашып көрсету, сондай-ақ қазіргі заманда бұл сандардың ұрпақ санасында қалай қабылданып, қандай ассоциациялармен байланысатынын талдау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайырбаева Қ.Т. Қазақ тіліндегі киелі сандар концептісі: философиялық-танымдық талдау. – Алматы: Қазақ университеті, 2018.
2. Нұрғалиұлы Р. Қазақтың киелі сандары және олардың мағынасы // «Қазақ тілі мен әдебиеті» журналы, №3, 2020. – Б. 24-29.
3. Сейдуалиева Г. Қазақ халқының дәстүрлі наным-сеніміндегі сандардың символдық мәні. – Астана: ЕҰУ баспасы, 2017.
4. Мадиева Г. Қазақ мәдениетіндегі сандар концептісі: этнолингвистикалық талдау // Филология мәселелері, 2021. – №2. – Б. 55-62.
5. Пифагор. Сан туралы ілім. – Алматы: Философия әлемі баспасы, 2015.
6. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2012.

Керімбек Қ., Құттыбайқызы А.

СЕМАНТИКА САКРАЛЬНЫХ ЧИСЕЛ В КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЕ

В статье рассматривается связь сакральных чисел с национальным мировоззрением, занимающих особое место в духовно-культурной самобытности казахского народа. Основная цель исследования – выявить символическое значение сакральных чисел в сознании казахского народа, раскрыть их культурно-философское значение. В ходе исследования используется метод ассоциативного опроса, анализируются ассоциации респондентов, связанные с категорией количества.

Кәдіргали А.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, «7М01701-Қазақ тілі мен әдебиеті» БББ магистранты

Ақтөбе, Қазақстан Республикасы

a.kadirgali@mail.ru

Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор Г.Т. Шоқым

ПРЕЦЕДЕНТТІ ЕСІМДЕР АРҚЫЛЫ “АНА” КОНЦЕПТІСІНІҢ ГЕНДЕРЛІК-ӘЛЕУМЕТТІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫН ОҚЫТУ

Мақалада «Ана» концептісін прецедентті есімдер арқылы гендерлік-әлеуметтік тұрғыда оқыту әдістемесі қарастырылады.

Антропоэзектік бағыт қазіргі тіл білімінде қарқынды дамып келе жатқан өзекті парадигмалардың бірі болып табылады. Осы бағыт аясында қалыптасып, ғылыми қағидалары мен әдіс-тәсілдері жүйеленіп келе жатқан салалардың бірі – гендерлік лингвистика.

Гендерлік лингвистиканың әдіснамалық негізі тіл мен тұлға, тіл мен қоғам арасындағы өзара байланысқа, тілдік қызметтің әлеуметтік кеңістікте жүзеге асу заңдылықтарына сүйенеді. Бұл бағыт адам тіліне тән синкретті үш қырды – тілдің ішкі құрылымын, әлеуметтік факторлардың ықпалын және тілде бейнеленетін ментальді құрылымдарды – кешенді түрде қарастырады. Мұның барлығы әлемнің тілдік бейнесі, тілдік сана, ұлттық мінез-құлық пен менталитет ұғымдары арқылы сипатталады [1].

Гендер бастапқыда биологиялық жыныс ұғымымен байланысты болғанымен, кейін әлеуметтік жыныс туралы түсініктің қалыптасуына негіз болды. Гендерлік қатынастар тілде мәдени концептілер арқылы көрініс тауып, тұлғаның сөйлеу ерекшелігіне, мінез-құлқына және әлеуметтену үдерісіне ықпал етеді. Бұл ықпал қоғам белгілеген гендерлік рөлдер мен жеке тұлғаның мәдени деңгейіне байланысты жүзеге асады, яғни еркек пен әйелдің әлеуметтік нормаларға бейімделуі тұлғаның өзін-өзі сәйкестендіруімен айқындалады [2].

Осылайша, гендерлік қатынастардың тілде мәдени концептілер арқылы бейнеленуі белгілі бір қоғамның құндылықтар жүйесін, әлеуметтік рөлдер мен мінез-құлық үлгілерін айқындайды. Гендерлік лингвистика тұрғысынан алғанда, мұндай концептілер жеке тұлғаның тілдік санасында қалыптасып, оның дүниетанымы мен әлеуметтік тәжірибесіне тікелей ықпал етеді. Осындай мәдени-танымдық мәні терең концептілердің бірі «Ана» ұғымы болып табылады.

«Ана» концептісі түркі халықтарының тілдік санасында, мәдени жадында және әлеуметтік тәжірибесінде айрықша мәнге ие іргелі ұғымдардың бірі болып табылады. Бұл туралы Л. Гумилев түркілердің әйелді, әсіресе ананы аса құрметтегенін, баланың ең алдымен анасына тағзым етуі қалыптасқан норма болғанын атап көрсетеді [3, 52-б.]. Мұндай көзқарас ананың қоғамдағы орны мен әйел бейнесіне жүктелген гендерлік нормалардың тарихи негізін

айқындайды.

Осы тұрғыдан алғанда, «Ана» концептісін оқыту мәселесі тек тілдік бірліктерді меңгертумен шектелмей, ұлттық мәдени кодты, әлеуметтік құндылықтарды және гендерлік репрезентацияны кешенді түрде түсіндіруді қажет етеді. Қазіргі лингводидактикада мәдени-танымдық мазмұнды оқытуға бағытталған тәсілдердің маңызы артып отырғаны белгілі. Солардың ішінде прецедентті есімдерді оқу материалы ретінде қолдану «Ана» концептісінің көпқабатты мәнін ашуға мүмкіндік береді.

Мектептегі тіл мен әдебиет сабақтарында «ана» ұғымы көбіне тәрбиелік мазмұнда, «ананы құрметтеу», «анаға алғыс» сияқты тақырыптармен шектеліп беріледі. Алайда қазіргі білім беру мақсаттары (құндылыққа бағдарланған оқу, мәтінмен жұмыс, мәдениетаралық түсінік, функционалдық сауаттылық) бұл ұғымды тереңірек – тілдік-мәдени феномен, ұлттық жадының коды, қоғамдағы гендерлік-әлеуметтік рөлдердің репрезентациясы ретінде түсіндіруді қажет етеді. Осы тұрғыдан алғанда «Прецедентті есімдер арқылы “Ана” концептісінің гендерлік-әлеуметтік репрезентациясын оқыту» идеясы мектеп бағдарламасына өте сәтті бейімделеді, өйткені прецедентті есімдер (Жер-Ана, Ұмай ана, Хауа ана, Тұмар т.б.) оқушыға бір ғана атаудың ішінен тұтас оқиға-жағдаятты, құндылықтық бағалауды, мәдени сценарийді «оқуға» мүмкіндік беретін ықшам мәдени код ретінде қызмет етеді.

Мектепке бейімдеу үшін «гендерлік-әлеуметтік репрезентация» ұғымын академиялық күрделіліксіз, бірақ мазмұнын жоғалтпай қарапайым тілде түсіндіру тиімді: бұл – қоғам ана туралы қандай ой айтады, анаға қандай рөл береді, «жақсы ана» бейнесін қалай сипаттайды, анаға қатысты қандай мінез-құлық нормаларын күтеді, осының бәрі мәтінде, сөзде, тұрақты тіркестерде, аңыз-әпсаналарда қалай көрінеді деген сұрақтардың жиынтығы. Оқушы мұны игергенде ол тек «ананы жақсы көру керек» деген моральдық қорытындымен шектелмейді, керісінше әр мәдени мәтіндегі ана бейнесін салыстырып, «ана» ұғымының бір ғана қалыпқа сыймайтын көпқырлы екенін түсінеді: ана – мейірім, ана – қорғаныш, ана – тектілік, ана – білім, ана – даналық, ана – ерлік, ана – қоғамның ұйытқысы. Бұл жерде гендерлік қыры анаға тән сипаттардың қалай құрастырылатынын, әлеуметтік қыры ана рөлінің отбасыдан тыс кеңістікте (тарих, қоғам, мемлекет, ұлт) қалай танытылатынын көрсетеді.

Оқытудың мазмұндық өзегін құрайтын база ретінде түркі дүниетанымындағы «ана» концептісін репрезентациялайтын ортақ прецедентті есімдер жүйесін алуға болады. Түркі халықтары мәдениетінде «ана» – ең жоғары құндылықтық категориялардың бірі екені тарихи-этнографиялық еңбектерде де айтылады: әйелді, ананы құрметтеу, ана тегіне мән беру секілді дәстүрлер түркі қоғамының әлеуметтік құрылымында ананың орны ерекше болғанын танытады [3]. Прецеденттік терминін алғаш ғылыми айналымда жүйелі қолданған зерттеулер тілдік тұлға мен мәдени жад байланысын көрсетіп, прецедентті мәтіннің санадағы рөлін айқындайды [4]. Кейінгі еңбектер прецедентті феноменнің құрамын кеңейтіп, прецедентті есім, жағдаят, айтылым, мәтін сияқты түрлерге жіктейді; бұл жіктеу мектептегі мәтінтану жұмысына өте қолайлы, себебі оқушы «есімнің артында жағдаят бар» екенін практикалық түрде түсінеді [5]. Прецедентті есімнің анықтамасы мен оның символдық қызметі лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан негізделіп, прецеденттердің мәтіннен когнитивтік кеңістікке өтетінін көрсетеді [6]. Мұнда мектеп үшін маңыздысы – ғылыми анықтаманы толық жаттату емес, оның «оқушыға беретін дағдысын» іске қосу: оқушы есімнің артындағы мазмұнды тауып, дәлелмен түсіндіреді, бағалайды және өз мәтінінде дұрыс қолданады.

Мектеп бағдарламасына бейімделгенде прецедентті есімдермен жұмысты үш ірі блокқа бөлген дұрыс: мифтік прецеденттер, діни прецеденттер, тарихи прецеденттер. Бұл бөлініс оқушыға түсінікті, әрі мазмұнды жүйелеуге көмектеседі: миф – табиғат пен әлем туралы архаикалық түсінік, дін – моральдық-этикалық нормалар, тарих – әлеуметтік әрекет пен қоғамды ұйымдастыру тәжірибесі. Мұндай жіктеу стереотиптік прецедентті есімдердің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін сипаттаған зерттеулердегі үлгімен де үйлеседі [7]. Енді әр блокты мектептегі сабақтың мақсатына сай «оқу әрекеттеріне» айналдыруға болады: мифтік блокта – метафора, символ, бейне талдау; діни блокта – құндылық, этика, афоризм/мақал

мазмұнын түсіндіру; тарихи блокта – тұлға, ерлік, әлеуметтік рөл, көшбасшылық қасиеттерін мәтін арқылы талдау.

Мифтік прецеденттер ішінде Жер-Ана бейнесі мектеп үшін ең қолжетімді әрі көпмәтінді материал береді. Лексикографиялық еңбекте Жер-Анаға «тіршілік көзі, болмыстың негізі» деген анықтама берілуі оны тек поэтикалық теңеу емес, ұлттық дүниетанымдағы тұрақты концептуалдық модель екенін дәлелдейді [8]. Оқушыға Жер-Ана арқылы «аналықтың» әлеуметтік қызметін табиғаттың «нәрлендіру», «асырау», «қамқор болу» сценарийімен ұштастырып көрсетуге болады: ана – өмірдің бастауы, береке көзі, құт иесі деген бағалауыштық қатар мәтіндегі сөз таңдауы арқылы да көрінеді. Мектепте мұны «мәтіннен дәлел тап» дағдысымен ұштастыру тиімді: Абайдың «Анамыздай жер иіп емізгенде...» жолдарын, халық мақалдарын, экология тақырыбындағы мәтіндерді салыстырып, Жер-Ана метафорасының өзгермейтін өзегі (нәр беру, асырау) мен өзгермелі контекстін (жерді қорғау, туған жерге қызмет) талдатуға болады. Бұл тапсырма оқушының функционалдық сауаттылығын көтереді: ол метафораны танып қана қоймай, оның қоғамдық мәнін түсіндіреді.

Ұмай ана прецеденті мектеп оқушылары үшін «қорғаушы ана» сценарийін беруде өте тиімді, себебі бұл бейне арқылы «аналық» тек эмоция емес, қауіпсіздік пен жауапкершілік идеясымен байланысады. Көне түркі материалдарында Ұмайдың әрі «жатыр/плацента», әрі «құдай аты» мағынасымен берілуі аналықтың сакралды мәртебесін және биологиялық бастауын қатар көрсетеді [9]. Мұны мектепте күрделендірмей түсіндіру үшін «Ұмай – сәби мен ананы қорғайтын киелі күш бейнесі» деп қысқа модель ұсынуға болады. Тапсырма ретінде оқушылар «қорғау» семантикасына байланысты сөздерді мәтіннен жинақтап (қамқор, пана, қорған, жылу, мейірім), солардың Ұмай бейнесін қалай күшейтетініне талдау жасайды.

Діни прецеденттерді мектепте қолдану өте нәзік әдістемелік тепе-теңдікті қажет етеді: мұнда мақсат – діни уағыз емес, мәдени мәтіндегі құндылықтың қалай берілуін түсіндіру. Хауа ана – «түп ана» сценарийін беретін әмбебап мәдени прецедент ретінде қарастырылады: адамзат бастауы, ананың іргелі мәртебесі. Хадиша ана, Фатима ана, Айша ана сияқты есімдер «тазалық», «адалдық», «даналық», «білім» секілді аксиологиялық қатарды күшейтеді, ал мұндай құндылықтар – мектеп тәрбиесінің өзегі. Мұны оқытуда қысқа әрі нақты тәсіл – «құндылық картасы»: әр есімге 3 бағаннан тұратын карта жасалады (жағдаят – қасиет – қазіргі өмірмен байланыс). Оқушы «есім → қасиет → дәлел» логикасымен жұмыс істейді. Бұл әдіс прецедентті есімнің бағалауыштық қызметін түсіндіретін ғылыми тұжырымдармен үйлеседі: прецедентті атаулар ұлттық бейненің маңызды компоненті болып, шындықты бағалау мен стереотиптеуге ықпал етеді [10]. Оқушы үшін бұл «мәтінде неге дәл осы есім келтірілді?» деген сұраққа жауап берудің тәсіліне айналады.

Тарихи прецеденттер мектепте ең әсерлі тәрбиелік әрі танымдық блок бола алады, себебі онда ананың әлеуметтік субъектілігі айқын көрінеді. Тұмар (Томирис) – «жауынгер ана» моделін, яғни ана бейнесінің қоғамдық кеңістікте (қорғаныс, мемлекет, ел тағдыры) көрінуін дәлелдейтін тарихи-мәдени прецедент. Бұл бейне арқылы оқушы «ана тек отбасы ішінде ғана емес, елдің қорғаны да бола алады» деген әлеуметтік ойды меңгереді. Бөрте ана прецеденті «дана кеңесші, ұйымдастырушы, көшбасшылық қасиеті бар ана» моделін береді. Мектепте бұл екі есімді «екі түрлі ана моделі» ретінде салыстырып оқыту өте нәтижелі: Тұмар – батылдық, Бөрте – даналық; бірінде – сыртқы қауіппен күрес, екіншісінде – басқарудағы ақыл. Мұнда оқушы гендерлік-әлеуметтік репрезентацияның көпнұсқалы екенін түсінеді және мәтінге сүйеніп дәлел келтіруді үйренеді. Прецедентті құбылыстардың артында әрқашан эталондық жағдаят болатыны және ол белгілі қоғамдастықтың құндылықтарын бекітетіні туралы белгілерді сипаттаған зерттеулер бұл тәсілді теориялық тұрғыдан негіздейді [5].

Осы мазмұнды нақты мектеп сабағына айналдыру үшін әдістемелік модельді оқушы әрекетіне бейімдеп құрастыру қажет. Ең ыңғайлысы – «5 қадамдық мәтін-талдау және жазылым» циклі: 1) тану (прецедентті есімді табу және түрін анықтау: миф/дін/тарих); 2) мазмұнын ашу (артындағы жағдаятты қысқаша айту); 3) құндылықты табу (қандай қасиет дәріптеледі?); 4) әлеуметтік рөлді анықтау (ана қандай рөлде көрінеді: қорғаушы, тәрбиеші, ер

тұлға, дана кеңесші, білім иесі?); 5) қолдану (оқушы өз мәтінінде сол есімді мақсатқа сай қолданады). Бұл цикл «оқылымнан жазылымға» табиғи өтуді қамтамасыз етеді және бағалау үшін де өте ыңғайлы. Мысалы, 7–8-сыныпта қысқа мәтін (аңыз үзіндісі немесе мақал-мәтелдер жинағы) беріледі: оқушы 5 қадам бойынша талдап, соңында 120–150 сөздік шағын эссе жазады. 9–10-сыныпта тапсырма күрделенеді: бір прецедентті есімнің (мысалы, Жер-Ана) қазіргі дискурстағы қолданысын талдау үшін экология тақырыбындағы публицистикалық мәтін қосылады; оқушы екі мәтінді салыстырып, «есімнің мағынасы тұрақты ма, әлде өзгерді ме?» деген сұраққа дәлелмен жауап береді. 11-сыныпта зерттеушілік элемент қосуға болады: шағын сауалнама (сынып ішінде) жүргізіп, «анаға қатысты қандай прецедентті есімдерді білесіңдер және ол қандай қасиетті білдіреді?» деген 5 сұрақ арқылы оқушылардың когнитивтік картасын шығару. Бұл – бастапқы зерттеу мәдениетін қалыптастыратын тиімді жол.

Бұл әдістемелік бейімдеудің басты нәтижесі – оқушының мәдени-мәтіндік сауаттылығы артады: ол атауды жай «сөз» ретінде емес, «мәдени белгі» ретінде таниды; түрлі мәтіндерден бір концептінің әртүрлі репрезентациясын көреді; «ана» бейнесінің нәзіктікпен ғана шектелмейтінін, қоғамдағы әлеуметтік қызметтермен (қорғау, көшбасшылық, білім, мораль) байланысатынын түсінеді. Сонымен қатар оқушыда сыни ойлау қалыптасады: ол «ана туралы мәтіндерде қандай стереотип бар, қандай үлгі ұсынылады, бұл үлгі бүгінгі қоғамға қаншалықты сай?» деген сұрақтарға талдау жасап үйренеді. Прецедентті есімдерді ұлттық мәдени код ретінде қарап, олардың экспрессивтік құрал ретінде қызметін көрсететін зерттеулер мектептік деңгейде «сөздің күшін» тануға жол ашады [7]. Ал отандық еңбектердегі прецедентті есімнің ұлттық когнитивтік кеңістікте сақталатыны туралы тұжырым оқушының тілдік санасын дамытуға тікелей қызмет етеді [11]. Соңында оқушы өз мәтінінде «прецедентті есімді» мақсатқа сай қолдануды меңгергенде, ол сөздік қорын ғана байытпайды, мәдени-әлеуметтік мәнді дәл беретін «нақты әрі әсерлі сөйлеу/жазу» қабілетін дамытады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хасанұлы Б. (2003). *Қазақ тіл білімінде гендерлік бағытты қалыптастырудың өзекті мәселелері // Психоллингвистика және әлеуметтік тіл білімі: қазіргі күйі және болашағы: халықаралық конференция материалдары. – Алматы.*
2. Шоқым Г.Т. (2012). *Гендерлік лингвистика негіздері. Алматы: «Экономика» баспасы, 2012.*
3. Гумилев Л. *Көне түріктер. – Алматы: Білім, 1994. – 486 б.*
4. Караулов Ю.Н. *Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 363 с.*
5. Гудков Д.Б., Захаренко И.В., Красных В.В., Багаева Д.В. *Прецедентное имя и прецедентное высказывание как символы прецедентных феноменов // Язык, сознание, коммуникация. – М.: Филология, 1997. – Вып. 1. – С. 82–103.*
6. Красных В.В. *Система прецедентных феноменов в контексте современных исследований // Язык, сознание, коммуникация. – М.: Филология, 1997. – Вып. 2. – С. 5–13.*
7. Murzinova A., Tymbolova A. *The national and cultural peculiarities of stereotyped precedent names (A case study of the Kazakh, Russian, and English languages) // XLinguae. – 2018. – Vol. 11, Issue 2. – P. 705–706.*
8. Қоңыратбаева Ж., Қалиев Ф., Есенова Қ., т.б. *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 6-том. – Алматы: Арыс, 2007. – 752 б.*
9. *Древнетюркский словарь / Ред. В.М. Наделяев, Д.М. Насилов, Э.Р. Тенишев, А.М. Щербак. – Ленинград: Наука, 1969. – 676 с.*
10. Нахимова Е.А. *Прецедентные имена в массовой коммуникации: Монография. – Екатеринбург: Ин-т социального образования, 2007. – 207 с.*
11. Иманбердиева С.Қ., Егізбаева Н.Ж. *Прецедентті термин және прецедентті есім // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2015. – №2 (154). – Б. 158–165.*

Кәдірғали А.
ОБУЧЕНИЕ ГЕНДЕРНО-СОЦИАЛЬНОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПТА
«МАТЬ» ЧЕРЕЗ ПРЕЦЕДЕНТНЫЕ ИМЕНА

Статья рассматривает методику обучения концепту «Ана» через прецедентные имена в гендерно-социальном аспекте.

Қарабекова А., Әмзе Ж.

Академик Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 3-курс студенттері
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

karabekova0623@mail.ru, jannaamzej@gmail.com

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., профессор Рапишева Ж.Д.

СҰР ТҮСІНІҢ АССОЦИАТИВТІ ӨРІСІ: ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЗЕРТТЕУ

Мақалада қазақ тілінің лексикалық байлығы мен ұлттық дүниетанымы аясында «сұр» түске байланысты ассоциациялардың тілдік көріністері сараланады. Зерттеу барысында жүргізілген эксперимент нәтижелері арқылы респонденттердің “сұр түс” туралы түсінігі, оның мағынасы және стильдік қолданысы анықталады. Респонденттердің ассоциацияларында сұр түс көбіне мұң, суықтық, тұйықтық және белгісіздік сияқты сезімдермен байланысты болып келеді.

Кіріспе

Түс ассоциация дегеніміз – белгілі бір түсті көргенде адам санасында пайда болатын ойлар, сезімдер, естеліктер немесе ұғымдар. Яғни, түс белгілі бір мағынамен, эмоциямен, мәдени не жеке тәжірибемен байланысып тұрады.

Қазақ ғалымдары Әбдуәли Қайдаров, Зинаида Ахтамбердиева және Байтұрсын Өмірбеков түстердің қоғамдағы маңызы мен олардың символдық мәнін зерттеді. Қайдаров түстердің психология мен сезімдерге әсерін, Ахтамбердиева олардың мәдени рөлін, ал Өмірбеков түстердің тілде эмоция мен бейнелеуге қызмет ететінін атап өтті [1].

Сұр түс қазіргі таңда көпқырлы ассоциациялармен байланысты және әр түрлі мәдениет пен психологияда түрлі мәндерге ие. Ол көбіне бейтараптық, тыныштық және қайғы мен мұңды білдіруі мүмкін. Эва Хеллер «Түстер психологиясы» атты еңбегінде «Сұр түс – тым әлсіз, еркекке тән деп қабылданбайды, бірақ әйелдікке тән деп те толық сипатталмайды; ол жылы да, суық та емес, материалды да, рухани да емес. Сұр түспен ештеңе нақты шешілмегендей көрінеді» [2]. Сондай-ақ Карл Юнг өзінің аналитикалық психологиясында сұр түсті адамның көлеңкелері, яғни шешілмеген ішкі қақтығыстары мен бейтарап сезімдері ретінде қарастырған [3]. Гёте де сұр түстің эмоциялық әсері мен басқа түстермен салыстырғанда адам ойында қалай орын алатынын түсіндіруге тырысқан, мысалы, қара мен ақ араласуынан туындайтын сұр түстің бейтараптығы мен күрделілігі туралы пікірлерін «Түстер теориясы» еңбегін де білдірген [4]. Кассие Клэр өзінің «Түстердің құпия өмірі» атты еңбегінде сұр түске арнайы бөлім арнап, оның әскери киімге сай екенін және көзге аса көрінбейтінін алдыға тартқан [5]. Дэвид Батчелор «Хромофобия» еңбегінде сұр түсін “тазартылған” немесе “бейтарап” кеңістіктерді сипаттау үшін қолданады [6].

Негізінде, сұр түс көп еңбектерде жанама түрде не жалпы түстер теориясы мен мәдениет контекстінде қарастырылады. Сұр түс тек бейтараптық пен тыныштықты ғана білдірмей, адамның ішкі жан дүниесіндегі қайшылықтар мен күйзелістерді де көрсетуі арқылы көпқырлы мағынаға ие.

Біздің мақсатымыз – қазақ тілінде сұр түс қайда, қалай қолданылатынын қарастыру.

Яғни, бұл түс қандай мағына береді, адамдар оны қандай жағдайда қолданады, соны түсініп көру. Сонымен қатар сұр түске қатысты халық арасында қалыптасқан түрлі ұғымдар мен ассоциацияларды жинақтап, сол арқылы қазақ халқының дүниетанымындағы орнын анықтағымыз келеді.

Зерттеу әдісі

Біз қазақ тілін түсінетін азаматтар арасында ассоциациялық әдіс негізінде онлайн эксперимент жүргіздік. Эксперимент барысында қатысушылар сұр түсінің қазақ қоғамында қандай сөздермен ассоциацияланатынын (мысалы, сұр түсі көпшілігінің ойында “тұман”, “мұң” сияқты сөздермен байланысты) шкалалық көрсеткіштер арқылы белгіледі.

2.1. Қатысушылар

Респонденттер 18 бен 65 жас аралығындағы 32 адам (7 ер, 25 әйел), оның ішінде студенттер мен ересек әртүрлі саланың мамандары болды. Барлық қатысушылар көру және есту қабілеттері қалыпты, дальтониктік сипаты жоқ, сонымен қатар қазақ тілінде оқып, түсіне алатын қазақ азаматтары. Олар экспериментті бастамас бұрын, толық ақпаратпен танысып өз келісімін берді. Зерттеуге қатысу ерікті түрде өтті және өтемақы ретінде ешқандай сыйақы берілмеді.

2.2. Материалдар

Стимул ретінде респонденттерге «сұр түс» сөзі ұсынылды. Қатысушылардан осы түске байланысты қандай сөздер, сезімдер немесе ұғымдар ойға келетіні сұралды. Мысалы, кейбір қатысушылар «тұман», «мұң», «суық» деген сөздерді таңдаған болса, енді біреулері «реніш», «жаңбыр», «бейтараптық» сияқты ұғымдарды келтірген.

2.3. Процедура

Эксперимент Google Forms қосымшасында жүргізілді бірінші және екінші бетте зерттеудің жетекшісі мен мақсаты жайында мағлұмат беріліп, респонденттің зерттеуге қатысуға келісімі алынды. Респонденттің келісімімен келесі бетте сұрақтарға жауап берілді. Әр бетте бір-бірден 7 сұрақ болды. Google Forms қатысушылардан барлық сұрақтарға жауап беруді міндетті етті.

Зерттеу соңында қатысушыларға жеке бас деректерін сақтау немесе жою құқығы бар екендігінен хабардар етіп, егер деректер жойылған жағдайда, берілген жауаптар да автоматты түрде жойылатындығы туралы ақпараттандырдық. Сондай-ақ, респонденттерден зерттеу соңында, сауалнама туралы пікірі сұралды.

2.4. Деректер анализі

Ассоциациялық жауаптарды статистикалық түрде талдау үшін 2025 жылдың 3 наурызында қолданысқа енгізілген Jamovi бағдарламасының «0.2.6.44» нұсқасы пайдаланылды. Сұр түсіне қатысты әрбір респонденттің жауабы негізінде статистикалық орта мәндер есептелді. Жауаптар «статистика түсініктемесі» функциясы арқылы жеке-жеке талданып, нәтижелер кесте түрінде ұсынылды.

2.5. Зерттеу этикасы

Зерттеуге қатысушы респонденттің жекебасы мен қатысу құқығын қорғау мақсатында арнайы «Келісім формасымен» алдын ала таныстырылды. Бұл құжатта бас зерттеушінің аты-жөні, электронды поштасы және ұялы байланыс нөмірі көрсетілді. Респондент зерттеуге ерікті түрде қатысатынын, өз деректерінің қолданылу шарттарымен таныс екенін, оларды беруге келісім білдіретінін растайды. Сондай-ақ, зерттеу барысында өзінің жеке немесе эксперименттік деректерін кез келген уақытта жоюға құқылы екенін және бұл зерттеуден қандайда бір қаржылық пайда күтпейтінін қабылдайтынын білдіреді.

Нәтижесі мен талқылануы

1-кестеде сұр түс – табиғатпен тікелей байланысты ұғым. Күз мезгілінде табиғат сұрғылт тартып, ауа-райы бұзылып, аспанды сұр бұлт басып, мұржалардан шыққан түтінде сұр реңктері кездеседі. «Сұр күз» деген тіркестің өзі – суықтық, жаңбырлы, тұманды күз ауа-

райын меңзейді. Сол себептен де күз мезгілі адам санасында сұр түсімен ассоциацияланады. Сауалнамаға қатысқан респонденттер «сұр» сөзін мезгілді білдіретін ұғымдармен байланыстырғанда, «күз» жауабын жоғары бағалаған: орташа – 3.41, СА – 1.434. Одан кейінгі орындарда «Қыс» (орташа – 2.72, СА – 1.508) және «Көктем» (орташа – 2.31, СА – 1.230) соңғы «Жаз» (орташа – 1.63, СА – 0.942)

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Қыс	32	2.72	3.00	1.508	0.267
Көктем	32	2.31	2.00	1.230	0.217
Жаз	32	1.63	1.00	0.942	0.166
Күз	32	3.41	4.00	1.434	0.253

1-кесте. «Сұр сөзі қай жыл мезгіліне жақын?» сұрағының статистикасы

Адамның ассоциативті түсінігінде осындай түстік әсерлердің болуы заңды, себебі жыл мезгілі бойынша, күз де, қыс та сұр түске жақын, ал көктем мен жаз көбінде жасыл түспен байланысады.

2-кестеде Сұр сөзі көп жағдайда түссіз, суық және жайсыз ауа-райын білдіріп жатады. Мәселен, сұр бұлт, сұр жаңбыр, сұр аспан тіркестеріндегі сұр сөзі суық, жайсыз мағынаны білдіреді. Яғни, сұр жаңбыр дегеніміз – тұманды, бұлыңғыр ауа-райы. Тоқ етерін айтқанда, сұр жаңбыр – тұманды жаңбыр.

Осы түсініктің сұр сөзінің ауа-райы құбылыстарын білдіретін ұғымдармен байланысын анықтағанда, «Тұман» жауабының жоғарғы көрсеткішке ие болуына әсер еткенін көреміз: орташа – 3.78, СА – 1.475. Бұл сөз қатысушылардың ең жоғарғы ассоциациясы болып саналған. Одан кейінгі орындарда «Жаңбыр» (орташа – 3.09, СА – 1.422) келесі «Найзағай» (орташа – 2.91, СА – 1.422) және «Жел» (орташа – 2.72, СА – 1.350) соңғы «Күн» (орташа – 1.56, СА – 0.982)

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Найзағай	32	2.91	3.00	1.422	0.251
Жаңбыр	32	3.09	3.00	1.422	0.251
Күн	32	1.56	1.00	0.982	0.174
Жел	32	2.72	3.00	1.350	0.239
Тұман	32	3.78	4.00	1.475	0.261

2-кесте. «Сұр сөзі қандай ауа-райымен байланысты?» сұрағының статистикасы

3-кестеде Сипаттамалық статистика кестесінен «аспан» жауабының байланыс әсері жоғары екенін көре аламыз: орташа – 3.13, СА – 1.64. Респонденттер сұр сөзімен байланысты «аспан» сөзін таңдаған кезде, олар аспанның бұлыңғыр және тұманды болмысын меңзеген. Одан кейінгі орындарда «Мұз» (орташа – 2.69, СА – 1.38). Қазақ қоғамында қыс сөзі сұр түсімен ассоциацияланатын болса, мұз сөзі де қыс сөзімен тең дәрежеде тұр екен, бұл дегеніміз сұр түсінің мұз секілді суықтық тартуынан деп білеміз. Келесі «Ауа» (орташа – 2.53, СА – 1.41) және «Жер» (орташа – 2.53, СА – 1.39) соңғы «Су» (орташа – 2.03, СА – 1.36)

3-кесте. «Сұр сөзі қандай құбылыспен байланысты?» сұрағының статистикасы

4-кестеде «Сұр» сөзі қоғамда көбіне суықтық, мұң сияқты эмоциялармен

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Мұң	32	3.09	3.50	1.71	0.302
Бейтараптық	32	2.75	3.00	1.48	0.262
Қуаныш	32	1.56	1.00	1.05	0.185
Реніш	32	2.69	3.00	1.35	0.239
Суықтық	32	3.94	4.00	1.32	0.233

байланыстырылады. Бұл түс ашық емес, күңгірт реңкті білдіреді. Сондықтан адамдардың қабылдауында сұр түс көңілсіздік ұғымымен байланысты. Қатысушылардың да сұр сөзінің эмоцияны білдіретін ұғымдармен байланысын анықтағанда, «Суықтық» жауабын көбірек бағалағанын кестеден анық байқаймыз: орташа – 3.94, СА – 1.32. Одан кейінгі орындарда «Мұң» (орташа – 3.09, СА – 1.71) келесі «Бейтараптық» (орташа – 2.75, СА – 1.48) және «Реніш» (орташа – 2.69, СА – 1.35) соңғы «Қуаныш» (орташа – 1.56, СА – 1.05)

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Ауа	32	2.53	2.50	1.41	0.250
Мұз	32	2.69	3.00	1.38	0.244
Су	32	2.03	1.00	1.36	0.240
Жер	32	2.53	2.50	1.39	0.246
Аспан	32	3.13	3.50	1.64	0.290

4-кесте. «Сұр сөзі қандай эмоциямен байланысты?» сұрағының статистикасы

5-кестеде Сұрақ жауабындағы мамандықтардың сұр сөзімен байланысын сипаттамалық статистикасы бойынша анықтасақ: «Заңгер» жауабы орташа – 3.06, СА – 1.54. Заңгер мамандығы қатысушылардың ойынша сұр сөзіне жақын, суық мамандық екенін алға тартады. Одан кейінгі орындарда «Бухгалтер» (орташа – 2.66, СА – 1.43) келесі «Инженер» (орташа – 2.66, СА – 1.41) және «Экономист» (орташа – 2.56, СА – 1.52) соңғы «Дәрігер» (орташа – 2.53, СА – 1.46)

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Заңгер	32	3.06	3.00	1.54	0.273
Бухгалтер	32	2.66	3.00	1.43	0.252
Дәрігер	32	2.53	3.00	1.46	0.258
Инженер	32	2.66	3.00	1.41	0.248
Экономист	32	2.56	2.00	1.52	0.269

5-кесте. «Сұр түсі қандай мамандықпен байланысты?» сұрағының статистикасы
6-кестеде Сұр сөзін жануарды білдіретін ұғымдармен байланыстырғанда, респонденттер

«Қасқыр» нұсқасымен көбірек ассоциациялық әсер береді деп жоғары баға берген: орташа – 3.81, СА – 1.62, бұл қасқырдың түсіне байланысты туындаған түстік әсер болуы мүмкін. Одан кейінгі орындарды сұр түсін бейнелейтін аңдар алып отыр «Піл» (орташа – 3.75, СА – 1.37) келесі «Қоян» (орташа – 3.34, СА – 1.60) және «Кірпі» (орташа – 2.69, СА – 1.57) соңғы орынды «Маймыл» жануары иеленді, (орташа – 2.00, СА – 1.39) себебі маймылдың сұр түсіне қарағанда қоңыр түсі көп таралған деп болжадық.

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
Қоян	32	3.34	4.00	1.60	0.283
Қасқыр	32	3.81	5.00	1.62	0.286
Кірпі	32	2.69	3.00	1.57	0.278
Піл	32	3.75	4.00	1.37	0.242
Маймыл	32	2.00	1.00	1.39	0.246

6-кесте. «Сұр сөзі қандай жануармен байланысты?» сұрағының статистикасы

Қорытынды

Зерттеу барысында респонденттер “сұр түс” ұғымын негізінен суықтық, мұң, тұман сияқты суық ассоциациялармен байланыстырды. Экспериментте ұсынылған әртүрлі сөздер мағынасы нақты, стиль жағынан қазақ тіліне табиғи әрі үйлесімді нұсқалар жоғары бағаланды. Бұл “сұр түс” тәрізді ұғымдарды қолданғанда сөздің тек тура мағынасын емес, оның эмоционалдық түрі мен стильдік үйлесімін де ескеру қажет екенін көрсетті. Сонымен қатар, қазақ халқының танымында түстердің өзіндік символдық мәні бар екенін ескере отырып, “сұр түс” жай ғана бояу емес, мазмұн мен көңіл күйді жеткізетін бейнелі элемент екенін айтуға болады. Осы тұрғыдан алғанда, мұндай сөздерді мәтінде қолдану тілдің көркемдік қуатын арттырып, оқырманға терең әсер қалдыруы мүмкін. Ал енді экспериментке тоқталсақ, 1-сұрақта (Сұр сөзі қай жыл мезгіліне?) жақындығын анықтау барысында, қатысушылар «Күз» нұсқасын ең жоғарғы ассоциация деп таныды, бұл дегеніміз күз мезгілінің сұрғылт тартқан ауа-райынан туындаған ассоциация деп түсінеміз. Күз мезгілінің жоғарғы ассоциация алуының бір себебі, қазақтың ұлы ақыны А.Құнанбайұлының «Күз» өлеңінің осы «Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан» үзіндісінде сұр бұлт, тұман, аспан құбылыстары күз мезгілін бейнелеп тұр. Ендігі 2-сұрақта (Сұр сөзі қандай ауа-райымен байланысты?) респонденттер «Тұман» сөзін жоғарғы көрсеткіш ретінде қабылдады, себебі тұманның сұрғылт тартқан түсі деп түсінеміз, басқа ауа райына қарағанда тұман сұр сөзіне жақын болып шықты. Кезекті 3-сұрақтың (Сұр сөзі қандай құбылыспен байланысты?) жауабын білу үшін экспериментке көз жүгірттік, кестеде жоғарғы көрсеткішті «Аспан» сөзі алып тұр екен. Біздің ойымызша суық ауа райында аспанның сұр түске боялуының әсерінен туған ассоциативті ұғым деп түсінеміз. 4-сұрақта (Сұр сөзі қандай эмоциямен байланысты) қатысушылардың ойынша «Суықтық» мінезі сұр сөзімен мағынасы жағынан бір екенін байқауға болады. 5-сұрақта (Сұр түсі қандай мамандықпен байланысты?) ең көп жауап «Заңгер» мамандығына берілді, себебі, көп жағдайда заң жағындағы мамандықтар сұр түсімен бейнеледі және кейбір киімдерінің жабық түсте болуының өзі әсер етеді деп ойлаймыз. 6-сұрақта (Сұр сөзі қандай жануармен байланысты?) респонденттер «Қасқыр» жауабын көп белгілеген, өйткені қасқыр жануарының терісі сұр түс болғандықтан деп түсінеміз, алайда піл және қоян жануарларыда көп дауыс жинағандардың қатарында.

Сонымен, сұр түсі қоғамда әр-түрлі ассоциативті ойды тудыруы мүмкін екенін түсінеміз. Зерттеу нәтижесінде сұр түс көбіне аспанмен, тұманмен және салқын сезіммен байланысты екені байқалды. Бұл ассоциациялар сұр түстің бейтарап, бірақ мағынасы терең символ екенін

дәлелдейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдаров Ә., Ахтамбердиева.З, Өмірбеков Б. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы Ана тілі, 1992. – 160 б.
2. Heller E. Wie Farben wirken: Farbpsychologie, Farbsymbolik, creative Farbgestaltung. – Rowohlt Verlag, 1989. – 296 p.
3. Carl.G.J. The Red Book (Liber Novus) – W.W.Norton&Company, 2009. – 416 p.
4. Johann.W.G. Theory of colours (Zur Farbenlehre). – Dietrich Leopold, 1810. – 24 p.
5. Kassia St.C. The Secret Lives of Colour. – John Murray, 2016. – 320 p.
6. Faber.B. Color Psychology and Color Therapy. – Lyle Stuart, 1978. – 302 p.
7. David.B. Chromophobia. – Reaktion Books, 2000. – 192 p.
8. Victoria.F. Color: A Natural History of the Palette. – Ballantine Books, 2003. – 448 p.
9. Josef.A. Interaction of Color. – Yale University Press, 2013. – 193 p.

Қарабекова А., Әмзе Ж.

ИССЛЕДОВАНИЕ, НАПРАВЛЕННОЕ НА ОПРЕДЕЛЕНИЕ АССОЦИАТИВНОГО ПОЛЯ СЕРОГО ЦВЕТА

В статье в рамках лексического богатства казахского языка и национального мировоззрения анализируются языковые проявления ассоциаций, связанных с серым цветом. В ходе исследования на основе результатов проведенного эксперимента определяется представление респондентов о «сером цвете», его значение и стилистическое употребление. В ассоциативных реакциях респондентов серый цвет чаще всего связывается с такими чувствами, как грусть, холод, замкнутость и неопределённость.

Лесбек Б. Б.

Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 3-курс студенті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
bifatima.lesbek@icloud.com

Ғылыми жетекші: қауымдастырылған профессор Саменова С.Н.

ҚАЗАҚ ТАНЫМЫНДАҒЫ «КӨК» ТҮСІНІҢ АССОЦИАТИВТІК - МАҒЫНАЛЫҚ СИПАТЫ

Мақалада көк түстің ұлттық санадағы тілдік репрезентациясы ассоциативті тәсіл негізінде, оның символдық, мифологиялық және мәдени мағыналары тұрғысынан қарастырылады.

Түс атаулары – әр халықтың дүниетанымын, салт-дәстүрі, өмір салты мен наным-сенімдерін ұлттық болмысын бейнелейтін күрделі мәдени құбылыс. Әсіресе, түстердің ұлттық дүниетанымдағы орны, олардың тілдегі символдық көрінісі мен мағынасы лингвомәдениеттану мен когнитивтік лингвистика саласында маңызды зерттеу нысандарына айналып отыр. Қазақ тіліндегі түр-түс атаулары халықтың ұлттық мәдениеті мен әлемді қабылдауы бойынша туындаған, сондықтан түр-түсті маңызды мәдени-танымдық ақпарат көзі ретінде қарастыра аламыз. Қазақ қоғамында «көк» ұғымы терең мағыналық және символдық мәнге ие. Көк түсі қазақ халқының лингвомәдени танымында семантикалық өрісі «көк бөрі», «көк Тәңірі» секілді рухани қолдау көрсететін құдіретті күш ұғымдарымен ассоциацияланады. «Көне түркі сөздігінде» және А.Н. Кононовтың «Семантика цветообозначений в тюркских языках» еңбегінде «көк» сөзінің түрлі мағыналары мынадай нұсқаларда берілген: көк – аспан, көк – шалғын, көк – тамыр, көк – көгал, көк – тірек, көк – еркін, көк – шығыс [1; 2]. Түс

атаулары қазақ тілінде біршама зерттелген. Соның бірі – түс атауларын когнитивті лингвистика бойынша қарастырған Н.Аитованың «Түс-түстер семантикасының когнитивтік құрылымы» еңбегі. Бұл зерттеуде мағына тек тіл біліміндегі дәстүрлі «сөз» ұғымымен шектелмейді деген тұжырымға келеді. Когнитивтік семантикада мағына – белгілі бір концептіні танып білуге мүмкіндік беретін санадағы ойлау үлгісі, адамның дүниені тануы мен түсінуінің нәтижесі ретінде көрініс табады [3]. Сонымен қатар, аспан әлемі мен су кеңістігін байланыстыру арқылы түрлі семантикалық реңктер жасалған. Ф.Р.Ахметжанова мен Қ.Т.Қайырбаеваның «Түр-түске байланысты тұрақты сөз тіркестері» атты еңбегінде түр-түс атауларымен жасалған фразеологизмдер жинақталған. Тұрақты тіркестерді тақырыптық топтарға жіктеп, мағыналық және негізгі сипатын ашып көрсеткен [4]. Ерте кездегі аңыз, дастандарда кездесетін алып бәйтерек жер ортасы – Көктөбеде болады дейді. Түркі тілдерінде көк сөзінің «түбір», «тамыр», «түп тегі» деген мағыналары бар [5]. Көк сөзі тұрақты тіркестерде қолданғанда түрлі эмоционалды-экспрессивті мағыналарды білдіреді. Мысалы: көкке екі елі жетпеу, көк ми, көк мылжың, көйлегі көк және т.б. Осы тұрғыда «көк» сөзін адам психикасындағы жай-күйлер атаулары тұрғысынан зерттеген Е.Е.Түйте «Психикалық жай-күйлер атауының лингвостилистикалық сипаты» еңбегінде «көк» сөзінің әйелге қатысты қолданылуына тоқталған және оны әйел адамның физиологиялық күйімен байланыстырған. Осы тұрғыдан алғанда, «қаһарлану» және «долдану» сөздері бір-біріне мағыналық жағынан синонимдес болғанымен, олардың мәтін ішіндегі стилистикалық қызметі мен экспрессивтік реңкі әртүрлі болатынына осы еңбекте толығымен талданған [6]. Тілімізде түр-түстерге байланысты зерттеу жүргізген Ә.Қайдар, З.Ахтамбердиева, Б.Өмірбекова, Н.Аитова, А. Кононов, Б. Хасенов, Ж. Пансат, Г. Мамаева зерттеулерін осы мақаланы жазу барысында басшылыққа алдық.

Біздің мақала көлеміндегі зерттеуіміздің мақсаты – «көк» түсінің қазақ танымында қалыптасқан ассоциативтік-мағыналық сипатын анықтап, оның ұлттық-мәдени санадағы орнын тілдік деректер арқылы сипаттау.

Зерттеу жүргізу барысында қазақ тілін қолданушылар арасында ассоциативтік әдіс арқылы онлайн эксперимент жүргіздік. Онда «көк» түсінің белгілі бір ұғымдармен өзіндік ассоциациялық байланысы шкалалық көрсеткішпен ұсынылды.

Респонденттер 18 – 45 жас аралығындағы 26 адам (22 әйел, 4 ер). Онлайн эксперименттен өтушілер арасында жоғары оқу орнының 23 студенті мен 3 ересек әртүрлі маман иелері қатысты.

Материалдар үшін «көк» сөзі мен оның қазақ танымындағы сипатын ашатын «көк Тәңірі», «көк Бөрі», «жаңашылдық», «суықтық», «еркіндік», «мұң», «қуаныш», «бейтараптық», «салқынқандылық», «ойлану», «сабырлық», «шынайылық», «сенімділік», «даналық», «шөп», «су», «ауа», «аспан», «мұз», «теңізші», «дәрігер», «егінші», «полиция», «ұшқыш», «көк алма», «көкжидек», «көк өрік», «жүзім», «бүркіт» және т.б. сөздер қолданылды. Эксперимент Google Form қосымшасы арқылы жүргізілді.

Біздің ассоциациялық гипотеза бойынша 10 сұрақ дайындалды. Фокус тұрақтылығы үшін 10 сұрақ әр бетте бір-бірден берілді. Сауалнамаға қатысушылардан барлық стимулдарды бағалауы сұралды. Барлығынан өткен соң респондент өз жауабын зерттеуге қолдануымызға келісім беруі жайлы сұралды. Сауалнама нәтижелеріне сандық талдау жүргізу үшін Jamovi 2.6.44 версиясымен статистикалық бағдарламалық құралы қолданылды. Jamovi бағдарламасында Т – тест қолдана отыра графикалық және статистикалық кестелер дайындалды.

Талқының нәтижесінде қазақ халқының дүниетанымындағы «көк» түсі тек түс мағынасында ғана емес, халық дүниетанымында мәдени – рухани және символдық мәнге ие екені белгілі болды. Зерттеу қатысушыларына ұсынылған сөздер тізімі белгілі бір шкала бойынша бағаланады: қатысушылардан әр сөздің «көк» түсімен ассоциативтік деңгейін 1-ден 5-ке дейінгі ұпаймен көрсету сұралды. Бұл тәсіл көк түске қатысты ұжымдық қабылдау мен жеке эмоциялық ассоциациялардың деңгейін сандық тұрғыда анықтауға мүмкіндік берді.

Респонденттер «көк» түсін естігенде немесе көргенде ең бірінші туындаған ассоциацияларын анықтау мақсатында көк түсіне жақын табиғат ұғымдары берілді. Сауалнамада берілген категориялар: «аспан», «ауа», «мұз», «су», «шөп». Әрбір жауап шкала бойынша 1-ден 5-ке дейін бағаланды, бұл жерде 1– ең әлсіз байланыс, ал 5 – ең күшті ассоциацияны білдіреді. Респонденттер «көк» сөзінің табиғат ұғымдарымен байланысын анықтауда ең жоғарғы көрсеткішті «аспан» ұғымы (орташа балл -4,19) көрсетті, ал қалған жауаптар «аспан» жауабына қарағанда төмен болды: мұз (орташа балл – 3,55), су (орташа балл – 3,52), ауа (орташа балл – 2,58), шөп (орташа – 3,55). Көріп тұрғанымыздай, респонденттердің басым көпшілігі «көк» түсін ең алдымен «аспан» ұғымымен байланыстырады. Бұл нәтижеден қазақ халқының көк түсін көктің кеңдігімен, биіктігімен, шексіздігімен қабылдайтынын байқаймыз. Мұндай байланыс ұлттық дүниетанымда «Көк Тәңірі» концептісі арқылы орныққан, яғни киелі кеңістік символы ретінде танылған. Сондай-ақ, «мұз» және «су» секілді табиғи элементтер де жоғары бағаланды. Бұл көк түсінің салқын, мөлдір, таза қасиеттермен ассоциацияланатынын көрсетеді. Мұндай ассоциациялық көзқарас көк түсінің психологиялық мәнде сенімділік пен сабырлылықты білдіретінін байқатты. Ал «шөп» пен «ауа» сөздерінің көк түске когнитивтік жақындығы әлсіз. Бұл ұғымдар қазақ танымында көк түстің негізгі символдық мәндеріне дәл келмейтінін көрсетеді.

Респонденттерден «көк» түсінің қазақ дүниетанымында қандай мағына тудыратыны сұралғанда, жауаптар мына категориялар бойынша берілді: Көк тәңірі, көк бөрі, еркіндік, суықтық және жаңару. Сауалнама нәтижелерінде бұл түстің ең терең әрі тұрақты ассоциациясы ретінде «Көк Тәңірі» (орташа балл – 3,55) мен «көк бөрі» (орташа балл -3,58) ұғымдары белгіленген. Бұл көрсеткіштер ұлттық жадымыздың тереңінен рухани-мифологиялық бейнелердің бүгінгі күнге дейін өз құндылықтарын жоғалтпағанын анықтайды. Респонденттер көк түсті «жаңару» (орташа балл -3,10), «еркіндік» (орташа балл – 3,06) және «суықтық» (орташа балл – 3,45) секілді ұғымдармен ассоциациялайды. Мұндағы «жаңару» табиғаттың оянып, гүлденуі мен тіршіліктің қайта басталуын білдіретін символ ретінде қолданылса, «еркіндік» кеңістік, бостандық пен шексіз қозғалыспен байланысты анықталды. Ал «суықтық» көк түсінің салқындық, ұстамдылық ұғымдарымен байланысын көрсетеді.

Қатысушылардан «көк» түсі эмоциялық мәнде қандай ассоциация тудыратыны сұралды. Жауаптар келесі бес категорияға бөлінді: мұң, қуаныш, бейтараптылық, салқынқандылық және ойлану. Қатысушылардың басым көпшілігі көк түсін «салқынқандылық» (орташа балл – 3,65) эмоциясымен ассоциациялады. Бұл – ұстамдылық, ішкі тепе-теңдік пен ойлы күйдің белгісі. Қазақ дүниетанымында көк түс тыныштық пен әлемдегі тұрақтылықты бейнелейтінін көрсетеді. «Мұң» (орташа балл -2,81) мен «ойлану» (орташа балл – 2,58) ұғымдары көк түсінің адамның жан дүниесін терең ойға, сабырға жетелейтінін байқатты. Сонымен қатар, «қуаныш» пен «бейтараптық» төмен деңгейде бағаланған, бұл жерде байқайтынымыз көк түсінің позитивті эмоцияларды тікелей қоздырушы емес, керісінше, эмоцияны тежеуді, ұстамды күүді білдіретінін көрсетеді.

Респонденттерден көк түсінің адам бойындағы қандай қасиетке жақын деп саналатыны сұралды. Адам бойындағы қасиеттердің психикалық және өз пайымдауы бойынша берілген қасиеттері шкала түрінде бағаланды. Зерттеу нәтижелері бойынша, респонденттер көк түсін адам бойындағы еркіндік (орташа балл – 3,55), сенімділік (орташа балл – 3,19) және шынайылық (орташа балл – 3,00) қасиеттерімен жоғары байланыстырған. Еркіндік бұл жерде адамның ішкі бостандығын, ой еркіндігін сипаттайды. Ал сенімділік пен шынайылық ұғымдары көк түсінің сабырлы, тұрақты, таза және бәрі анық деген мәнін меңзейді. Сонымен қатар, сабырлылық (орташа балл – 2,87) пен даналық (орташа балл – 2,74) орташа деңгей көрсеткішін көрсетті. «Көк» түсі бір сәтте эмоциямен шешім қабылдамайтын, байыппен әрекет ететін адамның болмысын меңзейді.

«Көк» түсін мамандықпен байланыстыра қарастырғанда, респонденттердің басым бөлігі «теңізші» мамандығын таңдаған. Мамандықтар көк түсіне жақын деген гипотезамен

ұсынылды. Көк түсі теңізші мамандығымен жиі ассоциацияланды, орташа балл – 4,19, ал ең төмен ассоциация егінші мамандығына тиесілі болды, орташа балл – 2,45. Теңізші мамандығының көп тандалу көк түсінің терең, шексіз су кеңістігінің реңі және тәуекел мен сабырды қатар алған маман иесі болуымен байланысты. Егінші ұғымының төмен бағалануы «көк» түсінің жермен байланысты кәсіптен гөрі, кеңістікпен, қозғалыспен сабақтас мамандықтарға жақынырақ қабылданатынын аңғартады.

Келесі сұрақта респонденттен көк түсін қай жануармен, аңмен, құспен байланыстыратыны сұралды. Жауаптар төмендегі төрт ұғыммен берілді: бүркіт, жылқы, қасқыр және балық. Көк түсті аталған сөздермен байланыстыру нәтижелері бұл түстің мифологиялық және табиғи бейнелермен байланысып жатқанын байқатты. Респонденттердің ассоциациялық көзқарасы бойынша, көк түс ең алдымен қасқыр бейнесімен (орташа балл – 3,74) тығыз байланысты болып шықты. Бұл байланыс түркілік танымдағы «көк бөрі» концептісімен тікелей үндеседі. Қасқыр – түркі жұртында тәуелсіздіктің, еркіндіктің, көшбасшылық пен жауынгер рухтың символы. Осы тұрғыда көк түс тек табиғи рең емес, ұлттық тектіліктің, тарихи естеліктің символы ретінде қабылданатындығын атап айтқан жөн. Ал ең аз ассоциациялық байланыс «бүркіт» (орташа балл – 2,45) пен «жылқы» (орташа балл – 2,23) бейнелерінен көрінді. Бұл жануарлар мен аңдар ұлттық символдар қатарында болғанымен, респонденттердің жауабынан оларды көк түспен тікелей байланыста емес екендігін байқаймыз. Бұл ұғымдар биіктік, күш, еркін қозғалыс секілді басқа концептілермен көбірек байланысады.

Зерттеу қазақ тіліндегі «көк» түсі концептісінің лингвомәдени, когнитивтік және психолингвистикалық аспектілерін айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу барысында Jamovi бағдарламасы арқылы сандық талдау жүргізе отыра, орташа мәндер мен медиана көрсеткіштерін есептедік.

Қорыта келгенде, зерттеу нәтижесі қазақ халқының дүниетанымындағы «көк» түсінің жай ғана түс емес, ұлттық санамен, мәдени-рухани құндылықтармен, мифологиялық және когнитивтік жүйемен тығыз байланысты екенін айқын көрсетті. Ассоциативтік әдіс нәтижесінде көк түсінің қазақ танымдағы табиғат кеңістігінде «аспан» сөзімен, рухани-мифологиялық ұғымдарда «Көк Тәңірі» ұғымымен байланысы түркілік дүниетанымның қазіргі тілдік санамен сақталып отырғанына айқын дәлел болды. Сонымен қатар, эмоциялық жай-күйлерді сипаттауда «салқынқандылықты», адам бойындағы қасиеттермен байланысуында «еркіндікті» ассоциациялауы ұлттың болмысын танытады. Эксперимент нәтижелері «көк» түсінің кәсіппен және жан-жануар, құс бейнелерімен байланысында да ұлттық танымның ерекшеліктерін айқындады. Зерттеу барысында байқалғандай, теңізші мен қасқыр бейнелерінің жоғары бағалануы көк түсінің шексіз кеңістік, еркін қозғалыс пен тәуелсіз рухпен байланысын дәлелдейді. Бұл зерттеу жұмысы қазақ тіліндегі түс атауының ұлттық дүниетаныммен байланысын кеңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Көне түркі сөздігі.* – Ленинград, 1969. – 715 б. Кіру режимі: <https://altaica.ru/LIBRARY/dts.pdf>
2. Кононов А. Н. *Семантика цветообозначений в тюркских языках.* – Москва, 1978. Кіру режимі: https://www.orientalstudies.ru/rus/images/pdf/journals/p_ts_1975_1978_10_kononov.pdf
3. Аитова Н.Н. *Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: филол.ғыл.канд...дисс... авторефераты.* – Алматы, 2005. – 28 б.
4. Ахметжанова Ф., Қайырбаева Қ. *Түр-түске байланысты тұрақты сөз тіркестері.* – Өскемен: ШҚМУ Баспасы, 2000 – 136 б.
5. Пансат Ж., Исаева Ж., Мамаева Г. «Көк» концептісінің эмоционалды концептілерді жасаудағы когнитивті семантикасы // *Яссауи университетінің Хабаршысы.* – 2023. Б. 135-146. Кіру режимі: <https://journals.ayu.edu.kz/index.php/habarshy/article/download/2721/617>
6. Түйте Е. Е. *Психикалық жай-күйлер атауларының лингвистикалық сипаты.*

Лесбек Б. Б.

АССОЦИАТИВНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ ХАРАКТЕР ЦВЕТА «КӨК» В КАЗАХСКОМ МИРОПОЗНАНИИ

В статье рассматривается языковая репрезентация синего цвета в национальном сознании через призму его символических, мифологических и культурных значений на основе ассоциативного подхода.

Мекемтас А.Н.

Академик Е.А. Бөкетов ат. Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 3-курс студенті,
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
asylymmekemtas37@gmail.com

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., профессор Рапишева Ж.Д.

ДЫБЫС ПЕН МАҒЫНА АРАСЫНДАҒЫ МАҒЫНАЛЫҚ-СИМВОЛИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫС: ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЗЕРТТЕУ

Мақалада қазақ тіліндегі дыбыстық символизм қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – дауысты дыбыстардың семантикалық және символикалық мәнін анықтау. Осы мақсатқа сай семантикалық-дифференциялық әдіс таңдап алынды. Бұл зерттеу жұмысы психолінгвистика ғылымындағы дыбыстар мен мағына арасындағы байланысты тереңірек зерттеуге үлес қосады.

Кіріспе

Дыбыс символизмі белгілі бір тіл дыбыстарының қандай да бір ұғыммен тікелей байланыста болады деген тұжырымнан туған. Мәселен, ең алғаш дыбыс символизмін эксперименттік әдістер арқылы зерттеу жүргізген Эдвард Сепирдің 1929 жылы жарық көрген «A Study in Phonetic Symbolism» ғылыми мақаласында сөздердің дыбысталуына байланысты қандай сезімдер мен ассоциациялар туатыны талданған [1]. Сонымен қатар Стэнли Ньюман дауысты және дауыссыз дыбыстардың белгілі бір эмоциялармен, көлемдік немесе текстуралық сипаттармен ассоциацияланатынын көрсетті [2]. Ал Л.Хинтон, Дж. Охала және Дж. Николстардың «Sound Symbolism» еңбегінде әртүрлі тілдердегі дыбыс символизмінің құбылыстары сипатталып, оның әмбебап және мәдени ерекшеліктері қарастырылған [3]. Кейінгі зерттеушілер өз жұмыстарында дыбыс символикасының рөлін зерттеп, оның иконикалық ерекшеліктерін талдап шығарды [4]. Хасенов Болат Рашидович 2021 жылғы «Қазақ тілі дыбыстарының архетиптік сипаты» диссертациялық жұмысында тілдегі негізгі базистік сөздерден тұратын Сводеш тізіміндегі қарама-қарсылық мәндегі ұғымдардың дифференциациялануындағы дыбыс символизмінің рөлін айқындайды [5].

Зерттеудің өзектілігі дыбыстардың семантикалық әсерін семантикалық-дифференциялық әдіс арқылы талдаумен ерекшеленеді. Мақала аясындағы мақсатымыз семантикалық-дифференциялық әдіс бойынша «а», «ә», «о», «ө» және «ы» дауысты дыбыстарының мағыналық, ассоциациялық ерекшеліктерін көрсету болып табылады.

Зерттеу әдісі

Біз қазақ тілді азаматтармен ассоциациялық әдістің негізінде онлайн эксперимент жүргіздік. Онда дауысты дыбыстардың белгілі бір ұғымдармен байланысын (мысалы, «ө» дыбысы «арық» ұғымына сәйкес келеді) шкалалық көрсеткішпен белгіледі.

2.1. Қатысушылар

Респонденттер 18 бен 45 жас аралығындағы 29 адам (27 әйел, 2 ер), оның ішінде жоғары оқу орнының 24 студенті мен 5 ересек әртүрлі саланың мамандары болды. Барлық қатысушылар көру және есту қабілеттері қалыпты, дальтониктік сипаты жоқ, сонымен қатар қазақ тілінде оқып, түсіне алатын қазақ азаматтар. Олар экспериментті бастамас бұрын қатысуға толық келісімін берді. Зерттеуге қатысу ерікті түрде өтті және өтемақы ретінде ешқандай сыйақы берілмеді.

2.2. Материалдар

Стимулдар үшін қазақ тіліндегі «а», «ә», «о», «ө», «ы» дыбыстары мен олардың танымдық сипатын ашатын антонимдік мағынадағы «үлкен», «кіші», «толық», «арық», «ер», «әйел», «айқын» және «тұман» сөздері қолданылды. Қатысушылар жоғарыда көрсетілген дыбыстарды естігенде не көргенде қай ұғыммен баса ассоциация туатынын белгіледі.

2.3. Процедура

Эксперимент *Google Form* қосымшасында жүргізілді. Бірінші және екінші бетте зерттеудің жетекшісі мен мақсаты жайында мағлұмат беріліп, респонденттің зерттеуге қатысуға келісімі алынды. Қатысушылар зерттеу жайлы келесі нұсқауларды оқып, жауап беруге кірісті:

«Келесі беттерде біз сізден дауысты дыбыстардың қандай сын есімді ұғымдармен байланысты екенін анықтауыңызды сұраймыз. Шкалалар антонимдерді құрайтын сын есімдердің жұбынан тұрады (мысалы, көңілді - мұңды, үлкен - кішкентай). Осы антонимдерді құрайтын екі сын есім арасында шкала болады. Сіздің міндетіңіз – дауысты дыбысты дұрыс сипаттайтын сын есімге көп санды белгілеу. Зерттеудің келесі бөліміне өтпес бұрын, әр шкала үшін мәнді көрсету керек».

10 ұғымға қатысты 10 сұрақ фокус тұрақтылығы үшін әр бетте бір-бірден берілді. *Google Form* қатысушылардан барлық стимулдарды бағалауды талап етті.

Эксперимент соңында қатысушылардан жеке деректерін сақтау немесе жою құқығы бар екендігінен хабардар етіп, егер деректер жойылған жағдайда, берілген жауаптар да автоматты түрде жойылатыны туралы айтылды. Сондай-ақ, респонденттерден зерттеуге қатысты пікірлері мен ұсыныстарын қалдыруды өтіндік.

2.4. Деректер анализі

Зерттеудің статистикалық нәтижесін анықтау үшін *Jamovi* бағдарламасының 2025 жылдың 3 наурызында қолданысқа енген «2.6.26» нұсқасын қолдандық. Сауалнамадағы сұрақ жауаптарының әр стимулының статистикалық орта мәнін есептеу үшін мәтін түрлерінің ішінен «бір таңдаулы мәтінді» тандап, нұсқа жауаптарын «статистика түсініктемесі» пәрмені арқылы жеке-жеке анализденген кесте жасадық.

2.5. Зерттеу этикасы

Зерттеуге қатысушы респонденттің жеке және қатысушылық құқығын қорғау мақсатында арнайы «Келісім формасымен» таныстырдық. Келісім формасында бас зерттеушінің аты-жөні, электронды поштасы мен ұялы байланыс нөмірі көрсетілді. Сонымен қатар респондент өзінің зерттеуге қатысуға келесімін беретінін, деректерінің қолданылуын түсіндіретін ақпаратты оқып, түсініп, өз деректерін беруге келісетінін, эксперимент барысында өзінің жеке және эксперименттік деректерін жоя алатынын және де бұл зерттеудің нәтижесін қолданудан ешқандай қаржылық пайда көрмейтінін растайды.

Нәтижесі мен талқылануы

1-сұрақ. Қандай дыбыстар «үлкен» ұғымына жақын?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
А	30	3.80	4.00	1.49	0.273
Ә	30	2.57	2.00	1.41	0.257
О	30	3.70	4.00	1.32	0.240
Ө	30	2.53	2.00	1.25	0.229

Ы	30	2.77	3.00	1.33	0.243

1-кесте. «Үлкен» ұғымына байланысты ассоциациялық статистика

Ең жоғарғы көрсеткішті «а» және «о» дыбыстарынан (орташа – 3.80, 3.70) көреміз, бұдан шығатын гипотеза – ашық жуан дыбыстар мен көлемнің үлкендігінің семантикалық байланысы жоғары. Ал, ең кіші көрсеткішті «ә» және «ө» дыбыстары (орташа - 2.57, 2.53) көрсетіп тұр, демек, жіңішке дауысты дыбыстармен ассоциация көбінесе кішкентай, ұсақ ұғымдарымен сәйкес келуі ықтимал.

2-сұрақ. Қандай дыбыстар «толық» ұғымына жақын?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
А	30	3.33	4.00	1.47	0.268
Ә	30	2.37	2.00	1.35	0.247
О	30	4.17	4.00	1.05	0.192
Ө	30	2.97	3.00	1.47	0.269
Ы	30	3.27	4.00	1.39	0.253

2-кесте. «Толық» ұғымына байланысты ассоциациялық статистика

«Толық» ұғымына көбірек ассоциация тудыратын дыбыс «о» дыбысы (орташа – 4.17) екені анықталды. Оның басты себебі – дыбыстың орфографиясында дөңгелек пішінінің бейнеленуі мен артикуляциясында еріннің кең дөңгелек жасауында болуы мүмкін. Ең төмен ассоциация «ә» дыбысында (орташа - 2.37) байқалады, бұл оның нәзік, әлсіз дыбысталуының себебінен болуы мүмкін.

3-сұрақ. Қандай дыбыстар «ер» ұғымына жақын?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
А	30	3.37	4.00	1.35	0.247
Ә	30	2.17	1.50	1.32	0.240
О	30	3.60	4.00	1.25	0.228
Ө	30	2.40	2.50	1.19	0.218
Ы	30	3.20	3.00	1.45	0.264

3-кесте. «Ер» ұғымына байланысты ассоциациялық статистика

«Ер» ұғымына ең жоғарғы деңгейдегі сәйкестікті «о» дыбысынан (орташа – 3.60) байқай аламыз, демек, жуан дауысты дыбыстар мықтылықпен, қатқыл мінезбен және батылдықпен ассоциацияланады деп болжауға болады. Төмен деңгей «ә» дыбысында (орташа - 2.17) екені көрінеді, яғни, «ә» дыбысының артикуляциясы мен акустикасының нәзіктігі ерге тән қасиеттерге сәйкеспейді.

4-сұрақ. Қандай дыбыстар «тұман» ұғымына жақын?

		Среднее	Медиана	SD	N
А	30	3.00	4.00	1.44	0.263
Ә	30	1.77	1.00	1.07	0.196
О	30	2.87	3.00	1.36	0.248
Ө	30	2.37	2.00	1.47	0.269
Ы	30	2.97	3.00	1.59	0.290

4-кесте. «Тұман» ұғымына байланысты ассоциациялық статистика

Бұл кестеде «тұман» сөзімен ассоциациялық байланыс «а» және «ы» дыбыстарында

(орташа – 3.00, 2.97) басым екені байқалады. Оған себеп - дыбыстардың жуандығында және «ы» дыбысының қысыңқы дыбысталуында деп топшыланады. Ал, төмен дәрежедегі байланысты «ә» дыбысынан көреміз, себебі, «ә» дыбысы жіңішке әрі анық естіліп, тұман секілді белгісіздік мәнді ой тудырмайды деп болжам жасауға болады.

5-сұрақ. Қандай дыбыстар «ақ» ұғымына жақын?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
А	30	4.33	4.50	0.884	0.161
Ә	30	2.80	3.00	1.400	0.256
О	30	2.73	3.00	1.530	0.279
Ө	30	2.40	2.00	1.221	0.223
Ы	30	2.43	3.00	1.278	0.233

5-кесте. «Ақ» ұғымына байланысты ассоциациялық статистика

Респонденттердің басым көпшілігі «а» дыбысын «ақ» түспен байланыстырған (орташа – 4.33). Себебі, «а» дыбысының ашықтық сипаты адам санасында анықтық пен тазалық сынды позитивті ой қалыптастырып символикалық мәнге ие болып тұр. Ал, ең аз таңдалған жауап – «ө» дыбысы (орташа – 2.40). «ө» дыбысы ашық дауысты дыбыс болғанымен, еріндік сипаты оның «ақ» ұғымымен сәйкеспеуіне ықпалын тигізуі әбден мүмкін.

6-сұрақ. Қандай дыбыстар «айқын» ұғымына жақын?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
А	30	4.17	4.00	1.09	0.198
Ә	30	2.73	2.00	1.39	0.253
О	30	3.33	3.50	1.35	0.246
Ө	30	2.10	2.00	1.24	0.227
Ы	30	3.23	4.00	1.45	0.266

6-кесте. «Айқын» ұғымына байланысты ассоциациялық статистика

«Айқын» ұғымымен ең көп сәйкестік көрсеткен – «а» дыбысы (орташа – 4.17). себебі «а» дыбысы ашық және езулік дауысты дыбыс, демек, дыбыс неғұрлым ашық, кең дыбысталса, соғұрлым анық әрі жарқын сипатқа ие болуы мүмкін. Ең аз сәйкестікті «ө» дыбысынан (орташа – 2.10) байқаймыз, оған себеп – «ө» дыбысының еріндік сипатынан, яғни еріннің тар көлемде ашылуынан деп болжаймыз.

7-сұрақ. Қандай дыбыстар «арық» ұғымына жақын?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
А	30	3.40	4.00	1.40	0.256
Ә	30	2.70	2.50	1.60	0.292
О	30	2.43	2.00	1.30	0.238
Ө	30	2.70	2.50	1.47	0.268
Ы	30	3.70	4.00	1.12	0.204

7-кесте. «Арық» ұғымына байланысты ассоциациялық статистика

Кестеде «ы» дыбысы мен «арық» сөзінің арасында ұғымдық жақындық көбірек байқалады (орташа – 3.70). Өйткені «ы» дыбысының қысаңдық және езулік сипаты әсерінен деп білеміз. Ал, төменгі дәрежедегі жақындық «о» дыбысының көрсеткішінен (орташа – 2.43) байқалады. Оның себебін біріншіден, «о» дыбысының жуандығынан, екіншіден, таңбалану сипатынан, үшіншіден, еріндік дыбыс болуынан (еріннің дөңгеленуінен) деп қарастыруға болады.

8-сұрақ. Қандай дыбыстар «кіші» ұғымына жақын?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
А	30	2.17	2.00	1.26	0.230
Ә	30	3.43	4.00	1.30	0.238
О	30	2.47	2.00	1.38	0.252
Ө	30	3.33	4.00	1.35	0.246
Ы	30	2.90	3.00	1.37	0.251

8-кесте. «Кіші» ұғымына байланысты ассоциациялық статистика

Байқағанымыздай, «кіші» ұғымына көбірек жақын дыбыстар «ә» және «ө» дыбыстары (орташа – 3.43, 3.33). Олардың жіңішкелігі санада кішкентайлық, ұсақтық түсінік қалыптастырады. Ең аз жақындық көрсеткіш көрсеткен – «а» дыбысы болды (орташа – 2.17). Әрине, ол «а» дыбысының жуан, ашық әрі езулік сипаттарымен тығыз байланысты болуы ықтимал.

9-сұрақ. Қандай дыбыстар «әйел» ұғымына жақын?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
А	30	3.13	3.00	1.57	0.287
Ә	30	3.93	4.00	1.23	0.225
О	30	2.27	2.00	1.44	0.262
Ө	30	3.20	4.00	1.45	0.264
Ы	30	2.40	2.00	1.35	0.247

9-кесте. «Әйел» ұғымына байланысты ассоциациялық статистика

«Әйел» ұғымына ең көп сәйкес келетін дыбыс – «ә» дыбысы (орташа –3.93). Болжам бойынша, «ә» дыбысының жіңішкелігі ер адамға қарағанда әйелдің нәзік, әлсіз, жұмсақ мінезді жаратылыс екендігін білдіреді. Ал ең төмен деңгейдегі сәйкестік көрсеткен – «о» дыбысы (орташа – 2.27). Демек, жуан дауысты дыбыстар әйелдің болмысына қарама-қайшы сипатқа ие деуге болады.

10-сұрақ. Қандай дыбыстар «қара» ұғымына жақын?

	N	Среднее	Медиана	SD	SE
А	30	3.07	4.00	1.53	0.279
Ә	30	2.23	2.00	1.22	0.223
О	30	2.83	3.00	1.46	0.267
Ө	30	2.10	2.00	1.09	0.200
Ы	30	2.83	3.00	1.58	0.288

10-кесте. «Қара» ұғымына байланысты ассоциациялық статистика

Респонденттердің көпшілігі «қара» ұғымына «а» дыбысын сәйкестендірген (орташа – 3.07). Олар «а» дыбысының жуандығы мен «қара» түсінің танымдық түсініктегі қатандық сипатын басшылыққа алған деп тұжырымдауға болады. Ең аз көрсеткіш «ө» дыбысының статистикасында көрсетілген (орташа – 2.10). Қатысушылар «ө» дыбысының жіңішкелігін басшылыққа алып, оны ашықтау түстермен байланыстыруы мүмкін.

Бізге дейінгі жүргізілген зерттеу жұмыстарында, атап айтатын болсақ, Б.Хасеновтың диссертациялық еңбегінде дауысты дыбыстардың ер мен әйел, кішкентай-үлкен мәселесінде және түр-түс атауларындағы символикалық рөлі арнайы зерттелген. Мәселен, ер стимулына жуан, ал, әйел стимулына жіңішке дыбыстар; тіл алды дыбыстары «әлсіз», «кіші», «арық» ұғымдарымен, тіл арты дыбыстары «толық», «үлкен» деген ұғымдармен; тіл алды дыбыстары

ашық/қылаң түстерге қолданылса, тіл арты дыбыстары қара/баран түстер үшін пайдаланылатыны эксперименттік зерттеулер арқылы дәлелденген [5].

Демек, біздің зерттеудің нәтижесінде анықталған гипотезалар алдыңғы ғылыми еңбектермен сәйкеседі деген сөз.

Қорытынды

Зерттеу нәтижесінде жасалған қорытынды тұжырымдарымыз төмендегідей:

- «үлкен» деген ұғыммен «а» және «о», яғни, жуан дауысты дыбыстар;
- «толық» ұғымына «о» сынды жуан, еріндік дауысты дыбыстар;
- «ер» ұғымымен «о», яғни, жуан дауысты дыбыстар;
- «тұман» ұғымына «а» және «ы» секілді жуан әрі қысаң дауысты дыбыстар;
- «ақ» деген ұғыммен «а», яғни, ашық дауысты дыбыстар;
- «айқын» ұғымына «а» дыбысы сияқты ашық әрі езулік дауысты дыбыстар;
- «арық» ұғымына «ы», яғни, қысаң дауысты дыбыстар;
- «кіші» ұғымымен «ә» мен «ө», яғни, жіңішке дауысты дыбыстар;
- «әйел» ұғымына «ә» дыбысы секілді жіңішке әрі езулік дауысты дыбыстар;
- «қара» ұғымына «а», яғни, жуан дауысты дыбыстар көбірек ассоциациялық байланыс туғызып, белгілі бір ұғым атауларында семантикалық және символикалық қызмет атқарады.

Бұл шағын зерттеуіміз психолингвистика ғылымында дыбыс символизмі құбылысын және дыбыстар мен мағына арасындағы мағыналық-символикалық байланысты тереңірек зерттеуге үлес қосады деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Sapir E. A study in phonetic symbolism / E. Sapir // *Journal of Experimental Psychology*. – 1929. – Vol.12, №3. – P. 225–239.
https://pure.mpg.de/rest/items/item_2381142_3/component/file_2381141/content
2. Newman S. Further Experiments in Phonetic Symbolism / S. Newman // *American Journal of Psychology*. – 1933. – Vol. 45, №1. – P. 53-75.
https://pure.mpg.de/rest/items/item_2366877/component/file_2366876/content
3. Hinton L., Ohala J. J., Nichols J. Sound Symbolism / L. Hinton, J. J. Ohala, J. Nichols. – Cambridge University Press, 2006. – 384 p.
4. Dingemanse M., DE. Blasi, Lopyan G., MH. Christensen, Monaghan P. Arbitrariness, iconicity, and systematicity in language / M. Dingemanse, Blasi DE., G. Lopyan, Christensen MH., P. Monaghan // *Trends in Cognitive Sciences*. – 2015. – Vol. 19, № 10. – P. 603-615.
https://pure.mpg.de/rest/items/item_2176289/component/file_2213052/content
5. Хасенов Б. Қазақ тілі дыбыстарының архетиптік сипаты: специальность "6D050500-Филология": философия докторы (PhD): диссертация на соискание ученой степени / Болат Рашидович Хасенов. – Қарағанды, 2021. – 158 б.
<https://buketov.edu.kz/ru/page/ds/2021-6D020500>

Мекемтас А.Н.

СЕМАНТИКО-СИМВОЛИЧЕСКАЯ СВЯЗЬ МЕЖДУ ЗВУКОМ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕМ: ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

В статье рассматривается феномен звукового символизма в казахском языке. Цель исследования заключается в выявлении семантического и символического значения гласных звуков. Данная работа вносит вклад в более глубокое исследование корреляции между звуковым составом и значением в рамках психолингвистики.

Мукашева А.Г.

Әл-Фараби атындағы мектеп-гимназиясы КММ

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

raihan-a@mail.ru

ӘҢГІМЕ ЖАНРЫН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

Бұл мақалада әңгіме жанрын оқытудың ерекшеліктері мен әдістемесі қарастырылды. Әңгіме жанрының көркемдік, композициялық және сюжеттік жүйесі оқушылардың танымдық, шығармашылық және адамгершілік қасиеттерін дамытуға ықпал ететіні көрсетілді. Мақалада мәтінді талдау, мәнерлеп оқу, рөлге бөліп оқу сияқты инновациялық әдістердің тиімділігі атап өтілді. Әңгіме жанры арқылы оқушылардың сөйлеу мәдениеті, ойлау қабілеті, эстетикалық талғамы қалыптасады.

Қазіргі заманғы әдебиет сабағының басты мақсаты - оқушылардың рухани әлемін байытып, эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, сезімдік және адамгершілік қасиеттерін дамыту арқылы жан-жақты тәрбиелеу. Тәуелсіз еліміздің саяси, әлеуметтік және экономикалық өмірінде оқушының терең білімді, сауатты және тәрбиелі болып өсуі - ең маңызды міндеттердің бірі болып табылады.

Әдебиет «өмір мектебі» ретінде саналады, себебі оқушы шығармалар арқылы өмірді, қоршаған ортаны және адам табиғатын таниды. Әдебиет үнемі дамып, өзгеріп отыратын құбылыс, ол жаңа сапаға ие болады.

Жазушы Ә. Кекілбаев қазіргі мектептің рөлі туралы былай дейді: «Мектеп өзгермей, адам өзгермейді. Қазіргі мектеп жаңа буынның парасатты, сындарлы және өмірге бейім тұлға болып қалыптасуына жауапты». Сол себептен, шағын әңгімелердің тәрбиелік мәні ерекше маңызды [1].

Әңгіме жанры арқылы оқушы адамгершілік, еңбекқорлық, сабырлылық, әділдік, мейірімділік сияқты қасиеттерді үйренеді, жаман қылықтардан жиренеді. Ыбырай Алтынсарин балаларға арналған қарапайым әрі қызықты әңгімелерінде осы тәрбиелік мәнді нақты көрсете білді. Мысалы, оның «Әке мен бала», «Асыл шөп», «Бақша ағаштары», «Мейірімді бала», «Қанағат» сияқты әңгімелері оқушыларға дұрыс мінез-құлықты, сабырлылық пен әділдікті насихаттайды.

Мектепте әңгіме жанрын оқыту мұғалімге үлкен жауапкершілік жүктейді. Әңгіме - оқиғаны баяндауға негізделген, қара сөзбен жазылған шағын көркем шығарма жанры. Оның ерекшелігі - сюжеттік құрылым, композиция және көркемдік тәсілдер арқылы оқиғаны шебер жеткізу. Әңгіменің басты кейіпкері қоғам өкілі ретінде типтік тұлға болып көрініс табуы керек, ал сюжеттік желі оқырманды тартатындай қызықты және тартымды болуы қажет [2].

Әңгіме жанры - қысқа әрі жинақы шығармашылық шеберлікті қажет ететін күрделі жанр. Ол оқырманға аз сурет арқылы көп ой жеткізуді, кейіпкерлердің мінез-құлқын, іс-әрекетін және әлеуметтік ортаны дәл бейнелеуді талап етеді. Көбіне әңгімелер бірінші жақтан баяндалып, әңгімешінің оқиғаға қатыстылығын көрсетеді. Шағын жанр оқырманға қысқа мерзімде эстетикалық ләззат сыйлауы тиіс. Бес-он бет көлеміндегі әңгімеде өмірдің бір бөлігін көрсету, кейіпкерлерді дамытып, олардың жақсы және жаман қасиеттерін аңғартуы - жазушының үлкен шеберлігін көрсетеді.

Қазақ әдебиетінде әңгіме жанрының дамуына Б. Майлин, С. Сейфуллин, М. Әуезов, М. Аймауытов, Ғ. Мүсірепов сияқты классиктер үлес қосқан. Олардың туындылары арқылы оқушылар өткен кезеңнің әлеуметтік, мәдени, тұрмыстық көріністерін танып, эстетикалық талғамын дамытады.

Әңгіме жанрын оқыту - оқушының сөйлеу мәдениетін, мәнерлі оқуы мен рухани

дүниесінің қалыптасуына үлкен әсер етеді. Әңгімедегі идея, кейіпкерлердің мінез-құлқы оқушыларға ой салу арқылы өзін-өзі тәрбиелеуге септігін тигізеді. Сонымен қатар, оқушылар әңгіме авторын және кейіпкерлерді үлгі етіп қабылдап, жақсы қасиеттерді өз бойына сіңіруге тырысады.

Әңгіме жанрын оқыту қазіргі мектеп әдебиеті сабақтарында маңызды орын алады, себебі ол оқушылардың рухани әлемін байытып, эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, сезімдік, адамгершілік және азаматтық тәрбиесін дамытуға ықпал етеді. Тәуелсіз еліміздің дамуы кезеңінде оқушының білімді, сауатты, тәрбиелі тұлға болып өсуі басты мақсат болып саналады.

Әңгіме - оқиғаны қарасөзбен баяндап жеткізуге негізделген шағын көркем шығарма жанры. Оның ерекшелігі композиция, сюжеттік құрылым және көркемдік тәсілдер арқылы айқындалады. Әңгіме эпикалық шығарма болғандықтан, оны оқытудың өзіндік әдіс-тәсілдері бар. Алғашқыда оқушыларға жанрлық ерекшеліктерді түсіндіру маңызды: әңгімеде оқиға аз сурет арқылы көп мән береді, кейіпкерлердің мінез-құлқы, іс-әрекеті, көңіл-күйі, сыртқы көрінісі, табиғат пен заттар суреті - барлығы да суреттеу тәсілі арқылы беріледі. Көбіне әңгімелер бірінші жақтан баяндалып, әңгімешінің оқиғаға қатыстылығы көрсетіледі.

Әңгіме жанрын оқытудың негізгі мақсаттары:

- Оқушылардың рухани дүниесін байытып, эстетикалық, интеллектуалдық, көркемдік, сезімдік және адамгершілік тәрбиесін қалыптастыру;
- Оқушыларда тұрақты оқырмандық ынта мен биік талғам қалыптастыру;
- Әңгіме жанры мен онда бейнеленген құбылыстарды эстетикалық қабылдау үшін қажетті білім мен дағдылармен қамтамасыз ету;
- Оқушылардың логикалық ойлау қабілетін, ауызекі және жазбаша тіл мәдениетін дамыту.

Оқушыларға төмендегідей білім мен дағдылар беріледі:

- Әңгіме жанры туралы толық түсінік алу;
- Әңгіменің өзіндік белгілері мен ерекшеліктерін сезіну, талдау;
- Әңгіме жанры аясында берілетін теориялық ұғымдарды меңгеру.

Оқыту процесінде материалды қанша сағатта өту керектігін, әр сағаттағы көлемін, мазмұнын, оқушылардың бұрыннан таныс немесе таныс емес екенін, олардың қабылдау деңгейін, дағдыларын алдын ала жоспарлау маңызды. Мектептегі оқу мен тәрбие оқушылардың жас ерекшелігі мен психологиялық деңгейіне сәйкес ұйымдастырылады [3].

Әңгіме жанрын оқыту барысында оқушылар көркем шығарманы өз жүрегімен, сезімімен қабылдауға үйренеді. Кез келген әдеби туындыны түсіну үшін оқушының белсенділігі, шығармашылық әрекеті қажет. Автордың эмоциясы мен көркем бейнесін толық сезіну оқушының жан дүниесінің ашылуына байланысты. Мұғалім осы процессте әдіс-тәсілдерді орынды қолданып, әдеби біліммен қатар, эстетикалық және адамгершілік қасиеттерді дамытуға септігін тигізеді.

Әңгіме жанры арқылы оқушылар:

- Сөз өнерінің ерекшеліктерін түсініп, зерделеуге үйренеді;
- Ойларын ауызша және жазбаша жүйелі жеткізе білу қабілетін дамытады;
- Өзіндік ой-пікірін дәйекті түрде айтуға дағдыланады.

Қазақ әдебиетінде Б. Майлин, Ж. Аймауытов, М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов, Ә. Кекілбаев, М. Мағауин, Т. Әбдіков сияқты жазушылардың әңгімелері осы жанрдың үздік үлгілері болып саналады. Олардың шығармалары арқылы оқушылар адам табиғаты, қоғамдағы қарым-қатынас, мінез-құлық ерекшеліктері туралы білім алады, эстетикалық талғам мен әдеби-сараптау қабілеті қалыптасады.

Әдебиет - өнер, ұлттық қазына, асыл мұра. Осы мақсаттарға қол жеткізу үшін әңгімені оқыту барысында белгілі бір міндеттер жүзеге асырылуы тиіс. Оған мыналар жатады:

- Әңгімедегі жазушы ойын мұғалімнің көмегімен түсініп оқу;
- Белгілі мақсатпен қойылған сұрақтарға жауап іздеу, мәтіндегі тіл көркемдігін дәлелдеу,

портрет, пейзаж және образдарды табу;

- Іштен оқу немесе өздік оқу арқылы оқушыны жеке, өз бетімен жұмыс істеуге баулу;
- Әңгіме жанрының ерекшеліктерін түсіну, ой көзімен зерделеу үшін қажетті білім, білік және икемділікті қалыптастыру;
- Рөлге бөліп оқу арқылы таным белсенділігін, қызығушылығын арттыру және қабілеттерін дамыту, сабақтың эмоциялық және психологиялық мәнін байыту;
- Оқу әрекетінде дербестік, образды ойлау, қайта елестете білу қабілеттерін дамыту;
- Оқушылардың ауызша және жазбаша тіл мәдениетін қалыптастыру, өзіндік ой-пікірін дәйекті, жүйелі жеткізе білуге баулу.

Ауызша сөйлеу мен жазу мәдениетін қалыптастыру - оқыту мен тәрбие жұмысының ең маңызды аспектісі. Адам өмірінде өз ойын жүйелі, нақты және сауатты жеткізу, ой-тілегін дұрыс жазбаша түрде білдіру мектеп қабырғасында қалыптасады. Әдебиет және қазақ тілі сабақтары арқылы оқушылар сөз қадірін түсініп, оны өмірде дұрыс қолдануды үйренеді, өз пікірін айқын жеткізе алады.

Әңгіме жанрын оқыту барысында тіл дамыту жұмыстары мәтінді талдау, мәнерлеп оқу, ауызша мазмұндау және жоспар құру арқылы жүргізіледі. Көркем мәтінді талдау арқылы оқушы нақты, дәлелді сөйлеуге дағдыланады және сөздің қасиетін, құдіретін түсінеді. Әңгімені оқу барысында оқушы келесі дағдыларды меңгереді:

- Адамның мінез-құлқы мен өмір сүрген ортасын тану;
- Ой мен сезімнің дамуын бақылау;
- Мәдени дискурсты тиімді қарым-қатынас құралы ретінде пайдалану.

Әңгімені оқыту мұғалімнен шығармашылық, ізденіс және алдын ала дайындықты талап етеді. Сабаққа жүйелі түрде дайындалып, түрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, мұғалім оқушылардың қызығушылығын арттыра алады. Әсіресе өзіндік ерекшеліктері бар әңгіме жанры баланың жан-жақты дамуы мен өзін-өзі тәрбиелеуіне, басқаларды түсініп, бағалай білуіне үлкен ықпал жасайды.

Әңгіме жанрын оқытуда қазіргі білім беру талаптарына сәйкес келетін инновациялық тәсілдердің қолданылуы:

1. **Мультимедиа және интерактивті құралдар:** презентациялар, бейнематериалдар, интерактивті тақта арқылы әңгіменің кейіпкерлерін, оқиға барысын көрсету.

2. **Салыстырмалы талдау:** қазақ және әлем әдебиетіндегі қысқа әңгімелерді салыстыра отырып, сюжет пен кейіпкерлерді терең талдау.

3. **Драматизация мен рөлдік ойын:** оқушыларға кейіпкердің іс-әрекетін сомдату арқылы шығармамен эмоционалды байланыс орнату.

4. **Көркемдік талдау:** мәтінді ішкі сезіммен оқу, кейіпкер эмоциясын бейнелеу, табиғат көріністерін сипаттау.

5. **Жеке шығармашылық тапсырмалар:** оқушылар өз әңгімесін жазу, кейіпкерлерді бейнелеу, сюжет желісін құру арқылы шығармашылық белсенділігін дамыту.

Әңгіме жанрын оқыту - оқушылардың көркемдік, эстетикалық, рухани және адамгершілік қасиеттерін дамытудағы маңызды құрал. Әңгіме арқылы оқушы тек әдеби біліммен шектелмей, өмірлік тәжірибе алады, кейіпкерлердің мінез-құлқын, іс-әрекетін, эмоциясын түсінеді, өз ой-пікірін айқын жеткізе білуге үйренеді. Мұғалімнің сабақтағы әдіс-тәсілдері, мәтінді талдау, мәнерлеп оқу, рөлге бөліп оқу оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады, шығармашылық қабілеттерін дамытады. Әңгіме жанры - қысқа, жинақы, бірақ терең мәні бар көркем шығарманы оқытудың тиімді жолы болып табылады.

Осыған байланысты, әңгіме жанрын оқыту барысында оқушылардың интеллектуалдық, эмоционалдық және эстетикалық дамуы қамтамасыз етіледі, олардың сөйлеу мәдениеті мен ойлау қабілеті жетіледі. Әңгіме - мектептегі әдебиет сабағы арқылы оқушыларды жан-жақты дамытуға мүмкіндік беретін негізгі құралдардың бірі болып саналады.

Әңгіме жанрын оқыту - оқушының рухани, эстетикалық және шығармашылық дамуына

ерекше үлес қосады. Мұғалімнің басты міндеті - оқушыларды көркем мәтінді талдауға, ой түйіп, сөздік қорын байытуға, өзіндік ой-пікірін дәлелді жеткізуге үйрету. Өңгіме жанры қысқа көлемде үлкен өмірді көрсетуімен, мінез-құлықтарды ашумен, оқушының әлеуметтік және адамгершілік білімін арттыруымен маңызды. Инновациялық әдістерді қолдану арқылы сабақ қызықты, эмоционалды әрі нәтижелі болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кекілбаев, Ә. *«Жас ұрпақ тәрбиесі және әдебиет»*. Алматы: Қазақ университеті, 1998.
2. Байтұрсынұлы, А. *«Әдебиет танытқыш»*. Алматы: Арыс, 2000.
3. Bloom, H. *The Western Canon: The Books and School of the Ages*. New York: Harcourt, 1994.
4. Майлин, Б. *«Қорғансыздың күні»*. Алматы: Жазушы, 1985.
5. Аймауытов, Ж. *«Шұғаның белгісі»*. Алматы: Ғылым, 1990.
6. Әуезов, М. *«Ер ана»*. Алматы: Мектеп, 1987.
7. Алтынсарин, Ы. *«Балаларға арналған әңгімелер»*. Алматы: Жазушы, 1991.
8. Пушкин, А.С. *«Проза и поэзия»*. Москва: Наука, 1975.
9. Дәдебаев, Ж. *«Лирика және оның педагогикалық мәні»*. Алматы: Білім, 2005.
10. Кабдолов, З. *«Лирикалық шығармаларды талдау әдістемесі»*. Алматы: Ғылым, 2003.
11. Терещенко, И.В. *«Методы преподавания литературы»*. Москва: Просвещение, 2002.

Мукашева А.Г.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ЖАНРУ РАССКАЗА И ЕГО ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ

В статье рассматриваются особенности и методика преподавания жанра рассказа. Показано, что композиционная, сюжетная и художественная система рассказа способствует развитию познавательных, творческих и нравственных качеств учащихся. Отмечается эффективность таких методов, как анализ текста, выразительное чтение и чтение по ролям. Через жанр рассказа формируются культура речи, мышление и эстетический вкус учащихся.

Онгарбек А.Қ.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 2 курс магистранты

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ongarbekaibanu@mail.ru

Ғылыми жетекші: филол.ғ.к., профессор Рапишева Ж.Д.

ДИСКУРС ЖӘНЕ МӘТІН: ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР МЕН ЗЕРТТЕУ БАҒЫТТАРЫ

Мақала қазіргі тіл біліміндегі дискурс ұғымының теориялық негіздерін және зерттелу бағыттарын қарастырады. Дискурс тілдік және тілдік емес факторлардың өзара әрекеттесуіндегі күрделі коммуникативтік құбылыс ретінде сипатталады. Ғалымдардың көзқарастары негізінде дискурс түрлері жүйеленіп, әсіресе саяси дискурстың институционалдық сипаты мен қоғамдағы рөлі талданады. Мақала дискурс теориясы мен саяси лингвистика саласындағы өзекті мәселелерді түсіндіруге арналған.

Бүгінгі кезеңде тіл білімінде адам санасы мен ойлау жүйесінің құрылымын тіл арқылы танып-білуге бағытталған зерттеулер саны мол. Қазіргі уақытта ақпараттың көбеюі, тіл білімінің сұранысына сай қалыптасқан жаңашыл бағыттар, тың дереккөздер, сондай-ақ адам

факторы мен тіл арасындағы күрделі өзара байланыстардың жаңа сатыға көтерілуі бұл үрдіске айтарлықтай әсер етуде. Осы салада тіл білімінің негізгі зерттеу нысаны ретінде танылған жоғарғы деңгейдегі бірлік – мәтінге өткен ғасырдағы ғылыми ізденістерде ерекше назар аударылуы соның дәлелі болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, «дискурс» деп аталатын динамикалық мәтінді жаңаша қырынан қарастыру мақсатында мәтін лингвистикасы мен дискурс теориясы бағыттарының қалыптасқаны байқалады, әрі олардың бір-бірімен тығыз сабақтас екені анықталып отыр. Аталған екі бағыттың зерттеу объектілері арасындағы шекара әлі де нақты айқындалмаған, себебі ғылыми еңбектерде әртүрлі пайымдаулар мен тұжырымдар ұсынылады. Қазіргі ғылыми ортада дискурс ұғымына берілген сан алуан сипаттамалар жиі кездеседі.

Дискурс – тілдік емес факторларды да өзіне қамтитын күрделі коммуникативтік құбылыс. Дискурс аясында қарым-қатынас жағдайы мен тілдік амалдар өзара үйлесім табады. Дискурс – көпдеңгейлі үдеріс, ол сөйлеушінің вербалды мінез-құлқын (интонация, екпін, пауза) және бейвербалды әрекеттерін (ым-ишара, қимыл) қамтитын деңгейлерден тұрады.

«Дискурс» атауы француз тіліндегі *discours* – «сөз сөйлеу», ағылшын тіліндегі *discourse* – «пікірталас, ой алмасу» мағыналарын білдірсе, қазіргі кезеңде «сөйлеушіге тән тілдік әрекет» ұғымында қолданылады. Дискурс арқылы мағына, құндылықтар жүйесі, бейнелер, көзқарастар, ойлау үлгілері мен виртуалды білім беріледі. Сол себепті дискурс тіл білімімен қатар философия, әлеуметтану, психология және өзге де ғылым салаларының зерттеу нысаны ретінде қарастырылады.

«Дискурс» ұғымы тіл ғылымының тарихында 70-80-жылдардан бастап қолданысқа ене бастады. Бүгінде дискурс «мәтін», «сөйленіс», «функционалдық стиль» сынды терминдермен қатар қолданылып жүргені белгілі. Осы тұрғыда 1978 жылы Т.Н.Николаева ұсынған анықтамаға сүйенсек: «Дискурс – тіл біліміндегі көпмағыналы ұғым. Ең негізгісі – байланысқан мәтін, екіншісі – мәтіннің ауызша және жазбаша түрі; одан соң – диалог; төртіншіден – мағынасы бірдей пікір алмасушы топ және соңғысы – ауызша не жазбаша сөйлеу» [1].

Е.Ф.Киров: «Дискурс – бұл белгілі бір кезеңнен бастап белгілі бір мәдениеттің аясында айтылған және жазылған барлық дүниелер. Оның мәні тереңде жатыр, тіл мен тілдік форма қатынасы дамып, зерттелуде және болашақта да жалғасады», – деп көрсетеді [2].

Мәтінтану ғылымының негізін қалаушылардың бірі, голландиялық тілші Теон Ван Дейктің көзқарасы бойынша, «Дискурс» термині мәтіннің тұрақты қалпынан қозғалысты қалпын зерттеуге ауысуын білдіреді [3]. 1950 жылдары Эмиль Бенвенист айтылым теориясын қалыптастыра отырып, француз тіл білімінде дәстүрлі түрде қолданылып келген «дискурс» ұғымын жаңа мағынада – сөйлеушіге тән айтылым ерекшелігі ретінде пайдаланды [4]. Дискурс – адамға тән қарым-қатынастың бір түрі. Ол мәтінмен тығыз байланысты, бірақ екеуі бір емес.

А.Әділова дискурс пен мәтіннің ортақ белгілері мен айырмашылықтарын төмендегідей келтіреді:

- Дискурс автор интенциясына, стиль ерекшеліктеріне байланысты сұрыпталып алынатын тілдік құралдардың жиынтығы.
- Дискурс мәтінге қарағанда кең ұғымды қамтиды. Ол – сөйлеу үдерісі.
- Дискурс нақтылы уақыт пен ажырамас бірлікте, ал мәтін тек мәдени кеңістікте өмір сүреді, уақытқа тәуелді емес, кез келген кезде екінші бір дискурста өзектенуі мүмкін.
- Дискурсты қайта туындатуға болмайды, ал көркем мәтін қайта туындауға қабілетті әрі бейім.
- Дискурс ақпаратты беру тәсілі болса, мәтін ақпаратты сақтаушы, жинақтаушы, жаңа мән тудырушы көпқырлы, көпқабатты құрылым [5].

Дискурс – шынайы өмірде нақты бір коммуниканттар арасында, нақты уақытта, белгілі бір орында орындалған сөйлеу әрекеті. Яғни, сөйлеу қарым-қатынасына қатысушылардың әрқайсысына шынайы өміріндегі оқиғалардың тізбектеліп тілге көшуі мен сол арқылы дискурс нәтижесі мәтінге айналып, тілде сақталуы. Дискурстың негізгі ерекшеліктері:

1. Тақырыптық байланыс, яғни, біртақырып – дискурс төңірегіндегі мазмұнның жиналуы;
2. Жағдаяттылық, коммуникативтік қарым-қатынас саласына сай, дискурс нақты мәселе төңірегінде құрастырылады;
3. Жылдамдылық, кейбір жағдайда тақырып өзгеріске ұшырайалады;
4. Әлеуметтік бағыттылық;
5. Әртекес құрылымдылық;
6. Мәтін шекарасының белгісіздігі;

Дискурстың мазмұндық толықтылығын коммуникативтік жағдаятпен тақырыптық байланыс орындаса, вербалсыз сигналдар, атап айтқанда, мәтіннің аяқталғаны, үзілістер, басқа тақырыптарға көшу арқылы білінеді. Сондықтан да дискурсты коммуникациялық қарым-қатынастан тыс талдау мүмкін емес [6; 10-11].

Дискурсқа қатысты қалыптасқан көзқарастар мен тұжырымдар мазмұндық ерекшеліктеріне қарай бірнеше бағыттың пайда болуына негіз болды. Алғашқы бағыт өкілдері «дискурс» ұғымын тек тілдік қырынан қолдануды орынды деп есептейді. Бұл бағытты ұстанушылар дискурсты «сөйлеу», «мәтін», «диалог» тәрізді дәстүрлі категорияларды нақтылап сипаттау мақсатында пайдаланады. Екінші бағытқа француз структурализмі өкілдерінің идеяларын жатқызуға болады. Олар дискурсты стиль ұғымымен сабақтастыра отырып, тілді әлеуметтік өзара әрекеттестік субъектісін айқындайтын құрал ретінде қарастырады. Үшінші бағыттың өкілі неміс ғалымы Ю. Хабермас «Дискурс национальности» атты еңбегінде: «дискурс – шынайы болмыстан алшақтап, жүзеге асатын қарым-қатынастың айрықша түрі. Дискурс – сөйлеу әрекетінің бейнесі» деп тұжырымдайды[7]. «Дискурс» ұғымының күрделене түсуіне байланысты ғылым саласында оның нақты әрі бірізді анықтамасы әлі қалыптаспаған. Осыған орай дискурс түсінігі прагматлингвистика, функционалдық лингвистика, стилистика, лингвомәдениеттану аясында әртүрлі қырынан сипатталады. Ю. Хабермас дискурс терминін «Коммуникативтік құзыреттілік теориясына кіріспе» атты еңбегінде қолданып, оған тән белгілерді былайша айқындайды: «Дискурс – тілдік қатынас формасы. Кең мағынада дискурс – белгілі бір уақытқа тән мәдени-тілдік орта. Оның құрамына рухани-идеялық мұра, көзқарастар мен дүниетаным жатады. Ал тар мағынада дискурс мағынаның, құндылыққа негізделген әрекеттің нақты тілдік көрінісін білдіреді»[8].

Дискурс – адамдар арасындағы пікір алмасу мен сөйлесу барысында сөз бен ойдың тұтастығын айқындайтын құбылыс. Дискурста сөйлеу тақырыбы қарым-қатынас үдерісі кезінде жүзеге асып, ой жүйесі қалыптасады. Осы себепті дискурс бірнеше түрге жіктеліп, сол бағыттар аясында зерттеледі. Қазіргі уақытта дискурсты зерттеу саласында ғылыми тұрғыда танылған дискурс түрлері жеткілікті. Алайда бұл зерттеулерді толыққанды немесе түбегейлі аяқталған деп айту қиын, өйткені аталған бағытта әртүрлі ғылым салаларында ауқымды ізденістер жүргізіліп келеді. Олардың қатарына: әскери дискурс, баспасөз дискурсы, саяси дискурс, бала дискурсы, өнертанымдық дискурс, магиялық дискурс, бұқаралық ақпарат құралдары дискурсы, ғылыми (академиялық) дискурс, парфюмериялық дискурс, педагогикалық дискурс, поэтикалық дискурс, публицистикалық дискурс, жарнамалық дискурс, спорттық дискурс, техникалық дискурс, террористік дискурс, феминистік дискурс, көркемдік дискурс, экономикалық дискурс, электрондық дискурс, этикалық дискурс, құқықтық дискурс және тағы басқалары жатады [9, 10-11].

Дискурс тілдік құбылыс ретінде түрлі өзгерістерден (мәтін, қарым-қатынасқа қатысушылар) тұрады да, осы өзгерістердің өзара байланысымен бірігуі арқылы дискурстың түрлері (типтері, топтары) қалыптасады. Мұндай типтердің бірі – іскерлік дискурс. Іскери дискурсты жан-жақты қарастырған Г.Г.Бүркітбаева оған мынадай анықтама береді: «Іскери дискурс – белгілі бір адамдар тобымен белгілі бір коммуникативтік-интеракциялық жағдайда жүзеге асқан дискурстың арнайы жанрларда көрініс тапқан нақты ұғымы». Іскери дикурс – ұжымдық ортада, қызмет бабында, ресми қатынастағы әңгімелерде қолданылатын сөздің ерекше түрі [10].

Дискурстың кеңінен таралған тағы бір түрі – ғылыми дискурс. Көбіне ғылыми қарым-қатынас жазбаша формада жүзеге асады, ал ғылым саласындағы негізгі жетістіктер ғылыми мақалалар арқылы жарияланады. Қазіргі кезеңде ғылыми дискурстың ауызша нұсқасы семинарлар, конференциялар, дөңгелек үстелдер, симпозиумдар сияқты іс-шаралар арқылы бұрынғыға қарағанда белсендірек дамып, айқын сипатқа ие болып отыр. Бұқаралық ақпарат құралдары дискурсы мәтінге негізделіп, журналистика, теледидар, радио, интернет пен баспасөз арқылы таралады. Мәселен, журналистер, саясаткерлер, кәсіпкерлер (көбіне БАҚ өкілдерінің қатысуымен) және өзге де тұлғалар дайындаған сұхбаттар, газет беттерінде жарияланатын талдамалық материалдар осы дискурс түріне жатады. Журналистер көтеретін мәселелерде аудиторияның назарын белгілі бір тақырыпқа шоғырландырып, оны шешудің ықтимал жолдарын ұсынады. Қазіргі таңда дискурстың өзге түрлерімен салыстырғанда саяси дискурс барлық халықтардың мәдениетінде бірдей кең тарала қойған жоқ.

Саяси дискурс – дискурстың институционалдық түрлерінің бірі. Егер дербес дискурс аясында сөйлеуші өз ішкі сезімдерінен шыққан ойдың иесі болса, институционалдық дискурста сөйлеуші әлеуметтік қауымның өкілі болып табылады. Саяси дискурс – билікті одан әрі нығайту және оның бар екенін көрсету мақсатындағы кең ауқымды дискурс. Голланд тілші ғалымы Теон Ван Дейк саяси дискурсты – «әлеуметтік ортадағы, нақты айтқанда саясаттағы жанрдың бір түрі» деп көрсетеді [3]. Үкіметтегі талдаулар, парламенттегі пікірталастар, партиялық жоспарлар, саясаткерлердің пікірлері және т.б. мұның барлығы саясат аясындағы жанрлар. Саяси дискурс – бұл саясаткерлердің сөйлесімі. Саяси қатынаста саяси әрекет пен саяси ортасақталғанда ғана дискурс «саяси» сипат алады. Саяси дискурстың қоғамдағы мақсаты азаматтарды жасалып жатқан әрекеттердің саяси дұрыстығына сендіру. Қоғам мүшелерінің саясатқа деген сенімін күшейте отырып, олардың көзқарасын оятып, әрекетке көшу үшін жаңа жолдар ұсынылады. Саяси ортадағы сөйлеушінің сөзі неғұрлым тартымды, дәлелді және сенімді болуы қажет. Т. Ван Дейк: «саяси дикурстың идеологиялық сараптамасына парламентте өтетін дебаттың қызықты материал болатындығын айтады, өйткені ол – саяси партия өкілдерінің әлеуметтік танымын көрсететін нақты көрінісі» [3]. Саяси дискурс – күнделікті өмірдегі құбылыс. Билікке талас – саясаттың басты тақырыбы және қарым-қатынас аясындағы саяси ортаға негізделген дәлел болып саналады. Қоғам өмірде қаншалықты ашық, демократиялық болса, солғұрлым саясат тілінің маңыздылығы артады. Саяси дискурсқа тек саясаткерлер ғана емес, журналистер, саясаттанушылар және қоғам қайраткерлері де қызығушылық танытады. Саяси дискурс мәселесінің пайда болуына ықпал еткен ғалымдар саяси коммуникация, түсіндірме ғылымы, әлеуметтік зерттеулер, таңбалар жүйесі, саяси пікірталас саласындағы еңбектері арқылы үлкен рөл атқарды. Олар: Т. Ван Дейк, Д. Говард, Г. Ласуэлла, М. Маклюэна, Ф. Уэбстер, М. Фуко, Ю. Хабермас т.б. Ресей ғалымдарының ішінде: М.М. Бахтин, Ю.М. Лотман, И.П. Смирнова, Ю. Руднева және т.б. Қазақстандық зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде де дискурс теориясының мәселелері арнайы зерттеу нысанына алынып та, өзге мәселелерді сөз ету барысында да талданып жүр. Атап айтсақ: Смағұлова Г.Н., Ерназарова З.Ш., Әзімжанова Г., Есенова Қ., Жұмағұлова Б.С., Бүркітбаева Г., Садирова К.Қ., т.с.с көптеген ғалымдар қарастырған. Соңғы он жылда саяси дискурс саласы тіл мамандарының ауқымды зерттеу нысанына айналды. Саяси дискурсты зерттеуге деген қызығушылық тіл біліміндегі жаңа ағым – саяси лингвистиканың қалыптасуына түрткі болды. Саяси лингвистиканың қазіргі тіл ғылымында қарастырылуы ерекше сипатқа ие жаңа бағыт болып табылады: әлеуметтік лингвистердің табыстары (тілдің қызметтік қырынан зерттелуі), мәтінтану (мәтіннің жан-жақты сарапталуы), когнитивтік лингвистика (тілдік тұлғаның, т.б. қарастырылуы), стилистика (тілдің көркемдік әдіс-тәсілдері мен қолдану аясының зерделенуі); фольклормен (халық шығармашылығының ауызша туындап, таралуы) сабақтас болуы. Осы жайттарды ескере отырып, саяси дискурс өз ерекшеліктерімен және құрылымдық түрлерімен саяси ғылымның негізгі әрі тұрақты ғылыми ұғымдарының бірі екенін айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Николаева Т.М. Краткий словарь терминов лингвистики. – М.: Прогресс, 1978. – 480 с.
- 2 Киров Е.Ф. Цель событий – дискурс/текст – концепт, 2004.
- 3 Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Прогресс, 1989. – 310 с.].
- 4 Беневист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 446 с.
- 5 Әділова А. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдық репрезентациясы, семантикасы, құрылымы фил.ғыл.докт. диссертациясы. – Алматы, 2009. – 235 б.
- 6 Смағұлова Г.Н. Шешендік сөздердің дискурсы. Алматы, 2008. – 17-18 б.
- 7 Хабермас Ю. Дискурс национальности. – Франкфурт: Suhrkamp Verlag, – 1991.
- 8 Хабермас Ю. Коммуникативтік компетенция теориясына дайындық.– Франкфурт: Suhrkamp Verlag, – 1970.
- 9 Ақтанова Л. Дискурс, мәтін, сөйлесім, тіл мәселелері. // Қазақ тілі мен әдебиеті орыс мектебінде. – Алматы 2009. – №2. – 10-16 б.
- 10 Бүркімбаева Г. Деловой дискурс. Онтология и жанры. – Алматы: Ғылым, 2005. – 235 б.

Онгарбек А.К.

**ДИСКУРС И ТЕКСТ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И НАПРАВЛЕНИЯ
ИССЛЕДОВАНИЙ**

Статья посвящена теоретическим основам и направлениям исследования дискурса в современной лингвистике. Дискурс рассматривается как сложное коммуникативное явление, включающее взаимодействие языковых и внеязыковых факторов. На основе взглядов ученых систематизируются типы дискурса, с особым вниманием к институциональной природе и социальной роли политического дискурса. Работа направлена на раскрытие актуальных проблем теории дискурса и политической лингвистики.

Парпиева М.

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық Зерттеу университетінің
3-курс студенті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші: филология ғылымдарының кандидаты Тұрсынова М.А.

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНДЕГІ ҮЙЛЕНУ ТОЙЫНА ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР
САЛТ-ДӘСТҮР АТАУЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Мақалада қазақ және өзбек тілдеріндегі үйлену тойы дәстүрлерінің тілдік және мәдени ерекшеліктері талданады.

Этнолингвистика саласында салт-дәстүр атаулары мәдени ақпаратты кодтайтын тілдік бірліктер ретінде қарастырылады [1]. Мұндай атаулар белгілі бір әрекетті ғана емес, сол әрекетке қатысты халықтың дүниетанымын, сенімін, символдық түсінігін білдіреді.

Үйлену тойына қатысты атаулардың басты ерекшелігі - олардың ритуалдық сипаты, тұрақты қолданылуы, ұрпақтан-ұрпаққа берілуі. Қазақ және өзбек тілдеріндегі бұл атаулар түркілік ортақ негізге сүйенгенімен, әр тілде өзіндік мағыналық реңкке ие болып дамыған. Қазақ тіліндегі үйлену тойына қатысты салт-дәстүр атаулары ұлттық дүниетаным мен тілдік сананың көрінісі болып табылады. Н. Уәлидің пікірінше, тілдегі дәстүрге қатысты атаулар тек атауыштық қызмет атқарып қана қоймай, ұлттық құндылықтарды, әлеуметтік нормалар мен қатынастарды бейнелейтін мәдени таңба қызметін атқарады [2]. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ тіліндегі той атаулары қоғамдағы туыстық байланыс пен әлеуметтік келісімді білдіретін тілдік

бірліктер ретінде қалыптасқан. Мысалы, құда түсу атауы екі әулет арасындағы ресми келісімді білдірсе, қыз ұзату тіркесі қыздың әлеуметтік мәртебесінің өзгеруін, ата-анамен қоштасуын символдайды. Ал келін түсіру және беташар дәстүр атаулары келіннің жаңа ортаға бейімделуін, қоғамдық ортада танылуын көрсетеді [2]. Н. Уәли қазақ тіліндегі мұндай дәстүр атауларының қоғамдық-әлеуметтік мазмұны басым екенін, яғни олар жеке адамнан гөрі қауым мүддесін алдыңғы орынға қоятынын атап көрсетеді.

Осылайша, қазақ тіліндегі үйлену тойына қатысты салт-дәстүр атаулары тілдік тұрғыдан етістік негізінде жасалып, әрекет пен үдерісті білдіру арқылы халықтың дәстүрді үздіксіз, тірі әлеуметтік құбылыс ретінде қабылдайтынын көрсетеді. Бұл ерекшелік қазақ тілінің мәдени семантикасымен тығыз байланысты.

Өзбек тіліндегі үйлену тойына қатысты салт-дәстүр атаулары ұлттық мәдениеттің діни және салтанаттық сипатын айқын көрсетеді. М. Agirova өз еңбегінде өзбек үйлену дәстүрлеріндегі негізгі терминдердің ислам мәдениетімен тығыз байланысты екенін атап өтеді және неке рәсімінің тілдік атаулары діни нормалар мен қоғамдық тәртіпті бекітуші қызмет атқаратынын көрсетеді [3]. Осыған байланысты өзбек тіліндегі үйлену салтына қатысты атаулардың көпшілігі діни-құқықтық мазмұнға ие. Мәселен, *nikoh* атауы өзбек тілінде тек үйлену актісін ғана емес, ер мен әйел арасындағы діни тұрғыда заңдастырылған байланысты білдіреді. М. Agirova бұл терминнің өзбек мәдениетінде отбасының легитимділігін айқындайтын басты ұғым екенін көрсетеді [3].

Nikoh атауы өзбек тіліндегі неке рәсімін білдіретін негізгі терминдердің бірі болып табылады. Бұл сөздің шығу төркіні араб тіліне барып тіреледі. Араб тілінде *نكاح* (*nikāḥ*) сөзі «неке қию», «ер мен әйел арасындағы заңды одақ» мағынасында қолданылады. Термин ислам құқықтық жүйесінде (фикһта) арнайы ұғым ретінде орныққан және неке қатынасын діни-құқықтық тұрғыдан бекітуді білдіреді. Араб тіліндегі *nikāḥ* сөзі n-k-ḥ түбірінен тарайды. Бұл түбір бастапқыда «қосылу», «байланысу», «бірігу» мағынасын білдірген. Ислам дінінің таралуымен бірге бұл атау Орталық Азия халықтарының тілдеріне енген және некеге қатысты рәсімдердің атауы ретінде орныққан. Өзбек тілінде «*nikoh*» сөзі фонетикалық тұрғыдан бейімделіп, араб тіліндегі ұзақ *ā* дауыстысы қысқарып, сөз тұрмыстық әрі ресми қолданыста тұрақты терминге айналған [4]. Өзбек мәдениетінде *nikoh* атауы тек ер мен әйелдің жеке келісімін ғана емес, сонымен қатар олардың отбасыларының, әулеттерінің алдындағы жауапкершілігін білдіретін әлеуметтік институт ретінде түсіндіріледі. Тілдік тұрғыдан алғанда, бұл атау діни-құқықтық терминнің этномәдени кеңістікке бейімделуі нәтижесінде қалыптасқан. Осылайша «*nikoh*» сөзі өзбек тілінде әрі діни, әрі қоғамдық мәнге ие тұрақты этномәдени атау ретінде қызмет атқарады.

Сонымен қатар, *Fotiha to'uyi* - өзбек халқының неке алдындағы дәстүрлі рәсімін білдіретін этномәдени атау. Бұл атау араб және түркі тілдік элементтерінің бірігуі арқылы қалыптасқан күрделі термин болып табылады. Атаудың бірінші компоненті - *fotiha* – араб тіліндегі *الفاتحة* (*al-Fātiḥa*) сөзінен шыққан. Аталған сөз ислам дәстүрінде Құранның бірінші сүресінің атауы ретінде белгілі және «ашу», «бастау», «ниетті бекіту» мағынасын білдіреді. Өзбек тілдік ортасында бұл атау діни мазмұннан бөлек, некеге қатысты салттық әрекетті білдіретін лексема ретінде орныққан [5].

Екінші компоненті - *to'uy* - көне түркі тілдеріне тән сөз болып, бастапқыда «жиналыс», «ортақ ас», «қоғамдық салтанат» мағынасында қолданылған. Өзбек тілінде бұл сөз некеге қатысты рәсімдерді білдіретін негізгі атаулардың бірі ретінде сақталған. Осы екі компоненттің бірігуі нәтижесінде *fotiha to'uyi* аталымы неке алдындағы келісімді діни және әлеуметтік тұрғыдан жариялау қызметін атқаратын рәсімді білдіреді [5].

Сондай-ақ, *kelin salom* - өзбек халқындағы келіннің жаңа әулетке ресми қабылдануын білдіретін салттық рәсім атауы. Атаудың құрылымы екі компоненттен тұрады: *kelin* және *salom*. *Kelin* сөзі түркі тілдеріне ортақ лексема болып, «үйлену арқылы басқа әулетке келіп түскен әйел» мағынасын білдіреді. Ал *salom* сөзі араб тіліндегі *salām* («тыныштық», «амандасу») сөзінен енген және ислам мәдениеті арқылы түркі тілдеріне кең тараған. Тілдік

тұрғыдан алғанда, «kelin salom» атауы түркілік туыстық атау мен араб тілінен енген амандасу формуласының бірігуі арқылы жасалған [5]. Бұл бірігу келіннің жаңа әлеуметтік ортаға енуін тілдік тұрғыдан да, мәдени тұрғыдан да бекітетін рәсімді білдіреді. Өзбек дәстүрінде келіннің үлкендерге иіліп сәлем салуы - құрмет көрсету, мойындау және әулет иерархиясын қабылдау әрекеті ретінде түсіндіріледі.

«Совчи» сөзі көне түркі тіліндегі *sav* («хабар, сөз») түбірінен тараған, өзбек тілінде *-chi* жұрнағы арқылы тұлға атауын білдіреді [3]. Қазақ тілінде осы мағынада бір сөзбен аталатын атау жоқ, оның орнына «қыз сұрау», «айттыру» сияқты етістік негізді номинациялар қолданылады.

Ал уог-уог өзбек халқының үйлену салтында орындалатын дәстүрлі өлең-жырдың атауы. Бұл атау қосарланған сөз (редупликация) үлгісінде жасалған және салттық поэзияға тән эмоциялық-экспрессивтік қызмет атқарады. Тілдік тұрғыдан алғанда, уог компоненті түркі және парсы-тәжік тілдік ықпалы аясында қалыптасқан лексема болып табылады. Өзбек тілінде уог сөзі «жар», «сүйікті», «қосақ» мағынасында қолданылады. Үйлену салты контекстінде бұл сөз жас жұбайлардың бір-біріне қатысты мәртебесін білдіреді [5]. Ал бұл форма - қайталау арқылы жасалған салттық атау, ол жырдың әуезділігін күшейтіп, рәсімнің эмоциялық сипатын айқындайды. Мұндай қайталама құрылымдар дәстүрлі фольклорлық мәтіндерде кең таралған.

Қазақ және өзбек тілдеріндегі үйлену тойына қатысты салт-дәстүр атауларын салыстырмалы тұрғыда зерттеу олардың тек лексикалық емес, функционалдық және семантикалық ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді. М. Shoymanova түркі тілдеріндегі үйлену рәсімдеріне қатысты лексиканы зерттей отырып, салт-дәстүр атауларының әр халықта әлеуметтік қызметіне қарай әртүрлі мағыналық жүк арқалайтынын көрсетеді.

Осы салыстырмалы тұжырымдарды нақты этнографиялық дерекпен толықтыру үшін қазақ көркем әдебиетіндегі дәстүр сипаттамаларына назар аударуға болады. Әсіресе М.Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында берілген үйлену салттарына қатысты көріністер қазақ қоғамындағы дәстүрлі нормалардың тілдік және мәдени мәнін терең ашады. Жазушы шығармасында ұрын келу рәсімі төмендегідей сипатталады:

«Абайдың бұл келісі ұрын келу деп, жыртыс сала келу деп, кейде есік көре келу, қол ұстау деп те аталады. Өзге келістердей емес, күйеу бұл жолы, алғашқы күндерде талай нәрсеге көндіге білу керек. Сол өзгешеліктің үлкені - қалыңдықты көрсетпеу» [7].

Ұрын келу - қазақ халқының дәстүрлі неке салттарының бірі. Атауы ұрын және келу компоненттерінен құралған. Ұрын сөзі көне түркілік *ur-* түбірімен байланысты болып, «жақындау», «тығылып бару» мағынасын білдіреді. Ал келу - қимыл атауы. Осылайша «ұрын келу» тіркесі күйеу жігіттің қалыңдығының ауылына некеге дейін рұқсатпен, бірақ ашық жарияланбай келуін білдіреді [8]. Тілдік тұрғыдан бұл атау қазақ тілінде етістік негізде жасалған, яғни рәсім әрекет арқылы аталады. Этномәдени жағынан ұрын келу дәстүрі болашақ некеге дайындықты және екі жақтың келісімін нығайту қызметін атқарған. Бұл - қазақ тілінің өз ішкі мүмкіндіктері арқылы қалыптасқан төл дәстүр атауы.

«Сырға салу» атауы қазақ тілінің ішкі тілдік ресурстарынан шыққан. Талдасақ:

1. Сырға — көне түркі тіліндегі *sirğ(a)* немесе *sir* түбірінен тарайтын сөз деп қарастыруға болады, бастапқыда «кішкентай әшекей, бұйым» мағынасын білдірген. Қазақ тілінде ол асыл тас немесе зергерлік зат ретінде қалыптасып, рәсімдік мән алған.

2. Салу — қазақ тілінің қимылдық етістігі, «орынға қою, тапсыру, беру» мағынасын білдіреді. Бұл компонент әрекетке бағытталған номинацияны көрсетеді, яғни рәсімнің жүзеге асырылу қимылын бейнелейді [8].

Талдау нәтижесі: «сырға салу» тіркесі етістік негізді номинация болып, әрекет пен объектіні бірге көрсететін тұрақты этномәдени терминге айналған. Ол тек тілдік құрал ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік рөл мен мәдени мәнді білдіреді: қыздың жаңа ортаға ресми өтуі, әулет арасындағы келісім, сыйластық пен жауапкершілік.

Беташар - қазақ халқының келінді жаңа әулетке таныстыруға арналған дәстүрлі рәсім атауы. Сөз қазақ тілінен шыққан, сырттан енген элемент жоқ. Морфологиялық тұрғыдан атау

екі компоненттен құралған: *бет* («жүз, келбет») және *ашар* («ашу», етістік). Бастапқыда «бет ашу», яғни келіннің жүзін көрсету әрекетін білдірген[8].

Қазіргі қолданылуында беташар - келіннің жаңа әулетке ресми түрде таныстырылуы, үлкендерге құрмет көрсету, әулет иерархиясын бекіту рәсімі. Тілдік тұрғыдан бұл атау рәсімнің мазмұнын және әрекетін тікелей сипаттайтын тұрақты этномәдени терминге айналған.

Қыз ұзату - қазақ халқының неке алдындағы дәстүрлі рәсімі, онда қызды қалыңдық ретінде күйеу жағына шығарып салады. Атауы қазақ тілінің ішкі құрылымынан шыққан: *қыз* - жас қыз, неке жасындағы қыз; *ұзату* - «жолға шығару, шығарып салу» деген етістік негізінде жасалған. Тілдік тұрғыдан «қыз ұзату» атауы әрекет-атау номинациясына жатады, яғни рәсімнің мазмұнын және оны орындау әрекетін тікелей білдіреді. Атаудың түбірлері төл түркілік, сырттан енген сөздер жоқ: *uz-* / *uzatu* («шығару, ұзарту») көне түркі тілдерінен сақталған[8]. Этномәдени мәні бойынша қыз ұзату - әулеттер арасындағы келісімді ресми жариялайтын рәсім, қыздың жаңа әулетке ресми енуін, үлкендерге құрмет көрсетуін білдіреді. Салт кезінде қыздың туыстары оны салтанатты түрде шығарып салады, ал күйеу жағы қабылдап, болашақ отбасының әлеуметтік мәртебесін бекітеді.

Қорытындылай келсек, қазақ және өзбек тілдеріндегі үйлену тойына қатысты дәстүр атаулары ұлттық мәдениет пен әлеуметтік қатынасты бейнелейді. Қазақ дәстүрлері әрекет-атау негізінде, өзбек дәстүрлері зат есімдік және діни-рухани мазмұнға негізделген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. Алматы. Ана тілі, 1998. – 304 б.
2. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениеті және ұлттық сана. – Алматы, 2020.
3. Aripova M. Uzbek Wedding Traditions and Their Linguistic Representation. – Tashkent, 2019. – 1301 с.
4. A Dictionary of Modern Written Arabic. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1979.
5. Karimov, B. Ўзбек халқининг оилавий маросимлари. Тошкент, 2008
6. Shoymanova M. Wedding Ritual Vocabulary in Turkic Languages. – Tashkent, 2021.
7. Әуезов М. Абай жолы. 1-том. – Алматы: Жазушы, 2006. Электронды нұсқа, kitap.kz. – 368 б.
8. Арғынбаев Х. Қазақ халқының отбасылық дәстүрлері. – Алматы, 1996. – 215 б.

Парпиева М.

ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ НЕКОТОРЫХ НАИМЕНОВАНИЙ СВАДЕБНЫХ ОБРЯДОВ В КАЗАХСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

В статье анализируются языковые и культурные особенности свадебных традиций казахского и узбекского языков.

Серғазы А.Н.

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, «7М01701-Қазақ тілі мен әдебиеті» БББ
магистранты

Ақтөбе, Қазақстан Республикасы

sergazyalek@mail.ru

Ғылыми жетекші: ф.ғ.д., профессор Г.Т. Шоқым

ГЕНДЕРЛІК МЕТАФОРЛАРДАҒЫ ТІЛДІК АСИММЕТРИЯ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚИТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Мақалада гендерлік метафоралардағы тілдік асимметрия талданып, оларды мектепте оқытудың әдістемелік мүмкіндіктері айқындалады.

Гендерлік метафоралар ұлттық мәдениеттің құндылық жүйесін тілдік деңгейде сақтап, бағалап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін әмбебап механизмдердің бірі болып саналады. Ұлттық дүниетанымдағы ерекше белгілер мен образдардың мағынасын ашу, оларды оң немесе теріс бағалау, белгілі бір стереотиптерді бекіту сияқты үдерістердің барлығы метафора арқылы жүйеленеді. Гендерлік лингвистикада қолданылатын «гендерлік метафора» термині феминдік және маскулиндік тұлғалық қасиет пен сапалардың берілу тәсілі ретінде қарастырылып, тілдегі «еркекке тән» және «әйелге тән» сипаттамалардың қалай құрылатынын, қандай құндылықтық өлшемдермен бекітілетінін айқындауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда гендерлік метафораларды талдау қазақ тіліндегі әлемнің тілдік бейнесінің құндылық фрагментін нақтылап қана қоймай, сол фрагменттің ішіндегі гендерлік асимметрияның көріну заңдылықтарын көрсетеді. Жұмыстың мақсаты – гендерлік метафоралар жүйесінде көрініс табатын ерлер мен әйелдердің жүріс-тұрысындағы, мінез-құлқындағы, сыртқы келбетіндегі гендерлік белгілерді анықтау арқылы гендерлік метафоралардың маңызды мәдени-тілдік категория әрі бағалаушы мағынаны көрсетудің әмбебап механизмі екенін дәлелдеу және метафоралық атаулар жүйесінде гендерлік маркерленген тілдік асимметрияның бар-жоғын айқындау; сонымен қатар осы нәтижелерді мектептегі тіл мен әдебиет сабақтарының мазмұнына кіріктірудің әдістемелік әлеуетін негіздеу.

Гендер ұғымы гендерлік лингвистиканың іргелі категориясы ретінде қоғамдағы еркек және әйел образдарында қалыптасқан мінез-құлық пен ұстаным нормаларының мәдени-әлеуметтік табиғатын сипаттайды. И.В.Зыкованың пайымдауынша, гендер – белгілі бір қоғамда әдетте еркек және әйел жыныс тұлғаларымен ассоциацияланатын мінез-құлық пен ұстаным нормаларының жиынтығы, мұнда биологиялық немесе физикалық айырмашылықтан гөрі сол айырмашылықтарға қоғам жүктейтін мәдени және әлеуметтік мағына маңыздырақ [1; 57]. Демек, гендер – коммуникативтік актіде көрінетін жыныстық-рөлдік ұйғарымдарды ашып көрсететін, ұжымдық санада орныққан стереотиптер арқылы жеке тұлғаның әлеуметтену үдерісінде бекітін құбылыс. Әлеуметтену барысында жеке тұлға қоғам күткен, дәстүрлі түрде ерлер мен әйелдерге таңылатын мінез-құлық стильдерін игереді; осыған байланысты А.В.Кирилина гендердің еркекке және әйелге тән нақты белгілерді дамытып қана қоймай, қоғамның ерлер мен әйелдерге деген түрлі қатынасын да қалыптастыратынын атап көрсетеді [2; 6]. Гендерлік лингвистика гендерді екі аспектіде қарастырады: біріншісі – ерлер мен әйелдердің ауызша және жазбаша тіліндегі тілдік қолданыс ерекшелігі; екіншісі – гендерлік белгілердің лексикада, синтаксисте, грамматикада көрініс табуы. Бұл екі арнада да гендерлік оппозициялар мен стереотиптердің лексикалық репрезентациясы көбіне метафоралық аталымдар арқылы анық көрінеді, өйткені метафора бір мезгілде әрі атауыштық, әрі бағалауыштық функция атқарады [3; 186].

Метафораның ұлттық мәдениет үшін мәні айрықша: ол мәдени бейнелерді сақтайды, құндылық өлшемдерін бекітеді және әлеуметтік тәжірибені тілдік санаға орнықтырады. В.Н.Телия метафораланудың барлық түрі адамзат тәжірибесінің ассоциативті байланыстарына

негізделетінін, сондықтан метафора табиғаты антропометрикалы екенін көрсетеді [4; 4]. С.Ульман метафораланудың әмбебап түрлерін антропоморфизм, нақтыдан абстрактіге өту және синестезия ретінде белгілейді [5; 277–279], ал басқа зерттеушілер метафораларды кеңістіктік, метеорологиялық, антропоморфты, зооморфты, ботаникалық, техникалық, социоморфты деп жіктейді [6]. Дж. Лакофф пен М. Джонсон концептуалды метафора теориясында метафораны жай стилистикалық өрнек емес, адамның дүниені ұғынуы мен тәжірибені категориялауына қатысатын когнитивтік механизм ретінде қарастырып, бағдарланған (жоғары-төмен, орталық-шет, алыс-жақын т.б.), құрылымдық, онтологиялық метафоралар туралы тұжырым ұсынады [7]. Осы теориялық негіздер гендерлік метафораның да когнитивтік және мәдени сипатын түсіндіруге мүмкіндік береді, өйткені гендерлік метафора қоғамда орныққан «еркектік» және «әйелдік» мәндердің тіл арқылы концептуалдануына сүйенеді.

Гендерлік метафора – тек физикалық ерекшелікті ғана емес, жынысқа қатысы жоқ сияқты көрінетін рухани қасиеттер мен сапалардың да «еркектік/әйелдік» мән арқылы тілдік таңбалануын көрсететін категория. Әлемнің мифологиялық бейнесінде жоғары-төмен, жарық-қараңғы, оң-сол сияқты бинарлы оппозициялар кең таралғаны белгілі; философиялық жүйелерде табиғат-мәдениет, белсенділік-әрекетсіздік, рационалдылық-иррационалдылық, логика-эмоция, рух-материя, билік-бағыну секілді полярлы категориялар да бар. Көп жағдайда мұндай оппозициялардың бір жағы еркекке тән белгілермен, екінші жағы әйелге тән белгілермен атрибутталады, ал бұл сипаттамалардың өзі нақты адамның биологиялық жынысына тікелей тәуелді емес, мәдени санада орныққан тәуелсіз оппозиция ретінде қызмет етеді. Дегенмен адамзат тіршілігіндегі жыныстық диморфизм қоғамдық және жеке санада «еркектік/әйелдік» түсініктері арқылы түсіндіріліп, әр жыныс өкіліне сәйкес сапалар белгіленеді; бұл – адам санасының жіктеуші қызметінің көрінісі. Мұндай жіктеу нәтижесінде феминдік және маскулиндік философиялық категориялар пайда болып, метафоралардың салыстыру базасына айналады. Метафораның атау ретінде қолданылуы санада салыстырылатын және салыстыратын объектілер класын жасайды; салыстыру базасы олардың ортақ белгілеріне сүйенеді. Осы механизм гендерлік метафорада да көрінеді: біріншіден, салыстыру базасы шынайы еркек пен әйел тұлғасы туралы мәдени-әлеуметтік білімді қамтиды; екіншіден, метафораның образдылығы бұл білімді жынысқа қатысты емес түрлі объектілерге көшіруге мүмкіндік береді. З.И.Резанованың анықтамасы бойынша, гендерлік метафора – түрлі ұғымдық категориядағы құбылыстарды ұқсастыру негізінде «әйелге тән» және «еркекке тән» сапаларды маркерлеу құралы ретінде қарастырылатын ерлер мен әйелдердің метафоралық атаулары [9; 48]. Бұл анықтама гендерлік метафораны тілдік маркер ғана емес, мәдени стереотипті белсендіретін бағалауыш механизм ретінде тануға мүмкіндік береді.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде Дж. Лакофф пен М. Джонсонның концептуалды метафора теориясы [7], сондай-ақ З.И.Резанова мен О.В.Комиссарова ұсынған гендерлік оппозицияны модельдеудегі метафораны анықтау және талдау тәсілдері [10] алынды. Бірінші кезеңде 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінен» [11] адамға қатысты метафоралық аталымдар жиналып, корпус жасалды. Екінші кезеңде сөздіктегі атаулардың лексикалық мағыналары талданып, жалпы адамды, ер адамды және әйел адамды сипаттайтын гендерлік белгілеріне қарай топтастырылды. Үшінші кезеңде әр метафоралық атаудың номинативті мағынасы мен метафоралық мағынасы салыстырылып, оның қандай қасиеттерді айқындайтыны, қандай бағалауыш мән тудыратыны анықталды. Соңғы кезеңде алынған нәтижелер гендерлік метафораның мәдени-тілдік категория ретіндегі бағалауыштық қызметін сипаттауға және мектепте оқытуға бейімделген әдістемелік қорытындылар жасауға бағытталды.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жинақталған метафоралардың едәуір бөлігі бағалауыш-экспрессивті метафоралар тобына жатады. Мәселен, «ол – қыран» деген бағалау тұлғаның ержүректілігін, алғырлығын, батылдығын меңзейді: мұнда айтушы жағымды сипат

беріп, адресатқа белгілі бір эмоциялық әсер етуді көздейді. В.Н.Телия тұжырымдамасы бойынша мұндай метафорада үш модус көрінеді: фиктивтілік (қыран сияқты), бағалауыштық (жақсы), эмотивтілік (жағымды қарым-қатынас тудырады). Бағалауыштық экспрессивті метафора тепе-теңдікке емес, ұқсастыққа негізделеді және оның бағалауыш компоненті белгілі бір мәдениетке тән стереотип белгілерін белсендіреді [12; 200]. Қазіргі когнитивтік лингвистикада метафора мен бағалаудың байланысына ерекше мән беріледі: метафора шындықты интерпретациялаудың когнитивтік механизмі болса, бағалау – адамның танымдық қызметінің маңызды құрамдас бөлігі. Осы бағыттағы көптеген зерттеулер метафораның бағалауыш мағынаны көрсетудің әмбебап тетігі екенін дәлелдейді (Н.Д. Арутюнова, Е.М. Вольф, В.Н. Телия және т.б.). Адам әлемді тани отырып, заттар мен құбылыстардың барын ғана тілде белгілемейді, оған өз көзқарасын да білдіреді; сондықтан әлемнің тілдік моделінде дескриптивтік компонентпен қатар бағалауыштық компонент болады. Бағалау құндылық түсінігіне сүйенеді: құндылық – белгілі бір қауым үшін заттың, жағдайдың, әрекеттің он немесе теріс жағынан маңыздылығы. Құндылық жүйесі норма (құндылық) және нормадан ауытқу (антиқұндылық) туралы түсінікті қамтиды. Бағалау – объектінің нормаға қатынасы немесе нормадан ауытқуы. Норма мен бағалау қатынасын түсіндіруде А.А. Ивин норманы бағалаудың бөлшегі ретінде қарастыруға негіз береді [13; 205]. Л.Г.Ефанова әлемнің нормативті бейнесін әлемнің құндылық бейнесінің маңызды бөлігі ретінде танып, оның әлеуметтік субъект тарапынан оң баға алу және теріс қатынас тудырмау үшін «адам, социум және қоршаған әлем қандай болуы керек» деген түсініктер жүйесін білдіретінін көрсетеді; бұл нормалар тілдік құралдар арқылы көрініс беріп, тілдік бірліктер семантикасында орнығады [14; 103]. Бағалау орталығы көбіне нормадан ауытқу жағдайларына шоғырланып, стандарт, үлгі, идеал нормалармен бірге әлеуметтік стереотиптер де бағалаудың негізіне айналады. Демек, гендерлік метафораларды талдау арқылы біз әлемнің құндылық бейнесінің метафоралық фрагментін және нормативті модельге тән стереотиптерді айқындаймыз.

Бағалауыштық мағынаны нақтылау үшін зерттеуде Н.Д.Арутюнованың жеке бағалауды жіктеу жүйесі негізге алынды: сенсорлы-дәмдік (ұнамды/ұнамсыз), психологиялық (интеллектуалдық және эмоционалдық), эстетикалық, этикалық, утилитарлық, нормативті, теологиялық бағалаулар [15; 198–200]. Гендерлік метафоралар осы бағалау түрлерін іске қосып, «ер» мен «әйел» образын модельдеуде белгілі бір қырларды алға шығарады. Нәтижеде қазақ тіліндегі еркек пен әйелді сипаттайтын метафоралық атаулардың бағалауыш орталығы бірдей таралмайтыны байқалды, бұл құбылыс тілдік асимметрия ретінде танылады: ер адамдарды сипаттауда этикалық-еріктік бағалауыш көрсеткіштер жиірек байқалса, әйел адамдарды сипаттауда эстетикалық бағалауыш көрсеткіштер басымрақ көрінеді. Мәселен, ер адам мінез-құлқы мен жүріс-тұрысы мықтылық, ержүректілік, батырлық (арыстан – «ержүрек, қайтпас, қайсар адам», сұңқар – «ержүрек, батыр, қайратты ер адам», самұрық – «күшті, мықты ер адам»), бедел (жампоз – «жігіттің төресі, ардақтысы», серке – «соңынан жұрт ерткен ел ағасы, беделді азамат»), адамгершілікке жат әрекет (төбет – «жексұрын, оңбаған... ер адамдарға айтылатын сөз», әңгі – «әумесер, есалаң адам»), көнбістік (өгіз – «шабан қимылдайтын, дөңкиген, көнбіс ер адам»), аңқаулық (қожанасыр – «аңқау, аңғал... қызық ер адам») секілді этикалық және психологиялық өлшемдер арқылы беріледі. Ал әйел адамдар көбіне балажандылық (аруана – «балажан ана»), инабаттылық (Бибатпа – «асыл, ерекше, инабатты әйел»), жағымсыз әрекет (қаншық – «оңбаған әйел адамға айтылатын тілдеу сөз»), айлакерлік (мыстан – «айлалы, арамза әйел»), кесірін тигізу (сайтан – «адамды азғырушы, кесірін тигізуші кісі, әйел»), мейірімсіздік (қаражелін – «тасбауыр әйел...») сияқты этикалық бағалаумен бірге, ең жиі – эстетикалық бағалаумен сипатталады: құралай – «сүйкімді, көрікті, тым әдемі сұлу қыз», ақторта – «денесі ақ, сұлу әйел», перизат – «асқан сұлу, ару», пері – «әдемі, ерекше сұлу қыз», тоты – «әдемі, сұлу». Осы материалдардан әйелге қатысты метафоралардың едәуір бөлігі сыртқы келбет, сұлулық, нәзіктік идеалдарын белсендіретіні, ал ерге қатысты метафоралар қоғамдық бедел, ерлік, мінез, жауапкершілік сияқты этикалық нормаларды алға шығаратынын көрінеді. Бұл – метафоралық жүйедегі

гендерлік асимметрияның негізгі сипаты.

Е.М.Вольф бағалау объектісі ретінде оқиға немесе зат алынатынын және сөз мазмұнындағы бағалау әртүрлі субъектілердің (тікелей айтушы, жалпы социум, кейіпкер) көзқарасын білдіруі мүмкін екенін көрсетеді [16; 51]. Бағалаушы сөзді таңдау сөйлеушінің дүниетанымына, әлеуметтік статусына, жеке мүддесіне және бағаланатын объектімен қарым-қатынасына байланысты болады. Осыны ескерсек, гендерлік метафораларда бекіген бағалаушылық модельдер тек жеке сөйлеушінің таңдауы ғана емес, белгілі бір мәдени қауымның «қалыпты» деп таныған идеалдандырылған үлгісіне сүйенетінін аңғарамыз. Бағалаушы мағынаның дескриптивті мағынадан айырмашылығы да осында: дескриптивті мағына пікірдің нақты әлемге қатынасын білдірсе, бағалаушы мағына нақты дүние мен идеалдандырылған модель арасындағы сәйкестікті көрсетеді; бағалау субъективті сипатқа ие. Н.Д.Арутюнованың «жақсы – идеалдандырылған модельге сәйкес келу, жаман – сол модельге параметрлердің бірі бойынша сәйкес келмеу» деген түсіндіруі [15; 181] гендерлік метафоралардағы норманың қалай құрылатынын тануға мүмкіндік береді: ер адамға қатысты «батырлық, бедел, ерлік» нормасы және әйел адамға қатысты «сұлулық, көркемдік, инабат» нормасы тілдік санада метафоралық таңбалар арқылы күшейеді. Демек, гендерлік метафоралар бір жағынан ұлттық мәдени тәжірибені сақтайтын «құндылық коды» болса, екінші жағынан қоғамдағы гендерлік стереотиптердің тілдік бекітілуіне ықпал ететін құрал ретінде көрінеді.

Осы ғылыми нәтижелер мектептегі қазақ тілі мен әдебиеті пәндерін оқытуда ерекше практикалық мәнге ие. Өйткені мектеп оқушысы метафораны тек көркемдегіш тәсіл ретінде танып қоюмен шектелмей, оның бағалаушылық қызметін, мәдени стереотипті белсендіретін сипатын түсінгенде ғана мәтінді терең интерпретациялауға қабілетті болады. Гендерлік метафоралар материалын мектепте оқыту бірнеше бағытта тиімді жүзеге асады: біріншіден, «ауыспалы мағына», «лексикалық мағына және реңк», «стилистика», «мәтіннің прагматикалық сипаты» сияқты тақырыптармен табиғи кірігеді; екіншіден, функционалдық сауаттылық пен сыни ойлауды дамытуға қолайлы, себебі оқушы «кім қалай бағаланды, қандай белгі алға шықты, бұл норма ма әлде стереотип пе?» деген сұрақтар арқылы мәтіндегі астарлы мағынаны ашады; үшіншіден, тілдік толеранттылық пен этикалық коммуникация мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік береді, өйткені кейбір метафоралар (мысалы, қорлау мәнді аталымдар) қоғамдық қарым-қатынаста қолайсыз, дискриминациялық сипат тудыруы мүмкін, ал мектеп осыны ажыратып, бейтарап әрі мәдениетті тіл қолдануға үйрететін негізгі орта. Сондықтан гендерлік метафораларды оқытуда басты назар тек «табу–атау» әрекетіне емес, «бағалаушы мағынаны анықтау–асимметрияны түсіндіру–бейтарап тілге айналдыру» сияқты әрекеттік кезеңдерге аударылуы тиіс.

Мектепке бейімделген оқыту әдістемесінің тиімділігі үшін гендерлік метафораларды талдаудың ықшам алгоритмін ұсынуға болады: алдымен оқушы мәтіннен немесе сөздік материалдан метафоралық аталымды табады, кейін оның тура мағынасы мен ауыспалы мағынасын салыстырады, үшінші қадамда метафораның бағалаушы бағытын анықтайды (жақсы/жаман; этикалық/эстетикалық/психологиялық т.б.), төртінші қадамда бұл бағалау кімге қатысты (ер ме, әйел ме, әлде жалпы адам ба) және қандай мәдени стереотиппен байланысатынын түсіндіреді, соңында қажет болса сол мағынаны кемсітусіз, гендерлік бейтарап формада қайта құрастырады. Осы алгоритм, бір жағынан, сөздік жұмысын ғылыми талдауға жақындатса, екінші жағынан, оқушының мәтінді интерпретациялау қабілетін күшейтеді. Мәселен, «ол – қыран» метафорасын талдауда оқушы қыранның табиғаттағы қасиетін (алғырлық, биіктік, қайрат) және оның адамға ауысқандағы бағалаушы сипатын ажыратады; бұл метафора көбіне ер адамға телініп, этикалық-еріктік норманы бекітетінін байқайды. Ал «ол – тоты» немесе «құралай» сияқты метафоралар көбіне әйелге қатысты айтылып, эстетикалық норманы алға шығарады. Мұндай салыстырулар арқылы оқушы гендерлік метафорадағы асимметрияны «ер адам – мінез/ерлік/бедел» және «әйел адам – сұлулық/көркемдік/нәзіктік» қырларының басым болуы ретінде пайымдайды. Бұл – гендерлік

асимметрияның тілдік деңгейдегі көрінісі ғана емес, құндылық жүйесінің тарихи-әлеуметтік тәжірибеден қалыптасқан моделі екенін түсіндіруге жол ашады.

Гендерлік метафораларды мектепте оқыту тек тілдік білімді толықтырып қоймайды, сонымен қатар тәрбиелік мәні бар мәдени құндылықтарды сын тұрғысынан пайымдауға мүмкіндік береді. Себебі метафора арқылы берілген бағалауыш мазмұн кейде қоғамдағы қалыптасқан теңсіз көзқарастарды да нормаландыруы ықтимал: мысалы, әйелді тек сыртқы келбетпен бағалау немесе ер адамды үнемі күш-қайрат өлшемімен өлшеу сияқты стереотиптер мәтіндерде көрініс табады. Мектеп мұғалімінің міндеті – бұл құбылысты «тыйым» ретінде емес, тілдік санаға әсер ететін мәдени механизм ретінде көрсетіп, оқушыға тілдің ықпал ету күшін түсіндіру. Оқушы осы арқылы мәтіндегі авторлық позицияны, кейіпкер сөзі мен социумның жалпы бағасын ажырата алады, өз пікірін дәлелді түрде айтуға үйренеді. Бұған қоса, гендерлік метафораларды талдау әдеби мәтіндердегі кейіпкер бейнесін ашуда да тиімді: кейіпкерге телінген метафоралық аталым оның әлеуметтік рөліне, мінезіне, қоғамдағы орнына қатысты бағалауыш ақпарат береді, ал бұл әдеби талдаудың дәлелділігін арттырады. Демек, гендерлік метафоралар мектеп бағдарламасындағы «мәтінмен жұмыс», «көркемдегіш құралдар», «кейіпкер бейнесі», «авторлық бағалау» сияқты тақырыптармен кіріктіріле отырып, оқушының функционалдық сауаттылығын жүйелі дамытуға қызмет етеді.

Зерттеу қорытындылары қазақ тіліндегі әлемнің тілдік бейнесінің құндылық фрагменті метафоралық жолмен берілгенде, оның ядросында этикалық және эстетикалық бағалаулардың басым екенін дәлелдейді. Еркек пен әйелді сипаттайтын метафоралық атаулар көп жағдайда норманың оң жағын сипаттайды немесе тікелей норманы көрсетеді, ал кейбір жағдайда ғана нормадан ауытқуды белгілейді. Әлемнің нормативті бейнесі материалдарын гендерлік асимметрия аспектіде талдау ерлер мен әйелдерді сипаттауда айырмашылықтар бар екенін көрсетті: ер адамдарды бағалауда этикалық бағалауыш көрсеткіш басым, әйел адамдарды сипаттауда эстетикалық бағалауыш көрсеткіш басым. Бұл тұжырым қазақ тіліндегі гендерлік ерекшеліктер туралы зерттеулердегі «еркек» образы халық танымында батырлық, жігіттік, ағалық қасиеттерімен, ал «әйел» образы сұлулық, әдептілік, сыйластық, мейірімділік құндылықтарымен тұжырымдалатыны туралы пікірмен сабақтасады [17; 112–117]. Концептуалды метафоралар білімді категориялау мен субкатегориялауға қатысып қана қоймай, жеке адам мен қоғамның жинақталған білімін сақтап, қайта өндіреді; күрделі танымдық құрылымдар қиялдағы кеңістіктік үлгілер арқылы қарапайым, нақты бақылаулар түрінде көрініс табады. Сол себепті гендерлік метафора екінші атау жасаудың құралы ретінде адам ойлауының ассоциативті сипатын білдіріп, еркек және әйел образын модельдеуде маңызды орын алады. Гендерлік метафоралар тілде қалыптасқан гендерлік стереотиптерді, халық даналығын және ғасырлар бойы жинақталған тәжірибені білдіретін релевантты бірліктер болғандықтан, оларды зерттеу де, мектепте оқыту да мәдени-танымдық тұрғыдан құнды. Әлеуметтік-мәдени контексте қалыптасқан ұстанымдар, нормативтер, түсініктер социумның санасы мен тілінде стереотиптер түрінде көрініс табады; гендерлік метафора осы стереотиптерді ұрпақтан ұрпаққа жеткізетін ұлттық-мәдени эталондар мен мәдени маңызды концептілерді жинақтайды. Қорыта айтқанда, гендерлік метафора әлемнің тілдік бейнесіндегі құнды көрсеткіштерді бағалау құралы ғана емес, сонымен қатар тілдік асимметрияны танытатын мәдени-когнитивтік механизм; ал оны мектепте оқыту метафораның бағалауыш табиғатын, стереотип пен норманың тілдік репрезентациясын, мәтіннің ықпал ету әлеуетін саналы түрде ұғындыру арқылы оқушының тілдік санасын, сыни ойлауын және коммуникациялық мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. *Зыкова И.В. Способы конструирования гендера в английской фразеологии / И.В. Зыкова. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 232 с.*
2. *Кирилина А.В. Гендер. Лингвистические аспекты. Монография / А.В. Кирилина. – М.: Ин-т социологии РАН, 1999. – 189 с.*

3. Абакумова О.Б. Метафоры в пословицах с гендерным компонентом и образ женщины в русских и английских поговорках / О.Б. Абакумова, Г.В. Кирюхина // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Филология. – 2021. – №4. – С. 186–190. – DOI: 10.52452/19931778_2021_4_186.
4. Гак В.Г. Метафора в языке и тексте / Под ред. В.Н. Телия / В.Г. Гак, В.Н. Телия, Е.М. Вольф и др. – М.: Наука, 1988. – 174 с.
5. Ульман С. Семантические универсалии / Пер. с англ. Л.Н. Иорданской // Новое в лингвистике. – 1970. – Вып. 5. – С. 250–299.
6. Гак В.Г. Метафора: универсальное и специфическое // Метафора в языке и текст / В.Г. Гак. – М.: Наука, 1988. – 174 с.
7. Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 256 p.
8. Словарь гендерных терминов / Под ред. А.А. Денисовой. – М.: Информация XXI век, 2002. – 256 с.
9. Резанова З.И. Гендерная метафора: типология, лексикографическая интерпретация, контекстная репрезентация / З.И. Резанова // Вестник Томского государственного университета. Филология. – 2011. – №2 (14). – С. 47–57.
10. Резанова З.И. Метафора в моделировании гендерных оппозиций: методика анализа, типология / З.И. Резанова, О.В. Комиссарова // Язык и культура. – 2012. – №2 (18). – С. 80–90. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metafora-v-modelirovanii-gendernyh-oppozitsiy-metodika-analiz-tipologiya>
11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық / Жалпы редакциясын басқарған А. Ысқақов, Н. Уәли. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – URL: <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=35>
12. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / Б.А. Серебренников, Е.С. Кубрякова, В.И. Постовалова, В.Н. Телия, А.А. Уфимцева. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
13. Ивин А.А. Оценки в процессах коммуникации / А.А. Ивин. – URL: <http://iphras.ru/uplfile/root/biblio/ps/ps17/14.pdf>
14. Ефанова Л.Г. Субъект нормативной оценки, выражаемой семантикой языковых единиц, как носитель национальной языковой картины мира / Л.Г. Ефанова // Сибирский филологический журнал. – 2013. – №1. – С. 101–106.
15. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
16. Вольф Е.М. Функциональная семантика оценки / Е.М. Вольф. – М.: Наука, 1985. – 228 с.
17. Шоқым Г.Т. Гендерлік лингвистика негіздері / Г.Т. Шоқым. – Алматы: Экономика, 2012. – 190 бет.

Сергазы А.Е.

ЯЗЫКОВАЯ АСИММЕТРИЯ В ГЕНДЕРНЫХ МЕТАФОРАХ И ВОЗМОЖНОСТИ ЕЁ ОБУЧЕНИЯ

В статье анализируется языковая асимметрия в гендерных метафорах и определяются методические возможности их преподавания в школе.

Смагулова Г.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты, “Bolashaq” академиясы
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
smagulova.g@bolashaq.edu.kz

Ғылыми жетекші: филол.ғ.к., профессор Сембиев К.З.

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ЕСІМДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің құрылымдық, семантикалық және функционалдық ерекшеліктері жан-жақты қарастырылады. Зерттеу барысында есімді сөйлемдердің түрлері жүйеленіп, олардың көркем мәтіндегі жиілігі мен стильдік қызметі айқындалады. Сандық және сапалық талдау нәтижелері есімді сөйлемдердің қазақ әдеби тілінің синтаксистік жүйесін байытудағы рөлін көрсетеді.

Қазіргі қазақ тіл білімінде синтаксистік құрылымдарды функционалдық және семантикалық тұрғыдан зерттеу мәселесі ерекше маңызға ие [1]. Әсіресе көркем мәтін синтаксисін талдау арқылы тілдің бейнелеуіш мүмкіндіктерін, авторлық стиль ерекшеліктерін және ұлттық дүниетанымының тілдік көріністерін айқындауға болады. Осы тұрғыдан алғанда, сөйлемнің құрылымдық түрлерінің бірі – есімді сөйлемдер – көркем әдебиет тілін зерттеуде өзекті нысандардың қатарынан орын алады.

Есімді сөйлемдер баяндауышы есім сөз табынан жасалып, ойдың ұғымдық мазмұнын, заттық, сындық, сандық немесе бағалауыш мәнін білдіреді [2]. Мұндай сөйлемдерде әрекет пен қимылдан гөрі күй, сапа, жағдай, болмыс сипаттары алдыңғы орынға шығады. Сондықтан есімді сөйлемдер көркем мәтінде суреттеу, мінездеу, психологиялық күйді жеткізу, табиғат көріністерін бейнелеу сияқты стильдік қызметтерді атқарады [3]. Бұл ерекшелік оларды тек грамматикалық құрылым ретінде ғана емес, көркемдік-эстетикалық құрал ретінде де қарастыруды талап етеді.

Қазақ тіл білімінде есімді сөйлемдер мәселесі ұзақ уақыт бойы етістікті сөйлемдермен салыстыра қарастырылып келді [4]. Көптеген зерттеулерде есімді сөйлемдер сөйлемнің баяндауышы арқылы жіктелетін түрлердің бірі ретінде ғана сипатталды. Ал оларды жеке синтаксистік жүйе ретінде, әсіресе көркем мәтін аясында арнайы талдау кейінгі кезеңдерде ғана қолға алына бастады. Осы тұрғыда көркем әдебиет тіліндегі есімді сөйлемдердің қызметі мен қолданыс аясын нақты шығармалар негізінде зерттеу қажеттілігі туындайды.

Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы қазақ әдеби тілінің даму тарихында айрықша орын алатын көркем туынды болып табылады [5]. Бұл шығармада қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, рухани дүниесі, әлеуметтік қарым-қатынасы мен тарихи болмысы кең ауқымда суреттеледі. Роман тілінің синтаксистік құрылымы аса бай әрі алуан түрлі болып, соның ішінде есімді сөйлемдер ерекше жиілікпен қолданылған. Жазушы есімді сөйлемдерді пайдалану арқылы баяндауды жинақы, ойды терең әрі әсерлі етіп береді [6].

«Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдерді арнайы қарастыру жазушының тілдік шеберлігін, авторлық стиль ерекшелігін және қазақ әдеби тілінің синтаксистік мүмкіндіктерін айқындауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар мұндай зерттеу қазақ тіл біліміндегі есімді сөйлемдер теориясын нақты тілдік деректермен толықтыруға, олардың құрылымдық және функционалдық қырларын тереңірек ашуға жағдай жасайды.

Осыған байланысты мақаланың мақсаты – «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің түрлерін анықтау, олардың құрылымдық ерекшеліктерін жүйелеу және көркем мәтіндегі функционалдық-стильдік қызметін талдау болып табылады. Аталған мақсатқа жету үшін роман мәтініндегі есімді сөйлемдер іріктеліп, сандық және сапалық талдау негізінде қарастырылады.

Зерттеу материалы ретінде «Абай жолы» роман-эпопеясының толық мәтіні алынды. Талдау барысында мынадай әдістер қолданылды:

- құрылымдық-синтаксистік талдау;
- семантикалық талдау;
- сандық (статистикалық) талдау;
- функционалдық-стильдік талдау.

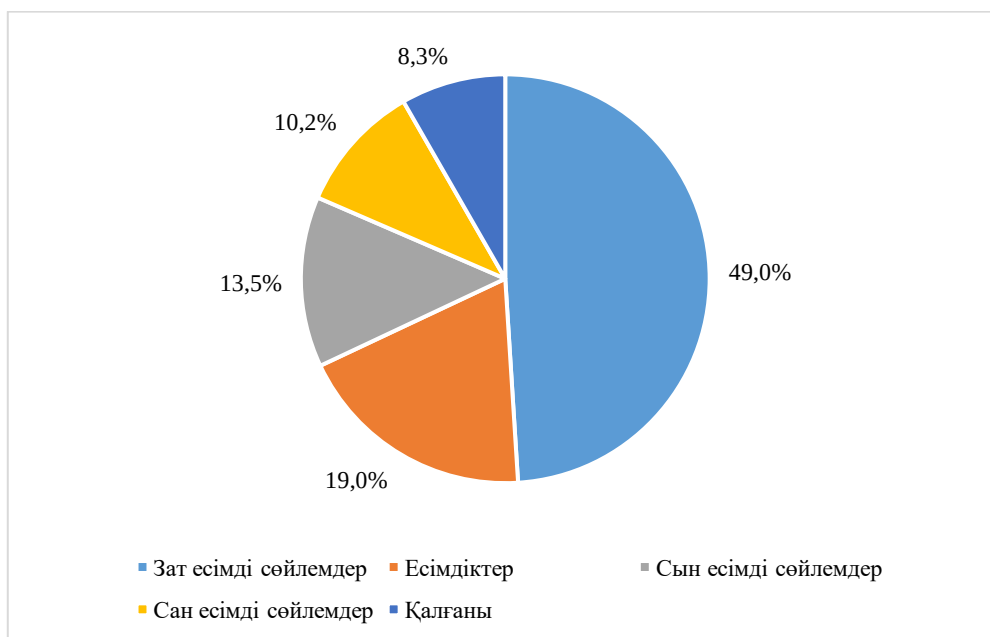
Зерттеу нәтижесінде роман мәтінінен үш мыңнан астам есімді сөйлем іріктеліп, жүйеленді.

Зерттеу барысында Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының толық мәтіні негізінде үздіксіз іріктеу әдісі қолданылып, 3049 есімді сөйлем анықталды. Аталған сөйлемдер құрылымдық және семантикалық белгілеріне қарай бірнеше топқа жіктелді. Сандық талдау нәтижелері есімді сөйлемдердің роман синтаксисіндегі үлес салмағының жоғары екенін көрсетті (1-кесте).

Есімді сөйлем түрлері	Саны	Үлесі (%)
Зат есімді есімді сөйлемдер	889	29,1
Зат есімді құрама баяндауышты сөйлемдер	604	19,8
Барлығы зат есімді типтер	1493	49,0
Сын есімді есімді сөйлемдер	412	13,5
Сан есімді есімді сөйлемдер	311	10,2
Есімдікті есімді сөйлемдер	580	19,0
Жалпы саны	3049	100

1-кесте – «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің түрлік жіктелуі

Кесте деректерінен байқалғандай, зат есімді баяндауышқа негізделген есімді сөйлемдер роман мәтінінде басымдыққа ие. Бұл жазушының заттық-ұғымдық сипаттауға көбірек мән бергенін көрсетеді (1-сурет).

1-сурет – Есімді сөйлемдердің пайыздық үлесі

Диаграммада зат есімді есімді сөйлемдердің үлесі (49%) айқын басым екені көрінеді. Қалған бөлігін есімдікті (19%), сын есімді (13,5%) және сан есімді (10,2%) сөйлемдер құрайды. Бұл көрсеткіштер есімді сөйлемдердің ішкі құрылымдық әркелкілігін дәлелдейді (2-кесте).

Есімдік түрі	Үлесі (%)
Сілтеу есімдігі	7,4
Жіктеу есімдігі	5,1
Белгісіздік есімдігі	3,2
Өздік есімдігі	2,1
Сұрау есімдігі	1,2
Барлығы	19,0

2-кесте – Есімдікті есімді сөйлемдердің ішкі түрлері

Бұл деректер сілтеу және жіктеу есімдіктерінің баяндауыш қызметінде жиі қолданылатынын көрсетеді. Мұндай сөйлемдер көбіне бағалау, нақтылау және эмоционалдық реңк беру мақсатында жұмсалған.

Жоғарыда берілген кестелер мен диаграмма деректері «Абай жолы» роман-эпопеясында есімді сөйлемдердің жүйелі әрі мақсатты түрде қолданылғанын дәлелдейді. Зат есімді есімді сөйлемдердің басым болуы шығармада болмыс, орта, әлеуметтік жағдайды сипаттау алдыңғы қатарға шыққанын көрсетеді. Бұл – эпикалық жанрдың тілдік табиғатына толық сәйкес келетін құбылыс.

Сын есімді есімді сөйлемдер (13,5%) кейіпкерлердің ішкі психологиялық күйін, мінез-құлқын және табиғат көріністерін бейнелеуде маңызды қызмет атқарады. Мұндай сөйлемдер көркем мәтінге экспрессивтік реңк беріп, баяндаудың эмоционалдық қуатын арттырады.

Сан есімді есімді сөйлемдердің (10,2%) салыстырмалы түрде аз болуы олардың көбіне нақтылау, мөлшерлеу қызметін атқаруымен байланысты. Алайда бұл құрылымдар мәтіннің ақпараттық дәлдігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады.

Есімдікті есімді сөйлемдердің (19%) жоғары көрсеткіші жазушының субъективтік бағалауды, эмоциялық қатынасты білдіруге ұмтылғанын көрсетеді. Әсіресе сілтеу есімдіктерінің басымдығы мәтіндегі прагматикалық әсерді күшейтіп, оқырман назарын маңызды детальдарға бағыттайды.

Құрама баяндауышты есімді сөйлемдердің елеулі үлесі есімді сөйлемдердің тек статикалық сипатта ғана емес, күрделі мағыналық қатынастарды жеткізе алатын икемді синтаксистік құрылым екенін дәлелдейді. Бұл – Мұхтар Әуезовтің көркем тіліндегі синтаксистік жаңашылдығының айқын көрінісі.

Осы деректерді салыстырмалы талдау есімді сөйлемдердің роман мәтініндегі қызметі тек сипаттаушылықпен шектелмейтінін көрсетеді. Олар авторлық баяндаудың құрылымдық ұйымдасуына тікелей әсер етіп, мәтіннің композициялық тұтастығын қамтамасыз етеді [7]. Есімді сөйлемдер көбіне абзацтың немесе эпизодтың соңында келіп, ойды қорытындылау, назарды маңызды детальға шоғырландыру қызметін атқарады. Мұндай синтаксистік тәсіл оқырман қабылдауын бағыттап, баяндалып отырған құбылыстың мәнін тереңдетеді.

Сонымен қатар есімді сөйлемдердің мәтіндегі орналасу ерекшеліктері олардың функционалдық жүктемесін айқындай түседі. Зерттеу барысында анықталғандай, есімді сөйлемдер көбіне табиғат суреттерін, кейіпкерлердің ішкі толғанысын және әлеуметтік ортаны бейнелейтін тұстарда шоғырланған. Бұл құбылыс есімді сөйлемдердің көркем мәтінде динамикалық әрекеттен гөрі күй мен сапаны бейнелеуге икемді екенін дәлелдейді. Осы арқылы жазушы эпикалық баяндауға тән кең тынысты, байыпты реңкті сақтайды.

Есімді сөйлемдердің нөлдік тұлғада жиі келуі де назар аударарлық. Мұндай құрылымдар сөйлемнің грамматикалық ықшамдылығын қамтамасыз етіп, ойды астарлы түрде жеткізуге мүмкіндік береді [8]. Нөлдік тұлғалы есімді сөйлемдер арқылы автор баяндауды артық грамматикалық жүктемеден арылтып, семантикалық салмақты есім сөздердің өзіне түсіреді. Бұл тәсіл роман тілінің философиялық тереңдігін арттырады.

Құрама баяндауышты есімді сөйлемдерде көмекші етістіктер мен модаль сөздердің қатысуы сөйлем мағынасына болжал, бағалау, сенімділік немесе күмән реңктерін үстейді.

Мұндай құрылымдар кейіпкер ойының аяқталмағанын, ішкі толғанысын немесе авторлық бағалауды білдіруде ерекше тиімді. Осы тұрғыдан алғанда, құрама баяндауышты есімді сөйлемдер көркем мәтіндегі прагматикалық құрал ретінде де бағалануы мүмкін.

Жалпы алғанда, «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдердің сандық басымдығы мен құрылымдық әркелкілігі Мұхтар Әуезовтің тілдік таңдауын айқын көрсетеді. Жазушы есімді сөйлемдерді жүйелі қолдану арқылы қазақ әдеби тілінің синтаксистік мүмкіндіктерін кеңейтіп, көркем мәтіннің құрылымдық және мазмұндық тұтастығын қамтамасыз еткен. Бұл құбылыс есімді сөйлемдерді тек грамматикалық категория ретінде ғана емес, авторлық стильді айқындайтын маңызды тілдік көрсеткіш ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [9].

Жүргізілген зерттеу нәтижелері Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясында есімді сөйлемдердің құрылымдық әрі функционалдық тұрғыдан ерекше маңызға ие екенін айқын көрсетті. Роман мәтінін кешенді талдау барысында есімді сөйлемдердің сандық тұрғыдан басым екені, сондай-ақ олардың түрлік жағынан әркелкі әрі жүйелі түрде қолданылғаны анықталды. Бұл құбылыс жазушының көркем тіліндегі синтаксистік тәсілдердің мақсатты әрі саналы түрде таңдалғанын дәлелдейді.

Зерттеу барысында анықталған деректерге сүйене отырып, зат есімді баяндауышты есімді сөйлемдердің роман синтаксисінде жетекші орын алатынын айтуға болады. Мұндай сөйлемдердің басымдығы шығармада болмыс, орта, әлеуметтік кеңістік пен тарихи жағдайды сипаттауға басымдық берілгенін көрсетеді. Бұл – эпикалық жанрдың табиғатына тән белгі және романның кең тынысты, салмақты баяндау жүйесімен тікелей байланысты.

Сын есімді, сан есімді және есімдікті есімді сөйлемдердің қызметі көркем мәтіндегі бейнелілік пен эмоциялық реңкті күшейтуге бағытталған. Әсіресе есімдікті есімді сөйлемдердің жоғары үлесі автордың субъективтік бағалауын, кейіпкер көзқарасын және прагматикалық әсерді жеткізуде маңызды құралға айналғанын көрсетеді. Бұл құрылымдар оқырман назарын маңызды детальдарға бағыттап, мәтіннің коммуникативтік ықпалын арттырады.

Құрама баяндауышты есімді сөйлемдердің мол қолданылуы есімді сөйлемдердің тек статикалық сипатта ғана емес, күрделі мағыналық қатынастарды жеткізе алатын икемді синтаксистік құрылым екенін дәлелдейді [10]. Мұндай сөйлемдер арқылы жазушы болжал, бағалау, сенім немесе күмән сияқты модальдық мәндерді шебер жеткізген. Бұл Мұхтар Әуезовтің көркем тіліндегі синтаксистік жаңашылдығын және қазақ әдеби тілін дамытудағы рөлін айқын көрсетеді.

Жалпы алғанда, «Абай жолы» роман-эпопеясындағы есімді сөйлемдер қазақ әдеби тілінің синтаксистік жүйесін байытып қана қоймай, көркем мәтіннің құрылымдық тұтастығын қамтамасыз ететін маңызды тілдік құрал ретінде танылады. Олар авторлық стильді қалыптастыруда, эпикалық баяндаудың философиялық тереңдігін арттыруда және ұлттық дүниетанымды тілдік деңгейде бейнелеуде ерекше қызмет атқарады.

Зерттеу нәтижелері қазақ тіл біліміндегі есімді сөйлемдер теориясын нақты тілдік деректермен толықтыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бұл мақала материалдары көркем синтаксисті, функционалдық грамматиканы және әдеби мәтін талдау мәселелерін зерттеуде, сондай-ақ жоғары оқу орындарында қазақ тілі синтаксисін оқыту үдерісінде тиімді пайдаланылуы мүмкін. Болашақта есімді сөйлемдерді басқа жазушылардың шығармаларымен салыстыра талдау, сондай-ақ олардың прагматикалық және когнитивтік қырларын зерттеу қазақ тіл біліміндегі өзекті бағыттардың бірі бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Балақаев М., Қордабаев Т. *Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис.* – Алматы: Мектеп, 1986. – 312 б.
2. Оңалбаева К.Қ. *Қазіргі қазақ тіліндегі есімді сөйлемдер: филол. ғыл. канд. ... дис.* – Алматы, 1997. – 156 б.

3. Серғалиев М.. Синтаксис және стилистика. – Алматы: Ғылым, 1996. – 192 б.
4. Елікбаев Б. Қазақ тіл біліміндегі есімді құрмалас сөйлемдер: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2001. – 142 б.
5. Әуезов Мұхтар. Абай жолы: Роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 2006. – 4 том.
6. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2004. – 304 б.
7. Уәли Н. Көркем мәтін лингвистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 186 б.
8. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
9. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 2002. – 496 б.
10. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілінің морфологиясы мен синтаксисі. – Алматы: Ғылым, 1979. – 210 б.

Смагулова Г.

СТРУКТУРНЫЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ИМЕННЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РОМАНЕ-ЭПОПЕЕ «ПУТЬ АБАЯ» МУХТАРА АУЭЗОВА

В статье подробно рассматриваются структурные, смысловые и функциональные особенности одноименных предложений в романе-эпопее Мухтара Ауэзова «Путь Абая». В ходе исследования систематизируются виды именных предложений, определяются их частота и стилистическое назначение в художественном тексте. Результаты количественного и качественного анализа показывают роль именных предложений в обогащении синтаксической системы казахского литературного языка.

Таубалды А.Т., Тұрархан С.Б.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 3 курс студенттері

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

taubaldyalfina06@mail.ru, samal25102005@icloud.com

Ғылыми жетекші: қазақ тілі кафедрасының доценті, филол.ғ.к. Тұрсынова М.А.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ҚАТЕЛЕР: АФФИКСТЕРДІҢ ДҰРЫС ЖАЛҒАНБАУЫ

Мақалада интернет-коммуникациядағы орфографиялық қателердің себептері және олардың қазіргі сөйлеу мәдениетіне тигізетін жағымсыз әсері талданады.

Қазіргі қоғамда әлеуметтік желілер – қарым-қатынастың негізгі құралына айналған коммуникациялық кеңістік. Қазақ тілінде сөйлейтін қолданушылардың көбі Instagram, Telegram, TikTok, Facebook, Threads, WhatsApp платформаларында әртүрлі жазбалар жариялайды. Бұл қазақ жазба тілінің жаңа даму бағытын көрсетеді. Дегенмен, мұндай бейресми орталарда тіл нормалары жиі сақталмайды. Соның ішінде жиі кездесетін мәселелердің бірі – қосымшалардың қате жалғануы. Бұл құбылыс тілдің фонетикалық, морфологиялық заңдылықтарының бұзылуынан туындайды және қазақ тілінің орфографиялық мәдениетіне әсер етеді. Мақаланың мақсаты – әлеуметтік желідегі қосымшалардың қате жалғануының себептерін талдау және түзету жолдарын ұсыну.

Орфография – сөздердің дұрыс жазылу нормасын белгілейтін ережелер жиынтығы. Ол тілдің дыбыстық жүйесіне, морфологиялық құрылымына және тарихи дәстүріне сүйенеді.

Қосымша – түбірге жалғанып, оның лексикалық немесе грамматикалық мағынасын өзгертетін, сөздерді өзара байланысқа түсіретін морфема [1].

1. Әлеуметтік желідегі тіл мәдениетінің ерекшелігі

Әлеуметтік желі қазіргі қоғамда жазба коммуникацияның жаңа түрін қалыптастырды. Мұнда адамдар өз ойын қысқа, жылдам әрі бейресми түрде жеткізеді. Бұл тілдің

орфографиялық және грамматикалық нормаларының жиі сақталмауына әкеледі [2].

Әлеуметтік желілердегі жазу ерекшелігі — ауызекі сөйлеу мен жазба тілдің араласуы. Қолданушылар сөйлегенін қалай естісе, солай жазады. Мысалы: «келгем», «барғам», «айттым» сияқты жазбаларда дыбыстық форма басым. «Б/ша» (бойынша), «н/с» (немесе), «м/ы» (мысалы), баратырм (бара жатырмын) сияқты қысқарған формалар да жиі кездеседі.

Бұл тенденцияның негізгі себебі — уақыт үнемдеу және бейресми атмосфера. Әлеуметтік желіде қолданушылар ресми мәтін емес, эмоциялық, әсерлі, жылдам қабылданатын мәтін жазуға ұмтылады.

Сонымен қатар, желідегі тілде басқа тілдік элементтердің енуі жиі байқалады:

«лайк басып кет», «коммент жаздым», «чатқа таста» сияқты гибрид формаларда қазақ және ағылшын/орыс тілдерінің элементтері араласқан.

Мұндай құбылыстар тілмәдениетін әлсіретіп, орфографиялық нормаларға деген немқұрайлықты қалыптастырады. Әлеуметтік желі тілінің өзіндік ерекшелігі ретінде — қысқару, эмоциялық элементтер, ағылшын және орыс сөздерінің ықпалын атауға болады.

Қосымшалардың жалғану заңдылықтары және қателердің түрлері.

Қазақ тіліндегі қосымшалар жалғану заңдылықтары белгілі бір фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік қағидаларға сүйенеді. Жалғаулар мен жұрнақтардың дұрыс жалғануы — сөздің мағынасын нақтылауға, сөйлемнің құрылымын дұрыс құруға мүмкіндік береді. Негізінен қосымшалардың жалғануында үндестік заңы мен тұлғалық сәйкестік негізгі рөл атқарады [3].

Жалғаулардың мағыналық сәйкессіздігі

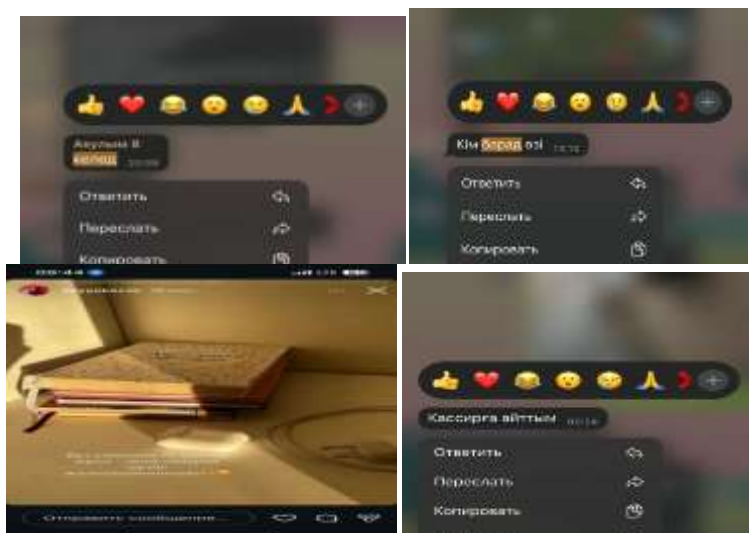
Кейде қолданушылар сөздің мағынасына сай келмейтін жұрнақтарды жалғайды: мысалы, “жазушылық” орнына “жазушылықтар”, немесе “оқушылық” орнына “оқушылықтар”, “достық” орнына “достықтар” сияқты артық көптік жалғауы жалғанған сөздер кездеседі. Бұл құбылыс сөз тудырушы жұрнақ пен сөз түрлендіруші жалғаудың аражігін ажыратпау нәтижесінде туындайды.

-Нд, -нз, -нк, -нг, -мп, -мб, -мт, -кт, -ск, -вт, -фт, -пт дыбыстарына аяқталатын орыстілінен енген сөздерге қазақ тілі қосымшалары ы,і,дәнекер дыбыстары (әріптері) арқылы жалғанады. Осыған байланысты Instagram желісінде көптеген қателерді жиі көрудеміз [4]. Мысалы, «Қазақ Аруы» ресми парақшасынан бізмынаны байқап қалдық: «2011 жылдан бері «Қазақ Аруы» нәзіктіктің, интеллекттің және прогрестің символына айналды.» Бұл жерде «интеллектінің» деудің орнына «интеллекттің» деп жазған [5].

Денсаулық сақтау министрлігінің парақшасында осыған ұқсас қатені кездестіреміз: «Медициналық ақпаратты жүйелерді интеграциялау және жасанды интеллектіні қолдануынадай нәтижелер берді: электрондық рецепттерді рәсімдеу уақыты 60% қысқарды; жүкті әйел картасын толтыру уақыты 40% азайды.» Бұл жерде «рецептілерді» деп жазудың орнына «рецепттерді» деген. Міне, біз әлеуметтік желіден осы сынды көптеген қателіктерді көріп жүрміз. Бұл қарапайым нәрсе емес, оқырманның көзі үнемі осындай қателіктерге үйреніп кетеді [6].

Әлеуметтік желі тілі мен бейресми стильдің ықпалы

Әлеуметтік желілерде қолданушылар бейресми стильге бейімделгендіктен, тіл нормалары жиі бұзылады. Мұнда фонетикалық қысқартулар (“келед”, “болад”, “қаз”), ағылшын немесе орыс тілінен енген сөздермен аралас қолданыстар (“лайкбастым”, “пост салдым”) жиі ұшырасады. Мұндай қолданыстар қазақ тілінің қосымшалық жүйесін бұрмалап, орфографиялық қателердің артуына әсер етеді. Біз осыған байланысты қосымшалардың дұрыс қолданылуын қамтамасыз ету жолдарын ұсынуымыз қажет [7].

Жоғарыда көрсетілген мысалдың бірінде Instagram желісінің қолданушысы өз парақшасына жариялаған суретте «Бұл кітаптің ең ерекше тұсы – оқып отырып мүлде жалықпайтынында», - деп жазған. Ал ережеге сәйкес қосымшалар сөздің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың әуеніне қарай буын үндестігі бойынша жалғанады. Демек, «кітаптің» емес «кітаптың» болуы тиіс [4].

Қосымшалардың дұрыс жалғануын қалыптастыру үшін: орфографиялық ережелер мен сөздіктерге сүйену; тіл мәдениетін арттыруға бағытталған оқыту материалдарын кеңінен пайдалану; әлеуметтік желілерде қазақ тіліне бейімделген автоматты түзету жүйелерін енгізу; қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарын үйретуді күшейту қажет.

Қазақ тіліндегі қосымшалардың дұрыс жалғануы — морфологиялық сауаттылықтың басты көрсеткіші. Алайда әлеуметтік желілерде қолданушылардың орфографиялық қателерге жиі жол беруінің әлеуметтік және психологиялық себептері бар.

Әлеуметтік себептер.

Біріншіден, әлеуметтік желілер — бейресми коммуникация алаңы. Мұнда тілдік нормаларды сақтау міндетті талап ретінде қарастырылмайды. Пайдаланушылардың көбі жазбаны тез және қысқа түрде жеткізуге ұмтылады, нәтижесінде сөздің түбірі мен қосымшасы арасындағы морфологиялық байланыс бұзылады.

Екіншіден, желідегі тілдік мәдениетке орта әсер етеді. Белгілі бір топ ішінде орфографиялық қателер жиі кездессе, сол ортада олар қалыпты құбылыс ретінде қабылдана бастайды. Бұл — тілдік норманың бұзылуының әлеуметтік механизмі.

Үшіншіден, тіл араласуы құбылысы да әсер етеді. Қазақ-орыс немесе қазақ-ағылшын тілдері қатар қолданылатын ортада жазбада бір тілдің грамматикалық үлгілері екіншісіне ауысып, қосымшаның дұрыс жалғанбауына себеп болады.

Психологиялық себептер.

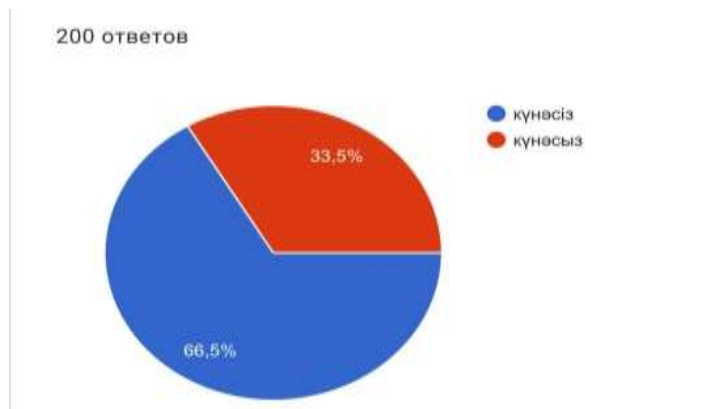
Бірінші кезекте, жылдам реакция мен эмоциялық әсерге бағытталған жазу стилі бар. Әлеуметтік желілердегі жазбалардың басым бөлігі сезімге құрылғандықтан, пайдаланушы грамматикалық дұрыстыққа емес, мазмұн мен әсерге назар аударады.

Екіншіден, “тілдік сенімділіктің” төмендігі де рөл ойнайды. Кейбір қолданушылар тілдік нормаларды толық меңгермегендіктен, дұрыс нұсқасын таңдауға күмәнданады және жиі фонетикалық ұқсастыққа сүйеніп, қате қосымша жалғайды.

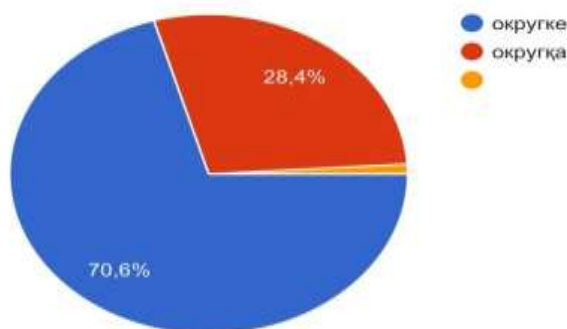
Үшіншіден, пернетақта баптаулары сияқты техникалық факторлар да психологиялық бейімделуге әсер етеді — қолданушы түзетулерге назар аудармай, “қате үлгіні” қалыпты қабылдай бастайды.

Біз осыған байланысты сауалнама жүргіздік. Зерттеу шеңберінде 15-30 жас аралығындағы жастар арасында сауалнама жүргізілді. Бұл сауалнаманың негізгі мақсаты - жастардың тілдік сезімталдығы мен коммуникативтік дағдысы тұрғысынан қосымша

жалғаулардың қолданылу қолайлылығын талдау.

Сауалнама нәтижесі бойынша қатысушылардың көпшілігі «күнәсіз» нұсқасын «күнәсыз» түріне қарағанда қолайлы деп таңдаған. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, тіл тұтынушыларының басым бөлігі «күнәсіз» формасын дұрыс деп қабылдайды. Бұл ережеге сәйкес келеді [4].

Бұл жерде қатысушылардың көпшілігі «округке» нұсқасын дұрыс деп көрсеткен. Бұл таңдау қазақ тілінің орфографиялық нормаларына сай келеді және тілдік заңдылықтардың дұрыс меңгерілгенін аңғартады. Ережеге сүйенетін болсақ, уг дыбысына аяқталған сөздерге қосымша жіңішке жалғанады: округке, округтік. Демек, «округке» тұлғасы орфографиялық тұрғыдан дұрыс және нормативті нұсқа болып табылады. Мұндай нәтиже қатысушылардың тілдік түйсігінің орфографиялық нормамен сәйкес келетінін көрсетеді.

Сауалнама нәтижесі көрсеткендей, қатысушылардың басым бөлігі «Маяковскийге» нұсқасын дұрыс деп таныған. Бұл тілдік таңдау қазақ тілінің орфографиялық нормаларына толық сәйкес келеді және қатысушылардың жазу мәдениетінде орфографиялық сауаттылық деңгейінің жоғары екенін аңғартады. Ереже бойынша: соңғы буынында и дыбысы бар орыс тілінен енген сөздерге қазақ тілі қосымшалары жіңішке жалғанады: кассирге, Горькийге. Осыған орай, «Маяковскийге» тұлғасының қолданылуы фонетикалық және грамматикалық тұрғыдан нормативті деп есептеледі.

Қатысушылардың көпшілігі «Жүнісовке» тұлғасын дұрыс деп таңдаған. Бұл таңдау қазақ тілінің орфографиялық ережелеріне толық сәйкес келеді. Ереже бойынша, –ов / –ев жұрнақтары арқылы жасалған фамилияларға қосымшалар бастапқы түбірдің соңғы буынының жуан не жіңішке болуына қарай жалғанады. Демек, Жүнісовке нұсқасы дұрыс.

Фамилияларды жазу барысында қатысушылардың басым бөлігі ережеге сәйкес дұрыс нұсқаны таңдаған. Сондай-ақ нг, кт, уг, пт дыбыстарына аяқталатын сөздерге қосымша жалғағанда ы, і дәнекерін қойып жазуды ережеге сәйкес әрі ыңғайлы деп таныған.

Біздің ойымызша, егер орфографиялық ережелерді жастардың тілдік қолданысына

бейімдеп жеңілдетсек, әлеуметтік желілерде де, басқа жазба ортада да орфографиялық қателердің санын азайтуға мүмкіндік болар еді. Осы уақытқа дейін жүргізілген түрлі сауалнамалардың нәтижелері де студенттердің орфографиялық қателерді көп жібермейтінін көрсетеді. Жоғары оқу орындарында білім алатын, ғылыми мақалалар мен кітаптарды жиі оқитын жастардың жазу сауаттылығының деңгейі жоғары екені байқалады.

Қорыта айтқанда, әлеуметтік желілердегі жазба тіл – қазіргі қазақ тілінің даму үдерісіндегі ерекше құбылыс. Бұл ортада жазба және ауызекі сөйлеу тілі элементтері араласып, орфографиялық нормалардың жиі бұзылуына алып келеді. Соның ішінде қосымшалардың қате жалғануы қазақ тілінің морфологиялық жүйесіне тікелей әсер ететін өзекті мәселе болып отыр. Зерттеу барысында қосымшалардың қате жалғануының негізгі себептері әлеуметтік желінің бейресми сипаты, тілдік ортаның ықпалы, тіл араласуы және психологиялық факторлар екені анықталды.

Әлеуметтік желілерде жиі кездесетін орфографиялық қателер оқырман санасында қате үлгілердің қалыптасуына ықпал етіп, тіл мәдениетінің төмендеуіне әкелуі мүмкін. Сондықтан қазақ тілінің орфографиялық нормаларын сақтау тек білім беру жүйесінің ғана емес, жалпы қоғамның ортақ жауапкершілігі болуы тиіс. Қосымшалардың дұрыс жалғануын қалыптастыру үшін орфографиялық сөздіктерді белсенді пайдалану, тіл мәдениетіне бағытталған ағартушылық жұмыстар жүргізу және әлеуметтік желілерге бейімделген автоматты түзету жүйелерін дамыту маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. <https://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%D0%BE%D1%1%8B%D0%BC%D1%88%D02.https://bilimdiler.kz/>
3. <https://stud.kz/referat/show/100258>
4. Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана: Елорда, 2002. – 527 б.
5. https://www.instagram.com/qazaq_aruy_official?igsh=NzAxajllNHNpNTQy
6. <https://www.instagram.com/healthcare.gov.kz?igsh=MTZjenlqNjR2eWRoMQ>
7. Instagram, TikTok, WhatsApp әлеуметтік желілері
8. Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы, 2013. – 767 б.

Таубалды А.Т., Тұрархан С.Б.

ОРФОГРАФИЧЕСКИЕ ОШИБКИ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ: НЕПРАВИЛЬНОЕ ПРИСОЕДИНЕНИЕ АФФИКСОВ

В работе анализируются причины орфографических ошибок в интернет-коммуникации и их негативное влияние на современную культуру речи.

Темірхан Г.С.

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 3-курс студенті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
temirkhan.guldana05@mail.ru

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к, қауымд. профессор Түйте Е.Е.

ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ ДЫБЫСТЫҚ СИМВОЛИЗМІ

Зерттеуде тілдегі дауыссыз дыбыстардың мағына қалыптастырудағы символдық қызметі мен әсері талданады.

Бұл зерттеуде қазақ тіліндегі дыбыс символизмінің ерекшеліктері анықталады. Зерттеудің мақсаты – дауыссыз дыбыстардың белгілі бір мағыналық ұғымдармен (мысалы: нәзіктік, ашықтық, суықтық, қысқалық, бәсеңдік, ауырлық, бейресмилік) қалай

байланысатынын эмпирикалық жолмен зерттеу. Экспериментке қатысушыларға әртүрлі дауыссыз дыбыстар ұсынылып, оларды 1-ден 5-ке дейінгі шкала бойынша әр мағыналық ұғымға сәйкес бағалау тапсырылды.

Зерттеу нәтижесінде «Н» және «Л» дыбыстары нәзік, ашық, бейресми ұғымдарымен байланыстырылса, «Қ», «П», «Б» сияқты қатаң немесе ұяң дыбыстар суық, ауыр, қысқа ұғымдарымен ассоциацияланды. Бұл дыбыс пен мағына арасындағы символикалық байланыстың бар екенін көрсетеді және қазақ тіліндегі дыбыстық қабылдау жүйесінің ерекшелігін айқындайды.

Алынған нәтижелер фонетика, психолингвистика және тілдік коммуникация салаларындағы теориялық және қолданбалы зерттеулер үшін маңызды.

I. Кіріспе

Дауыссыз дыбыстар - кез келген тілдің фонетикалық жүйесінің маңызды бөлігі, олар дыбыстық символизм мен экспрессивтік стилистикада ерекше рөл атқарады. Қазақ тілінің дыбыстық құрылымында дауыссыз дыбыстар сөздің мағынасын нақтылауда, эмоционалды реңк беруде, экспрессивтік әсер тудыруда біршама маңызды қызмет атқарады.

Дауыссыз дыбыстардың акустикалық, артикуляциялық және функционалдық ерекшеліктері олардың тілдегі қызметін айқындайды. Қатаң, ұяң және үнді дауыссыздардың өзара байланысы арқылы сөздердің ырғақтық және интонациялық құрылымы қалыптасады. Қатаң дауыссыздар (қ, п, т, с, ш, к) өткір, қатал әсер берсе, ұяң дауыссыздар (б, в, з, ж, д, ж, з) жұмсақтық пен баяулық сипатқа ие. Ал үнді дауыссыздар (м, н, ң, л, р, й) айтылымға әуезділік, жылылық және нәзіктік реңк береді. Белгілі бір дауыссыз дыбыстардың жиынтығы сөзге агрессия, жылдамдық, жұмсақтық немесе салмақтылық сипаттарын дарыта алады. Мысалы, қазақ тілінде "қатал", "қатты", "қарсылық", "қасірет" сияқты сөздерде қатаң дауыссыздардың басым болуы олардың семантикасын күшейтсе, "мейірім", "нәзік", "жылы" сөздерінде үнді дауыссыздардың болуы олардың жұмсақ реңкін арттырады.

Ғылымда дыбыс пен мағына арасындағы байланыс мәселесі бұрыннан зерттеліп келеді.

Платон (б.з.д. 427–347 жж.) “Дыбыстар мен сөздер кездейсоқ пайда болмайды, олар заттардың табиғатына сәйкес келеді. Ол кейбір дыбыстардың белгілі бір эмоциялар мен қасиеттерді білдіретінін” айтты. [1] Ал, **Вильгельм фон Гумбольдт** (1767–1835) “Тілдегі дыбыстар мағынаны бейнелейді және адамның дүниені қабылдауына ықпал етеді.” дей келе дыбыстардың психологиялық әсерін зерттеді. [2] Сонан соң, **Роман Якобсон** (1896–1982) “дыбыс пен мағына арасында белгілі бір символикалық байланыс бар. Дауысты және дауыссыз дыбыстар адамның эмоциясын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады” деп тұжырым жасаған. [3] Сондай-ақ, зерттеулер барысында **Вольфганг Кёлер** де (1887–1967) дыбыстар мен формалардың байланысын зерттеп, «мамуа -кики» экспериментін жасады. Ол адамдар жұмсақ дыбыстарды дөңгелек формалармен, ал өткір дыбыстарды үшкір формалармен байланыстыратынын дәлелдеді. [4] Ал, **Сергей Воронин** (1929–2012) дыбыс символикасы – бұл фонемалар мен мағына арасындағы табиғи байланыс. Ол дыбыстық символиканың кеңінен таралғанын дәлелдейтін көптеген мысалдар жинады. [5] **Дмитрий Узнадзе** де (1886–1950) дыбыстар адамның қабылдауында белгілі бір мағыналық реңктерді тудырады. Ол психология тұрғысынан дыбыс пен мағынаның байланысын зерттеді. [6] Бұл ғалымдардың зерттеулері дыбыстардың кездейсоқ тандалмағанын, олардың мағына қалыптастыруда маңызды рөл атқаратынын көрсетеді деп тұжырым жасаған. Кейінгі зерттеулерге келсек **К.Ш. Хусаинов** өзінің “Звукоизберательность в казахском языке” еңбегінде дыбыс символизмін жаңа заманға сай озық әдістемелер арқылы зерттеді.. [7] Содан соң, **А.Б.Мақұлбек** өз диссертациясында қазақ тіл біліміндегі фоносемантика теориясының ғылыми негізін анықтап көрсетті [8]

Алайда дауыссыз дыбыстардың экспрессивтік қызметі мен олардың тіл жүйесіндегі нақты орны толық зерттелген жоқ. Әсіресе, қазақ тілінде дауыссыз дыбыстардың эмоционалдық әсері мен семантикалық ерекшеліктеріне арналған кешенді зерттеулер

жеткіліксіз.

Осы мақалада дауыссыз дыбыстардың экспрессивтік қызметін анықтап, олардың қазақ тіліндегі орны мен мағыналық рөлі эксперименттік әдіспен зерттеледі. Жұмыстың гипотезасы – дауыссыз дыбыстар сөздердің экспрессивтік реңкін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады және олардың семантикалық ерекшеліктеріне әсер етеді.

II. Әдіс

Біз қазақ тілді Қарағанды және Тараз қаласының азаматтарымен онлайн эксперимент жүргіздік. Ол дауысты дыбыстардың айтылу орны мен өлшемі арасындағы байланысты анықтау. Бұл байланыс тікелей мағыналық ерекшеліктер арқылы байқала ма, соны зерттеу үшін 1-ден 5-ке дейінгі шкалалық көрсеткіште эксперимент өтті.

– 2.1. Қатысушылар

Респонденттер 18 бен 65 жас аралығындағы 33 адам (25 әйел 8 ер) оның ішінде жоғары оқу орнының 24 студенті, 7 студент емес, 2 зейнеткерлер қазақ тілін ана тілі ретінде меңгергендер қатысты. Олардың барлығының естуі, түсінуі және көруі қалыпты деңгейде. Қатысу ерікті түрде жүзеге асырылып, әр қатысушы зерттеуге жазбаша келісім берді.

2.2 Материалдар

Зерттеу үшін қазақ тіліндегі “қ”, “п”, “б”, “в”, “л”, “н” 2 қатаң, 2 ұяң, 2 үнді дауыссыз дыбыстары арқылы ешқандай мағынаға ие болмайтын кез-келген сын есім сөздердің ұғымдары анықталды. Бұл сөздер нақты мағынаға ие болмағанымен фонетикалық құрылымы сәйкес келді. Мысалы: Қандай дыбыстар “ашық”, “суық”, “нәзік”, “ауыр”, “қысқа”, “бейресми”, “бәсең, баяу” ұғымына жақын? Қатысушылар жоғарыда көрсетілген ұғымдарды қай дыбыспен ассоциациясы басым сол дыбысты белгіледі.

Зерттеу барысында Google Form пайдаланылды.

2.3 Процедура

Эксперимент Google Form қосымшасы арқылы жүргізілді. Ең алдымен қатысушылардан зерттеуге қатысуы жайлы келісім алынды және зерттеудің мақсаты жайлы ақпарат берілді.

Қатысушыға түрлі сын есім сөздердің дауыссыз дыбыстармен ассоциациясы 1-ден 5-ке дейінгі шкалалық балмен есептелді. Шкалалар ешқандай мағынаға ие болмайтын сын есім сөздерден тұрады. Осы сын есім есімдерді байланыстыратын дауыссыз дыбыстарды өз еркіңізбен белгілеу. Зерттеу барысында келесі бетке өту үшін әр шкала үшін көп немесе аз санды белгілеу міндетті. Қатысушының ойын жан жақты етпес үшін

8 сұрақ 8 бетте бір-бірден жеке берілді. Эксперимент соңында респонденттен экспериментке өз ұсынысын білдіруін міндеттелді.

2.4 Деректер анализі

Гипотезамыз бойынша, респонденттер дауыссыз дыбыстардың ішінен өзіне мағынасы, көңіл күйі немесе бейсаналық ассоциация тудыратын дыбысты таңдауы арқылы сол дыбыстардың когнитивтік символикасын айқындауға үлес қосуы тиіс болған. Зерттеу барысында дауыссыз дыбыстардың адам санасында қандай бейне, сезім немесе байланыс туындататынына назар аударылды.

Сауалнама нәтижесінде «қ», «п», «б», «в», «л», «н» секілді жиі қолданылатын дауыссыз дыбыстарға қатысты респонденттердің эмоциялық және семантикалық бағалары сарапқа алынды. Мысалы, «н» дыбысы көбінесе тыныштық, жұмсақтық не нәзіктікпен ассоциацияланған болса, «қ» дыбысы ауырлықпен байланысты болды.

Алынған деректерді талдау арқылы дауыссыз дыбыстардың семантикалық өрісі, яғни олардың адамның санасында қалыптастыратын символдық мәні мен эмоциялық әсері айқындалды. Сонымен қатар, белгілі бір дыбыстардың мәдени, әлеуметтік контексте де әртүрлі қабылданатыны байқалды, бұл дауыссыз дыбыстардың символикасын зерттеуде ассоциациялық факторлардың да маңызды екенін көрсетеді.

III. Қорытынды

Зерттеу нәтижелері бойынша барлық айнымалыларда эксперименттік бақылаудың статистикалық тұрғыдан маңызды айырмашылығы анықталды. Зерттеу респонденттердің дыбыстарды белгілі бір мағыналық ұғымдармен қалай байланыстыратынын анықтауға бағытталды. Жинақталған мәліметтер дыбыс пен мағына арасындағы ассоциативтік байланыстың бар екенін көрсетті. Жинақталған статистикалық және графикалық мәліметтер негізінде төмендегідей қорытындылар жасалды:

1. Дыбыстар мен мағыналар арасында символикалық байланыс бар. Зерттеу нәтижелері дыбыстардың мағыналық ассоциация тудыра алатынын көрсетті. Яғни, адамдар белгілі бір дыбыстарды естігенде, оларды автоматты түрде белгілі бір қасиеттермен немесе ұғымдармен байланыстырады. Бұл құбылыс дыбыс символизмінің (sound symbolism) қазақ тілінде де көрініс табатынын дәлелдейді.

2. Жұмсақ, үнді дауыссыздар (мысалы, «Н», «Л») – нәзіктік, ашықтық, бейресмилік, бәсеңдік сияқты ұғымдармен тығыз байланысты. Бұл дыбыстар көбінесе эмоционалды тұрғыда жеңіл, бейтарап не жағымды реңктер тудырады. «Н» және «Л» дыбыстары нәзік, ашық, жайлы, бейресми қарым-қатынас контекстімен байланыстырылған. Олардың артикуляциялық жұмсақтығы респонденттердің қабылдауына әсер етіп, жағымды, жеңіл ұғымдармен ассоциацияланған.

3. Қатаң және ұяң дауыссыздар (мысалы, «Қ», «П», «Б») – қысқалық, ауырлық, суықтық сияқты ұғымдармен байланысты. Бұл дыбыстар респонденттер тарапынан өткір, қатты, салмақты немесе қысқа мағыналық әсерлермен сәйкестірілген. «Қ» дыбысы – суық және ауыр, «П» мен «Б» дыбыстары – қысқа әрі қатқыл ұғымдармен байланысты деп бағаланған. Бұл олардың артикуляциялық қаттылығы мен күшті дыбысталуы арқылы түсіндіріледі.

Зерттеу барысында “Қай дауыссыз дыбыс ‘ауыр’ ұғымына жақын?” деген сұрақ екі рет қайталанып қойылды: бірінші сұрақта, кейінірек 8-сұрақ ретінде. Бұл әдіс зерттеу нәтижелерінің сенімділігі мен қайталанғыштығын тексеру мақсатында қолданылды. Екі сауалнаманың нәтижелері салыстырылып, бір-біріне толықтай сәйкес келгені анықталды.

Атап айтқанда, екі жағдайда да «Қ»және «П» дыбыстары ауыр ұғымымен ең жиі байланыстырылып, жоғары орташа мәндерге ие болды (орташа = 3.36). Ал «Л» мен

«Н» дыбыстары екі сауалнаманың да нәтижесінде ең төмен көрсеткіштерге ие болған (орташа = 2.39), бұл олардың ауырлық ұғымынан алыстығын растайды.

Бұл нәтижелер дыбыстық символизмінің (sound symbolism) тілдік қабылдауда маңызды рөл атқаратынын және адамның фонетикалық форма арқылы мағыналық әсерді сезіне алатынын растайды. Сонымен қатар, дауыссыз дыбыстардың акустикалық және артикуляциялық ерекшеліктері олардың мағыналық қабылдануына әсер ететінін байқауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Platonis Cratylus, – Platonis opera. Rec. I. Burnet. Vol. 1. Oxonii, 1900 (1978);
2. Humboldt, W. von. (1836). *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts* [On the Diversity of Human Language Structure and Its Influence on the Mental Development of the Human Species].
3. Jakobson, R. (1960). *Linguistika i poetika* [Linguistics and Poetics]. In *Style in Language*. Jakobson, R. (1962). *Osnovy fonologii* [Principles of Phonology].
4. Köhler, W. (1929). *Gestalt Psychology*.
5. Voronin, S.V. (2009). *Osnovy fonosemantiki* [Fundamentals of Phonosemantics].
6. Uznadze, D.N. (1966). *Psikhologicheskie issledovaniya* [Psychological Studies].
7. Khusainov, K.Sh. (n.d.). *Zvukoizberatel'nost' v kazakhskom yazyke* [Sound Selectivity in the Kazakh Language].
8. Makulbek, A.B. (n.d.). *Kazakh toponimderinin fonosemantikalyk sipaty* [Phonosemantic Features of Kazakh Toponyms] (Doctoral dissertation).

Темірхан Г.С.

ЗВУКОВОЙ СИМВОЛИЗМ СОГЛАСНЫХ ЗВУКОВ

В данном исследовании выявляются особенности звукового символизма в казахском языке. Цель исследования — эмпирически изучить, как согласные звуки соотносятся с определёнными смысловыми понятиями (например: мягкость, открытость, холодность, краткость, приглушённость, тяжесть, неформальность).

Участникам эксперимента предлагались различные согласные звуки, которые необходимо было оценить по шкале от 1 до 5 в соответствии с указанными смысловыми понятиями.

В результате исследования было установлено, что звуки «Н» и «Л» ассоциируются с мягкостью, открытостью и неформальностью, тогда как такие твёрдые или звонкие согласные, как «Қ», «П», «Б», чаще связываются с холодом, тяжестью и краткостью. Это свидетельствует о наличии символической связи между звуком и значением, а также подчёркивает особенности звукового восприятия в казахском языке.

Полученные результаты имеют важное значение для теоретических и прикладных исследований в области фонетики, психолингвистики и языковой коммуникации.

Тойғанбай І.М.

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 1-курс
магистранты

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

inkarmuhktarovna@gmail.com

Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., профессор Түйте Е.Е.

САЯСИ ЛИНВИСТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақала саяси лингвистиканың өзекті зерттеу мәселелерін сипаттауға арналған. Онда саяси дискурс пен саяси коммуникацияның теориялық негіздері қарастырылады. Сондай-ақ негізгі ұғымдар мен терминдердің ғылыми мәні ашылады.

Қазақ тіл білімінде саяси лингвистика ғылым саласы ретінде толық қалыптасқан деп айтуға әлі ерте. Дегенмен, бұл бағыт зерттеу нысандары мен әдістері арқылы айқын көрініс табуда. Өйткені саясаткерлер мен мемлекеттік қайраткерлердің тілі – саяси лингвистиканың негізгі нысаны болып саналады. Саяси лингвистика – бұл мәтінге, саяси іс-әрекеттерге, қоғам мен коммуникацияға басымдық беретін сала, яғни адам, қоғам және саясат бар жерде бұл ғылым да өмір сүреді. Саяси лингвистика – мәтінге, саясатқа, қоғамға және коммуникацияға басымдық беретін сала. Яғни адам, қоғам, саясат және коммуникация бар жерде саяси лингвистика да өмір сүреді. Жалпы мәтінге көңіл бөлу, оған басымдық беру «тіл біліміндегі революция» (В.А.Маслова) деп бағаланса, саяси лингвистика осы көзқарастың тікелей жемісі болып табылады.

Орыс тіл білімінде саяси лингвистиканың қалыптасуы үш кезеңге бөлінеді:

- қалыптасу кезеңі (XX ғ. 30-50 жж.);
- институционализация кезеңі (XX ғ. 60-80 жж.);
- қазіргі кезең (XX ғ. 90-жылдарынан қазіргіге дейін) [1, 42-68].

Алайда қазақ тіл білімінде бұл кезеңдерді дәл солай қолдану дұрыс емес. Қазақ тарихы мен саяси дәстүрлері өзгеше болғандықтан, саяси лингвистиканың қалыптасуы да өзіндік ерекшеліктерге ие.

Қазақ саяси лингвистикасының дамуы негізінен қазақ тіліндегі саяси мәтіндер мен қайраткерлер тілінің зерттелуіне байланысты. XX ғасырдан бастап саяси мазмұндағы мәтіндер, парламенттік дебаттар, митингілерде айтылған сөздер, баспасөздегі мақалалар

ғылыми талдауға енді. Сонымен қатар, лозунгтар, сайлауалды полемикалар, саяси тартыстар мен жанжалдардың тілдік аспектілері де зерттеу нысаны болып саналады.

Қазақ саяси лидерлердің тілін кезеңдерге бөлу келесіше ұсынылады:

- XX ғ. басындағы ұлт көшбасшылары – Алаш зиялылары мен саяси қайраткерлер, қазақ тілінде сөйлеп, жазу үлгісін қалыптастырған тұлғалар;
- Кеңестік кезеңнің алғашқы онжылдықтары (XX ғ. 30-50 жж.) – қазақ тілінде сөйлеуді насихаттаған, бірақ орыс тіліндегі дәстүрлерді де қалыптастырған қайраткерлер; Социализмнің кемелденген кезеңі (XX ғ. 50-90 жж.) – кейбір саясаткерлер ойларын негізінен орыс тілінде жеткізген, қазақ тіліндегі мәтіндер шектеулі;
- Тәуелсіздік алған кезең (2000 жылдан қазіргіге дейін) – саясаткерлер қазақ тілін кеңінен пайдаланып, тілдік тұлғасын қалыптастыруда.

Саяси лингвистика – гибридтік сипаттағы ғылым, себебі ол коммуникативтік-прагматикалық және когнитивтік-дискурсивтік парадигмалардың тоғысуынан қалыптасады. Бұл сала тек мәтіндерді талдау ғана емес, сонымен бірге саяси әрекеттер мен коммуникацияларды кешенді зерттеуді қамтиды [2, 56-58].

Зерттеу нысандары әртүрлі:

- партиялық идеяларды семантикалық тұрғыдан контент-талдау;
- саясаткерлердің сөз сөйлеу шеберлігін дәстүрлі шешендік риторика және эвристикалық тәсілдер арқылы зерттеу;
- психолингвистикалық әдістер арқылы саяси лидерлердің идиолектілерін талдау;
- қоғамдық пікірді бақылау, манипуляциялау процесінде сөз семантикасы мен пікір құралдарын зерттеу;
- саяси символика мен семантиканы талдау;
- дискурс-талдау арқылы саяси коммуникацияны экстралингвистикалық факторларды ескере отырып зерттеу;
- адам санасының құрылымдық моделін саяси коммуникация үдерісінде талдау [3, 8].

Нәтижесінде, саяси лингвистикадағы басты нысан – саяси тұлға, көшбасшы немесе қайраткердің тілі. Зерттеулерде қарапайым адам емес, саясаткердің идиолектісі, дискурстық стиль ерекшеліктері, сөздің семантикасы мен мәтіндік қызметі талданады. Сонымен қатар негізгі терминдер – саяси, саясат, көшбасшы, лидер, саясаткер, дискурс, коммуникация – олардың ғылыми семантикасы мен мәтіндік қызметі зерттеледі.

Саяси лингвистика екі ірі (макро) парадигманың тоғысуы арқылы қалыптасқан: коммуникативті-прагматикалық және когнитивті-дискурсивті. Осы парадигмаларға тән белгілер, тілдік қолданыстар, концептілер және дискурсивті элементтер саяси лингвистикада біріктіріліп зерттеледі. Бұл зерттеу нәтижесін жоғары деңгейде алуға мүмкіндік береді және дискурс пен коммуникацияның өзара байланысын анықтауға жағдай жасайды. А.П.Чудинов саяси лингвистиканың негізгі міндеттеріне саяси концептілерді анықтау, саяси мінез-құлық тенденцияларын зерттеу, саясаткердің тілдік имиджін қалыптастыру, саяси іс-әрекеттердің стратегиясы мен тактикасын зерттеу, сондай-ақ халықты алдау мен саяси коммуникация арасындағы айырмашылықты ашу сияқты мәселелерді жатқызады. Бұл тұрғыда дискурс пен коммуникацияның интеграциясы саяси мәтіндер мен олардың қоғамдық әсерін терең талдауға мүмкіндік береді. Осылайша, саяси лингвистика дискурс пен коммуникация арасындағы байланысты терең зерттей отырып, тілдік деректер арқылы адам танымы мен ойлау жүйесін, сондай-ақ саяси процестер мен әлеуметтік өзара әрекеттілікті түсінудің ғылыми негізін қалыптастырады [4].

Саяси лингвистиканың теориялық негізін айқындауда негізгі ұғымдар мен терминдерді нақтылап алу аса маңызды. Өйткені саяси коммуникация мен саяси дискурсты зерттеу барысында қолданылатын терминдердің мағынасы әр ғылым саласында әртүрлі түсіндіріліп келеді. Осы себепті «саяси», «саясат», «көшбасшы», «лидер», «дискурс», «коммуникация» сияқты базалық ұғымдарды тілдік және әлеуметтік контекст тұрғысынан

ашып көрсету зерттеудің теориялық салмағын арттырады. «Саясат» ұғымы қоғамдық өмірді басқарумен, билік қатынастарымен және әлеуметтік мүдделерді жүзеге асырумен тығыз байланысты. Саясат тек институционалдық құрылымдармен (мемлекет, парламент, үкімет) ғана шектелмейді, ол қоғамдық санада, тілде, мәтінде және коммуникацияда көрініс табады.

Тіл білімінде «саяси» ұғымы белгілі бір мәтіннің немесе сөйлеу әрекетінің билікке, басқаруға, қоғамдық ықпал етуге бағытталғанын білдіреді. Мысалы, сайлауалды бағдарламалар, депутаттардың сөздері, президенттің халыққа жолдаулары – барлығы саяси мәтіндер қатарына жатады [5].

Қазақстандағы сайлауалды науқандар кезінде «саяси» лексика айқын көрінеді: «әлеуметтік әділдік», «ұлттық мүдде», «экономикалық тұрақтылық», «халықтың әл-ауқаты» сияқты тіркестер тек ақпарат беріп қана қоймай, қоғамды белгілі бір бағытқа жетелеуді көздейді. Бұл – саясаттың тіл арқылы жүзеге асу формасы.

«Көшбасшы» және «лидер» ұғымдары көбіне синоним ретінде қолданылғанымен, саяси лингвистикада олардың функционалдық айырмашылығы бар. Көшбасшы – белгілі бір тарихи кезеңде ұлттың немесе әлеуметтік топтың идеясын, мүддесін білдірген тұлға. Ал лидер – саяси процестерде басқарушылық функция атқаратын, нақты билікке ие субъект [6].

Алаш қозғалысы қайраткерлері (Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов) қазақ тарихындағы саяси көшбасшылардың жарқын үлгісі болды. Олардың тілінде:

- ұлттық идеяға негізделген лексика;
- ағартушылық сипаттағы аргументтер;
- халыққа тікелей үндеу формалары басым болды. Мысалы, Алаш зиялыларының мәтіндерінде «ел болу», «жер тағдыры», «ұлт болашағы» сияқты концептілер жиі кездеседі. Бұл олардың дискурсының ұлттық- когнитивтік сипатын көрсетеді. Қазіргі Қазақстан саясаткерлерінің тілінде институционалдық стиль басым:

- ресми-іскери құрылымдар;
- нормативтік лексика;
- прагматикалық мақсатқа бағытталған сөйлемдер.

Бұл айырмашылық көшбасшылық дискурстың тарихи трансформациясын көрсетеді. Саяси лингвистикада бұл терминдер бір-бірінен бөлек емес, өзара тығыз байланыста қарастырылады:

- саясат – мазмұндық негіз;
- саяси – мәтіннің бағыты мен функциясы;
- лидер / көшбасшы – дискурсты өндіруші субъект;
- дискурс – сөйлеу әрекетінің әлеуметтік формасы;
- коммуникация – осы әрекеттің жүзеге асу үдерісі.

Қазақстандағы сайлауалды науқандарда бұл ұғымдардың барлығы нақты тілдік деректер арқылы көрініс табады. Сондықтан оларды терминологиялық тұрғыдан кеңінен ашып көрсету саяси дискурсты кешенді зерттеуге мүмкіндік береді.

Саяси коммуникация – бұл қоғамдағы белгілі бір идеяларды насихаттау, азаматтардың пікіріне, сеніміне және эмоциялық сезіміне әсер ету, сондай-ақ қоғамдық келісім мен бірлікті қалыптастыруға бағытталған арнайы сөйлеу қызметі. Ол әлеуметтік-саяси шешімдерді қабылдау және олардың негізделуін қамтамасыз етуге көмектеседі. Саяси коммуникацияның мәні – адамдар мен қоғам арасындағы ақпараттық және семантикалық байланыстарды тиімді ұйымдастыру арқылы саяси үдерістерге ықпал ету, саясаткердің сөзін стратегиялық құрал ретінде пайдалану болып табылады. Саяси коммуникацияны зерттеу нысаны ретінде қарастырған А.П.Чудинов оның бірнеше негізгі сипаттарын атап көрсетеді. Біріншісі – ритуалдық және ақпараттық сипаты, яғни коммуникацияда ресми рәсімдер, хабарлама немесе нұсқаулық түріндегі ақпараттық әрекеттер қатар жүзеге асады. Екіншісі – институционалдық және жеке тұлғалық деңгейі, яғни саяси коммуникацияны тек жеке саясаткердің әрекеті ретінде ғана емес, сонымен бірге мемлекеттік немесе қоғамдық институттардың әрекетімен

тығыз байланысты қарастыру қажет. Бұл саясат пен қоғам арасындағы өзара байланыстың құрылымын түсінуге мүмкіндік береді. А.П. Чудинов саяси коммуникация ұғымын кең аяда қарастырып, оны біртұтас әрі көпқабатты коммуникативтік жүйе ретінде сипаттайды. Ғалымның тұжырымдауынша, саяси коммуникация – өзара тығыз байланысты бірнеше құрамдас бөліктерден тұратын күрделі саяси- коммуникативтік үдеріс. Бұл үдеріс саяси кеңістікте ақпаратты өндіру, тарату және қабылдау механизмдерін қамти отырып, белгілі бір логикалық тізбек бойынша жүзеге асады. Аталған тізбектің бастапқы элементі ретінде саяси тіл алынады, өйткені кез келген саяси ой мен әрекет алдымен тіл арқылы қалыптасады. Саяси тілдің негізінде саяси мәтіндер түзіледі, ал бұл мәтіндер әрдайым нақты мәнмәтінмен (әлеуметтік, тарихи, мәдени жағдаймен) тығыз байланыста өмір сүреді. Мәнмәтін саяси хабарламаның мағынасын толық ашып, оның адресатқа әсер ету деңгейін айқындайды. Осыдан кейін саяси сөз деңгейі қалыптасады, яғни саясаткердің немесе саяси субъектінің нақты сөйлеу әрекеті жүзеге асады. Бұл сөйлеу әрекеті белгілі бір саяси стильге бағынады, себебі әр саяси жағдай мен мақсатқа сәйкес тілдік құралдар іріктеліп қолданылады. Саяси стиль негізінде саяси коммуникацияның әртүрлі формалары мен түрлері (сайлауалды үндеу, парламенттік дебат, ресми баяндама, медиа арқылы үндеу және т.б.) пайда болады. Ал бұл коммуникациялық формалар саяси сөз жанрларының қалыптасуына ықпал етеді. Тізбектің соңғы, ең күрделі деңгейі ретінде саяси дискурс танылады, ол саяси мәтіндер мен сөйлеу әрекеттерінің белгілі бір әлеуметтік кеңістікте, уақыт пен жағдаят аясында жүзеге асатын тұтас жүйесін білдіреді [6, 4].

Қазіргі таңда саяси коммуникацияның рөлі мен маңызы халық пен билік арасындағы саяси мәселелерді дұрыс түсіну және адекватты интерпретациялау арқылы көрінеді. Саясаткердің ерекшелігі – оның сөзінің дискурстық сипатында, өйткені саясат сөз арқылы жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Будаев Э.В., Чудинов А.П. *Методология политической лингвистики // Зарубежная политическая лингвистика: учеб. пособие.* – М.: Флинта: Наука, 2008.
2. Момынова Б., Энесова Ү. *Саяси лидерлер мен мемлекет қайраткерлерінің тілі: XX ғ. басындағы Алашорда көсемдерінен тәуелсіздікке дейін. Монография.* – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2024. – 224 б.
3. Будаев Э.В. *Сопоставительная политическая метафорология: автореф. дис. д-ра филол. наук / УрГПУ.* – Екатеринбург, 2010.
4. *Саяси қайраткерлер тілі. Оқу құралы.* – Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2023. – 320 б.
5. Шейгал Е.И. *Семиотика политического дискурса.* – Волгоград: Перемена, 2000.
6. Чудинов А.П. *Политическая лингвистика: общие проблемы, метафора: учеб. пособие / Урал. гос. пед. ун-т.* – Екатеринбург, 2003.

Тойғанбай І.М.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ

В статье рассматриваются основные проблемы исследования политической лингвистики в современном языкознании. Особое внимание уделяется анализу политического дискурса, коммуникации и ключевых терминов данной научной области.

ТӨРТ ТҮЛІКТІҢ БІРІ – ЖЫЛҚЫҒА ҚАТЫСТЫ ТҮР-ТҮС ЕРЕКШІЛІГІ

Мақалада қазақ танымындағы жылқыға қатысты түр-түс атауларының этномәдени, когнитивтік ерекшеліктері талданады, тарихи, семантикалық қырлары қарастырылады.

XX ғасырдың аяғында тілді танымдық қызметі тұрғысынан зерттеу қолға алына бастады. Когнитивтік лингвистика адам санасы қалай ұйымдасқан, адам дүниені қалай таниды, әлем туралы мәліметтің қайсылары білім болып табылады, менталды кеңістік қалай жасалады деген сауалдарға жауап іздестіреді.

Осы көтерілген мәселелердің ішінде менталды кеңістік дегеніміз – әрбір ұлттың танымында, ойлау жүйесінде туындайтын мағыналар жиынтығы. «Ж.З.Кадина когнитивтік аяда көрініс табатын мәдени-менталдық мән үш фактордың: 1) антропоцентристік фактор; 2) далалық білім; 3) ұлттық ойлау жүйесінің өзгешелігі негізінде қалыптасқанын айта келіп: «Ментальді мазмұн халықтың ұлттық ойлау тәсілімен байланысты. Ал ұлттық ойлау тәсілінің ерекшелігі – әр халықтың танымдық үдерісінде қалыптасқан модельдері арқылы ортаны қабылдау, олардың заттары туралы ұғым құру, сол ұғымдарды топтастыру (категориялау) үдерістерінің нәтижесі» деген тұжырым жасайды» [1, 77]. Менталдылық термині менталитет терминінен өзгеше. Менталдылық (лат. mentalis – саналы, рухани <mens – ой, ақыл> дегеніміз – этномәдени, қоғамдық дағдылардың, рухани қағидалардың, стереотиптердің жиынтығы. Тілді пайдаланушылардың ойын, ерік-жігерін, сезімін жеткізетін белгі ретінде менталдылық тілде, оның тереңнен бастау алатын өзгерістерінде жүзеге асырылады. Ұлттық мәдениет пен қоршаған әлемді қабылдау, тану барысында менталдық құрылымдар түрінде, яғни «символдық ғалам» ретінде елестетуге болады. Әрбір ұлт үшін бір зат немесе нәрсе атауы менталдық ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі категориялармен сипатталады. Менталды кеңістікте (танымыздағы) кез келген заттың мағынасы әр халық, әр адам үшін өмір сүру ортасынан бастап, тұтастай ұлттың салт-дәстүрі, тарихымен байланысты.

Тілімізде этномәдени кеңістікке енетін барлық заттың атауы бар. Тілді зерттеу арқылы белгілі бір мәдениет өкілінің этнотілдік бірліктеріне қарай отырып, ішкі әлемін түсінуге болады. Мәселен, қазақ тілін меңгерген, қазақ салтын, дүниетанымын жан-жақты білетін адам үшін төрт түлік малдың бірі – жылқыны түстеудің орны ерекше. Жылқыны түстеуде қолданылатын түстер біздің ұлтымызға ғана тән.

Көшпелі өмірді басынан кешірген халқымыз үшін жылқының алатын орны айрықша болған. Мал шаруашылығымен оның ішінде жылқымен айналысу біздің ұлттық болмысымызға тән. Төрт түліктің бірі – жылқы асырамаған қазақ кемде-кем. Мал алты алаштың кесе – киімі, мінсе – көлігі, жапанда – серігі болған киелі ұғым. Дана халқымыз ертеден малға жақын, көшпелі өмірге төселген халық. Ата-бабаларымыз осы төрт-түліктің қамы үшін қыстаудан асып, жайлаудан-күзекке дейін көшіп-қонып жүрген. Малдың сүті ішсең – сусын, жесең – тамақ болса, терісінен, жүнінен киім жасап қана қоймай, киіз үй жабдықтары, кілем секілді әртүрлі бұйымдар істеуге жараған. Халқымыз түйе, қой, сиыр, жылқыға төрт түлік мал деп атау қойған. Осы өсірген төрт түлікті өз ішінен жылы райлы және суық райлы деп екіге бөліп қарастырған. Жылы райлы малға жылқы мен қой жатса, суық райлы малға сиыр, түйе, ешкі кірген. Қазақ халқының дүниетанымында жылы райлы малға жататын жылқы мен қойдың еті суық райға жататын малдың етіне қарағанда «қара мал» деп құнарлығы мен емдік қасиетін дәріптеген. Төрт түлік малдың ішіндегі киелісі – жылқы. Жылқы қазақ халқы үшін қасиетті, құрметті жануарлардың қатарына жатады. Сонау ата-бабаларымыздың қазынасы болып келе жатқан жылқы қай кезде болмасын өзінің құндылығын жоғалтқан емес.

Қазақтың жерін жалы желбіріп, ойнақтаған үйір-үйір жылқыларсыз елестету мүмкін емес. Жылқыны күтіп баптаған дана халқымыз оның жасын, жынысын атауда ғана ат қоймай, түр-түсін анықтай отырып, оған да сәйкес ат қоя алуының өзіне ерекше мән берген. Жылқы малының жасына, түсіне қатысты атаулардың өзіндік мәні бар және ол тек қазақ халқының танымына ғана тән. Сол себепті «малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» дейтін кез келген қазақ малдың түр-түсін, жай-күйін тағы да басқа нышан белгілерін оп-оңай ажырата білген. Мәселен, шабдар құлын, боз бие, құла айғыр т.б. секілді түстеу негізінде санын шығарған. «Жылқы малын түстеуде негізгі түстер ақ, сары, қоңыр, қара деп айту өте аз кездеседі. Бұлай болудың басты себебі жылқы түсінің күрделі болып қана қоймай, бірнеше түстердің араласып келгендігінен болса керек. Халқымызда сондықтан жылқы малын түстеуде белгілі бір терминология қалыптасқан» [2, 410]. Сонымен қатар жылқы малына ат қою үшін де оның сыртқы тұрпатына, түсіне ерекше назар аударған. Ғасырлар бойы ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған фольклорлық мұраларда кездесетін тұлпарлардың есімдері оның тікелей сыртқы түсімен байланысты болғандығын байқаймыз. Мысалы, Қамбар батырдың Қарақасқасы, Алпамыстың Байшұбары, Тарғынның Бозтарланы, Қобыландының Тайбурылы, Ақан серінің Құлагері, Жәңгір ханның Ақмоншағы, Балуан Шолақтың Ақбозаты, Абылайдың Алшаңбозы, Төлегеннің Бозжорғасы, Райымбек батырдың Көкойнағы сөзімізге бірден-бір дәлел. Батырлар жылқысының түсінің ерекшелігіне сай олардың тұлпарларына берген есімдері де ерекшелене берері анық. Тарихи мәліметтерге қарағанда, қыпшақ қоғамында әрбір ру-тайпаның жылқылары өзінің сыртқы жабуымен ғана емес, түр-түсімен де ерекшеленген. Соған сай белгілі бір тайпаның атауы жылқысының түсімен де аталған.

А.Тоқтабайдың еңбегінде берілген жылқы маманы Ресей атты әскерлерінің майоры И.Хантинский 1892 жылы жазуы бойынша: «Қазақ жылқыларының 60% жуыға торы, жирен және көк болып келеді, ал қалған 40% толып жатқан басқа түстердің үлесіне тиеді, қара, әсіресе шұбар түстілер 5% және 2% шамасында сирек кездеседі, қазақтар арасында өте жоғары бағаланады. Қазақ жылқысы қызу қанды, өжет, қорқақ емес, қолға тез үйренеді, тіл алғыш, мейірімді» [3, 408].

Жылқы түстеріне байланысты сөздер Қазақстанның барлық аймағынан, сондай-ақ Баян Өлгий (МХР), Шыңжаң (ҚХР) сияқты қазақтар тұратын өлкелерден жиналған. Жылқы түстері мен өңін білдіретін атаулардың аймақтық, диалектологиялық ерекшеліктері мүлдем жоқ деуге болады. Сөздердің тұрақтылығы, сын есімдердің мәні Қазақстанның батысы мен шығысында, солтүстігі мен оңтүстігінде, Моңғолия мен Қытай қазақтарында өзгешелігі жоқ, барлық сөздердің беретін мағынасы бірдей. Ғалым А.Тоқтабайдың пікірінше жылқы түстерін жіктеп айту – этномәдениетіміз мол сақталған Моңғолия мен Қытай қазақтарына тән екен. Тіліміздегі жылқының түр-түсіне қатысты 350-ден асатын сөз қорының 80% осы жерлердің қазақтарынан жиналған.

Тарихшы, ғалым, этнолог А.Тоқтабай 2010 жылы жарық көрген «Қазақ жылқысының тарихы» атты энциклопедиялық еңбегінде ел аузынан жинаған, фольклор мен әдеби деректерден алған үш жүзден аса жылқы түстері мен атауларын 8 топқа бөліп көрсетеді. «Қазақ дәстүрінде жылқыны тек түсіне байланысты атау қалыптасқан, екі жүз сөздің 95% түсіне қарай қойылғанына көзіміз жетті. Қазақта жылқыға лақап ат «кличка» қою мүлдем болмаған. Сонда топтастыру былай боп шықты» [3, 412].

1. Жылқы түсіне байланысты екі сыңыры да түстік мағынаны беретін атаулар. Бұл топтағы түстер ең көп қолданылады. Мысалы: құлажирен, торықасқа, құлагер, қарагер. Сондай-ақ үш белгісі қатар айтылатын атаулар да жатады. Қабанқұлақ қара ат, Аршын басты аққұла, өкім құла ат.

2. Жылқы малының түсі мен қатар жасы бірігіп келу нәтижесінде: кәрібоз, Тайбурыл, көкдөнен, Тайқұла, құлынкөк.

3. Жылқының түсімен қатар жүрісінің кезектесіп келуі арқылы: қаражорға, Көкойнақ (Райымбек батыр) Маң-маңгер (Ақан сері), бәйгеторы, кержорға.

4. Жылқының түсі мен жануардың немесе аңның аты бірігіп келу нәтижесінде:

қозыкүрең, құланқара, сазаншұбар, бұланқара, нарқызыл.

5. Жылқының түсі мен иесінің есімі қатар айтылу негізінде: Абылайдың алшаңбозы, Төкенторы, Мамайкер, Сұлтанкөк, Шоңжирен.

6. Жылқының түсі мен жердің аты бірігіп келеді: Ботайкүрең, Сайханторы, Көкшекүрең.

7. Жылқының түсі мен рудың, халықтың аты қатар айтылады: Сыбанқызыл, Қыпшақүрең, Арабижирен, Адайқызыл, Шектібурыл.

8. Жылқының белгілі бір мүшесіне қарай атау: ақтанау, ақауыз, ақкекіл, Шалқұйрық (Ертөстік), Құбас (Қабанбай батыр), Ақтабан (Исатай батыр), Ақбақай (халық әні), Көкмойын (Көрұғлы).

Жылқыға байланысты түс атаулары лингвистикалық тұрғыдан дара түс атаулары және күрделі түс атаулары деп екіге бөлінеді. Дара түс атауларын 1) тек жылқының өзіне ғана қатысты түс атаулар; 2) әмбебап түс атаулары деп жіктей аламыз. Жылқының өзіне ғана тән түс атауларына мыналар жатады: кер, құла, жирен, күрең, торы, шабдар, боз, бурыл, бөрте, т.б. Ал әмбебап түс атаулары, яғни тек жылқыға ғана қатысты емес, сонымен бірге басқа малдар мен әртүрлі заттарға да қатысы бар түс атаулары мыналар: ақ, қара, қызыл, қоңыр, көк, сары, сұр т.б.

Жылқы малының түсіне байланысты күрделі атауларда аз емес. Мысалы: ал қызыл, ал қара көк, ақ боз, ақ бөрте, ақ бурыл, ақ сары, ақ сұр, ақ шаңқан; көк бурыл, көк сұр, қара кер, қара көк, қара күрең, қара қоңыр, қара торы, қара сұр; қызыл күрең, қызыл қоңыр, құла жирен, құла кер; сарғыш қызыл, шаңқан боз, қан қызыл, қан жирен, мақпал қара, тобылғы торы, теңбіл көк, шымқай қара, шаңқан боз т.б. Мұндай күрделі атауларды – екі сыңары да түсті білдіретін күрделі сөздер (ақ боз, қара кер, қызыл күрең, қоңыр жирен, күрең қасқа т.б.) және 2) тек соңғы сыңары ғана түсті білдіретін күрделі сөздер (қан қызыл, мақпал қара, тобылғы торы, шымқай қара т.б.) деп бөлінеді. Соңғылар да алдыңғылар сияқты өзінің «түсті білдіру» қызметін адал атқарып тұр. Бірақ олар жеке тұрып түстік атауды бере алмайды, тек белгілі бір түспен тіркесіп келгенде ғана күшейткіш, реңдік мән береді. Төменде он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» берілген жылқы малына қатысты түр-түстің негізгі сипаты:

Торы – «Көбіне жылқыда болатын қоңырқай күрең түс» [4, 304]. Мысалы, «Далаға атып шығып, Тасбеттің *торы* атына қарап ойланып қалдым. Мініп кетсем не қылады?» (Ш. Мұртаза «Ай мен Айша»).

Шабдар – «Сыртқы түгі ақшыл сары, жал-құйрығы бурыл келген, құла-жирен жылқы» [5, 183]. Мысалы, «Екі күн бойы бір *шабдар атқа* мініп ап қара жал мен ауылдың арасында ерсілі-қарсылы жүрді де қойды» (Ә. Кекілбаев «Үркер»).

Жирен – «Қызғылт сары (жылқы малына қатысты айтылады)» [6, 424]. «Жармасты-ау құла айғыр да, жалына *жирен* байталдың» (М. Мақатаев «Қысырықтың үйірі»).

Күрең – «Қызыл қоңыр, қошқылтым түс». «Күрең ат тарпып, қара темірді шайнаған, қыбыр да жыбыр, күбір де сыбыр айнала» (М. Мақатаев «Райымбек! Райымбек!»).

Кер – «Құла мен торының аралығындағы малдың түсі». «Мінгенім Құлагер ме, кер тай ма еді, Селт етпес сертке берік сертай деді» (Е. Дүйсенбайұлы «Алыстағы інілерім»).

Бөрте – «Көбінесе жылқы мен ешкіде болатын, боз араласқан көкшіл түс». «Жоғазтыннан келген төрт атты, Төментіннен келген бөрте атты, Кейінде айыл жетпес сары атты» (Р. Есенғали «Бақсының сөзі»).

Жоғарыда көрсетілген түстер жылқы тұстаным әлеміндегі ең көп тараған, бәріне таныс түстер. Жалпы алғанда тілімізде жылқыны түстеу үшін қолданылатын сөздер бұдан да көп. Баран тобына жататын торы түсімен тіркесу және бірігу нәтижесінде – 28 түс, шабдар түсі арқылы – 10 түс, жирен түсі арқылы – 23 түс, күрең түсі арқылы – 10, кер түсі арқылы – 10, қара түсі арқылы – 30, қоңыр арқылы 14 түрлі реңктік мәнді білдіретін күрделі түстер жасалады. Торы түсімен басқа түстер тіркесе, торының қандай да бір реңкін танытады. Мысалы: торы және торы ала бұл жерде ала түсімен тіркесе отырып торылық түсінен ажырамайды. Сонымен қатар бір түстің орнына екінші түстің де дәл сол реңкке жақындығы кездеседі. Оған тілімізде ең көп реңкі тараған қылаң тобына жататын – көк түсін жатқыза

аламыз.

Қазақ халқының менталды кеңістігіне ғана тән жылқы малының түстері тарихи тұрғыдан өте үлкен орын алады. Жауға шапқан қазақ астындағы тұлпарының түсіне ерекше назар аударған. Бұл түстер халқымыздың басынан кешірген тарихы мен салт-дәстүрінің нәтижесінде белгілі бір мәнге ие болған. Түстердің құдыреттілігі төрт түліктің ішінде жылқы малын түстеуде көрінетіндігіне тағы бір көзіміз жеткендей.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Жұбаева О. Қазақ тілінің когнитивті грамматикасы: Оқу құралы. -Алматы: Қазақ университеті, 2022. -296 б.

2 Амангенді А.А. Қазақ тіліндегі жылқыға қатысты этнолексика. Өскемен: С.Аманжолов атындағы ШҚМУ баспасы, 2012. -214 б.

3 Тоқтабай А. Қазақ жылқысының тарихы. -Алматы: «Алматыкітап баспасы», 2010. - 496 б.4)

4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 14-том/ Құраст: Малбақов М., Есенова Қ., Хинаят Б. және т.б. -Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. Т.14: Т-Ұ. -800 б.

5 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том / Құраст: Жаңабекова А., Жанұзақов Т., Әбілқасымов Б. және т.б. - Алматы: «Қазақстан энциклопедиясы». 2011. Т.15: -Ү - Я. -824 б.

6 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 8-том / Құраст: Күдеринова Қ., Жұбаева О., Жолшаева М. және т.б. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. 8-том. - К - Қ. -744 б.

Төлеуова Ш.М., Жанузахова Қ.Қ.

ОСОБЕННОСТИ ЦВЕТОВЫХ ОБОЗНАЧЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С ЛОШАДЬЮ КАК ОДНИМ ИЗ ВИДОВ ДОМАШНЕГО СКОТА

В статье анализируются этнокультурные и когнитивные особенности наименований цветов, связанных с лошадью в казахском мировоззрении, рассматриваются их исторические и семантические аспекты.

Төлеуова Ш.М., Жанузахова Қ.Қ.

«Bolashaq» академиясы

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

toleeuovaa@mail.ru, januzak2022@mail.ru

ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ДӘРЕЖЕСІ

Мақалада түр-түс атауларының семантикасы, этимологиясы және қазақ поэзиясындағы көркемдік қызметі ғылыми, дәстүрлі таным тұрғысынан жан-жақты қарастырылады.

Бізді қоршаған ортада алуан түрлі түр-түстің кездесетіні анық. Осы түстердің реңктері мен олардың ерекшеліктерін адам баласы екі жол арқылы танып біле алады. Оның бірі – ғылыми жол болса, екіншісі – халықтық дәстүрге сүйену арқылы тану жолы. Түстерді ғылыми тұрғыда қарастыру үшін психология, физика, колориметрия сынды ғылым салаларына жүгінеміз. Дәстүрлі таным белгілі бір халықтың ұзақ уақыттағы өмірлік тәжірибесіне сүйенеді. Әріден алып қарасақ, дәстүрлі таным ғылыми тұрғыдан танудан бұрынырақ пайда болған. Дәстүрлік ұғымының негізінде біз түр-түстердің басты белгілерін, жалпы қасиетін байқайтын болсақ, ғылыми жолмен зерттеуде олардың бірден байқала бермейтін негізгі реңктерін танып анықтай аламыз. Сондықтан да түстердің табиғатын тануда бірдей үйлесімділік пен сәйкестік бола бермейді.

Түр-түс атауларын түркітанушы ғалымдар А.Батманов, С.Е.Малов, А.И.Щербак, В.Л.Котвич, Г.И.Рамстедт, Л.З.Будагов, Ә.Құрышжанов тереңінен зерттеген. Сонымен қатар, академик В.В.Радлов, Э.В.Севортян, Э.К.Пекарский зерттеуімен жарық көрген тарихи-салыстырмалы және этимологиялық сөздіктерді жатқыза аламыз. Түркітану ғылымында түр-түс атауларын түркі тілдерінің материалы негізінде қарастырып, оларды тұлғалық және мағыналық ерекшеліктерін зерттеген ғалым ретінде А.Н.Кононовты атауға болады. Ғалымның «Семантика цветообозначений в тюркских языках» атты еңбегі бар [1]. Қазақ тілінде түр-түс атауларын арнайы зерттеген Ә.Қайдар, Б.Өмірбеков, З.Ахтамбердиеваның «Түр-түстердің тілдегі көрінісі» атты еңбегі бар. Бұл мәселені тереңінен қарастырған І.Кеңесбаев, Н.Сауранбаев, М.Балақаев, А.Ысқақов, С.Аманжолов, Ғ.Мұсабаев т.б. ғалымдармен қоса кейінгі кезде түр-түс компонентті фразеологизмдерді зерттеген Ж.Қалымова, М.Нұржігітова, Ф.Ахметжанова, Ш.Жарқынбековалардың ғылыми жұмыстарын жатқыза аламыз. Ғалым Н. Н. Аитова түр-түс атауларының алуан түрлі белгілеріне әрі семантикасына кеңінен тоқталады [2].

Академик Ә.Қайдар, Б.Өмірбеков, З.Ахтамбердиева еңбегінде тіліміздегі халықтық дәстүрдің нәтижесінде пайда болған, түстердің реңкін білдіретін сөздерді «түр-түс атаулары» деп атаған. Өзінің нақтылығымен, мағыналық дәлдігімен сипатталатын сөздерді «түр-түс терминдері» деп көрсетеді [3]. «Терминдік тұрғыдан «түр-түстанудың» нақтылы саласы «колориметрия» деп аталады» [3,7]. Әдетте, адам баласы екі мыңнан аса түсті ажыратады және көре алады. Адамның көзінің көру ерекшелігі қандай болса, түстердің де ерекшелігі дәл сондай. Себебі бір түстің өзінің де қаншама варианттары болады. Біріншіден, ол түстердің қанық немесе анық болуымен байланысты.

Түр-түс атауларының басым көпшілігі бұрыннан қолданылғандықтан, түркі тілдерінде де тұщымды зерттеулер бар. Түркі тілдерін зерттеуші ғалымдардың еңбектерінде де түр-түс атаулары лексика-грамматикалық белгісіне қарай сын есім ретінде және этимологиялық тұрғыдан да қарастырылған. Түркітанушы ғалымдардың пікіріне сүйенетін болсақ, «ақ, қара, сары, қызыл» түстері бастапқыда сын есім емес, етістік түбірден конверсия тәсілі арқылы пайда болғандығын дәлелдеп көрсеткен. Ал конверсия тәсілі дегеніміз – басқа сөз табынан ауысып келген сөз. Кейде олардың сіңісіп кететіндігі сонша, әуел баста қай сөз табынан жасалғандығын дәлелдеу мүмкін емес. Демек, бұл сын есімдер алғашында, қимыл-қозғалыс негізінде қолданылып, кейін заттың сындық мағынасына ауысқан. Лингвистикалық зерттеулер мен ғылыми тұжырымдарға сүйенсек, «ақ, қара, сары, қызыл» түстерінің табиғаты етістік екенін дәлелдеп көрсеткен (ақ-ағыл, қара-қарал, сары-сарыл, көк-көгер, қызыл-қызын). Сүт тағамдарының орнына қолданылатын ақ (ірімшік, айран, қымыз, сүт, құрт т.б.) етістік негізді тұлға дейтін ғалымдардың қорытындылары бар. Оған дәлел – ақ-ағу төмен жылжу, құйылу мәніндегі етістік. Сүт те төменге қарай саулап, сорғалап құйылатыны белгілі. Көне мұраларымызда кездескен «таң ағару» тіркесіндегі «ақ» жоғары көтерілу, «таң көтерілу» мағынасын білдіріп, ақ – етістігі әртүрлі салада қолданылғанын Б.Сағындықұлы дәлелдейді [4]. «Етістіктен сын есімге одан зат есімге айналатындығын, бір-бірімен омонимдік қатарды құрайтындығы жайында сөз қозғаған. «Ақ» сын есім негізінде қарама-қарсы реңкті белгілейді. Жоғары да атағанымыздай «ақ» тұлғасы омонимдік қатарды құрайды. Мысалы:

I. Ақ – етістік. Жемістің шырыны ақты.

II. Ақ – сын есім. Ақ мәрмәр тас күнмен шағылысты.

III. Ақ – ауыспалы мағынада. Сауылатын малға тиетін ауру. Ақ тиді ме, сүт шықпады (Алматы, Жамбыл) [5]

Ақ – арамдығы жоқ, әділ, әділетті. «Ақ көңіл, алаң-бұлаң адамдар бар Есептеп азын көпке аңқылдаған» (А.Байтұрсынұлы) [6,26]

Ақ – таза, асыл, қоспасыз металл жайында. Мысалы: ақ семсер, ақ алмас, ақ берен, ақ сауыт, ақ мылтық, ақ найза тәрізді сауыт-саймандарымен тіркескен. «Толғамалы ақ мылтық, Толғап ұстар күн қайда? Алты құлаш ақ найза, Ұсынып шаншар күн қайда?» [7,66].

IV. Ақ – шылау. Сен-ақ берген уәденде тұрмайды екенсің («Бұқпа» газеті).

Орта ғасырдың көрнекті туындысы, әдеби жәдігерлерінің бірі М.Қашқаридың «Диуани

лұғат-ит-түрк» еңбегінде «ал» сөзіне мынандай анықтама берілген: «Ал – қою сары, қызғылт сары түсті асыл жібек мата. Одан хандар байрақ істейді, дәулетті жоғары лауазымды адамдардың аттарына жабу жасайды. Ашық қызыл реңді де «ал – ал(қызыл)» дейді» [8,117] Бірақ «ал» тұлғасын тілімізде *көмекші сөз* ретінде тану басымырақ. Негізінде түркі халықтарында бұл сөз жеке тұрып түстің атын білдірген. Мысалы, «ұйғыр ұлтында «һал рәң» деген тіркес бар, яғни ал түс деген тіркес. Ұйғыр тілінің сөздігінде бұл түстің мағынасы – «ашық қызыл, қызғылтым, шабдалы шешегінің түсі» деп түсіндіріледі [9,73].

А.Ысқақов, Р.Сыздықова, Ш.Сарыбаевтың авторлығымен 1966 жылы Қазақ ССР «Ғылым» баспасынан шыққан «Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі» атты еңбекте *алқызыл* сөзінің этимологиясына мынандай талдау жасаған: «бұл сөз ал және қызыл сөздерден құралған. Ал сөзі қазіргі кейбір түркі және кейбір көне түркі жазуларында ашық қызыл деген мағынада жұмсалады (Малов. Пам. Др. Писм., 356). Парсыша ал сөзі «солғын қызыл» мағынасында жұмсалады. Тіліміздегі алмұрт, алқор, алма, алша, ал күрең, ал қара, деген сөздердің құрамындағы ал компоненті сөз болып отырған алмен байланысты болу керек» [10,34] Сондай-ақ ғалым К.Дмитриевтің пікірімен яғни «*алый*» сөзінің түркі тілдерінен ауысқан сөз екендігін, М. Қашқари кезінен бастап бұл сөздің ұйғыр, татар, шағатай тілдерінде бар екендігін көрсетеді. Бұл сөздің орыс тіліне қай жерде, қай уақытта енгендігін тап басып көрсету қиын, дегенмен, бұл сөз Алтын Орда жерінде болған болу керек, – деген қорытындыға келеді. Өйткені мұндағы ал таңба – «ашық, қызыл таңба» хан жарлығының бір белгісі болған дейді. Ғалым соңында «Якут тіліндегі алай сөзі орыс тілінен қайталап кірген түркі сөзі. Демек, орыс тіліндегі «*алый*» сөзінің жоғарыдағы «*ал*» сөзімен байланысты болып шығуы ғажап емес» [10,34] деген топшалауға келеді.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «*қоңыр* – сын есім. Қара мен күреңнің аралығындағы түс. *Қоңыр* – өмір белгісі, тіршілік, жер түсі. Қазақ халқының танымында қоңыр түсінің орны ерекше. Қоңыр дегенде ең алдымен қауіпсіздік, мамыражай, тыныштық күйлері еске келді. Себебі қоңыр үй, қоңыр күй, қоңыр қозы, қоңыр дауыс, қоңыр тірлік деген тіркестер бар. Бұл түс жүйкені тітіркендірмейтін, қатты әсер туғыза бермейтін, елеусіз түс» [11,328]. Психологияда бұл түсті келіспеушілік пен жанжалдан бас тартуды, тыныштықты бұзатын жайттан сақтануды, ұрыстан аулақ болуды танытады. Ертегілерде *қоңыр аю* әдетте аңғалдық, икемсіз, қара күш белгісін білдіреді.

Енді Ж.Нәжімеденов шығармаларындағы түр-түс атауларына тоқталсақ. Ақын әсіресе *қоңыр* түсін қолдану арқылы, ойдың түрлі иірімдерін жеткізе білген. Мысалы:

Қоңыр шешем *қоңыр* кешті жамылып, көзін сулап, қалып еді камығып.

Қоңыр жолға түсіп едім мен өстіп –*қоңырқай* ой маза берер емес түк.

Қоңырайып жатыр алда жол әлі –*қоңырайып* отырамын үстелге... [12, 78].

Автор жоғарыдағы өлең жолдарында «қоңыр» сөзін тура мағынасында түс ретінде қолданбаған. «Қоңыр» түсінің бірнеше рет қайталануына қарамастан, өлеңге түрлі реңк үстеп, көркемдік ажарын одан сайын аша түскендей. Қазақ халқының ұлттық мінезіне тән қарапайымдылық пен момындықты жеткізе алып тұр. Ақын тілінің осынша көркем екендігін, «қоңыр» түсін 17 рет қолданғандығынан-ақ көре аламыз. Шеберліктің шыңына жеткен Ж.Нәжімеденов бір түстің әртүрлі реңктерін өлең жолдарына сыйдыра алған. Оған дәлел – қоңыр, қоңырқай реңктік түстерінің қолданысы. «Қоңыр» түстік мағынадан алыстап, «мұң бейне-үлгісі», «мезгілдік бейне-үлгісі», «кеңістік бейне-үлгісі» ретінде қолданылған.

«Қоңыр жолға түсіп едім мен өстіп –

Қоңырқай ой маза берер емес түк» деген жолдарда жай ғана ой емес қоңырқай ой деп ойдың қаншалықты тереңдігін, *жанға тыныштық бермейтіндігі* аңғарылады.

«Қоңырайып келе жатыр алда жол әлі,

Кеудем кейде қоңыр жырға толады» деген жолдарда ақын *мұңды, қайғылы жырды* сөз етеді. Бірінші тармақта қоңыр түсінің қолданысы арқылы жай жол емес мұңға батқан, уайымға толы жол екендігін танытып тұр.

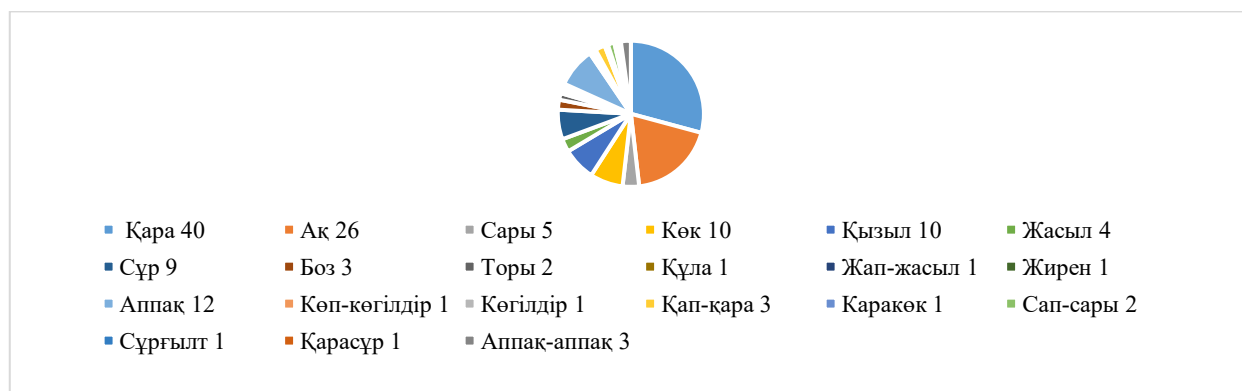
«Қоянжонға қоңыр ымырт түскенде,

Қоңырайып отырамын үстелге» деген жолдардағы *қоңыр* – *ымырт* деген қолданыс мезгілдік мәнді, ал *қоңырайып отыру* қолданысы жай әрекет емес, мұңаю әрекеті екендігін жеткізіп тұр.

Көріп отырғанымыздай ақын бір ғана қоңыр түсін қолдану арқылы ішкі сезімнен бастап, сыртқы ортадағы өмірдің сипаттамасын бере білген.

Заманауи жастардың шығармашылығында да түр-түс атауларының қолданысы кең екенін байқадық. Г.Салықбайдың 2001 жылы жарыққа шыққан «Аспандағы аңсарым» атты жинақта 130 өлеңі басылып шыққан. Зерттеу барысында 69 өлеңде 158 түр-түс атауларын қолданған [13]. Өлең жолдарында бірнеше түстің, сондай-ақ, реңктік мәнді білдіретін және күрделі жолмен жасалған түстер де кездеседі. Оның ішінде жеке-жеке қандай түстердің қолданғандығын статистика бойынша төмендегідей сараладық.

(1-сурет). Ең көп қолданылатын түс – қара. Саны – 40. Оған қарама-қарсы түс – ақ. Қолданылуы – 26 рет.

1-сурет

Қорытындылай келе, әр халықтың бір түсті қабылдауы оның мәдениеті мен салт-дәстүрі және сан мындаған тәжірибесіне байланысты өзгеше болады. Түр-түс атауларын түркі тілінің зерттеуші ғалымдары этимологиялық тұрғыдан етістік негізден тараған десе, қазақ тілін зерттеуші ғалымдар сын есім категориясы ретінде қарастырған. Оған мысал ретінде «ақ» сөзінің этимологиясына байланысты бірнеше деректерді көрсеттік.

Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының атқаратын қызметі, аңғартатын мағынасы мен мәні сан алуан. Оның бұл қасиеті бірден байқала бермейтін, бірақ тілдің даму тарихынан, түр-түстің этимологиясынан аңғарылса керек. Ақын-жазушылардың шығармаларында түстердің атқарар қызметі өлеңді көркемдеп, әрлеп қана қоймай, мағыналық реңк үстеп, ақынның көркемдік шеберлігін, стильдік ерекшелігін айғақтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюрских языках. – М., 1978. – 367с.
2. Аитова Н.Н. Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының когнитивтік семантикасы: Оқу құралы. – Ақтөбе: Қ. Жұбанов атындағы АқМУ, 2006. – 161 б.
3. Қайдаров Ә. Өмірбеков Б. Ахтамбердиева З. Түр-түстердің тілдегі көрінісі. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 157 б.
4. Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері (Монография). – Алматы: Санат, 1994. – 168 б.
5. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1996. – 199 б.
6. Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
7. Сыдықов Қ. Ереуіл атқа ер салмай: Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 144 б.
8. Егеубай А. Махмұт Қашқари Түрік сөздігі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2007. –

445 б.

9. Шалқар Е. Түрік тіліндегі «Ал» түсінің қолданысы. Терминологиялық хабаршы, №1(64) 2023. – 72-78 бб.

10. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. – Алматы: Ғылым, 1966. –240 б.

11. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 6-том. Қ (қанатастық – қырқұлақ). –Алматы: Қазақ ССР-інің Ғылым баспасы, 1982. – 624 б.

12. Нәжімеденов Ж. Ашық аспан. – Алматы: Жалын, 1982. –128 б.

13. Салықбай.Г. Аспандағы аңсарым. – Алматы: Жазушы, 2001. – 130 б.

Төлеуова Ш.М., Жанузахова Қ. Қ.

ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ СТЕПЕНЬ НАИМЕНОВАНИЙ ЦВЕТОВ

В статье всесторонне рассматриваются семантика, этимология и художественная функция наименований цветов в казахской поэзии с точки зрения научного и традиционного познания.

Хожамуратов Б.Қ.

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 2 курс магистранты

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессор Рахимов Б.С.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МЫСАЛ ЖАНРЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Мақалада ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығындағы мысал жанрының көркемдік ерекшелігі сөз болып, олардың орта білім беру мекемелерінде оқытылу мәселесі қарастырылған.

XX ғасырдың басында қазақ қоғамы тек ірі қоғамдық-саяси дүрбелеңдерді ғана емес, сонымен қатар терең рухани жаңғыру мен ұлттық сананың ояну кезеңін бастан өткерді. Осы кезеңде ұлттық мәдениетті, әдебиетті, білім мен ғылымды дамытуды мақсат еткен, халықтың зердесіне демократиялық, прогресшіл идеяларды сіңіруге ұмтылған қуатты зиялылар тобы қалыптасты. Бұл топтың рухани көшбасшысы, сөз өнері мен тіл ғылымының негізін қалаушы – Ахмет Байтұрсынұлы еді. Қазақ ауыз әдебиеті мұрасын алғашқы болып ғылыми тұрғыдан жинақтап, жіктеу ісі, сөзсіз, А.Байтұрсынұлы мен Халел Досмұхамедов сынды ғұламалардың есімімен тығыз байланысты. Аталған ғалымдардың фольклор туралы алғашқы пайымдаулары кейінгі ұрпақ фольклорист-зерттеушілеріне бағыт-бағдар беріп, іргелі ғылыми мектеп қалыптастырды. Осы зерделі зерттеулердің назарынан тыс қалмаған мысал жанрының да тамыры ауыз әдебиетінен бастау алатынына көз жеткізуге болады.

Әйтсе де, фольклорды зерттеуге арналған ауқымды еңбектерде мысал жанры кейде жеке түр ретінде терең қарастырылмай, қалыс қалып жатады. Дегенмен, мысал тікелей жанр ретінде бөлінбесе де, оның табиғаты туралы құнды пікірлер аз емес. Мысал – «айтылатын өнегелі ойды тұспалдап жеткізетін, көбіне өлең түрінде келетін сюжетті, шағын көлемді көркем шығарма» [1, 26 б.] деген ғылыми анықтамаға ие.

Мысал жайында сөз қозғау барысында жанрдың шығу тегі қандай? Қалай қалыптасқан? Қайдан бастау алады? деген сұрақтар туады.

Ахмет Байтұрсынұлының бұл орайда: «Арнайы әдебиеттегі мысалдар былай шыққан: «...алғашқы адамдар басқа мақұлықтардан ұзап жарымаған. Олар түрлі табиғат, түрлі тәсілмен тіршілік ететіндерін көріп, олар да адамша ойлайды, сөйлеседі, кеңеседі, бірін-бірі аңиды,

арбайды деп білген. Сондықтан адамның ісін әңгіме қылған сияқты, олардың да істерін әңгіме қылған. Одан хайуандар турасындағы ертегілер шыққан. Онан бері келе, хайуандар тіршілік еткенмен нақ адамша ойласып, сөйлесіп, кеңес етпейтіндігіне көз жеткендігінен кейін мақұлықтар турасындағы ертегілер өтірікке саналып, бірте-бірте жоғалып, тек мысалдар қалған» [2, 40 б.], - деген тұжырымын негізге аламыз.

Ахмет Байтұрсынов қазақ фольклорын сұрыптап, саралауда мысал жанрын назардан тыс қалдырмай, біраз ой толғап, анықтама берді. Мәселен, «Әдебиет танытқыш» еңбегінде «Эзоп мысалын Әлихан Бөкейханов қазақ тіліне тәржімалапты» деген пікір білдіреді [3, 144 б.].

А.Байтұрсыновтың мысал жанрына ерекше назар аударуының өзіндік себебі бар. Ол бұл жанрдағы моральдық және адамгершілік тағылымды қазақ қоғамы үшін аса қажетті үлгі деп санады. Адам бойындағы намыссыздық, жігерсіздік, алауыздық, жалқаулық, жағымпаздық, қулық пен зорлық сияқты жағымсыз қылықтарды сынап, түзеу мақсатында ақын мысал жанрын таңдады. Түрлі аңдардың аллегориялық бейнесі арқылы олардың қарым-қатынасын суреттеп, ғибратты тұжырымдар жасады.

А.Байтұрсынов И.А.Крылов мысалдарының сюжеттік желісін сақтағанымен, оларға қазақ тұрмысын, ұлттық болмысты танытатын тың ойлар қосып байытты. Мысалы, «Қасқыр мен тырна» мысалы түпнұсқада 19 жол болса, аудармада – 76 жолға дейін жеткен. «Өгіз бен бақа» түпнұсқада 17 жол болса, аудармада – 36 жол. Басқа мысалдар да осы тәсілмен аударылған. Ұлттық сипат тек шығарма көлемінен ғана емес, кейіпкерлердің есімдерінен де байқалады. «Қасқыр мен мысық» мысалындағы Васька, Степан, Демьян, Трофим секілді есімдерді Қоянкөз, Құрамыс, Көпберген бай, Қисықбай деп қазақыландырып өзгерткен.

Бұл тәжірибе А.Байтұрсыновтың жай ғана аудармашы емес, ұлттық әдебиеттегі мысал жанрын дамытушы тұлға болғанын дәлелдейді. Ахмет Байтұрсынұлының мысалдарының бір парасы адам бойындағы алауыздық, мақтаншақтық, мейірімсіздік, тәкаппарлық, күншілдік, зорлық-зомбылық, надандық, қулық, күнестік, үлкенді сыйламау, тойымсыздық, достықтың қадірін білмеу, жалақорлық пен қанағатсыздық сияқты келеңсіз мінездерді сынауға арналады. Кейбір мысалдарында тұтас халықтық, әлеуметтік маңызы бар тақырыптар (отаршылдық саясат, әкімшілдік жүйе, зорлық пен зомбылыққа қарсы халық санасын ояту, жігер мен намысқа қайрау) көтеріледі. Бұған «Қасқыр мен тырна», «Ала қойлар», «Қасқыр мен қозы», «Аңдарға келген індет» және т.б. шығармалары мысал бола алады.

Ахмет Байтұрсынұлы – мысалшы:

- Сюжеті И.Крыловтың өлеңдеріне негізделгенімен, қазақ өміріне жақын ой-пікірлермен толықтырылған.

- Ой түйінін жасауда қазақтың мақал-мәтелдерін ұтымды пайдаланады («Адамның басы – Алланың добы», «Жазмыштан озмыш болмас», «Болады асыл – таста, білім – жаста», т.б.).

- А.Байтұрсыновтың мысалдары И.Крыловтың түпнұсқасынан көлемі жағынан ауқымды келеді. (Мысалы, «Қасқыр мен тырна»: орысшасы – 19, қазақшасы – 36 жол; «Ағаш»: орысшасы – 31, қазақшасы – 56 жол).

Енді мысалдардың мазмұны мен автордың көздеген мақсатына тоқталайық. «Қасқыр мен тырна» мысалында сүйекке қақалып өлейін деп жатқан жерінен аман алып қалған тырнаға алғыс айтудың орнына, қасқыр оны бас салып жегісі келеді. Бұл сюжет көптеген мысалшыларға ортақ болғанымен, әр автор оны өзінше жеткізуге тырысады. Ахметтің нұсқасы ұзақ кіріспемен басталып, қасқырдың тырнаға арнаған мақтау-монологын өз жанынан қосумен ерекшеленеді. Мысалдың соңындағы:

«Қиссасы Қасқыр, Тырна болды тамам, Мінездес қасқырменен кейбір адам. Басына пәле түсіп, қысылғанда, Жалынып-жалпаяды келіп саған... Қайырды қарап істе адамына, Қарайлас өзіңменен шамалыға, Қасқырдай қаражүрек залымдардың Жүрмендер түсіп кетіп тамағына», - деген қорытынды қазақы ұғымға дөп келеді.

Отаршыл биліктің момын халыққа жасаған қулығы мен зорлық-зомбылығын ақын «Аңдарға келген індет» атты көлемді мысалында суреттейді. Аң патшасы Арыстан барлық аңдарды жинап: «Күнәміз көп болғандықтан, құдай бізге індет жіберді. Менің де күнәм аз

емес, талай қойды қойшысымен қоса жеп едім. Кімнің күнәсі ауыр болса, ел үшін құрбандыққа шалынсын», - дейді. Мұны жолбарыс, аю, қасқыр барлығы құптайды. Әркім өз «күнәсін» айтады. Сонда Өгіз тұрып: «Бұдан бес жыл бұрынғы аштықта біреудің шөбін рұқсатсыз үзіп жеп едім», - деп ағынан жарылады. Іле-шала аю мен қасқыр: «Япырмай, бұл не деген күнә, тақсыр! Шуылдап қоя берді аю, қасқыр. Былғады бір өзі емес, бәрімізді, Біреудің шөбін ұрлап қара басқыр! Соншама не көрді екен, құдай ұрған? Обал жоқ бұл көрімге жұртты қырған. Өзгелер мұнан ғибрат алмас үшін, Жоялық жылдам көзін, етіп құрбан», - деп өгізді бас салып, құрбандыққа салады, күнәдан тазарсын деп отқа салады. Автор: «адамның шөбі түгіл, өзін жеген тістілер мен тырнақтылар аман қалды», «айтуға түсін ашып қаймығамын, біреуге кетті ме деп тілім тиіп» деп аяқтайды. «Тауыса алман дүние кебін айтып, санап, Хәкім аз іс ететін ғаділ қарап. Залымдар айран ішіп аман кетіп, Момындар тұтылып жүр шелек жалап». Бұл мысал «Айран ішкен құтылады, шелек жалаған тұтылады» деген халық мақалын еске түсіреді. Ахмет мысалдарында ұлттық мақал-мәтелдер мазмұнына қарай өте орынды қолданылады. Мәселен, «Әлін білмеген әлек» («Өгіз бен бақа»), «Бастан құлақ садаға» («Қасқыр мен тырна»), «Не ексең, соны орасың» («Қасқыр мен мысық»), «Халық айтса қалып айтпайды» («Қарға мен түлкі»), «Жақсылықты басыңа қыл, басыңнан асса, досыңа қыл» («Қара бұлт») және т.б. мақалдар жиі кездеседі.

Ахмет Байтұрсынұлы мысал арқылы қазақ халқын ынтымақ пен бірлікке шақырады. «Аққу, шортан һәм шаян» мысалы арқылы жүкті үш жаққа тартқан алауыздықты сынаса, «Малшы мен масада» жылан шағайын деп жатқанда, шағып оятқан масаның достығын түсінбеген малшыны кінәлайды. Ақын өзін ұйқыда жатқан халқына достық қолын созған масаға теңейді. Мысалы: «Қазақ – малшы ұйықтап жатқан, Жыланды пәле делік аңдып баққан. Пәленің түрін көрген мен – Сары маса Халықты оянсын деп сөзбен шаққан. Ойлаймын осы сөз де жетеді деп, Қатты айтсам, сөзім батып кетеді деп, Ұйқысы ашылмаған жұрт өзімді, Қорқамын сары масадай етеді деп», – деп ақын өз ойын толықтырады. Ол өз өлеңдер жинағын кейін «Маса» деп атауы да сондықтан.

Крылов шығармашылығына бет бұруына ұлт ұстазының өз айналасына сын көзбен қарауы түрткі болды. Ол өз туындыларында әшкерелеген келеңсіз құбылыстарды енді мысал жанры арқылы сынауға бел буады. Крылов суреттеген мінез-құлық пен іс-әрекеттер тек орыс қоғамына ғана емес, қазақ шындығына да тән еді. Ахмет Байтұрсынұлы мұны көре білді және осы тұста орыс-қазақ ақындарының ойлары тоғысты.

Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылығы арқылы қазақ даласында жаңа сипатқа ие болған мысал жанрының төркінін тек еуропалық немесе орыс әдебиетінің ықпалымен ғана шектеу біржақты көзқарас болар еді. Қазақ сөз өнері – тамыры тереңге жайылған тұтас түркі әлемінің ажырамас бір бөлшегі. Сондықтан ұлттық әдебиетіміздегі мысал жанрының генезисі мен эволюциясын зерттеу барысында, тағдырлас әрі тамырлас түркі халықтарының рухани мұрасындағы осы жанрдың көрініс табу заңдылықтарына назар аудару – ғылыми тұрғыдан аса маңызды қадам.

Себебі, XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістер кезеңінде қазақ даласындағы ағартушылық процестер түркі дүниесінің басқа аймақтарындағы (Еділ бойы, Орта Азия, Кавказ) әдеби ізденістермен үндес болды. Ахмет Байтұрсынұлы көтерген әлеуметтік мәселелер мен оның қолданған аллегориялық тәсілдері татар, өзбек, әзербайжан, қырғыз ақын-жазушыларының шығармашылығында да көрініс тауып, ортақ типологиялық ерекшеліктерді құрады.

А.Байтұрсынов мысалдарының басым бөлігін Крыловтан аударған. Аудармаларында қазақ тұрмысымен байланыстырып, өзіндік ой-тұжырымдарын қосқан. Атап айтсақ: «Аққу, Шортан һәм Шаян», «Шымшық пен Көгершін», «Өгіз бен Бақа», «Қасқыр мен тырна», «Қарға мен түлкі», «Ағаш», «Айна мен маймыл», «Еменнің түбіндегі шошқа», «Аңдарға келген індет», «Қара бұлт», «Ала қойлар», «Малшы мен маса» және т.б.

Осы аталған мысалдар бойынша «топтастыру стратегиясын» қолданып, оқушылардың қызығушылығын оятуға болады. Алғашқы бір мысалды оқып, мағынасын ашу үшін «Бес

жолды өлең» әдісін пайдаланып түсіндірген жөн. Содан соң студенттерге топтастыру стратегиясындағы кез келген мысал бойынша осы әдіспен жұмыс жасауға тапсырма беріледі. Үлгермеген бөлігін үй тапсырмасы ретінде ұсынуға болады.

«Түлкі мен Қарға» мысалы бойынша талдау:

1. Не? – Түлкі / Қарға
2. Қандай? – Қу / Даңғой
3. Не істеді? – Мақтады / Ірімшікті түсіріп алды
4. Не үшін? – Пайда үшін / Мақтанамын деп
5. Жалпы ой түйіндеу – Мақтаншақтықпен мазақ болмау.

Оқушыларды топқа бөліп, әр топқа бір мысалдан беру керек. Олар мәтінмен танысып, мысалды үшке бөліп, әрқайсысына ат қойып, жоспар құрады. Бес жолды өлең қатары бойынша талдау жасайды. Мысалға қатысты мақал-мәтелдер сұралады.

«Өгіз бен бақа» мысалын білім алушылардың өздеріне оқытып, талдауға ұсыну үлгісі:

- Не? – Өгіз / Бақа
- Қандай? – Үлкен / Кішкентай
- Не істеді? – Су ішті / Су ішті
- Не үшін? – Шөлдеген соң / Еліктеп (күндестікпен)
- Жалпы ой түйіндеу – Шамасына қарай іс қылу («Әлін білмеген әлек»).

Мысалды үшке бөліп, оқытып, әр бөлімге ат қойып, жоспар құрылады. Мысалы:

1. Шаршап, шөлдеген өгіз.
2. Еріккен бақа.
3. «Әлін білмеген әлек».

Оқушыларға әдебиеттің құдіретін, оның адам баласы жаратылғаннан бері бірге жасасып келе жатқандығын, үнемі жаңарып, түлеп отыратын үрдіс екенін түсіндіре отырып, сол әдебиетті жасаушы ақын-жазушылар мен олардың мысал шығармалары жайында мағлұмат беруіміз қажет. Оқушы әдебиет сабағында мысал шығарманы қабылдауы тиіс. Бұл – оңай процесс емес. Қабылдау дегеніміз – мұғалім бере салғанды оқушының ала қоятын заты емес. Ол – оқушының өз жан қалауымен, жүрек сезімімен және рухани әрекетімен жүзеге асатын күрделі құбылыс. Қандай тамаша мысал шығарма болмасын, егер оқушы оны қабылдау үшін іштей әрекет жасамаса, автордың жан күйзелісін, шалқар шабытын бойынан өткізіп, көркем суретті көз алдына елестете алмаса, онда бәрі бекер. Оқушыдағы осы сезімді ояту – мұғалімнің міндеті. Яғни, оқушыға әдеби білім беру, оның эстетикалық және адамгершілік қасиеттерін дамыту үшін мұғалім әдебиетті оқыту барысында түрлі әдіс-тәсілдерді орынды қолдануы қажет. Әдебиет сабағындағы ең басты жұмыстардың бірі – оқушылардың юморлық, сықақ шығарманы дұрыс қабылдауы, одан әсер алуы және көркем туындыны бүкіл болмысымен түсіне білуі. Мұғалім осы мақсатта үнемі ізденіп, оны жүзеге асырудың ең тиімді әдіс-тәсілдерін сұрыптап пайдалануы керек. Оқушының мысал шығарманы қабылдау белсенділігін және әсерлі сезімін дамытудың жолдарын қарастыруы шарт.

Оқушылардың рухани дүниесін байыта отырып, оларға эстетикалық, зияткерлік, көркемдік, сезімдік, адамгершілік және азаматтық тәрбие беру; тұрақты оқырмандық қызығушылық пен биік талғамды қалыптастыру; әдеби мұраны және ондағы құбылысты эстетикалық тұрғыдан қабылдауға қажетті білім мен біліктілікті дарыту; логикалық ойлауын, ауызекі және жазбаша тіл мәдениетін дамыту – мұның барлығы сайып келгенде, жеке тұлғаны қалыптастыру мен дамыту болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы, 1991. – 36 б.
2. Байтұрсынұлы А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімалар, публицистикалық мақалалар мен әдеби зерттеулер. – Алматы, 1991. – 464 б.
3. Эзоп. Мысалдар / ауд. Ө. Тұрманжанов; И.А. Крылов. Мысалдар; Абай, А. Байтұрсынұлы аудармалары / құраст. О. Асқар. – Алматы, 2005. – 198 б.

Хожамуратов Б.К.
ПОЭТИКА ЖАНРА БАСНИ В ТВОРЧЕСТВЕ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА И
МЕТОДИКА ИХ ПРЕПОДАВАНИЯ В ШКОЛЕ

В статье рассматриваются художественные особенности жанра басни в творчестве национального просветителя Ахмета Байтурсынова, а также анализируются вопросы их преподавания в организациях среднего образования.

Шорманова Ш.Ж.

«Қазақ тілі мен әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты, “Bolashaq” академиясы
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Shormanova09@mail.ru

Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессор Абдуов М.И.

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР: СТИЛЬ ЖӘНЕ ТАНЫМ

Мақалада қазақ тіл біліміндегі фразеологияның теориялық мәселелері, оның көркем мәтіндегі атқаратын қызметі мен маңызы қарастырылады. XX ғасырдағы қазақ прозасының көрнекті өкілдері Ж.Аймауытұлы, Б.Майлин және О.Бөкей шығармаларындағы тұрақты тіркестердің лексика-семантикалық құрылымы, авторлық қолданыстағы трансформациялық ерекшеліктері және этнолингвистикалық сипаты ғылыми тұрғыдан талданады.

Тіл – халықтың ғасырлар бойы жинақтаған рухани қазынасы, тарихы мен мәдениетінің айнасы. Ұлттың болмысы, дүниетанымы және менталитеті ең алдымен оның тілінде, соның ішінде фразеологиялық қорында көрініс табады. Қазіргі таңда тіл білімі антропоэктік бағытқа бет бұрған кезде, тіл мен адам факторын бірлікте қарастыру өзекті мәселеге айналып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, көркем шығарма тіліндегі фразеологизмдерді зерттеу – тек лингвистикалық қана емес, танымдық мәні зор маңызды қадам.

Қазақ тіл білімінде, түркологияда да фразеологияның жалпы проблемалары бұл күнге дейін түбегейлі зерттеліп, өзінің тиянақты шешімін тапқан жоқ деуге болады. Аталған категория дұрысы, лексикалық тұрғыдан зерттеліп келді. Десе де, бұл саланың іргетасы қаланбады деуге болмайды. Қазақ фразеологиясының тіл ғылымының бір саласы ретінде қалыптасып, дамуы және зерттелуі академик І.Кеңесбаевтың есімімен тығыз байланысты. Ол сонау 40-жылдардан кейін-ақ түркітануда фразеология, фразеологиялық тіркестер табиғаты жөнінде ғылыми түсінік қалыптастырды. І.Кеңесбаев фразеологияны тілдің құрамды бөлшектерінен, тіл ярустарынан бөліп алмайды, тілдің сол бөлшектерінен түбірлі айырмасын, бас белгілерін анықтайды. Ғалымның бұл тұжырымдары кейінгі зерттеушілерге, соның ішінде көркем мәтін тілін зерттеушілерге негізгі бағдаршам болды.

Тұрақты тіркестердің табиғаты күрделі. Олар жай ғана сөздердің жиынтығы емес, халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесінің қорытылған, бейнелі формуласы іспетті. Фразеологиялық тұлғалар мағынасының эмоционалды компоненті олардың семантикалық құрылымындағы негізгі коннотациялардың бірі. Түсіндірме, фразеологиялық сөздіктерде фразеологизмдердің мағыналық құрамының маңызды бөлімі қамтылуы керек. Шындығында, бұл мәселе жеріне жеткізіле берілмей жүр. А.И. Молотков «Орыс тілінің фразеологиялық сөздігіне» кіріспе мақаласында: «Сөздікте фразеологизмдердің эмоционалды-экспрессивті бағасы өте шектеулі түрде беріледі... Бұл шектеу әр фразеологизмнің айқын эмоционалды-экспрессивті сипаттамасы туралы айтылған негіз жоқтың қасы және осы қатынаста белгіні қалыптастырудың қиындығымен түсіндіріледі. Әйткенмен де, кейбір фразеологизмдер сөздікте әзіл, мысқыл, тұрпайы, жақтырмау, дәрекі т.б. белгілермен көрсетілген» [1, 125]. Бұл пікір фразеологизмдердің тек сөздік құралы емес, тірі сөйлеу процесіндегі, әсіресе көркем

әдебиеттегі қуатты стильдік қару екенін көрсетеді.

Тілімізде көкейге қонымды көркем, орамды алуан түрлі тұрақты сөз тіркестері кездеседі. Тіл қатынасына жататын қат-қабат тіркес тіздектерді халық орынды пайдаланады. Фразеологизмдер – кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалған біртұтас, құрамы мен құрылымы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын тілдік единица. Олардың қатарына мысалы, «қас қаққанша», «тайға таңба басқандай», «ат үсті қарау», «үріп ауызға салғандай» тәрізді тұрақты сөз тіркестері енеді. Мұндай тіркестер сөйлеушінің ойын дәл, әсерлі және ықшам жеткізуге қызмет етеді.

Фразеологизмдер – сөйлеу тілінде де, жазу тілінде де көп қолданылатын қажетті құрылыс материалы. Ал оның бейнелегіш-мәнерлегіштік сипаты әсіресе көркем және публицистикалық шығармаларда айқын көрінеді. Ғылыми стильде тұрақты сөз тіркестері образдылық-мәнерлегіштік қызмет атқармайды, олар көбінесе белгілі бір заттың, ұғымның аты ретінде жұмсалады. Ал көркем шығармада, публицистикада фразеологизмдер белгілі стильдік мақсатта, жалпыхалықтық формада және өңдеумен қолданылады [2, 56]. Яғни, жазушылар дайын тілдік үлгілерді (узуалды фразеологизмдерді) алып қана қоймай, оларды шығармашылықпен түрлендіріп, окказионалды (авторлық) тіркестер жасайды.

Қазақ тіліндегі тиянақты тіркестер – тіл ішінде өз заңдылықтарына сәйкес өмір сүретін айрықша категория. Фразеология жөнінде филология ғылымының докторы К.Ахановтың пікірлері көңіл аударарлық. Ол жалпы фразеологияны негізінен екі топқа бөледі де, бірін – еркін сөз тіркесі, екіншісін – тұрақты фразеологиялық тіркес деп атайды. Мұның алдыңғысын синтаксистің құрамына талдап, кейінгісін лексиканың құрамында сөз етеді [3, 255]. Бұл жіктеу фразеологизмдердің грамматикалық және семантикалық ерекшеліктерін тереңірек түсінуге негіз болады.

Көркем шығарма тіліндегі фразеологизмдерді талдап қарастыру – автордың өзіндік стиль жасаудағы тілдік тәсілдің бояу-өрнегін айқындау болып табылады [4, 56]. Осы орайда қазақ прозасының майталмандары Жүсіпбек Аймауытұлы, Бейімбет Майлин және Оралхан Бөкей шығармаларындағы тұрақты тіркестердің қолданысы ерекше назар аудартады. Бұл үш жазушы үш түрлі кезеңнің, үш түрлі стильдік бағыттың өкілдері болғанымен, оларды біріктіретін ортақ арна – халықтық тіл қазынасына деген құрмет пен шеберлік.

Ж.Аймауытұлы – қазақ әдеби тілін дамытушы ұлы суреткер. Оның «Ақбілек», «Қартқожа» романдары, повестері мен әңгімелерінде фразеологизмдер полифункционалды қызмет атқарады. Оның шығармаларындағы фразеологизмдердің қолданысы:

- кейіпкердің психологиялық келбетін (көңіл-күйін, ішкі жан дүниесін, күйзелісі мен қуанышын) көрсету үшін;
- образдылықты күшейту мақсатында, яғни оқиғаны жалаң баяндау емес, суреттеп жеткізу үшін;
- портрет жасауға, сол арқылы кейіпкердің ішкі дүниесін ашу үшін қызмет етеді.

Ж.Аймауытұлының сөз қолданудағы шеберлігіне прозадағы уақыт, оның ішкі мағыналық нәзік реңктерін дәл көрсететін «құлқын сәрі», «қас қарайған кез», «алагеуім», «қызыл іңір», «таң ала көбеу» т.б. тілдік бірліктер айқын дәлел бола алады [5, 255]. Мұндай уақыт өлшемдері тек мезгілді ғана білдірмейді, сонымен қатар қазақ халқының табиғатпен етене байланысын, уақытты күнделікті тіршілік тынысымен өлшейтін этнографиялық танымын көрсетеді. Мысалы: «Қас қарайып, алқара көктегі сансыз жұлдыздар тым алыстан сиқырлана көз қысысады». Бұл жерде фразеологизм уақыт өлшемін ғана емес, табиғаттың тылсым күйін де жеткізіп тұр, мәтінге лирикалық реңк беріп тұр.

Жазушының тағы бір қыры – дайын тіркестерді түрлендіруі. Ж.Аймауытов шығармаларындағы трансформацияланған (өзгертілген) фразеологизмдерді қолдануда автор олардың көпшілік жүрегіне жақын болуын ескерген. Бұл тәсіл арқылы ол фразеологизмнің мағынасын жаңартып, оны нақты контекстке икемдейді. Мысалы:

- Трансформацияланған фразеологизмдер: «туғалы түз көрмеу» (өмірінде қиындық көрмеген, немесе даланы көрмеген мағынасында құбылуы мүмкін), «күштілерге бір зауал»,

«тіс қаққандық қылу».

• Жеке авторлық фразеологизмдер: «қуарған қу бас өмір – бейне жапырақсыз ағаш» (метафоралық теңеу арқылы жасалған тіркес), «шықпаған шыбынды сүйретіп» (өмір сүруге құлқы жоқ, әлсіз адамның бейнесі). Бұл мысалдар Ж.Аймауытұлының тілдік интуициясының тереңдігін байқатады.

Қазақ әдебиетінің классигі Бейімбет Майлиннің шығармашылығы – халық өмірінің шынайы энциклопедиясы. Оның тілі қарапайым халықтың сөйлеу тіліне, ауызекі сөйлеу мәнеріне өте жақын. Б.Майлин тіліндегі фразеологизмдердің лексика-семантикалық ерекшелігін зерттеуде, біз олардың кейіпкерлерге тілдік мінездеме беруде және портрет жасауда шебер қолданылғанын көреміз. Жазушы кейіпкердің әлеуметтік тегін, мінез-құлқын, білім деңгейін оның қолданған сөз тіркестері арқылы ашады.

Б.Майлин шығармашылығындағы фразеологизмдердің қолданылу ерекшелігінің тағы бір қыры – фразеологиялық түйдектер, яғни мақал-мәтелдердің кейіпкер тілінде қолданылуы. Оның кейіпкерлері сөйлегенде бір ойды екінші оймен жалғап, мақалдатып, тұрақты тіркестерді моншақтай тізіп сөйлейді. Бұл – қазақ халқының шешендік өнерінің, сөз тапқырлығының көрінісі. Фразеологизмдерді Б.Майлин өз қажетіне сай талғап, жаңғыртып қолдануы, оның ой-пікіріне, эстетикалық талғамына, қоғамдық-саяси көзқарасына сәйкес болып келеді [6, 195]. Мысалы, жағымсыз кейіпкерлерді (болыс, бай, шолақ белсенділерді) суреттегенде ол ирониялық, кекесінді мағынадағы фразеологизмдерді («аузына құм құйылды», «салын суға кету» т.б.) молынан пайдаланады.

XX ғасырдың екінші жартысында қазақ прозасына жаңа леп, философиялық тереңдік әкелген жазушы – Оралхан Бөкей. Оның тілі метафораға, мифтік танымға бай. О.Бөкей тіліндегі фразеологизмдердің лексика-семантикалық, грамматикалық ерекшелігін зерттеуде төмендегідей тұжырымға келдік:

1. Фразеологизмдердің түрлі сөз табынан екендігі, сөйлем мүшесі қызметін атқаратындығы анықталды. Олар сөйлемде баяндауыш, анықтауыш, пысықтауыш қызметінде жұмсалып, ойдың жинақылығын арттырады.

2. Етістікті, есімді фразеологизмдер дайын күйінде де, авторлық өңдеумен де ақын шығармасында молынан кездеседі [7, 564].

О.Бөкей фразеологизмдер арқылы ұлттық менталитет пен адамгершілік мәселелерін көтереді. Мысалы: «Түйені түгімен жұтып, шелектеп арақ ішкен сенен гөрі иманды. Қартайса да аттан түспей, көштен қалмай келеді». Бұл сөйлемдегі «түйені түгімен жұту» тіркесі бұрынғы «ашкөздік» мағынасынан кеңейіп, рухани азғындық, тойымсыздық мағынасында жұмсалған. «Аттан түспеу», «көштен қалмау» тіркестері белсенділік пен өміршендікті білдіреді.

Немесе тағы бір мысал: «Өліспей беріспек емес, тастай қатып, халықтың барша дәулеті құйылған қазанның құлағынан айрылар сыңай танытпайды». Мұндағы «қазанның құлағынан айрылмау» – соны образ, жаңа тіркес, авторлық қолданыстың сәтті үлгісі. «Қазан» сөзі – қазақ ұғымында қасиетті, берекенің, тоқшылықтың, бірліктің символы. «Қазан» сөзінің коннотациясына орай, соңғы уақытта қазақ тілінде «қара қазанда қайнап өсу», «қазанның құлағын ұстау» сияқты тұрақты тіркестер қалыптасқан. Жазушы осы ұлттық кодты пайдалана отырып, билік пен байлыққа жармасқан адамның бейнесін жасайды. Абай фразеологиясын зерттеген ғалым Р.Сыздық «Фразеологизмдер – сандаған жылдар мен ғасырлардың қазынасы, бұл бір жағынан, екінші жағынан, ол жеке қаламгердің табысы, еңбегі, ізденісі», – дейді [3, 95].

Фразеологизмдерді зерттеу тек лингвистикалық нысанмен шектелмейді, ол мәдениеттану, этнография және тарих ғылымдарымен ұштасып жатады. Тіл арқылы мәдениеттанудың ғылыми бағыттары туралы мынаны айтуға болады. Мәдениет көптеген пәндер жиынтығында қарастырылады. Мәселен, қазақ мәдениеті туралы айтсақ, көшпелі қазақтың материалдық өндіріс жүйесі, оның өткен өмірі – тарихымен, жер жағдайы – географиясымен, дүниетанымы – философиямен, ойлау жүйесі – психологиямен ұштасып

жатады. Осы барлық саланың ақпараты фразеологизмдерде "консервіленген" күйде сақталады.

Қазіргі жаһандану заманында ұлттық мәдениетті сақтап қалу мәселесі өткір тұр. Мәдениет пен өркениет (цивилизация) кей тұста бірінің орнына бірі ауыстырылып қолданыла береді. Алайда бұл екі сөзді шатастырмау керек. XX ғасыр өркениет ғасыры десек, бұл кездегі мәдениет өзіндік ерекшеліктерімен басқалай дамыды. Бірақ кейде өркениет мықтап дамығанда оның адамзат қоғамына әкелетін түрлі зияндарынан бастап, ұлт тілі мен мәдениетіне төндірген қаупі де болады. Мәселен, аз ұлттың жойылуы, аты-жөнінің өзгеруі, рухани мәдениеттің сақталмауы [4, 211]. Тіл жоғалса – мәдениет те жоғалады. Сондықтан жазушыларымыздың шығармаларындағы бай фразеологиялық қор – сол рухани мәдениеттің сақтаушысы, алтын сандығы.

Фразеологизмдер өз табиғатында қоршаған айналаны, дүниені қабылдауда адамның ұлттық мәдени ойлау ерекшелігін аңғартып жүреді. Рухани әлемнің үзік-үзік бөліктері сол ұлттың мәдениетінде сақталып қалады. Қазақ еліндегі дала заңдарының ерекше ықпалымен қалыптасқан рухани мәдениеттің бертің келе дәстүр жалғастығы биігіне көтерілуі және оның өміршең боп сақталуы тек тілге ғана қатысты. Жазушыларымыз қолданған «ат тонын ала кашу», «бата бұзу», «төрге шығу», «жол беру» сияқты тіркестердің астарында қазақы этикет пен моральдық нормалар жатыр.

Аталған жазушылардың туындыларын зерттеу барысында, олардың қазақ тілін, шешендік дәстүрін, жалпы лексикалық байлығын өз шығармаларында көркемдікпен қолданғанын анықтадық. Олардың әрқайсысы қазақ прозасының дамуына өзіндік үлес қоса отырып, фразеологиялық қорды байытты. Жұмысты қорытындылай келе мынадай мәселелер айқындалды:

1. Жазушыларымыз жалпыхалықтық қолданыстағы бейнелі тұрақты тіркестер тұлғасын еш өзгертпей, сол қалпында молынан пайдаланған. Бұл халық тілінің тазалығын сақтауға қызмет етеді.

2. Ойын мәнерлілікпен жеткізуде «мәтін ішіндегі мәтін» жасап, фразеологиялық варианттарды, синонимдерді, плеоназмдарды шебер пайдаланған. Бұл шығарманың көркемдік қуатын арттырып, оқырманға эстетикалық ләззат сыйлайды.

3. Ұлттың даралығын сипаттайтын, ұлттық болмысты танытатын «мәдени кодтарды» шығармашылықпен қолданған. Фразеологизмдер арқылы біз өткен ғасырдағы қазақ өмірінің панорамасын, адамдардың қарым-қатынасын, құндылықтарын танимыз.

Ж.Аймауытұлы, Б.Майлин және О.Бөкей шығармаларындағы фразеологизмдер – қазақ тілінің көркемдік әлеуетін танытатын басты құралдардың бірі. Болашақта бұл бағыттағы зерттеулерді когнитивтік лингвистика және лингвомәдениеттану аясында тереңдете түсу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Молотков А.И. Основы фразеологии русского языка. – Л., 1977.
2. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы, 1977.
3. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Санат, 1997.
4. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
5. Абдуов М.И. Жүсіпбек Аймауытұлының тілдік тұлғасы. – Қарағанды, 2010.
6. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 2006.
7. Сыздық Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968.

Шорманова Ш.Ж.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ: СТИЛЬ И КОГНИТИВНЫЙ АСПЕКТ

В статье рассматриваются теоретические вопросы фразеологии и особенности ее

функционирования в художественном тексте на материале произведений Ж.Аймаутова, Б.Майлина и О.Бокея. Научно анализируется этнолингвистическая природа устойчивых сочетаний.

Шорманова Ш.Ж.

«Қазақ тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасының магистранты, «Bolashaq» академиясы

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Shormanova09@mail.ru

Ғылыми жетекші: филол.ғ.д., профессор Абдуов М.И.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ: ЗЕРТТЕЛУІ, БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ

Мақалада фразеологизмдердің тілдік табиғаты, зерттелу тарихы және этнолингвистикалық ерекшеліктері ғылыми тұрғыдан қарастырылады.

Әрбір ұлттың тілінде сол халықтың өмір сүру салтын, дүниетанымын және тарихын толық қамтитын ерекше бейнелі сөз орамдары – фразеологизмдер мол кездеседі. Тіл – үнемі қозғалыста болатын, дамып отыратын тірі ағза іспетті. Қазақ тілінің лексикалық қоры осындай тұрақты тіркестерге өте бай. Ғылыми атауға тоқталсақ, «фразеология» термині грек тілінің «фразис» (сөйлемше, сөз орамы) және «логос» (ілім) деген сөздерінен құралған. Яғни, фразеология – тілдің тұрақты сөз тіркестерін, олардың қалыптасу тарихы мен қазіргі жай-күйін зерттейтін тіл білімінің іргелі саласы. Белгілі бір тілдегі фразеологизмдердің жиынтығы сол тілдің фразеологиялық қорын құрайды. Бұл ғылым тұрақты тіркестердің табиғатын, категориялық белгілерін және олардың қолданыс заңдылықтарын қарастырады.

Фразеологизмдерді ғылыми тұрғыдан былай сипаттауға болады: бұл – кем дегенде екі сөздің тіркесуінен жасалған, құрылымы мен құрамы тұрақты, сөйлеу барысында жаңадан құрастырылмай, дайын қалпында қолданылатын, мағынасы жағынан біртұтас идиомалық бірлік. Тіл білімінде бұл құбылысты атау үшін түрлі терминдер қолданылады: фразеологиялық бірлік, идиома, тұрақты тіркес, фразеологиялық тұтастық, фраза және т.б. Бір ғана ұғымды білдіру үшін осы атаулардың барлығы жиі алмастырылып отырады [1, 56].

Фразеологиялық қорға қандай тіркестердің жататынын анықтау үшін ғалымдар үш негізгі критерийді басшылыққа алады: қолданудың тиянақтылығы, мағынаның тұтастығы және тіркестің тұрақтылығы [2, 124].

Біріншіден, қолдану тиянақтылығы. Фразеологизмдер сөйлеу кезінде еркін сөз тіркестері сияқты сол сәтте құралмайды, керісінше, жадыда сақталған дайын қалпында жұмсалады. Екіншіден, мағына тұтастығы. Тұрақты тіркесті құрайтын сөздердің жеке мағыналары көбіне жалпы тіркестің мағынасына сәйкес келмейді. Компоненттер бірігіп, мүлде жаңа, біртұтас мағына береді. Егер жеке сөз затты тура атаса (номинативті), фразеологизм сол затқа жанама, бейнелі сипаттама береді. Олардың басты ерекшелігі – туынды мағынада қолданылып, экспрессивті-эмоционалды реңк тудыруында. Үшіншіден, тұрақтылық. Тұрақты тіркестегі сөздер сөйлеушінің еркімен емес, қалыптасқан жүйе бойынша орналасады. Құрамдас бөліктер кейде мағыналас сөздермен алмасып, варианттылық пайда болуы мүмкін, бірақ сөздердің орын тәртібін бұзуға немесе оларды мүлдем басқа сөзбен ауыстыруға келмейді [3, 12].

Тіл – ғасырлар бойы жинақталған халықтың рухани қазынасы. Ұлттық мәдениеттің айнасы саналатын көркем әдебиеттің шынайы болмысы да осы тіл арқылы көрініс табады. Тіл байлығын арттыратын сөздік қордың қомақты бөлігі фразеологизмдер болғандықтан, ХХІ ғасырда әдеби тілдің фразеологиялық қорын зерттеудің маңызы зор. Тілдегі фразеологизмдер – мыңдаған жылдар бойы сұрыпталып, дамыған, аккумулятивтік қызмет атқаратын және әдеби

тіл дамуының өзіндік сипатын айқындайтын ажырамас бөлшек.

Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Жүсіпбек Аймауытұлы Абай негізін салған жазба әдеби тіл дәстүрін жалғастыра отырып, осы тіл байлығын шебер қолданды. Көркем шығарма тіліндегі фразеологиялық қорды зерттеу жалпыхалықтық тілдің кезеңдік ерекшеліктерін тануға және жазушының тіл шеберлігін анықтауға мүмкіндік береді. Фразеологизм – халықтың эстетикалық талғамын көрсететін ең қуатты құрал. Орыс ғалымы А.И. Ефимов атап өткендей, көркем әдебиет тілі жалпыхалықтық тілге ең жақын тұрады және оның сипатын толық ашады. Жазушылар фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді жинақтап, оларды жаңа мазмұнда қолдану арқылы әдеби тілді дамытады.

Ж.Аймауытұлының шығармаларында фразеологизмдер кейіпкер тілінде де, авторлық баяндауда да орынды қолданыс тапқан. Бұл тіркестер кейіпкердің портретін жасауда, психологиялық күйін беруде және мінез-құлқын ашуда таптырмас құрал болып табылады.

Тұрақты тіркестердің бейнелілік қасиеті ертеден ғалымдар назарында болған. Мәселен, XI ғасырдағы Махмұд Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрк» сөздігінде де мақал-мәтелдер кездеседі. В.В. Радлов та қазақ сөзінің бейнелілігіне тәнті болып, арнайы жинастырған.

Қазақ тіл білімінде тұрақты тіркестер туралы іргелі зерттеулер 1940 жылдардан бастап жарық көре бастады. Бұл саланың негізін қалаушы – академик І.Кеңесбаев. Оның зерттеулері «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында және басқа да ғылыми басылымдарда жарияланды. Ғалым фразеологиялық тіркестерді идиома және фраза деп бөліп, мақал-мәтелдерді жеке қарастырды. Оның «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» атты еңбегінде 10 мыңнан астам тіркес қамтылып, маңызды теориялық негіздемелер берілген. І.Кеңесбаев фразеологизмді танудың үш негізгі белгісін (қолдану тиянақтылығы, мағына тұтастығы, тіркес тиянақтылығы) ұсынды [4].

Сонымен қатар, профессор К.Аханов «Тіл біліміне кіріспе» еңбегінде қазақ фразеологиясын академик В.Виноградовтың жүйесі бойынша топтастырса, Р.Сәрсенбаев мақал-мәтелдердің стилистикалық ерекшеліктерін арнайы зерттеді.

Тұрақты сөз тіркестерін зерттеуде «тар» және «кең» ұғымдар тұрғысынан қарау бойынша ғалымдар арасында пікірталас бар. Бірқатар ғалымдар (І.Кеңесбаев, Ш.Рахматуллаев, Г.Байрамов, З.Ураксин) фразеологияны тар мағынада түсінуді жақтайды. Мысалы, Ш.Рахматуллаев пен А.А. Юлдашев мақал-мәтелдер мен қанатты сөздерді тұрақты тіркестерге жатқызбай, нысананы нақтылау керектігін айтады. Ал кең мағынада түсінуді ұсынатын ғалымдар (С.Н. Мұратов, І.Х. Ахунзянов) күрделі сөздерді, терминдерді, қос сөздерді, тіпті газет айдарлары мен мақал-мәтелдердің барлығын фразеологизмдер қатарына қосады.

Орыс тіл білімінде академик В.В. Виноградов фразеологиялық орамдарды үш топқа бөлді: 1) фразеологиялық тұтастық (сращение); 2) фразеологиялық бірлік (единство); 3) фразеологиялық тіркес (сочетание). Ол бұл топтарға мақал-мәтелдерді қоспаған. Кейінірек Н.Л. Шанский бұл жүйеге төртінші топ ретінде «фразеологиялық сөйлемшені» қосып, оған мақалдар мен афоризмдерді жатқызған [5].

Түркі тілдеріндегі тұрақты сөз тіркесін С.Н. Мұратов төрт топқа жіктейді: күрделі сөздер, лексикаланған тіркестер, грамматикаланған тіркестер және фразеологиялық бірліктер. Оның пікірінше, кез келген фразеологиялық бірлік тұрақты тіркес болғанымен, кез келген тұрақты тіркес фразеологизм бола алмайды [6, 44].

Профессор Т.Сайрамбаев тұрақты тіркестердің көбінесе көнеленген септік жалғаулары (барыс, жатыс, шығыс, көмектес) арқылы қалыптасатынын көрсетеді [7, 74].

Фразеологиялық тіркестердің зерттелу аясы кеңейе түсуде. Р.Е. Жайсақова фразеологиялық тіркестерді семантикалық, лексика-морфологиялық, құрылымдық және синтаксистік жағынан жіктеуді ұсынды. Сондай-ақ, С.Исабеков, М.Сәбитова, С.Мұратов сияқты ғалымдар қазақ фразеологизмдерін өзге тілдермен салыстыра зерттесе, С.Сатенова, Ғ.Смағұлова жекелеген категорияларды қарастырған. Профессор М.Балақаев тұрақты тіркестердің сөз тіркесінің бір сыңары ретінде қызмет атқаратынын алғаш дәлелдеген.

Т.Қордабаев пен А.Ысқақов тұрақты тіркестерді идиомалық және фразалық деп екіге бөлсе, К.Аханов мақал-мәтелдерді фразеологияға жатқызу күрделі мәселе екенін ескерткен [8, 76]. А.Н. Коклянова түркі тілдерінің фразеологиясы не жеке тіл тұрғысынан, не жеке жазушы тілі тұрғысынан ғана қарастырылып жүргенін атап өткен [9, 86].

Фразеологиялық бірліктің синтаксистік ерекшеліктеріне Л.Архангельский, В.Жуков, Х.Сайкиев, Т.Қордабаев, Х.Қожахметова сияқты ғалымдар назар аударған. Академик В.В. Виноградов фразеологиялық единицаның сөзден айырмашылығы бар екенін, бірақ күрделі сөзге ұқсастығы болғанымен, екеуінің жігі бөлек екенін көрсетеді.

Орыс ғылымында XIX-XX ғасырларда И.Срезневский, Ф.Ф. Фортунатов, А.А. Шахматов сияқты ғалымдар тұрақты тіркестерді зерттеу қажеттілігін көтергенімен, толыққанды теориялық негіздеме кейінірек жасалды. Бұл саладағы бетбұрыс академик В.В. Виноградовтың еңбектерімен байланысты. Ол фразеологияның теориялық негізін қалап, тұрақты тіркестердің басты қасиеттері – тұрақтылық, тұтастық және мағына бірлігі екенін көрсетті. В.В. Виноградовтың жіктемесі фразеологизмдерді құрамдас бөліктерінің жымдасу деңгейіне қарай топтастырады:

Фразеологиялық тұтастық: Құрамындағы сөздер өз мағынасынан толық айырылып, біртұтас мағына беретін, ажыратуға келмейтін тіркестер.

Фразеологиялық бірлік: Жеке сөздердің мағынасы сәл де болса сақталған, бірақ жалпы мағынасы бейнелі түрде ұғынылатын тіркестер.

Фразеологиялық тізбек: Жалпы мағынасы құрамындағы сөздердің мағынасынан туындайтын, бірақ тіркесу аясы шектеулі топтар. Дегенмен, ғалымдар бұл жіктеменің де кемшін тұстары бар екенін, әсіресе тұтастық пен бірліктің аражігін ашу қиындығын айтады [10, 16-20].

Түркітануда фразеология 1950 жылдардан бастап жеке пән ретінде қалыптаса бастады. І.Кеңесбаевтан кейін ұйғыр (Ч.Сайфулин), әзербайжан (А.Байрамов), өзбек (Ш.Рахматулаев), түрікмен (К.Бабаев), қырғыз (Ж.Османова), башқұрт (З.Ураксин) тілдеріндегі фразеология жан-жақты зерттелді [11, 8-9].

Фразеологияны түсінудегі «кең» және «тар» көзқарастар әлі де өзекті. Кейінгі кезде ғалымдар Виноградов үлгісін қайта қарауды ұсынып отыр. Қалай болғанда да, фразеологиялық қордың баюы – тілдің дамуы мен ұлттық танымның көрсеткіші [1, 178-182].

Фразеологизмдердің зерттеу нысанына айналуының себептері: олардың молдығы (қазақ тілінде 20 мыңнан астам), қолданыс аясының кеңдігі, тақырыптық ауқымы және жиі қолданылуы. Фразеологизм – тарихи категория, ол ұзақ уақыт бойы қалыптасады. Фразеологизмдердің басты қасиеті – бейнелілік (образдылық). Тура мағыналы сөз тіркесінің ауыспалы мағынаға ие болуы – фразеологизмге айнарудың алғашқы сатысы. Бұл процесс ассоциация арқылы жүзеге асады. Тұрақты тіркестердің пайда болуына түрлі факторлар әсер еткен:

Нақты өмірдегі құбылыстар: Көптеген фразеологизмдер адам санасында қорытылған нақты бейнелер негізінде жасалған.

Өлшемдік ұғымдар: Мысалы, «қас қарая», «қызыл іңірде», «ұзын сарыда» сияқты тіркестер уақыт пен мезгілді бейнелі түрде көрсетеді.

Діни наным-сенімдер мен әдет-ғұрыптар: Бұл топқа «ақ жауын», «қара жамылу», «арулап көму» сияқты тіркестер жатады. Мысалы, «ақ сүтін көкке сауу» қарғысы ана сүтінің киесіне негізделген. Ал «жұлдызың жоғары болсын», «айың оңыңнан тусын» тіркестері аспан денелеріне табынудан қалған тотемдік түсініктерді білдіреді. «Құдай білсін», «Алла жар болсын» сияқты тіркестер де жиі кездеседі. «Ақ сары бас шалды», «боз қасқа сойды» тіркестерінің шығу төркіні құрбандық шалу рәсімімен байланысты. Халық ақ түсті (сүтті) және боз, көк түстерді (Тәңір символы) қасиетті санаған. «Көк соққыр» қарғысы да ежелгі Тәңірлік сенімнен туындаған. Тұрмыстық бұйымдарға қатысты нанымдар да із қалдырған. Мысалы, «ала жіп» немесе арқан қазақ тұрмысында маңызды рөл атқарған. «Біреудің ала жібін аттама» деген тыйым мен ала арқанның астынан малды айдап өткізу ырымы осыдан шыққан.

Аңыздар мен тарихи оқиғалар: «Жеті атасынан қара көк үзілмеу», «шынжыр балақ», «шұбар төс», «қара нар», «ақтабан шұбырынды» сияқты тіркестер халықтың тарихи жадынан хабар береді.

Осылайша, қазақ тіліндегі тұрақты тіркестер – халықтың тарихын, салтын, мінезін және дүниетанымын жинақы түрде көрсететін айна іспеттес. Олар бейнелілігімен, әсерлілігімен және суреттеу қасиетімен ерекшеленеді.

Мақал-мәтелдердің фразеологияға қатысы туралы мәселе тіл білімінде әлі күнге дейін даулы болып келеді. В.В. Виноградов мақалдарды фразеологияға қоспаса, Н.Л. Шанский оларды «фразеологиялық сөйлемше» ретінде төртінші топқа енгізген. Қазақ тіл білімінде І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, М.Балақаевтар мақалдарды фразеологизмдерден бөлек, ал Р.Сәрсенбаев оларды фразеологиялық орамға жатқызуды жөн санайды]. М.Копыленко болса, мақалдарды халық фольклорына жатқызып, фразеологиядан тыс қарауды ұсынады.

Мақал-мәтелдердің фразеологизмдерге ұқсастығы – олардың сөйлеу кезінде даяр қалпында қолданылуында және құрамдас бөліктерінің тұрақтылығында. Дегенмен, олардың арасында елеулі айырмашылықтар бар:

Мағынасы мен қызметі: Фразеологизм астарлы, бейнелі мағына беріп, көбіне жеке сөзге теңессе, мақал-мәтел үгіт-насихат, ақыл-кеңес, қорытынды ой білдіріп, толық сөйлемге теңеседі. Мақалдарда іс-әрекеттің шарты мен нәтижесі қатар жүреді

Құрылымы: Мақал-мәтелдер толық сөйлем құрылымына ие, көбіне екі бөлімді болады. Ал фразеологизмдер сөйлем мүшесі қызметін атқарады және құрамы жағынан шағын тұрады.

Синтаксистік сипаты: Мақал белгілі бір ұғымды тікелей білдірсе, мәтел жанамалап, тұспалдап айтады. Мақал-мәтелде нақты ойды түйіндеу басым.

Аударылу мүмкіндігі: Мақал-мәтелдер басқа тілге мағыналық жағынан немесе сөзбе-сөз оңай аударылса, идиомалар (фразеологизмдер) сөзбе-сөз аударуға келмейді, олар тек баламасы арқылы ғана беріледі.

Жасалу динамикасы: Мақалдар әр заманда туындай береді, ал идиомалық тіркестердің қалыптасуы ұзақ тарихи уақытты, лексикалану және грамматикалану процестерін талап етеді.

Қорыта айтқанда, фразеологизмдер – тілдің ең шұрайлы, бояуы қанық бөлігі. Оларды зерттеу тек тілдік құбылыстарды ғана емес, сол тілде сөйлейтін халықтың ұлттық болмысын тануға жол ашады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы: Дәуір, 2003.
2. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмнің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 196 б.
3. Қожахметова Х. Фразеологизмнің көркем әдебиетте қолданылуы. – Алматы: Мектеп, 1992. – 111 б.
4. Кеңесбаев І. К. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712-б.
5. Аханов К. Тіл біліміне кіріспе. – Алматы: Мектеп, 2012. – 464 б.
6. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы, 1999. – 254 б.
7. Шаяхметова М.Х. Қазақ тілінің бірыңғай мүшелерінің стильдік қызметі. – Алматы, 1989. – 162 б.
8. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 1979. – 280 б.
9. Кәрімов Х. Көркем текстті өнер туындысы ретінде зерттеудің өзекті мәселелері // Көркем шығармалар тексін талдаудың мәселелері (ғылыми-теориялық конференция материалдары). – Алматы, 1993. – Б 17-18
10. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке // Сборник академика А.А.Шахматова изд. АН СССР. – М., 1947. – С. 36-37.
11. Виноградов В.В. Основные типы лексических значения слова // Вопросы языкознания, 1953, № 5. – С. 16-20.

Шорманова Ш.Ж.

**ЯЗЫКОВАЯ ПРИРОДА ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ: ИЗУЧЕНИЕ, ПРИЗНАКИ И
ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ**

В статье научно рассматриваются языковая природа, история изучения и этнолингвистические особенности фразеологизмов.

МАЗМҰНЫ

«VOLASHAQ» - МЕНІҢ АКАДЕМИЯМ, МЕНІҢ ҒЫЛЫМЫМ, МЕНІҢ ТАРИХЫМ

«VOLASHAQ» - МОЯ АКАДЕМИЯ, МОЯ НАУКА, МОЯ ИСТОРИЯ

Альжапарова Д. Б.	
БУДУЩЕЕ ПЛАНЕТЫ В РУКАХ МОЛОДЁЖИ.....	4
Алябьева В.	
ИСТОРИЯ МОЕГО ВЫБОРА.....	6
Кадрин Т.Б.	
«VOLASHAQ» АКАДЕМИЯСЫ ЗАҢГЕР СТУДЕНТТІҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ҚАЛЫПТАСУ КЕҢІСТІГІ РЕТІНДЕ.....	9
Қалкенова А.Е., Керімбай Д.Ғ.	
«VOLASHAQ» – МЕНІҢ АКАДЕМИЯМ, МЕНІҢ ҒЫЛЫМЫМ, МЕНІҢ ТАРИХЫМ.....	13
Ким В.А.	
ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ: РЕФЛЕКСИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ОНТОГЕНЕТИЧЕСКОГО ВЕКТОРА В АКАДЕМИЧЕСКОЙ СРЕДЕ.....	15
Оразғали А.	
МОЙ ПУТЬ В АКАДЕМИИ «VOLASHAQ»: ОБУЧЕНИЕ, НАУКА И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ СТАНОВЛЕНИЕ.....	17

ҚР ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕСІН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ. ҚАРЖЫЛЫҚ ТӘУЕКЕЛДЕРДІ БАСҚАРУ ЖӘНЕ БИЗНЕСТІ ЗАҢДЫҚ ҚОРҒАУ

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ РК. УПРАВЛЕНИЕ ФИНАНСОВЫМИ РИСКАМИ И ЮРИДИЧЕСКАЯ ЗАЩИТА БИЗНЕСА

Айтжанова М.Б.	
КИБЕРКЕҢІСТІКТЕГІ АЛАЯҚТЫҚ: ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ АЛДЫН АЛУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	21
Асқанов Г.Т.	
МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ КОНСУЛЬСКОЙ ЗАЩИТЫ ГРАЖДАН: ВЫЗОВЫ НОВОГО ВРЕМЕНИ И МЕСТО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СИСТЕМЕ ГЛОБАЛЬНЫХ КОНСУЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ.....	24
Байсымақова Т.Т.	
ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ АДВОКАТТЫҢ РӨЛІ.....	28
Богданова О.Е., Шведчикова Е.В.	
ЭВОЛЮЦИЯ КНЯЖЕСКОЙ ВЛАСТИ В ПЕРИОД ФЕОДАЛЬНОЙ РАЗДРОБЛЕННОСТИ.....	35
Быкова А.Е.	
АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ПРАВА, КАК ОСНОВНОГО РЕГУЛЯТОРА ОБЩЕСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	37
Әлібек К.Р.	
ПРИНЦИП ОХРАНЫ СЕМЬИ, МАТЕРИНСТВА И ДЕТСТВА В КОНСТИТУЦИОННОМ И СЕМЕЙНОМ ПРАВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	40
Жугунис Т.	

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПСИХОЛОГА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.....	44
Исламов И.К. РОЛЬ И ПРАВОВОЙ СТАТУС ПСИХОЛОГА В ДЕЛАХ О РАСТОРЖЕНИИ БРАКА.....	48
Қаппар Ж. ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	51
Қадыр А.Т. ЖАЗАНЫ ӨТЕУДЕН KEЙІНГІ ТҮЛҒАНЫҢ ҚОҒАМҒА ҚАЙТА ИНТЕГРАЦИЯЛАНУЫ ЖӘНЕ РЕЦИДИВТІҢ АЛДЫН АЛУ.....	55
Кокиева А.Е. РАСТОРЖЕНИЕ БРАКА ПРИ НАРУШЕНИИ ПРАВ И ЗАКОННЫХ ИНТЕРЕСОВ ЧЛЕНОВ СЕМЬИ: ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ.....	58
Мадиебекова А.Ж. КОНСТИТУЦИОННЫЕ РЕФОРМЫ 2026 ГОДА И ИХ ВЛИЯНИЕ НА БИЗНЕС.....	62
Недбаева В.Е. ЭВОЛЮЦИЯ ГАРАНТИЙ НЕЗАВИСИМОСТИ СУДА В ПРОЕКТАХ СУДЕБНОЙ РЕФОРМЫ В РОССИИ (ОТ ЕКАТЕРИНЫ II ДО 1864 Г.).....	65
Недбаева В.Е. ЭВОЛЮЦИЯ ПОНЯТИЯ «ВРЕД» И ЕГО ВОЗМЕЩЕНИЯ В ИСТОРИИ ПРАВА.....	67
Полякова Е.А. ПОНЯТИЕ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ КАК ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ И ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ.....	69
Рогоза А.А., Шведчикова Е.В. ХАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ ПОДХОДОВ В РАЗВИТИИ КАТЕГОРИИ «ЛИЦО БЕЗ ОПРЕДЕЛЕННОГО МЕСТА ЖИТЕЛЬСТВА» В СОВРЕМЕННОЙ НАУКЕ.....	72
Сайдуали Д. МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ АБСОЛЮТТІЛІГІ ЖӘНЕ МІНДЕТТЕРІНІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫ.....	74
Старовойтова В.В. О ПРАВОВЫХ ОСНОВАХ РУССКОЙ КУЛЬТУРЫ XVI – XVII ВЕКАХ.....	78
Сыдыкова Л.Ч., Рахимжанов С.А., Ермұқан Н.Н. СПОСОБЫ ОБМАНА И УТРАТА ЖИЛЬЯ, ДЕНЕГ.....	80
Шведчиков Т.Г. РОЛЬ АВИАЦИИ В ПОБЕДЕ СОВЕТСКОГО СОЮЗА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ В ВОЙНЕ. ЛИЧНЫЙ ВКЛАД В ПОБЕДУ ВАСИЛИЯ ТИХОНОВА.....	85
Шведчикова Е.В. ХАКТЕРИСТИКА ПОНЯТИЯ, СОДЕРЖАНИЯ, ФОРМ И ПРИНЦИПОВ СОЦИАЛЬНОЙ ПОМОЩИ В РОССИИ.....	88
Шведчикова Е.В. АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ПЕНСИОННОЙ СИСТЕМЫ В РОССИИ (С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО СОВЕТСКОГО ЭТАПА РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВА).....	91

**ҮЗДІКСІЗ БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ТҮЛҒАНЫ ТӘРБИЕЛЕУ, ОҚЫТУ ЖӘНЕ
ДАМУ ТҮРЛЕРІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
СҮЙЕМЕЛДЕУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕР**

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ В ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОМ СОПРОВОЖДЕНИИ ПРОЦЕССОВ ВОСПИТАНИЯ, ОБУЧЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ В УСЛОВИЯХ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Абдсеитова С.С. МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ ЖЕКЕ БАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ТАБИҒАТТЫҢ РӨЛІ.....	95
Акышева Г. К МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ТҰЛҒАСЫ – САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ НЕГІЗІ.....	99
Аманбек Ж.О. БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН ДАЯРЛАУДА ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МОТИВАЦИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР.....	101
Аманкелді А.Қ. ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚОЛДАУ.....	105
Аманкулова У.М. ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ И КОНФЛИКТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ.....	107
Ахнаева Ж.Б. ДИФФЕРЕНЦИРОВАННЫЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ КАК УСЛОВИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ РАВНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ.....	110
Dashkin N.R. FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF INCLUSIVE EDUCATION.....	113
Дюсембаева М.К. ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ОБУЧАЮЩИХСЯ СТАРШИХ КЛАССОВ В КОНТЕКСТЕ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	116
Ерғали Ж.М. ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ РУХАНИ-АДАМҒЕРШІЛІК ҚАСИЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРДІҢ МАҢЫЗЫ.....	118
Есенгельдинова Б.М. РОЛЬ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ КАК СИСТЕМА ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ В РАЗВИТИИ УСТОЙЧИВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПОДРОСТКОВ.....	122
Кадинова Р.К. ФОРМИРОВАНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ УЧАЩИХСЯ С ПОМОЩЬЮ ТЕХНОЛОГИИ ПЕРЕВЕРНУТОГО КЛАССА.....	126
Каипова Д.А., Рябова Т.О. ВЛИЯНИЕ РАННЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СМАРТФОНОВ НА РАЗВИТИЕ МЕЛКОЙ МОТОРИКИ У ДЕТЕЙ.....	129
Керимова Е. О. ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ КАК ИСТОЧНИК ЛИЧНОСТНОГО РАЗВИТИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ.....	131
Керимова Е. О. ЦЕННОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК БАЗАЛЬНЫЙ КОНСТРУКТ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ ПРОЦЕССА ПОЗНАНИЯ.....	134
Койшибаева А.С. ЧТЕНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ УЧАЩИМИСЯ СРЕДНЕЙ	

ШКОЛЫ.....	136
Құмарова Ж.Н. «КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ТАЛДАУДА ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТКЕ СҮЙЕНГЕН ОҚЫТУ ТӘСІЛДЕРІ».....	138
Манатбек А.М. ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІНІҢ ПСИХОЛОГИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОҒАМҒА ТАРАТУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	142
Мисонова М.Н., Абдрахманова А.С. СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬ СТУДЕНТОВ КАК ФАКТОР ДОСТИЖЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ КАЧЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ХОРОШЕГО ЗДОРОВЬЯ И БЛАГОПОЛУЧИЯ.....	145
Нуршинова Д.С. СТАНОВЛЕНИЕ ЦЕННОСТНЫХ ДОМИНАНТ В ЮВЕНАЛЬНЫЙ ПЕРИОД.....	148
Нуршинова Д.С. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТЬЮ Я- КОНЦЕПЦИИ В ПЕРИОД ОБРЕТЕНИЯ «ЧУВСТВА ВЗРОСЛОСТИ».....	151
Ошақбаева Д.А. БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТІЛІН КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАР АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ.....	154
Рымғали О.Е. АДАМ ҚҰҚЫҒЫНДАҒЫ ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЕ ПРОЦЕСТЕРІН ПСИХОЛОГО- ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ: ИНКЛЮЗИВТІ ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	158
Рымғалиев М.Е. К ВОПРОСУ ВНЕДРЕНИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ВЫСШИЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ.....	162
Таран А.С. ГРАНИЦЫ КОУЧА И ПСИХОЛОГА: ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗГРАНИЧЕНИЯ.....	165
Тиванюк В.С. ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЕКТ КАК ИНСТРУМЕНТ ОПТИМИЗАЦИИ ВРЕМЕННЫХ ЗАТРАТ И ПРОФИЛАКТИКИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ ПЕДАГОГОВ.....	168
Хагазбай Ұ.А. ӨЗІН-ӨЗІ ТӘРБИЕЛЕУ - МҰҒАЛІМНІҢ ПЕДАГОГТІК ШЕБЕРЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ БІРДЕН-БІР ЖОЛЫ.....	171
Хусаинова С.М. ИНТЕРНАЛЬНОСТЬ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОСНОВАНИЕ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ.....	174
Хусаинова С.М. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВЕДЕНЧЕСКИХ СТРАТЕГИЙ В ЮВЕНАЛЬНЫЙ ПЕРИОД КАК ЗНАЧИМЫЙ ЭТАП ОНТОГЕНЕЗА.....	177

ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ: БҮГІНІ МЕН БОЛАШАҒЫ

КАЗАХСКАЯ ФИЛОЛОГИЯ: НАСТОЯЩЕЕ И БУДУЩЕЕ

Абдрасилова Д.К. ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ПОЗИТИВ ЖӘНЕ НЕГАТИВ ПОЛЮСТЕРІ: ТІЛДІК КӨРІНІСІ.....	182

Абдрасилова Д.К. ҚАЗАҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНДЕГІ ЭМОЦИЯНЫҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ КӨРІНІС».....	185
Адилов И.Х. ТҮРКИЗМДЕРДІҢ ОРЫС ТІЛІНДЕ ҚОЛДАНУ СИПАТЫ.....	188
Айдакпелова М.Т. ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ ТІЛДІК ТҮЛҒА САНАСЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ.....	192
Акимбекова Г.З. ЕЛДЕС ОМАРҰЛЫ – ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ ТҮЛҒА.....	195
Акимбекова Г.З. ЕЛДЕС ОМАРҰЛЫНЫҢ ӘЛПБИ МӘСЕЛЕСІ.....	200
Аманжол Б.Е. ИСТОРИКО-СРАВНИТЕЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКОТОРЫХ НАЗВАНИЙ РАСТЕНИЙ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ.....	204
Анарбаева А. А. МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ «ҚҰС» КОНЦЕПТІСІНІҢ ВЕРБАЛДАНУЫ.....	207
Аширбекова К.Б. ЛИРИКАНЫ ОҚЫТУДА ОҚУШЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ.....	211
Әбдіәзім Н., Зәуірбек А. АУДАРМА ҮДЕРІСІНДЕГІ КАЛЬКА: МАҒЫНАЛЫҚ ДӘЛДІК ПЕН СТИЛЬДІК СӘЙКЕСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	216
Әбіш Д. ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРДІҢ КӨРІНІСІ: INSTAGRAM ЖЕЛІСІНДЕГІ САЯХАТШЫ БЛОГЕРЛЕРДІҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ КОММУНИКАТИВТІК МІНЕЗ- ҚҰЛҚЫ.....	221
Байжуманова А.А. МҰҚАҒАЛИ МҰРАСЫ – ҰЛТТЫҢ АСЫЛ ҚАЗЫНАСЫ.....	224
Байтилесова Ж. Д. КОНТРАСТИВТІК ЛИНГВИСТИКАНЫҢ БАСҚА ЛИНГВИСТИКАЛАРМЕН АРАҚАТЫНАСЫ.....	228
Бакаушина В.М. ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ГИБРИДТІ ТІЛДІК ҚОЛДАНЫСЫ: НОРМАЛАНБАҒАН ЖАҢА КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ МОДЕЛЬ.....	232
Балтабаева А.К. БАЛА СӨЙЛЕУІНДЕГІ ДЫБЫС СИМВОЛИЗМІ: АТА-АНАЛАР САУАЛНАМАСЫ НЕГІЗІНДЕГІ ТАЛДАУ.....	236
Башымоғлу С. МҰХТАР ШАХАНОВТЫҢ “ТӨРТ АНА” ӨЛЕҢІНЕ АРХЕТИПТІК ТҮРҒЫДАН ТАЛДАУ ЖАСАУ.....	240
Бекмағанбет А.Қ. ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ӘДІСТЕР, ҚҰРАЛДАР ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕ.....	244
Ешниязова М.Ж. БҮГІНГІ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ – БҮГІНГІ ЖАС АВТОР.....	247
Исайынова Д.С. АХМЕТ БАЙТҮРСЫНҰЛЫ – ПАРАСАТ ТУЫН КӨТЕРГЕН КӨШБАСШЫ.....	251
Исақан А., Қолдас Ж. ҚЫЗЫЛ ТҮСКЕ БАЙЛАНЫСТЫ АССОЦИАЦИЯЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТ: ҚАЗАҚ	

ХАЛҚЫНЫҢ ТІЛДІК ЖӘНЕ МӘДЕНИ САНАСЫНДАҒЫ БЕЙНЕЛЕР.....	255
Казенова А.Н. ҰБТ-ға ДАЙЫНДЫҚ БАРЫСЫНДА МӘТІНДІ ТҮСІНУ, ТАЛДАУ, ИНТЕРПРЕТАЦИЯЛАУ ҚАБІЛЕТТЕРІН ЖЕТІЛДІРУ ӘДІСТЕМЕСІ.....	260
Камалова Ж.Т. «ЖҰЛДЫЗ» ЛЕКСЕМАСЫНЫҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ.....	265
Керімбек Қ., Құттыбайқызы А. ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ КИЕЛІ САНДАРДЫҢ СЕМАНТИКАСЫ.....	269
Кәдірғали А. ПРЕЦЕДЕНТТІ ЕСІМДЕР АРҚЫЛЫ “АНА” КОНЦЕПТІСІНІҢ ГЕНДЕРЛІК- ӘЛЕУМЕТТІК РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫН ОҚЫТУ.....	274
Қарабекова А., Әмзе Ж. СҰР ТҮСІНІҢ АССОЦИАТИВТІ ӨРІСІ: ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЗЕРТТЕУ.....	278
Лесбек Б. Б. ҚАЗАҚ ТАНЫМЫНДАҒЫ «КӨК» ТҮСІНІҢ АССОЦИАТИВТІК-МАҒЫНАЛЫҚ СИПАТЫ.....	283
Мекемтас А.Н. ДЫБЫС ПЕН МАҒЫНА АРАСЫНДАҒЫ МАҒЫНАЛЫҚ-СИМВОЛИКАЛЫҚ БАЙЛАНЫС: ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЗЕРТТЕУ.....	287
Мукашева А.Г. ӘНГІМЕ ЖАНРЫН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ.....	293
Онгарбек А.Қ. ДИСКУРС ЖӘНЕ МӘТІН: ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР МЕН ЗЕРТТЕУ БАҒЫТТАРЫ.....	296
Парпиева М. ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ӨЗБЕК ТІЛДЕРІНДЕГІ ҮЙЛЕНУ ТОЙЫНА ҚАТЫСТЫ КЕЙБІР САЛТ-ДӘСТҮР АТАУЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	300
Серғазы А.Е. ГЕНДЕРЛІК МЕТАФОРЛАРДАҒЫ ТІЛДІК АСИММЕТРИЯ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУ МҮМКІНДІКТЕРІ.....	304
Смагулова Г. МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ «АБАЙ ЖОЛЫ» РОМАН-ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ЕСІМДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	310
Таубалды А.Т., Тұрархан С.Б. ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ ОРФОГРАФИЯЛЫҚ ҚАТЕЛЕР: АФФИКСТЕРДІҢ ДҰРЫС ЖАЛҒАНБАУЫ.....	314
Темірхан Г.С. ДАУЫССЫЗ ДЫБЫСТАРДЫҢ ДЫБЫСТЫҚ СИМВОЛИЗМІ.....	318
Тойғанбай І.М. САЯСИ ЛИНВИСТИКАНЫҢ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	322
Төлеуова Ш.М., Жанузахова Қ. Қ. ТӨРТ ТҮЛІКТІҢ БІРІ – ЖЫЛҚЫҒА ҚАТЫСТЫ ТҮР-ТҮС ЕРЕКШІЛІГІ.....	326
Төлеуова Ш.М., Жанузахова Қ. Қ. ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ ДӘРЕЖЕСІ.....	329
Хожамуратов Б.Қ. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ МЫСАЛ ЖАНРЫНЫҢ ПОЭТИКАСЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ МЕКТЕПТЕ.....	333
Шорманова Ш.Ж. КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР: СТИЛЬ ЖӘНЕ ТАНЫМ.....	337

Шорманова Ш.Ж.

**ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ТІЛДІК ТАБИҒАТЫ: ЗЕРТТЕЛУІ, БЕЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ
ЭТНОМӘДЕНИ СИПАТЫ.....**

341

**Жастар және қазіргі заманауи
әлемдегі мәселелер»**
*студенттер, магистранттар, докторанттар және жас ғалымдардың
(халықаралық қатысуымен) Республикалық
ғылыми-практикалық конференция материалдары*

**«Молодежь и глобальные
проблемы современности»**
*Материалы Республиканской научно-практической конференции
студентов, магистрантов, докторантов и молодых ученых
(с международным участием)*

*Мақалалар авторлық редакцияда басылды.
Мақала мазмұнына ұйымдастырушылар мен баспа бөлімі жауапты емес.
Статьи даны в авторской редакции.
Оргкомитет и редакция не несет ответственности содержание работ.*

*Бас редакторы **Борамбаева М.Н**
Редактор **Шешенбаева Ж.Р.**
Техникалық редактор **Қартабаева.С.Х.***

*Басуға 23.02.2026 қол қойылды. Пішімі 60x841/8. Көлемі 22,0. б.т.
Таралымы 150 дана. Әріп түрі «Times New Roman»*

**«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубаев көш., 14**